

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANTA

PONTICA

5

1972

PONTICA

1972

V

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)

© **Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța**

Redactor responsabil :
ADRIAN RĂDULESCU

SUMAR

STUDII ȘI COMUNICĂRI

M. CIRCUMARU, FL. MOGOȘANU, AL. PĂUNESCU, Unele considerații asupra paleoliticului mijlociu în Dobrogea	11
SILVIA MARINESCU BÎLCU, Asupra unor aspecte ale raporturilor dintre culturile Precucuteni și Hamangia	29
E. COMȘA, Date cu privire la răspindirea comunităților fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița pe teritoriul Dobrogei	39
VL. DUMITRESCU, Din nou despre sceptrele de piatră în formă de cap de cal	45
S. MORINTZ, Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea	53
N. HARTUCHE, Un nou aspect cultural de la sfârșitul epocii bronzului la Dunărea de Jos	59
C. PREDA, Tariverde — așezare băstinașă sau factorie histriană ? . .	77
AL. SUCEVEANU, Unele probleme politico-economice din Dobrogea secolelor V—IV î.e.n.	89
EL. COMAN, Un mormint elenistic cu Kalpida de la Mangalia . . .	103
M. BUCOVALĂ, Vase romane de bronz descoperite la Derwent, jud. Constanța	117
GH. BICHIR, Sarmatii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări	137
A. RĂDULESCU, Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană	177
R. VULPE, Limita meridională a provinciei Scythia	205
M. COMȘA, Elemente barbare în zona limesului Dunării inferioare în secolele III—IV e.n.	223
C. STAVRU, Morminte romane la Sipote, jud. Constanța	235
I. BARNEA, Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul	251
V. CULICĂ, Moneda mărunță romano-bizantină din sec. V și unele replici de plumb de la Izvoarele, jud. Constanța	267
C. SCORPAN, Sacidava și unele probleme stratigrafico-cronologice ale limesului (sec. V) în arheologia dobrogeană	301

A. ARICESCU, Incercare nouă de înțelegere a știrilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea împăratului Iustinian	329
C. SCORPAN, Date arheologice referitoare la sec. VI—VII pe teritoriul Dobrogei	349
P. DIACONU, Cîteva constatări în legătură cu valurile din Dobrogea	373
R. FLORESCU și R. CIOBANU, Problema stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX—XI	381
D. VILCEANU, Situația meșteșugurilor în Dobrogea în sec. X—XII	401

OVIDIANA

D. M. PIPPIDI, În jurul cronologiei scrisorilor lui Ovidiu din Pont	419
M. MUNTEANU, Informațiile date de Ovidiu despre populația teritoriului rural al Dobrogei în comparație cu alte izvoare documentare	429
A. ARICESCU, Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidiu	439
N. LASCU, Călători italieni pe urmele lui Ovidiu la Tomis	447
I. MICU, Un interpret al poetului Ovidiu — N. Iorga	457

NOTE ȘI RAPOARTE

R. OCHEȘEANU, GH. PAPUC, Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (I)	467
R. OCHEȘEANU, Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța	485
R. OCHEȘEANU, Doi denari republicani romani descoperiți în Dobrogea	497
D. TUDOR, Unele aspecte iconografice ale reliefulor cavalerilor danubieni în Scythia Minor	503
Z. COVACEF, Reliefuli inedite din Muzeul de arheologie Constanța	513
OCT. ILIESCU, <i>Solidus</i> emis de Theodosius I, găsit în nordul Dobrogei (Contribuții la numismatica theodosiană)	525
R. OCHEȘEANU, A. DUMITRAȘCU, Un tezaur de la Theodosius I descoperit la Medgidia	537
V. BAUMANN, Considerații preliminare asupra bazilicii creștine din satul Niculitel	547
R. HARHOIU, Cîteva observații asupra necropolei birituale de la Canlia, jud. Constanța	565

MUZEOGRAFIE

L. ȘTEFĂNESCU, Perspective ale muzeografiei dobrogene privind istoria medie	577
P. DIACONU, Necrolog — N. Bănescu	585
Notă la un articol	589

SOMMAIRE

M. CÎRCIUMARU, FL. MOGOSANU, AL. PĂUNESCU, „Quelques considérations sur le paleolithique moyen en Dobroudja“	11
SILVIA MARINESCU BÎLCU, Sur quelques aspects des rapports entre les cultures de Cucuteni et de Hamangia	29
E. COMȘA, Dates concernant la diffusion sur le territoire de la Dobroudja des communautés de la phase de transition entre la culture Boian et la culture Gumelnița	39
VL. DUMITRESCU, Encore une fois à propos des sceptres en pierre, en forme de tête de cheval	45
S. MORINTZ, Quelques problèmes de l'époque du bronze en Dobroudja	53
N. HARTUCHE, Un nouvel aspect culturel à la fin de l'époque de bronze dans le Bas-Danube	59
C. PREDĂ, Tariverde — site autochtone ou bien „factorerie“ historique ?	77
AL. SUCEVEANU, Quelques problèmes politiques-économiques de la Dobroudja au Ve—IVe s.av.n.è.	89
EL. COMAN-ZAVATIN, Un tombeau éleusien à Kalpis de Mangalia	103
M. BUCOVALĂ, Vases romains en bronze trouvés à Dervent, département de Constantza	117
Gh. BICHIR, Les Sarmates au Bas Danube dans la lumière des dernières recherches	137
A. RĂDULESCU, Quelques aspects concernant l'exploitation de la pierre dans la Dobroudja romaine	177
R. VULPE, La limite méridionale de la province romaine de Scythie	205
M. COMȘA, Eléments „barbares“ dans la zone du „limes“ du Bas-Danube, au IIIe et au IVes.	223
C. STAVRU, Tombes romaines à Șipote, département de Constantza	235
I. BARNEA, Les rapports de la province Scythia Minor avec l'Asie Mineure, la Syrie et l'Égypte	251
V. CULICĂ, La petite monnaie romano-byzantine du Ve s. de n.è. et quelques répliques en plomb de Izvoarele, département de Constantza	267

C. SCORPAN, Sacidava et quelques problèmes stratigraphiques et chronologiques du „limes“ (Ve s. de n.è.) dans l'archéologie de la Dobroudja	301
A. ARICESCU, Nouvelle tentative d'interpréter les informations données par Procopius de Césarée sur le territoire de la Dobroudja à l'époque de Justinien	329
C. SCORPAN, Dates archéologiques relatives au Ve et au VIe s. sur le territoire de la Dobroudja	349
P. DIACONU, Quelques constatations sur le sujet des „vallums“ de la Dobroudja	373
R. FLORESCU, R. CIOBANU, La problème de la domination byzantine au nord de la Dobroudja aux IXe—XIe s.	381
D. VILCEANU, La situation des métiers en Dobroudja aux Xe—XIIe s.	401

OVIDIANA

D. M. PIPPIDI, Sur la chronologie des lettres d'Ovide du Pont	419
M. MUNTEANU, Les informations d'Ovide sur la population du territoire rural de la Dobroudja comparées à d'autres sources documentaires	429
A. ARICESCU, A propos du mur de défense de Tomi à l'époque d'Ovide	439
N. LASCU, Voyageurs italiens sur les traces d'Ovide à Tomi	447
I. MICU, Un interprète du poète Ovide — N. Iorga	457

NOTES ET RAPPORT

R. OCHEȘEANU, Gh. PAPUC, Monnaies grecques, romaines et byzantines découvertes en Dobroudja (I)	467
R. OCHEȘEANU, Monnaies rares et inédites dans les collections du Musée d'Archéologie de Constantza	485
R. OCHEȘEANU, Deux deniers romains républicains trouvés en Dobroudja	497
D. TUDOR, Quelques aspects iconographiques des reliefs représentant les Chevaliers danubiens de Scythia Minor	503
Z. COVACEF, Reliefs inédits dans le Musée d'Archéologie de Constantza	513
OCT. ILIESCU, Un <i>solidus</i> émis par Théodose I, trouvé dans le nord de la Dobroudja (Contributions à la numismatique théodosienne)	525
R. OCHEȘEANU, Un trésor de Théodose I, trouvé à Medgidia	537
V. H. BAUMANN, Considerations préliminaires sur la basilique chrétienne du village Niculițel (département de Tulcea).	547
R. HARHOIU, Notes sur la nécropole birituelle de Canlia, département de Constantza	565

MUSÉOGRAPHIE

L. ȘTEFĂNESCU, Les perspectives de la muséographie de Dobroudja concernant son histoire du Moyen-Âge	577
P. DIACONU, N. Bănescu	585

I N H A L T

STUDIEN UND MITTEILUNGEN

M. CÎRCIUMARU, FL. MOGOȘANU, AL. PĂUNESCU, Einige Betrachtungen über das mittlere Paläolithikum in der Dobrudscha . . .	11
SILVIA MARINESCU BILCU, Über einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Cucuteni- und den Hamangia-Kulturen	29
E. COMȘA, Angaben über die Gemeinschaften der Übergangsstufe von der Boian-Kultur zur Gumelnița-Kultur auf dem Gebiete der Dobrudscha	39
VL. DUMITRESCU, Noch einmal über die steinernen Pferdekopfszepter	45
S. MORINTZ, Fragen der Bronzezeit in der Dobrudscha	53
N. HARTUCHE, Ein neuer Kulturaspekt vom Ausgang der Bronzezeit an der Niederdonau	59
C. PREDA, Tariverde. Eine heimische Siedlung oder eine Faktorei von Histria?	77
AL. SUCEVEANU, Einige wirtschaftspolitische Fragen in der Dobrudscha (5.-4. Jh. v.u.Z.)	99
EL. COMAN, Das hellenistische Kalpis-Grab in Mangalia	103
M. BUCOVALĂ, Römische Bronzegefäße in Dervent, Kreis Constanța	117
GH. BICHIR, Die Sarmaten an der unteren Donau im Lichte der letzten Forschungen	137
A. RĂDULESCU, Über den Abbau des Kalksteins in der Dobrudscha zur römischen Zeit	177
R. VULPE, Die Südgrenze der römischen Provinz Skythien	205
M. COMȘA, Barbarische Elemente im Gebiet des Limes an der Niederdonau im 3. und 4. Jh.	223
C. STAVRU, Römische Gräber in Șipote, Kreis Constanța	235
ION BARNEA, Die Beziehungen der Provinz Kleinskythien zu Kleinasien, Syrien und Ägypten	251
V. CULICĂ, Die römisch-byzantinischen Kleinmünzen des 5. Jh. und einige Bleirepliken von Izvoarele, Kreis Constanța	267
C. SCORPAN, Sacidava und einige stratigraphische und chronologische Fragen des Limes und der römischen Dobrudscha	301

A. ARICESCU, Ein erneuter Versuch die Nachrichten zu verstehen, die Prokop aus Cäsarea über das Gebiet der Dobrudscha zur Zeit Justinians übermittelte	329
C. SCORPAN, Archäologische Angaben über das 6. und 7. Jh. auf dem Gebiet der Dobrudscha	349
P. DIACONU, Einige Fragen mit Bezug auf die Wälle in der Dobrudscha	373
R. FLORESCU, R. CIOBANU, Die Fragen der byzantinischen Herrschaft im Norden der Dobrudscha, im 9.-11.Jh.	381
D. VILCEANU, Über die Lage der Handwerke in der Dobrudscha im 10.-12.Jh.	401

OVIDIANA

D. M. PIPPIDI, Über die Chronologie der <i>Epistulae ex Ponto</i> Ovids	419
M. MUNTEANU, Die Nachrichten, die Ovid über die Landbevölkerung der Dobrudscha übermittelt, im Vergleich zu anderen urkundlichen Quellen	429
A. ARICESCU, Über die Schutzmauer von Tomis zur Zeit Ovids	439
N. LASCU, Italienische Reisende auf Ovids Spuren in Tomis	447
I. MICU, Ein Interpret des Poeten Ovid: Nicolae Iorga	457

BERICHTE UND KURZBERICHTE

R. OCHEŞEANU, GH. PAPUC, Griechische, römische und byzantinische Münzen aus der Dobrudscha (I)	467
R. OCHEŞEANU, Seltene und unedierte Münzen in den Sammlungen des Archäologischen Museums Constanţa	485
R. OCHEŞEANU, Zwei republikanische Denare aus der Dobrudscha	497
D. TUDOR, Einige ikonographische Aspekte der Reliefbeschreibung Reitergötter aus Kleinskythien	503
Z. COVACEF, Unedierte Reliefs im Archäologischen Museum Constanţa	513
OCT. ILIESCU, Ein Solidus von Theodosius I. im Norden der Dobrudscha. Beiträge zur Theodosianischen Münzprägung	525
R. OCHEŞEANU, A. DUMITRAŞCU, Ein Münzschatz von Theodosius I. in Medgidia	537
V. H. BAUMANN, Vorläufige Betrachtungen über die christliche Basilika aus dem Dorfe Niculiţel	547
R. HARHOIU, Einige Betrachtungen über das birituelle Gräberfeld von Canlia, Kreis Constanţa	565

MUSEOGRAPHIE

L. ŞTEFĂNESCU, Aussichten der Museographie des Mittelalters in der Dobrudscha	577
P. DIACONU, Nachruf-N. Bănescu	585

STUDII ȘI COMUNICĂRI

AL. PĂUNESCU, FLOREA MOGOȘANU și M. CÎRCIUMARU (PALINOLOG)

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND PALEOLITICUL MIJLOCIU DIN DOBROGEA

Dobrogea, prin poziția geografică și prin depozitele cuaternare specifice, a atras atenția specialiștilor încă din secolul trecut. Astfel, în 1867 geologul austriac K. F. Peters publică primul studiu asupra geologiei Dobrogei, care va constitui un punct de plecare pentru cercetările de mai târziu ¹.

Primele investigații însă, legate direct de studiul cuaternarului, aparțin ilustrului geograf român Constantin Brătescu, care în perioada 1933—1935 a întreprins vaste cercetări asupra numeroase profile de pe faleza Mării Negre constituite de depozite de loess și soluri fosile ².

După o întrerupere de peste 20 de ani, mai mulți cercetători, ca G. Haase, H. Richter, V. Mihăilescu, S. Dragomirescu etc., reiau studiul asupra cuaternarului dobrogean publicînd numeroase lucrări. Dintre acestea menționăm în mod deosebit lucrarea monografică a pedologului Ana Conea, referitoare la formațiunile cuaternare din Dobrogea ³.

Toate aceste studii și cercetări ne sînt nouă, celor care ne ocupăm de cea mai îndepărtată perioadă a istoriei, de mare folos pentru înțelegerea cadrului fizico-geografic în care s-a desfășurat viața celor mai vechi colectivități umane de pe teritoriul Dobrogei.

Primele mențiuni privind prezența unor piese de silex atribuite paleoliticului aparțin lui N. N. Moroșan și I. Băncilă.

Primul, semnalat în 1928 o peșteră la circa 5 km nord de Topalu, distrusă cam în aceeași vreme datorită exploatării calcarului și din care

¹ K. F. Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha*, 1867

² C. Brătescu, *Profilele cuaternare în falezele Mării Negre*, în *Bul. Soc. rom. geogr.*, t. LII (1933), p. 24—28; idem, *Falezele Mării Negre între Carmen Sylva și Schitu Costinești*, în *Anal. Dobr.*, an. XVI, 1935, p. 3—11.

³ Ana Conea, *Formațiuni cuaternare în Dobrogea*, București, 1970, p. 1—234.

s-au cules resturi de faună fosilă și piese de silex (așchii cu totul atipice pe care le-a atribuit aurignacianului)⁴.

Cel de-al doilea cercetător descoperirea mai târziu la Capul Midia, spre baza loess-ului, o piesă de silex pe care a atribuit-o mustertianului superior⁵.

Dacă semnalarea lui N. N. Moroșan ar putea rămâne înscrisă pe harta descoperirilor paleolitice dobrogene (deși puținele piese publicate s-au pierdut), în schimb cea de-a doua, a lui I. Băncilă, ar trebui ștersă, întrucât cercetările ulterioare făcute la Capul Midia au dovedit existența pe plajă a multor așchii și spărturi naturale de silex, rezultate din izbierea bulgărilor de silex, între ei, sau de bancul de calcar provocată de valurile mării în înaintarea și retragerea lor. Rămâne totuși important faptul că la Capul Midia, în stratul de argile și marne roșietice se găsesc frecvent bolovănași de silex, care probabil au fost utilizați ca materie primă de comunitățile paleolitice.

Primele descoperiri paleolitice autentice și primele cercetări sistematice au fost făcute începând cu anul 1956 de către un colectiv al sectorului paleolitic al Institutului de arheologie din București, în colaborare cu Muzeul de arheologie din Constanța.

Astfel, în stadiul actual al documentării, se poate concluda că pe teritoriul Dobrogei cele mai vechi urme arheologice aparțin mustertianului (paleolitic mijlociu), iar în ceea ce privește paleoliticul superior au fost descoperite urme sărace și puțin caracteristice, atribuite aurignacianului.

Pentru paleoliticul mijlociu pînă în prezent se cunosc șase așezări, dintre care patru sub aer liber : Saligny, Peștera, Peninsula și Mamaia-sat și două în peșteri : peștera de la Izvor — satul Cheia și peștera zisă „La Adam” — Tîrgușor⁶.

În primele două așezări menționate, materialul litic provine din cercetări de suprafață. De pildă, la Saligny (așezarea se află în marginea de est a satului Saligny și în marginea de vest a satului Faclia, vis-a-vis de cantonul CFR nr. 176), cele circa 30 de piese de silex (de culoare vi-nețiu-maronie cu granulație mare, patinat cu nuanțe alburii sau alburii-albăstriei) au fost culese direct de pe stîncile de calcar (deci nu dintr-o

⁴ N. N. Moroșan, *O stațiune paleolitică în Dobrogea: Topalul*, în Academia Română, *Memoriile Secțiunii Științifice*, Seria III, t. 5, mem. 3, București, 1928; idem, *Dovezile existenței oamenilor fosili în Dobrogea*, în *Vasile Adamachi*, vol. XXIII, 1, Iași, 1937.

⁵ I. Băncilă, *Asupra unui silex paleolitic din Dobrogea*, în *Buletinul Societății studenților în științele naturale din București*, V—VII, 1934—1936, București, 1936, p. 137—140.

⁶ P. Samson, C. Rădulescu, *Палеолит пещеры „Ла Адам” в Добрудже*, în *Бюллетень комиссии по Изучению четвертичного периода*, 29, Moscova, 1964, p. 156—164. După autori citeva piese de aspect mustertian s-au descoperit în partea inferioară a sedimentelor peșterii. Din fig. 2 se disting unele forme de aspect Levallois, răzuitoare simple, așchie cu scobitură. Tot în această peșteră s-a găsit și o piesă bifacială, oarecum cordiformă cu baza largă, convexă (lg. = 5,2 cm; lt. = 3,2 cm; gr. = 0,8 cm).

poziție *in situ*). Debitajul este Levallois și non Levallois, cu talonul în cea mai mare parte neted sau aproape neted și lat. Doar trei dintre ele au talonul fațetat. Cele mai multe piese sînt de mărime mijlocie și mare, cea mai lungă atingînd lungimea de 9,5 cm. Ca tipuri se disting : cinci piese denticulate, trei răzuitoare (dublu-drept, dublu-drept-convex, simplu-drept), două piese cu scobitură („encoche“), un cuțit „à dos“ natural, trei piese bifaciale (una parțial bifacială și două nucleiforme — forme atipice), șapte așchii Levallois tipice și atipice neretușate, opt așchii non Levallois și două nuclee (unul prismatic și altul globular)⁷.

Putem presupune pe baza acestui material că la Saligny avem de-a face cu un facies musterian de tip denticulat.

O altă așezare din care s-au recoltat cîteva piese de silex este cea din comuna Peștera (circa 12 km sud-vest de Medgidia)⁸. Este vorba de un punct aflat pe dealul Peșterica din marginea de nord-est a satului. De aici s-au cules direct de pe calcarele spălate 18 piese de silex ale căror dimensiuni sînt cuprinse între 3—11,7 cm lungime. S-au putut distinge următoarele tipuri : trei așchii Levallois atipice neretușate, șapte așchii și lame non Levallois, neretușate, două racloare (unul simplu convex, celălalt simplu-concav), două piese denticulate, un vîrf Levallois fin retușat, un cioplitor bifacial (tip chopping-tool), o bifacială nucleiformă și un nucleu cvasiprismatic. După forma și tehnica în care sînt lucrate aceste piese, le-am putea atribui aceluiași facies musterian descoperit la Saligny.

Deosebit de importante sînt cercetările întreprinse în ultima vreme în așezările de la Mamaia-sat⁹ și Peninsula, situate în marginea de nord și respectiv de vest a lacului Sutghiol, la circa 2,5 km una de alta.

Sondajele de la Mamaia-sat au scos la iveală două locuri musteriene despărțite între ele printr-o depunere de loess gălbui, groasă de circa 2,50 m. Prima locuire aflată într-un sol gălbui-roșcat (care spre bază devine mai roșcat) are o grosime de 0,30—0,35 m (între 5,70—6,05 m față de suprafața actuală a solului). Ea se găsește la limita superioară a sedimentului roșcat care spre limita sa inferioară (la circa 8 m adîncime) conține bogate cristale de gips.

⁷ Primele cercetări de suprafață la Saligny au fost efectuate de prof. N. N. Zaharia în 1956. Colecția descoperitorului conține și o piesă bifacială fragmentară nepublicată dar amintită de C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Le paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières recherches, în Dacia*, I, N.S. 1957, p. 54.

⁸ Primele cercetări au fost efectuate în 1956 de către prof. N. N. Zaharia.

⁹ Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970, p. 15—16; Karel Valoch, *Gisement du pléistocène supérieur à Mamaia sur la côte de la Mer Noire, R. P. Roumaine, în La Préhistoire (Problèmes et tendances)*, Paris, 1968, p. 465—472). După autor industria recoltată a fost divizată în două grupe : grupa inferioară aparținînd epocii Eem-Amersfoort și grupa superioară aparținînd probabil epocii Brörup. În ceea ce privește clasificarea tipologică prealabilă a acestei industrii ea răs-punde după K. Valoch, Tayacianului.

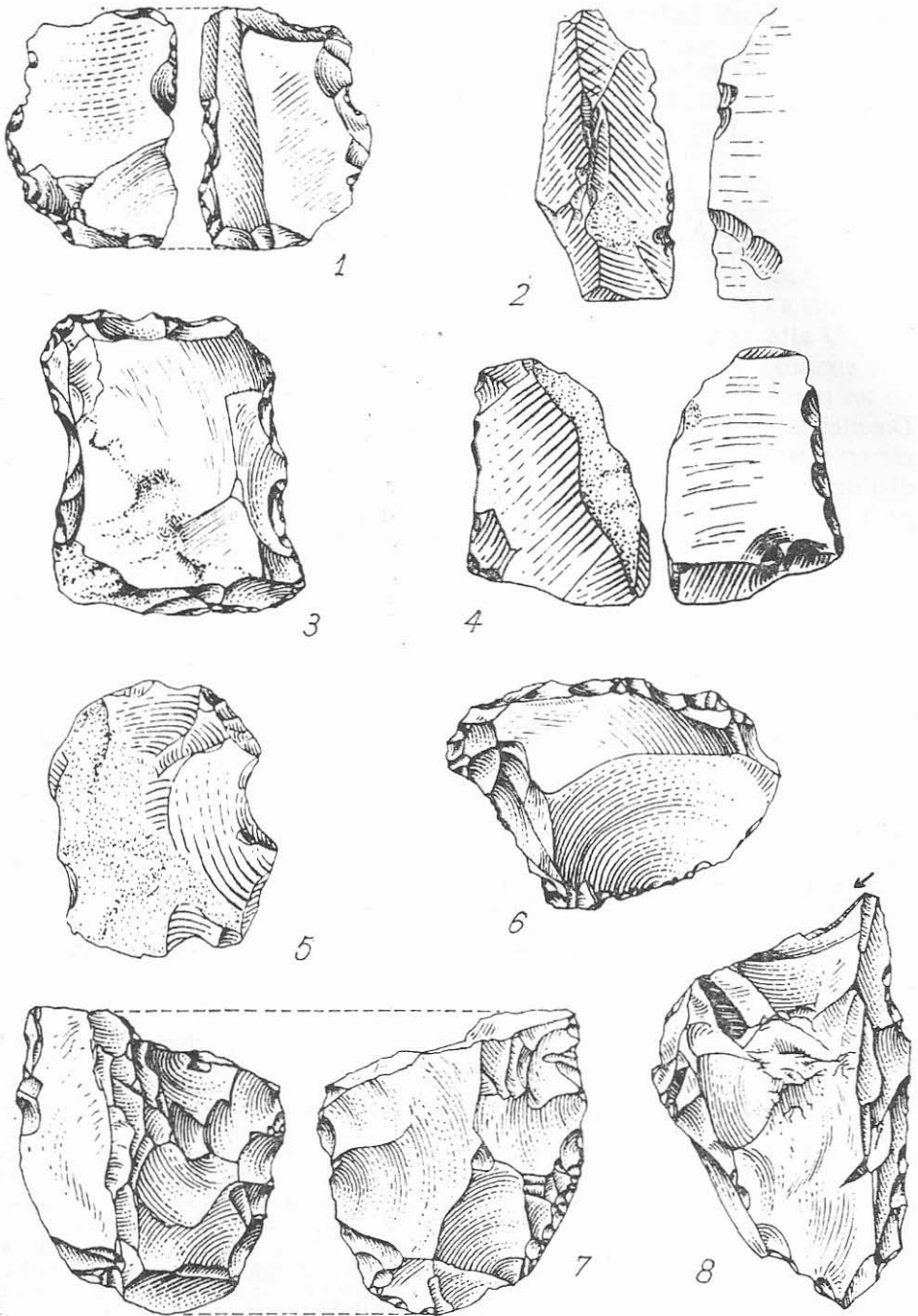

Fig. 1 — Mamaia-Sat : 1—8, piese de silex musteriene (sc. 1/1).

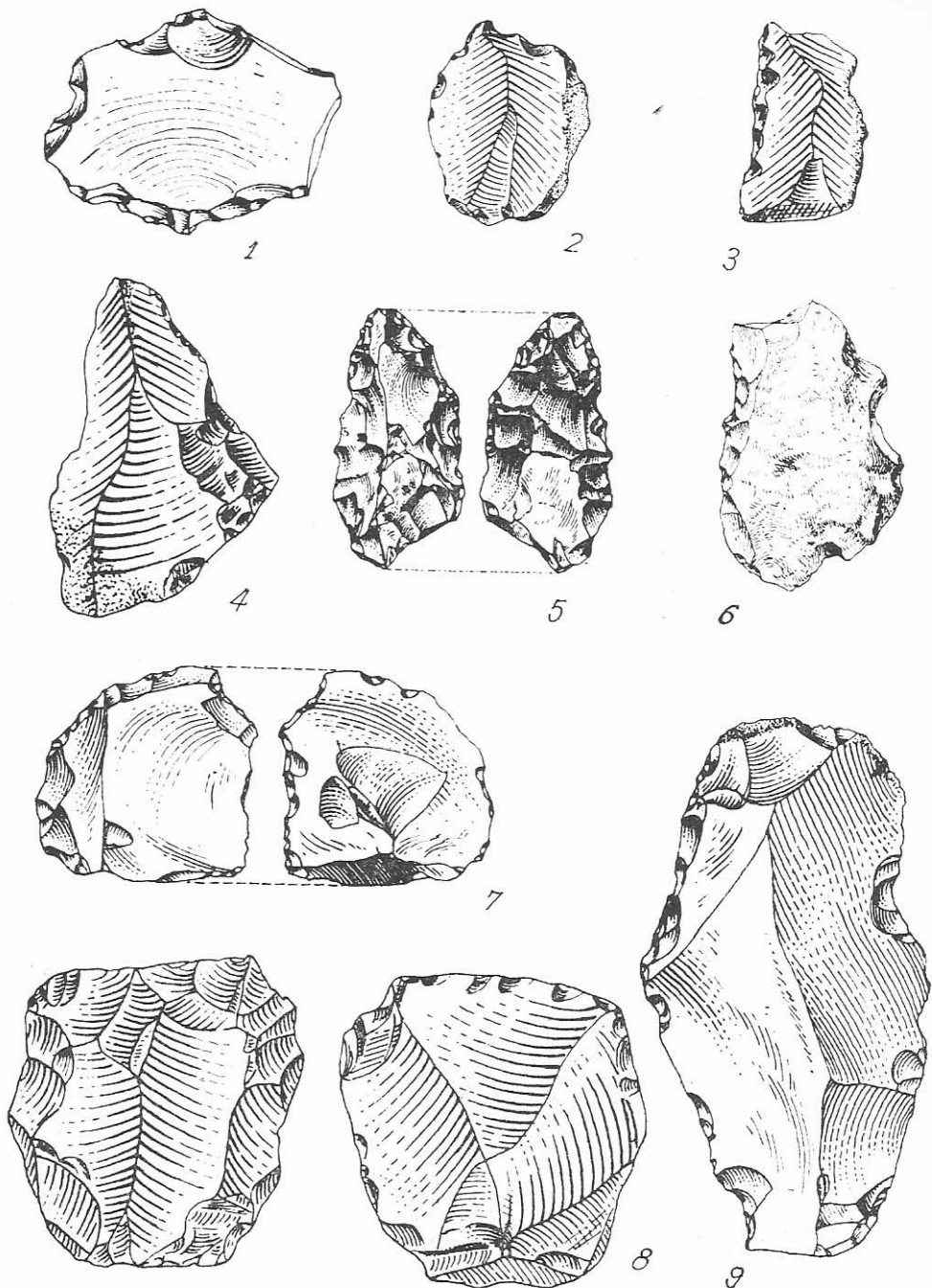

Fig. 2 — Mamaia-Sat : 1, 3, 5, 6, 7, 9 ; Peninsula : 2, 8 ; Peștera Dealul Peșterica : 4 ; 1—9, piese de silex musteriene ; (2, 5, 6 — sc. 1/2 ; 1, 3, 4, 7, 8, 9 — sc. 1/1).

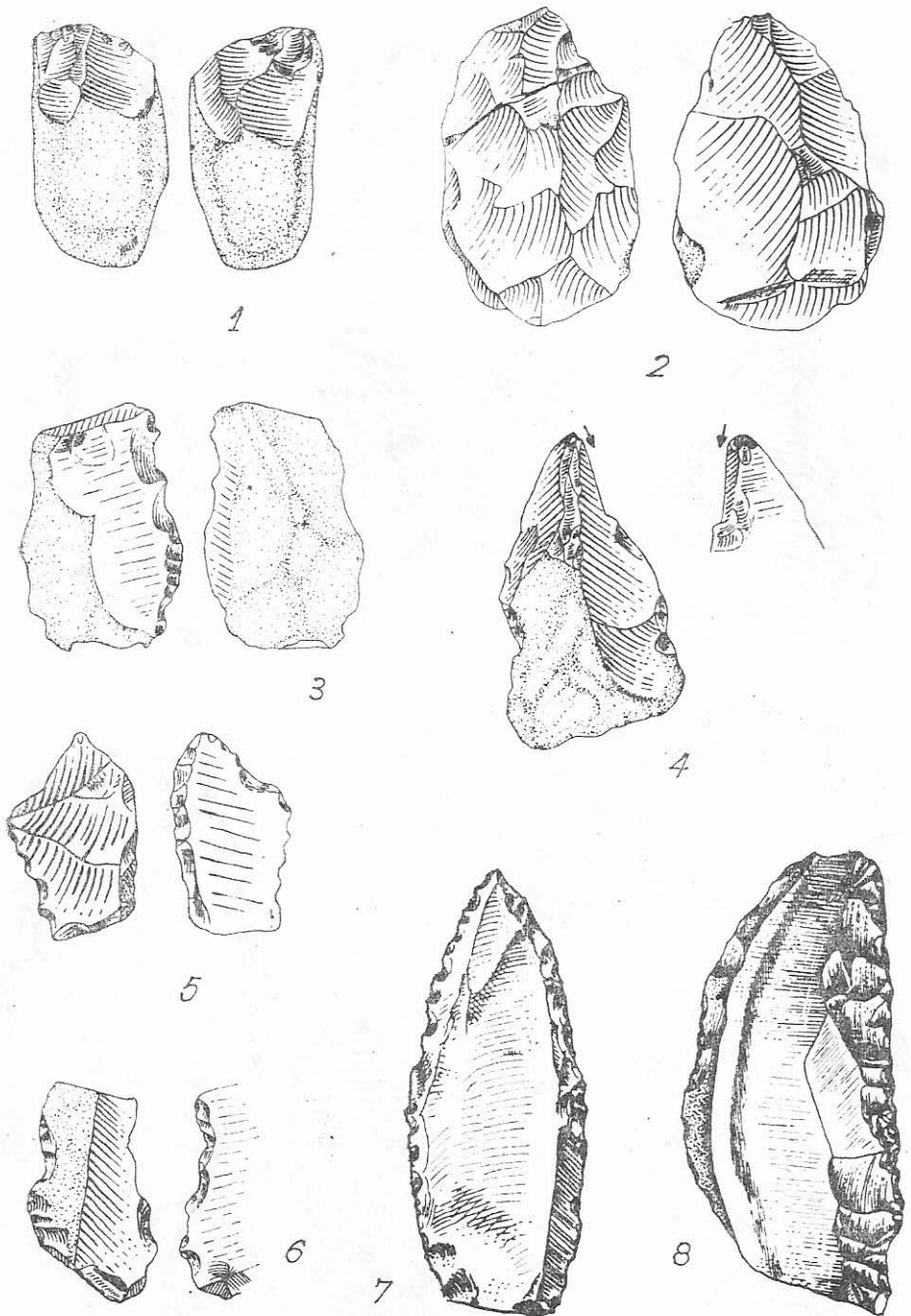

Fig. 3 — Peștera Dealul Peșterica : 1, 6 ; Saligny : 2, 3, 5 ; Peninsula : 4 ; Peștera Cheia („La Izvor“) : 7, 8 ; 1—8 piese de silex musteriene ; (1, 2, 3, 4, 6 — sc. 1/2 ; 5, 7, 8 — sc. 1/1).

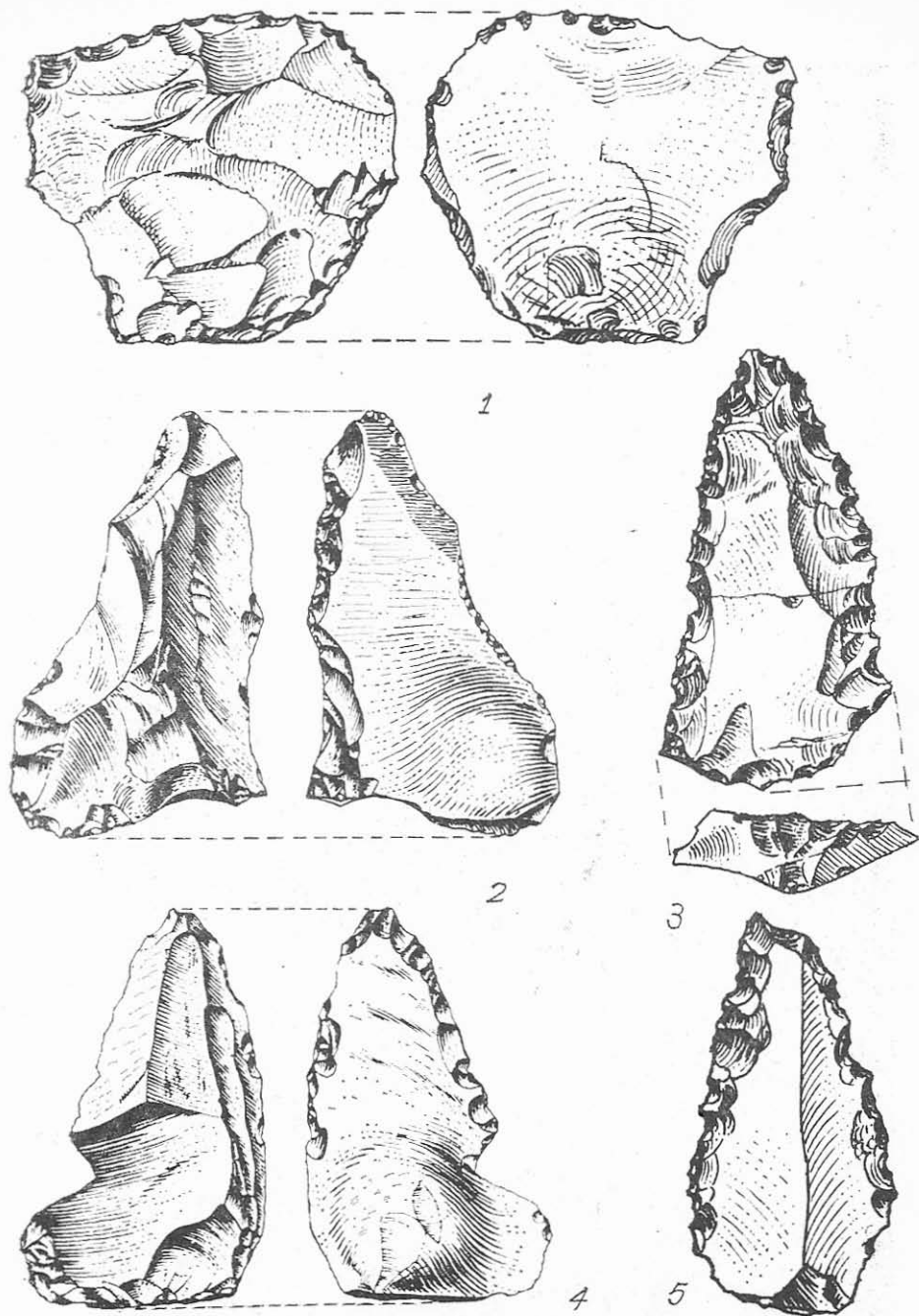

Fig. 4 — Peștera Cheia („La Izvor“); 1—5, piese de silex musteriene (sc. 1/1).

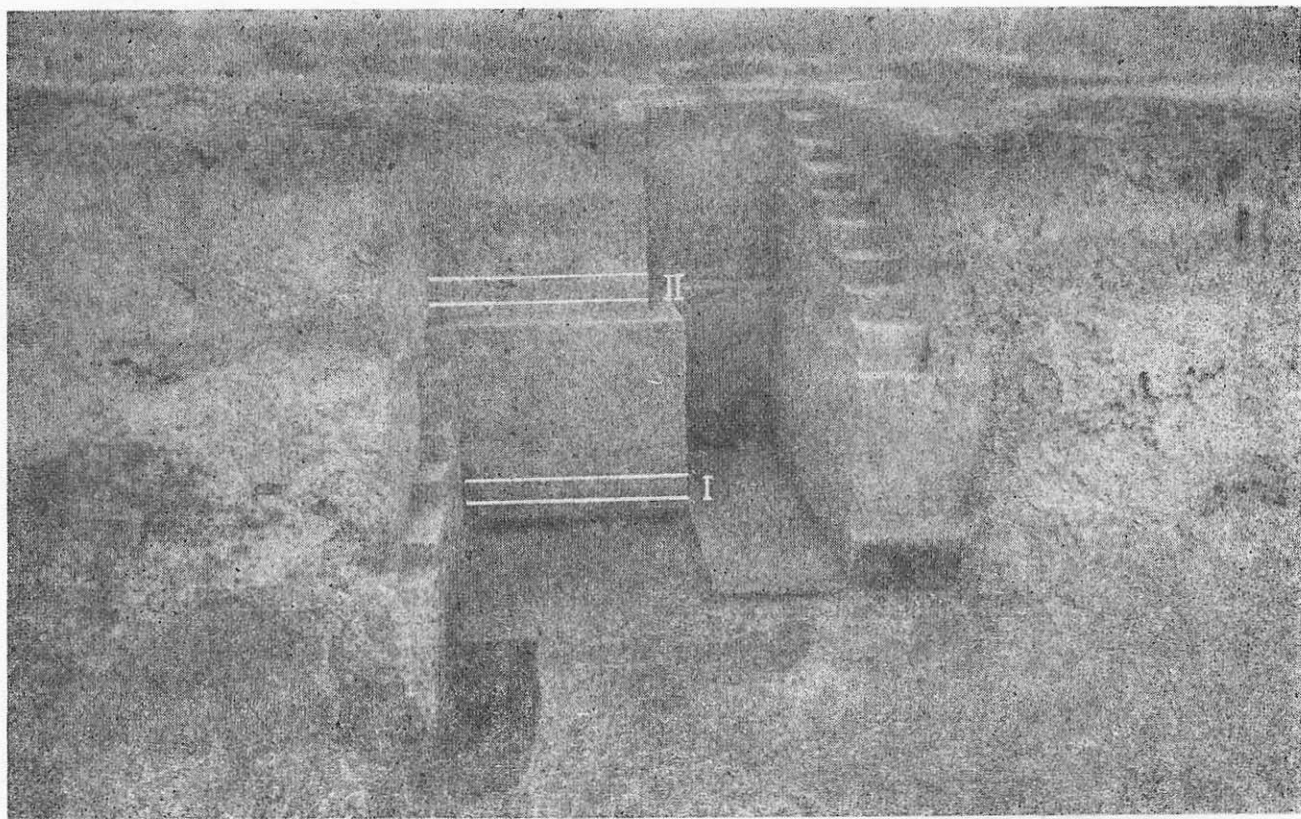

Fig. 5 — Profilul peretelui de vest al secțiunii săpăturilor de la Mamaia-Sat, indicînd cele două locuri musteriene (I—II).

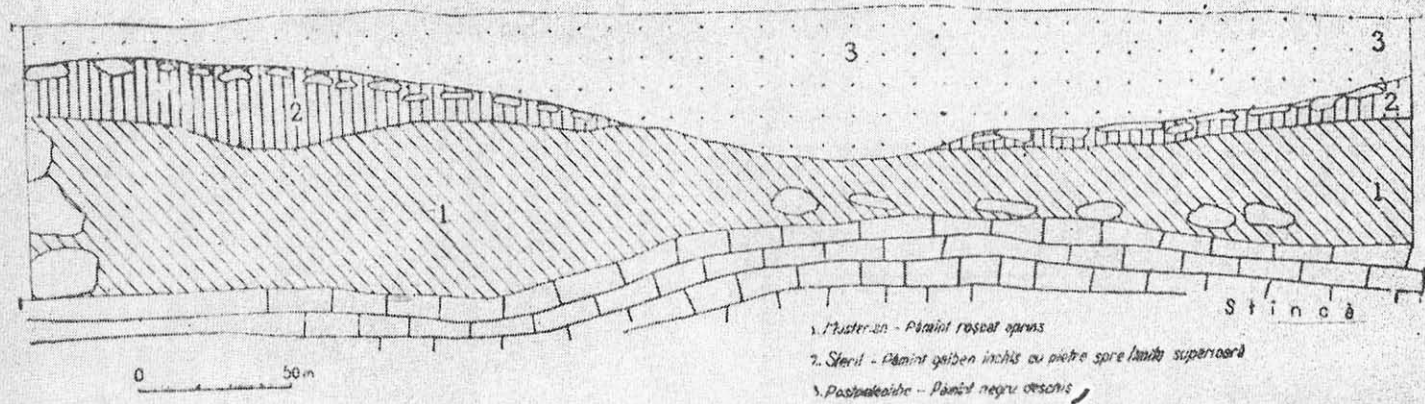

Fig. 6 — Profilul peretelui de est al șanțului I din peștera Cheia („La Izvor“).

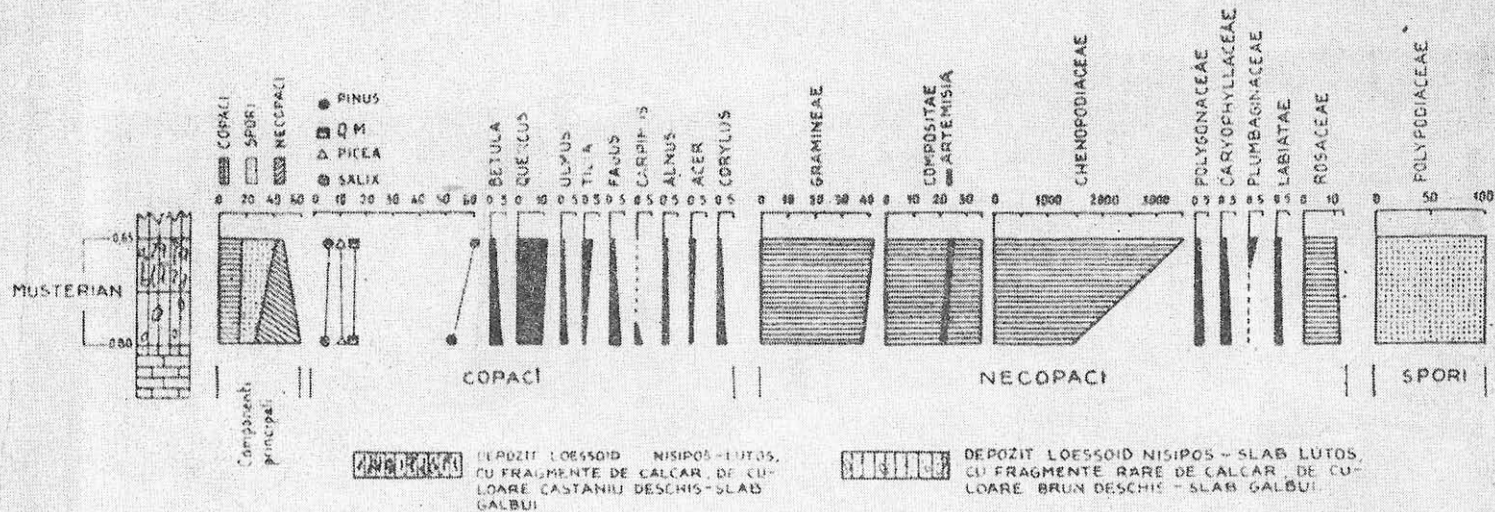

Fig. 7 — Diagrama sporopolinică a sedimentului mustertian din peștera Cheia („La Izvor“).

Cea de-a doua locuire musteriană, grosă de 0,40—0,50 m (între 2,64—3,14 m față de suprafața solului) se găsește într-un sol roșcat deschis. Peste acesta se așterne o altă depunere de loess de culoare gălbuie cu mici concrețiuni calcaroase, ceva mai roșcate spre bază, grosă de circa 2 m, suprapusă la rîndul ei de solul negru vegetal.

Facem precizarea că în ambele locuiri nu au fost descoperite nici resturi de vetre de foc (deși unele piese de silex sînt calcinate), și nici resturi osteologice. Sînt prezente doar cîteva gasteropode aparținînd după prof. Al. V. Grossu speciilor terestre de stepă : *Helicopsis striata*, *Jaminia tridens*, *Jaminia microstragus*.

În ceea ce privește inventarul litic din cele două locuiri se pare că el este destul de omogen, fapt care nu ne îngăduie să facem unele diferențieri tehnice și tipologice¹⁰. Menționăm numai că cea de-a doua locuire este mult mai săracă, cel puțin în suprafața săpată de noi. De asemenea este necesar să amintim că cea mai mare parte din materialul studiat provine de la suprafața solului, datorită marilor săpături recente (hidroameliorațiuni) care s-au efectuat în această zonă și care au distrus aproape întreaga așezare musteriană.

Ca materie primă se folosea silexul local tipic dobrogean, de culoare maronie sau brun deschisă, a cărei patină are nuanțe alburii, alburii-albăstrui sau alburii-gălbui.

În ceea ce privește mărimea pieselor, se poate spune că predomină cele de mărime mică (79%), urmate de cele mijlocii (18%) și mari (3%).

Inventarul litic cuprinde 166 piese din care 131 de debitaj Levallois și non Levallois (unele din acestea cu taloane netede de debitaj clactonian), 19 nuclee de diverse tipuri (Levallois, piramidal, prismatic, globular, informe), 16 așchii și lame obișnuite neretușate. Menționăm că studiul tehnic și tipologic a fost făcut după metoda F. Bordes¹¹. Pe baza acestui studiu s-au putut stabili următorii indici tehnici și tipologici, precum și respectivele grupe reale :

a) *Indici tehnici*. Debitajul Levallois se exprimă printr-un indice Levallois relativ scăzut ($IL = 16,66\%$). Diferența între indicele de fațetaj larg ($IF = 36,14\%$) și cel de fațetaj strict ($IF^s = 31,32\%$) este destul de mică. În schimb indicele lamelar ($I^{lam} = 4,16\%$) este mult redus în comparație cu indicele Levallois.

b) *Indici tipologici*, variază între 2,29% și 13,28% :

— Indicele Levallois tipologic ($IL^{tv} = 12,40\%$) ;

— Indicele raclor total ($IR = 13,28\%$) ;

¹⁰ În poziție *in situ* s-au găsit 19 piese tipice și 75 bulgărași și deșeuri în prima locuire și 10 piese tipice și două deșeuri în cea de-a doua.

¹¹ F. Bordes, *Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen*, în *L'Anthropologie*, 54, fasc. 1—2, 1950, p. 19—34 ; F. Bordes et M. Bourgon, *Le complexe moustérien : Moustérien, Levalloisien et Tayacien*, în *L'Anthropologie*, 55, fasc. 1—2, 1951, p. 1—23 ; F. Bordes, *Typologie du paléolithique ancien et moyen*, Mémoire no 1, I—II, Bordeaux, 1961, p. 1—81 și planșele 1—107.

- Indicele bifacial (IB = 2,29%) ;
- Indicele tayacian (IT = 11,20%).

Printre alte tipuri de piese remarcăm sărăcia formelor bifaciale tipice. S-au găsit doar trei piese foliacee bifaciale (2,34%).

În afara acestora s-au mai descoperit alte trei piese bifaciale destul de necaracteristice, ceea ce reprezintă — așa cum am arătat — un indice bifacial scăzut de numai 2,29%.

c) *Grupe reale.*

- *Grupa I* (zisă levalloasiană, în care sînt cuprinse așchiile levallois tipice și atipice, vîrfurile Levallois), nu depășește 12,49%.
- *Grupa II* (zisă musteriană, din care fac parte vîrfurile pseudo-Levallois, vîrfurile musteriene și diversele tipuri de racloare) atinge 13,28%. Dintre racloare, cu forme destul de atipice, predomină cele simple (drepte și convexe), urmate de cele transversale convexe.
- *Grupa III* (atribuită paleoliticului superior, cu gratoare, burine, străpungătoare, tipice și atipice, piese cu trunchiere retușată) este destul de redusă, ea nedepășind 7,81%.
- *Grupa IV* (denticulată) este cea mai bogată, reprezentînd 30,47% din întregul utilaj. Se remarcă și un procent relativ ridicat al pieselor cu scobitură (7,81%).

Este interesant de relevat lipsa totală a cuțitelor „à dos” tipice și atipice.

Ținînd seama de aceste caracteristici tehnice și tipologice și în deosebi de indicele Levallois relativ scăzut, de rarele forme bifaciale tipice, de sărăcia vîrfurilor, de puținătatea racloarelor, de lipsa totală a cuțitelor „à dos” precum și de marea abundență a pieselor denticulate și cu scobitură („encoche”) ne îngăduim să încadrăm musterianul de la Mamaia-sat în grupa musterianului zis denticulat cu unelte de mărime mică și mijlocie.

Prin formele sale, musterianul de la Mamaia-sat prezintă unele asemănări tehnice și tipologice cu cele descoperite în stratul inferior de la Kiiik-Koba (Crimeea) precum și cu cel din stratele inferioare (IV—III) din peștera Duruitoarea Veche de pe malul stîng al Prutului (R.S.S. Moldovenească)¹². Utilajul lițic din locuirile susmenționate sînt atribuite de V. Gladilin variantei tehnice mustero-tayaciene¹³.

¹² V. Gladilin, *Les variantes techniques et les types d'industrie dans le moustérien de la Plaine Russe et de la Crimée*, în *Actes du VIIe Congrès international des sciences Préhistoriques et Protostoriques*, Prague, 21—27 août 1966, I, Praga 1970, p. 270.

¹³ N. A. Ketraru, *Исследования палеолита в молдавии*, în *Известия Академии Наук молдавской С С Р*, nr. 2, 1969, p. 72 ; Idem, *Палеолитическая стоянка в гроте Старые Дурритоары* în *Краткие Сообщения*, 105, Moscova, 1965, p. 79—84.

Nu putem trece cu vederea peste unele analogii care există între unele piese și bifaciale de la Mamaia-sat și cele descoperite în diferite așezări musteriene din Bulgaria¹⁴ și Grecia¹⁵.

Recentul sondaj executat în așezarea de la Peninsula a dovedit că aici a existat o singură locuire musteriană groasă de circa 0,30 m și situată în stratul roșcat-deschis (între 3,30—3,60 m adâncime față de suprafața solului) corespunzătoare, credem, primei locuiri de la Mamaia-sat. Materialul litic — de altfel destul de redus — cules atît de la suprafața solului (22 piese tipice și multe deșeuri) cît și din sondajul nostru (11 piese tipice, 22 de bulgărași de silex și 10 deșeuri inclasabile) cuprinde tipuri care prin formă tehnică și materie primă prezintă asemănări cu cel descoperit în așezările de la Mamaia-sat, Saligny și Peștera.

În ceea ce privește încadrarea geocronologică a locuirilor musteriene de la Mamaia-sat și Peninsula nu ne putem pronunța deocamdată întrucît analizele granulometrice, de carbonat și humus, etc., sînt în curs de efectuare. Singurele analize parțial executate privind sedimentele de Mamaia-sat sînt cele palionologice. Din punct de vedere polinic sedimentele de la Mamaia-sat se caracterizează prin cantitatea relativ mică a polenului, atît din straturile de loess cît și din cele presupuse a fi soluri fosile. Din această cauză nu vom prezenta decît rezultatele obținute pînă acum sub o formă preliminară, fără pretenția executării unei diagrame polinice definitive. Totuși, chiar în această situație, analiza polinică a evidențiat cîteva caractere importante ale paleoclimatului și a aspectului fitogeografic al acestei regiuni în timpul sedimentării straturilor respective. Astfel, a fost relevat caracterul stepic al acestei zone pe întreaga perioadă cît a durat depunerea straturilor analizate. Caracterul stepic este reogîndit de dominarea tuturor spectrelor polinice în principal de către graminee, însoțite în timpul fazelor reci de *Artemisia* și alte ierburi specifice unui climat rece și arid, iar în perioadele de îndulcire a climatului de o serie de ierburi cu pronunțat caracter termofil, precum și de o seamă de arbori cu deosebite afinități spre un climat mai dulce.

Orizonturile inferioare (8,05—6,40 m) se caracterizează prin reducerea procentelor de graminee, pe de o parte, și apariția atît a arborilor termofili cum ar fi *Tilia*, *Ulmus*, *Quercus*, *Carpinus* și *Fagus*, cît și a altor specii de ierboase de climat mai cald, pe de altă parte. Se poate afirma cu certitudine că această secvență stratigrafică aparține unei oscilații calde, reprezentînd un prim orizont de sol fosil.

¹⁴ V. Mikov — N. Djambazov, *Деветата мустерия пещера*, Sofia, 1960, p. 18—32; N. Djambazov, *Разкопки в пещерата моровица през 1955 г.* *Bulletin de l'Institut archéologique*, XXII, Sofia, 1959, p. 5—22; Idem, *Разкопки в пещерата Самуилуца II*, în *Археология*, I 1—2, Sofia, 1959, p. 47—53.

¹⁵ E. S. Higgs. *The Stone Industries of Greece*, în *La Préhistoire (Problèmes et tendances)*, Paris, 1968, p. 223—228.

În faza actuală a cercetărilor polinice, nu sîntem în măsură de a ști dacă prima locuire musteriană care suprapune orizontul de sol fosil aparține unei faze de trecere spre climatul rece sau deja perioadei în care climatul se răcise complet. Elementele înregistrate pînă acum de pe preparatele polinice efectuate din sedimentul aparținînd primei locuiri musteriene cuprind cîte un grăuncior de polen de *Pinus*, *Picea*, *Betula*, *Corylus*, iar dintre ierboase, graminee, ferigi, *Artemisia*, *Chenopodiaceae* și alte ierburi cu o amplitudine ecologică destul de largă.

Sedimentul cuprins între 5,75—4,50 m aparține unei perioade reci cu unele elemente indicatoare ale unui climat nu așa de arid.

La 3,65 m apar primele dovezi ale schimbării climei spre o fază cu pronunțat aspect termofil, fază ce a durat cu siguranță pînă la nivelul de 2,80 m, suprapunîndu-i-se cea mai mare parte a celei de a doua locuiri musteriene.

La 2,45 m ne aflăm din nou într-o perioadă rece în timpul căreia gramineele însumează valori ridicate, alături de *Artemisia*, *Chenopodiaceae*, iar dintre arbori *Betula* și *Picea*.

Concluziile la care am ajuns nu ne îngăduie, în stadiul documentării noastre, să încadrăm aceste sedimente într-una din schemele cunoscute privind împărțirea paleoclimatului pleistocen (în stadii și interstadii).

De o deosebită importanță pentru cunoașterea unui alt facies musterian de pe teritoriul Dobrogei este cel găsit în mica peșteră de la Cheia (com. Tîrgușor), săpată în masivul de calcar jurasic de pe valea Ghelengicului¹⁶. Ea este cunoscută de localnici sub denumirea de „Peștera de la Izvor“ sau Peștera Cheia și se află în marginea de sud-vest a satului.

Stratigrafic, locuirea musteriană din această peșteră, a cărei grosime variază între 0,10—0,65 m, se găsește direct pe patul peșterii, fiind suprapusă de o vagă locuire aurignaciană, peste care se așterne o depunere sterilă (arheologic și faunistic) groasă de 0,06—0,17 m. Peste această ultimă depunere se află locuirea postpaleolitică groasă de 0,05—0,50 m.

Inventarul litic musterian cuprinde 98 piese, dintre care 84 piese tipice (incluse în tabelul tipologic al lui F. Bordes) în rest nuclee, așchii și lame non Levallois, precum și circa 70 piese atipice, bulgări de silex, resturi de prelucrare inclasabile.

S-au stabilit pe baza metodei F. Bordes următorii indici tehnici și tipologici, precum și respectivele grupe reale :

a) *Indici tehnici*. Debitajul Levallois se exprimă prin indice Levallois ridicat ($IL = 53,26\%$). Diferența între IF (47,14%) și IF^s (34,28%)

¹⁶ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu și Al. Paul Bolomey, *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, I, *Dobrogea*, în *Materiale*, V, 1959, p. 20—22 ; C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu și N. Harțuchi, *Cercetări paleolitice în Dobrogea*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 43—49.

este relativ mare. În schimb I^{lam} (10,87%) este normal, el fiind mult mai redus în comparație cu IL.

b) *Indici tipologici.*

$IL^{ty} = 29,76\%$; $IR = 16,66\%$. Lipsa totală a bifacialelor face ca $IB = 0$.

c) *Grupe reale.*

Grupa I = 29,76%.

Grupa II = 25%. Dintre cele 14 racloare predomină cele simple (convexe și drepte). De remarcat un răzuitor simplu-drept cu retușe semi-Quina. S-a găsit și o limasă apropiată ca formă de racloarul convergent dublu.

Grupa III = 10,71%, foarte săracă în gratoare, burine și cuțite „à dos”, dar ceva mai bogată în străpungătoare.

Grupa IV = 16,66% este destul de ridicată, fiind egală cu IR. De asemenea trebuie să subliniem procentul relativ ridicat al pieselor cu scobitură (13,10%) în comparație cu celelate tipuri de unelte.

Ca materie primă se folosea un silex local de bună calitate, cu granulație fină și cu patină albăstruie și vineție. Câteva piese sînt lucrate dintr-un silex gălbui-auriu cu granulație mare, din gresie maronie și din cuarțit alburiu. Ca dimensiuni predomină piesele de mărime mijlocie (67%) urmate de cele microlitice (33%).

Caracterizat printr-un indice Levallois ridicat, printr-un procent relativ scăzut de racloare, prin prezența unor vîrfuri destul de tipice și bine lucrate (la care se adaugă o singură limasă), prin raritatea cuțitelor „à dos”, prin lipsa totală a formelor bifaciale și în sfîrșit printr-un procent relativ ridicat a pieselor denticulate și cu scobituri („encoche”) ne permite să încadrăm musterianul de la Cheia în grupa musterianului zis tipic cu debitaj Levallois.

Prin formele sale acest material litic prezintă unele asemănări tehnice și tipologice cu cel descoperit în nivelurile inferioare (I—III) de la Ripiceni-Izvor (jud. Botoșani)¹⁷ precum și cu cel aflat în peștera Butești (R.S.S. Moldovenească)¹⁸.

Unele forme de unelte de la Cheia își găsesc asemănări în tipurile de piese descoperite în unele așezări din Bulgaria¹⁹.

În afara inventarului litic, au fost descoperite bogate resturi faunistice, care după identificările paleontologului Alexandra Bolomey aparțin următoarelor specii: *Ursus spelaeus*, *Equus caballus fossilis*, *Coelodonta antiquitatis*, *Rangifer tarandus*, *Cervus elaphus*, *Bos s. Bison*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Hyaena spelaea*, *Felis spelaeus*, *Sus scrofa*, *Capra ibex*.

Demn de remarcat este faptul că dintre toate aceste specii cele mai numeroase resturi osteologice aparțin lui *Ursus spelaeus*, ele atîngînd 64,29% din totalul oaselor identificate.

¹⁷ Al. Păunescu, *Musterianul în România în lumina săpăturilor de la Ripiceni* — Comunicare ținută în ședință plenară a Institutului de Arheologie, București, la 31 martie 1971.

¹⁸ N. A. Ketraru, în *Охарна природы Молдавии*, 8, Chișinău, 1970, p. 113—132.

¹⁹ N. Djambazov, în *Археология*, IV, 1962, 3, p. 53—60.

Din punct de vedere geo-cronologic musterianul din peștera Cheia pare că aparține primului stadiu al glaciațiunii Würm sau unei faze de tranziție spre Würm I-Würm II. Această afirmație este confirmată atât de prezența unor animale de climă rece, cum ar fi renul, cât și mai ales de studiul palinologic²⁰ care reoglindește caracterul stepic, slab silvo-stepic al acestei zone, argumentat de spectrele polinice prin raportul dintre arbori și ierboase, pe de o parte, și a asociațiilor lemnoase pe de altă parte, sugerează ipoteza existenței pe teritoriul Dobrogei în această perioadă a unei silvo-stepe reci. Dintre arbori, predominante sînt coniferele, reprezentate în principal prin *Pinus*, care întrunește valori de peste 60% și mai puțin *Picea*, care nu depășește 13%. În cadrul foioaselor termofile doar *Quercus* se pare că era mai răspîndit, procente sale depășind 10% în spectrul superior. Celelalte genuri de arbori se mențin sub 4%, ceea ce oglindește o modestă participare la alcătuirea covorului vegetal.

Dintre ierboase, *Chenopodiaceae* au o răspîndire exuberantă 3562%, demonstrînd prin procentele lor extrem de ridicate (cele mai ridicate întîlnite pînă acum în analizele polinice din țara noastră), intensa locuire a peșterii în această perioadă. În afară de *Chenopodiaceae*, bine dezvoltate sînt gramineele (42%) și compositele, dintre acestea din urmă o pondere majoră o deține *Artemisia* (peste 20%), demonstrînd prin valorile sale destul de semnificative nuanța rece a climatului din perioada respectivă.

În încheiere, prin studiul de față am căutat să prezentăm stadiul actual al cercetărilor privind musterianul din Dobrogea. S-au identificat două facies-uri musteriene, unul zis tipic și altul denticulat.

Fără îndoială că viitoarele cercetări ca și coroborarea amplă a datelor pedologice, geocronologice, litologice, polinice, faunistice, tipologice și tehnice, vor aduce noi contribuții la cunoașterea istoriei populațiilor musteriene care au evoluat timp de cîteva zeci de milenii pe teritoriul Dobrogei.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LE PALÉOLITHIQUE MOYEN EN DOBROUDJA

Résumé

Dans le stade actuel de la documentation, on peut affirmer que les plus anciens vestiges archéologiques sur le territoire de la Dobroudja appartiennent au paléolithique moyen (moustérien). Quant au paléolithique supérieur, on n'en a trouvé que des traces pauvres et peu caractéristiques, attribuées à l'aurignacien.

²⁰ Marin Cîrciumaru, *Analiza polinică a stratului de locuire musteriană din peștera Cheia (Dobrogea)*, în *Pontica*, 4, Muzeul de Arheologie, Constanța, 1971, p. 23—29.

Pour le paléolithique moyen, on connaît jusqu'à présent six sites, dont quatre à ciel ouvert : Saligny, Peștera, Peninsula et Mamaia-village, et deux dans des grottes : la grotte de „La Izvor“ — le village de Cheia, et la grotte nommée „La Adam“ — Tîrșor.

Dans les deux premiers sites mentionnés, le matériel lithique provient des recherches faites à la surface ; dans les autres points, furent effectués soit des sondages, soit des fouilles.

En partant de l'étude technique et typologique, selon la méthode F. Bordes, méthode appliquée surtout au matériel lithique, dont le plus riche provient des sites de Mamaia-village et de la grotte „La Izvor“-Cheia, on a pu identifier en Dobroudja deux faciès moustériens, le premier appelé denticulé, l'autre, typique.

La légende des figures

- Fig. 1. — Mamaia-village, 1—8, pièces moustériennes de silex (échelle 1/1).
Fig. 2. — Mamaia-village : 1, 3, 5, 6, 7, 9 ; Peninsula : 2, 8 ; Peștera Dealul Peșterica : 4 ; 1—9, pièces moustériennes de silex (2, 5, 6 — 1/2 ; 1, 3, 4, 7, 8, 9 — échelle 1/1).
Fig. 3. — Peștera Dealul Peșterica : 1, 6 ; Saligny : 2, 3, 5 ; Peninsula : 4 ; La Grotte de Cheia („La Izvor“) : 7, 8 ; 1—8, pièces moustériennes de silex ; (1, 2, 3, 4, 6 — 1/2 ; 5, 7, 8 — échelle 1/1).
Fig. 4. — La grotte Cheia („La Izvor“) ; 1—5, pièces moustériennes de silex (échelle 1/1).
Fig. 5. — Profil de la paroi ouest de la section des fouilles à Mamaia-village, indiquant deux habitats moustériens (I—II).
Fig. 6. — Profil de la paroi est du section I de la grotte Cheia („La Izvor“).
Fig. 7. — Le diagramme sporopolinique du sédiment moustérien de la grotte Cheia („La Izvor“).

EINIGE BETRACHTUNGEN ÜBER DAS MITTLERE PALÄOLITHIKUM IN DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Im gegenwärtigen Forschungsstand kann man behaupten, daß auf dem Gelände der Dobrudscha die ältesten archäologischen Spuren dem mittleren Paläolithikum (Moustérien) angehören, und daß die Spuren des oberen Paläolithikums spärlich, wenig typisch sind und dem Aurignacien zugewiesen werden.

Bis zur Zeit sind für das mittlere Paläolithikum sechs Siedlungen bekannt, davon vier Freilandsiedlungen : Saligny, Peștera, Peninsula und Mamaia-sat und zwei Höhlensiedlungen : in der Höhle „La Izvor“-Dorf Cheia und in der sog. „Adam“-Höhle — Tîrșor.

In den ersten zwei erwähnten Siedlungen stammt das lithische Fundmaterial aus Oberflächenforschungen ; in den anderen Standorten wurden entweder Probergabungen oder Ausgrabungen unternommen.

Aufgrund des technischen und formenkundlichen Studiums, das nach dem Verfahren von F. Bordes vorgenommen wurde, und zwar hauptsächlich für das lithische Fundgut, das zahlreicher aus den Siedlungen Mamaia-sat und aus der Höhle „La Izvor“ — Cheia stammt, konnten in der Dobrudscha zwei Moustérien-Fazies erkannt werden und zwar ein gezahnter und ein typischer.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Mamaia-sat : 1—8 Moustérien-Feuerstein (1/1).
- Abb. 2. — Mamaia-sat : 1, 3, 5, 6, 7, 9 : Peninsula : 2, 8 ; Peștera Dealul Peșterica : 4 ; 1—9, Moustérien-Feuerstein (2, 5, 6 — 1/2 ; 1, 3, 4, 7, 8, 9 — 1/1).
- Abb. 3. — Peștera Dealul Peșterica : 1, 6 ; Saligny : 2, 3, 5 ; Peninsula : 4 ; Cheia-Höhle („La Izvor“) : 7, 8 ; 1—8, Moustérien-Feuerstein (1, 2, 3, 4, 6 — 1/2 ; 5, 7, 8 — 1/1).
- Abb. 4. — Cheia-Höhle („La Izvor“) ; 1—5, Moustérien-Feuerstein (1/).
- Abb. 5. — Profil der Westwand des Schnittes der Ausgrabungsarbeiten in Mamaia-sat, die die zwei Moustérien-Ansiedlungen anzeigen (I—II).
- Abb. 6. — Profil der Ostwand des Schnittes I in der Cheia-Höhle („La Izvor“).
- Abb. 7. — Sporen- und Pollendiagramm der Moustérien-Ablagerung aus der Cheia-Höhle („La Izvor“).

ASUPRA UNOR ASPECTE ALE RAPORTURILOR DINTRE CULTURILE
PRECUCUTENI ȘI HAMANGIA

Problema raporturilor și a influențelor reciproce dintre culturile Precucuteni și Hamangia a preocupat îndeaproape pe cercetătorii care și-au îndreptat atenția asupra originii și evoluției acestor două culturi.

Încă din 1955, D. Berciu arăta că există o serie de analogii și afinități ale culturii Hamangia cu „aspectul Zănești“ în sensul că acesta din urmă a fost influențat de cultura Hamangia¹. Mai apoi, discutînd problema genezei culturii Precucuteni, Hortensia Dumitrescu a considerat că unul dintre elementele constitutive ale acestei culturi trebuie legat de cultura Hamangia². Revenind din nou asupra aceleiași probleme, D. Berciu subliniază participarea culturii Hamangia la formarea culturii Precucuteni și a culturii Cucuteni-Tripole A, cu această ocazie fiind avute în vedere, mai ales unele aspecte generale ale plasticității de la Traian-Dealul Viei³. Noi înșine, cu prilejul publicării replicii moldovenești a așa-numitului „gînditor“ de la Cernavoda, subliniam aportul și influențele culturii Hamangia, atît la geneza cît și pe parcursul dezvoltării culturii Precucuteni⁴, dar ne gîndeam totodată și la influențele exercitate de cultura moldovenească asupra celei dobrogene, precum și la permanența în timp a acestor inter-influente reciproce.

De altfel, după părerea noastră, a fost mult exagerat rolul jucat de cultura Hamangia în geneza altor culturi, diminuîndu-se sau chiar neglijîndu-se total aportul adus de culturile Precucuteni și Boian, dacă nu

¹ D. Berciu, *Une civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie: la civilisation Hamangia*, Nouvelles études d'histoire, I, București, 1955, p. 42.

² H. Dumitrescu, *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, SCIV, VIII, 1957, 1—4, p. 66.

³ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina nilor cercetări*, București, 1961, pp. 71, 74.

⁴ S. Marinescu-Bîlcu, *Reflets des rapports entre les civilisations de Hamangia et de Précucuteni dans la plastique précucutenienne de Tîrpești, Dacia, N.S., VIII, 1964, p. 308.*

la geneza culturii Hamangia, cel puțin la dezvoltarea ei ulterioară. Descoperirile mai vechi și mai noi din Dobrogea vin să confirme punctul nostru de vedere.

Importurile precucuteniene în mediul gumelnițean de la Vidra⁵ și Tangîru⁶ pot fi interpretate, în urma descoperirilor de la Măgurele-București⁷ și ca prezențe etnice precucuteniene, fapt ce aruncă noi lumini asupra raporturilor și influențelor reciproce dintre culturile neolitului din spațiul carpato-danubian.

Menționăm doar în treacăt că materialele de aspect precucutenian din Muntenia nu credem că mai pot fi considerate ca rezultante ale influențelor reciproce dintre culturile Hamangia, Boian, liniarceramică și unele persistențe îndelungate ale „substraturilor”⁸ ci ca impulsuri din mediul precucutenian. Una din rezultantele acestei judecări ar fi că geneza culturii Precucuteni s-ar fi putut petrece pe teritoriul Munteniei, fapt mai mult decât îndoielnic, cu atât mai mult cu cât aproape toate materialele precucuteniene din Muntenia aparțin fazei a III-a a acestei culturi și s-au descoperit în medii Gumelnița A₁ (deci la un nivel la care culturile Hamangia, Boian și liniară își încheiaseră evoluția). Dar aceste prezențe efective precucuteniene nu se limitează numai la teritoriul Munteniei și am putea spune chiar că ele se dovedesc a fi mult mai vigouroase în aria de răspîndire a culturii Hamangia.

În monografia sa asupra culturii Hamangia, D. Berciu amintește și o serie de vase provenind din colecția Solacolu și ilustrează unele descoperiri de la Mangalia⁹ și dintr-o altă localitate, necunoscută din Dobrogea¹⁰. Totodată, în ultima vreme au fost publicate și o serie de materiale provenind atât de la Limanu (fig. 1/2—3; 2/6,8)¹¹ cât și din necropola de tip Hamangia de la Mangalia¹². Oprindu-ne în primul rînd asupra unora dintre vasele provenite de la Mangalia, trebuie subliniat faptul că aceste materiale au un caracter eterogen, nu ne mai aflăm în fața unor materiale unitare, de caracter Hamangia curat, cum ar fi de exemplu ceramica din cimitirul de la Cernavoda. Apar aici o serie de elemente complet străine culturii Hamangia, ca de pildă vasul globular cu gît înalt și proeminențe pe pîntec, decorat cu caneluri (fig. 1/4)¹³, vas ce

⁵ D. V. Rosetti, *Săpăturile de la Vidra*, Publicațiile Muzeului Municipiului București, 1, 1934, p. 17, fig. 25.

⁶ D. Berciu, *op. cit.*, p. 67, fig. 257, 258.

⁷ P. Roman, *Ceramica precucuteniană din aria culturilor Boian-Gumelnița și semnificația ei*, SCIV, XIV, 1963, 1, p. 45—46, fig. 2/3—4, 6, 15, 18.

⁸ D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, București, 1966, p. 34.

⁹ *Ibidem*, fig. 24/1, 4, 6; 33/1. Autorul (p. 43) emite și ipoteza unei întreprinderi pe teritoriul Dobrogei, a culturilor Hamangia, Boian și Precucuteni.

¹⁰ *Ibidem*, fig. 17/2—3.

¹¹ V. Volschi și M. Irimia, *Descoperiri arheologice la Mangalia și Limanu aparținînd culturii Hamangia*, Pontice, II, 1968, fig. 23—55; D. Galbenu, *Așezarea și cimitirul de la Limanu*, Materiale, IX, 1970, fig. 2; 6. Niciunul dintre acești autori nu subliniază noutatea materialelor și legăturile lor cu cultura moldo-venească.

¹² V. Volschi și M. Irimia, *op. cit.*, fig. 4; 7.

¹³ D. Berciu, *op. cit.*, fig. 24/1.

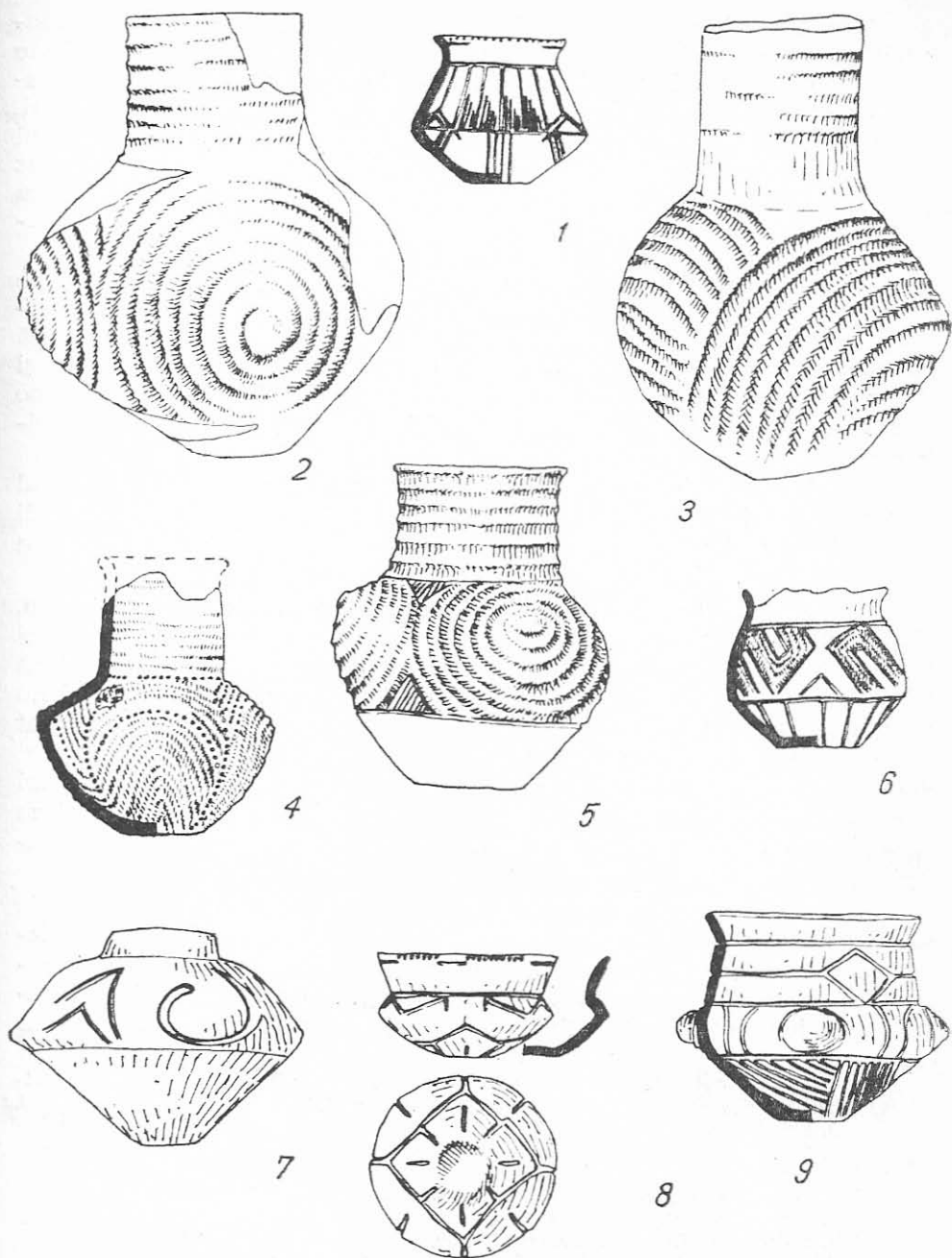

Fig. 1. — Diferite vase provenind de la Mangalia (1, 4, 6, 8), Limanu (2—3), Traian — Dealul Fintinilor (5), Dobrogea — localitate necunoscută (7, 9). După Vladimir Dumitrescu, D. Berciu, V. Volschi, M. Irimie și D. Galbenu

are bune analogii în aria culturii Precucuteni¹⁴, precum și vasul bitronconic cu buza evazată, decorat fie cu linii incizate, fie cu benzi incizate umplute cu caneluri (fig. 1/1,6)¹⁵ formă de asemenea tipic precucuteniană, dar lucrat pe loc, deoarece decorul este străin culturii Precucuteni. De altfel forma aceasta de vas bitronconic este frecventă în inventarul necropolei de la Mangalia¹⁶ și ea nu s-a putut dezvolta în nici un caz din paharul de tip Hamangia. Deși de o bogăție remarcabilă, cultura Hamangia rămâne totuși o cultură cu precădere a străchinilor și paharelor.

Ca și în cazul unora dintre materialele de la Mangalia și vasele ce provin dintr-o localitate necunoscută din Dobrogea nu sînt toate caracteristice culturii Hamangia; unul dintre ele, de formă bitronconică cu proeminențe pe linia diametrului maxim, cu gît scurt cilindric și decor în benzi incizate pe partea superioară (fig. 1/7)¹⁷ este aproape identic cu un vas de la Traian-Dealul Fintînii¹⁸; un altul — tot bitronconic, cu proeminențe și buza evazată (fig. 1/9)¹⁹ ne îndreaptă (exceptînd parțial decorul) tot spre aria culturii Precucuteni, iar un al treilea, cu etaj, amintește sfîrșitul culturii Boian și începutul culturii Gumelnita (după părerea noastră forma de vas cu etaj a fost luată de cultura Hamangia din cultura Boian).

În ceea ce privește materialul ceramic provenit de la Limanu, similitudinile cu cultura Precucuteni merg și mai departe. Există aici castronul tipic precucutenian, decorat chiar în manieră precucuteniană (fig. 2/6)²⁰ — adică prin imprimare cu un instrument de os dințat și nu prin împunsături; precum și decorul liniar de tip Hamangia, executat de asemenea în tehnică precucuteniană²¹. Nu lipsește de la Limanu nici vasul globular cu gît cilindric și proeminențe, decorat cu caneluri (fig 1/2-3)²² care — fără să fie identic cu cel de la Mangalia, și nici cu exemplarele precucuteniene moldovenești — ne îndreaptă pentru analogii tot spre Moldova.

Pentru a încheia enumerarea descoperirilor de acest gen, trebuie să ne oprim o clipă și asupra materialelor scoase din tell-ul Sava (districtul Varna), materiale care încorporează de asemenea elemente precucuteniene²³. Cercetătoarea de la Varna, H. Vajsová, subliniază legăturile și influențele între tipul Varna și culturile Boian, Hamangia

¹⁴ Vl. Dumitrescu, *La station préhistorique de Traian (dép. de Neamț, Moldavie)*; *fouilles des années 1936, 1938 et 1940, Dacia*, IX—X, 1941—1944, fig. 12/16.

¹⁵ D. Berciu, *op. cit.*, fig. 24/4, 6.

¹⁶ V. Volschi și M. Irimia, *op. cit.*, fig. 4—8.

¹⁷ D. Berciu, *op. cit.*, fig. 17/2.

¹⁸ H. Dumitrescu, *Șantierul Traian, SCIV*, IV, 1953, 1—2, fig. 8.

¹⁹ D. Berciu, *op. cit.*, fig. 17/3 și 37/1.

²⁰ V. Volschi și M. Irimia, *op. cit.*, fig. 30.

²¹ *Ibidem*, fig. 56/1, 3, 5 și D. Galbenu, *op. cit.*, fig. 2/1—4.

²² V. Volschi și M. Irimia, *op. cit.*, fig. 36; D. Galbenu, *op. cit.*, fig. 6/1.

²³ H. Vajsová, *Die Keramik des Varna-Typs in Nordostbulgarien, Archeologické Rozhledy*, XIX, 1967, 3, fig. 120/3, 7, 9; 121/1—4, 6—9.

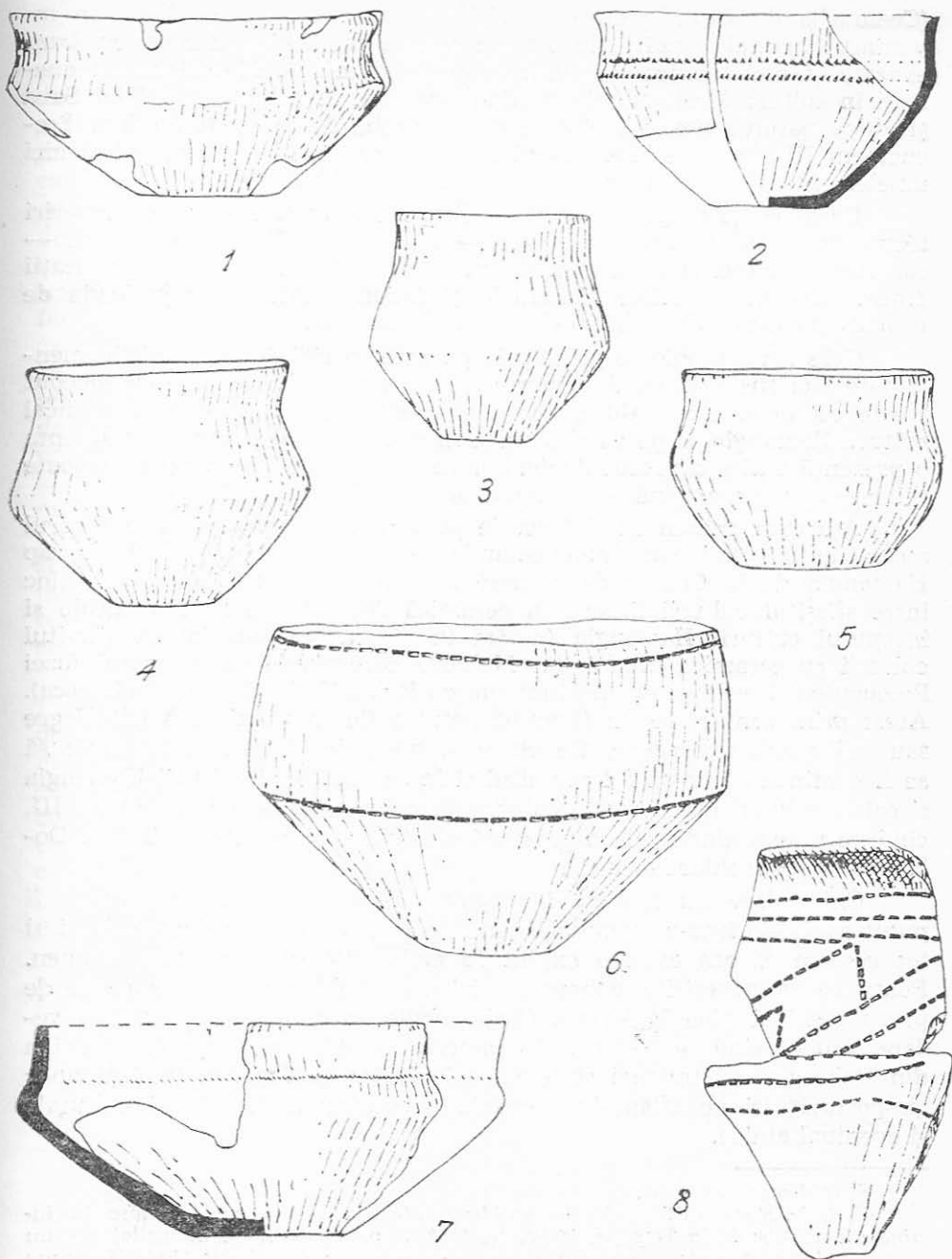

Fig. 2. — Vase descoperite la Baia-Golovița (1, 3—5, 7), Ceamurlia de Jos (2), Limanu (6, 8). După D. Berciu, V. Volschi, M. Irimie și D. Galbenu.

(Ceamurlia de Jos), Precucuteni II-III și Marița III-IV²⁴. Nici din inventarul acestei așezări nu lipsesc vasele mici bitronconice cu buza evazată și nici tehnica de decorare precucuteniană. Materialul cu analogii în cultura Precucuteni aparține nivelului al doilea din tell-ul Sava și, după părerea noastră, el este mai degrabă de apropiat de faza Precucuteni III, decît de Precucuteni II-III, întrucît la Varna nu există nici un element care să confirme ipoteza cercetătoarei bulgare.

Ceea ce se desprinde, credem, limpede din toate aceste descoperiri făcute pe teritoriul Dobrogei, este — așa cum subliniam la început — caracterul lor eterogen. Sîntem destul de probabil în fața unor imbricații dintre sfîrșitul culturilor Hamangia și Boian (poate chiar perioada de formare a culturii Gumelnița) și cultura Precucuteni III.

Cele două probleme principale pe care le ridică descoperirile menționate mai sus sînt, pe de o parte, aceea a nivelului la care au început aceste contacte, care ajung la un moment dat să transforme radical cultura Hamangia, și pe de altă parte în ce măsură putem sau nu accepta o prezență etnică a precucutenienilor în aria culturii Hamangia, și poate chiar mai departe, pînă în preajma orașelor Varna și Burgas.

Așa cum arătam cu altă ocazie pe baza unor analogii între decorul meandric al unui vas liniar-ceramic de la Tîrpești și altul de tip Hamangia de la Cernavoda²⁵, credem că un prim contact a avut loc între sfîrșitul culturii liniare cu ceramică decorată cu note muzicale și începutul culturii Hamangia (notăm în treacăt că socotim că sfîrșitul culturii cu ceramică liniară din Moldova corespunde cu începutul fazei Precucuteni I, echivalînd în Muntenia cu Boian-Giulești — etapa Greacă). Acest prim contact se va fi putut petrece fie în preajma Mării Negre sau a Dunării dobrogene, fie chiar la nord de Dunăre. El trebuie să se fi continuat, într-un fel sau altul și între purtătorii culturii Hamangia și cei ai culturii Precucuteni, culminînd, credem, în faza Precucuteni III, cînd ne putem gîndi și la o prezență efectivă a precucutenienilor în Dobrogea și poate chiar la Varna.

Chiar dacă nu am lua în considerare decît exogamia care ar fi putut avea loc într-o eventuală zonă de contact a celor două culturi și tot credem că am avea o explicație mulțumitoare a acestui fenomen. Poate că descoperirile dobrogene jalonează chiar drumul parcurs de precucutenieni pînă la Varna. Căci trebuie avut în permanență în vedere, atunci cînd ne referim la materialele de caracter precucutenian din Dobrogea, că nu mai sîntem, ca la Vidra și Tangîru, în fața unor „importuri“, ci ne aflăm în prezența unei efective imbricații culturale și eventual etnice.

²⁴ *Ibidem*, p. 350—351.

²⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *Unele probleme ale neoliticului moldovenesc în lumina săpăturilor de la Tîrpești*, SCIV, 19, 1968, 3, p. 400—401. Cu alt prilej arătam că acest decor meandric se leagă și de acela al ceramicii Boian-Giulești, prima etapă; vezi S. Marinescu-Bîlcu, *Aspects tardifs de la civilisation à céramique rubanée et sa contribution à la genèse de la civilisation Précucuteni I* (sub tipar).

Dacă aruncăm o privire, fie ea cit de fugară, asupra unor materiale provenite din așezarea de pe lacul Golovița-Baia (fig. 2/1,3-5,7)²⁶ (nu ne referim la materialul Hamangia II din această așezare, ci la cel provenit dintr-un nivel Hamangia târzie, sesizat acolo de D. Berciu), putem urmări fără nici o dificultate cum strachina caracteristică culturii Hamangia se transformă treptat, simplificându-se pînă la a se confunda cu castronul precucutenian. Și, ceea ce este și mai semnificativ, se renunță adeseori la bogăția decorului Hamangia²⁷, vasele fiind fie lipsite complet de decor, fie avînd un decor redus (ca și în cazul castroanelor precucuteniene) la o simplă linie orizontală incizată, situată la baza gîtului scurt. Acest fenomen al transformării străchinii de tip Hamangia se face foarte ușor simțit și la Ceamurlia de Jos²⁸, dar în această ultimă așezare cultura Hamangia este încă o cultură a străchinilor și paharelor. În timp ce la Ceamurlia varietatea de forme și decoruri își păstrează integritatea, la Golovița (reptăm — nu ne referim la faza Hamangia II de acolo), paharul tipic Hamangia pierde tot mai mult teren. Pe de altă parte, tot la Golovița, datorită prezenței tot mai masive a culturii Boian și într-o oarecare măsură a culturii Precucuteni în Dobrogea, se remarcă și o mai mare varietate de forme și maniere de decor (ca și la Limanu). Tot mai mult își face loc incizia în detrimentul împunsăturilor, se simplifică decorul, se modifică formele sau se adoptă altele noi. Treptat, elementele noi și viguroase vor duce la transformarea totală a culturii Hamangia și la înlocuirea ei prin așa numita variantă pontică a culturii Gumelnița.

Dacă ne-am oprit mai mult la influențele exercitate de culturile Precucuteni și Boian asupra culturii Hamangia, am făcut-o mai ales deoarece întotdeauna s-a arătat în special rolul jucat de cultura Hamangia la geneza altor culturi, iar în ceea ce privește cultura Precucuteni ea a fost considerată numai tributară nu și donatoare în raport cu cultura Hamangia. Dar este greu de admis că o cultură viguroasă, cu o vastă arie de răspîndire, cu o mare receptivitate și cu un nivel de civilizație întru nimic inferior culturii Hamangia, să nu-și fi exercitat la rîndul ei influența asupra culturilor vecine. Nu trebuie neglijat că în timp ce purtătorii culturii Hamangia locuiau în peșteri, bordeie, sau colibe, în așezări risipite și probabil neîntărite²⁹, precucutenienii își construiau locuințe solide din chirpici, în unele cazuri chiar cu platformă, și își întăreau așezările cu șanțuri de apărare.

Nu urmărim însă prin cele afirmate mai sus să diminuăm cu nimic rolul jucat de cultura Hamangia la geneza culturii Precucuteni sau influențele pe care triburile Hamangia le-au exercitat asupra culturii Precucuteni pe parcursul evoluției acestei culturi. S-a arătat atît de

²⁶ D. Berciu, *op. cit.*, fig. 149/2; 151/2, 6; 152/3—4; 153/2, 4. De altfel autorul arată că unele străchini Hamangia au pedestalul împins din interior în afară, în manieră întilnită la ceramica precucuteniană (p. 65).

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem*, fig. 110/10.

²⁹ D. M. Pippidi și D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 30—31.

către Hortensia Dumitrescu³⁰ cit și de către D. Berciu³¹ contribuția plasticii Hamangia la dezvoltarea plasticii de la Traian-Dealul Viei, precum și influența decorului împuns de tip Hamangia asupra celui Precucuteni I. Noi înșine am avut ocazia, publicînd replica precucuteniană a așa zisului „gînditor“ de la Cernavoda, să stăruim mai mult asupra acestor influențe³², arătînd că ele s-au exercitat mai puternic și mai direct decît preconizaseră cercetătorii care se ocupaseră de această problemă. De altfel, pe lângă piesa amintită de la Tîrpești, au mai fost descoperite și alte figurine care ne îndreptățesc să ne gîndim la un contact direct între purtătorii celor două culturi. Este vorba de un fragment de figurină³³ cu un cap similar celui al statuetei feminine din același mormînt cu „gînditorul“ de la Cernavoda și de o alta cu un braț ridicat la cap³⁴. De altfel, însăși maniera de tratare a capetelor figurinelor antropomorfe ale celor două culturi este asemănătoare; poate în cultura Precucuteni cu un plus de detalii — nas și ochi uneori crestați.

Dar cu toate că se dezvoltă și sub impulsul culturii Hamangia, plastica fazei Precucuteni I dă dovadă totuși de o mai mare libertate de expresie, căci — în timp ce sculptura precucuteniană n-a fost încă total îngrădită de „canoane“ rigide, sculptura în lut a culturii Hamangia se abate rar de la o anumită și invariabilă manieră de tratare a capetelor, sînilor, brațelor, abdomenului, etc. Nici chiar cele două bine cunoscute statuete — capodopere de la Cernavoda nu rup complet cu rigiditatea acestor „canoane“.

Pe lângă seria de trăsături comune plasticii celor două culturi, influența ale culturii Hamangia asupra culturii Precucuteni I se pot remărcă și în unele asemănări de forme (pahare cu gît înalt, străchini) și tehnică decorativă a ceramicii. Cu toate acestea, în stadiul actual al cunoștințelor noastre nu se poate vorbi de o contribuție esențială a culturii Hamangia la geneza culturii Precucuteni. Se pare că raporturi mai strînse s-au stabilit între cele două culturi mai ales pe parcursul evoluției lor.

Nu am schițat aici decît în linii mari unele dintre problemele și implicațiile raporturilor dintre cele două culturi. Poate un rol important în permanența și intensitatea acestor raporturi să-l fi jucat și necesitatea schimburilor (printre altele și aducerea aramei și uneori a silexului din sud), sau poate creșterea vitelor — știut fiind că la triburile culturii Precucuteni această ocupație se află pe prim-plan — și necesitatea terenurilor de pășunat și, așa cum aminteam mai sus exogamia ce se va fi putut petrece în zonele de contact ale triburilor celor două culturi. Sau poate toate aceste cauze la un loc și altele pe care abia le intuim să stea la baza acestor contacte relativ intense și pe zone întinse.

³⁰ H. Dumitrescu, *Contribuții la...* p. 66.

³¹ D. Berciu, *Contribuții la...* p. 71—74.

³² S. Marinescu-Bîlcu, *Reflets des rapports...*, p. 307 și urm.

³³ *Ibidem*, fig. 2/2.

³⁴ S. Marinescu-Bîlcu, *Die Bedeutung einiger Gesten und Haltungen in der Jungsteinzeitlichen Skulptur der Ausserkarpatischen gebiet Rumäniens, Dacia, N.S., XI, 1967, fig. 5/5, 7.*

SUR QUELQUES ASPECTS DES RAPPORTS ENTRE LES CULTURES DE CUCUTENI ET DE HAMANGIA

Résumé

L'auteur s'occupe du problème des relations entre les cultures de Hamangia et Pré-Cucuteni; elle accepte les anciennes hypothèses formulées par D. Berciu et H. Dumitrescu, selon lesquelles la culture de Hamangia a eu son apport à la formation de la culture Pré-Cucuteni I. Cependant, en partant de quelques matériaux découverts à Limanu, Mangalia et dans d'autres localités de la Dobroudja, elle pose aussi le problème des influences exercées par la culture Pré-Cucuteni III sur la culture de Dobroudja. Ce courant culturel, exercé du nord vers le sud, touchait probablement les alentours des villes de Varna et de Burgas et les découvertes de Dobroudja jalonnent justement le chemin parcouru par les Pré-Cucuténiens vers la rive bulgare de la Mer Noire.

On souligne le fait que les découvertes dont on parle ont un caractère hétérogène, étant, assez probablement, le résultat de quelques influences réciproques, datant de la période finale des cultures Hamangia et Boïan, aussi bien que de l'époque de la culture Pré-Cucuteni III. On émet aussi l'hypothèse des contacts plus intenses et relativement permanents, pendant toute l'époque du développement des cultures de Hamangia et Pré-Cucuteni. Ces contacts atteignirent leur point culminant pendant la phase Pré-Cucuteni III, époque au cours de laquelle l'auteur suppose même une présence pré-cucuténiennne effective en Dobroudja.

Légende des figures

Fig. 1. — Différents vases, provenant de Mangalia (1, 4, 6, 8), Limanu (2—3), Traian-Dealul Fintinilor (5), Dobroudja-localité inconnue (7, 9). D'après Vladimir Dumitrescu, D. Berciu, V. Volschi, M. Irimie et D. Galbenu.

Fig. 2. — Vases trouvés à Baia-Golovița (1, 3—5, 7), Ceamurlia-de-Jos (2), Limanu (6, 8). D'après D. Berciu, V. Volschi, M. Irimie et D. Galbenu.

ÜBER EINIGE ASPEKTE DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN CUCUTENI- UND DEN HAMANGIA-KULTUREN

Zusammenfassung

Die Verfasserin erörtert die Frage der Zusammenhänge zwischen den Cucuteni- und den Hamangia-Kulturen und stimmt den älteren Hypothesen von D. Berciu und H. Dumitrescu bei, laut denen die Hamangia-Kultur einen gewissen Beitrag in der Entstehung der Präcucuteni I-Kultur hatte. Anhand von Funden, die in Limanu, Mangalia und anderen Ortschaften der Dobrudscha gemacht wurden, wirft die Verfasserin auch die Frage der Einflüsse auf, die die Präcucuteni III-Kultur auf die Kultur der Dobrudscha ausübt. Diese Kulturströmung, die sich von Norden nach Süden ausbreitete, gelangte wahrscheinlich bis in die Umgebung der Städte Varna und Burgas und die Funde, die in der Dobrudscha gehoben wurden, zeichnen den Weg ab, den die Präcucuteni-Leute in Richtung bulgarische Küste des Schwarzen Meeres zurücklegten.

Es wird hervorgehoben, daß die hier besprochenen Funde uneinheitlich sind und sehr wahrscheinlich das Ergebnis von gegenseitigen Einflüssen, die in die Endperiode der Hamangia-Kultur und der Boian-Kultur, so wie in die Zeit der Präcucuteni III-Kultur angesetzt werden. Es wird auch die Voraussetzung dargestellt, daß im Laufe der gesamten Entwicklung der Hamangia- und Präcucuteni-Kulturen intensivere und verhältnismäßig ständige Kontakte stattgefunden haben, Kontakte, die in der Präcucuteni III-Stufe ihren Höhepunkt erreichten, Zeitpunkt zu dem die Verfasserin auch eine regelrechte Anwesenheit der Präcucuteni-Leute in der Dobrudscha annimmt.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Verschiedene Gefäße aus Mangalia (1, 4, 6, 8), Limanu (2, 3), Traian — Dealul Fintinilor (5), Dobrudscha — unbekannter Fundort (7, 9). Nach Vladimir Dumitrescu, D. Berciu, V. Volschi, M. Irimie D. Galbenu.
- Abb. 2. — Gefäße aus Baia-Golovita (1, 3—5, 7), Ceamurlia de Jos (2), Limanu (6, 8). Nach D. Berciu, V. Volschi, M. Irimie und D. Galbenu.

DATE CU PRIVIRE LA RĂSPÎNDIREA COMUNITĂȚILOR FAZEI DE TRANZIȚIE DE LA CULTURA BOIAN LA CULTURA GUMELNIȚA, PE TERITORIUL DOBROGEI

Problemele legate de istoria sfârșitului perioadei mijlocii a epocii neolitice din Dobrogea au constituit preocuparea citorva dintre arheologii noștri¹. Aceștia au aprofundat unele aspecte sau le-au tratat în treacă numai dintr-un anumit punct de vedere. După părerea noastră, problemele perioadei amintite nu sînt atît de simple cum par a fi, atunci pe teritoriul Dobrogei producîndu-se nu numai deplasări de populație, ci și modificări de ordin etnic, cu importante consecințe.

După cum se știe, încă de la începutul neoliticului mijlociu, a existat un paralelism între comunitățile culturilor Boian și Hamangia². Dovezile contemporaneității lor și a raporturilor dintre ele sînt din ce în ce mai multe. Observațiile făcute pe teren dovedesc că diverse contacte dintre comunitățile lor au avut loc încă din timpul fazei Bolintineanu³. Atrage în special atenția descoperirea la Hirșova, în cuprinsul tellului de acolo, la bază, fiind resturi de locuire din timpul fazei Giulești și Vidra⁴, iar după o scurtă întrerupere locuirea purtătorilor culturii Boian a continuat pe acel loc pînă la sfârșitul fazei de tranziție și mai tîrziu pînă la încheierea procesului de evoluție a comunităților

¹ D. M. Pippidi, D. Berciu, *Geți și greci la Dunărea de jos, din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, din seria „Din istoria Dobrogei”, I, București, 1965, p. 27—44 cu bibliografia respectivă; D. Berciu, *Cultura Hamangia, noi contribuții*, I, București, 1966.

² D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România, în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 72—79; Eugen Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, autoreferat, București, 1967, p. 42.

³ Informație primită de la Sebastian Morintz, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁴ Doina Galbenu, *Așezarea neolitică de la Hirșova*, în *SCIV*, XIII, 1962, 2, p. 285—304. Pe profil (p. 286) la partea inferioară a depunerilor, sub resturile locuinței 12 din faza Vidra (Boian III a) sînt marcate, deasupra pămîntului viu, încă două straturi de cultură, mai vechi, aparținînd probabil tot culturii Boian, despărțite de cele de deasupra printr-un strat steril. Dintre cioburile atribuite fazei Vidra, în lucrarea amintită, p. 288, fig. 3, fragmentele 1—2 aparțin mai curînd fazei Giulești, iar fragmentul 11 aparține sigur fazei de tranziție.

culturii Gumelnița din zona respectivă⁵. Prin urmare, la Hîrșova (poate și în împrejurimi, mai ales spre nord) a existat un cap de pod al purtătorilor culturii Boian, de la stabilirea lor (în dreptul importantului vad de peste Dunăre) și pînă la sfîrșitul evoluției culturii. În tot acest timp ei menținînd contactul cu comunitățile învecinate aparținînd culturii Hamangia.

În perioada de maximă înflorire a comunităților culturii Hamangia, din faza Ceamurlia de Jos, astfel de materiale sînt documentate de-a lungul malului Dunării dobrogene, din preajma Hîrșovei⁶ și pînă aproape de Ostrov⁷. Pe teritoriul menționat au fost cercetate așezările purtătorilor culturii Hamangia de la Cernavoda⁸ și se cunosc fragmente ceramice de același tip, izolate, descoperite întîmplător în cîteva puncte⁹. În aceeași regiune se cunosc unele loturi găsite întîmplător, izolate, de fragmente ceramice de tip Vidra¹⁰. Cel mai important este cel de la Cernavoda, unde pe Dealul Sofia s-au cercetat rămășițele unei locuințe de suprafață, incendiate. Sub stratul de lipitură arsă s-au găsit numai fragmente ceramice de tip Hamangia, faza Ceamurlia de Jos, iar printre dărîmăturile locuinței și în nivelurile de deasupra ei, împreună cu materialele majoritare de tip Ceamurlia de Jos, s-au găsit fragmente ceramice tipice din faza Vidra¹¹.

În perioada următoare situația devine mai complicată. Pe un spațiu vast din estul Peninsulei Balcanice se constată că s-a produs o nouă dinamizare a comunităților culturii Boian¹², în perioada corespunzătoare fazei de tranziție la cultura Gumelnița, cînd acestea — din motive pe care încă nu le cunoaștem — s-au răspîndit în direcții diferite, pornind tot din zona principală locuită de purtătorii culturii Boian. Subliniem

⁵ Analizînd profilul și datele publicate despre săpăturile de la Hîrșova rezultă că de fapt unele materiale descoperite în locuința nr. 5, considerată a fi din faza Gumelnița I (de exemplu p. 294, fig. 8/1) datează dintr-o fază mai tîrzie a culturii Gumelnița și de aceea va fi nevoie să se schimbe atribuirea pe faze a straturilor gumelnițene de la Hîrșova. Este important de subliniat că ultimele resturi gumelnițene sînt paralelizate cu faza Gumelnița III a de la Tangîru, deasupra căreia urmează încă două niveluri Gumelnița III (*Ibidem*, p. 298).

⁶ *Ibidem*, p. 289.

⁷ Informație primită de la P. Diaconu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁸ Sebastian Morintz, D. Berciu, P. Diaconu, *Santierul arheologic Cernavoda*, în SCIV, VI, 1955, 1—2, p. 151—160; D. Berciu și Sebastian Morintz, *Șantierul arheologic Cernavoda*, în *Materiale*, III, 1957, p. 83—91; D. Berciu și Sebastian Morintz, *Săpăturile de la Cernavoda*, în *Materiale*, V, 1959, p. 98—106; D. Berciu, Sebastian Morintz și P. Roman, *Săpăturile de la Cernavoda*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 95—103; D. Berciu, Sebastian Morintz, M. Ionescu și P. Roman, *Șantierul arheologic Cernavoda*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 49—54.

⁹ De exemplu: la Capidava (informație verbală primită de la Radu Florescu, căruia îi mulțumim și pe această cale).

¹⁰ De exemplu: la Hinog (în colecția veche a Muzeului Național de Antichități), la Cernavoda (cercetări Eug. Comșa, 1951); la Capidava (*Dacia*, NS, VI, 1962, p. 72, harta III și p. 74, nr. 41—44).

¹¹ D. Berciu și Sebastian Morintz, *op. cit.*, în *Materiale*, III, 1957, p. 90.

¹² Eugen Comșa, *Quelques données nouvelles sur la phase de transition de la civilisation de Boian a celle de Gumelnița*, în „*Studijné zvesti Archeologického ústavu SAV*“, 17, Nitra, 1969, p. 73—84.

că spre deosebire de comunitățile fazei Giulești, care au roit spre nord-est, către sudul Moldovei și spre sud-estul Transilvaniei¹³, comunitățile fazei de tranziție s-a deplasat treptat spre vest, ajungând dincolo de Olt¹⁴. Răspîndirea cea mai intensă se constată a fi cea orientată spre sud, atingînd în cele din urmă, aproximativ la începutul culturii Gumelnița propriu zisă, țărmul Mării Egee¹⁵.

Vom analiza în continuare, în limita datelor documentare existente, în special răspîndirea acestor comunități spre est, mișcare începută de la malul Dunării și încheiată pe țărmul Mării Negre.

Pentru stabilirea momentului inițial al evenimentelor trebuie să ținem seama de descoperirile și mai cu seamă de observațiile stratigrafice făcute la Hirșova, la Cernavoda și în cadrul peșterilor din Dobrogea Centrală.

Cu prilejul săpăturilor de la Hirșova s-a observat că viețuirea comunităților din faza de tranziție a fost de lungă durată, în stratul de cultură corespunzîndu-i cîteva niveluri de locuire¹⁶. Din cel inferior — considerat de nivelare — s-au scos la iveală cioburi din faza de tranziție, amestecate cu altele de tip Hamangia, faza Ceamurlia de Jos¹⁷.

Mai spre sud, din așezarea de pe Dealul Sofia de la Cernavodă, în asociere cu materiale de tip Hamangia mai tîrzii, s-au scos la lumină fragmente ceramice de la sfîrșitul culturii Boian, deci din faza de tranziție¹⁸.

Se cuvine să menționăm și descoperirile din peșterile de la Gura Dobrogei și de la Cheia. În prima dintre ele, în sondajul din galeria B, s-au delimitat trei niveluri neolitice : „...în care cultura Hamangia (faza Ceamurlia de Jos), predominantă în primul, apare în al doilea în asociere cu un Boian tîrziu și, în al treilea, și cu o Gumelnița de început“¹⁹. În schimb, în peștera „De la Baba“ primele două niveluri aparțin : cel de jos fazei de tranziție, iar cel de deasupra culturii Gumelnița²⁰.

Comparînd datele care rezultă din observațiile făcute în cele patru complexe reiese că fără îndoială faza Vidra a fost paralelă în timp cu o etapă evoluată a fazei Ceamurlia de Jos, iar începutul fazei de tranziție a putut fi cel mult paralel cu sfîrșitul fazei Ceamurlia de Jos, deși în această privință datele existente nu sînt convingătoare. Astfel chiar auctoarea săpăturilor de la Hirșova a arătat că nu este exclus ca materialele de tip Ceamurlia de Jos descoperite în tell, la un loc cu cele din faza de tranziție, să fi fost amestecate întîmplător cu ocazia nivelării terenului²¹.

¹³ Idem, *Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giulești a culturii Boian*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 27—47.

¹⁴ La Reșca și în zona Hotărani (sondaje M. Nica).

¹⁵ Ne referim la recente săpături de la Dikili Tash, efectuate de un colectiv sub conducerea lui Jean Deshayes, în 1967.

¹⁶ Doina Galbenu, *op. cit.*, p. 285.

¹⁷ *Ibidem*, p. 285—288.

¹⁸ D. Berciu și Sebastian Morintz, *op. cit.*, în *Materiale*, III, 1957, p. 90—91.

¹⁹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Al. Paul-Bolomey, *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 17.

²⁰ Al. Păunescu și N. Harțuchi, *Cercetări paleolitice în Dobrogea*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 48.

De asemenea, descoperirea din peștera de la Gura Dobrogei prezintă semne de întrebare, întrucît acolo materiale de tip Hamangia, din faza Ceamurlia de Jos, au fost găsite într-un nivel predominante, apoi în cel următor asociate cu materiale de tip Boian tîrziu, deci din faza de tranziție, și apoi asociate cu materiale Gumelnița²². Observația din peștera „De la Baba“ pare să infirme pe cele precedente, deoarece acolo s-a descoperit un nivel Gumelnița de început, probabil din faza de tranziție, suprapus de un altul cu materiale de tip Gumelnița propriu zisă²³.

Dacă am admite ca justă paralelizarea dintre începutul fazei de tranziție, adică după periodizarea noastră a etapei Spanțov, cu sfîrșitul fazei Ceamurlia de Jos — ceea ce pare să nu corespundă realității istorice — și dacă vom ține seama de observațiile stratigrafice de la Hîrșova, vom constata că se pun noi semne de întrebare. În tellul de la Hîrșova este un strat de la începutul fazei de tranziție, suprapus de un altul din aceeași fază, dar datînd de la sfîrșitul fazei, atribuit Boianului V²⁴, deci etapei Fîntînele. Urmează un strat masiv cu materiale de tip Hîrșova²⁵. Acestea ca și cele din timpul fazei Ceamurlia de Jos sînt documentate în diferite așezări de pe tot întinsul județului Constanța²⁶. Se pune problema care a fost situația în aceeași regiune în perioada dintre aceste două limite culturale și cronologice (deci între faza Ceamurlia de Jos și faza Hîrșova), corespunzătoare sfîrșitului etapei Spanțov și etapei Fîntînele a fazei de tranziție. După toate probabilitățile în nordul județului Constanța pînă spre țărmul Mării Negre s-au răspîndit comunitățile fazei de tranziție al căror drum este pînă acum jalonat de descoperirile de la Hîrșova, Gura Dobrogei și Tariverdi.²⁷ În același timp în jumătatea sudică a Dobrogei încă nu se cunosc resturi de așezare din faza de tranziție²⁸. Viețuirii lor din nord însă trebuie să le corespundă ceva. Fără îndoială este vorba de un grup de comunități pe care pînă în prezent le cunoaștem în Dobrogea prin unele descoperiri izolate. Acest grup este în schimb mai bine documentat în nord-estul R. P. Bulgaria. Descoperirile de acolo — cu zece ani în urmă — le-am încadrat în cultura pe care am numit-o cultura Varna²⁹. În stadiul de atunci al cercetărilor în cultura Varna am inclus două aspecte înrudite: cele documentate în așezarea de la Sava și pe cele descoperite în mormintele de lingă Varna.

²¹ Doina Galbenu, *op. cit.*, p. 285—288.

²² C. S. Nicolăescu-Plopșor și colaboratorii, *op. cit.*, p. 17.

²³ Al. Păunescu și N. Harțuchi, *op. cit.*, p. 48.

²⁴ Doina Galbenu, *op. cit.*, p. 292.

²⁵ *Ibidem*, p. 286, fig. 1.

²⁶ De exemplu: Costinești (Doina Galbenu, *Așezarea neolitică de la Costinești*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 237—245); Palazu Mare (săpături Doina Galbenu); Medgidia (săpături N. Harțuchi).

²⁷ D. M. Pippidi și colab., *Activitatea șantierului Histria, în campania 1956 în Materiale*, V, 1959, p. 322.

²⁸ În schimb ele sînt documentate în apropiere, în nord-estul R.P. Bulgaria la Sokol și Strașimirovo. Răspîndirea în sudul Dobrogei, a comunităților fazei de tranziție s-a putut produce atît din spre nord (din zona Hîrșova), cît și din spre sud (din zona Sokol).

²⁹ *Dacia*, NS, VI, 1962, p. 65—66, 72 și harta IV.

Între timp cele două aspecte au fost separate iar cel din urmă a păstrat denumirea de cultura Varna³⁰. Este de remarcat că tocmai vasele din mormintele de la Varna au bune analogii în cele câteva descoperiri izolate de vase din Dobrogea³¹, despre care, tot atunci, am scris că reprezintă o fază târzie a culturii Hamangia strîns legată de descoperirile de tip Varna³². Astfel în prezent se cuvine să admitem că pe teritorii deosebite, în perioada dintre faza Ceamurlia de Jos și faza Hîrșova, pe întinsul jud. Constanța au trăit două populații diferite, în nord comunitățile din faza de tranziție la cultura Gumelnița, iar în sud cele aparținînd sfîrșitului culturii Hamangia, cărora D. Berciu le-a dat denumirea de Hamangia V.

Dacă ținem seama de faptul că oamenii fazei de tranziție au ajuns în vecinătatea malului Mării Negre atît în regiunea din nordul jud. Constanța, cît și în estul R. P. Bulgaria, în zona de la sud de Varna³³, este de presupus că, deși răspîndirea lor spre est (atît în zona Hîrșova, cît și în nord-estul R. P. Bulgaria) a început încă din cursul etapei Spanțov, ei au ajuns să ocupe tot țărmul mării, în regiunea lor de răspîndire, de-abia la sfîrșitul fazei de tranziție, adică în perioada de formare a fazei Hîrșova. Faptul că așa după cum arată Doina Galbenu majoritatea elementelor din domeniul ceramicii fazei Hîrșova sînt de origine Boian³⁴, dovedește că nu avem de a face cu o întrepătrundere sau asimilare a unor elemente Boian de către comunitățile tîrzii ale culturii Hamangia, ci de o pătrundere și răspîndire efectivă a comunităților fazei de tranziție pe teritoriul Dobrogei sudice și de asimilarea de către membrii lor a resturilor populației Hamangia, de la care s-au păstrat numai unele elemente din cadrul ceramicii.

DATES CONCERNANT LA DIFFUSION SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA DES COMMUNAUTÉS DE LA PHASE DE TRANSITION ENTRE LA CULTURE BOIAN ET LA CULTURE GUMELNIȚA

Résumé

A la fin du néolithique moyen, époque qui correspond à la phase de transition vers la culture Gumelnița, on signale, sur un vaste espace de l'est de la Presqu'île Balkanique, une nouvelle ascension des communautés de la culture Boian. Ces communautés se sont répandues peu à peu, en partant de leur zone d'origine, dans divers sens : au nord, elles se sont arrêtées aux pieds des Carpates méridionales ; à l'ouest, elles sont allées au-delà de l'Olt, et au sud, jusqu'au bord de la

³⁰ Henrieta Vajsova, *Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien*, în *Slovenska Archeologia*, XIV, 1, 1966, p. 22—24.

³¹ De exemplu : *op. cit.*, p. 27, fig. 10/25, de comparat în privința formei cu vasul reproduc de D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, 1966, p. 28, fig. 17/2.

³² *Dacia*, NS, VI, 1962, p. 65.

³³ De la Strașimirovo (săpături Ara Margos) și pînă la Zavet (săpături V. Mikov).

³⁴ Doina Galbenu, *Nouvelles données concernant le début de la civilisation de Gumelnița, de Dobrogea*, în *Dacia*, NS, X, 1966, p. 322—328.

Mer Egée. Pour le moment, c'est surtout la diffusion vers l'est qui nous intéresse.

Conformément aux observations stratigraphiques faites à Hirşova, à Cernavodă et dans les grottes du centre de la Dobroudja, les plus anciennes preuves d'habitats des communautés de la phase de transition sont connues le long du Danube et datent de l'étape Spantov. Pendant la période suivante, ont vécu, sur le territoire du district de Constantza : au nord, les communautés de la phase de transition ; au sud, les communautés de la phase Hamangia V, étroitement apparentées à celles appartenant à la culture Varna. Mais il faut préciser qu'au stade actuel des recherches, il est difficile de répondre s'il s'agit en Dobrudja d'une phase Hamangia proprement dite, ou bien d'une synthèse résultée de la jonction entre certains éléments de la culture Sava et ceux de Hamangia.

Les communautés de la fin de la phase de transition se sont répandues vers l'est, et ont atteint, dans leur zone de diffusion, le bord de la Mer Noire (à peu près du Cap Midia jusqu'au sud de Varna). Cela étant, elles ont assimilé l'ancienne population Hamangia.

ANGABEN ÜBER DIE GEMEINSCHAFTEN DER ÜBERGANGSSTUFE VON DER BOIAN-KULTUR ZUR GUMELNITA-KULTUR AUF DEM GEBIETE DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Zur Zeit des Ausgangs des mittleren Neolithikums fand auf einem großen Gebiet im Osten der Balkanhalbinsel, in der dem Übergang zur Gumelnița-Kultur entsprechenden Stufe, eine neue Belegung der Gemeinschaften der Boian-Kultur statt. Diese verbreiteten sich allmählich von ihrem Ursprungsgebiet ausgehend in verschiedene Richtungen : im Norden gelangten sie bis an die Abhänge der Südkarpaten, im Westen wanderten sie bis jenseits des Olflusses und im Süden erreichten sie die Agäische Meeresküste. Hier interessiert uns besonders die Ausdehnung dieser Gemeinschaften nach Osten.

In Anbetracht der stratigraphischen Befunde von Hirşova, Cernavoda und in den Höhlen im Zentrum der Dobrudscha, ergibt sich, daß die ältesten Siedlungsbelege der Gemeinschaften aus der Übergangsperiode entlang der Donau bekannt sind und aus der Spantov-Zeit stammen. In der darauffolgenden Zeit haben im Gebiet des Kreises Konstanza, im Norden die Gemeinschaften der Übergangszeit gesiedelt und im Süden die Gemeinschaften der Hamangia V-Stufe, die eng verwandt sind mit den Gemeinschaften der Varna-Kultur. Es sei hier festgesetzt, daß es im gegenwärtigen Forschungsstadium schwer ist zu behaupten, ob es sich in der Dobrudscha um eine Hamangia-Stufe im eigentlichen Sinne des Wortes handelt oder um eine Verschmelzung der Elemente der Sava- und der Hamangia-Kultur und der sich daraus ergebenden Synthese.

Die Gemeinschaften vom Ausgang der Übergangsstufe haben sich nach Osten erstreckt und die Schwarzmeerküste erreicht, wo sie von Kap Midia bis südlich von Varna siedelten. Bei dieser Gelegenheit haben sie die alte Hamangia-Bevölkerung aufgenommen.

DIN NOU DESPRE SCEPTRELE DE PIATRĂ ÎN FORMĂ DE CAP
DE CAL

Informațiile cuprinse într-o recentă lucrare a doamnei Marija Gimbutas de la Universitatea din Los Angeles¹ ni s-au părut de natură să justifice reluarea pe scurt a problemei sceptrelor de piatră în formă de cap de cal descoperite în România, U.R.S.S., Iugoslavia și Bulgaria², asupra cărora, după cum se știe, am stăruit în mai multe rânduri³. Pe de altă parte, faptul că unul dintre aceste sceptre a fost descoperit în Dobrogea, și anume într-un mormint cu ocră de la Casimcea, îndreptățește, credem, prezentarea acestor scurte însemnări la reuniunea științifică a Muzeului de arheologie din Constanța.

¹ Marija Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture; The Kurgan Culture during the fifth, fourth and third Millennia B. C.*, în vol. *Indo-European and Indo-Europeans*, University of Pennsylvania Press, 1970, p. 155—197.

² Marija Gimbutas, în enumerarea pieselor anterior cunoscute (*op. cit.*, p. 158), nu amintește de exemplarul descoperit în Bulgaria, iar pentru piesele descoperite în România vorbește de Moldova, Dobrogea și Transilvania, deși este evident vorba de o confuzie, căci în Transilvania nu s-a descoperit încă nici o piesă similară și în schimb s-a găsit una în Oltenia. De altfel, ilustrând piesa de la Sălcuța (fig. 2, p. 159), ea precizează că această localitate se află în sud-vestul României. Este locul să precizez aici că, în discuția care urmează, nu ne vom referi în nici un fel la sculptura în piatră descoperită la Colțani, lângă Reșița (cf. C. Müller, *Sceptrul de piatră de la Colțani-Bocșa*, în „*Apulum*”, V, 1964, p. 541—546), care — chiar dacă într-adevăr reprezintă un cap de cal — este modelată într-o manieră cu totul diferită, neputând fi încadrată în aceeași grupă cu acelea de la Sălcuța, Fedeleșeni și Casimcea. Pe de altă parte, dacă exemplarul de la Colțani trebuie atribuit așezării culturii Coțofeni de acolo, el se situează într-un mediu cultural databil într-o altă perioadă (și anume în perioada de tranziție de la epoca eneolitică la epoca bronzului), când triburile stepelor pontice pătrunseseră în teritoriul de răspindire al fostelor culturi eneolitice autohtone.

³ Vladimir Dumitrescu și colab., *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 540—544; Vl. Dumitrescu, *Cîteva precizări cu privire la sceptrele în formă de cap de cal din R.P.R. și din U.R.S.S.*, în *SCIV*, VI, 1955, p. 925—936; idem, *Le dépôt d'objets de parure de Hăbășești et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques*, în „*Dacia*”, N.S. I, 1957, p. 73—96 (v. p. 89—96); idem, *Un sceptru de piatră în forma de cap de cal descoperit în Iugoslavia*, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 95—99.

1. Studiind sintetic problema „culturii curganelor“ din U.R.S.S., (răspîndită în stepele pontice și în regiunea inferioară a fluviului Volga), ale cărei triburi sînt considerate de autoare proto-indoeuropene, și a pătrunderii lor în spre vest și sud-vest, Marija Gimbutas aminteste în această ordine de idei — în chip cu totul firesc, după părerea noastră — și de sceptrele în formă de cap de cal, pe care ea le pune în legătură tocmai cu triburile stepelor, care au transmis vecinilor dinspre vest și calul domestic.

Cercetătoarea americană împărtășește deci punctul nostru de vedere, admitînd fără ezitare că piesele descoperite la Sălcuța și Fedeleșeni aparțin depunerilor specific sălcuțene și cucuteniene din aceste așezări și că nu trebuie datate *după* încetarea existenței acestor culturi.

Desigur, numai faptul că Marija Gimbutas subscie în felul acesta unui punct de vedere pentru care am pledat în mai multe rînduri, nu ar îndreptăți readucerea în discuție, aici, a acestei probleme. În schimb unele noi informații despre alte piese similare descoperite în ultimul timp în U.R.S.S. — fie încă inedite, fie publicate în lucrări care nu ne-au fost accesibile — justifică însă revenirea, pe scurt, asupra problemei.

Într-adevăr, amintind că asemenea piese s-au găsit în Ucraina, România și Iugoslavia (deși nu vorbește și de exemplarul de la Terekli Mekteb din nordul Caucazului), autoarea citată menționează alte piese; una, aflată în Muzeul de la Kuibișev, provenind din regiunea inferioară a fluviului Volga, alta de la Archarinsky, lângă Elista, în stepa de la nord de Caucaz (deci ambele destul de aproape de aceea descoperită mai de mult la Terekli Mekteb) și, în sfîrșit, o a treia, în Vestul Ucrainei, descoperită pe Bug, în 1965, la hidrocentrala de la Berezovskaia, în timpul săpăturilor lui V. P. Șibeskov. Dacă pentru piesele celelalte nu se dau precizări în legătură cu condițiile de descoperire (fiind deci probabil că este vorba de descoperiri întîmplătoare), în schimb pentru aceea de la Berezovskaia se arată că ea a fost descoperită „în asociere cu materiale Tripolie B I (Cucuteni A)“⁴.

Ținînd seama de faptul că discuțiile în legătură cu încadrarea *cronologică* a sceptrelor mai înainte cunoscute au avut ca punct de plecare tocmai unele incertitudini în privința condițiilor de descoperire — respectiv a mediului cultural în care se aflau aceste piese —, descoperirea de la Berezovskaia este, credem, de o importanță decisivă. Într-adevăr, deși nu putem preciza căreia dintre etapele stabilite de noi pentru faza Cucuteni A îi aparțin materialele de la Berezovskaia (căci ele nu sînt reproduse în lucrarea citată), în Ucraina și mai ales spre Bug nu știm să se găsească materiale care ar trebui încadrate în etapele Cucuteni A1 și A2 (ceea ce este și firesc, de vreme ce procesul de trecere de la cultura Precucuteni la cultura Cucuteni s-a petrecut în zona subcarpatică moldovenească și transilvăneană), putem considera drept sigur că așezarea tripoliană respectivă aparține etapei Cucuteni A3, sau, eventual, chiar etapei A4. Este deci vorba de o situație identică aceleia de la Fedele-

⁴ M. Gimbutas, *op. cit.*, nota 6, p. 195.

leșeni — așezare pe care am încadrat-o în etapa Cucuteni A4 —, așa încît nu mai poate exista nici o îndoială (pe care de altfel noi n-am avut-o niciodată !) că sceptorul în formă de cap de cal descoperit în 1928 la Fedeleșeni aparține așezării cucuteniene propriu-zise și nu unor infiltrații ulterioare.

Această confirmare atrage însă după sine și confirmarea poziției stratigrafic-culturale a exemplarului de la Sălcuța, situat de D. Berciu ⁵, în etapa finală, D (sau IV) a acestei culturi. Într-adevăr, după cum am avut prilejul să arăt acum cîțiva ani ⁶, ceramica pictată cucuteniană „de import” descoperită în așezări aparținînd culturii Gumelnița — Brăilița ⁷, Gumelnița și Căscioarele ⁸, — impune acceptarea unui sincronism parțial nu numai între etapa A2c a culturii Gumelnița și etapele Cucuteni A3—A4, ci și între o parte din etapa Gumelnița B1 și cele două ultime etape (A3—A4) ale fazei Cucuteni A. Pe de altă parte, între descoperirile caracteristice din stratul superior al așezării gumelnițene de pe Ostrovul de la Căscioarele (strat care aparține unei faze numită fie B1, după vechea terminologie, fie A3, după o propunere făcută de noi acum cîțiva ani), figurează un număr destul de mare de vascioare bitronconice cu două tortițe coborînd de pe buză pe linia de despărțire a celor două trunchiuri de con, decorate pe gît cu linii paralele orizontale iar pe partea bombată a corpului cu grupe de liniuțe incizate, piezișe sau dispuse în zigzaguri ⁹, întru totul similare ca formă și decor cu vase descoperite la Sălcuța în stratul IVA ¹⁰.

În acest fel, deoarece etapa B1 a culturii Gumelnița este sincronă pe de o parte cu etapele A3—A4 ale culturii Cucuteni și pe de altă parte și cu faza IVA de la Sălcuța, este clar că sceptorul de la Sălcuța și Fedeleșeni aparțin aceluiași „moment” cronologic. În schimb însă, atît faptele expuse mai înainte ca și altele asupra cărora nu este locul să stăruim aici, dovedesc că poziția fazei Sălcuța IV în raport cu cultura Gumelnița a fost puțin diferită de aceea preconizată de D. Berciu ; după cum se știe, colegul nostru a paralelizat Sălcuța IV în mică măsură cu așa zisa Gumelnița IV și într-o mai mare măsură cu cultura Cernavoda ¹¹. Dar, așa cum am arătat cu alt prilej ¹², nici la Gumelnița nici în

⁵ D. Berciu, *SCIV*, V, 1954, p. 349—350 și p. 359—546 ; idem, *Contribuții la problemele neoliticului în România...*, București, 1961, p. 163—164.

⁶ Vladimir Dumitrescu, *Considérations et données nouvelles sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, în „*Dacia*”, N. S., VIII, 1964, p. 53—66.

⁷ N. Harțuchi — I. T. Dragomir, *Săpăturile de la Brăilița*, în *Materiale III*, 1957, p. 129—144 ; N. Harțuchi, *Săpăturile arheologice de la Brăilița*, în „*Materiale*”, V, 1959, p. 221—227.

⁸ Vladimir Dumitrescu, *Considérations et données nouvelles...*, *loc. cit.*

⁹ Asemenea vase au fost descoperite și în săpăturile mai vechi de la Căscioarele : Gh. Ștefan, *Les fouilles de Căscioarele*, „*Dacia*”, II, 1925, p. 138—197 ; vezi fragmentul de la fig. 32/2.

¹⁰ D. Berciu, *Contribuții*, fig. 133 și 134.

¹¹ D. Berciu, *Contribuții...*, tabelul sincronic de la fig. 1, p. 12, etc.

¹² Vladimir Dumitrescu, *Gumelnița. Sondajul stratigrafic din 1960*, în *SCIV*, 17, 1966, p. 51—99 ; v. p. 88—92.

altă așezare a acestei culturi *nu* există un strat (și cu atât mai puțin o fază) Gumelnița IV sau D, ci numai o categorie ceramică, căreia i s-a spus Gumelnița D, dar care nu reprezintă un strat sau un nivel al culturii Gumelnița, ci constituie depuneri ulterioare, aparținând desigur culturii Cernavoda. De aceea, dacă am paraleliza Sălcuța IV cu așa-numita „fază“ Gumelnița D, sau IV, ar însemna să sincronizăm ultima fază (IV) a culturii Sălcuța exclusiv cu cultura Cernavoda, ceea ce nu ni se pare posibil. După părerea noastră etapa de dezvoltare a culturii sau aspectului Sălcuța denumit Sălcuța IV a fost desigur sincronă cu ultima etapă a culturii Gumelnița și, poate, și cu începutul culturii Cernavoda I. În orice caz, faptul că vâscoarele cu două torti la care ne-am referit își găsesc paralele în stratul Gumelnița B1 de la Căscioarele, dovedește că nivelul Sălcuța IVA este parțial sincron și cu etapa Gumelnița B1.

Toate aceste fapte confirmă concluzia că sceptrele din Oltenia și din Moldova nu trebuie puse în legătură cu *pătrunderea* triburilor stepelor în aceste regiuni — deoarece acest fenomen a avut loc mai târziu —, ci dimpotrivă trebuie atribuite, așa cum am făcut noi de la început, *relațiilor* dintre triburile eneolitice din zona carpato-moldavo-dunăreană și triburile contemporane ale stepelor pontice. Credem de altfel că eventualitatea imitării la fața locului (în Moldova și Oltenia) a acestor sceptre, explicație la care ne-am gândit altădată, trebuie înlăturată din discuție, fiind aproape sigur că toate exemplarele de acest fel au fost executate în zonele locuite de triburile nord-pontice și ajunse aici prin relațiile de schimb. Este adevărat că prin aceasta se ridică și situarea în timp a momentului general acceptat pînă nu de mult pentru pătrunderea elementelor culturale ale stepelor în zona culturii Cucuteni-Tripolie. Dar descoperirea ceramicii tripoliene din faza BI (= Cucuteni A) în așezarea triburilor stepelor de la Srednij-Stog II și totodată a ceramicii specifice acestei ultime culturi în așezări tripoliene tot din faza BI, a dovedit și ea că între aceste două complexe culturale relațiile de schimb datează începînd chiar din cursul fazei Cucuteni A. Descoperirea sceptorilor de piatră în formă de cap de cal într-o așezare moldovenească dintr-o etapă tîrzie a culturii Cucuteni A și într-una oltenească perfect sincronă nu mai constituie acum fapte izolate, ele integrîndu-se perfect în celelalte date cunoscute. Iar existența unei ceramice cu amestec de scoică pisată în pastă în așezarea și în gropile de resturi de la Drăgușeni-Botoșani¹³, confirmă această situație, așa încît este sigur că într-adevăr contactele dintre triburile stepelor nord-pontice și acelea ale culturii Cucuteni au început mai înainte de trecerea acesteia la faza A-B, ele prilejuind diferite schimburi culturale pe care le dovedesc, între altele, și sceptorile în discuție, încă din faza Cucuteni A.

¹³ Primele descoperiri de acest fel la Drăgușeni au fost făcute de A. László în anii 1964—1965, cînd a săpat o serie de gropi de resturi. În săpăturile noastre din 1970—1971 asemenea materiale au fost descoperite nu numai în gropile din punctul „La lutărie“, ci și în întinsa așezare absolut contemporană din punctul „Ostrov“.

2. Față de toate aceste constatări, se cuvine să ne întrebăm care este poziția sceptorului de acest tip de la Casimcea, descoperit — după cum se știe — într-un mormînt cu ocră, chiar dacă nu se poate preciza dacă acolo a fost sau nu un mormînt tumular. În orice caz, chiar dacă cei care au făcut înmormîntarea au preferat să folosească poalele unui deal, în loc să construiască o movilă (așa cum ni s-a părut că se prezintă situația în 1940, cu prilejul unei cercetări făcută de noi la fața locului), credem că nu e nici un motiv să ne îndoim că mormîntul respectiv nu poate fi atribuit decît triburilor stepelor — așa cum am spus încă de acum douăzeci de ani¹⁴, tocmai pentrucă Dobrogea se leagă direct de zona stepelor nord-pontice. Celelalte piese din inventarul mormîntului de la Casimcea nu ne îngăduie însă deocamdată o situație a lui într-una din primele trei faze de dezvoltare stabilite de M. Gimbutas pentru „cultura curganelor“⁵. Ținînd însă seama de opinia aceleiași cercetătoare în legătură cu datarea mormintelor tumulare răspîndite la vest de aria originară a culturii curganelor — pe care ea le situează în etapele II și III, respectiv în faza mijlocie de dezvoltare a culturii —, ar trebui să dăm mormîntul de la Casimcea de preferință în faza mijlocie. Dar dacă am admite punctele de vedere ale cercetătoarei de la Los Angeles, ar trebui să credem că celelalte exemplare de pe teritoriul țării noastre — respectiv sceptrele de la Fedeleșeni și Sălcuța — ca și peisa de la Berezovskaia, din Ucraina, ar fi mai vechi decît sceptorul de la Casimcea, deoarece M. Gimbutas propune — este adevărat că numai ca o simplă ipoteză — ca faza veche a culturii curganelor (deci faza I) să fie considerată sincronă nu numai cu faza Tripolie B1 (= Cucuteni A), ci și cu faza Tripolie A (adică Precucuteni III). Cum însă ceramica cucuteniano-tripoliană descoperită în așezări ale culturii stepelor aparține (după cum s-a văzut) unei etape relativ tîrzii a culturii Cucuteni A (și anume etapei A3), iar pe de altă parte în nici-o așezare precucuteniană nu au fost descoperite pînă acum elemente străine care să poată fi atribuite culturii curganelor, și totodată sceptrele de la Fedeleșeni și Berezovskaia sînt și ele databile tot într-o etapă tîrzie a fazei Cucuteni A-Tripolie B1, noi credem că începutul legăturilor și al întrepătrunderilor culturale dintre triburile stepelor și triburile complexului Cucuteni-Tripolie nu poate fi situat (judicînd după datele certe de care dispunem) înainte de etapele finale ale fazei Cucuteni A-Tripolie B1.

De altfel M. Gimbutas precizează ea însăși că numai etapa timpurie a culturii Srednij-Stog II corespunde fazei vechi (I) a ceea ce ea numește cultura curganelor, restul încadrîndu-se în faza mijlocie (II) a acesteia din urmă¹⁶, așa încît nu avem deocamdată motive să presupunem că relațiile și întrepătrunderile culturale despre care am amintit ar fi putut începe chiar din faza veche a culturii curganelor și de la începutul fazei Cucuteni A-Tripolie B1, și cu atît mai puțin înainte de aceasta, adică spre sfîrșitul fazei Precucuteni III-Tripolie A.

¹⁴ Vladimir Dumitrescu și colab., *Hăbășești*, loc. cit.

¹⁵ M. Gimbutas, *op. cit.*, v. p. 177 și urm.

¹⁶ *Ibidem*, p. 178.

Iată de ce, fiind desigur verosimil că mormintele cu ocră din Dobrogea se pot încadra în perioada mijlocie (II) a culturii curganelor¹⁷, sceptorul în formă de cap de cal de la Casimcea nu trebuie considerat nici mai vechi nici mai nou decât acelea de la Sălcuța și Fedeleşeni și deci nu pune nici o problemă specială din punct de vedere al încadrării cronologice sau din acela al încadrării culturale.

3. În sfârșit, înainte de a încheia aceste considerații, ni se pare potrivit să mai aducem în discuție două probleme. Prima este aceea a cronologiei *absolute*, deși evident că discutarea și chiar rezolvarea ei nu schimbă datele problemei cronologiei *relative* a sceptorilor de piatră în formă de cap de cal descoperite pe teritoriul României.

După cum se știe, datele C 14 pentru așezări din faza Cucuteni A-Tripolie BI se situează în linii generale pe la mijlocul mileniului IV î.e.n. Cum însă „anii C 14“ sînt, potrivit specialiștilor, mai scurți decât anii calendaristici, ar însemna că datele absolute obținute prin metoda C 14 să fie coborîte și deci că etapele A3—A4 ale culturii Cucuteni ar putea fi datate aproximativ pe la sfârșitul mileniului IV, deci în preajma anului calendaristic 3000 î.e.n. Din păcate însă, așa numita „recalibrare“ a datelor C 14 pe baza cronologiei cercurilor unor copaci, preconizează dimpotrivă o ridicare în timp cu cca 1000 de ani a datelor inițiale C 14, ceea ce o determină pe M. Gimbutas să propună datarea primei faze a culturii curganelor în a doua jumătate a mileniului V î.e.n. și datarea așezării de la Hăbășești pe la aproximativ 4300 î.e.n.¹⁸. În ceea ce ne privește, credem totuși că o datare așa de veche a fazei Cucuteni A este mai greu de admis, chiar dacă, desigur, nu ne mai putem gândi la datările joase ale așa-zisei „cronologii clasice“, al căror partizan am fost în chip firesc înainte de folosirea pe scară mai întinsă a metodei C 14, cînd de altfel nici un cercetător nu preconiza o cronologie lungă pentru neo-eneoliticul sud-est-european. Dacă ar trebui să considerăm diferitele culturi cu o mie de ani mai vechi decât datele indicate de analizele C 14 ne-„calibrate“, atunci ar trebui să admitem pentru cultura Precucuteni o dată în prima jumătate a mileniului V, iar pentru cultura liniară din Moldova o dată în a doua jumătate a mileniului VI î.e.n., ceea ce ni se pare cu totul exagerat, mai ales dacă ne gândim că în acest caz ar trebui să situăm cultura Criș-Starcevo chiar în prima jumătate a acestui mileniu!

A doua problemă se leagă de descoperirea în Anatolia a unei piese foarte asemănătoare cu cele discutate pînă aici. Acest nou sceptor, descoperit întîmplător în apropierea sau pe locul unei așezări chalcolitice din SV Anatoliei — în zona orașului Konya — este lucrat dintr-o rocă dură, fiind tratat mai realist, avînd sprîncenele foarte puternic reliefate și indicația căpăstrului, și apropiindu-se ca înfățișare generală mai mult de sceptorul de la Casimcea. Și în ceea ce privește dimensiunile piesa corespunde celorlalte, avînd ceva mai mult de 10 cm lungime. Nefiind descoperită într-un strat arheologic, evident că nu poate fi încadrată cu pre-

¹⁷ *Ibidem*, p. 178—179.

¹⁸ *Ibidem*, p. 178.

cizie din punct de vedere cronologic. Informatorul nostru ne-a spus totuși că acest sceptor s-ar data în jurul anului 4500 î.e.n.

În orice caz, aspectul general, ca și detaliile acestui exemplar ne dau dreptul să credem că el trebuie considerat ca făcând parte din aceeași grupă cunoscută în Europa, care cuprinde exemplare destul de numeroase (4 în U.R.S.S., 3 în România și câte unul în Iugoslavia și în Bulgaria) și că deci ar trebui pus în legătură cu relațiile culturale sau eventual cu contactele directe fie cu triburile stepelor pontice, fie cu acelea ale culturilor eneolitice târzii din zona carpato-danubiano-balcanică.

M. Gimbutas semnalează în studiul său pătrunderea triburilor curganelor peste Caucaz, în Azerbaigean, nordul și centrul Anatoliei și nordul Iranului — fenomen pe care îl situează abia în faza a treia a culturii curganelor¹⁹ — dar nu și în regiunea de sud-vest a Anatoliei. Bineînțeles că, pentru ca acest sceptor să fi ajuns în această zonă, nu era neapărată nevoie și de prezența la fața locului a triburilor curganelor, deoarece noi socotim că nici sceptorii din Oltenia, Moldova, Iugoslavia și Bulgaria nu se datoresc prezenței triburilor stepelor în aceste regiuni, unde ele au ajuns mai târziu. De altfel nu ar fi exclus ca sceptorul din Anatolia să fi ajuns acolo ceva mai târziu decât au poposit triburile stepelor nord-pontice la nord și la sud de Dunăre. Pe de altă parte, ne-am putea totuși gândi și la o cale de pătrundere a sceptorului peste Peninsula Balcanică spre sud, tocmai din pricina descoperirii exemplarului din Bulgaria la sud de Munții Balcani.

Oricum ar fi, ținând seama de toate caracterele sceptorului din Turcia, nu ni se pare că ar putea fi vreo îndoială în privința faptului că și el trebuie atribuit aceluiași centru nord-pontic și nord-caucazian de unde toate sceptorii de piatră în formă de cap de cal s-au răspândit spre vest-sud-vest de zona stepelor pontice, și, eventual, și spre sud de Caucaz.

În concluzie, toate faptele amintite converg, credem, spre confirmarea punctului nostru de vedere în legătură cu originea acestui tip de sceptor și cu situarea lor din punct de vedere cronologic într-o perioadă corespunzătoare etapelor finale ale fazei Cucuteni A (= Tripolie B I), când au loc și primele contacte și schimburi sigure între triburile cucuteniene și acelea ale stepelor nord-pontice.

ENCORE UNE FOIS A PROPOS DES SCEPTRES EN PIERRE EN FORME DE TÊTE DE CHEVAL

Résumé

Ayant comme point de départ une information publiée par Marija Gimbutas à propos de la découverte récente en U.R.S.S. de trois autres sceptorii en pierre, en forme de tête de cheval — du type connu auparavant à Sălcuta (Olténie), Fe-deleşeni (Moldavie), Casimcea (Dobroudja), ainsi qu'en U.R.S.S., en Yougoslavie

¹⁹ *Ibidem*, p. 180—181.

et en Bulgarie, l'auteur reprend les problèmes soulevés par ces pièces. Le fait qu'un des sceptres récemment trouvé en U.R.S.S. a été découvert avec des matériaux en céramique appartenant à la culture de Tripolie B I confirme la position stratigraphique du sceptre de Fedeleşeni (station de la phase Cucuteni A) et en même temps les conclusions antérieures de l'auteur, qui est d'avis que toutes les pièces similaires trouvées à l'ouest de la zone des steppes pontiques sont dues aux relations des tribus néolithiques de la culture de Cucuteni, de Tripolie et des autres tribus, contemporaines des tribus de la culture des steppes — Srednij-Stog II ou de la culture des Kourganés. Ces échanges culturels ont eu lieu à partir de la phase Cucuteni A-Tripolie B I; par conséquent, les sceptres de Fedeleşeni et de Sălcuța sont antérieurs à la pénétration des tribus des steppes vers l'ouest et le sud-ouest. Quant au sceptre de Dobroudja, trouvé dans une tombe (tumulaire?) à ocre rouge, il appartient sans nul doute aux tribus des steppes qui peuplaient déjà cette région, étant synchrones aux autres pièces de Roumanie et des autres pays.

NOCH EINMAL ÜBER DIE STEINEREN PFERDEKOPFZEPTER

Zusammenfassung

Der Verfasser geht von einer Mitteilung aus, die Marija Gimbutas über die neuerliche Entdeckung in der UdSSR von drei weiteren Pferdekopfzeptern aus Stein machte, die demselben Typ angehören wie der bereits aus Sălcuța (Oltenien), Fedeleşeni (Moldau), Casimcea (Dobrudscha), so wie in der UdSSR, in Jugoslawien und in Bulgarien bekannte, und nimmt die von diesen aufgeworfenen Fragen wieder auf. Die Tatsache, daß einer von den Zeptern, die kürzlich in der UdSSR zutage kamen, zusammen mit Tripolje B I-Tonware gefunden wurde, bestätigt die stratigraphische Lage des Zepfers von Fedeleşeni (Cucuteni A-Siedlung) und gleichzeitig die vorherigen Schlußfolgerungen des Verfassers, der die Meinung vertritt, daß alle ähnlichen Exemplare, die westlich von den pontischen Steppengebieten gefunden wurden, den Beziehungen der äneolithischen Cucuteni-Tripolje-Stämme und der anderen zeitgenössischen Stämme zu den Stämmen der Steppenkultur Srednij-Stog II oder der Kurgan-Kultur zu verdanken sind. Diese kulturellen Austausche haben bereits seit der Stufe Cucuteni A-Tripolje B I stattgefunden, folglich sind die Zepfer von Fedeleşeni und von Sălcuța vor die Zeit des Eindringens der Steppenstämme nach Westen und Südwesten anzusetzen. Hinsichtlich des Zepfers aus der Dobrudscha kann ausgesagt werden, daß er, der in einem Hügelgrab (?) mit Ockerbestattung gefunden wurde, unmittelbar den Steppenstämmen angehörte, die diese Gebiete bewohnten, und zeitgleich ist mit den anderen Exemplaren aus Rumänien und den anderen Ländern.

S. MORINTZ

PROBLEME ALE EPOCII BRONZULUI ÎN DOBROGEA

Dobrogea continuă să fie regiunea cea mai puțin cunoscută în epoca bronzului. Până de curînd pentru intervalul de timp dintre cultura Cernavoda III, cultură a perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și cultura Babadag, cu care începe epoca hallstattiană în Dobrogea, deci pentru un interval de timp de aproape un mileniu, nu cunoșteam nici o cultură materială. Cu un an în urmă au fost publicate materialele de tip Coslogeni și definită o cultură nouă a epocii bronzului integrată în marele complex Sabatinovka-Coslogeni-Noua. Pentru cultura Coslogeni, care cuprinde sud-estul Munteniei și Dobrogea s-a considerat cea mai potrivită datare sec. XIV-XIII î.e.n.¹ S-a remarcat totodată că între cultura Coslogeni și cultura Babadag nu există o legătură directă și că unele elemente din faza Babadag I precum și o serie de descoperiri răzlețe din Dobrogea și din jud. Brăila încep să definească un aspect final al epocii bronzului derivat din cultura Monteoru. Acest nou aspect pe care l-am numit Prebabadag este contemporan cu etapa evoluată a culturii Noua, databil în sec. XIII-XII, ocupă zona locuită anterior de purtătorii culturii Coslogeni și contribuie la formarea primului aspect hallstattian, respectiv din faza Babadag I².

În felul acesta s-a ajuns la umplerea unui gol și la lămurirea parțială a problemelor bronzului târziu (sec. XIV-XII) din Dobrogea.

Persistă în continuare totala necunoaștere a perioadelor timpurie și mijlocie a epocii bronzului din Dobrogea. N-avem nici un indiciu după care cultura Cernavoda III răspîdită în sudul Munteniei și în Dobrogea, ar fi evoluat pînă în bronzul timpuriu adică pînă în secolul XIX î.e.n. ci dimpotrivă e mai probabil ca sfîrșitul culturii Cernavoda III să fi avut loc la o dată mai apropiată de 2000 î.e.n. Chiar dacă cultura Cernavoda III ar fi evoluat pînă în pragul epocii bronzului noi nu avem

¹ Sebastian Morintz și Niță Anghelescu, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 373—413.

² *Ibidem*, p. 412.

în prezent nici o documentare, care să poată fi atribuită perioadei sec. XVIII-XV în Dobrogea. Vom pune din nou în discuție o descoperire mai veche, care după părerea noastră aparține acestei perioade.

În 1924, cu prilejul ridicării terasamentului căii ferate Medgidia-Babadag, între gările Hamangia (azi Baia Dobrogei) și Ceamurlia de Jos s-a tăiat o movilă din care au fost scoase mai multe fragmente ceramice, mandibula unui schelet uman, a măciucă sferică de piatră și marea sta-

Fig. 1

tuei-menhir. Descoperirile au fost publicate de V. Pârvan, în *Dacia* 1925, fiind atribuite în ansamblu epocii bronzului sau cel mai de vreme eneoliticului târziu³. Cercetări în movila distrusă în cea mai mare parte de lucrările din 1924 s-au putut face abia în 1952. Atunci s-a precizat că fragmentele de vase publicate de V. Pârvan provin din stratul de cultură al unei așezări neolitice, care s-a definit atunci și s-a numit de tip Hamangia.⁴ Pe așezarea neolitică s-a construit o mare movilă în care s-au găsit mandibula umană, măciuca de piatră și statuia-menhir. Între stratul de cultură neolitică și baza movilei s-a observat un strat de pământ steril de 0,10—0,15 m. Săpăturile din 1952 au mai dat la iveală încă două morminte în restul movilei, nerăvășit în 1924. Primul avea groapa adâncă de 0,93 m, forma dreptunghiulară cu dimensiunile de 1,05×1,50 m. Pe marginile gropii s-au găsit urme de birne longitudinale. În groapă s-au găsit resturile rău păstrate ale unui schelet de copil de 10—15 ani așezat în poziție chircită, orientate NE-SV. În colțul de E al gropii în apropierea craniului s-a găsit un vas de formă tronconică, fundul îngust,

³ V. Pârvan, *La „statue-menhir“ de Hamangia*, în *Dacia*, II, 1925, p. 422—429.

⁴ D. Berciu și Sebastian Morintz, în *SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 123—129.

corpul bombat mai mult spre partea superioară, marginea ușor arcuită în afară. Vasul este de factură grosolană, are culoarea castanie cu pete negre ceea ce arată o ardere neuniformă. Sub buză se observă câteva linii verticale făcute cu unghia sau cu scoica. Lângă umărul drept era așezat un pandantiv de piatră, plat de formă ovală cu început de perforare pe ambele fețe. Pe tot fundul gropii se vedea un strat subțire de ocru roșu, ceva mai gros sub schelet. Mormîntul a fost acoperit de o movilă înaltă de 1,20 m, cu diametrul de aproximativ 15 m. În pămîntul movilei s-au găsit cioburi de vase Hamangia, ceea ce arată că fusese adus din imediata apropiere, din stratul așezării Hamangia. Al doilea mormînt se afla la o distanță de 6,20 m de primul mormînt. Groapa sa a tăiat marginea movilei primului mormînt. Era adîncă de 0,97 m, tot dreptunghiulară ca și prima avînd laturile de 1,45×2,25 m și cu aceeași orientare, adică NE-SV. Pe marginea gropii s-au găsit resturi de bîrne longitudinale dar și transversale. Scheletul era aproape total descompus; s-au găsit doar câteva oase foarte friabile. Lângă schelet nu s-a găsit nici un obiect. Fundul gropii era acoperit cu un strat de ocru roșu mai gros decît la primul mormînt. Mormîntul 2 a fost acoperit cu o movilă de humă de rîu, care a suprapus în parte movila mormîntului 1. Movila celui de al doilea mormînt avea înălțimea de 3,5 m și diametrul de 6—7 m. Tăria acestei movile a împiedicat aplatizarea sa, iar lucrările din 1924 au ocultat-o. Pe creștetul movilei s-a observat un strat subțire de pietre de forme neregulate și de mici dimensiuni. Ambele movile au fost acoperite și înglobate de o altă (a treia) movilă mai mare, făcută cu pămînt luat din stratul neolitic din vecinătate. Nu s-a putut preciza exact locul de unde provinea statuia-menhir și maxilarul unui al treilea schelet. Nu știm nici pentru care mormînt a fost depusă statuia-menhir. A fost depusă pentru un anume mormînt pe care noi nu l-am găsit fiind distrus în 1924 sau pentru întreg complexul funerar? Nu putem preciza. Ceea ce este evident este următoarea succesiune cronologică: 1. mormîntul 1 cu movila sa; 2. mormîntul 2 cu movila sa; 3. ridicarea movilei mari și depunerea statuii-menhir. Mormintele 1 și 2 s-au succedat la un mic interval (au gropi asemănătoare, la fel orientate, cu scheletele chircite, cu ocru roșu). Mai greu este de precizat intervalul dintre acestea și depunerea statuii-menhir.

Mormintele cu ocru de la Hamangia (mai exact spus de la Ceamura-lia de Jos) au fost atribuite împreună cu statuia-menhir complexului înmormîntărilor cu ocru și au fost datate de cei mai mulți cercetători în perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, ca marea majoritate a mormintelor cu ocru descoperite în țara noastră⁵. De o cultură unitară a mormintelor cu ocru nu poate fi vorba nici în țara noastră și nici în nordul Mării Negre avînd în vedere diversitatea acestor morminte în ceea ce privește intervalul, orientarea, modul de construire al movilelor și chiar existența sau inexistența movilelor și în cazul mor-

⁵ Vl. Zirra, *Культура погребений с охрой закарпатских PHP*, în *MIA*-Chișinău, 1960, p. 97—120.

mintelor tumulare chiar existența sau inexistența ocrului în morminte. O altă dificultate pentru aprecierea culturală și cronologică o constituie faptul că pentru majoritatea mormintelor cu ocru de la noi nu s-a putut preciza apartenența lor la culturi cunoscute. Doar o parte pot fi atribuite aspectului Usatovo-Foltești I, sau unui anumit orizont cultural caracterizat prin ceramică, ornamentată cu impresiuni ale șnurului răsucit, nici acesta suficient de bine definit. Este clar că unele vase ornamentate cu impresiuni ale șnurului răsucit pot fi atribuite orizontului cultural și cronologic Usatovo-Foltești I dar nu putem afirma aceasta pentru toate vasele de acest fel.

În ceea ce privește vasul din mormîntul 1 de la Hamangia nu poate fi atribuit unei anumite culturi identificate pe teritoriul țării noastre. În ultimii ani s-a precizat că după cultura Gumelnița urmează în Dobrogea trei culturi bine documentate la Cernavoda pe care le-am numit convențional Cernavoda I, II și III. Termenul general și respectiv conceptul de cultură Cernavoda în care au fost înglobate inițial cele trei culturi, chiar dacă au fost considerate faze ale unei culturi⁶, s-au dovedit greșite. Folosirea termenului de cultură Cernavoda fără specificarea I, II sau III nu poate crea decât confuzii. Studiul materialelor de la Cernavoda și din alte așezări au definit trei culturi distincte. Cernavoda I, caracterizată printre altele în special prin ceramică ornamentată cu impresiunile șnurului înfășurat, aparține încă eneoliticului fiind contemporană cu fazele timpurii ale culturilor Cucuteni și Gumelnița. În Dobrogea și în Cîmpia Dunării purtătorii culturii Cernavoda I au dislocat populația culturii Gumelnița. Culturile Cernavoda II și III aparțin perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, evoluind în cea mai mare parte dacă nu exclusiv în a doua jumătate a mileniului III î.e.n. Într-o anumită perioadă, ocupînd zone diferite, ele sînt contemporane⁷.

Vasul din mormîntul 1 de la Hamangia nu poate fi atribuit nici uneia din cele trei culturi Cernavoda. Din bronzul timpuriu și mijlociu nu cunoaștem, după cum am arătat, nici o cultură în Dobrogea. Cele mai bune analogii pentru vasul de la Hamangia le găsim în necropola tumulară de la Pokrovsk în bazinul mijlociu al fluviului Volga⁸. Mormintele în care s-au găsit asemenea vase datează după cele mai noi cercetări ale arheologilor sovietici în sec. XV⁹.

În privința statuii-menhir găsită în 1924 în movila de la Hamangia, expusă în Muzeul de arheologie Constanța trebuie să facem remarcă că

⁶ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina nilor cercetări*, București, 1961, p. 135 și urm.

⁷ Sebastian și Petre Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în *Dacia, N.S.*, XII, 1968, p. 119 și urm.; aceiași, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 562 și urm.

⁸ A. M. Talgren, *La pontide prescythique après l'introduction des métaux*, *ESA*, II, 1926, p. 25 și urm.

⁹ A. I. Тереножкин, *Основы хронологии предкифского периода*. *Sovetskaia Arheologia*, 1, 1965, p. 65 și urm.; p. 84.

asemenea piese nu s-au mai găsit pînă acum în mormintele cu ocră din țara noastră. Precizările făcute de V. Pârvan că : „...la sépulture et le menhir de Hamangia doivent être une apparition extrême, vers l'E pontique, des formes de civilisation de l'Europe propre : du centre et du nord, ainsi que de l'ouest...”¹⁰, nu corespund deloc realității. Cele mai bune analogii pentru exemplarul de la Hamangia se găsesc în răsărit la Kerci, Simferopol și Kiev (U.R.S.S.), datînd dintr-un orizont posterior perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului. Direcția de pătrundere a unor asemenea monumente a fost sesizată în mod just de V. Canarache. Mai mult, cînd majoritatea cercetătorilor de la noi considerau și consideră statuia-menhir de la Hamangia în perioada de tranziție, V. Canarache a datat-o la jumătatea mileniului II î.e.n. și respectiv în plină epocă a bronzului¹¹. Legăturile menționate sumar ne obligă să acceptăm o asemenea datare.

Din marele număr de tumuli din Dobrogea, desigur mulți datează din bronzul timpuriu și mijlociu. Din păcate pînă acum n-au fost cercetați nici în proporție de 10%. Se pune totuși întrebarea de ce nu cunoaștem în Dobrogea încă nici o așezare din bronzul timpuriu și mijlociul. O situație asemănătoare se constată și în stepele nordpontice unde anumite culturi sînt mai bine cunoscute prin morminte tumulare decît prin așezări. Dacă în epoca neoneolitică și în epoca fierului, Dobrogea a fost populată de purtătorii unor culturi carpato-dunărene sau carpato-balcanice, în schimb se pare că în epoca bronzului în Dobrogea au predominat, ca și în nordul Mării Negre, populațiile unor culturi păstorești. Anumite condiții climatice sau o puternică presiune a populațiilor păstorești din stepele răsăritene sau mai degrabă ambele fenomene¹² au doilea determinat de primul, vor explica în viitor situația Dobrogei în epoca bronzului.

Apare de asemenea destul de evident faptul că populațiile răsăritene, aflate la un nivel cultural destul de scăzut, n-au afectat în mod vizibil minunatele culturi ale bronzului din spațiul carpato-dunărean : Tei, Verbicioara, Vatina, Wietenberg, Otomani. Există anumiți indici după care populațiile culturii Monteoru învecinată cu populațiile de stepă a suferit unele influențe din partea acestora.

În timp ce culturile carpato-dunărene citate mai sus, vor contribui în măsuri diferite la formarea aspectelor regionale ale hallstattului timpuriu putînd fi considerate ca stră-tracice, populațiile din stepele răsăritene din epoca bronzului pot fi considerate stră-iraniene. Care a fost soarta lor ulterioară în Dobrogea și în regiunile imediat învecinate încă nu putem ști. Fapt este că o cultură carpatică Prebabadag (continuatoare a culturii Monteoru) ocupă în etapa finală a epocii bronzului estul Munteniei și Dobrogea și asimilînd puternice influențe apusene contribuie la formarea primului orizont hallstattian.

¹⁰ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 429.

¹¹ V. Canarache, *Considerații asupra unei statui inedite din timpul orînduirii comunei primitive în Dobrogea*, SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 717—720.

QUELQUES PROBLÈMES DE L'ÉPOQUE DU BRONZE EN DOBROUDJA

Résumé

L'époque du bronze en Dobroudja est peu connue. Récemment on a pu définir la culture de type Coslogeni, qui a dominé au XIVe—XIIe s.av.n.è. en Dobroudja et au sud-est de la Munténie. Mais nous ne connaissons aucun site dans la Dobroudja, situé entre la culture Cernavodă III (de la période de transition de l'énéolithique à l'époque du bronze) et la culture Coslogeni, c'est-à-dire, d'une manière approximative, de la période des XVIIIe—XVe s.av.n.è.

En 1924, dans un tertre de Hamangia, partiellement détruit, on a retrouvé toute une série de fragments de poterie céramique, la mandibule d'un squelette humain, une masse sphérique en pierre et la grande statue-menhir. (V. Pârvan, Dacia, II, 1925, p. 422—429). Les fouilles de 1952 ont prouvé que les fragments en céramique appartiennent à l'époque néolithique (culture Hamangia). On a également découvert à cette occasion deux tombeaux à ocre rouge. On estima que ces tombes, y compris la statue-menhir, datent de la période de transition de l'énéolithique à l'époque du bronze. En réexaminant ce problème, en partant d'un vase trouvé dans la tombe 1, ainsi que de la statue-menhir, nous estimons que les tombes datent, en plein, de l'époque du bronze. Il y a en Dobroudja des milliers de tumulus non explorés, et aucun site du bronze primitif et moyen. Il est très probable qu'aux époques respectives il y avait dans cette contrée des populations de bergers, similaires à celles du nord de la Mer Noire et qui étaient enterrées dans ces tumulus. Mais il est difficile d'identifier leurs habitats temporaires.

FRAGEN DER BRONZEZEIT IN DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Die Bronzezeit in der Dobrudscha ist wenig bekannt. Neuerdings wurde die Coslogeni-Kultur bestimmt, die die Dobrudscha und den Südosten Munteniens im 14.—12. Jh.v.u.Z. umfaßte. Zwischen der Cernavoda III-Kultur aus der Übergangszeit von der Steinkupferzeit zur Bronze und der Coslogeni-Kultur, d.h. etwa aus der Zeit vom 18. bis zum 15. Jh.v.u.Z. ist in der Dobrudscha keine Siedlung bekannt.

Im Jahre 1924 wurden in einem teilweise zerstörten Hügel in Hamangia eine Reihe von keramischen Bruchstücken gefunden, die Mandibel eines Menschen-skelettes, eine kugelförmige Steinkeule und die große Menhirstatue (V. Pârvan, „Dacia“, II, 1925, S. 422—429). Die Ausgrabungen des Jahres 1925 haben ergeben, daß die Keramikscherben der Jungsteinzeit angehören (Hamangia-Kultur). Es wurden damals auch zwei Ockergräber aufgedeckt und geschätzt, daß sie zusammen mit dem Menhir-Denkmal aus der Übergangsperiode von der Steinkupferzeit zur Bronze stammen. Bei der erneuten Untersuchung, die anlässlich eines Gefäßfundes in Gr. 1 und auch für die Menhirstatue unternommen wurde, hat sich ergeben, daß die Gräber aus der reifen Bronzezeit datieren. In der Dobrudscha gibt es tausende von undurchforschten Tumuli und keine einzige Siedlung der frühen oder mittleren Bronze. Es ist sehr wahrscheinlich, daß in den betreffenden Zeitabschnitten in der Dobrudscha Hirtenstämme gelebt haben, so wie die im Norden des Schwarzen Meeres, die in den Grabhügeln bestattet wurden. Ihre kurzfristigen Siedlungen sind schwer zu erkennen.

N. HARTUCHE

UN NOU ASPECT CULTURAL DE LA SFÎRȘITUL EPOCII BRONZULUI LA DUNĂREA DE JOS

Documentarea arheologică actuală privind epoca bronzului în general în regiunile extracarpatice ale țării noastre este în etapa actuală simțitor îmbogățită.

În schimb, zona sudică și nord-estică a Munteniei, precum și Dobrogea, rămân încă tributare în privința cunoașterii unor anumite etape ale epocii bronzului. Trebuie recunoscute ca foarte meritorii, rezultatele cercetărilor în ultimii 15 ani în această zonă. Ele au adus o serioasă contribuție la formularea unor concluzii noi asupra sfârșitului eneoliticului, perioadei de tranziție spre epoca bronzului și începutului primei epoci a fierului. Pe teritoriul Dobrogei, ca urmare a cercetărilor de la Cernavoda ale prof. D. Berciu, începute în 1956, se descoperă aici o nouă cultură materială, care marchează sfârșitul eneoliticului, denumită încă de pe atunci cultura Cernavodă I¹. Celelalte două culturi, identificate în aceeași perioadă, Cernavodă II și III, acopăr din punct de vedere cronologic, perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului. Cercetările arheologice ulterioare aveau să ducă la descoperirea de noi așezări aparținând celor trei culturi (Cernavodă I, II, III), atât în Dobrogea cât și în estul, dar mai ales în tot sudul Munteniei, de-a lungul Dunării.

Într-o lucrare de sinteză, bogat documentată, S. Morintz și P. Roman au clarificat, cel puțin pentru etapa actuală, la modul riguros științific, problema celor trei culturi amintite². Pentru zona de nord-est a Munteniei respectiv și actualul teritoriu al jud. Brăila, cultura Cernavoda I este binecunoscută datorită săpăturilor de amploare încheiate anul

¹ D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, vol. I, 1965, p. 57—65; idem, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, 1961, p. 135 și urm.; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, 1966, p. 140.

² S. Morintz și P. Roman, *Aspekte des Ausgangs des Aeneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 45—128; idem, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos*, SCIV, 1968, 4, p. 553—571.

acesta în așezarea de la Rîmnicelu³ și din necropola de la Brăilița⁴. Cercetările de la Rîmnicelu au stabilit definitiv caracterele proprii ale culturii Cernavodă I, și în special au elucidat problema sincronismelor cu cultura Cucuteni B 2, reprezentată cantitativ în proporție de aproape 50%, față de materialul cernavodean. Dacă așa se prezintă situația pentru sfîrșitul eneoliticului și perioada de tranziție în zona de care ne ocupăm, în schimb nu știm decît prea puțin despre bronzul timpuriu și mijlociu. Prof. D. Berciu încerca, pe baza documentației arheologice de care dispunea atunci, să acopere prin existența celor trei culturi Cernavoda, considerate faze, o bună parte din epoca bronzului, cel puțin pînă în faza mijlocie⁵. Pe baza unor descoperiri sporadice făcute în Dobrogea, D. Berciu considera că cultura Tei este atestată și în această regiune⁶.

În stînga Dunării, în județul Brăila, a fost făcută o singură descoperire aparținînd în mod cert culturii Tei II, în mormîntul de la pepiniera Baldovinești⁷.

Care este situația bronzului final și a perioadei de tranziție spre Hallstatt la Dunărea de Jos? Din acest punct de vedere prof. D. Berciu admite că pe fondul autohton, respectiv cernavodean, care ar fi putut probabil dăinui și evolua spre noi forme pînă în ultima perioadă a epocii bronzului, s-au grefat elemente tîrzii ale culturii Tei care pătrunsese în Dobrogea⁸. Posibilitatea prelungirii elementelor cernavodene pînă în etapa tîrzie a bronzului și a relațiilor acestora cu cultura Tei, considerăm, avînd în vedere totalitatea descoperirilor, că nu mai poate fi susținută. Cele mai recente cercetări și descoperiri au dovedit că cultura Cernavoda I, reprezintă din punct de vedere cronologic, sfîrșitul eneoliticului, iar Cernavoda II și III, nu sînt simple faze, ci culturi independente, care acoperă în timp, perioada de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului⁹. Care vor fi culturile materiale din bronzul timpuriu și mijlociu din nord-estul, sud-estul Munteniei și Dobrogea, nu știm cu certitudine. Descoperirile sporadice aparținînd culturii Tei, spun deocamdată prea puțin, pentru a se trage o concluzie sigură.

Este însă cert că pentru o bună parte din teritoriul Munteniei, etapa finală a epocii bronzului este reprezentată de purtătorii culturii

³ Săpăturile arheologice de la Rîmnicelu s-au desfășurat în trei campanii: 1968, 1969 și 1970, executate de N. Harțuche și F. Anastasiu. Materialul se află în studiu.

⁴ N. Harțuche și I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Brăilița*, în *Materiale*, vol. III, 1957, p. 129—147; N. Harțuche, *Săpăturile arheologice de la Brăilița*, în *Materiale*, vol. V, 1959, p. 221—230; N. Harțuche și F. Anastasiu, *Brăilița*, 1968, p. 18. și urm.; I. T. Dragomir, *Necropola tumulară de la Brăilița*, în *Materiale*, vol. V, 1959, p. 684 și urm.; N. Harțuche, *Repertoriul arheologic al jud. Brăila*, în curs de publicare. Manuscris, p. 7 și urm.

⁵ D. Berciu, *Operele citate la nota nr. 1*.

⁶ D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, vol. I, p. 65.

⁷ N. Harțuche și F. Anastasiu, *Un mormînt aparținînd culturii Tei*, în *Revista Muzeelor*, II, 1965, p. 367.

⁸ D. Berciu, *op. cit.*, p. 67.

⁹ S. Morintz și P. Roman, *op. cit.*, *Dacia*, XII, p. 45—128.

Noua, pe care îi întâlnim și în Moldova și în Transilvania. Dobrogea este în această vreme afectată de triburile Noua ? Documentarea arheologică atestă prezența acestei culturi aici ? Prof. D. Berciu atribuie unele descoperiri întâmplătoare, ca cele de la Hirșova, Limanu, Ceamurlia și Mlăjițul Florilor, culturii Noua, care ar avea la bază, după părerea sa, un factor meridional ce a afectat și teritoriul Dobrogei și care în același timp i-ar fi imprimat acestei culturi o notă particulară, ce duce la o variantă pontică a culturii Noua, particularitate care s-a imprimat (prin același element meridional) și complexelor culturale din estul Munteniei¹⁰. S. Morintz afirmă că materialul din unele puncte amintite de D. Berciu, aparțin culturii Babadag¹¹. A. Florescu amintește de asemenea despre descoperirea în Dobrogea a unor materiale ce pot fi atribuite culturii Noua¹².

Rezultatele cercetărilor lui S. Morintz, bazate pe descoperiri mai vechi și mai recente, infirmă sau completează unele păreri asupra perioadei finale a epocii bronzului din zona Dunării de Jos. Recent, S. Morintz semnează în colaborare cu N. Anghelescu un articol în care încearcă să rezolve, în stadiul actual al cercetărilor, problema bronzului final din sud-estul Munteniei și Dobrogea, prin identificarea unei culturi noi, cu caractere proprii, denumită de autori cultura Coslogeni¹³. Fără a face o discuție asupra acestei culturi, mă voi opri, în treacăt, asupra unor concluzii ale autorilor privind analogiile, originea și încadrarea cronologică, în scopul de a putea reliefa trăsăturile și datarea noului aspect cultural pe care încercăm să-l prezentăm noi. Autorii încearcă și se pare că reușesc, să evidențieze caracterele proprii și originalitatea culturii Coslogeni, legînd-o sau comparînd-o cu culturile contemporane din regiunea din jur. Ei arată ce este propriu acestei culturi și ce are comun cu celelalte. Baza materialului de studiu privind geneza sau sincronismele o constituie ceramica și tipul de așezare.

Formele și ornamentarea vaselor ceramice atestă strînse legături cu complexul cultural Sabatinovka-Noua. Elemente care reclamă originalitatea acestei culturi, detașînd-o de complexul Sabatinovka-Noua, sînt întîlnite și în alte culturi ca : Monteoru II a și II b, Tei V, sau în culturile bronzului balcano-dunărean (Plovdiv, Vrața, Zimnicea). Pentru exemplificarea legăturilor cu unele din complexele culturale amintite am reținut cîteva din elementele comune și necomune ale ceramicii Coslogeni : vasele în formă de sac, cu bandă în relief, frecvente în Coslogeni, sînt comune și complexului Sabatinovka-Noua, culturii Monteoru I a, și mai ales II a și II b. „Strachina cu tiv“ nu apare în Sabatinovka-Noua, dar își găsește analogii în Monteoru II b, Tei V și bronzul balcano-dunărean.

¹⁰ D. Berciu, *op. cit.*, p. 68—69.

¹¹ S. Morintz și N. Anghelescu, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, în *SCIV*, 3, 1970, p. 374, nota nr. 8.

¹² A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, p. 199 (nota 198).

¹³ S. Morintz și N. Anghelescu, *op. cit.*, p. 373—415.

Ornamentarea ceramicii Coslogeni, aproape inexistentă, o apropie de complexul Sabatinovka-Noua și de bronzul final balcano-dunărean și o deosebește de culturile Monteoru și Tei. Puținele ornamente incizate, ca triunghiurile cu hașuri, benzile de linii și puncte, apropie această cultură de Monteoru și Noua. Din exemplele citate reiese că cultura Coslogeni are oarecum un caracter eterogen, dar, că legăturile cele mai puternice le păstrează cu complexul Sabatinovka-Noua, iar cu celelalte culturi : Monteoru, Tei, bronzul balcano-dunărean, are numai unele corespondențe, deosebindu-se de acestea. Din punct de vedere cronologic, cultura Coslogeni se plasează la sfârșitul epocii bronzului, sfârșind ca și cultura Noua în pragul Hallstattului. În nici un caz nu există o legătură între cultura Coslogeni și Babadag I. Elemente de caracter nehallstattian din cultura Babadag vin pe o altă filieră reprezentată de un aspect cultural descoperit nu demult în jud. Brăila, la Rîmnicelu¹⁴ și Sihleanu¹⁵.

În raza com. Rîmnicelu, pe terasa de pe malul drept al Buzăului, în apropiere de locul numit „La oglindă“, s-au descoperit două morminte de înhumare cu scheletele în poziția chircită, fiecare avînd ca ofrandă cîte un vas ceramic așezat lângă craniu. Cele două vase au forma de cești de dimensiuni mijlocii, lucrate din pastă de calitate bună, acoperite cu slip de culoare cenușie și gălbuie-castanie, păstrînd urme de lustruire. Ambele vase au corpul în formă de calotă emisferică, gîtul înalt și sînt prevăzute cu cîte o toartă bandată supraînălțată. Unul din vase are pe umăr ornamente formate din linii orizontale incizate, proeminente mame-lonare și două șiruri de romburi incizate, umplute în interior cu hașuri, fig. 4. Celălalt exemplar este decorat tot pe zona umărului cu două linii paralele între care s-au executat grupuri de cîte 5—7 hașuri incizate, înclinate spre dreapta și spre stînga, formînd un adevărat zig-zag, fig. 3 a, b. La aproximativ 500 m către nord de punctul unde s-au descoperit cele două morminte, au fost recoltate de la suprafața solului arabil fragmente de vase și cești, asemănătoare cu cele din morminte. Unul din fragmente, are suprafața lustruită și ornamentată cu o bandă de 4 linii paralele, dispusă în formă de ghirlandă, fig. 5/1.

Pe teritoriul satului Sihleanu, com. Scorțaru Nou, tot pe terasa Buzăului, la distanța de aproximativ 7 km spre est de com. Rîmnicelu, la locul numit „mucea“, în via C.A.P., se află un teren foarte nisipos care sub acțiunea vîntului formează mici dune. Lîngă marginea terasei, unde nisipul este permanent purtat de vînt s-a format o groapă în jurul căreia se găsesc numeroase fragmente de vase, datînd din epoci diferite : unele aparținînd perioadei de care ne ocupăm, altele culturii geto-dace, secolul III î.e.n și cele mai numeroase din sec. IV e.n. Un sondaj efectuat aici nu a dus la un rezultat stratigrafic pozitiv. Materialul arheologic

¹⁴ F. Anastasiu și N. Harțuche, *Cercetări și descoperiri arheologice în raionul Brăila*, în *Danubius*, I, 1967, p. 19—39 ; N. Harțuche, *Repertoriul arheologic al jud. Brăila*, mss. p. 32.

¹⁵ Săpăturile de la Sihleanu au fost executate de către F. Anastasiu și N. Harțuche în anii 1968—1970 ; N. Harțuche, *Repertoriul arheologic al jud. Brăila*, mss. p. 38.

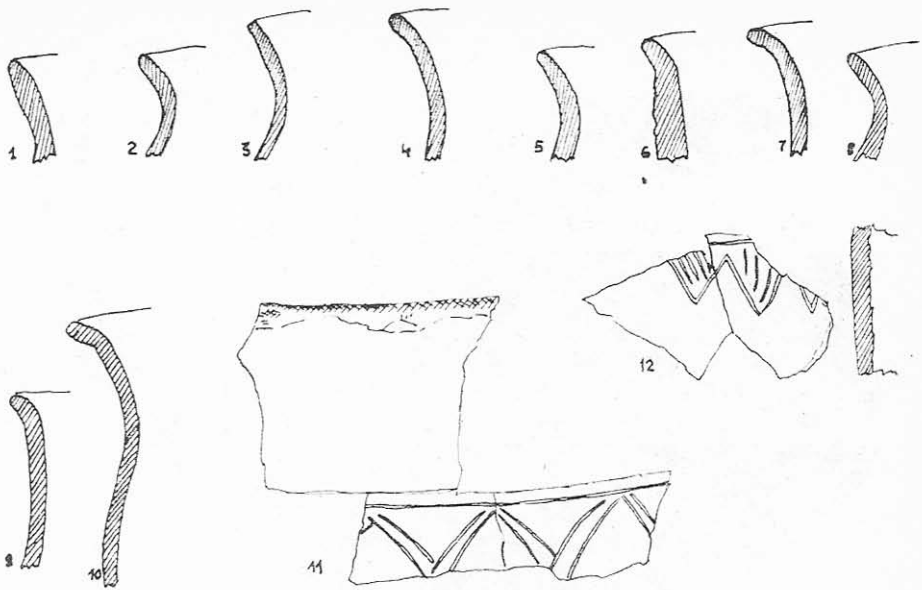
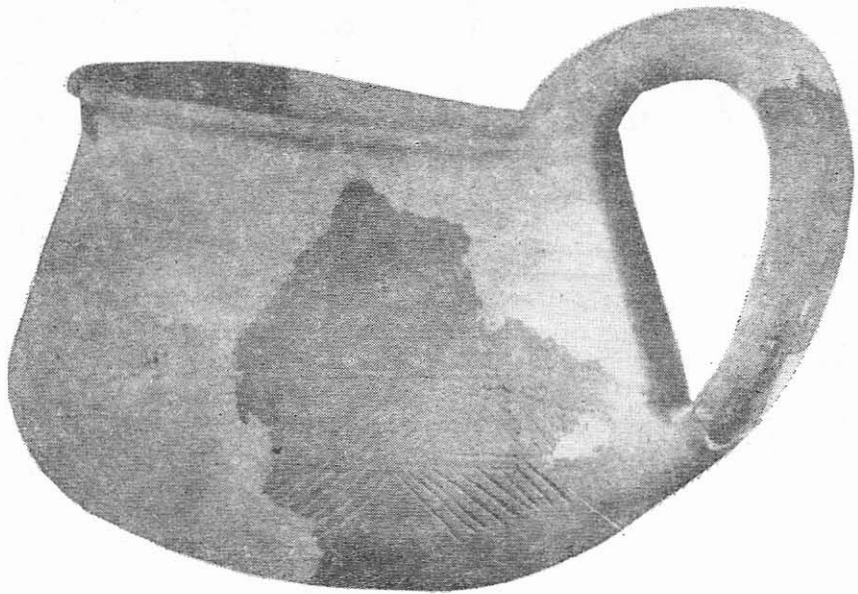

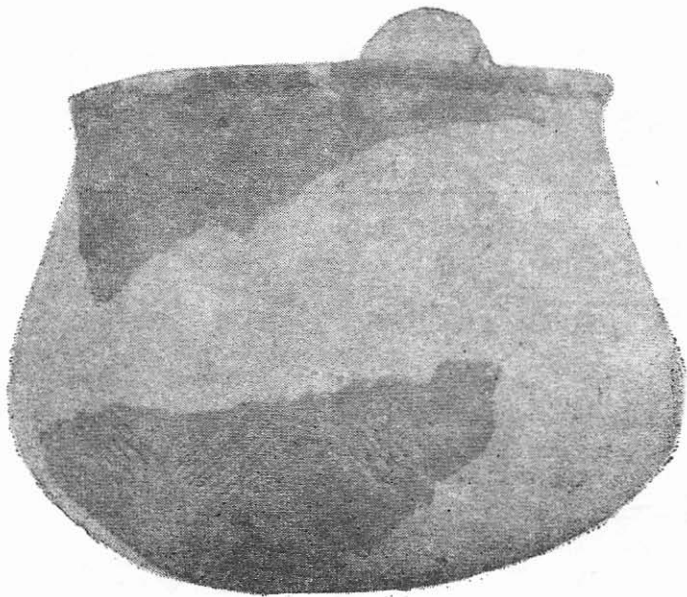
Fig. 1. — Profile de vase și fragmente ceramice ornate cu triunghiuri incizate, de la Sihleanu.

Fig. 2. — Fragmente ceramice ornate cu proemințe, benzi de linii incizate și cercuri imprimate, descoperite în așezarea de la Sihleanu.

a

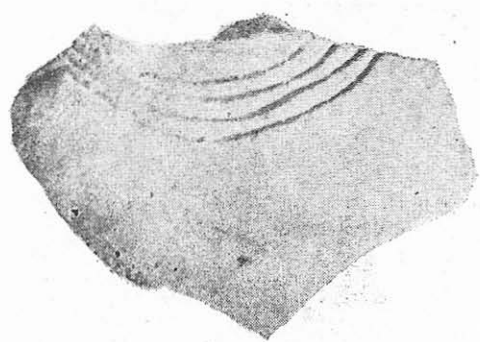
b

Fig. 3 a și b. — Vas-ceașcă dintr-un mormint de la Rîmnicelu.

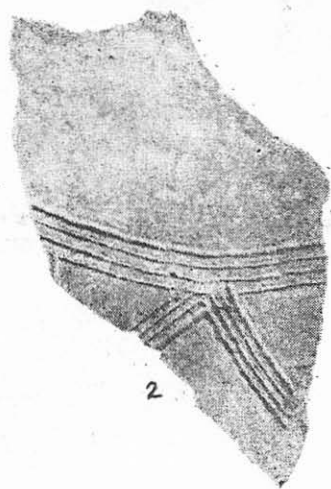

Fig. 4. — Vas-ceașcă descoperit în al doilea mormint de la Rîmnicelu.

este amestecat, neputînd surprinde nivelele de cultură pe care le indică materialele descoperite. Sperăm ca săpăturile ce le vom executa în suprafața plantată cu vie să aducă unele lămuriri. Întregul material ceramic aparținînd noului aspect cultural se prezintă în stare fragmentară, fapt care face dificilă determinarea precisă a formei vaselor. Totuși, chiar în această situație el este suficient de concludent. Din punct de vedere al tehnicii de preparare a pastei, se disting două categorii : a) ceramică grosolană executată din pastă care conține ca degresant o mare cantitate de cioburi pisate și pietricele. Pereții acestor vase sînt groși, iar suprafața este acoperită cu un strat superficial de lut. Culoarea pastei la exterior este cărămizie, iar în spărtură brună-cenușie, fig. 1/5, 6. Majoritatea recipientelor au forma bitronconică, cu buza ușor răsfrîntă și rotunjită la exterior. Cantitativ, vasele din această grupă sînt puține și lipsite de decor. b) — ceramica semifină și fină confecționată din pastă aleasă, conține ca degresant o mare cantitate de cioburi pisate și nisip. Cantitatea degresantului variază în funcție de dimensiunile vasului și grosimea pereților. La vasele din pastă fină procentul este mai redus, pasta este foarte compactă, iar suprafața este acoperită cu un strat fin de slip, cu aspect mat, pe cînd la cele cu pastă semifină, cioburile pisate sînt într-o cantitate mai mare, vizibile nu numai în spărtură, dar și pe suprafața vasului. Majoritatea exemplarelor din cea de a doua grupă au culoarea castaniu-cenușie, uneori cu pete brune, iar în spărtură cenușie sau brună, fig. 5 ; 6/1—5. Forme. Cu toată starea fragmentară a ceramicii se pot totuși determina dimensiunile și forma unor vase. Ca dimensiuni, domină exemplarele mari și mijlocii. Din punct de vedere al

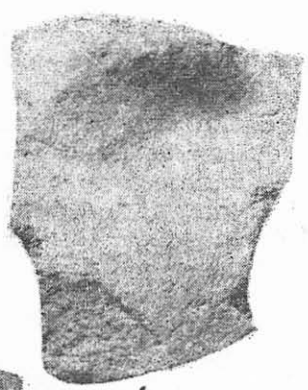
1

2

3

4

5

Fig. 5. — 1, 2, fragmente ceramice din așezarea de la Rîmnicelu. 3—5, fragmente cu proeminențe din așezarea de la Sihleanu.

formelor, repertoriul nu este prea bogat. Vasele de dimensiuni mari au gîtul relativ înalt, mai mult sau mai puțin arcuit spre interior, buza evazată și rotunjită, iar la unele exemplare este superficial îngroșată pe partea exterioară, fig. 6/2—3. Corpul acestora este bombat în partea centrală, avînd în unele cazuri umărul marcat cu una sau două linii paralele incizate, dispuse orizontal. Vasele de dimensiuni mijlocii au forma bitronconică, cu gîtul relativ înalt și corpul ușor bombat în partea centrală. Cea de a treia formă care este mai frecventă, este ceașca cu corpul globular prevăzută cu o toartă bandată supraînălțată, ușor alveolată (tradiția ansei lunata). Decorul ca tehnică și motivistică este destul de unitar. Mai puțin frecvent este decorul în relief, acesta constînd din proeminențe mamelonare, tronconice sau semiovale alungite, dispuse pe umăr sau pe partea de maximă curbură a vasului. Cînd proeminențele sînt de dimensiuni mici, nu sînt însoțite de nici un alt decor, pe cînd cele mamelonare, mai mari, au baza delimitată de două linii paralele superficial incizate și executate cu stîngăcie, fig. 2/2, 3, 5 ; 5/3—5 ; 6/6. Ornamentul incizat, ca zonă de dispunere pe corpul vasului și ca motiv, este foarte unitar. Atît vasele bitronconice cu corpul bombat, cît și ceștile, au ornamentat aproape în exclusivitate umărul și zona superioară a corpului. Umărul este totdeauna evidențiat cu o bandă de două, trei linii paralele orizontale. La baza acestor benzi s-au executat triunghiuri cu vîrfurile în jos, către fundul vasului, formate din două sau trei linii paralele, ori din cîte o singură linie, umplute în interior cu hașuri verticale sau ușor înclinate, fig. 1/11—12 ; 2/4, 6, 7 ; 7 ; 8 ; 9 ; 10. Pe două fragmente ornamentate cu triunghiuri, umplute în interior cu hașuri, acestea lasă impresia unor împunsături succesive superficiale, fig. 9/4 ; 10/3. Triunghiurile sînt totdeauna legate între ele la bază, dînd aspectul unui zig-zag. Pe două fragmente dintr-un vas cu gîtul înalt, ornamentul de pe umăr este extins și în zona gîtului. Acesta constă din benzi de linii paralele distanțate între ele, iar spațiile respective sînt umplute cu șiruri de puncte imprimite, dispuse de asemenea orizontal. De la baza acestor benzi, pe corp, s-au executat triunghiuri umplute cu hașuri oblice, fig. 2/7, 8 ; 9/1, 2.

După această succintă descriere a materialului din cele două localități : Rîmnicelu și Sihleanu, reiese că el este asemănător ca pastă formă și decor, reclamînd astfel contemporaneitatea lor și apartenența la același aspect cultural.

Problema care trebuie plămurită este aceea de a se stabili dacă aceste materiale reprezintă un aspect cultural nou față de ceea ce noi cunoaștem pînă în prezent, a genezei, sincronismelor și încadrării cronologice.

În zona de nord-est și sud a Munteniei și în Dobrogea, la sfîrșitul epocii bronzului sînt cunoscute culturile Noua și Coslogeni.

Dacă sud-estul Munteniei și o parte din Dobrogea, în etapa finală a bronzului sînt ocupate de purtătorii culturii Coslogeni, în zona Brăilei cultura Noua-Sabatinovka este prezentă în două stațiuni : Brăilița și Ma-

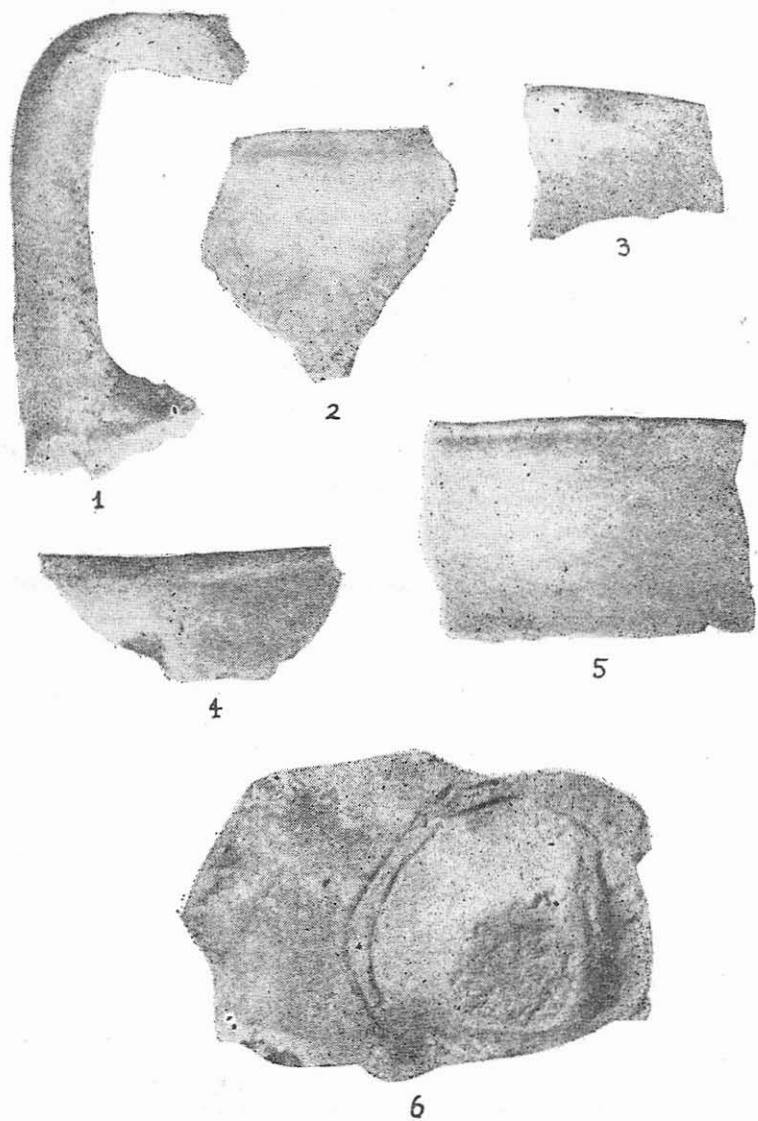

Fig. 6. — Toartă supraînălțată și fragmente de vase de la Sihleanu.

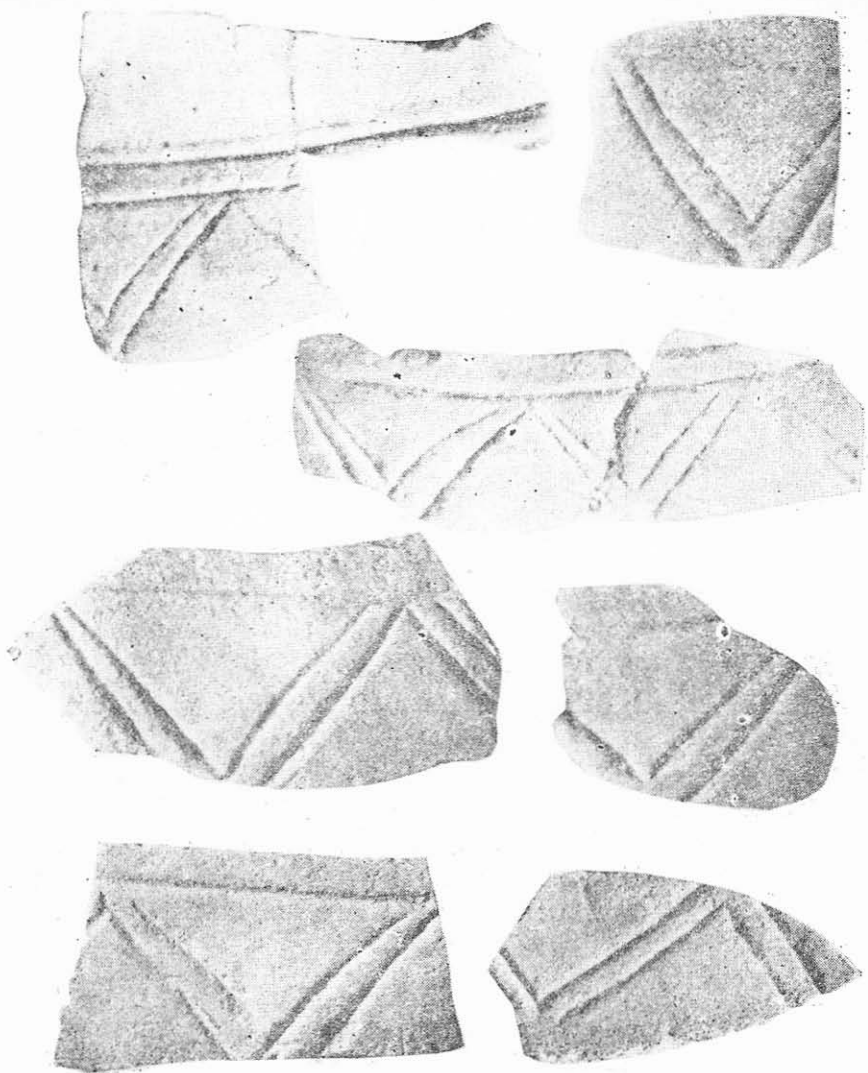

Fig. 7. — Fragmente de ceramică fină cu ornamente incizate, de la Sihleanu.

raloiu (pe Buzău)⁴⁶. Ar fi deci firesc, ca materialul descoperit la Rîmnicelu și Sihleanu, să conțină unele elemente comune culturii Noua sau contemporanei sale sudice, Coslogeni. Or, practic, asemenea elemente nu întîlnim. Aplicînd metoda de studiu comparativ, constatăm că materia-

⁴⁶ N. Harțuche și F. Anastasiu, *Brăilița*, 1968, p. 24—25, pl. 58 ; F. Anastasiu și N. Harțuche, *op. cit.*, în *Danubius*, I, p. 27.

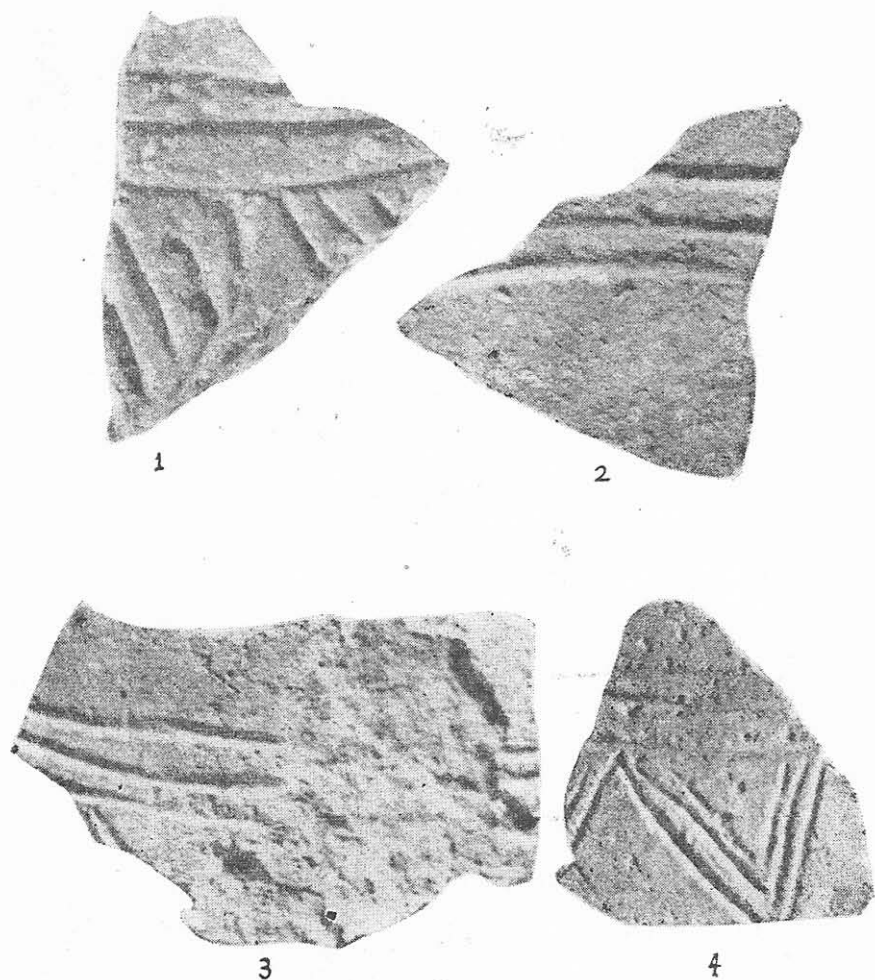

Fig. 8. — Fragmente de vase cu decor incizat, de la Sihleanu.

lul nostru își găsește unele corespondențe (pastă, formă și decor) în cultura Monteoru și Tei, despre care nu știm precis, măsura în care acestea vor fi pătruns în etapele lor finale către sud-estul Munteniei. Se pare totuși că o parte din populația monteoreană migrează în etapa finală și spre alte direcții decât cea a dealurilor subcarpatice. Nu este exclus ca unele elemente care ne apropie de cultura Tei, sesizate pe ceramica de la Sihleanu și Rîmnicelu, să fie transmisă de către purtătorii culturii Monteoru, deoarece este știut că importuri Tei (III) încep să apară în

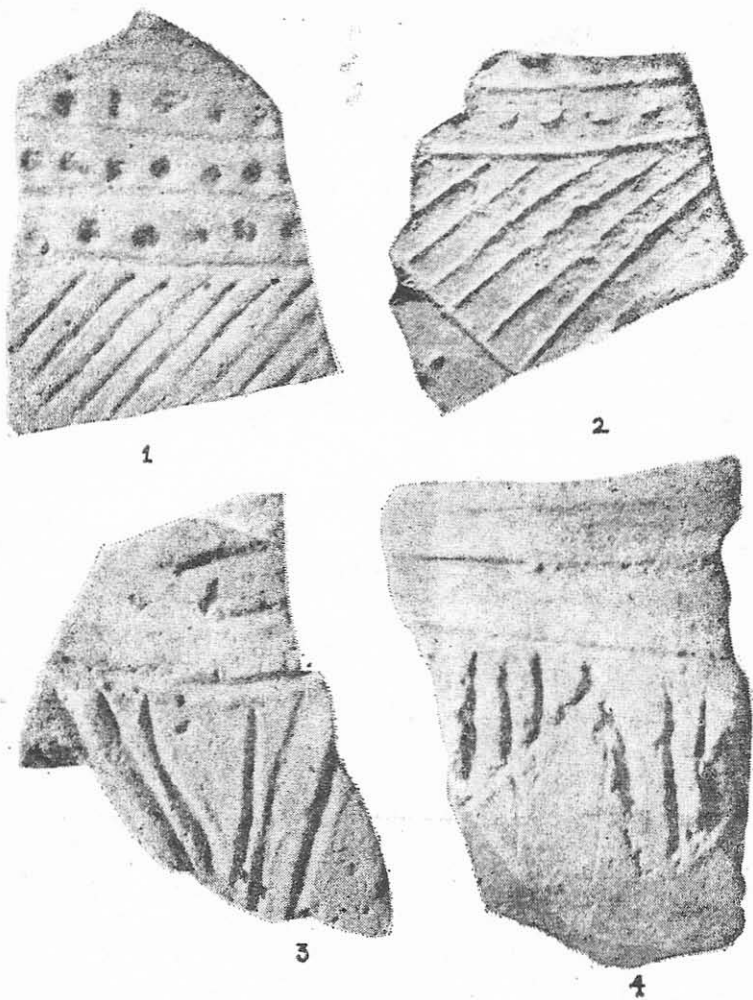

Fig. 9. — 1—2, fragmente de vase cu triunghiuri hașurate și cercuri imprimate.
4, fragment de ceașcă, toate descoperite la Sihleanu.

cultura Monteoru II¹⁷. Este tot atât de posibilă și o pătrundere a elementelor Tei spre răsărit, în fazele târzii, așa după cum faza Tei II este dovedită în județul Brăila¹⁸. Deplasarea populației monteorene în faza II spre alte direcții, ar putea fi provocată de pătrunderea elementelor Sabatinovka către sud (venită din regiunea nord-vest pontică), care cores-

¹⁷ V. Leahu, *Cultura Tei*, p. 162; I. Nestor, *Raport general asupra săpăturilor de la Sărata Monteoru*, în *Raport asupra activității Muzeului național de antichități*, în anii 1942 și 1943, p. 20—29.

¹⁸ N. Harțușe și F. Anastasiu, *op. cit.*, în *Revista Muzeelor*, II, 1965, p. 367.

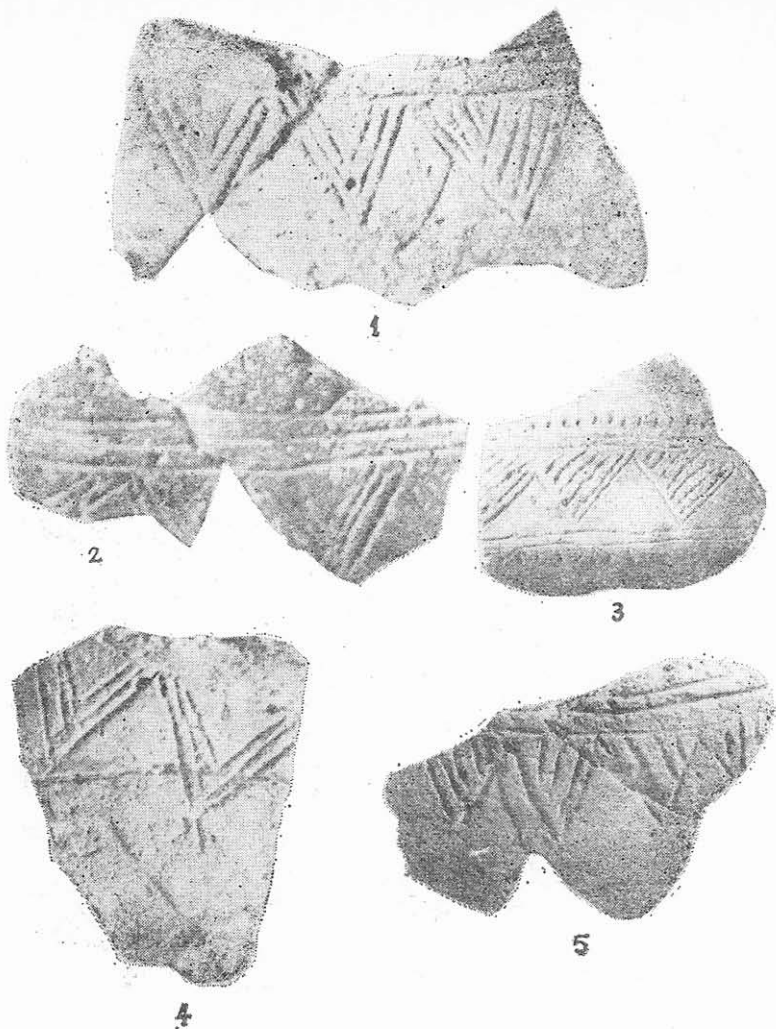

Fig. 10. — Fragmente de vase cu ornamente incizate, descoperite la Sihleanu.

punde cu construcția primelor fortificații pe cetățuia de la Monteoru¹⁹. Pătrunderea unor elemente monteroene spre estul Munteniei nu este exclus să fi avut loc și din Moldova, din aria culturii Costișa, unde triunghiurile cu hașuri sînt frecvente²⁰, sau, din sudul acestei provincii,

¹⁹ S. Mörintz și N. Angheliescu, *op. cit.*, SCIV, 3, 1970, p. 410 și nota nr. 80.

²⁰ A. Vulpe și M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Costișa*, în *Materiale*, vol. VIII, 1962, p. 309 și urm., fig. 4 și 5.

unde elementele monteorene tîrzii sînt întîlnite în mormintele de la Balintești-Cioinagi, jud. Galați²¹. Trebuie reținut că în contextul acestor deplasări și interpătrunderi de populații ale culturilor de la sfîrșitul epocii bronzului, a luat naștere noul aspect cultural descoperit în zona Brăilei. Apariția lui corespunde în parte cu sfîrșitul complexului Sabatinovka-Noua, Coslogeni, sau reprezintă o anumită etapă din perioada care face trecerea spre Hallstatt ? Fără a exista certitudinea că noul aspect cultural este contemporan cu sfîrșitul culturii Coslogeni, sau este mai apropiat de cultura Babadag I, el se plasează undeva între aceste două culturi, corespunzînd precis aspectului cultural numit provizoriu Prebabadag²².

Elementele nehallstattiene pe care le conține cultura Babadag, ca : benzile de linii în formă de ghirlandă, de valuri, de linii paralele incizate, de împunsături sau proeminențe mamelonare cu baza încadrată de linii incizate, inexistente sau foarte rare în culturile Sabatinovka-Noua și Coslogeni, au fost transmise culturii Babadag de purtătorii noului aspect cultural pe care propunem să fie denumit aspectul cultural Sihleanu și care ar înlocui termenul provizoriu de Prebabadag, folosit pînă acum.

Sîntem abia la început, cînd materialele care au avut menirea să contureze acest nou aspect cultural, aici la Dunărea de Jos, sînt puține.

Cercetările viitoare care se vor efectua atît pe teritoriul Dobrogei, cît și în stînga Dunării, vor îmbogăți cunoașterea aspectului cultural despre care am discutat, pe măsură ce numărul descoperirilor se va înmulți.

UN NOUVEL ASPECT CULTUREL À LA FIN DE L'ÉPOQUE DE BRONZE, DANS LE BAS-DANUBE

Résumé

L'auteur saisit et prouve l'existence d'un nouvel aspect culturel dans la zone du Bas-Danube, à la fin de l'époque de bronze. La méthodologie de la recherche est la suivante : on constate que les dernières années ont enrichi de nouvelles données les connaissances sur la fin de l'énéolithique, c'est-à-dire sur la période de transition vers l'époque du bronze et le début de la première époque du fer. Parmi ces problèmes, un intérêt tout spécial comportent les investigations du professeur D. Berciu à Cernavodă, ainsi que les éclaircissements théoriques sur les cultures de Cernavodă I, II et III, dûs aux chercheurs S. Morintz et P. Roman.

L'auteur ajoute aussi d'autres explications préliminaires, nécessaires pour faire comprendre l'aspect qu'il se propose de présenter. Ainsi il s'arrête sur l'étude concernant le problème du bronze final, du sud-est de la Munténie et de la Dobroudja, étude récemment parue et où les auteurs, S. Morintz et N. Angheliescu, identifient une nouvelle culture, nommée Coslogeni.

²¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *Raport asupra săpăturilor din jud. Covurlui și Tutova*, în *SCIV*, I, 1950, p. 65 și urm.

²² S. Morintz și N. Angheliescu, *op. cit.*, în *SCIV*, 3, 1970, p. 412, 413.

Si l'on compare les caractères propres à la culture Coslogeni à ceux du complexe Sabatinovka-Noua, on arrive à établir les points communs, aussi bien que les différences dans le domaine de la poterie céramique, de l'ornementation, etc.

Après ces explications préliminaires, l'auteur observe que „les éléments à caractère non-hallstattien de la culture Babadag ont pénétré par une autre filière, représentée par un aspect culturel, découvert, il n'y a pas longtemps, à Rîmnicelu et à Sihleanu, dans le district de Brâila“.

Pour la documentation, on étudie le matériel céramique découvert, du point de vue de sa composition, de sa forme et de son ornementation.

Les conclusions établissent, en premier lieu, le caractère contemporain des matériaux découverts à Rîmnicelu et à Sihleanu.

L'auteur constate ensuite que ce matériel ne contient pas, comme il aurait été tout naturel dans cette région, des éléments communs aux cultures Noua et Coslogeni. Par contre, on trouve des correspondances avec les cultures Monteoru et Tei, ce qui fait supposer que certains éléments Tei auraient été transmis par les représentants de la culture Monteoru; mais il est tout aussi possible qu'aux époques tardives des éléments Tei aient pénétré vers l'est.

Quant à leur datation, l'argumentation mène à la conclusion que le nouvel aspect culturel — auquel l'auteur propose le nom de Sihleanu — se situe entre l'étape finale de la culture Coslogeni et le début de la culture Babadag, et correspond à l'aspect culturel nommé, provisoirement, Pré-Babadag.

Fig. 1. — Profils de vases et fragments en céramique, ornementés de triangles incisés, de Sihleanu.

Fig. 2. — Fragments en céramique, ornementés de proéminences, bandes de lignes incisées et cercles imprimés, découverts dans le site de Sihleanu.

Fig. 3. — a et b. Vase-tasse, d'une tombe de Rîmnicelu.

Fig. 4. — Vase-tasse, découvert dans la seconde tombe de Rîmnicelu.

Fig. 5. — 1, 2, fragments en céramique, du site de Rîmnicelu; 3—5, fragments à proéminences, du site de Sihleanu.

Fig. 6. — Anse surélevée et fragments de vases de Sihleanu.

Fig. 7. — Fragments en céramique fine, à ornements incisés, de Sihleanu.

Fig. 8. — Fragments de vases à décor incisé, de Sihleanu.

Fig. 9. — 1, 2, fragments de vases à triangles hachurés et cercles imprimés; 4, fragment de tasse, découverts, tous, à Sihleanu.

Fig. 10. — Fragments de vases à ornements incisés, trouvés à Sihleanu.

EIN NEUER KULTURASPEKT VOM AUSGANG DER BRONZEZEIT AN DER NIEDERDONAU

Zusammenfassung

Die Verfasser vorliegenden Aufsatzes erkennen und beweisen die Existenz einer neuen Kulturvariante an der unteren Donau am Ausgang der Bronzezeit. Die Methodologie der Forschung ist dabei folgende: es wird festgestellt, daß die Kenntnisse über den Ausgang des Äneolithikums, den Übergang zur Bronzezeit und den Beginn der ersten Eisenzeit in den letzten Jahren um neue Angaben angereichert wurden. Innerhalb dieser Forschungen interessieren hauptsächlich diejenigen von D. Berciu in Cernavodă, so wie die theoretischen Klarstellungen der Cernavoda I-, II-, III-Stufen, die den Kollegen S. Morintz und P. Roman zu verdanken sind.

Der Verfasser befaßt sich dann mit einer anderen Reihe von vorläufigen Erklärungen, die erforderlich sind, um die vorgeschlagene Variante richtig zu verstehen. Derart befaßt er sich mit dem kürzlich aus der Feder von S. Morintz

und N. Anghelescu erschienen Studium über die Frage der ausgehenden Bronzezeit in Südostmuntenien und der Dobrukscha, in dem die Verfasser über einen neue Kultur, die Coslogeni-Kultur, berichten.

Der Vergleich der Merkmale der Coslogeni-Kultur mit denen des Kulturverbandes Sabatinovka-Noua, ergibt die gemeinsamen Punkte so wie die Unterschiede im Bereiche der Keramik, der Ornamentik u.a.

Nach diesen einführenden Erklärungen bemerkt der Verfasser, daß „die nicht-hallstattzeitlichen Elemente der Babadag-Kultur auf einem anderen Wege eindringen, der von einer Kulturvariante vertreten ist, die vor nicht allzu langer Zeit im Kreis Brăila, in Rîmnicelu und Sihleanu entdeckt wurde.“

Zur Dokumentation wird die Tonware vom Standpunkt der Tonpaste, der Form und der Verzierung untersucht.

In den Schlußfolgerungen wird auf die Gleichzeitigkeit des Fundgutes von Rîmnicelu und Sihleanu hingewiesen.

Der Verfasser stellt ferner fest, daß das Fundgut keine den Kulturen Noua und Coslogeni gemeinsamen Elemente umfaßt, wie es für diese Gegend zu erwarten gewesen wäre. Hingegen erscheinen aber Entsprechungen mit den Monteoru- und Tei-Kulturen, was die Vermutung aufkommen läßt, daß gewisse Tei-Elemente von den Monteoru-Leuten übermittelt wurden; ebenso möglich ist das Durchdringen der Tei-Elemente nach Westen, das in den Spätstufen stattfindet.

Über die Zeitstellung zieht der Verfasser seine Schlüsse, daß die neue Kulturvariante, für die er die Bezeichnung Sihleanu vorschlägt, zwischen die Endstufe der Coslogeni-Kultur und den Anfang der Babadag-Kultur einzuweisen ist, und zwar entsprechend der Kulturvariante, die den vorläufigen Namen Präbabadag trägt.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Gefäßprofile und keramische Bruchstücke, mit eingeritzten Dreiecken, Sihleanu.
- Abb. 2. — Keramische Bruchstücke, mit Warzen, Ritzlinienbändern und eingedrückten Kreisen, Siedlung von Sihleanu.
- Abb. 3 a, b. — Schale aus einem Grab in Rîmnicelu.
- Abb. 4. — Schale aus dem zweiten Grab von Rîmnicelu.
- Abb. 5. — 1, 2, Keramische Bruchstücke aus der Siedlung von Rîmnicelu; 3—5, Bruchstücke mit Warzen aus der Siedlung von Sihleanu.
- Abb. 6. — Überständiger Henkel und Gefäßbruchstücke aus Sihleanu.
- Abb. 7. — Bruchstücke von feiner Keramik mit Ritzverzierung, Sihleanu.
- Abb. 8. — Bruchstücke von ritzmusterverzierten Gefäßen, Sihleanu.
- Abb. 9. — 1, 2, Gefäßbruchstücke mit schraffierten Dreiecken und eingedrückten Kreisen; 4, Schalenbruchstück, alle aus Sihleanu.
- Abb. 10. — Ritzmusterverzehrte Gefäßbruchstücke, Sihleanu.

CONSTANTIN PEDA

TARIVERDE

AȘEZARE BĂȘTINAȘĂ SAU „FACTORIE“ HISTRIANĂ ?

Interesul deosebit trezit de descoperirea în 1950 a unei așezări mixte greco-băștinășe la Tariverde era pe deplin justificat. Materialul arheologic apărut în cursul săpăturilor efectuate ulterior anului depistării acestei stațiuni vine să ofere cercetătorilor dovezi directe și inedite ale raporturilor stabilite între grecii veniți de peste mări, în mod special ale întemeietorilor coloniei de la Histria, și populația traco-getică de pe coasta de vest a Mării Negre. Aceleași prime descoperiri veneau să ofere și date prețioase referitoare la unele aspecte ale istoriei de început a orașului milesian de pe actualul mal al lacului Sinoe.

La ceva mai mult de două decenii de la descoperire și la exact 13 ani de la întreruperea săpăturilor, interesul pe care-l prezintă complexul arheologic situat pe partea stîngă a pîriului Junan Dere n-a pierdut nimic din actualitate. Din păcate dezvăluirile de pînă acum ale cercetărilor de la Tariverde sînt departe de a fi fost exploatare pe măsura valorii lor istorice. Vina rezidă, fără îndoială, în primul rînd în faptul că nici pînă acum, în afara unor foarte succinte rapoarte preliminare de săpături, nu s-a publicat nici o lucrare de oarecare proporții sau un studiu mai substanțial asupra principalelor rezultate obținute de pe urma celor șapte campanii de cercetări. În al doilea rînd, o parte din vină o poartă, după părerea noastră și întreruperea prematură a săpăturilor, într-un moment în care problemele esențiale ridicate de primele campanii erau pe cale de a căpăta răspunsuri pe măsura așteptărilor și a eforturilor depuse.

Desigur că nu este în intenția noastră ca acum, de altfel acest lucru nici n-ar fi posibil în cadrul restrîns de spațiu și de timp pe care-l avem la dispoziție, să realizăm ceea ce nu s-a făcut în mai bine de un deceniu. Am considerat însă că nu este deloc lipsit de sens, ținînd mai ales seama de împrejurarea că adesea s-au făcut aluzii la unele situații din săpăturile de la Tariverde, sau s-a recurs la unele interpretări, departe de a se sprijini pe realități, să readucem în actualitate discuțiile asupra acestei

importante stațiuni arheologice. Cu alte cuvinte intenționăm ca în paginile ce urmează să adunăm și să reîmprospătăm datele mai generale, cunoscute în parte, de unde nu vor lipsi anumite completări noi și nici unele încercări de interpretare privind mai ales caracterul așezării și raportul ei față de cetatea de la Histria.

Primele sondaje de informare efectuate de D. Popescu și Gh. Cantacuzino au loc în 1951 adică la un an de la data descoperirii, iar săpăturile propriu-zise vor începe în anul imediat următor, sub conducerea aceluiași colectiv. În urma acestor prime investigații s-a ajuns mai întâi să se constate prezența unor complexe arheologice, socotite de autorii săpăturilor ca reprezentând urmele unor gropi de bordeie, în care a apărut ceramică grecească din epoca arhaică împreună cu fragmente de vase locale lucrate cu mâna ¹.

În campaniile 1953—1954 săpăturile de la Tariverde, încredințate unui colectiv pus sub îndrumarea lui R. Vulpe vor câștiga în amploare. Cu acest prilej se fac noi descoperiri importante de material ceramic grecesc și local hallstattian și se aduc precizări suplimentare privind unele observații arheologice anterioare. Printre altele se contestă caracterul de bordeie al unor gropi descoperite anterior, cărora li se atribuie, unora rolul de depozite rituale, altora, pe acela de gropi de depozitare a grânelor. În plus se vorbește și despre identificarea unui strat arhaic fără ca în același timp să se fi făcut și dovada concretă de rigoare ².

După primele patru campanii de cercetări rămânea încă deschisă problema locuințelor, despre existența cărora nu se surprinsese nici un fel de indiciu și totodată nu se ajunsese mici la lămurirea pe deplin a prezenței unui strat arhaic și stabilirea unei legături a acestuia cu numeroasele gropi cu materiale din aceeași perioadă. Sarcina, în același timp și meritul de a da răspunsul clar celor două probleme, va reveni campaniilor de săpături din anii 1955—1956 și 1958, întreprinse de un colectiv condus de D. Berciu și ajutat de noi. Din rezultatele obținute în cursul acestor ultime cercetări ar fi de amintit în primul rând descoperirea unui număr de cinci bordeie de formă ovală sau rectangulară cu colțurile rotunjite, cu lungimi între 5—7 m și lățimea între 3 și 4 m. În interiorul lor s-au găsit, pe lângă ceramică grecească arhaică și locală hallstattiană, urme de chirpic ars și fragmente de vatră. În cuprinsul unuia dintre bordeie este de remarcat prezența unui cuptor mic „in situ”. În aceeași ordine de idei, săpăturile din campania anului 1956, dar mai ales cele din 1958, au prilejuit și descoperirea unor locuințe de suprafață, marcate de podini lutuite și arse, însoțite de vetre special amenajate. Din cauza întreruperii săpăturilor în 1958 nu s-a ajuns la dezvelirea integrală a nici uneia dintre ele. În schimb s-au putut urmări în cadrul secțiunilor trasate și în profilul acestora, urme clare de podine, pe lungimi de pînă la 7 m, deasupra cărora zăceau resturi de chirpic ars cu amprente de paie și nuiele.

¹ D. Popescu și Gh. Cantacuzino, în *SCIV*, III, 1952, p. 269—272; *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 129—135.

² R. Vulpe, *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 100—108; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 543—548.

În al doilea rînd, în cursul aceluiași ultimei campanii de săpături s-a ajuns la identificarea neîndoieabilă a unui strat de cultură din epoca greacă arhaică, continuu, cu o grosime cuprinsă între 0,20—0,40 m. De la baza acestuia se adîncesc în pămîntul sănătos, atît bordeiele, cît și acele gropi de dimensiuni mici, care sînt așa de frecvente în așezarea de la Tariverde. Peste 60 de asemenea gropi, toate în formă de con, avînd baza cu un diametru de 1,50—2 m și gura de 0,45—0,60 m, s-au descoperit numai în ultimele trei campanii de săpături. Toate au fost îngrijit săpate, multe dintre ele avînd pereții lutuiți și arși. Deși nu dispunem încă de un plan al repartiției acestora pe întreaga suprafață cercetată, din observațiile de pînă acum rezultă că ele se grupează în jurul bordeielor. Asemenea gropi nu puteau să fie destinate, dacă nu toate, oricum în marea lor majoritate, decît depozitării de cereale³.

Sintetizînd datele generale furnizate de întreg ansamblul de săpături efectuate pînă acum la Tariverde, am putea ajunge la o schiță a cunoștințelor noastre actuale despre istoria acestei stațiuni arheologice.

Viața așezării de pe malul stîng al pîriului Junan Dere se întinde pe o perioadă de timp destul de îndelungată. Arheologic au fost identificate aici trei straturi de cultură corespunzătoare a trei epoci diferite. Primul strat de locuire, adică cel mai vechi, care imprimă și nota caracteristică a așezării, aparține perioadei grecești arhaice, datînd mai ales din a doua jumătate a sec. VI, eventual și începutul sec. V î.e.n. Stratul următor cu două nivele de locuire aparține epocii elenistice, cu deosebire secolelor III—II î.e.n. Despre acesta s-a vorbit mai puțin pînă acum. Este și firesc dacă avem în vedere că în perioada elenistică relațiile dintre greci și băștinași ajunseseră nu numai să se maturizeze și să se extindă, ci să devină o formă de viață regulată a celor două comunități. Întrucît este în intenția noastră ca nici de data aceasta să nu stăruim asupra perioadei respective, socotim util totuși să prezentăm cîteva din datele obținute în cursul cercetărilor. Înainte de toate ar fi de remarcat faptul că și în această vreme continuă să se folosească ambele tipuri de locuință ca și în epoca precedentă. Există însă unele deosebiri importante. De pildă numărul bordeielor scade simțitor, în timp ce crește sensibil cel al locuințelor de suprafață. În plus se constată că locuințele de suprafață încep să împrumute un caracter urban, încadrate într-un plan, fiind construite cu temelii de piatră, străzi și chiar canale de scurgere a apei. Materialele descoperite indică și o viață comercială intensă. Printre acestea sînt de enumerat mînușile de amfore ștamplate, monede histriene de bronz, din rîndul cărora nu lipsesc cele de tipul cu capul Zeului fluvial, ponduri etc., la care se adaugă desigur o însemnată cantitate de ceramică grecească, alături de care se remarcă, mai rar însă, și unele fragmente ceramice de factură locală, lucrate cu mîna.

Stratul ultim aparține epocii romane. Acesta se întilnește doar sporadic și este documentat doar prin fragmente ceramice. Acum nu se mai

³ D. Berciu și C. Preda în *Materiale*, IV, 1959, p. 77—88; *Materiale*, V, 1959, p. 318—323; *Materiale*, VII, p. 273—279.

poate vorbi la Tariverde de o locuire intensă și nici chiar de una permanentă.

Din punct de vedere stratigrafic s-ar putea vorbi la Tariverde de o viață continuă de la o perioadă la alta. Arheologic vorbind însă, deși materialul nu este încă studiat, nu avem o confirmare în acest sens. Etapa de timp cuprinsă între începutul sec. V și aproximativ mijlocul sec. IV î.e.n., cel puțin după seria ceramicii grecești, nu ne apare documentată. Se repetă, s-ar putea spune, situația de la Histria, unde ceramica secolului V î.e.n. este aproape ca și inexistentă. Cum în cadrul cetății Histria nu se poate vorbi în nici un caz despre o întrerupere de viață, ci dimpotrivă, de o dezvoltare a ei sensibil ascendentă, dacă avem în vedere ridicarea unor mari edificii și deschiderea unor ateliere monetare proprii, ni se pare firesc, dacă nu să admitem, oricum să postulăm aceeași continuitate și în așezarea de la Tariverde. Ar urma numai să găsim elementele culturale documentare, care să facă legătura între cele două etape de dezvoltare. Este puțin probabil ca o astfel de așezare să fi fost abandonată și să se reia apoi viața după circa un secol într-o formă așa de organizată și pe întreaga suprafață, așa cum se prezintă epoca elenistică la Tariverde. Poate că renunțând să mai fim *întotdeauna* tributarii unei cronologii așa de stricte a ceramicii grecești descoperită în complexele arheologice din zona Pontului Stîng, cronologie valabilă însă pentru centrele de producție respective, și căutînd în același timp o explicație istorică a absenței unor serii întregi ale ceramicii cu figuri roșii din sec. V î.e.n., vom reuși eventual să găsim anumite date care să înlăture ideea existenței unui hiatus de genul celui pomenit de noi mai sus.

Revenind la stratul din epoca arhaică reamintim că de el se leagă o serie de descoperiri și de probleme dintre cele mai importante. După cum am mai spus, în cadrul așezării de la Tariverde din această primă perioadă s-au folosit atît bordeiele, cît și locuințele de suprafață. Dacă forma și dimensiunile gropilor de bordeie ne sînt cunoscute, nu dispunem încă de astfel de date asupra locuințelor de suprafață, despre care știm doar că erau construite din pereți din pari cu împletitură de nuiele și lipiți cu chirpic, fiind prevăzute cu podini frumos lutuite și cu vetre interioare făcute, simple sau ridicate pe un pat de pietre și cioburi. În acest moment nu se poate stabili un raport cronologic strict între cele două tipuri de locuințe. După toate probabilitățile am putea vorbi totuși de o folosire concomitentă a ambelor tipuri.

Din datele de care dispunem pînă acum, departe însă de a fi complete, bordeiele par să fi dominat ca număr. În aceeași ordine de idei se poate face și constatarea că în general locuințele sînt destul de rare, dar nu excludem posibilitatea ca cercetări și observații ulterioare să modifice cunoștințele noastre actuale în această privință.

O altă caracteristică a așezării de la Tariverde din perioada arhaică o constituie prezența, în număr impresionant, a unor gropi de dimensiuni relativ mici, în formă de clopot, sau cuptorite, cum au mai fost denumite. Cele mai multe dintre ele au fost îngrijit lucrute și cu interiorul frumos

amenajat, prin făuirea cu lut a pereților. Adesea se constată și urme de întărire a lor prin ardere. Surprinse, în primele săpături, doar la bază, au fost interpretate ca funduri de bordeie. Ulterior s-a afirmat că acestea au servit ca „depozite rituale de la sacrificiile religioase care se săvârșeau la zile mari“. În cele din urmă s-a considerat, după părerea noastră pe bună dreptate, că gropile respective, prin forma lor și felul în care au fost amenajate, nu puteau să fie decît gropi de depozitare a cerealelor.

Din cuprinsul stratului de cultură, dar mai ales din cel al gropilor de bordeie și de cereale, s-a recoltat o însemnată cantitate de ceramică. Predomină cu autoritate ceramica grecească, în rîndul căreia se impun înainte de toate resturile de amfore, unele dintre ele cu urme de pictură.

Ceramica de lux din categoria rhodo-ioniană și attică cu firnis și figuri negre este și ea prezentă în cuprinsul fiecărui complex.

În același context arheologic apar frecvent și fragmente de vase, sau vase întregi chiar, din categoria ceramicii cenușii lucrată cu roata. Deși acesteia i se atribuie îndeobște o origine grecească considerăm că este necesar ca pe viitor să fie supusă unui studiu mai atent și integrată în problema mai mare a ceramicii cenușii din complexe de tip Murighiol-Satu Nou-Ravna și cele de tip Alexandria, unde se constată asemănări de forme și tehnică.

Împreună cu cele două categorii ceramice se găsesc și resturi de vase locale lucrate cu mîna de factură hallstattiană. În raport cu celelalte categorii, ceramica locală apare în cantități mult mai reduse, cifrindu-se la o proporție de circa 10—15%. Ca forme se remarcă urna bitronconică cu butoni laterali în zona mediană și cana borcan, cu gura evazată decorată cu brîu alveolar.

Din seria obiectelor sînt de menționat cîteva vîrfuri de săgeți cu valoare și întrebuințare monetară, o fibulă de tip Glasinac, o statueta de lut ars, un zar și o psalie de os de tip scitic.

Începuturile așezării de la Tariverde par să se plaseze în cadrul celui de-al doilea sfert al sec. VI î.e.n., nu cu mult înainte de mijlocul secolului respectiv. Durata întregii perioade a celui mai vechi strat de cultură se întinde pînă la finele aceluiași secol, dacă nu chiar și începutul secolului următor. În general se poate spune că principala etapă de locuire aparține ultimelor 3—4 decenii ale sec. VI î.e.n. În cea mai mare parte situația de la Tariverde este similară cu cea întîlnită în al treilea nivel din sectorul X de pe platoul situat la vest de zidurile Histriei⁴. Între cele două așezări se poate vorbi nu numai de o similitudine a descoperirilor, ci și de un raport cronologic asemănător.

Cu aceste cîteva sumare indicații cronologice am ajuns la problema principală pe care o ridică faza de început a așezării de la Tariverde. Încă de la primele cercetări, de altfel și mult după întreruperea săpăturilor, a stîrnit în permanență preocuparea de a se găsi și a formula un răspuns privind caracterul etnic al așezării, respectiv al întemeieto-

⁴ S. Dimitriu, Vl. Zirra și Em. Condurachi, *Ceramica*, în *Histria*, I, 1954, p. 363—463; S. Dimitriu, în *Histria*, II, 1966, p. 21—131 și mai ales în *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 225—233; P. Alexandrescu în *Histria*, II, p. 275.

rilor și locuitorilor ei. Părerile exprimate pînă în prezent nu sînt suficient de concludente. Fie că ele dau un răspuns incomplet, fie că au un caracter evaziv. În nici un caz nu putem încă vorbi de cristalizarea unei opinii care să întrunească adevărată adeziunea celor mai mulți specialiști. Iată câteva spicuiuri din părerile ce s-au avansat în această direcție. „Așezarea de la Tariverde, spun autorii raportului de săpături din 1951, își începe existența la puțin timp după întemeierea Histriei, fiind locuită mai ales de băștinași. Aceiași autori își modifică oarecum părerea cu prilejul publicării rezultatelor săpăturilor din 1952, cînd afirmă că la Tariverde au locuit geții, ci nu grecii deoarece aceștia din urmă nu foloseau ceramica lucrată cu mîna”⁵. O părere asemănătoare o întîlnim exprimată și de colectivul din 1953, atunci cînd susține că în așezare locuiau geții aflați sub o puternică influență a grecilor de la Histria⁶. Ceva mai nuanțat pare să fie punctul de vedere ale semnatărilor rapoartelor de săpături din anii 1955—1958, după care aici trebuie avută în vedere o prezență a populației grecești, „fără a exclude și o participare a elementului local, care nu poate să imprime caracterul dominant etnic al așezării din această vreme”⁷. Sesizînd asemănarea surprinzătoare a așezării de la Tariverde cu cea histriană din zona *extra muros*, S. Dimitriu înclină să vadă în stațiunea de care ne ocupăm, nu o așezare indigenă, ci „un nucleu grecesc stabilit în teritoriu, în mediu indigen, la circa o jumătate de veac după întemeierea coloniei Histria”⁸.

Din cercetările arheologice efectuate pe parcursul a șapte campanii de săpături rezultă cu claritate că pe terenul unde a luat ființă așezarea de la Tariverde nu se constată nici o urmă, care să ne permită să vorbim de un nivel sau, în general, de o locuire anterioară stabilirii coloniei grecești de la Histria. După cum am arătat, cele mai vechi vestigii ale acestei stațiuni sînt contemporane și asemănătoare cu una din primele faze de dezvoltare a orașului milesian, respectiv cu nivelul III arhaic de pe platou. În același timp, conținutul stratului de cultură, în care produsele sînt în majoritatea lor de origine grecească, nu ne îngăduie nici pentru această perioadă să atribuim un caracter strict local locuirii de la Tariverde. Este foarte adevărat că apariția aici a ceramicii autohtone lucrată cu mîna, fie și în cantitate mică, precum și a bordeielor, constituie o dovadă de netăgăduit în favoarea prezenței unor autohtoni în rîndul locuitorilor așezării. De asemenea, ținînd seama și de datele oferite de descoperiri similare, va trebui să întrevădem elemente ale populației locale chiar și în spatele multora dintre descoperirile grecești. Cu toate acestea nu credem că putem vorbi la Tariverde de o așezare sau un sat autohton traco-getic, așa cum s-a lăsat să se înțe-

⁵ D. Popescu și Gh. Cantacuzino, în *SCIV*, III, 1952, p. 272 și *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 132.

⁶ R. Vulpe, în *SCIV*, 1—2, 1954, p. 107—108.

⁷ D. Berciu și C. Preda, *op. și loc. cit.*

⁸ S. Dimitriu, în *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 232.

leagă uneori⁹. Ne gândim desigur la faptul că situația pe care ne-o prezintă rezultatele cercetărilor de pe malul pârului Junan Dere, nu ne permite să atribuim așezării la care ne referim, un caracter local, în sens tradițional, adică o așezare care să fi fost întemeiată, locuită, organizată și condusă de autohtoni. De altfel nu știm ca pînă acum să se fi descoperit vreo așezare locală din această perioadă cu un specific cit de cit apropiat de cel al stațiunii de la Tariverde. Aceeași situație arheologică, la care am mai făcut aluzie în repetate rînduri, ne îndeamnă să ne gândim la o stare de lucruri mai complexă. Dacă luăm în considerație o suită de fapte semnificative, cum ar fi de pildă cantitatea și varietatea ceramicii grecești, similitudinea situațiilor arheologice cu cele contemporane din secolul X de la Histria, întemeierea așezării odată cu prima fază de dezvoltare a orașului grecesc, la o depărtare de circa 18 km de cetate și chiar evoluția ulterioară a așezării în epoca elenistică, în forme urbane, care nu mai amintesc aproape nimic din tradiția locală, avem cu totul altă imagine asupra caracterului stațiunii de la Tariverde. Ținînd seama, pe lîngă datele amintite, și de politica dusă de coloniile grecești, în relațiile cu băștinașii, de scopul și interesele lor de a-și asigura nu numai un teritoriu propriu de exploatare, ci și posibilități de schimburi cit mai intense și mai îndepărtate posibil, rolul principal pe care-l joacă Histria în viața așezării de la Triverde apare ca de netăgăduit. Avem nu numai impresia, ci chiar convingerea, că rolul Histriei nu se reduce doar la o simplă influență. Aici pare să fie vorba de o inițiativă a cetății, care participă direct la înființarea, nu a unei simple așezări, ci a unui centru comercial — avanpost, în plin teritoriu autohton traco-getic. Despre caracterul de „tîrg” al acestei stațiuni stau mărturie, după părerea noastră, înainte de orice, numeroasele gropi de depozitare a cerealelor. Aici trebuie să se fi adunat cantități însemnate de grîne din împrejurimi, ca în niște magazii, de unde iuau drumul spre cetate și apoi peste Mare. Chiar și denumirea de Junan Dere acordată pârului din vecinătate, păstrată pînă astăzi, nu poate fi întîmplătoare. Prin acesta localnicii au ținut probabil să marcheze prezența grecilor în sectorul din vecinătatea pârului. O asemenea concluzie își are un sprijin direct în însăși spiritul politicii comerciale a Histriei, adică a unei colonii aflată în faza de intermediar al schimburilor dintre populația locală și metropolă sau alte centre importante ale lumii grecești.

Pentru realizarea unui centru de genul celui de la Tariverde, Histria avea neapărat nevoie de concursul unor elemente din sînul băștinașilor. Nu ne referim atît la înțelegerile care trebuie să fi existat în această privință între greci și vîrfurile aristocrației tribale autohtone, ci la folosirea unor indivizi din rîndul autohtonilor, ca reprezentanți ai intereselor Histriei. Poate că aici ar putea fi avuți în vedere acei mix-heleni, care au reprezentat întotdeauna elementul permanent și sigur, cu ajutorul căruia se opera în raporturile greco-băștinașe. În sensul acesta

⁹ *Istoria României*, I, p. 169; D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 90 și 94—95.

va trebui înțeleasă prezența, în cea mai mare parte, a unei populații locale în așezarea de la Tariverde. Cu alte cuvinte, în structura etnică a locuitorilor din prima fază a stațiunii amintite, ar urma să se admită existența unor reprezentanți ai cetății, de origine grecească și a unei mari majorități de elemente din rindul autohtonilor, din care o bună parte deja elenizată, veniți și folosiți aici, tot în scopurile economice ale Histriei.

Admițând că la Tariverde a existat un punct comercial avansat al Histriei, în mod implicit urmează să legăm de aceasta și problema teritoriului ei rural. O apropiere de acest gen între așezarea de la Tariverde și constituirea încă de timpuriu a teritoriului orașului grecesc pe malul lacului Sinoe nu se face acum pentru întâia oară. Deși chestiunea alcătuirii și întinderii teritoriului histrian a fost tratată din unghiuri diferite și pe temeuri principale de alt ordin decât arheologic¹⁰, descoperirile de la Tariverde nu puteau scăpa celor care au avut preocupări în acest sens. Este meritul lui R. Vulpe de a fi sesizat și de a fi scos în evidență pentru prima dată caracterul foarte strâns al relațiilor dintre așezarea de la Tariverde și Histria, „care de pe atunci trebuie să fi căutat a-și asigura posesiunea unui teritoriu propriu înspre interiorul Scythiei Minor. Materialul arheologic, spune același autor, indică o penetrație, nu numai economică, de schimburi, ci și de legături directe de caracter politic“¹¹.

Într-o formă mai amplă, privind în mod special problema vechimii teritoriului histrian, Iorgu Stoian readuce în discuție raportul existent între descoperirile de la Tariverde și constituirea timpurie a unui teritoriu rural al Histriei. Pornind de la considerente de ordin mai general privind structura orașului stat grecesc, autorul amintit socoate că nu este posibil ca un oraș ca Histria să nu fi avut teritoriu rural, „cel puțin din momentul în care a depășit faza de așezare temporară și a devenit o polis organizată după toate aparențele, încă din sec. VI î.e.n.“. Același autor, invocând în primul rând descoperirile de la Tariverde, ca și pe cele de la Vadu, Sinoe, Corbu, etc., consideră că Histria a putut stăpîni un minimum de teritoriu propriu, care „să fi fost relativ destul de întins în limitele descoperirilor menționate încă din sec. VI î.e.n.“¹². Declarându-se în favoarea ipotezei, după care la Tariverde am avea de-a face cu un nucleu grecesc, S. Dimitriu pune și problema existenței unui teritoriu histrian încă „din faza de început a orașului“¹³. Într-o comunicare prezentată la sesiunea Muzeului din Tulcea în vara anului 1969,

¹⁰ Em. Condurachi, în *Buletin Științific*, IV, 1952, p. 66—7; în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Buc. 1960, p. 107—115; în *Atti del settimo Convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 1967, Napoli, 1968, p. 143—163; D. M. Pippidi, în *SCIV*, IV, 1953, p. 489—497; *Din istoria Dobrogei I*, 1965, p. 197.

¹¹ R. Vulpe, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 547—8.

¹² I. Stoian, *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei* în *SCIV*, VIII, 1957, p. 183—201; pentru descoperirile de la Corbu, a se vedea M. Bucovală și M. Irimia, în *Pontica*, IV, 1971, p. 41—56.

¹³ S. Dimitriu, în *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 232.

Em. Doruțiu, pornind de la examinarea fotografiilor aeriene ale zonei tumulare a orașului Histria, vorbea de identificarea liniilor unor drumuri, care porneau de la cetate către teritoriu, unul chiar în direcția Tariverde. Cum aceste drumuri par să nu aibă interferențe cu anumiți tumuli din zona respectivă s-a considerat că unele dintre drumurile identificate ar data încă din sec. VI—V î.e.n., fiind contemporane cu prima fază de dezvoltare a așezării de la Tariverde¹⁴. Luînd ca punct de plecare aceste observații, referindu-se desigur la argumente de alt ordin, Em. Doruțiu ajunge să exprime o părere similară celei avansate de I. Stoian în privința vechimii și întinderii teritoriului rural al Histriei. „În secolele VI—V, spune autoarea, teritoriul rural al orașului era destul de întins, el cuprinzînd cel puțin fișia de litoral între Vadu și Juri- lofca și ținutul pînă la Gargalic, Fîntînele, Tariverde, Mihai Viteazu“¹⁵. Deși nu avem a reproșa ceva concluziei, argumentul nou adus în discuție și de la care se pornește construirea tezei, ni se pare mult prea fragil. Existența de netăgăduit a unor drumuri, care porneau de la, sau veneau către cetate, trebuie admisă încă de la începuturile coloniei. Numai că acestea nu trebuiesc neapărat legate de prezența unui teritoriu propriu al orașului, ci doar la modul general, de raporturile de schimb permanente dintre cetate și *hinterland*. Asemenea drumuri au fost create deopotrivă, atît în scopul aducerii produselor obținute de oraș ca urmare a schimburilor cu băștinașii, cît și a celor obținute din propriul ei teritoriu. În altă ordine de idei ni se pare puțin probabil că pe o fotografie aeriană este așa de simplu să se poată ajunge la stabilirea unor astfel de raporturi cronologice, între un drum și o movilă sau mai multe, rapo-rturi, care și în condițiile unor cercetări și observații arheologice dintre cele mai scrupuloase, pot fi îndoielnice.

După părerea lui Vl. Iliescu, care admite în principiu existența chiar de la început a unui teritoriu, în înțelesul restrîns al cuvîntului, „așezarea de la Tariverde este cam departe pentru a intra în teritoriul imediat, iar pentru cel „larg“ nu sînt încă suficiente dovezi că ar fi făcut parte din el“¹⁶.

Dacă urmărim argumentația părerilor amintite de noi în cele de mai sus observăm că toate au ca punct principal de sprijin rezultatele săpăturilor de la Tariverde. Socotim că chiar și numai pe aceste temeieri este posibilă susținerea unei astfel de teze. Adăugînd noi date celor publicate pînă în prezent credem că am reușit să scoatem mai clar în evidență caracterul de centru agricol al așezării de la Tariverde, dependen- de de orașul Histria. Odată admise raporturile directe, economice și

¹⁴ Em. Doruțiu-Boilă, *Observații aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, în *Peuce*, II, 1971, p. 37—46; vezi și P. Alexandrescu, în aceeași publicație, p. 27—35.

¹⁵ Ibidem, p. 45.

¹⁶ Vl. Iliescu, în *Pontica* III, 1970, p. 87—97.

politice, ale acesteia cu cetatea, în mod implicit urmează să vedem și o legătură a lor administrativă. Este puțin probabil ca o colonie de genul Histriei să poată întemeia, în plin teritoriu băstinaș, un astfel de centru, fără a dispune exclusiv de exploatarea zonei respective. În lumina acestor considerente se poate spune că nu mai există motive să ne îndoim de existența, încă din sec. VI î.e.n., a unui teritoriu rural propriu al Histriei, a cărui întindere către vest, atingea valea pîrîului Junan Dere. O astfel de concluzie nu trebuie să ne mai mire dacă avem în vedere faptul că, așa cum ne-o dovedesc unele descoperiri arheologice și monetare mai recente, Histria ajunsese ca încă din sec. VI să se constituie într-un oraș bine încheșat, cu o viață economică și comercială în plină dezvoltare. Influența și extinderea relațiilor sale comerciale de-a lungul coastei de vest a Mării Negre, cu o pondere deosebită însă către nord, pînă în zona Olbiei, nu puteau fi decît o consecință a nivelului de dezvoltare pe care-l atinsese orașul. În această privință deosebit de semnificative ne apar acum descoperirile de la Sinoe¹⁷ și Capul Doloșman¹⁸, dar mai ales cele de la Roxoloni¹⁹. Dacă Histria ajunge ca în sec. VI, nu numai să domine comerțul din regiunea amintită, dar, după unele păreri să și înființeze la rîndul ei unele colonii, ca anticul Nikonium²⁰ nu departe de Tyras, sau chiar acel presupus Ἰστριανῶν λιμὴν, din apropierea Olbiei²¹, putem avea motive în plus să admitem că un astfel de centru economic important cum devenise Histria a dispus de suficiente posibilități ca să-și asigure încă de timpuriu un teritoriu rural propriu, a cărui întindere spre vest pînă la valea pîrîului Junan Dere, nu mai apare ca exagerată.

Desigur că în legătură cu descoperirile arheologice de la Tariverde ar mai fi de stăruit și asupra altor probleme. Nepublicarea și deci necunoașterea întregului material nu ne permit să depășim cadrul expunerii de față. Așa cum ne-am propus, am căutat doar ca, pe lângă înfățișarea unui scurt rezumat al principalelor rezultate obținute de pe urma săpăturilor, să schițăm și cîteva din concluziile de bază care se degajă încă de la o primă și sumară cercetare. Chiar dacă pe parcursul prezentării noastre n-am reușit întotdeauna să fim convingători, avem cel puțin sentimentul că am făcut un lucru util readucînd în cîmpul discuțiilor actuale cîteva din datele și problemele mai de seamă ale unei stațiuni arheologice deosebit de importante care va trebui să reintre în cadrul cercetărilor viitoare.

¹⁷ V. Canarache și C. Preda, *Așezarea Sinoe-Zmeica*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 138—145.

¹⁸ Din informațiile primite de la Maria Coja aici s-au făcut, în ultimul timp, descoperiri deosebit de interesante în acest sens.

¹⁹ M. S. Șinițin, în *Материалы по археологическому северного Причерноморья*, 5, 1966, p. 5—72; a se vedea și P. Alexandrescu, în *Studii Clasice*, XII, 1970, p. 149—156.

²⁰ P. O. Karășkovski, în *Материалы по археологии северного Причерноморья*, 5, 1969, p. 149—162.

²¹ B. Pick, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands-Dazien und Moesien*, I, I, 1898, p. 181.

TARIVERDE, SITE AUTOCHTONE, OU BIEN „FACTORERIE HISTRIENNE ?

Résumé

Entre les années 1950—1958, on a effectué des recherches archéologiques dans le site de Tariverde (district de Constantza), situé à environ 18 km à l'ouest de la cité d'Histria. Quelques-uns des résultats les plus remarquables ont été présentés dans de brefs rapports sur les fouilles, publiés dans la revue SCIV et Matériaux. Dans la présente étude on fait une synthèse de ces résultats, en précisant que l'habitat de Tariverde renferme une couche de culture de l'époque archaïque (VIe s.av.n.è.) recouverte par une autre, de l'époque hellénistique et ensuite par des vestiges de l'époque romaine. L'auteur ne s'arrête que sur les problèmes soulevés par la couche de culture de l'époque archaïque, contemporaine aux traces des premières et principales phases du développement de la ville d'Histria.

On a découvert pour cette période à Tariverde quelques huttes, ainsi que les vestiges de quelques logis de surface. Autour des logis, ont été mises au jour de nombreuses fosses, où l'on déposait des céréales. A l'intérieur de la couche, de même que dans les fosses à céréales et dans les huttes, on a trouvé de nombreux fragments de poterie grecque, rhodo-ionienne et attique, et des fragments de vases locaux thraco-gètes, tournés à la main. La céramique grecque dépasse de beaucoup celle de facture locale. Etant donné que le site de l'époque archaïque de Tariverde ne se surpose sur aucune couche de culture antérieure à la fondation de la colonie d'Histria, et comme le matériel grec qui y fut trouvé prédomine, on arrive à la conclusion que cette station archéologique peut être considérée comme ayant été le centre commercial d'Histria, créé en plein territoire autochtone, après le premier quart du VIe s. av. n. è. La présence de ce centre grec dans le Hinterland a permis de tirer la conclusion qu'à cette date Histria disposait d'un territoire agricole propre, qui atteignait, à l'ouest, la zone du site de Tariverde.

TARIVERDE. EINE HEIMISCHE SIEDLUNG ODER EINE FAKTOREI VON HISTRIA

Zusammenfassung

Zwischen den Jahren 1950 und 1958 wurden in der Siedlung von Tariverde (Kreis Constantza) archäologische Ausgrabungen vorgenommen. Die Siedlung liegt etwa 18 km von Histria westwärts. Einige der wichtigsten Grabungsergebnisse sind bereits in einigen Grabungsberichten in den Zeitschriften SCIV und „Materiale“ veröffentlicht worden. In vorliegendem Beitrag werden diese Ergebnisse zusammengetragen, wobei gezeigt wird, daß die Siedlung von Tariverde eine Kulturschicht aus der archaischen Zeit (6.Jh.v.u.Z.) enthält, die von einer Schicht aus der hellenistischen Zeit überlagert wird und dann von einer Schicht, die Spuren der römischen Zeit enthält. Der Verfasser geht nur auf die Fragen näher ein, die die Kulturschicht der archaischen Zeit betreffen die zeitgleich ist mit den Spuren der ersten wichtigsten Entwicklungsphasen der Stadt Histria.

Aus dieser Zeit wurden in Tariverde einige Wohnhütten und Spuren von Oberflächenwohnungen gefunden. Um diese herum fand man zahlreiche Gruben zur Getreidelagerung. Innerhalb der Schicht, so wie in den Getreidegruben und den Wohngruben wurden zahlreiche Scherben griechischer rhodisch-ionischer und atti-

scher Keramik gefunden, zusammen mit Bruchstücken heimischer thrakisch-ge-
scher handgearbeiteter Gefäße. Die griechische Keramik übertrifft diejenige heimi-
scher Machart wesentlich.

Die Tatsache, daß die aus der archaischen Zeit stammende Siedlung von
Histria keinerlei heimische Kulturschicht überlagert, die der Gründung der
Kolonie von Histria vorausgegangen wäre, so wie die Tatsache, daß die
hier gefundene griechische Tonware überwiegend ist, läßt den Schluß zu, daß dieser
archäologische Standort als ein Handelszentrum von Histria angesehen werden
kann, das inmitten einheimischen Gebiets nach dem ersten Viertel des 6.Jh.v.u.Z.
gegründet wurde. Die Anwesenheit dieses griechischen Zentrums im Hinterland
gestattet die Folgerung, daß Histria zu der Zeit über ein eigenes landwirtschaftli-
ches Gebiet verfügte, das sich westwärts bis in die Umgebung von Tariverde
erstreckte.

AL. SUCEVEANU

UNELE PROBLEME POLITICO-ECONOMICE DIN DOBROGEA SECOLELOR V—IV î.e.n.

Este limpede pentru oricine că o perioadă din istoria unui ținut nu poate fi înțeleasă dacă nu se ține seama pe de o parte de analogiile contemporane cu alte regiuni, pe de alta de evenimentele care au precedat sau urmat perioadei respective pe plan strict local. Fie-ne deci îngăduit, ca unul care de câțiva ani se ocupă de perioada romană timpurie din Dobrogea, să revenim asupra unor probleme care ne-au reținut cândva atenția și aceasta în primul rînd grație recentei luări de poziție a lui Vl. Iliescu¹. Acestui prim motiv de recunoștință i se adaugă pe de altă parte aprecierea pentru calitatea intervenției sale — ca de altfel a tuturor contribuțiilor acestui cercetător privind perioada greacă din Dobrogea² — de natură să sublinieze importanța unei modeste contribuții, ca aceea pe care am oferit-o acum câțiva ani, indiferent de poziția adoptată de Vl. Iliescu³. În fine nu lipsită de importanță este posibilitatea care ni se oferă — grație aceleiași intervenții — de a adînci unele aspecte

¹ Vl. Iliescu, *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de jos*, în „Pontica“, IV, 1971, pp. 57—73.

² Fără a intenționa să prezentăm aici o bibliografie completă a lucrărilor lui Vl. Iliescu amintim, pe lângă aceea citată în nota precedentă: *Die Beziehungen zwischen dem Skythenkönig Ateas und den griechischen Städten der westlichen Schwarzmeerküste* în „Actes du premier Congrès international d'études balkaniques et sud-est européennes“, Sofia, 1966 (vol. II, 1970, pp. 171—176); *Die aussenpolitische Krise der westpontischen Griechenstädte im 4 Jh. v.o.Z.*, în actele celui de-al IX-lea congres de studii clasice de la Görlitz, 1967, publicate în „Die Krise der griechischen Polis“, Berlin, 1970, pp. 51—55.; *Geten oder Skythen? Zu Iord. Get. 65*, în „Eos“, LVI, 2, 1969, pp. 316—320; *Byzance ou Bizone. Contribution à l'histoire du Pont gauche au IVe siècle av.n.è.*, în R.É.S.E.E., VII, 2, 1969, pp. 400—404; *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. IV î.e.n.*, în „Pontice“, II, 1969, pp. 189—197; *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural*, în „Pontica“, III, 1970, pp. 87—98; *Le problème des rapports scytho-byzantins du IV-e siècle av.n.è.* (Clem. Alex., Strom., V, 5, p. 240). în „Historia“, XX, 2—3, 1971, pp. 172—185.

³ Al. Suceveanu, *O ipoteză despre Zopyrion*, în SCIV, 17, 4, 1966, pp. 635—644.

nesesizate atunci fie și numai din punctul de vedere al unui observator neangajat direct în cercetarea primelor secole de existență ale coloniilor vestpontice.

* * *

Subiectul principal al schimbului de opinii îl constituie, cum se înțelege, cronologia strategilor Traciei, din vremea lui Alexandru cel Mare. Mult simplificată, chestiunea s-ar prezenta în varianta clasică după cum urmează : postul este ocupat din 336 î.e.n. de Alexandru Lynkestis, înlocuit în 335/334 î.e.n. de Memnon. Revoltându-se în 331 î.e.n. împotriva lui Alexandru cel Mare, Memnon este înlocuit fie din 331 fie din 326 î.e.n. cu Zopyrion, care este omorât în cursul unei expediții împotriva sciților sau a geților.

În sus menționata notă ne opream atenția asupra a două probleme și anume : mai întâi campania propriu-zisă a lui Zopyrion, apoi misiunea pe care acesta o va fi avut de împlinit pînă la această campanie.

În ceea ce privește primul aspect este posibil ca, angrenați în seducătorul joc al ipotezelor, să fi încercat o explicație ce nu a reușit să convingă. Astfel, eliminînd posibilitatea comiterii unor erori de către una din surse, Q. Curtius Rufus, socoteam că poate fi vorba de două campanii : una — după Iustinus — în 331 î.e.n. în care Zopyrion avînd titlul de *praefectus Ponti* atacă pe sciți, alta — după Curtius Rufus — din 326 î.e.n., în care același Zopyrion de astă dată *praepositus Thraciae* este atacat și omorât de geți și că sfîrșitul tragic al acestuia a fost alipit de epitomatorul lui Pompeius Trogus, Iustinus, unei campanii care n-a avut în realitate un asemenea deznodămînt⁴. Revenirea la poziția clasică exclusivistă — altfel spus care nu admitea decît o singură campanie — și

⁴ Cf. Iustinus II, 3, 4 : (Sciții) *Alexandri Magni ducem Zopyriona pari ratione cum copiis universis deleverunt* ; XII, 1, 4—5 : *Dum haec aguntur (331 î.e.n.), epistulae Antipatri a Macedonia ei redduntur, quibus bellum Agidis, regis Spartharorum, in Graecia, bellum Alexandri, regis Epiri, in Italia, bellum Zopyrionis, praefecti eius, in Scythia continebatur. 5. Quibus varie adfectus, plus tamen laetitiae, cogniti mortibus duorum aemulorum regum, quan doloris amissi cum Zopyrione exercitus cepit* ; XII, 2, 16—17 : *Dum haec in Italia aguntur (331 î.e.n.) Zopyrion quoque praefectus Ponti ab Alexandro Magno relictus, otiosum se ratus, si nihil et ipse gessisset, adunato XXX milium exercitu, Scythis bellum intulit. 17 Caesusque cum omnibus copiis poenas temere inlati belli genti innoxiae luit* ; XXXVII, 3, 2 : *Itaque Scythas invictos antea, qui Zopyriona, Alexandri Magni ducem, cum XXX milibus armatorum delverant* ; XII (Prolog) : *Zopyrion in Ponto cum exercitu periit. In același sens cu Iustinus vezi și Macrobius, I, 11, 3 : Borysthenitae, obpuqnante Zopyrione, servis liberatis dataque civitate peregrinis et factis tabulis novis hostem sustinere potuerunt* ; Paul Oros, III, 18, 1 și 4 : *Tunc bellum... Zopyrionis praefecti in Scythia gerebatur ... 4. Zopyrion vero praefectus Ponti adunato triginta milium exercitu Scythis bellum inferre ausus et usque ad interneconem caesus funditus cum omnibus copiis suis abrasus est. O cu totul altă variantă oferă Q. Curtius Rufus, X, 1, 44—45 : Zopyrio, Thraciae praepositus, cum expeditionem in Getas faceret, tempestatibusque procellisque subito coortis, cum toto exercitu oppressus erat. 45. Qua cognito clade Seuthes Odrysas, populares suos, ad defectio-nem compulerat. Amissa propemodum Thracia...* (326 î.e.n.).

ralierea lui Vl. Iliescu la grupul susținătorilor variantei Trogus-Justinus — și anume I. G. Droysen, V. V. Latîșev, A. Höck, E. H. Minns, F. Geyer, S. A. Jebelev, E. Diehl, M. Rostovțev, B. F. Gaidukievici, T. Zawadski — reprezintă însă o noutate doar în măsura în care, după cum afirmă însuși autorul, opinase altă dată în trecut pentru varianta Curtius Rufus — îmbrățișată cu unele deosebiri de o serie de învățați cu nume nu mai puțin sonore ca B. Niese, K. Müllenhoff, K. J. Beloch, J. Kaerst, H. Berve, F. Miltner, W. W. Tarn, H. Bengtson, D. M. Pippidi⁵. Altminteri, după cum se vede, poziția sa nu este nouă și ea a fost luată de noi în considerație atunci când ofeream amintita soluție doar ca o explicație parțială, de privit cu toată circumspecția⁶.

În ce privește al doilea aspect situația este sensibil alta și asupra lui socotim că este cazul să ne oprim un moment. Ce funcție va fi îndeplinit deci Zopyrion, paralel în funcție cu Memnon din 334 pînă la cel devreme în 331 dacă nu cumva pînă în 326 î.e.n.⁷

Mai întii despre acest paralelism. Raționamentul nostru potrivit căruia Zopyrion nu se putea deplasa cu o mare armată împotriva sciților — poate mai exact, după Macrobius, împotriva Olbiei — în timpul sau îndată după revolta pusă la cale de însuși strategul Traciei, Memnon, din 331 î.e.n., ni se pare a-și păstra întreaga valabilitate, chiar dacă el este eludat de Vl. Iliescu⁸. Astfel socotim în continuare că expediția lui Zopyrion a precedat la scurtă distanță această revoltă, expediție de care poate să fi profitat eventual însuși strategul rebel, ceea ce ne face să-i considerăm pe Memnon și Zopyrion paraleli în funcție⁹. Dar mai este și un alt aspect. Iustin afirmă clar că Zopyrion a fost *relictus ab Alexandro Magno* în acest post ceea ce ne obligă — aici nu mai este vorba de raționamente — să-l vedem pe acesta activ cel puțin din 335/4 î.e.n.¹⁰. În aceste condiții ne este desigur mai greu să acceptăm soluția lui Vl. Iliescu după care scitofitul Pompeius Trogus nu ar fi știut că de fapt în acest post fusese lăsat Alexandros Lynkestis¹¹. Spunem greu de acceptat pen-

⁵ Pentru toată această bibliografie, mai bogată decît cea pe care o indicasem în articolul susmenționat, vezi Vl. Iliescu, *Campania ... în „Pontica“*, IV, 1971, pp. 61—63, notele 28—57.

⁶ Al. Suceveanu, *O ipoteză ... în SCIV*, 17, 4, 1966, pp. 643—644: „Evident, argumentarea de mai sus are un caracter ipotetic. El constă în primul rînd în încercarea de a reabilita deopotrivă cele două texte principale referitoare la Zopyrion. Ipoteza „prefecturii“ acestuia se sprijină însă în exclusivitate pe textul lui Iustin, care se bucură, după cum am văzut, nu numai de acordul multor învățați dar și de cel al altor informații complementare“.

⁷ Cronologia guvernării lui Memnon este asigurată de Diodor XVII, 62, 5—6 cu comentariul lui H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, München, 1926, II, p. 254, nr. 499. El intră în funcție în 335/334 iar revolta lui se datează în 331 î.e.n. (Vezi notele 13 și 14). Pentru Zopyrion vezi mai departe notele 8 și 10.

⁸ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 639.

⁹ *Ibidem*, pp. 639—640.

¹⁰ Iustin, XII, 2, 16—17 (vezi nota 4).

¹¹ Vl. Iliescu, *op. cit.*, p. 68. Guvernarea acestuia se încadrează între 336/5 și 335/4 î.e.n. Cf. Arrian, I, 25, 2, și 17, 8, comentat de H. Berve, *op. cit.*, p. 17, nr. 37.

tru că nu se vede astfel ce utilitate mai are mult discutata analiză a izvoarelor — după cît reiese încercată doar de S. A. Jebelev și Vl. Iliescu — din moment ce principalele surse, așa cum am considerat-o și noi de altfel, i se retrage în mod arbitrar creditul într-o chestiune vitală pentru problema care ne reține atenția ¹².

Inutilă pe de altă parte pentru discuția de față, ne apare tentativa aceluiași cercetător de a-l scoate pe Memnon din funcție din 331 î.e.n. ¹³ Mai întii pentru că argumentele folosite de noi se referă la date și evenimente oricum anterioare acestui an, apoi pentru că soluția creierii a doi Memnonnes — mult discutată de Vl. Iliescu într-o ciudată sau oricum greu de înțeles paralelă cu existența a unu, două sau trei personaje care ar fi purtat numele de Koinos ni se pare a fi fost lansată, dacă nu ne înșelăm, într-o formă, e drept lapidară, de noi înșine ¹⁴.

Cît privește conținutul funcției lui Zopyrion ni s-a părut că titulatura cu care Trogus-Justinus îl învestesc, *praefectus Ponti*, corespunde oricum unei zone litorale a Mării Negre, foarte probabil cea vestică avînd în vedere detaliile geografice — sciți, geți, Olbia — și că ea nu poate fi asimilată cu strategia Traciei nici din acest punct de vedere. Sugestiile unor învățați ca I. G. Droysen ¹⁵, B. Niese ¹⁶, G. B. Possenti ¹⁷, V. Pârvan ¹⁸

¹² Reproșul adresat de Vl. Iliescu tuturor celor ce s-au ocupat înaintea Domniei Sale de episodul Zopyrion, cu excepția lui S. A. Jebelev — anume că nu ar fi procedat la o analiză temeinică a valorii izvoarelor — este desigur injust. Se reamintește că atât Pompeius Trogus cît și Curtius Rufus sînt tributari *Vulgatei* derivată din lucrarea lui Cleitarchos, Τὰ κατ'Ἀλεξάνδρου, pentru a cărei valoare — mediocră — vezi F. Jacoby, R. E., XI, 1921, col. 622 și urm. Compilația lui Iustinus după Pompeius Trogus ar avea deci toate șansele să fie, teoretic măcar, inferioară lucrării lui Curtius Rufus dacă, pe de altă parte Iustinus n-ar menționa episodul în cinci locuri, de fiecare dată cu aproximativ aceleași detalii și dacă nu s-ar bucura de consensul altor izvoare ca Macrobius sau Paulus Orosius (vezi nota 4).

¹³ Menționarea de către Curtius Rufus (IX, 3, 21) a lui Memnon în 326 î.e.n. ca venind din Tracia cu un important contingent de traci la Alexandru, aflat pe rîul Hydaspes, a creat posibilitatea ca el să fi rămas în funcția de strateg al Traciei pînă la această dată, fără a fi fost deci pedepsit pentru revolta din 331 î.e.n. În acest sens H. Berve, *op. cit.*, II, p. 254, nr. 499, chiar dacă explicația sa nu este pe deplin satisfăcătoare.

¹⁴ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 636: „Cu totul curioasă ne apare misiunea sa din 327—326, cînd, la ordinul aceluiași Antipatros, Memnon, *dacă nu cumva e vorba de un altul*, este trimis cu un important contingent de traci la Alexandru, aflat la Hydaspes.“

¹⁵ I. G. Droysen, *Geschichte Alexanders des Grossen*, Berlin, 1833, p. 273, n. 83.

¹⁶ B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, I, Gotha, 1893, p. 171.

¹⁷ G. B. Possenti, *Il re Lisimaco di Tracia*, Torino, 1901, p. 50. Este meritul lui Vl. Iliescu, după care și citez de altfel, de a-mi fi atras atenția asupra acestui autor, nemenționat în articolul din 1966. Vezi însă critica acestuia, și deci a tuturor autorilor care întrevăd în titlul de *praefectus Ponti* o magistratură căreia să-i fie subordonată zona litorală vestpontică, la H. Bengtson, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, 2, München, 1964, p. 40, n. 3.

¹⁸ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 50.

sau G. Saitta¹⁹, care au întrezărit această deosebire, capătă desigur o plauzibilă confirmare dacă ne gândim la analogia — semnalată deja — cu cei doi ὕπαρχοι τῆς παραλίης ai Asiei Mici și Feniciei, Filoxenos și respectiv Menes, și care, dacă ar fi fost avute în vedere de Vl. Iliescu, l-ar fi împiedicat să nege „chiar și un început de dovadă“ a unor zone de coastă, desprinse de autoritatea diverșilor strategi²⁰.

Rezumînd, credem deci a putea susține că lui Zopyrion îi va fi fost încredințată zona litorală vestpontică din 335/334 î.e.n. chiar dacă el va fi fost omorît de sciți încă din 331 î.e.n.

* * *

Cele ce urmează sînt departe de a avea pretenția unor concluzii. Dar cum și unele semne de întrebare sînt cîteodată binevenite, să încercăm deci să le formulăm.

Vor fi procedat vreodată marile state din sud în alt mod decît tot prin atragerea orașelor grecești în primul rînd în sfera lor de influență? Dacă despre stăpînirea persană de la sfîrșitul secolului VI î.e.n. sîntem reduși la simple presupuneri²¹, este sigur acum că în vremea hegemoniei ateniene din secolul V î.e.n. tot numai orașele grecești de coastă vor fi fost înglobate în liga delio-atică. Unei presupuneri mai vechi i s-a adăugat de curînd o corectură a listei tributurilor atice în care nu mai este de citit Κα[ρχον]ῆτις ci Κά[λλα]τις, ceea ce face foarte probabilă și participarea, dintre orașele care ne interesează, a Histriei, pe lîngă cea sigură a Apollonieii²².

Începînd cu Filip, ale cărui preocupări de asigurare a liniștei în Tracia și chiar Dobrogea sînt bine cunoscute²³, intervine însă o schimbare. Statul macedonean, prin Alexandru — n-ar fi să amintim decît luptele cu tribalii sau relațiile, belicoase sau nu, cu geții trans-danubieni²⁴ — și Lysimach — prin binecunoscutul său conflict cu Dromichaïtes²⁵ — se arată așadar preocupat, pe lîngă orașe, și de supunerea

¹⁹ G. Saitta, *Lisimaco di Tracia*, în „ΚΩΚΑΛΟΣ“, I, 1955, p. 142. Toți acești autori, mai puțin G. B. Possenti, sînt menționați de noi în SCIV, 17, 4, 1966, pp. 639—640 unde se face și discuția asupra a ceea ce avea să însemne în concepția lui Pompeius Trogus noțiunea de *Pontus*.

²⁰ Vl. Iliescu, *op. cit.*, p. 67. Pentru analogia dintre misiunile lui Zopyrion, Filoxenos și Menes vezi Al. Suceveanu, *op. cit.*, pp. 640—643 întemeiat pe H. Berve, *op. cit.*, II, nr. 794 (Filoxenos) și nr. 507 (Menes).

²¹ D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio*, Milano, 1971, pp. 47—50.

²² Em. Condurachi, în *Histria*, I, București, 1954, pp. 22—23. Pentru recenta conjectură vezi D. M. Pippidi în ultimă instanță în *op. cit.*, pp. 63—64.

²³ D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 90—92.

²⁴ A. Suceveanu, *Un callatien dans l'armée d'Alexandre le Grand*, în „Dacia“, N S, X, 1966, pp. 339—346, unde se discută dealtfel și unele aspecte ale dominației lui Filip.

²⁵ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 93.

interiorului ținutului dobrogean pînă la Dunăre. Nu avem în acest sens nici o știre despre Mithridates al VI-lea Eupator dar este sigur că romanii — supunînd unui control special orașele grecești prin intermediul organismului de *prefectura orae maritimae* — vor fi organizat într-un fel zona dintre Dunăre și Mare, fie și încredințată formal odrisilor²⁶.

Chiar dacă distincția este de avut în vedere, este sigur că statul macedonean — prin Alexandru cel Mare — n-a făcut decît să se conformeze unei lungi tradiții, tocmai pentru că structura economico-socială a acestuia, ca de altfel a tuturor statelor menționate, avea ca celulă principală orașul și deci în mod firesc, cu atît mai mult cu cît este vorba de regiuni periferice, prin acesta avea să-și asigure controlul întregului ținut.

Epoca imperială romană aduce desigur schimbarea radicală în această privință. Întreg ținutul este organizat pe baze noi, inutil de reluat aici. Amintim doar că acum se face pentru prima oară simțită nevoia unui *limes*, situație în care încercarea unora de a găsi la formațiunile anterioare intenția de graniță, în sens roman, ne apare ca greșită din punct de vedere metodologic.

Reprezentante a două etape diferite în evoluția societății sclavagiste, statele greco-elenistice și chiar republica romană pe de o parte, imperiul roman din secolul II e.n. — perioada de apogeu a acestuia — pe de alta, își vor fi exercitat autoritatea în Dobrogea în chip diferit.

* * *

Dar în viața ținutului dintre Dunăre și Mare n-au existat numai orașe grecești și state sudice. Ca o dovadă în plus că acestea din urmă nu vor fi avut nicicînd o autoritate totală pînă la anexarea romană sîntem dator să-i amintim mai întîi pe indigeni, apoi regatele barbare care și-au impus rînd pe rînd dominația în Dobrogea. Jocul de forțe este deci în realitate mult mai complicat. Să-l complicăm așadar și noi — conform realității — menținîndu-ne însă intenția de a o face în chip sistematic.

Cît privește indigenii, ale căror raporturi cu orașele grecești au fost amplu analizate, ei nu par să fi constituit vreodată formațiuni capabile să reziste în fața unor autorități exterioare. Semnificativ pe de altă parte este faptul că ei nu apar menționați de izvoare în formațiuni mai importante decît în perioadele de eclipsă ale acestor autori-

²⁶ Pentru dominația lui Mithridates vezi Em. Condurachi, *Coloniile grecești din Pontul Stîng și lupta lor împotriva cotropirii romane*, în „B. Șt. Ac.“, II, 2, 1950, pp. 67—76 și D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 136—142 iar pentru începuturile cuceririi romane vezi la același pp. 151—212 ceea ce nu face cu totul inutilă consultarea articolului *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani* în „Pontica“, IV, 1971, pp. 105—123.

tăți. Astfel sîntem informați despre existența unui rex Istriarum, lichidat de Ataias²⁷, apoi, pe la mijlocul secolului III î.e.n., despre un Zalmodegikos²⁸, despre turbulentul Zoltes, citeva decenii mai tîrziu, adus la ordine de Rhemaxos²⁹, despre microregatele scitice din sudul Dobrogei prin secolul II î.e.n.³⁰, pentru ca, în fine, după desființarea regatului lui Burebista, să luăm cunoștință de existența unor mici regate — cele ale unui Roles, Dapyx și Zyraxes — repede anihilate sau lichidate de armata romană³¹.

Dintre regatele barbare ce și-au exercitat autoritatea în Dobrogea după perioada care ne reține atenția — secolele V—IV î.e.n. — amintim în primul rînd pe Rhemaxos³², a cărui ascensiune ar părea favorizată de un eventual hiatus al oblăduirii sudice³³, apoi pe marele Burebista, ale cărui relații — oricum complexe — cu statul roman au fost deseori puse în evidență³⁴, și în fine regatul clientelar odris din secolul I e.n., o netă creație romană³⁵.

A reieșit, credem, fie și din această sumară expunere, că indigenii par a fi fost mereu subordonați autorității acestor regate, la rîndul lor girate sau anihilate de marile state din sud. Revenind însă, vor fi fost vreun moment formațiunile indigene, sau regatele barbare capabile să impună un alt curs evoluției politico-economice a orașelor grecești, de

²⁷ Vezi încă V. Pîrvan, *op. cit.*, p. 52; Em. Condurachi, în *Histria*, I, București, 1954, p. 35.

²⁸ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², pp. 167—185.

²⁹ *Ibidem*. pp. 186—221.

³⁰ V. Canarache, *Monetele sciților din Dobrogea*, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 213—257; D. M. Pippidi, *I Greci...*, pp. 109—110.

³¹ D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 153—154.

³² Vezi bibliografia indicată în nota 29.

³³ În istoriografia română contemporană se discută despre secolele III—I î.e.n., mai exact între Lysimach și Mithridates al VI-lea, ca despre o perioadă în care cetățile grecești nu vor fi depins de nici o organizație statală din sud. Atragem însă atenția asupra unui document care a reținut prea puțin atenția istoricilor români și anume epigrafa apolloniată (G. Mihailov, I. G. B., I², nr. 388, cu întreaga bibliografie) în care pare să fie vorba de un strateg fie al lui Antiochos II (261—246 î.e.n.) fie al lui Antiochos III cel Mare (223—187 î.e.n.) și care lasă deschisă posibilitatea ca în conflictul ptolemeo-seleucid Tracia și zona vestpontică să fi jucat totuși un oarecare rol.

³⁴ D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 146—150. O tendință inovatoare față de orientarea tradițională se găsește la H. Daicoviciu, *Burebista și Dobrogea*, în „Pontica”, IV, 1971, pp. 89—96 și A. Petre, *Cucerirea orașelor pontice de către Burebista*, *ibidem*, pp. 97—106.

³⁵ Vezi bibliografia indicată în a doua parte a notei 26.

³⁶ Pentru R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, pp. 53—54 și Em. Condurachi în *Istoria României*, I, București 1960, p. 172 această prezență este foarte plauzibilă. În schimb pentru D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 52—55 urmat de Vl. Iliescu, *op. cit.*, p. 57 nota 1 ei nu vor fi exercitat decît o dominație nominală.

comparat deci, ca influență, cu aceia a statelor sudice, așa cum se mai opinează încă uneori ?

Înainte de a răspunde la această a doua întrebare să revenim însă la perioada impusă de cadrul notei de față, adică la secolele V—IV î.e.n. S-a discutat pînă acum, de pe poziții divergente, despre o reală sau nu prezență odrisă în Dobrogea³⁶. Discuția are desigur valabilitatea ei. Însă, doar așa văzute lucrurile, mai este de adăugat ceva. Raliindu-ne punctului de vedere după care odrișii vor fi avut în Dobrogea o dominație efectivă — așa cum o dovedesc cu prisosință textele unui Herodot, Tucidide sau Diodor³⁷ — ar fi fost de dorit să știm, fie și principal, care va fi fost locul lor în jocul de forțe din secolul V î.e.n. pe teritoriul dobrogean. S-a insistat, credem, prea puțin asupra amicalelor raporturi dintre Atena și statul odris, deși documentele pe care le posedăm ar fi permis acest lucru³⁸. Altfel spus credem că dacă liga de la Delos va fi înglobat orașele de coastă, interiorul ținutului dintre Dunăre și Mare, împreună cu micile formațiuni getice, va fi fost acela care revenea odrișilor, stabilindu-se în felul acesta un echilibru reflectat în excepționala prosperitate a orașelor grecești, n-ar fi decît să cităm cazul Histriei, asupra căreia vom reveni dealtfel³⁹.

Pînă la un punct diferită se arată a fi fost situația din secolul IV î.e.n., în legătură cu regatul scitic sud-dobrogean al lui Ataias. Cît privește acest aspect — călduros apărat de unii, vehement respins de alții — discuția a alunecat în special asupra raporturilor militare dintre scii și macedoneni, ajungîndu-se chiar a nega existența primilor

³⁷ Herodot, IV, 80 : πυθόμενος ὁ Ὀκταμασάδης ταῦτα (despre fuga lui Scyles în Tracia) ἐστρατεύετο ἐπὶ τὴν Θρηίκην. ἐπειτε δὲ ἐπὶ τῷ Ἴστρον ἐγένετο, ἦν-τίασάν μιν οἱ Θρηίκες, despre care aflăm că erau conduși de Sitalkes (aprox. 440—421 î.e.n.). Rezultă clar că armata odrisă era masată, poate doar în așteptarea acestei bătălii, la Dunăre. La Tucidide II, 96, 1 apare însă o formulare și mai clară : (Sitalkes) ἀνίστησιν οὖν ἐκ τῶν Ὀδρουσῶν ὁρμώμενος πρῶτον μὲν τοὺς ἐντὸς Αἴμου τε ὄρους καὶ τῆς Ῥοδόπης Θρακίας ὄρων ἤρξε μέχρι Θαλάσσης [ἐς τὸν Εὐξεινον τε πόντον καὶ τὸν Ἑλλησποντον], ἐπειτα τοὺς ὑπερβάντι Αἴμου Γέτας, καὶ ὅσα ἄλλα μέρη ἐντὸς τοῦ Ἴστρον ποταμοῦ πρὸς θάλασσαν μᾶλλον τὴν τοῦ Εὐξεινου πόντου κατῴκητο, întregită apoi în II, 97, 1, Ἐγένετο δὲ ἡ ἀρχὴ ἢ Ὀδρουσῶν μέγθος ἐπὶ μὲν θάλασσαν καθήκουσα ἀπὸ Αβδήρων πόλεως ἐς τὸν Εὐξεινον πόντον μέχρι Ἴστρον ποταμοῦ. Și, pentru a evita orice confuzie, marele istoric adaugă că distanța între Abdera și gurile Dunării poate fi străbătută cu corabia (deci zona litorală) în 4 zile iar pe jos în 11 zile. Adaugă în fine Diodor, XII, 50, 2 : ἢ μὲν γὰρ παραθαλάττιος αὐτῆς (a regatului odris) χώρα ἀπὸ τῆς Ἀβδηριτῶν χώρας τὴν ἀρχὴν ἔχουσα διέτεινε μέχρι τοῦ Ἴστρον ποταμοῦ.

³⁸ Cf. Tucidide, II, 29, 1 ; Diodor, XII, 50, 3. În general despre regatul odris vezi A. Hoeck, *Das Odrysenreich in Thrakien*, în „Hermes“, XXXI, 1891, pp. 76—117 ; S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford, 1926, pp. 193—209 și în special M. Rostovtzev, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*³ Oxford, 1959, p. 111 „The part played by the Bosporan Kingdom in South Russia was played in Thrace by the odrysian Kingdom, wich, if not a creation of Athens (sublinierea noastră), was supported by it, in the same way and for the same reasons as was the Bosporan Kingdom“.

³⁹ Vezi în ultimă instanță D. Theodorescu, *Notes histriennes* în „Revue archéologique“, 1970, 1, pp. 29—48.

datorită prezenței la gurile Dunării a garnizoanelor macedonene⁴⁰. Personal împărtășim punctul de vedere potrivit căruia elemente scitice au existat încă de timpuriu în Dobrogea și vor fi dăinuit pînă tîrziu, în pragul epocii romane, fără ca aceasta să eclipseze vreodată predominanța getică, fie și numai din punct de vedere etnic⁴¹. Politic vorbind este plauzibil ca Ataias să-și fi exercitat autoritatea în teritoriul dobrogean, din seria argumentelor aduse în favoarea acestei teze cel mai valoros fiind, după opinia noastră, acela al granițelor lui Ataias pe care Filip trebuia să le treacă pentru a instala statuia lui Herakles pe Dunăre⁴². Desigur un conflict scito-macedonena a existat dar odată încheiat e greu să presupunem că sciții, divizați ca forțe, vor fi avut

⁴⁰ Pînă nu de mult se considera că Ataias va fi pătruns în Dobrogea doar în preziua luptei cu Filip al II-lea din 339. În acest sens cf. V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 51 și urm.; P. Nicorescu, *La campagne de Philippe en 339*, în „Dacia“, II, 1925, pp. 22 și urm.; A. Momigliano, *Dalla spedizione scitica di Filippo alla spedizione scitica di Dario*, în „Athenaeum“, N. S., XI, 1933, pp. 336 și urm.; H. Danov, *Zapadnii brigad na Cerno More v drevnosta*, Sofia, 1947, p. 52; Em. Condurachi, în *Histria*, I, București, 1954, p. 35. Cealaltă tendință, după care Ataias va fi stăpînit Dobrogea cu mult înaintea acestui conflict, apărută de D. P. Kallistov, *Severnoe Pricernomorie v anticinuiu epohu*, Moscova, 1952, p. 30 și V. V. Struve, *Grecia antică*, București, 1958, p. 442 a fost pusă relativ recent în valoare de Maria Coja în articolul *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în secolul al IV-lea î.e.n.*, în SCIV, 15, 3 1964, pp. 383—400. Conexind cercetările arheologice cu analiza izvoarelor literare, la care se adaugă certitudinea găsirii unor monede cu legenda ATAIAC la Odessos (cf. Rogalski, *Moneti s imeno skitskia țar Atei*, în „Izvestia Varna“ XII, 1961, pp. 23—27) cercetătoarea amintită postula o dominație efectivă a lui Ataias la sud de Dunăre, sub a cărui influență trebuie să fi intrat și o serie de cetăți grecești, ca Histria care în 339 î.e.n. s-a văzut chiar în situația de a fi obligată să reziste lui Filip. Ulterior ideea a fost dezvoltată de Vl. Iliescu într-o serie de articole (vezi nota 2) din care reținem că Ataias n-a fost niciind în situația de a lupta cu Bizanțul ci doar cu Bizone, ceea ce, conexat cu luptele aceleiași cu tribalii, circumserie activitatea bătrînului rege scit la Dobrogea, pe care o va fi stăpînit efectiv pînă în 339 î.e.n. Inserindu-se în aceeași tendință înnoitoare articolul lui P. Alexandrescu, *Ataias*, din „Studii Clasice“, IX, 1967, pp. 85—91, nu aduce în schimb nimic nou.

Dimpotrivă pentru D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 90—92 episodul Ataias este efemer ca dealtfel orice infiltrație scitică anterioară sfîrșitului secolului III î.e.n.; La fel D. Berciu, în *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, pp. 129—131.

⁴¹ Din bibliografia problemei menționăm, în ordinea cronologică a problemelor tratate, următoarele articole: P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în SCIV, VII, 3—4, 1956, pp. 319—342; Alexandrina Alexandrescu, *În legătură cu statuile scitice*, în SCIV, XI, 2, 1960, pp. 383—387; Em. Condurachi, *Cu privire la constituirea teritoriului rural al orașului Histria și funcțiunea sa social-economică*, în „B. St. Ac.“, IV, 1952, pp. 59—69; I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 21—25; V. Canarache, citat în notă 30; A. Aricescu, *Die Bodenständige Bevölkerung der Dobrudscha und ihre Beziehungen zu den Griechen in der hellenistischen Epoche*, în „Studii Clasice“, III, 1961, pp. 67—82.

⁴² Trogus-Iustinus, IX, 2, 12: (Ataias) *ille, si voto fungi vellet, statuam sibi mitti iubet, non modo ut ponatur, verum etiam ut inviolata maneat pollicetur; exercitum autem FINES ingredi negat se passurum*. Pentru alte argumente vezi M. Coja, *op. cit.*, pp. 394—398.

puterea să reziste în continuare și că nu se va fi restabilit un echilibru geto-scito-macedonean, primii în teritoriu, ultimii în orașe, de natură să asigure desfășurarea unei vieți economice normale.

Situații deosebite pînă la un punct dar care confirmă raționamentul de mai sus. Sprijinite de marile state din sud — cazul odrisilor, al căror rol este identic la mai bine de patru secole distanță — ele nu puteau decît conlucra cu acestea în sprijinul simbiozei greco-indigene. Aflate în conflict — cazul Ataias sau Burebista — ele nu vor fi exercitat decît o suveranitate efemeră asupra cetăților grecești de pe coastă.

Nu negăm nici un moment, se înțelege, existența unor raporturi economico-culturale, complexe și durabile, între greci și indigeni. Ca organisme politice însă nici regatele barbare nici microformațiunile indigene nu vor fi putut concura marile forțe statale din sud în ceea ce privește influența lor asupra evoluției politice, economice și sociale ale orașelor grecești vestpontice. Și aceasta în primul rînd pentru că structura economico-socială a formațiunilor barbare reprezintă oricum o treaptă inferioară față de aceia a cetății-stat de tip πόλις.

* * *

Discutabil ne apare în aceste condiții felul exclusivist în care s-a discutat constituirea juridică a teritoriilor orașelor grecești — cu precădere al Histriei. Nu însă numai din acest punct de vedere. Astfel, cu excepția unor opinii — de o valoare inegală de altfel — care propuneau o datare mai ridicată, teoria clasică este că acestea s-au constituit juridic deabia pe la jumătatea secolului IV î.e.n. cînd fie scîții fie macedonenii vor fi putut asigura această posibilitate⁴³. Politic vorvind nu vedem însă de ce Histria ar fi trebuit să aștepte trei secole pentru a-și constitui un teritoriu, cînd de pildă în secolul V î.e.n. — sub oblăduirea Atenei și cu un interior controlat de odrisi — fenomenul ar fi putut avea loc chiar dacă într-un cadru mai restrîns și care va fi

⁴³ Astfel dacă pentru R. Vulpe în Em. Condurachi și colab., — *Șantierul arheologic Histria*, din SCIV, VI, 3—4, 1955, pp. 547—548; I. Stoian, *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*, în SCIV, VIII, 1957, pp. 183—204 sau recent P. Alexandrescu, *Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei și Em. Doruțiu-Boilă, Observații aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, ambele articole publicate în *Peuce*, II, 1971, pp. 27—35 și respectiv pp. 37—46 (ultimele două contribuții mai au însă nevoie de serioase retușări pentru a putea fi luate în considerație) nu este exclusă posibilitatea constituirii juridice a unui teritoriu încă din secolul VI î.e.n., în schimb pentru Em. Condurachi, *Problemi della πόλις e della χώρα nelle città greche del Ponto Sinistro* în „Letteratura e arte figurata nella Magna Grecia. Atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Taranto 8—12 ottobre 1967“ Napoli, 1968, pp. 155—157 (mai nuanțat însă decît în studiul citat în nota 41); D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 183—212 și în special p. 205 și recent Vl. Iliescu, *Cu privire la coloniile grecești...*, în „Pontica“, III, 1970, pp. 87—98, evenimentul n-a putut avea loc decît în secolul IV î.e.n.

fost doar reconfirmat și consolidat în condițiile de relativă stabilitate create de expansiunea statului macedonean. Sînt oare de întrevăzut și în evoluția economico-socială a Histriei evenimente care ar putea pleda pentru o urcare în timp a datei constituirii teritoriului agricol?

Cum se știe sîntem informați, fie și imprecis ca date, despre momentul înființării coloniei⁴⁴, despre apariția monedei locale⁴⁵ ca și despre revolta care a dus la înlocuirea regimului oligarhic cu cel democratic⁴⁶. Legătura dintre acestea și problema care ne reține atenția ni se pare indiscutabilă, dar rămîne să ne întrebăm în ce măsură cronologia relativă și absolută a acestor evenimente, propusă pînă acum, este acceptabilă. Mai întîi despre cea relativă. Cu unele imperceptibile deosebiri ce s-ar înfățișa, în lumina ultimelor cercetări, astfel: apariția monedei locale — de plasat între începutul și jumătatea secolului V î.e.n. — este urmată către mijlocul aceluiași secol de revoluția democratică pentru ca la distanță de un secol să se întrevadă, din motivele expuse mai sus, posibilitatea constituirii juridice a teritoriului.

Dar revoluția noilor îmbogățiți, așa cum ne prezintă Aristotel situația de la Histria, trebuie să fi constituit punctul final al evoluției economice, evoluție care implica, credem, existența unui teritoriu rural. Dacă însă revoluția a fost înfăptuită doar de negustorii îmbogățiți mai de curînd în urma comerțului de tranzit împotriva unei vechi aristocrații, de asemenea negustorească? Pînă la un punct întrebarea riscă să-și găsească un răspuns afirmativ în măsura în care teritoriul histrian cel puțin nu pare să fi reprezentat cîndva un grînar în adevăratul înțeles al cuvîntului⁴⁷. Cu toate acestea ne este mai greu să credem că la data declanșării revoluției nu va fi fost posibilă existența unei aristocrații funciare, fie de creație mai recentă și luptînd deci împotriva vechilor negustori, fie mai probabil, reprezentînd ea însăși elementul reacționar împotriva căruia aveau de luptat negustorii recent îmbogățiți, fie pentru a concilia această divergență teoretică și deci simplificatoare, constituind alături de negustori vechea aristocrație îm-

⁴⁴ Vezi discuția la D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 37—38 cu toată bibliografia. Oricum evenimentul are loc înaintea anului 600 î.e.n.

⁴⁵ Datarea veche, în jurul anului 400 î.e.n., a fost urcată mai întîi de Em. Condurachi, în *Istoria României*, I, București, p. 173 către mijlocul secolului V î.e.n., apoi de Oct. Iliescu, *Cel mai vechi sistem monetar adoptat în antichitate pe teritoriul de azi al României*, în „Viața economică“, V, 4 (180), 1967, pp. 11 și urm. către începutul aceluiași secol.

⁴⁶ Aristotel, *Polit.*, VIII (V), 5, 1—2 text comentat de Em. Condurachi. *Frământări politice și sociale la Istros în preajma anului 400 î.e.n.*, în „B. Șt. Ac.“, I, 1949, pp. 117—126 cu observațiile lui D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 59—62 care argumentează datarea evenimentului către mijlocul secolului V î.e.n., în directă legătură cu expediția lui Pericles.

⁴⁷ Problema complexă pentru elucidarea căreia s-ar cere întreprins un studiu special. Ne mulțumim așa dar a trimite la lucidul studiu al lui Th. Sauciu-Săveanu, *Cultura cerealelor în Grecia antică și politica cerealistă a atenienilor* București, 1925, pp. 70—78 pentru care Histria și Tomis sînt mai curînd mari piețe de desfacere a grînelor nord-danubiene decît grînare propriu-zise.

potriva căreia se va fi îndreptat revoluția noilor îmbogățiți reprezentați atât de marii posesori de pământuri cit și de marii negustori sau armatori ⁴⁸.

Oricâreia dintre alternativele de mai sus i-am acorda credit rezultă că la data izbucnirii revoluției, mijlocul secolului V î.e.n. — pentru a reveni la cronologia absolută a evenimentului — un teritoriu, indiferent de întinderea sa, trebuie să fi fost deja constituit juridic, altfel spus că măcar în drept nimeni nu-l va mai fi contestat cetății, independent de modificările care vor fi avut loc în repartitia loturilor agricole înainte și chiar după revoluție. Conexind pe de altă parte factorul economic cu cel politic, ne este mai greu să înțelegem cu ce vor fi putut participa Histria sau Callatis, colonie preponderent cerealieră, la liga delio-atică, dacă nu cu un însemnat *φόρος* și pe care nu l-am vedea procurat de aceste cetăți numai pe calea comerțului de tranzit ⁴⁹.

Dar dacă la jumătatea secolului V î.e.n. aceste teritorii se arată a fi deja constituite rămîne desigur să se vadă, în funcție de alte descoperiri, cînd anume se va fi petrecut în realitate acest eveniment, oricum la o dată mai apropiată de momentul fondării celor două colonii, a căror însăși existență era condiționată de posesiunea unui teritoriu.

QUELQUES PROBLÈMES POLITIQUES-ÉCONOMIQUES DE LA DOBRUDJA, AU Ve—IVe s. av. n. è.

Résumé

En répondant aux critiques formulées par VI. Iliescu, dans le numéro précédent de la revue „Pontica”, sur Zopyrion, l'auteur maintient son opinion selon laquelle Zopyrion aura eu sous sa dépendance la zone du littoral ouest-pontique, à partir de l'année 335/4 av. n. è., même s'il avait été tué par les Scythes en l'an 331 av. n. è.

Tous les grands Etats — Athènes, le royaume bosporan et la Rome républicaine — ont procédé de la même manière, c'est-à-dire qu'ils soumettaient plutôt les villes grecques — cela, bien entendu, jusqu'à l'annexion définitive de la Dobroudja par les Romains, au Ier s. de n. è.

Devant la grande force de ces Etats, les diverses formations indigènes, et même les grands royaumes barbares, n'ont probablement exercé leur autorité qu'à l'intérieur de la Dobroudja, tandis que sur les villes grecques, jouissant d'une structure politique et sociale supérieure, cette autorité n'était exercée que d'une manière tout à fait passagère.

⁴⁸ Într-o primă formă de redactare ne concentram efortul spre a demonstra pur și simplu existența unei aristocrații funciare, independent de poziția pe care aceasta o va fi avut în revoluție. Ca urmare a unei discuții extrem de fructuoase cu colegul Ch. Poenaru Bordea, căruia îi rămîn îndatorat din nou, au rezultat alternativele expuse în text.

⁴⁹ Pentru acest *φόρος* — 460 de talanți pe întreaga ligă — ca și pentru întreaga istorie a ligii vezi H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, Sonderausgabe, München, 1965, pp. 158—190.

Dans ces conditions, pour créer juridiquement les territoires agricoles des villes grecques ouest-pontiques, on a dû tenir compte de l'interdépendance de ces deux influences. D'autre part, l'auteur considère que la révolution démocratique qui a eu lieu à Histria vers le milieu du Ve s. av.n.è. doit avoir mis fin à toute une évolution économique, qui supposait sans doute aussi l'existence d'un territoire agricole juridiquement constitué, et qui n'aura été que réconfirmé et agrandi pendant la période de la domination macédonienne.

EINIGE WIRTSCHAFTSPOLITISCHE FRAGEN IN DER DOBRUDSCHA (5.—4.Jh.v.u.Z.)

Zusammenfassung

Der Verfasser geht auf die von Vl. Iliescu im vorigen Band der „Pontica“ mit Bezug auf Zopyrios geübte Kritik ein und ist weiterhin der Meinung, daß dieser das westpontische Küstengebiet seit 335/4 v.u.Z. innegehabt hat, auch wenn er im Jahre 331 v.u.Z. von den Skythen getötet worden ist.

In gleicher Weise, d.h. vornehmlich die griechischen Städte unterwerfend, werden alle großen Staaten des Süden vorgegangen sein, Athen, das Reich am Bosphorus und die Römische Republik, u. zw. wahrscheinlich bis zur entgültigen Eingliederung der Dobrudscha in das Römische Reich, im 1.Jh.u.Z.

Angesichts dieser großen Staatsmächte werden die verschiedenen einheimischen Staatengebilde oder sogar die großen barbarischen Königreiche ihre Gewalt nur innerhalb des Gebietes der Dobrudscha und in ganz vorübergehender Weise auf die griechischen Städte ausgeübt haben, die politisch, wirtschaftlich und gesellschaftlich überlegen organisiert waren.

Unter diesen Umständen muß die rechtmäßige Einrichtung der Ackerbaugebiete der griechischen westpontischen Städte die gegenseitige Abhängigkeit dieser beiden Einflüsse berücksichtigen. Andererseits erachtet der Verfasser, daß die demokratische Revolution in Histria, die um die Mitte des 5.Jh.v.u.Z. stattgefunden hat, der Abschluß einer ganzen wirtschaftlichen Entwicklung gewesen sein muß, die sicherlich auch die Existenz eines rechtmäßigen Ackerbaugebiets voraussetzt, das zur Zeit der makedonischen Herrschaft nur neubestätigt und erweitert worden sein wird.

EL. ZAVATIN-COMAN

UN MORMÎNT ELENISTIC CU KALPIDĂ DE LA MANGALIA

În vara anului 1970, în zona extra-muros a cetății Callatis, a fost descoperit întâmplător un mormînt grecesc avînd ca urnă funerară o kalpidă¹. Descoperirea se datorește unor lucrări de nivelare a terenului, în stînga șoselei spre Albești, în imediata vecinătate a unei necropole callatiene de sec. IV e.n. Partea superioară a mormîntului a fost distrusă de un buldozer, a cărui lamă a scos la suprafață un vas de bronz și un unguentariu.

Pentru cercetarea sistematică a descoperirii fortuite am trecut la degajarea pămîntului aflat în zona de găsimire a vasului și la deschiderea unei casete cu laturile de 2/3 m, prin care s-a clarificat noua descoperire. Este vorba de un mormînt a cărei parte superioară nederanjată se afla, cu aproximație, la 0,40—0,50 m adîncime de la suprafața solului.

Construcția funerară găsită (fig. 1) este formată dintr-un bloc de calcar de formă paralelipipedică, în care s-a cioplit în negativ forma urnei funerare de bronz. Blocul, abia fasonat la exterior, are lungimea muchiilor de 0,55—0,60 m și înălțimea de 0,42 m. Scobitura de formă ovoidală, care reproduce în negativ forma urnei, este realizată cu o grijă deosebită, avînd pe marginea sa chiar și lăcașurile pentru cele două anse orizontale ale kalpidei. În afară de scobitura ovoidală care se plasează în mijloc, pe fața superioară a blocului, apar pe muchiile de sus patru tăieturi în care, inițial, se aflau crampoane de fier fixate cu plumb. Dintre aceste patru crampoane, unul a rămas fixat în lăcașul său, iar trei au fost smulse de buldozer și recuperate ulterior.

Din pămîntul aflat în jurul cistei de calcar au fost colectate 34 discuri de ceramică, cu un diametru de 0,02 m, avînd imprimată pe una

¹ După Erika Diehl, *Die hydria, Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums*, Mainz, 1964, p. 1 și p. 30, putem preciza că vasul nostru nu este o hydrie propriu-zisă, ci o variantă denumită „Kalpis“, o formă relativ nouă a hydriei.

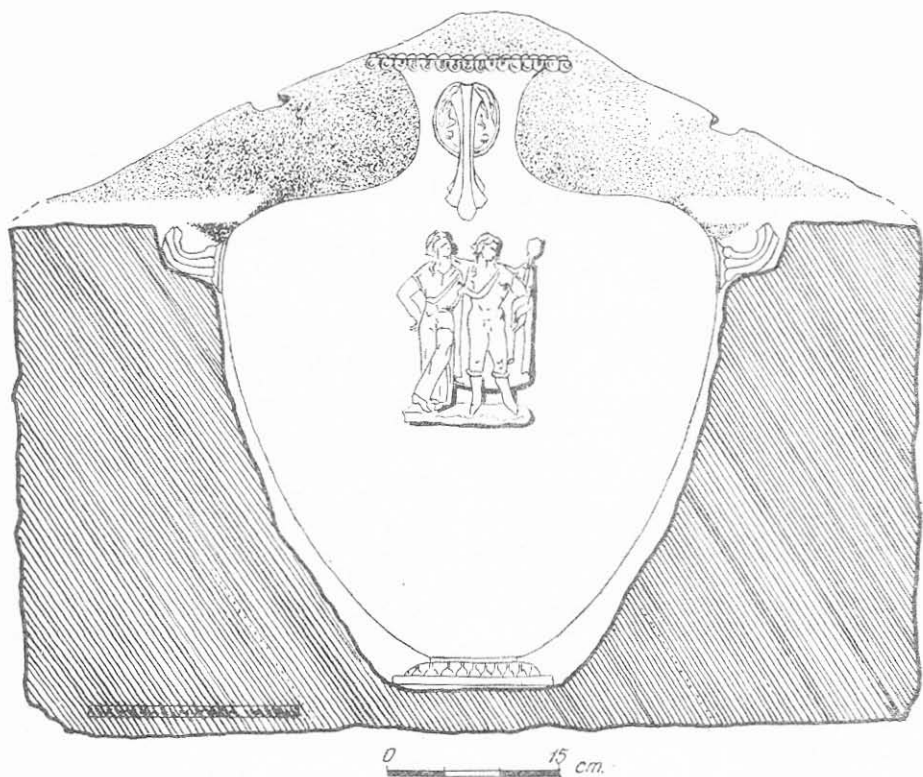

Fig. 1. Construcția funerară cu kalpidă.

din fețe chipul Meduzei de tip „gorgonéion — frumos“ acoperit cu foiță de aur. Reversul, ușor bombat, este străpuns de două mici orificii. Au fost colectate peste 230 perle rotunde, 25 perle conice din ceramică aurită, împreună cu un număr tot atât de mare de sîrmulițe de bronz și fragmente dintr-o ramă de plumb. (fig. 2). Aceste elemente provin desigur de la o coroniță funerară cu ramă de plumb, de care erau prinse discurile cu chipul Meduzei și, între ele, mănunchiuri de sîrmulițe cu perle în capăt.

Împreună cu vasul de bronz s-a găsit un mic unguentariu ceramic cu gîtul spart, înalt de 0,08 m și cu diametrul de 0,05 m. Are corpul de formă ovoidală, gîtul înalt ușor umflat sub buză și fundul mic, plat, de formă inelară. Este lucrat din argilă uniform arsă, de culoare roz-deschis, cu fine granule de mică în compoziția pastei. (fig. 3).

În interiorul kalpidei s-au găsit oase umane calcinate, cu urme de oxid de cupru, ceea ce demonstrează, în afara inventarului caracteristic, destinația ei de urnă funerară.

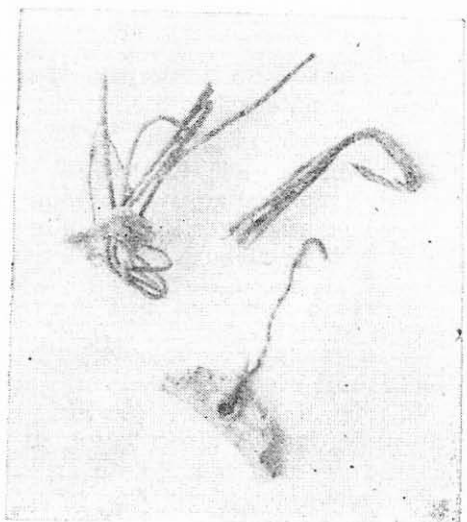
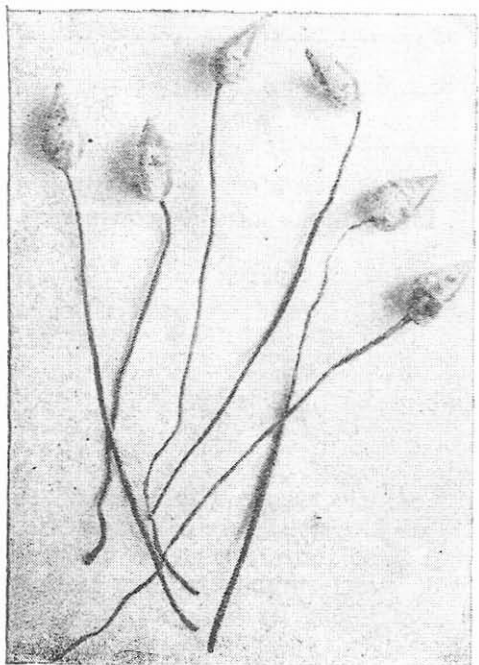
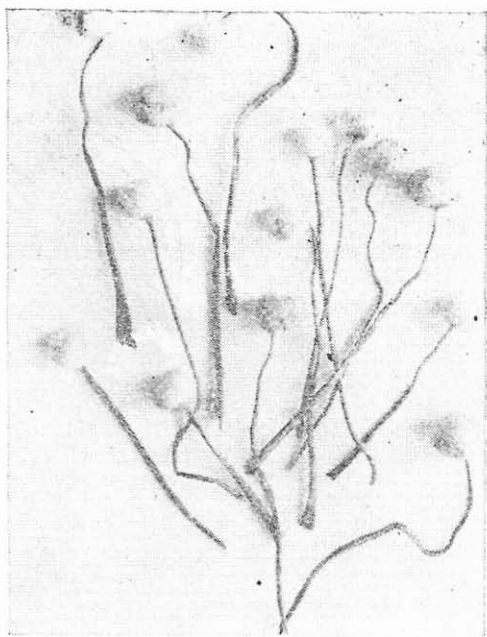
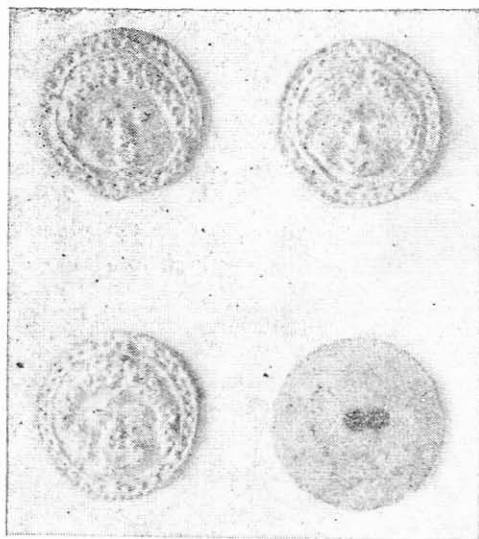

Fig. 2. Elemente componente ale coroniței funerare.

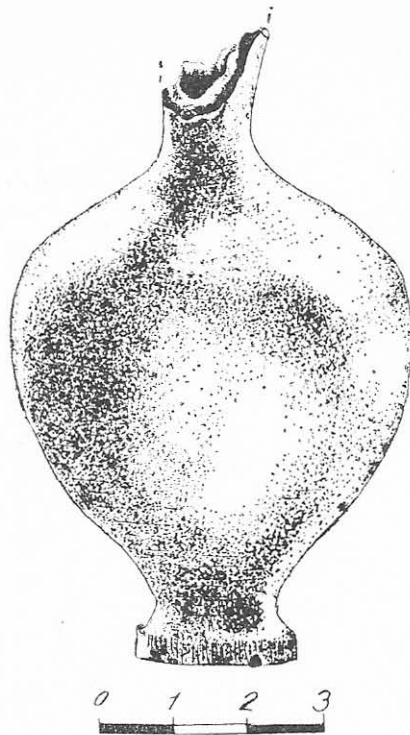

Fig. 3. Mic unguentariu ceramic.

Kalpida de bronz (fig. 4) s-a găsit într-o bună stare de conservare. Ea are următoarele dimensiuni :

Î = 0,52 m ;

D. max. = 0,345 m ;

D. max. cu anse = 0,415 m ;

D. max. al gurii = 0,178 m ;

Î. de la curbura max. a umărului la buză = 0,138 m ;

Î. piciorului = 0,045 m ;

D. max. al piciorului = 0,145 m.

Vasul are corpul ovoidal, umărul puternic arcuit, gîtul concav, cu buza mult evazată. O nervură, mărginită de alte două cercuri concentrice mai mici, delimitează interiorul gurii de colanul buzei, ornat cu un șirag de perle, iar marginea buzei, cu un șir de ove terminale în care au fost încastrate mici plăcuțe de argint dreptunghiulare de 9/2 mm.

Piciorul vasului, (fig. 5) curbat puternic în afară, în formă de „S“, este împodobit cu un motiv vegetal format din două rînduri de flori stilizate, despărțite de un șir de frunze de lotus. Florile primului rînd domină decorul și au pistilul înlocuit cu mici plăcuțe de argint alungite.

Fig. 4. Kalpida cu relief narativ folosită ca urnă funerară.

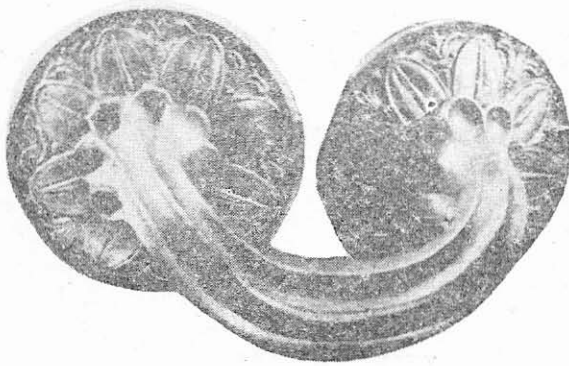

Fig. 5. Motive decorative cu flori și frunze de lotus stilizate.

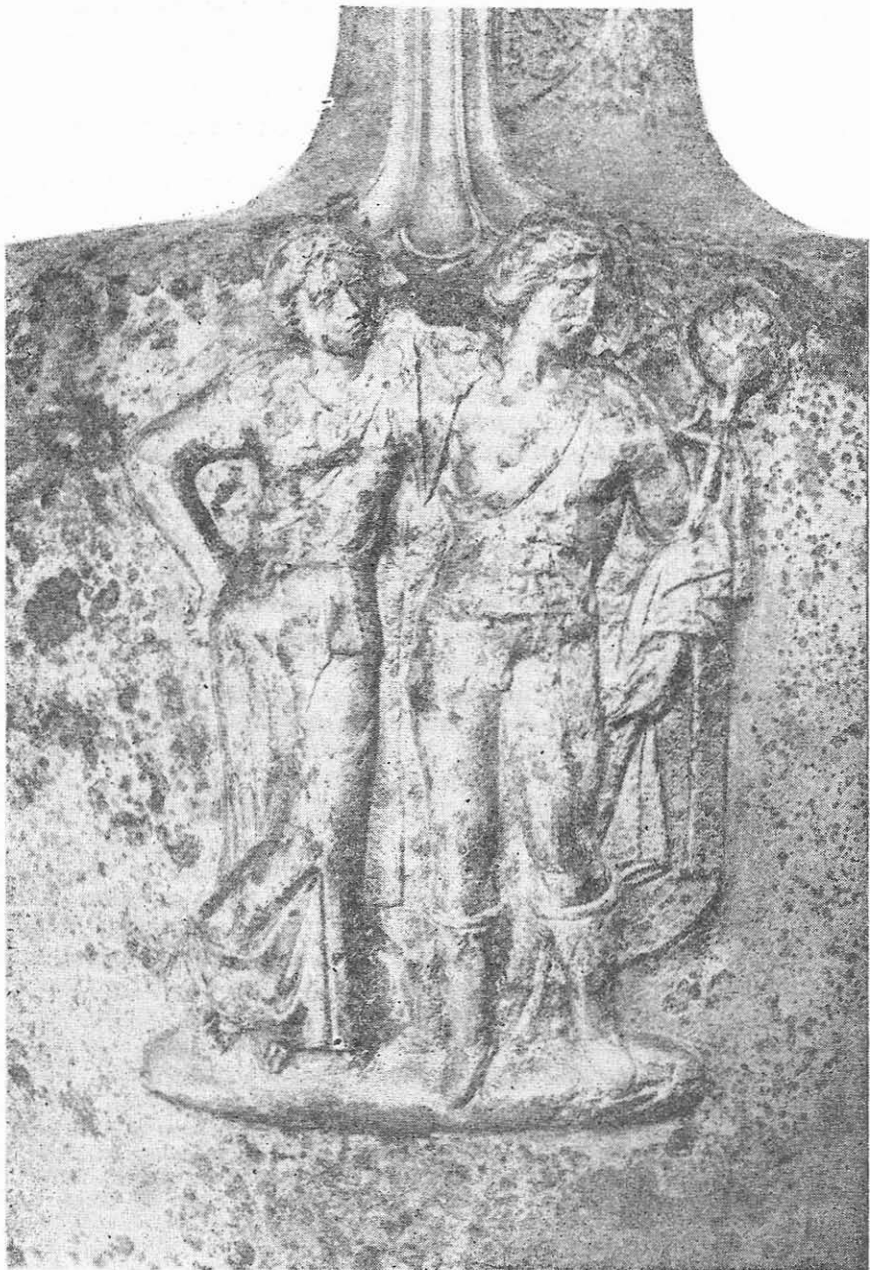

Fig. 6. Relieful narativ reprezentind pe Dionysos cu Ariadna.

Cele două anse orizontale, dispuse simetric imediat sub umărul vasului, sînt decorate cu caneluri terminate în lobi și fixate fiecare pe două atașe plate, sub formă de discuri, cu diametrul de 0,057 m. Ornamentul lor constă în frunze și flori de lotus.

Mînerul vertical, de dimensiuni mai mari, este decorat cu același fel de caneluri, terminate la cele două capete cu un frumos ornament de floare și frunze de acant stilizate.

Sub ansa verticală apare o scenă cu personajele mitologice Dionysos-Ariadna (fig. 6). Relieful, lucrat cu acuratețe și cu mult simț artistic, redă personajele într-o ținută degajată și grațioasă. Zeul este așezat în partea stîngă a reliefului, îmbrăcat cu nebrida, mantia este aruncată pe umeri și înfășurată pe mîna stîngă, iar în picioare poartă cizmulițe. Are capul ușor înclinat spre umărul stîng și privește spre tyrsul înalt, împodobit cu panglici. Cu mîna dreaptă cuprinde umerii Ariadnei, care privește în aceeași direcție, cu mîna stîngă pe șold. Poartă un hymation lesbic care-i acoperă picioarele desculțe, iar pe deasupra un chiton strîns în talie cu o cingătoare.

Deși mormîntul nu a fost descoperit „in situ“, unele observații și analogii ne-au condus la cîteva concluzii și reconstituiri interesante.

Astfel, crampoanele de fier cît și poziția lor ne determină să susținem existența unui capac de calcar², care acoperea partea superioară a vasului și ale cărui margini întîlneau muchiile de jos ale blocului paralelipipedic de calcar, închizîndu-l ermetic. Condiții asemănătoare de protejare a kalpidei funerare le găsim la un mormînt descoperit la Samos³; acesta este format din două blocuri de piatră fixate cu clame de plumb. De asemeni, alte două morminte în cuburi de piatră, datate în aceeași perioadă cu mormîntul în discuție, sînt cunoscute la Siracuză⁴ și Pharsalos⁵. N-ar fi exclus ca, asemeni construcțiilor funerare citate, capacul dispărut să aibă o formă paralelipipedică, mai puțin înaltă decît blocul de calcar recuperat.

Coronițe funerare, asemănătoare celei reconstituite de noi, au fost găsite în numeroase descoperiri de acest gen. În mormîntul de la Rhodos⁶, cu o kalpidă de bronz identică cu cea descoperită la Mangalia, se aflau depuse o coroană de lauri aurită și perle de ceramică aurite. Într-un mormînt din Kersones⁷ apar frunze mici de aur cu gorgonéion; pe umerii kalpidei din Rhodos⁸ se afla o diademă cu fructe de ceramică aurită, iar în mormîntul de la Odessos⁹ gorgonéia și sîrmulițe aurii. Coronițe funerare au fost descoperite și în necropolele din Me-

² Pămîntul obținut de la nivelarea terenului a fost împins de buldozer într-un bazin cu păcură unde, probabil a alunecat și capacul de calcar al cistei.

³ M. Schede, *Abh.*, Berlin, 1929, p. 9 apud E. Diehl, *op. cit.*, p. 156, B 209.

⁴ Passo Mariano, *Mon. Ant.*, 14, 1904, p. 866, fig. 72, apud E. Diehl, *op. cit.*, T 343, p. 152.

⁵ E. Diehl, *op. cit.*, p. 153, B 201.

⁶ *Ibidem*, p. 154, B 204, pl. 22 și 23.

⁷ *Ibidem*, p. 154, T 353.

⁸ *Ibidem*, p. 156, T 433.

⁹ *Ibidem*, p. 151, B 142, pl. 15, 1 u și fig. 4.

sembria și Apollonia, în complexe datate la sfârșitul sec. IV î.e.n.¹⁰. Una din ele, cu frunzele lucrate din bronz și perlele de ceramică aurită, face parte din inventarul celei de a două hydrii descoperite la Mesembria¹¹, cu care noi am stabilit o strânsă analogie.

Nu trebuie trecută cu vederea, pentru problema care ne interesează, nici descoperirea din necropola callatiană din sec. IV—III î.e.n. de la stadion. Aici, într-un mormînt de înhumatie (M.20)¹², printre alte obiecte de ceramică aurită, se aflau și șapte discuri cu chipul Meduzei¹³, identice cu cele descrise de noi, precum și o ramă semicirculară¹⁴. Rama este lucrată din argilă în care, la origine, au fost implantate șapte sîrmulițe de bronz pentru a susține cîteva ornamente. Din miniaturile găsite în mormînt, singurele care s-ar potrivi, atît ca număr cît și sistem de prindere — prin două orificii practicate în argilă — sînt discurile cu gorgonéion. Credem că, acestea, împreună cu rama semicirculară, alcătuiau o diademă funerară¹⁵. La această concluzie ne-a condus și tehnica de prindere a discurilor cît și frecvența cu care ele intră în componența coronițelor funerare. În acest caz am avea în necropola greacă din Mangalia cea mai apropiată analogie spațială pentru coronița ce însoțește kalpida prezentată de noi.

Cu titlul de ipoteză, nu putem exclude și posibilitatea existenței unui atelier, care se ocupa cu producerea unor astfel de miniaturi ceramice, în Callatis sau într-una din cetățile vest-pontice.

Revenind la coronița din mormîntul cu kalpidă, putem susține că, și în cazul nostru, conform tradiției¹⁶, ea se afla așezată în jurul gîtului sau a umărului vasului. Probabil a alunecat și s-a împrăștiat în urma oxidării sîrmulițelor de bronz și a loviturii care a afectat mormîntul.

Erika Diehl, în lucrarea sa „*Die hydria*“ *Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums*, Mainz, 1964, folosește pentru kalpidele cu scene figurate termenul de „kalpis cu atașe lucrate au repoussé“. Noi vom utiliza însă termenul de „kalpis cu relief narativ“ dat de Züchner și adoptat de Bothmer, fiind ilustrativ pentru tipul vasului discutat de noi, la care, reliefurile cu cele două personaje, formează un element de decor separat de ansa verticală.

După clasificarea dată de E. Diehl, kalpidele cu reliefuri narrative au fost împărțite în cinci mari grupe, după personajele pe care le

¹⁰ Ivan Venedicov, *Săpăturile din necropola de la Apollonia, Apollonia*, Sofia, 1963, p. 287.

¹¹ B. Cimbuleva, *Două noi hydrii de bronz de la Nesebar*, *Arheologia*, 4, 1962, nr. 3, p. 38.

¹² C. Preda, *Archaeological discoveries in the Greek cemetery of Callatis — Mangalia (IV th — III rd centuries before our era)*, *Dacia*, N. S. V, 1961, p. 282—293.

¹³ *Ibidem*, p. 287, fig. 9/1 și 2.

¹⁴ *Ibidem*, p. 290, fig. 12/4.

¹⁵ În studiul citat, autorul, datorită condițiilor de descoperire, prezintă rama semicirculară de ceramică aurită ca pe un colier, iar cele șapte discuri cu chipul Meduzei ca medalioane independente, cusute pe vestmintele fetei înhumate.

¹⁶ E. Diehl, *op. cit.*, p. 163.

reprezintă. Kalpida noastră se situează în grupa a treia a reliefulor narative cu Dionysos și Ariadna¹⁷, în care autoarea cuprinde cele patru vase de bronz de acest gen cunoscute pînă în prezent. Seria lor — B 191, B 192, B 193 și B 194¹⁸ sînt asemănătoare vasului nostru, în special B 193 aflată în muzeul de la Chantilly¹⁹.

Ca formă, kalpida de la Mangalia prezintă analogii cu kalpida aflată în muzeul din Richmond²⁰, provenind din Rhodos, excepție făcînd lipsa reliefului narativ, discurile de ataș puțin mai bombate și înălțimea ei mai mică cu 6 cm. O analogie sigură putem face cu a doua hydrie de la Mesembria²¹, diferența constînd doar în subiectul diferit al reliefului care reprezintă pe Boreas cu Oretia.

Locul de proveniență al kalpidelor cu relief narativ este mult discutat. A. Furtwangler, împreună cu G. Kazarow localizează această categorie de vase în Eubeeea²². Pe baza locurilor de descoperiri, în special în Răsărit, W. Lamb a numit această grupă „rhodiană”²³, în timp ce Blinkenberg o localizează în Grecia asiatică. Făcînd o împărțire a kalpidelor cu relief cunoscute, W. Züchner²⁴ atribuie vasele B 193, B 192, B 189, B 197, B 185, B 187 — după catalogul E. Diehl — unor ateliere corintiene; atice rămîn B 178, și B 181, din ateliere calcidice provin B 183 și B 195, iar ionice B 184 și B 200.

În ceea ce privește kalpida de la Mangalia, atribuirea ei este dificilă. După localizarea făcută de W. Züchner, kalpida, avînd o analogie aproape perfectă cu B 193 și B 197, poate fi atribuită atelierelor corintiene. Însăși W. Züchner consideră nesatisfăcătoare aceste atribuiri, kalpidele inovate la Atena sînt transmise la Corint fără a înregistra faze de dezvoltare în patria lor, Attica. G. M. A. Richter²⁵ și M. Verdelis atribuie atelierului atic toată seria cu excepția lui B 177 și B 194, în care se cuprinde foarte bine și kalpida de la Mangalia. Deoarece aceste centre toreutice atice și corintiene sînt foarte apropiate din punct de vedere geografic, cu numeroase similitudini pe plan cultural și material, este dificil să optăm cu precizie, în stadiul actual al cunoștințelor, numai pentru unul din ele.

Din punct de vedere tehnic, urna funerară a fost realizată din foaie de bronz, în timp ce relieful narativ, cele trei anse și piciorul au fost turnate separat. Mînerile și relieful, n-ar fi exclus și marginea, au fost lipite.

¹⁷ *Ibidem*, p. 40.

¹⁸ *Ibidem*, p. 221—222, B 191—194.

¹⁹ Ch. Picard, *Manuel d'archéologie greque*, Période classique, IV, Paris, 1963, p. 1444.

²⁰ E. Diehl, *op. cit.*, p. 38—41.

²¹ B. Cimbuleva, *op. cit.*, p. 38—41.

²² G. Kazarow, *AM*, 36, 1911, p. 315, apud E. Diehl, *op. cit.*, p. 42.

²³ W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes*, London, 1929, p. 184.

²⁴ Apud E. Diehl, *op. cit.*, p. 42.

²⁵ G. M. A. Richter, *A fourth century bronze hydria*, *AJA*, L, 1, p. 365, apud E. Diehl, *op. cit.*, p. 42.

În ceea ce privește execuția tehnică a celor șapte hydrii de bronz cu relief, reprezentând răpirea Oretiei de către Boreas, I. Venedicov²⁶ este de acord cu ipoteza execuției separate a minerelor și reliefului de mari meșteri și care, prin comerț, au fost răspândite pînă în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii antice, unde au fost asamblate la corpul hydriei. Dar, constanța cu care reliefurile apar pretutindeni lipite sub ansa verticală a hydriilor ne determină să considerăm puțin probabil un astfel de procedeu. Nu numai minerele, piciorul și scenele figurate ale vaselor cereau o mare măiestrie în execuție, ci și corpul hydriei, lucrat din una sau mai multe table de bronz din care, doar o mîină exersată și o lungă experiență puteau modela un corp bombat, de o subțirime egală, rămînînd suficient material pentru a modela gîtul îngust și marginea evazată a gurii. Cu execuția unei astfel de opere torentice se putea mîndri chiar un artist de rangul meșterului spartan Tellestas²⁷, a cărui semnătură apare pe gura unei astfel de hydrii. Putem considera deci kalpida de la Mangalia opera unui singur meșter, părțile componente ale vasului formînd un ansamblu unitar, perfect echilibrat.

Kalpidele din grupa celor cu relief narativ au fost datate cu ajutorul a puține punct de reper. Dintre ele, datată sigur a putut fi doar hydria B 178 din New-York, fabricată în ultimul sfert al sec. V î.e.n. Celelalte sînt datate de W. Züchner între anii 400—340 î.e.n., iar de G. M. A. Richter, de la 350 la 300 î.e.n.²⁸. D. von Bothmer restrînge data fabricației acestor kalpide între al doilea sfert al sec. IV î.e.n., pînă către 330 î.e.n. Hydria de la Mesembria (B 197), a cărei strînsă analogice am stabilit-o cu kalpida noastră, se datează la mijlocul sec. IV — începutul sec. III î.e.n.²⁹, mai precis credem noi, în ultimul sfert al sec. IV — începutul sec. III î.e.n., cînd se datează și hydria din Kizic³⁰.

Pentru a stabili cronologic descoperirea de la Callatis, este necesară datarea întregului inventar din complex. Astfel, analogiile făcute după forma micului unguentariu ne-au permis datarea lui la sfîrșitul sec. IV — începutul sec. III î.e.n.³¹. Coronițele funerare găsite în necropolele din Mesembria și Apollonia sînt datate spre sfîrșitul sec. IV î.e.n.³². C. Preda, în lucrarea amintită, datează inventarul mormîntului M.20, deci și coronița funerară, la mijlocul sau în al treilea sfert al sec. IV î.e.n.³³. Fixăm cronologic kalpida-urnă prin analogie cu kalpidele asemănătoare ei, în al

²⁶ I. Venedicov, *Hydrii de bronz reprezentînd răpirea Oretiei de către Boreas, descoperite la Mesembria*, *Izvestiia*, nr. 2, Sofia, 1965, p. 57.

²⁷ E. Diehl, *op. cit.*, p. 5.

²⁸ Apud E. Diehl, *op. cit.*, p. 42.

²⁹ B. Cimbuleva, *op. cit.*, p. 42.

³⁰ I. Venedicov, *Hydrii de bronz...*, p. 55.

³¹ P. Alexandrescu, *Histria*, II, București, 1966, p. 186, pl. 92, cf. Ivanov, *Apollonia*, p. 246, fig. 97, pl. 127, nr. 685 și M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, p. 14, fig. 4/c.

³² I. Venedicov, *Săpăturile din necropola de la Apollonia*, p. 287.

³³ C. Preda, *op. cit.*, p. 293.

treilea sfert al sec. IV — începutul sec. III î.e.n. Aceste date ne conduc la fixarea cronologică a complexului funerar de la Mangalia în al treilea sfert al sec. IV — începutul sec. III î.e.n.

O problemă interesantă, pe care sîntem puțin în măsură să o abordăm, este aceea a căilor de pătrundere a unor astfel de opere toreutice, cum este kalpida cu relief narativ de la Callatis, din lumea greacă, în bazinul Mării Negre. După cum remarcă P. Alexandrescu, în epoca arhaică hydriile cunosc o altă cale de pătrundere și anume, prin Marea Adriatică, „abia o dată cu începutul sec. V î.e.n. hydriile de bronz fiind importate și în bazinul pontic, datorită unei noi orientări a comerțului cu asemenea vase și, desigur, a apariției unor noi centre toreutice”³⁴. Vasul de bronz de la Callatis, împreună cu hydriile descoperite la Panticapaion, Theodosia, Odessos, Mesembria, Apollonia, Kizic, Sinope și Kerasos, sînt dovada acestui nou curent comercial care lega marile ateliere toreutice din Grecia cu litoralul Mării Negre.

LE TOMBEAU GREC À KALPIS DE MANGALIA

Résumé

Au cours de l'été 1970 on a découvert, fortuitement, dans la zone extra-muros de la cité Callatis, dans le proche voisinage d'une nécropole romaine du IVe s. de n. è., un important tombeau grec, ayant, comme urne funéraire, une kalpis en bronze, à relief narratif.

La construction funéraire était formée d'un bloc en calcaire, ayant la forme d'un parallépipède (0,55 m × 0,60 m × 0,42 m), au milieu duquel avait été reproduit, en négatif, la forme de l'urne (fig. 1). Sur les arêtes supérieures étaient attachés quatre crampons de fer, fixés à l'aide de plomb, et auxquels on avait assujéti un couvercle en calcaire, qui n'a pas pu être récupéré.

De la terre autour de la cista, on a retiré 34 disques en céramique dorée, à la figure de la Méduse, 230 perles rondes, 25 perles coniques, des petits fils de fer en bronze et des fragments d'un cadre de plomb (fig. 2), qui provenaient d'une petite couronne funéraire.

L'inventaire était complété par un petit unguentarium (H = 0,08 m, D = = 0,05 m) (fig. 3).

A l'intérieur de la kalpis furent trouvés des ossements humains portant des traces d'oxyde de cuivre, ce qui prouve sa destination d'urne funéraire.

Kalpis, bien conservée (H = 0,52 m, D. max. = 0,345 m, D. max. de la bouche = 0,178 m) est exécutée en bronze ; elle a le corps ovoïde, les épaules fortement arquées, la lèvre évasée, décorée d'une rangée de perles et d'une rangées d'oves (fig. 4).

La jambe, en forme de „S“ (fig. 5) est ornée d'un motif décoratif de fleurs et de feuilles de lotus. Les deux anses horizontales sont ornées de cannelures terminées en lobes et fixées sur deux disques plates, ornés de fleurs et de feuilles de lotus. Sous l'anse verticale, décorée des mêmes cannelures et ornée à l'extrémité d'une fleur et de feuilles d'acanthé, se trouve un relief avec Dionysos et Ariadne (fig. 6).

Des constructions funéraires pareilles à celles-ci ont été retrouvées à Samos, à Siracuse et à Pharsale.

³⁴ P. Alexandru, *Hydria de la Artánd*, în *Studii clasice* VIII, 1966, p. 210.

Pour la petite couronne funéraire on connaît des analogies dans les tombeaux à kalpis de Rhodes, Chersonèse, Odessos, Messembria et Apollonia. Dans la nécropole callatienne du stade, datant du IVe—IIIe s. av. n. è., on a trouvé, dans la tombe M 20, sept disques à l'image de la Méduse et un cadre demi-circulaire en céramique dorée qui, croyons-nous, composaient ensemble une petite couronne funéraire.

Le vase en bronze appartient au troisième groupe des kalpis, aux reliefs narratifs représentant Dionysos et Ariadne. On connaît jusqu'à présent dans le monde entier quatre autres kalpis à relief semblable, une bonne analogie ayant pu être établie avec la kalpis du musée de Chantilly. Pour sa forme, l'urne funéraire de Mangalia présente des similitudes avec les kalpis de Rhodes et de Messembria.

L'auteur fixe, comme lieu d'origine de cette kalpis, un atelier toreuthique d'Athènes ou bien de Corinthe.

Du point de vue chronologique, la construction funéraire et la kalpis, par analogie avec les kalpis identiques, et à l'aide de l'inventaire qui l'accompagne, sont datées du troisième quart du IVe s. av. n. è. — début du IIIe s. av. n. è.

Kalpis appartient au mouvement commercial qui reliait dès le Ve s. av. n. è. les grands ateliers toreuthiques de la Grèce, au littoral de la Mer Noire.

TABLE DES PLANCHES

- Fig. 1. Construction funéraire à kalpis.
- Fig. 2. Éléments qui composent la petite couronne funéraire.
- Fig. 3. Petit unguentarium en céramique.
- Fig. 4. Kalpis à relief narratif, utilisée comme urne funéraire.
- Fig. 5. Motifs décoratifs de fleurs et de feuilles de lotus, stylisées.
- Fig. 6. Relief narratif, représentant Dionysos et Ariadne.

DAS HELLENISTISCHE KALPIS-GRAB IN MANGALIA

Zusammenfassung

Im Sommer des Jahres 1970 wurde im Gelände außerhalb der Stadtmauern von Kallatis, in unmittelbarer Nähe eines römischen Gräberfeldes aus dem 4.Jh.u.Z. zufällig ein bedeutendes griechisches Grab gefunden, dessen Aschenurne eine Bronzekalpis mit erzählendem Relief war.

Der Grabbau bestand aus einem parallelepipedischen Kalkstein (0,55 m × 0,60 m × 0,42 m) in dessen Mitte im Negativ die Form der Urne eingelassen war (Abb. 1). Auf den oberen Kanten waren vier Eisenhaken mit Blei befestigt, an denen ein Kalksteindeckel festgemacht war, der nicht wiedergefunden werden konnte.

Aus dem Boden rund um die Steinziste wurden 34 vergoldete Tonscheiben mit dem Gesicht der Meduse, 230 runde Perlen, 25 kegelförmige Perlen, Bronze-drähtchen und Bruchstücke eines Bleirahmens (Abb. 2), die von einem Totenkranz stammten, gehoben.

Ein kleiner Salbenbehälter (H — 0,08 m; D — 0,05 m) ergänzte das Grabinventar (Abb. 3).

Im Inneren der Kalpis waren Menschenknochen, was ihre Bestimmung als Bestattungsurne bezeugt.

Die Kalpis ist gut erhalten (H = 0,52 m; max. D = 0,345 m; max. D des Mundsauces = 0,178 m). Sie ist aus Bronze, mit eiförmigem Körper, die Schulter stark geschwungen, der ausladende Mundsaum mit einer Perlen- und mit einer

Eierstabreihe verziert (Abb. 4). Der S-förmige Fuß ist mit einem Muster aus Lotusblumen und -blättern verziert. Die zwei horizontalen Griffhenkel sind kannelürenverziert in Lappen auslaufend und auf zwei flachen mit Lotusblumen und -blättern verzierten Scheiben befestigt. Unter dem senkrechten Griff, der mit den gleichen Kannelüren verziert ist und in einem Akanthusblüten- und -blättermuster endet, befindet sich ein Relief mit Dionysos und Ariadne (Abb.).

Ähnliche Grabbauten wie der hier dargestellte wurden auch in Samos, Syrakus und Pharsalos gefunden.

Für das Totenkränzchen sind Entsprechungen in den Kalpis-Gräben von Rhodos, Chersones, Odessos, Mesembria und Apollonia bekannt. In dem Gräberfeld aus Kallatis, das aus dem 4.—3.Jh.v.u.Z. stammt und sich am heutigen Stadion befindet, wurden in G 20 sieben Scheiben mit dem Medusenantlitz und ein halbkreisförmiger vergoldeter Goldrahmen gefunden, die wahrscheinlich zusammen den Totenkranz bildeten.

Das Bronzegefäß gehört zu der dritten Kalpis-Gruppe mit erzählenden Dionysos und Ariadne darstellenden Reliefs. Bekannt sind bis zur Zeit auf der ganzen Welt vier weitere Kalpiden mit ähnlichem Relief, darunter eine gute Entsprechung auf der Kalpis des Museums von Chantilly festgestellt werden konnte. Der Form nach ähnelt die Kalpis von Mangalia auch den Kalpiden von Rhodos und Mesembria.

Die Verfasserin bestimmt als Herkunftsort der Kalpis eine Toreutenwerkstatt aus Attika oder Korinth.

Auf Grund des Vergleichs mit den anderen Kalpiden und anhand des Grabinventars weist die Verfasserin den Grabbau zusammen mit der Kalpis in das dritte Viertel des 4.Jh.v.u.Z.-Beginn des 3.Jh.v.u.Z.

Die Kalpis gehört der Handelsströmung an, die bereits seit dem 5. Jh. die großen Toreutenwerkstätte aus Griechenland mit der Schwarzmeerküste verband.

Erklärung der Abbildungen

Abb. 1. — Grabstätte mit Kalpis.

Abb. 2. — Bestandteile des Totenkranzes.

Abb. 3. — Kleines Salbengefäß aus Ton.

Abb. 4. — Kalpis mit erzählender Reliefleiste, als Brandurne.

Abb. 5. — Mit stilisierten Lotusblüten und -blättern verzierter Kalpisfuß.

Abb. 6. — Erzählende Reliefleiste mit Dionysos und Ariadne.

M. BUCOVALĂ

VASE ROMANE DE BRONZ DESCOPERITE LA DERVENT, JUD. CONSTANȚA

În primăvara anului 1971, cu ocazia săpăturilor efectuate pentru completarea unui sistem de irigație în zona Dervent — Păcuiul lui Soare, pe terenul unui canal, dispus perpendicular pe firul actual al șoselei Constanța-Ostrov, la cca 200 m vest de aceasta, au fost scoase la lumină trei vase de bronz, pe care descoperitorii acestora le-au adus la Muzeul arheologic din Constanța¹. Punctul descoperiri se află pe o pantă ce coboară înspre Dunăre, pe o linie care unește șoseaua susamintită cu capătul de nord al insulei Păcuiul lui Soare, unde se păstrează vestigiile cunoscute ale unei cetăți bizantine.

Pentru obținerea datelor complementare acestei descoperiri, un colectiv al Muzeului de arheologie a făcut o cercetare la fața locului. Din păcate, datorită faptului că săpătura, altminteri foarte largă, a fost făcută cu utilaje mecanice, care au afectat spații largi în jurul acesteia, nu s-a putut descoperi nici un indiciu cert asupra contextului descoperirii, astfel că afirmația descoperitorilor, că odată cu vasele ar fi ieșit la lumină și oseminte umane, nu a putut fi verificată.

În cele ce urmează, considerăm util să facem un succint studiu tipologic al vaselor de care este vorba².

1. VAS CU TOARTĂ, TIP „CĂLDĂRUȘĂ”. (Fig. 1).

Corodat și crăpat pe alocuri, fundul spart. Patină verzuie, uniformă. Buza trasă ușor în afară. Ca ornament, pe mijlocul buzei interioare, incizie orizontală superficială; la exterior, pe buză și la baza acesteia, câte o grupă compusă din două cercuri orizontale incizate, mai jos de care sînt vizibile alte trei cercuri, apropiate, inegal trasate.

Toarta, semicirculară, mobilă, destul de groasă, rotundă în secțiune, are capetele subțiate și lățițe, petrecute prin două inele decupate chiar din partea superioară a vasului.

¹ Este vorba de excavatoriștii Pluteanu Gheorghe și Vasile Marin de la Șantierul Trustului de îmbunătățiri funciare Constanța.

² Folosesc acest prilej pentru a adresa sincerele mele mulțumiri tovarășului A. Rădulescu, directorul Muzeului de arheologie Constanța, pentru amabilitatea cu care ne-a concedat dreptul de valorificare științifică a acestei descoperiri.

Fig. 1. Vas cu toartă, tip „căldărușă“.

Inv. 20.301, înălțime 0,15 m, diam. 0,186 m. Capacitatea : 2,800 l. (9 livre, 10 uncii).

Forma de vas „căldărușă“ descoperită la Derwent, reprezintă un tip comun al veselei de uz casnic, de epocă romană timpurie, întâlnit pe largi spații, atât în cuprinsul imperiului, cât și în afara lui.

Un examen, fie și sumar, al descoperirilor de acest gen făcute pe linia Dunării, în sus, ne relevă un lucru interesant: în aproape toate așezările de pe malul drept al fluviului, precum și în zonele lor limitrofe, adică atât în provinciile Pannonia, cât și în Noricum, prezența căldărușelor este cert atestată. De exemplu, din Pannonia provin două vase identice cu al nostru, diferite ca mărime însă, cel mai mare, cu loc de găsire necunoscut, cel cu dimensiuni mai reduse, provenit în mod sigur din Vindobona (Viena)³.

Pentru aceste exemplare din Pannonia, asemănătoare mai ales cu acelea descoperite la Kerci (Panticapaeum), A. Radnóti presupune o origine comună, italică, din punct de vedere al inspirației, dar sfârșește prin a certifica drept loc de producție al lor, ateliere din zona Dunării, eventual chiar panonice⁴, ateliere care au activat în secolele II—III e.n.

Asemănătoare, pînă la identitate, cu vasul nostru sînt și trei exemplare provenite din Osijek (antica Mursa) care, împreună cu alte cîteva zeci de recipiente și ustensile de uz casnic, lucrate din bronz, împărțite în 17 tipuri, oferă date interesante asupra cronologiei și locului lor de producție⁵.

Descoperiri de acest gen au fost făcute pe linia limesului danubian și în zona R. F. a Germaniei, ca și pe Rhin de altfel, iar mai mult decît ațita, se constată că numărul lor este și mai mare cînd e vorba de teritoriile nord-vestice rămase în afara granițelor imperiului. Astfel, cele mai numeroase descoperiri provin din nord-vestul R. F. a Germaniei, pe coasta mării, sau în teritoriul Danemarcei, alte cîteva fiind cunoscute în actualul spațiu al Norvegiei și Suediei⁶. Nu mai puțin reprezentative sînt exemplarele similare descoperite în peninsula Scandinavică (la Sneseretorp, Snesere și Sjælland) încadrate de altfel într-un tip general, numit Hemmoor, contaminat la origine de prototipuri italice și asemănător, în orice caz, cu amintitele recipiente din Kerci⁷.

2. VAS STRECURĂTOARE (fig. 2—4).

Lipsă circa o treime din corp. Patină verzuie, uniformă. Din buza lățită în afară se prelungeste și mînerul, scurt, îngust și plat, rotunjit la capăt și prevăzut cu orificiu circular pentru agățat, delimitat de cîteva cercuri superficial incizate. Tot pe mîner, deasupra, a fost figurat

³ A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, în *Dissertationes Pannonicae*, Budapesta, VIII, 1938, pl. X, 52.

⁴ *Idem*, p. 119.

⁵ Danica Pinterović, *O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice*, *Osječki zbornik*, Br. VIII, Osijek, 1962, p. 118, T I, 5 și Sl. III, 1—3.

⁶ H. J. Eggers, *Der römische Import im Freien Germanien*, *Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte*, 1951, p. 53, pl. 7, 63 și harta 24, unde se precizează că acestea au constituit piese de inventar funerar sau au fost utilizate (unele doar), ca urne funerare.

⁷ G. Ekholm, *Handelsförbindelser mellan Skandinavien och Romerska riket*, în *Svenska Bökförlaget*, Stockholm, 1961, p. 47, fig. 12 a.

Fig. 2. Vas strecurătoare.

Inv. 20.302, înălțime 0,16 m, diam. 0,178 m.

Fig. 3. Vas strecurătoare (alt profil).

Fig. 4. Același vas. Vedere spre interior.

prin puncte incizate, un ornament floral stilizat, compus din volute, linii drepte și ondulate. Rolul practic al vasului este ingenios realizat printr-o modalitate de bun nivel meșteșugăresc și chiar artistic, datorită perforațiilor punctate, practicate pe corpul recipientului și ordonate în trei benzi ornamentale, despărțite prin grupe de câte două linii simple. Banda de sus, mai lată, cuprinde volute simple sau duble, care alternează, despărțite între ele prin câteva semne ornamentale stilizate; banda din mijloc, cea mai îngustă, cuprinde volute cu coada prelungită, înșiruite una după alta sau opuse; cea de-a treia, care ocupă fundul propriu-zis al vasului, este alcătuită dintr-un motiv vegetal stilizat, care figurează un gen de frunze subțiri și lungi, rotunjite la un capăt și marcate printr-un punct, dispuse radial, ușor oblic.

3. Piesa cea mai importantă, din punct de vedere al concluziilor pe care ni le prilejuiește, este un alt vas-strecurătoare, de același tip cu precedentul și păstrat — de astădată — intact. (fig. 5—8).

Patină verzuie, uniformă. Buză groasă, din care se deprinde mînerul scurt, cu extremitatea inelară, ușor bombată deasupra și prevăzut la capăt cu un orificiu pentru agățat, mărginit de un cerc în relief. Perforările punctate de pe corpul vasului sînt dispuse în șase benzi, separate între ele printr-o linie simplă. Benzile întîia, a treia și a cincea, de sus în jos, conțin un motiv identic: volute, simple sau legate două câte două. Banda a doua este formată dintr-o serie de linii paralele ondulate în val, iar cea de-a patra, foarte îngustă, prezintă o singură linie în val, ale cărei sinuozități sînt ocupate de cercuri mici, cu punct în centru, sprijinite pe linii scurte. Ultimul registru, care acoperă de ase-

Fig. 5. Vas strecurătoare, complet.
Inv. 20.303 — Înălțime 0,168 m, diam. 0,151 m.

Fig .6. Vas strecurătoare. Alt profil.

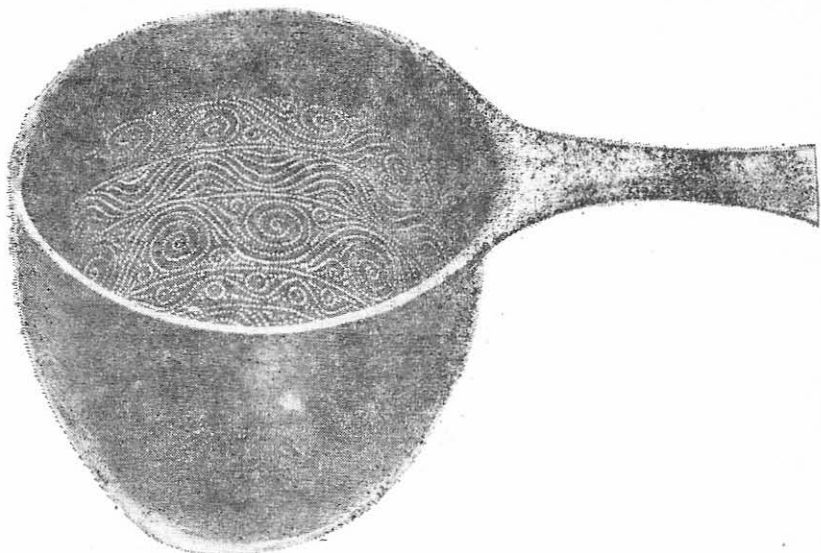

Fig. 7. Acelăși vas. Vedere de sus.

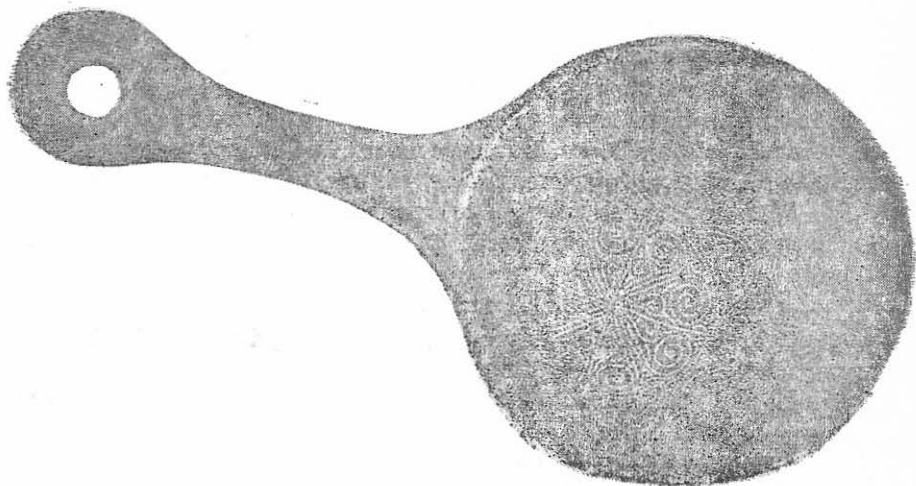

Fig. 8. Acelăși vas. Vedere spre interior.

menea fundul vasului, constă dintr-un cerc împărțit în patru părți egale, în care sînt înscrise cîte două perechi de volute opuse, diferite ca dimensiune și dispuse unele deasupra celorlalte.

Dar elementul cel mai interesant al vasului constă din următorul text în limba latină, punctat cu litere aproximativ egale la partea de sus a vasului, pe banda netedă dintre buza acestuia și perforările menționate : M.VLPIVS EVFRATES FECIT IN CIRCO FLAMINIO. (fig. 9).

În gama atît de diversificată a obiectelor de uz casnic, tipul de vas-strecurătoare constituie un recipient amplu documentat, mai ales în epoca romană timpurie, nu numai în granițele imperiului, ci și în afara acestora. Forme diferite de strecurători, toate însă emisferice, cu diametru mic și prevezute cu mînere lungi și subțiri, s-au descoperit în numeroase locuri, nu numai în spațiul italic, ci și în provinciile din jur, Pannonia, Noricum și Germania. La Pompei s-a găsit un mare număr de asemenea vase, unele de dimensiuni mari, iar în Pannonia și Noricum sînt cunoscute exemplarele găsite la Vindobona, Brigetio, Aquincum, Siscia⁸, Emona, Mursa și Teutiburgium⁹. Deosebirile existente însă între aceste ustensile și cele două exemplare descoperite la Derwent constă în genere în dimensiunile lor : faptul că toate celelalte sînt mici, cu mînere lungi, plate, de obicei fără orificiu de agățare și cu o ornamentare oarecare în părți, indică poate și o specializare a lor, în sensul întrebuintării diferite, pentru anumite operații și pentru anumite lichide. Un singur exemplar, găsit tot în Pannonia (la Sommerein) prezintă asemănări mai importante cu vasele noastre, dar cupa, perforată cu motive rînduite într-o singură bandă, compusă de linii radiale, este de asemenea foarte puțin adîncă¹⁰. La fel, nici unul din exemplarele amintite nu poartă ștampilă de producător sau inscripție.

Ustensile asemănătoare aceloră de care a fost vorba pînă acum, cu cupa puțin adîncă, ornamentate uneori în cîteva registre și purtînd chiar, în cîteva cazuri, ștampilă, au fost descoperite și la nord de imperiu, fie în morminte de înhumare și incinerare, fie în așezări¹¹ ; la fel, în spațiul peninsulei Scandinavice, s-au găsit numeroase vase similare, unele dintre ele ștampilate cu numele lucrătorului¹². Ele sînt considerate drept marfă italică (în special din Capua) sau gallică (îndeosebi din Lugdunum-Lyon) și sînt datate în sec. II e.n.¹³.

Un singur exemplar de strecurătoare, de mici dimensiuni însă și fără mîner (înălțime 0,035 m, diam. 0,057 m) lucrată din argint, poate fi amintită aici, datorită cîtorva elemente comune aceloră care formează

⁸ A. Radnóti, *op. cit.*, p. 81, pl. XXIV, 6, 7, 9, pl. XXV, 3, 4 și 7.

⁹ D. Pinterovič, *op. cit.*, p. 76, IV.

¹⁰ A. Radnóti, *op. cit.*, pl. XXV, 4.

¹¹ H. G. Eggers, *op. cit.*, pl. 13, 159—162, harta 45, 46 și 47, cu numeroase puncte în nord-vestul Germaniei și în Danemarca.

¹² G. Ekholm, *op. cit.*, p. 34.

¹³ *Idem*, p. 36.

obiectului interesului nostru. Bazinul mic, emisferic, care este perforat cu găurele de același diametru, formînd figuri geometrice (patrate, cercuri, rozetă), poartă la partea superioară o inscripție în limba latină ¹⁴.

Din fericire, textul de pe vasul nostru, mai mult decît explicit, ne pune la dispoziție cele mai importante elemente de datare și proveniență care ne sînt necesare.

M·VLPINSEYFRATES·FECITVNCIRC·OFLAMINI

Fig. 9. *Inscripția*

Literele, de înălțime aproximativ egală (1,7 cm), realizate prin puncte incizate la partea superioară a vasului, au ductul regulat. Numele laicidului este despărțit de restul textului prin grupe de cîte trei puncte, dispuse în triunghi, cîte una adică între praenomen, gentiliciu și cognomen; sfîrșitul inscripției este marcat prin patru asemenea grupe. Grafia — în care numai litera „u“ apare cu înflorituri, denotă o epocă bună, timpuriu imperială.

Numele autorului vaselor, M. Ulpus Eufrates, designează desigur un libert; el conține atît praenomen-ul cit și gentiliciul împăratului Traian, ceea ce dovedește că a primit cetățenia în timpul acestuia. Cognomenul, amintind numele lui de sclav ¹⁵ prezintă o rezonanță orientală, căci înainte de toate, Eufratul este unul din cele mai importante fluvii din Orient ¹⁶, pentru multă vreme graniță a imperiului și care, printre altele, „socotit sfînt în ochii populațiilor păgîne ale Asiei anterioare, rămîne sfînt chiar în tradiția creștină, care-l pomenește printre cele patru mari fluvii ale Paradisului“ ¹⁷. Altfel zis, este vorba foarte probabil de un oriental care, ajuns la Roma ca sclav al casei imperiale, va fi fost ulterior eliberat, lucrînd, sub un nume de autentic cetățean roman într-un atelier meșteșugăresc, unde, după o perioadă în care talentul său s-a impus, n-a pregetat să-și pună numele pe unele din produsele sale, din

¹⁴ Ghidul Muzeului Național Stara Zagora, Sofia, 1965, nr. 33—34. Piesa, considerată ca produs al unui atelier italic, a fost găsită într-un mormînt, laolaltă cu cîteva vase de argint și diverse obiecte de podoabă, datate toate în sec. I î.e.n. Textul precizează că un anume Sextus Maetennius a lucrat ustensila pentru numitul Rifio.

¹⁵ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine. IVe édition*, Paris, 1914, p. 82.

¹⁶ De nume de fluvii utilizate drept cognomina într-o edificatoare inscripție (x 2872) aminteste Iiro Kajanto (*The Latin Cognomina, Commentationes Humanarum litterarum*, tomms XXXVI, nr. 1—4, Helsinki 1965, p. 43 (bunicul Rhenus, tata Euphrates, copiii Crescens, Rhenus și Danuvius); un alt Euphrates apare într-o inscripție scrisă în vremea consulilor Albinus și Maximus, în anul 227 e.n. (R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine, IIIe édition*, Paris, 1898, p.).

¹⁷ D. M. Pippidi, *În jurul descoperirilor mitriace din peștera Adam*, în *Studii clasice*, XIII, 1971, p. 147.

care, măcar uneori, pe drept cuvînt poate să-și facă un titlu de min-drie¹⁸.

Și mai îmbucurător este că autorul localizează atelierul în care a lucrat respectivele vase. Cu un termen general, el ne indică: *fecit in Circo Flamínio*, toponimic care se referă, fără nici o îndoială, la cunoscutul circ de a cărui ridicare îngrijea la Roma censorul Flaminius¹⁹, încă în anul 221 î.e.n.²⁰.

Firește, producînd obiecte străine de scopul Circului, atelierul în care lucra Eufrates nu-și putea avea locul chiar în corpul de construcții al acestui monument, ci el trebuie să se fi aflat undeva, în proxima sa vecinătate și, în orice caz, în cuprinsul cartierului al cărui nume era împrumutat de cel mai faimos și mai căutat obiectiv public din partea locului (vezi fig. 10 harta Romei).

În concluzie, pe baza caracteristicilor generale ale celor trei vase și mai ales, a elementelor circumstanțiate oferite de vasul cu inscripție, putem atribui descoperirea de la Derwent primei jumătăți a secolului II al erei noastre.

În ceea ce privește locul descoperirii vaselor de bronz, faptul că nici un indiciu sigur nu a putut fi reperat în urma cercetărilor noastre, de altminteri numai de suprafață, ne împiedică să afirmăm că acestea au format mobilierul vreunui mormînt, așa cum descoperitorii incompetenți ne-au lăsat să înțelegem²¹. Oricum ar fi însă, indiferent de contextul de găsim al vaselor, credem că este firesc să căutăm pe posesorul acestora, ale cărui gusturi alese le remarcăm în treacăt, în una din cele două așezări romane din preajmă: prima, aflată la circa 7—800 m distanță, lângă Dunăre chiar, pe dealul de la Derwent, unde se află resturile unui castru²²; a doua, orașul vestit de la Durostorum (aflat însă la circa 20 km de punctul descoperirii), lagăr de legiune încă din perioada pri-

¹⁸ În general se știe că „rolul libertilor în producție era destul de important și variat. Excluzi de la viața politică, libertii erau împinși spre funcțiuni și îndeletniciri cu caracter economic... Cei mai mulți dintre liberti continuau sub o formă liberă vechea lor muncă de sclavi ca *meșteșugari*, cultivatori, agenți de comerț, bijutieri, zarafi...“ (D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Editura Academiei R.P.R., București, 1957, p. 220—221). Faptul că Eufrates își iscălește produsele, denotă că nu era un lucrător oarecare, ci poate chiar șef de atelier, eventual chiar al unei officine imperiale, lucru perfect posibil dacă ne reamintim că în vremea lui Traian, „libertii sînt mult folositi“ (D. Tudor, *idem*) și că unii dintre ei, socoțiți cele mai de nădejde ajutoare ale acestuia, acced la funcții administrative de mare importanță. Exemplul cel mai elocvent este acela al lui M. Ulpius Hermias, ajuns „*procuratores auriarum*“ în Dacia, sub Traian, și a cărui „*cenușă e dusă la Roma, prin bunăvoința împăratului*“ (CIL, III, p. 218, 1312; D. Tudor, *op. cit.*, p. 222 și 259). Mulțumim călduros tov. N. Gostar pentru informații.

¹⁹ Adresăm pe această cale mulțumirile noastre tovarășului profesor D. M. Pippidi pentru precizarea făcută cu multă amabilitate.

²⁰ N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, Editura Științifică, București, 1965, p. 406.

²¹ *Supra*, p. 1.

²² N. Anghelescu, *Figurine romane din lut ars de la Durostorum*, în *Pontica*, IV, 1971, Muzeul de arheologie Constanța, p. 294; într-una din locuințele acestuia, s-au găsit, cu prilejul săpăturilor din anul 1970, trei figurine de lut fragmentare.

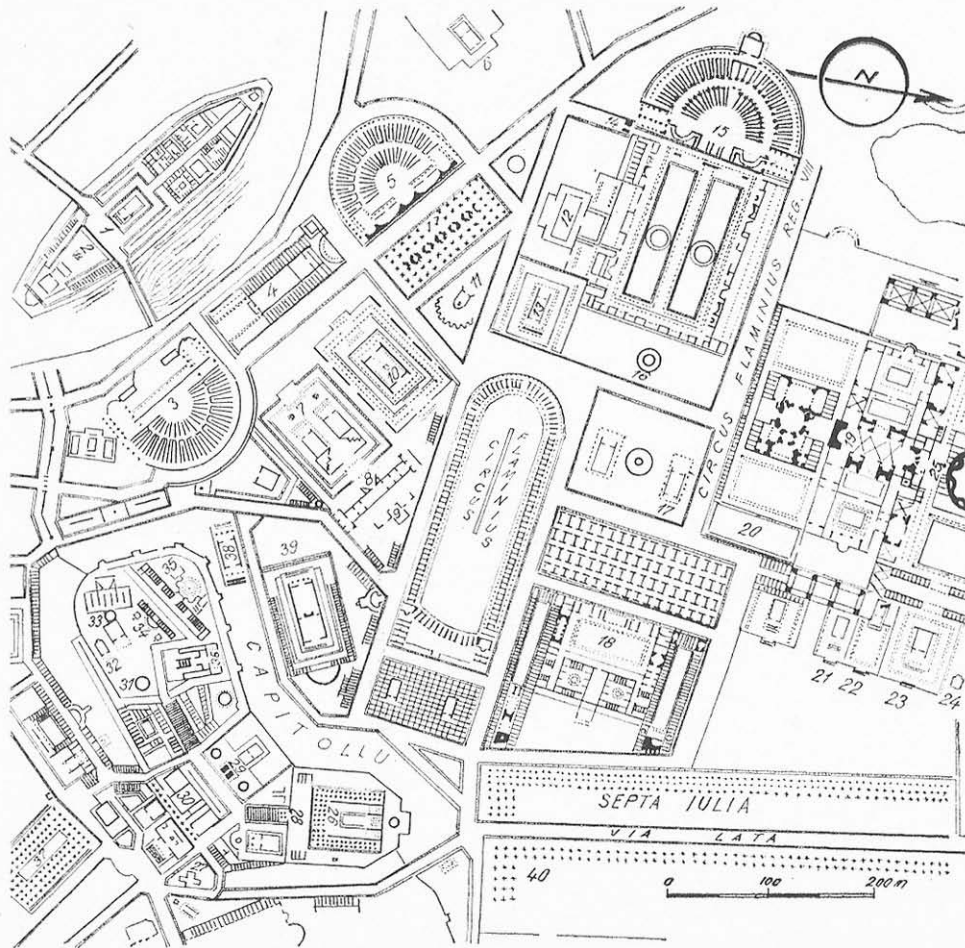

Fig. 10

1. — Templul lui Iupiter.
2. — Templul lui Esculap.
3. — Teatrul lui Marcellus.
4. — Porticul lui Minneius.
5. — Teatrul lui Balbus.
6. — Templul Larilor Marini.
7. — Porticul Octaviei.
8. — Biblioteca Octavia.
9. — Curia Octavia.
10. — Porticul lui Philippus și templul lui Hercule.
11. — Templul lui Castor și Pollux.
12. — Curia Pompeia.
13. — Templul Fortunei Ecvestre.
14. — Arcul și statuia lui Pompeius.
15. — Teatrul lui Pompeius și templul Venerii.
16. — Templul lui Hercule Custos.
17. — Templul lui Iupiter Stator.
18. — Villa publică.
19. — Termele lui Agrippa.
20. — Templul și grădinile Isidei.
21. — Templul lui Serapis.
22. — Templul Minervei.
23. — Minervium.
24. — Templul lui Saturn.
25. — Pantheonul.
26. — Templul lui Iupiter Capitolinus.
27. — Închisoarea publică și scările Gemonii.
28. — Arce Capitolinae — statui
29. — Arcul lui Scipio — fântâni și coloane.
30. — Tabularium.
31. — Citadela.
32. — Curia Kalabra.
33. — Templul Iunonei Moneta.
34. — Altarele lui Iupiter Soter
35. — Templul Fortunei Primigenia
36. — Templul lui Iupiter Proedator
37. — Basilica Iulia.
38. — Templul lui Ianus Geminus.
39. — Templul Bellonei.
40. — Septa Agrippiana.

mului război dacic²³, căruia, sub Hadrian sau, cel mai târziu, sub urmașul acestuia, i se atribuie gentiliciul imperial (*Canabae Aeliae*) care se acorda numai așezărilor importante²⁴.

De altfel, la Durostorum au apărut la lumină pînă acum și alte numeroase monumente de natură să ne deslușească rolul important pe care așezarea îl juca în apărarea granițelor imperiului, ca și gusturile rafinate și năzuințele spre frumos ale numeroșilor săi locuitori : pe lângă statui și statuete, vase ceramice și monezi, figurine de lut ars etc., intrate de-a lungul anilor în patrimoniul muzeelor sau în diverse colecții particulare²⁵, în anul 1960 au apărut, în necropola romană din vecinătatea așezării, câteva morminte al căror inventar se compunea din vase ceramice, o monedă și două coifuri de bronz, dintre care unul completat cu o mască²⁶. Toate cele trei piese, produse în ateliere italice și folosite pentru competițiile din arenă și pentru ceremonii, au fost datate în secolul II e.n.²⁷.

În general, concluziile ce se pot trage în legătură cu descoperirea de la Dervent vin să confirme observațiile judicioase enunțate cu ani în urmă de cercetători ai acestor materiale. Așa, în legătură cu vasele-căldărușe, s-a menționat că, împreună cu alte forme, acestea constituie un tip de veselă a căror pondere este în chip vizibil predominantă în imperiu îndeosebi în regiunile riverane marilor fluvii de graniță și mai precis în localitățile antice cu accentuat caracter militar, înșiruite de-a lungul limesului danubian și renan²⁸. Altfel zis, ca și descoperirile din Pannonia, Noricum și Germania, deci din susul Dunării, cea de la Dervent stă mărturie faptului că vasele și ustensilele uzuale de bronz abundă în centrele de garnizoane, castru și întărituri de pe limesul dunărean, unde, datorită calităților lor practice, a rezistenței sporite pe care o dovedesc față de dintele timpului și a ușurinței de transportare nevătămată, sînt folosite în chip predilect în viața zilnică a marilor aglomerări de oameni sub arme ce străjuiau la fruntariile imperiului. De altă parte, este firesc ca aceste prezențe să înregistreze cota lor cea mai înaltă în secolul II e.n., dat fiind că organizarea liniei de apărare pe Dunăre se datorează, cum bine știm, capacității organizatorice și talentelor neobișnuite ale lui Traian, iar comerțul italic este, măcar la începutul aceluiași secol, încă predominant față de cel provincial. Asociate acestei căldărușe

²³ R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 96.

²⁴ *Idem*, p. 138.

²⁵ I. I. Russu, *Monumente sculpturale din Durostorum*, AISC, 1936—1939, Cluj, III, p. 174—199; A. Aricescu, *Cap de marmură al lui Thanatos, descoperit la Ostrov*, SCIV, tomul 21, nr. 3, 1970, p. 489; N. Angheliescu, *op. cit.*, p. 289.

²⁶ A. Rădulescu, *Elmi bronzii di Ostrov, Dacia, NS*, VII, 1963, p. 535.

²⁷ *Idem*, p. 549—551.

²⁸ D. Pinterović, *op. cit.*, p. 118; A. Radnóti, *op. cit.*, p.

în mod firesc, cele două vase-strecurătoare dovedesc și în cazul nostru că tipurile de vase de bronz sînt frecvent folosite de ostași (de altfel, pe cel puțin două din reliefurile Columnei lui Traian se deslușesc, în mijlocul trupei în marș, agățate în prăjini, laolaltă cu proviziile, vase de bronz din care nu lipsesc cele cu mîner tip *trulla*, căldărușe și strecurători²⁹).

Credem că este util să amintim, de asemenea, că în regiunea Dunării, de la izvoare și pînă la vărsare, nenumărate descoperiri de alte vase de bronz probează emulația pe care comerțul cu aceste materiale intens solicitate o cunoștea în continuare, în primele două secole ale erei noastre. O înșiruire, fie și sumară a acestora, trebuie să amintească desigur, măcar prezența aceluia tip de vas cu coada alungită numit *trulla*, folosit se pare atît la băut cît și ca ustensilă de bucătărie³⁰, și din care a derivat se pare și forma de strecurătoare. Un exemplar bine păstrat, datat în secolul II e.n., cu ajutorul unei fibule și a unor vase ceramice, a fost descoperit cu puțină vreme în urmă, la Ulmeni, în teritoriul Olteniței, la 5 km nord est de aceasta, pe terasa înaltă a Dunării³¹. (fig. 11).

Fig. 11. Vas de bronz descoperit la Ulmeni.

Între categoriile de vase de bronz, apărute tot pe Dunăre, în teritoriul localităților Osijek (Mursa) și Dalj (Teutiburgium), se numără și cîteva exemplare de vase cu coadă avînd aceleași caracteristici: formă semiglobulară sau tronconică, mîner prevăzut cu gaură de agățat, cercuri groase în relief pe fundul exterior³². Un exemplar identic cu cel de la Oltenița,

²⁹ C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, p. 39, 3 și 40, 4.

³⁰ Pierre Paris, *Lexique des antiquités romaines*, Paris, 1909, p. 293.

³¹ S. Morintz și Barbu Ionescu (Oltenița), *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958—1967)*, SCIV, 19, 1, București, 1968, p. 109 și p. 111, fig. 12, 1; vasele s-au descoperit în apropierea unor morminte sarmatice fără a se putea preciza dacă provin din acestea.

³² D. Pinterović, *op. cit.*, pl. T I, 1 a-b.

dar lipsit de toartă, provine de la Intercisa (Dunapentele) în Pannonia³³ (fig. 12), iar altele, cu toartă, au ieșit în mare număr în R. F. a Germaniei, dincolo de granițele imperiului, nu numai pe linia Rinului, ci și pe coasta mării³⁴. Vase asemănătoare, mai ales tronconice, cu cercuri groase în relief pe fund și cu mînerele ornamentate în diverse stiluri

Fig. 12. — Vas de bronz găsit la Intercisa.

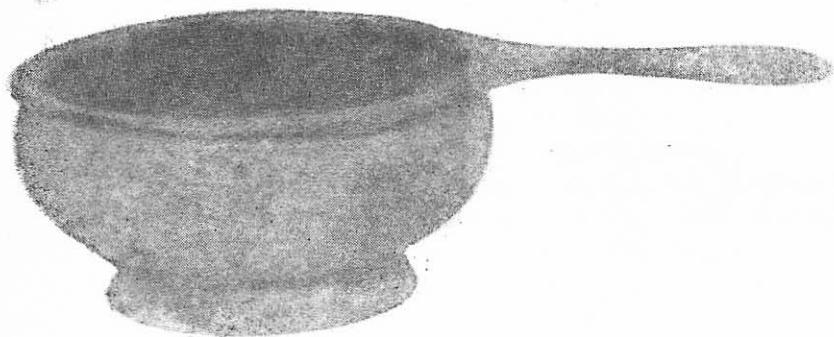

Fig. 13. — Vas de bronz găsit în peninsula Scandinavă.

(cercuri, reprezentări geometrice, florale sau animaliere, treflate etc.) s-au descoperit și în nordul Europei, din peninsula Scandinavică pînă în Anglia, în număr destul de mare. (fig. 13). Cele cîteva stampile descifrate pe mînerele lor au permis precizarea faptului că aceste ustensile au fost lucrate în ateliere italiice, mai ales la Capua³⁵.

³³ A. Radnóti, *op. cit.*, pl. XXIV, 3.

³⁴ H. J. Eggers, *op. cit.*, pl. 12, 140.

³⁵ G. Ekholm, *op. cit.*, p. 30—32; fig. 6, a-c; pentru Anglia, exemplare de bronz sau argint la J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, nr. catalog 125 și 109, London, 1963, p. 174.

Descoperiri de acest fel, ca și altele, tot așa de numeroase, făcute pe un spațiu imens, atât în aria imperiului cit și în afara acestuia, din Bulgaria și Slovacia pînă în sudul și centrul Uniunii Sovietice de azi, luminează dintr-un unghi de vedere propriu, un aspect esențial: caracteristicile, modul de funcționare și rolul deosebit de important al comerțului pentru cunoașterea și acomodarea tuturor popoarelor cu formele superioare ale civilizației romane. Se știe bine azi că în secolul I e.n. și măcar prima jumătate a celui de al doilea, „imperiul a menținut relații comerciale solide nu numai cu vecinii săi ci și cu popoare cu care nu avea granițe. Produsele atelierelor romane sînt vehiculate în Gallia, Germania, teritoriile dunărene, ele atingînd chiar țărmurile Baltice și țările scandinave; de la Dunăre, comerțul se întindea pînă în regiunile Niprului”³⁶. „Principala forță motrice a acestui comerț interprovincial, grație căruia cantități mari de grîu, ulei, vin, carne, pește, legume, piei, *metale* și stofe erau achiziționate și transportate îndeosebi pentru nevoile armatelor de pe Rin, Dunăre și Eufurat — în parte și pentru Roma — era *annona imperială*”³⁷. În general, ca și în Pannonia, ca și în Noricum³⁸ sau Dacia³⁹, armata romană a fost aproape pretutindeni precedată și însoțită de mulțimea negustorilor romani, cu alte cuvinte de un comerț activ și întreprinzător care a introdus înaintea tuturor, elementele civilizației romane, care aveau să servească pe deplin procesului ulterior al romanizării prin cucerirea efectivă, armată.

Din această perioadă de maxim avînt a comerțului italic (sec. I și măcar prima jumătate a sec. II e.n.) datează și majoritatea vaselor de bronz descoperite la Dunărea de Jos și — în orice caz — obiectele de la Derwent. Drumurile comerciale de legătură între Italia și Dunărea de Jos erau multiple, la această dată. Unul dintre ele pornea din nordul Italiei, de la Aquileia și traversa nord vestul peninsulei Balcanice pînă la Dunăre⁴⁰. Altul lega Marea Adriatică cu ținuturile dunărene, pe valea râului Margus pînă la Viminacium⁴¹; cel mai lesnicios însă era desigur acela ce utiliza aproape în exclusivitate cursul marilor fluvii, pornind din Roma spre nord vest pînă la Rhon, în sus pe acesta pînă în provinciile germane, apoi pe Rin și mai departe pe Dunăre⁴², de la izvoare pînă la vărsare, alimentînd cu cele necesare centrele de le-

³⁶ Michael Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'Impero Romane*, Firenze, 1953, p. 177.

³⁷ *Idem*, p. 187.

³⁸ R. Vulpe, *Les populations sud-orientales de l'Europe et l'Empire romain*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, II, Académie Bulgare des Sciences, Sofia, 1970, p. 37.

³⁹ I. Glodariu, *Importuri romane în cetățile dacice din Munții Orăștiei, Apulum*, VII, I, 1968, p. 365.

⁴⁰ *Idem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *L'art de Rome et des provinces dans les collections parisiennes*, Paris, 1970, p. 59, harta cu principalele căi de circulație în imperiul roman în secolul II e.n.

giuni și unități auxiliare, menite, mai întâi în concepția lui Traian și a urmașilor săi, după aceea, să apere cea mai lungă și mai periclitată graniță a imperiului. (fig. 14 — harta cu principalele căi de circulație în imperiu). Vasele lui Marcus Ulpius Eufrates și căldărușa, de asemenea italică, au putut fi cumpărate direct de la Roma sau au ajuns la Dervent pe cale comercială obișnuită, prin parcurgerea vreunora dintre căile de circulație amintite mai sus.

Credem, de asemenea, că este necesar să amintim aici, fie și în treacăt, că nu numai descoperirile de vase de bronz de pe linia Dunării sînt dovezi peremptorii ale acestui deopotrivă de intens și eficient comerț italic, în perioada timpurie a imperiului. Informațiile oferite de materialele găsite în cealaltă extremitate a Dobrogei, pe malul mării, sînt, în acest sens, edificatoare. Prin natura lor diferită, ca material și formă, descoperirile din necropolele tomitane, de exemplu, dovedesc faptul că acest comerț vehicula în provincia recent constituită o gamă foarte largă de mărfuri, în care sînt incluse atît ustensilele și obiectele de sticlă, cît și cele din ceramică sau metal. Iar dacă atunci cînd e vorba de material vitric, nu putem identifica cu precizie procentajul datorat trucidătorilor din atelierele italiice⁴³, lucrurile se simplifică oarecum atunci cînd ajungem la vase și ustensile de bronz. Deși numărul acestora nu este prea mare, majoritatea lor provin în mod sigur din Italia⁴⁴, așa cum putem desluși, de altfel, cînd e vorba între alte materiale ceramice, de opaițele de diferite tipuri, de calitate superioară, care poartă deseori și ștampile cu numele producătorului (Firmalampen⁴⁵).

Revenind însă la descoperirea care a format obiectul interesului nostru expres, putem sfîrși, credem, prin a spune că, modeste ca înfățișare și utilitate, vasele de bronz descoperite la Dervent constituie mărturii prețioase ale unei intense activități economice și comerciale — implicit, politice — care legau Roma, inima imperiului însuși, de regiunile sale cele mai îndepărtate, cu mii și mii de fire, pe cît de simple și obișnuite, pe atît de profunde și durabile.

⁴³ M. Bucovăla, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis*, în *Pontice*, 2, 1969, p. 326.

⁴⁴ *Idem*, pp. 326—329, unde e vorba de cîteva patere cu mîner simple sau ornamentate, cîteva căni oenochoe cu reprezentări antimaliere la toarte, un vas-căldărușă, o lampă-felinar de vînt și cîteva strigile, dintre care unul cu ștampilă.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 330; C. Ionomu, *Opaițe greco-romane*, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, pp. 14—16. De altfel, un studiu atent al prezenței opaițelor italiice în mormintele tomitane, prilejuiește o remarcă deosebit de importantă și, în acest sens, de relevant: În toată istoria multiseclară a metropolei milesiene, caracterizată, în chip firesc, prin strîns și multiple legături economico-comerciale cu pămînturile grecești, intervalul secolului I — prima jumătate a sec. II e.n., constituie *unica* perioadă cînd atelierele italiice sînt, de la cel mai sumar examen, furnizorul cel mai complet și mai asiduu al acestor locuri.

PRINCIPALELE CĂI DE CIRCULAȚIE ÎN IMPERIUL ROMAN ÎN SEC. II E.N.

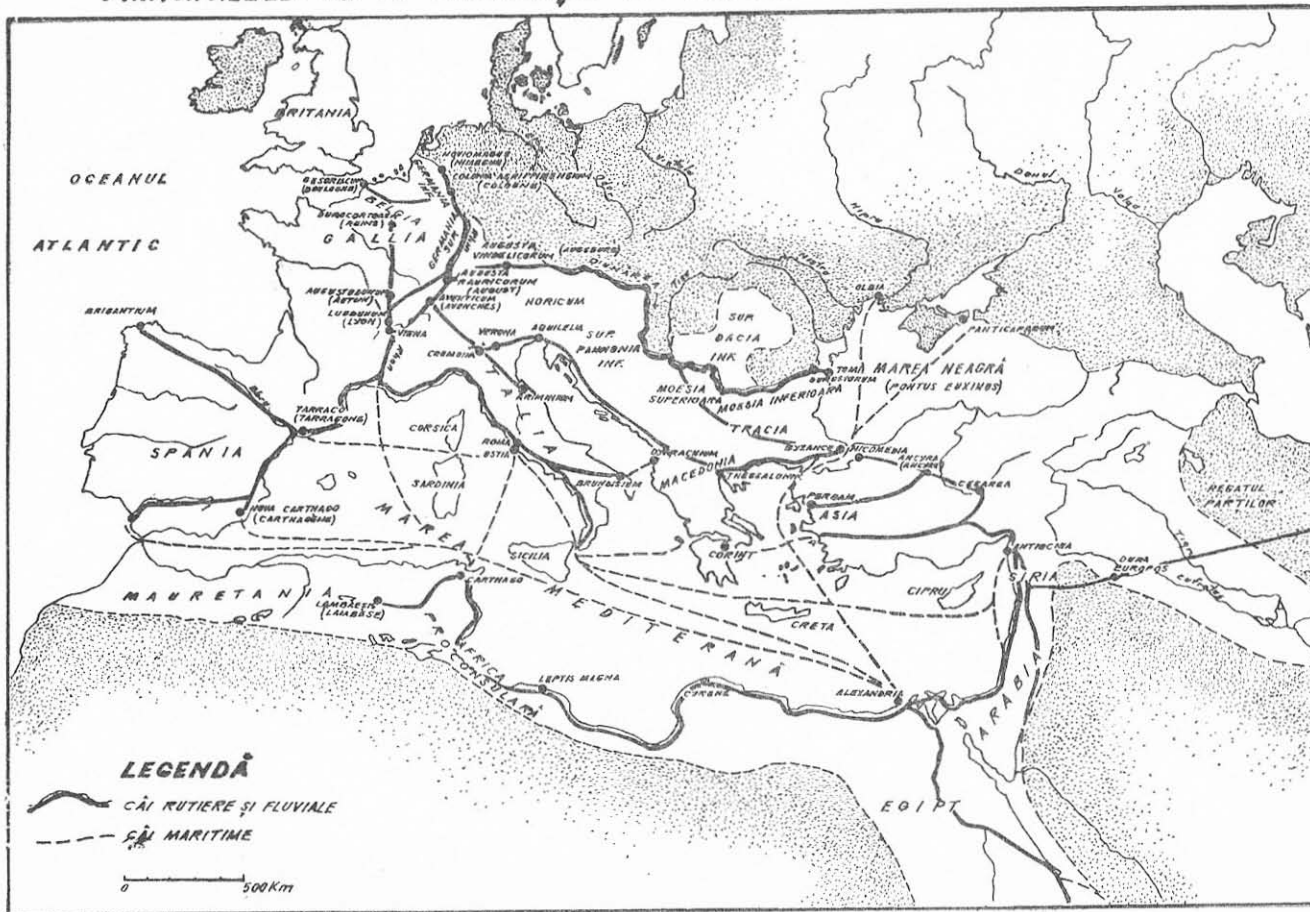

Fig. 14

VASES ROMAINS EN BRONZE, TROUVÉS À DERVENT

Résumé

L'auteur présente quelques pièces découvertes au cours du printemps de l'année 1971, au sud de la Dobroudja, sur la ligne du Danube, dans la zone Derwent-Păcuil lui Soare, à environ 20 k d'Ostrov — l'antique Durostorum. Il s'agit de trois vases en bronze, d'un petit chaudron et de deux grandes passoires, à anse et à orifice pour accrocher. Après la description détaillée des trois vases, on fait diverses remarques sur leur provenance et leur chronologie, et on s'occupe tout spécialement des découvertes similaires faites dans la zone du Danube, vers ses sources, à savoir dans les provinces romaines de Pannonie, Noricum et Germania, aussi bien qu'au-delà des frontières de l'empire, dans les territoires du nord-ouest de l'Europe.

Relativement au „petit chaudron“, on montre que des exemplaires similaires proviennent de Vindobona, Mursa et Teutoburgium ; un nombre encore plus important ont été trouvés dans les territoires au-delà de l'empire, sur la côte de la mer Baltique et dans la péninsule Scandinave. Les exemplaires de Pannonie, semblables à ceux du nord-ouest de l'Europe, inclus dans le type général nommé „Hemmoor“, ont d'ailleurs, pareillement à ceux de Kertch (Panticapaeum), une origine commune, italique, au moins du point de vue de l'inspiration.

Les deux passoires représentent en ce moment des exemplaires inédits chez nous, tant comme forme générale, qu'au point de vue de l'ornementation. Elles atteignent un niveau artisanal satisfaisant, artistique même. Un des vases est particulièrement important et édificateur, pour élucider certains problèmes quant à leur datation et à leur circulation : c'est l'inscription en latin, incisée à la partie supérieure : M. VLPIVS EVFRATES FECIT IN CIRCO FLAMINIO. Il s'agit donc, sans qu'il y ait aucun doute possible, d'ustensiles fabriqués à Rome, dans un atelier situé probablement dans la zone du cirque bien connu de Flaminio. L'artisan qui les a réalisés était probablement un libert qui, en acquérant la citoyenneté, a emprunté, selon une habitude largement pratiquée dans l'antiquité, le praenomen et le gentilice de l'empereur M. Ulpius Traianus, sous le règne duquel eut lieu l'événement.

Les deux passoires, ainsi que le vase du type „petit chaudron“, se situent dans la première moitié de IIe s. de n.è. Des vases similaires à ces passoires, tant par leur forme que comme ornementation, ont été trouvés surtout à Pompei. Dans les autres provinces, Germania, le Noricum et la Pannonie, ce sont les passoires à petit diamètre qui sont caractéristiques ; peu profonds, ils sont munis de manches longs et minces, le plus souvent sans orifice d'accrochage.

Comme conclusion, l'auteur constate que la découverte de Derwent confirme les anciennes observations selon lesquelles les vases et les ustensiles de bronze apparaissent en grand nombre — et ils furent donc utilisés de préférence — dans les sites à caractère prédominant militaire, alignés le long des fleuves qui constituaient les frontières, c'est-à-dire le Rhin et le Danube. L'usage accentué de ces vases aux frontières de l'empire, dans les agglomérations humaines sous les armes est objectivement accepté, ce qui est dû aux caractères pratiques de ces vases, à leur résistance devant l'usure du temps et aux possibilités de transport, intact et facile.

(Sur les reliefs de la Colonne de Trajan on remarque des soldats portant aux bouts des perches, de la vaisselle en bronze et des provisions).

L'organisation du „limes“ danubien étant, avant tout, le résultat de la capacité d'organisateur et des aptitudes militaires de Trajan, il est tout naturel que la plupart des nombreux vases et ustensiles de bronze trouvés dans les localités emplacements sur la rive du Danube datent du IIe s. de n.è.

À titre d'exemple, l'auteur ajoute aux découvertes similaires à celle de Derwent, celles se rapportant à la présence du vase du type „trulla“, utilisé tant pour boire, que comme ustensile de cuisine. Les vases de Derwent, et les autres

vases et objets du Bas-Danube (parmi lesquels on rappelle les casques à masques de Durostorum) constituent des preuves péremptoires pour l'intense commerce pratiqué au IIe s. de n.è. par l'Italie avec le reste de l'empire, ainsi que du rôle important que l'armée a rempli pour la romanisation des provinces.

TABLE DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Vase à anse, du type „petit chaudron“.
 Fig. 2. Vase-passoire.
 Fig. 3. Vase-passoire (l'autre profil).
 Fig. 4. Même vase ; vue vers l'intérieur.
 Fig. 5. Vase-passoire, complet.
 Fig. 6. Vase-passoire, l'autre profil.
 Fig. 7. Même vase, vu d'en haut.
 Fig. 8. Même vase ; vue vers l'intérieur.
 Fig. 9. Inscription en latin, à la partie supérieure du vase-passoire.
 Fig. 10. La carte de Rome, avec ses principaux monuments publics, dans le voisinage du cirque Flaminius, où se trouvait l'atelier de M. Ulpius Eufrates.
 Fig. 11. Vase de bronze à manche, trouvé à Ulmeni (Oltenița).
 Fig. 12. Vase de bronze, trouvé à Intercisa (Danupentele), en Pannonie.
 Fig. 13. Vase de bronze à manche, trouvé dans la péninsule Scandinave.
 Fig. 14. Carte des principales voies de communication dans l'Empire Romain, au IIe s. de n.è.

RÖMISCHE BRONZEGEFÄSSE IN DERVENT, KREIS CONSTANȚA

Zusammenfassung

Der Verfasser stellt einen im Frühjahr 1971 im Süden der Dobrudscha an der Donau, in der Gegend Dervent-Păcuil lui Soare, 20 km entfernt von Ostrov, in dem antiken Durostorum gemachten Fund dar. Es handelt sich um drei Bronzegefäße, einen Eimer und zwei große Seiher mit Griff und Loch zum Aufhängen. Nach der eingehenden Beschreibung der drei Gefäße, stellt der Autor einige Betrachtungen an über ihren Ursprung und ihre Zeitstellung und verfolgt dabei besonders ähnliche Funde aus dem Donaauraum gegen die Quellen zu, in den römischen Provinzen Pannonia, Noricum und Germania, so wie außerhalb der Reichsgrenze in den Gebieten Nordwesteuropas.

Mit Bezug auf den Eimer wird erwähnt, daß ähnliche Exemplare aus Vindobona, Mursa und Teutoburgium stammen und eine viel größere Anzahl außerhalb des Reiches, an der Ostseeküste und in der Skandinavischen Halbinsel gefunden wurden. Die Exemplare aus Pannonien, die denjenigen aus dem Nordwesten Europas ähnlich sind und dem allgemeinen Typus „Hommoor“ angehören, haben ebenso wie übrigens diejenigen von Kertsch (Panticapaeum) was ihre Inspiration anbetrifft, einen gemeinsamen italischen Ursprung.

Die zwei Siebe sind zu der Zeit in Rumänien noch nicht dagewesen, weder was Form, noch was Verzierungen anbetrifft, die handwerklich sogar künstlerisch gut ausgeführt sind. Eines der Gefäße ist äußerst wichtig und aufschlußgebend für Fragen der Zeitstellung und des Umlaufes, weil es am oberen Teil eine lateinische Inschrift eingeritzt hat: M. VLPIVS EVFRATES FECIT IN CIRCO FLAMINIO. Es handelt sich also gewiß um Werkzeuge, die in Rom hergestellt wurden, in einer Werkstätte die wahrscheinlich in der Gegend des wohlbekannten Zirkus des Flaminius gelegen ist. Der Meister der sie gearbeitet hat war wahrscheinlich ein Freier, der anlässlich des Erwerbs seines Bürgerrechts gemäß der in der Antike üblichen Gewohnheit das Pränomen und das Nomen Gentilicium

des Kaisers M. Ulpius Traianus entlehnt, zu dessen Zeit dies Geschehen stattgefunden hat. Zusammen mit dem Eimer datieren die beiden Siebe in die erste Hälfte des 2. Jh. u.Z. Ähnliche Gefäße, sowohl in der Form als auch in der Verzierung, wie die zwei Siebe fand man hauptsächlich in Pompei. In den anderen Provinzen, Germania, Noricum und Pannonia sind Siebe im Gebrauch, die einen kleinen Durchmesser haben, wenig tief sind, lange und dünne Griffe und meistens keine Löcher zum Aufhängen haben.

Schlußfolgernd stellt der Verfasser fest, daß der Fund von Dervent ältere Beobachtungen bestätigt, daß die Gefäße und Werkzeuge aus Bronze in großen Mengen aufgefunden sind, folglich vornehmlich in Siedlungen gebraucht wurden, die vorherrschend militärischen Charakter haben und sich entlang der Grenzflüsse Rhein und Donau aneinanderreihen. Die betonte Anwendung dieser Gefäße seitens der unter Waffen stehenden Menschenhaufen an den Reichsgrenzen ist in objektiver Weise wegen der praktischen Eigenschaften dieser Gefäße akzeptiert, wegen ihrer Beständigkeit gegen den Zahn der Zeit und ihrer Eigenschaft leicht und unversehrt transportiert zu werden. (Auf den Reliefs der Trajanssäule sind Soldaten zu erkennen, die an Stangen Bronzegeschirr und Vorräte tragen). In Anbetracht dessen, daß die Organisierung des Donaulimes vorwiegend das Ergebnis der Organisationsfähigkeit und der militärischen Veranlagung Trajans ist, ist es selbstverständlich, daß der größte Teil der zahlreichen Gefäße und Bronze-werkzeuge, die in den Ortschaften an der Donau gefunden wurden, aus dem 2. Jh. u.Z. datieren.

Der Autor fügt zu den dem Fund von Dervent ähnlichen, zur Veranschaulichung auch jene Gefäße hinzu, die an das Trulla-Gefäß gebunden sind — das sowohl zum Trinken als auch als Küchengefäß verwendet wird. Zusammen mit den anderen Bronzegefäßen und -gegenständen, die an der Niederdonau gefunden wurden (darunter auch die Maskenhelme von Durostorum) sind die Gefäße von Dervent sprechende Beweise für den intensiven Handel den Italia mit dem übrigen Kaiserreich im 2. Jh. u.Z. unterhielt, so wie der wichtigen Rolle, die dem Heer in der Romanisierung der Provinzen zukommt.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Eimer. Henkelgefäß.
- Abb. 2. — Sieb.
- Abb. 3. — Sieb (zweites Profil).
- Abb. 4. — Dasselbe Gefäß, Innenansicht.
- Abb. 5. — Sieb, Gesamtansicht.
- Abb. 6. — Sieb (zweites Profil).
- Abb. 7. — Das gleiche Gefäß, Draufsicht.
- Abb. 8. — Dasselbe Gefäß, Innenansicht.
- Abb. 9. — Lateinische Inschrift, am oberen Teil des Siebes.
- Abb. 10. — Karte von Rom mit den wichtigsten öffentlichen Denkmälern aus der Umgebung des Zirkus des Flaminius, wo sich auch die Werkstatt des M. Ulpius Eufrates befand.
- Abb. 11. — Henkelgefäß aus Bronze, Ulmeni (Oltenița).
- Abb. 12. — Bronzegefäß aus Intercisa (Dunapentele), Pannonien.
- Abb. 13. — Henkelgefäß aus Bronze aus der Skandinavischen Halbinsel.
- Abb. 14. — Landkarte mit den wichtigsten römischen Straßen im 2.Jh.u.Z.

GH. BICHR

SARMAȚII LA DUNĂREA DE JOS ÎN LUMINA ULTIMELOR CERCETĂRI

Dacă pînă nu de mult studiarea pătrunderii sarmaților la Dunărea de jos, numai pe baza izvoarelor literare și a unor descoperiri de obiecte izolate, adesea greșit datate și atribuite etnic, era dificilă, astăzi, grație descoperirilor arheologice, antichitățile sarmate sînt bine cunoscute, fapt ce limitează domeniul ipotezelor și permite să se aprecieze just rolul jucat de sarmați la Dunărea de jos¹.

Studierea și publicarea antichităților sarmate în România a început destul de tîrziu. Este meritul prof. I. Nestor de a fi făcut prima încercare de sinteză asupra sarmaților din România, într-o vreme cînd aproape întregul material era inedit². Au urmat apoi o serie de studii, publicate de S. Morintz³, Gh. Bichir⁴, Gh. Diaconu⁵ și alți cercetători⁶, în care

¹ Vezi Gh. Bichir, *Sarmații și pătrunderea lor la Dunărea de Jos*, în *Peuce*, II, 1971, p. 135—145.

² Cf. *Istoria României*, I, 1960, p. 671—682; idem, în *Raports II, Antiquité, XIe Congrès International...*, Göteborg-Stockholm-Uppsala, 1960, p. 130.

³ Vezi *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 451—471; idem, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 553—560; idem (în colab. cu B. Ionescu), în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 96, 101—103, 109—111 și 116.

⁴ Vezi *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 262—271; idem, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 691—692; idem, în *Atti*, III, Roma, 1966, p. 78; idem, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 215—220; idem, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 221—236; idem, în *Peuce*, II, 1971, p. 135—145; idem, în *Actes du VIIIe Congrès International des sciences Préhistoriques et Protostoriques. I. Rapports généraux*, Beograd, 1971, p. 275—285.

⁵ Vezi, *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 323—343; idem, *Tîrgșor — Necropola din secolele III—IV e.n.*, București, 1965, p. 19—29.

⁶ Dinu V. Rosetti, în *Germania*, 18, 1934, 3, p. 208—209; Eug. Zaharia, în *Materiale* VI, p. 897—901; I. T. Dragomir, în *Materiale*, III, p. 300—301 și *Materiale*, V, p. 476—480; idem, în *Revista Muzeelor*, 4, 1965, p. 363—364; Al. Andronic, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 347—360; N. Zaharia, în *Materiale*, VI, p. 20—21; idem (în colab. cu Em. Zaharia), în *Materiale*, VIII, p. 601—605; idem (în colab. cu M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia), *Așezări din Moldova...*, București, 1970, p. 69—71; I. Ioniță în *AM*, II—III, 1964, p. 311—328; E. Dörner, *Dacii și sarmații din secolele II—III e.n.*, în *vestul României*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 681—691, idem, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădean*, Arad, 1968, p. 20—22.

s-a pus accentul pe cunoașterea și datarea culturii materiale sarmatice, scoțindu-se în evidență raporturile dintre sarmați și populația autohtonă daco-carpică.

Cu toate aceste contribuții valoroase, studierea antichităților sarmate din România este îngreuiată de faptul că majoritatea materialelor sînt încă inedite. Totuși, grație amabilității cercetătorilor care au făcut asemenea descoperiri⁷, am putut vedea aproape întregul material, așa încît ne putem permite să tragem concluzii cu privire la sarmații pătrunși la Dunărea de jos.

Prezența sarmaților pe teritoriul României este atestată de morminte, descoperite fie întâmplător, fie în urma unor cercetări sistematice.

Nu se cunosc așezări aparținînd acestor migratori, în schimb s-au descoperit materiale sarmatice în așezări aparținînd dacilor liberi și carpilor.

Pînă în prezent s-au identificat morminte sarmatice în circa 119 puncte (pl. 1), situate atît în zona extracarpatică (Moldova, Muntenia și Dobrogea), cît și în cîmpia din vestul țării (Crișana și Banat). Nu s-au descoperit morminte sarmatice în Transilvania, Oltenia⁸ și vestul Munteniei, zona care a fost cuprinsă între limesul alutan și cel transalutan. Notăm că aproape peste tot sarmații au preferat zonele de stepă și rar de tot au pătruns în regiunile cu teren accidentat de la marginea cîmpiei (Ivești, Poienești).

Mormintele sarmatice apar izolat (Mitoc, Vaslui, Focșani, Șendreni, Dridu etc.) sau în grupuri mici, de două (Cetatea Veche, Glăvăneștii Vechi) pînă la 13 morminte cum este cazul la Trușești unde s-a săpat întreg cimitirul. Rar de tot numărul mormintelor este mai mare și în această situație se află numai trei necropole : Tîrgușor (25 morminte), Probota (22 morminte) și Poienești (23 morminte)⁹. Desigur că în unele locuri numărul mormintelor a putut fi mai mare deoarece o serie au fost distruse cu ocazia diverselor lucrări, fără ca specialiștii să le poată înregistra. Totuși, ținînd seama și de aceste distrugerii, cît și de faptul că nu peste tot s-au făcut cercetări exhaustive, constatăm că pe teritoriul României nu poate fi vorba de mari necropole sarmatice de genul celor cunoscute în U.R.S.S., la est de Nipru și în special în zona dintre Don și Ural. Din acest punct de vedere, situația din România se aseamănă cu cea din sud-vestul Uniunii Sovietice, în special cu regiunea dintre Prut și Nistru. Lucrul este explicabil, deoarece avem de-a face cu aceeași

⁷ Ținem să mulțumim în mod deosebit cercetătorilor S. Morintz, N. și Em. Zaharia, Gr. Foiț, E. Dörner, N. Angheliescu și N. Chidioșan. Mulțumim de asemenea, prof. I. Nestor și Eug. Zaharia care ne-au permis să consultăm jurnalul de săpături, planurile, și să vedem o parte din materialele de la Ploiești-Triaș.

⁸ Mormîntul de la Vădastra și tezaurul de la Coșoveni (datat în jurul anului 400 e.n.), sînt hunice și nu alanice. Cf. Gh. Bichir și Eug. Popescu, în *Studii și comunicări*, Pitești, 1968, p. 96.

⁹ Mormintele de inhumăție de la Poienești sînt considerate de I. Ioniță și V. Ursache, *carpice (SCIV, 19, 1968, 2, p. 224)*. Pentru atribuirea lor sarmaților, vezi Gh. Bichir, *SCIV, 20, 1969, 2, p. 228—236*.

ramură sarmatică, pătrunsă cam în aceeași vreme și practicînd aceleași ritualuri funerare. În plus și în sud-vestul Uniunii Sovietice și pe teritoriul României, sarmații au venit în contact nemijlocit cu populații de origine traco-dacică.

Pătruși la Dunărea de jos, sarmații pierd într-o măsură considerabilă caracterele primordiale ale ceremonialului funerar și cultura lor materială, capătă o coloratură specifică acestei regiuni sub influența populației autohtone daco-carpice și a contactului cu civilizația romană. Așa se explică faptul că pe teritoriul României nu se cunoaște nici un mormînt cu tumul, în schimb, sînt relativ frecvente înmormîntările secundare în tumuli mai vechi, aparținînd în special epocii de tranziție de la neolitic la epoca bronzului (grupul mormintelor cu ocră): Măgura Jilavei, Smeieni, Hagieni, Brăilița, Valea Lupului, Glăvăneștii Vechi, Larga Jijia, Șuletea, Brîlad-Prodana, Tecuci, Șendreni, Largu (în dune de nisip) și Histria, necropola tumulară din epoca elenistico-romană.

Tot sarmaților aparțin și înmormîntările secundare din tumulul nr. 2 de la Ploiești-Triaș¹⁰, considerate de alți cercetători ca aparținînd culturii Sintana de Mureș-Cerneahov și datate în secolul IV e.n.¹¹

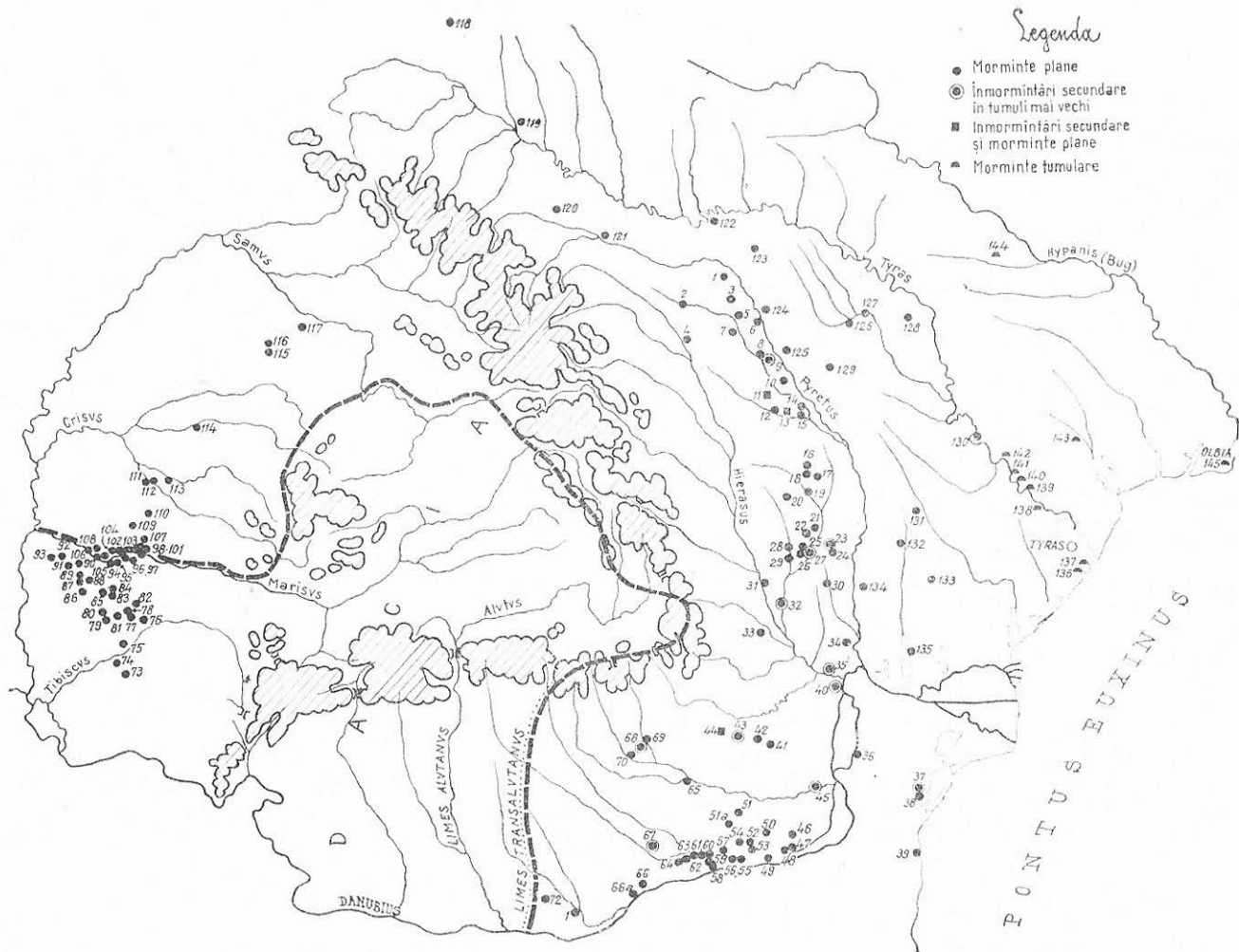
Pe baza materialului descoperit (ceramică și o fibulă de bronz), mormintele de la Ploiești-Triaș se datează în prima jumătate a secolului III e.n. Datarea este confirmată și de o monedă de bronz de la Elagabal (anii 219—220) găsită în tumulul nr. 2. Menționăm că toate înmormîntările secundare din tumuli (evident cele sarmatice), cunoscute pînă în prezent în Muntenia și Moldova se datează post anul 200, încadrîndu-se în special în limitele primei jumătăți a secolului III e.n. Probabil că sarmații, pătruși în zona extracarpatică a României, dominată în această vreme de carpi, n-au mai avut posibilitatea să-și înalțe morminte somptuos și au preferat să se înmormînteze în tumuli deja existenți. Este un ecou al practicilor funerare de „acasă“, pe care roxolanii pătruși la Dunărea de jos nu-l mai pot respecta.

Marea majoritate a mormintelor sarmatice din România sînt grupate în cimitire plane. Se întîlnesc morminte de bărbați, femei și copii, ceea ce dovedește că se aflau aici cu familiile. Majoritatea zdrobitoare a mormintelor sarmatice din zona extracarpatică a României sînt orientate nord-sud (Dridu, Oltenița-Iordoc, Coada Lupului, Valea Mare, Căscioarele, Largu, Tirgșor, Lețcani, Vaslui, Valea Lupului, Holboca, Probotă, Pogorăști, Unțești, Epurenii, Dingenii etc.), cu mici oscilații spre est sau vest (Tirgșor, Cristești, Poieniști, Largu, Oltenița-Fundeanu, Renie, Cioinagi M.1 și M.2 etc.), în funcție de anotimpul cînd au fost înhumați. Orientarea N-S este caracteristică și etapei tîrzii a mormintelor sarmatice de la Volga¹². Mai rar se întîlnesc schelete cu capul spre vest și

¹⁰ Săpături efectuate sub conducerea prof. I. Nestor, vezi *Raport MNA*, 1942—1943, București, 1944, p. 56.

¹¹ I. Ioniță, în *AM*, 1966, p. 189, și fig. 1; B. Mitrea și C. Preda, *Necropolele din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 88.

¹² Cf. K. F. Smirnov, în *VDI*, 1, 1948, p. 215; idem, în *KS*, 108, 1966, p. 34—36; idem, în *MIA*, 78, p. 241—257.

Pl. I. — Harta descoperirilor sarmatice (vezi explicația la pag. 171).

picioarele spre est (Ștefănești, Valea Lupului, Poienești) și extrem de rar (Cionagi-Balintești, M.3), avînd orientarea SSE (capul) NNV (picioarele).

Aceeași orientare ca și mormintele din cimitirele plane o au și înmormîntările secundare din tumuli.

Spre deosebire de zona extracarpatică, în cîmpia din vestul țării (Crișana și Banat), predomină mormintele orientate S (capul), N (picioarele — Șimand, Zădăreni I, Zădăreni II, Simpetru German I, etc.), cu mici oscilații spre est sau vest, morminte întîlnite în aceleași necropole. Rar de tot se întîlesc schelete care au capul spre nord sau vest (Zădăreni I). Orientarea S-N, cu oscilații spre est sau vest, este caracteristică sarmatilor iazigi din pusta ungară (Alföld) ¹³.

În ceea ce privește poziția scheletelor, notăm că cele mai multe dintre ele erau culcate pe spate cu picioarele în poziție normală și brațele întinse pe lîngă corp (pl. II/1) sau avînd uneori unul din brațe îndoit din cot și așezat pe piept sau abdomen (Trușești, Pogorăști, M.3, Cioinogi-Balintești, M.4). Mai rar s-au descoperit schelete în poziție chircită (Oltenița-Coadă Malului, Tîrșor (M.200), Șimand (M.4), Ștefănești, Păuleasca (pl. II/3) etc.). Nu lipsesc nici scheletele în poziție „atacatoare“ (de atac), cu un picior întins și altul îndoit din genunchi (Jugureanu), sau „dansatoare“, cu mîinile depărtate de corp și picioarele desfăcute în așa fel, încît descriu un romb (Rușețu), ultimele două poziții specifice roxolanilor ¹⁴.

La Zimandu Nou (E. Dörner) și Cionagi-Balintești (Eug. Zaharia) s-au descoperit morminte în care oasele erau „răvășite“ și chiar lipseau părți din schelet. Neposedînd date suficiente nu știm în ce măsură este vorba de reînhumare sau de un anumit ritual al ciopîrtirii cadavrului ¹⁵.

În mod obișnuit în fiecare mormînt era îngropat un singur individ, dar se cunosc și cazuri cînd s-au înmormîntat două persoane (Glăvăneștii Vechi, Ștefănești, Ploiești-Triaș), mamă și copil sau soț și soție. La Histria în sectorul Z₂, mormîntul 5 conținea trei schelete (soț, soție și copil).

În multe morminte s-au descoperit schelete cu craniile deformate artificial : Probota, Trușești, Pogorăști, Poienești, Cionagi-Balintești, Focșani și Șendrei, în Moldova, Largu, Călărași, Oltenița-Puțul de Căramidă, Cetatea Veche (Tatina), Spanțov, Oinac și Tîrșor, în Muntenia, Histria și Constanța (Tomis) în Dobrogea și Șimand în vestul țării, în Crișana. Cele mai multe schelete cu craniu deformat s-au descoperit la Tîrșor (circa 12 schelete), Poienești (nouă schelete, două de maturi

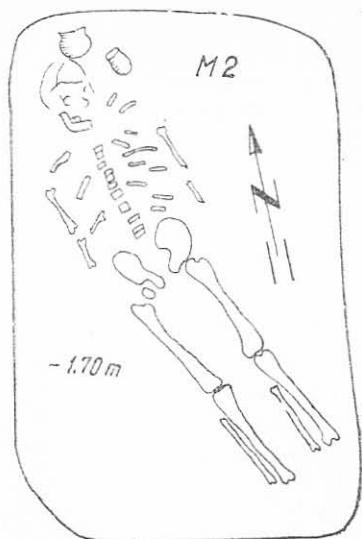
¹³ Cf. M. Parducz, în *ArchHung*, XXV, 1941, p. 46—58 ; idem, în *ArchHung*, XXVIII, 1944, p. 48—59 ; idem, în *ArchHung*, XXX, 1950, p. 130—138.

¹⁴ Cf. pentru detaliile de rit și ritual specifice roxolanilor, K. F. Smirnov, în *VDI*, 1, 1948, p. 213—219. Cercetările de la Jugureanu și Rușețu au fost efectuate de Gh. Bichir.

¹⁵ Situația este întîlnită și în unele necropole sarmatice din URSS (cf. M. I. Viazmitina, în *Arheologia-Kiev*, VIII, 1953, p. 62, fig. 1/2, 3). Și la Trușești cinci morminte aveau oasele răvășite, dar aici deranjamentele puteau fi provocate și de gangurile de animale (SCIV, IV, 1953, 1—2, p. 28).

1

2

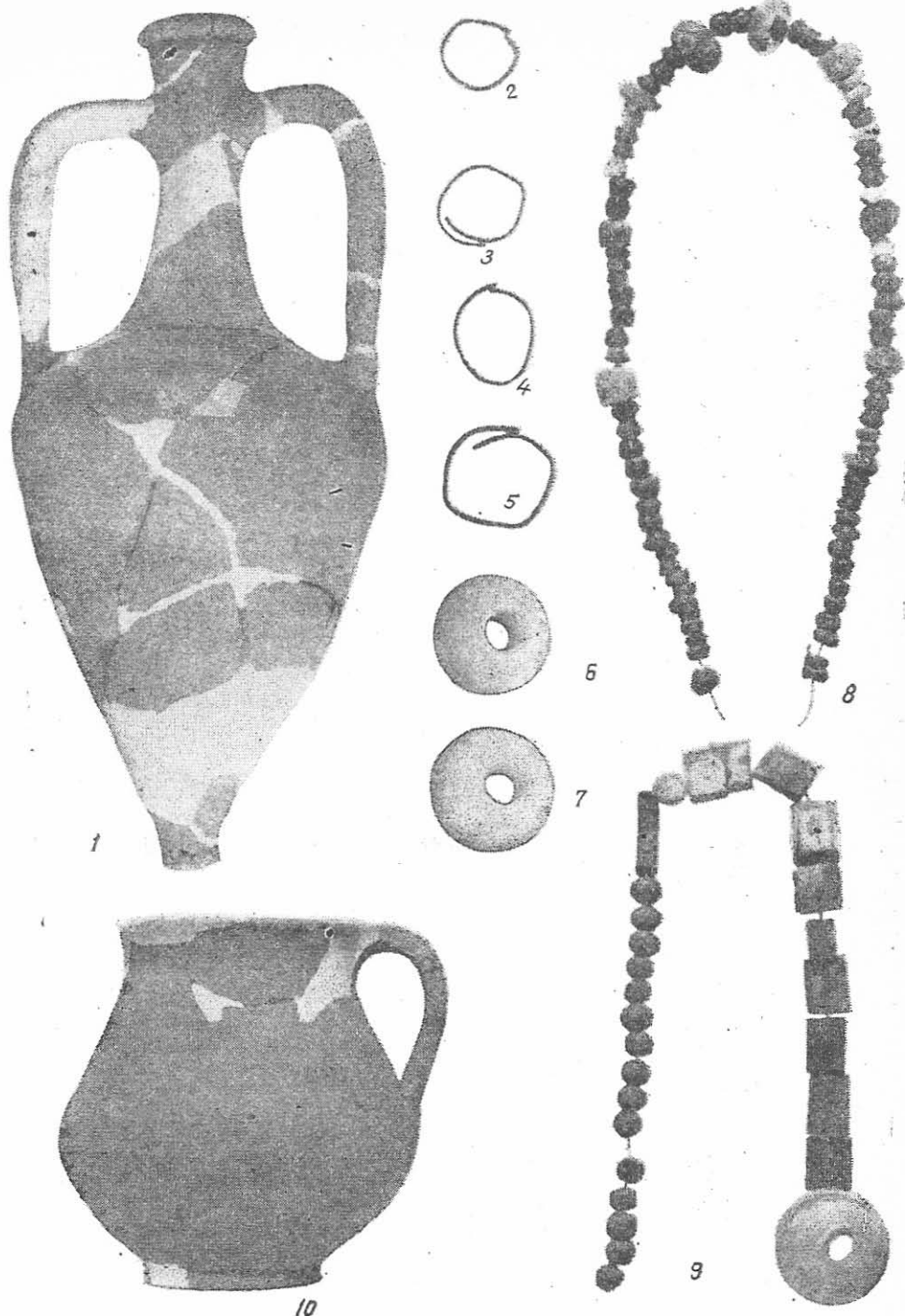
3

Pl. II. — Morminte *in situ*; 1, Oltenița — Renie, M. 7 (după S. Morintz și B. Ionescu); 2 — Jugureanu, M. 2; 3 — Păuleasca, M 57 (după Gh. Bichir).

și șapte de copii și adolescenți) și Histria-necropolă plană (nouă)¹⁶. În mod obișnuit era practică deformarea artificială fronto-occipitală sau cea circular-erectă.

În stadiul actual al cercetărilor, în România nu se cunosc morminte, conținând schelete cu crani deformat artificial, anterioare sfârșitului

¹⁶ Cf. Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., XI, p. 215; Gh. Diaconu, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 325 și D. Nicolăescu-Plopșor, în *St. Cercet. Antropol.*, 6, 1969, 1, p. 19.

Pl. III. — Obiecte de inventar din morminte; 1, Amforă de tip roman (Bucov-cenotof); 2-5, cercei din bronz (Păuleasca); 6-7, perle de calcedoniu (Hagieni); 8, colier de mărgele (Păuleasca); 9, șirag de mărgele (Rușețu); 10, cană cenușie (Sărulești).

secolului II e.n. ; cele mai multe descoperiri de acest fel se datează în prima jumătate a secolului III e.n. De altfel este știut că iazgii și roxolanii timpurii n-au practicat deformarea artificială a craniului, așa cum au făcut roxolanii târzii, alanii, hunii și alte seminții ¹⁷.

În mod frecvent gropile mormintelor sînt strîmte și au forma rectangulară cu colțurile rotunjite.

La Smeieni (V. Teodorescu), Tîrșor (Gh. Diaconu) și Jugureanu (Gh. Bichir) s-au descoperit gropi rectangularare largi, aproape patrute, în care scheletele au fost așezate în diagonală (pl. II/2), ritual funerar specific roxolanilor. Dar, cîtă vreme mormintele de acest tip descoperite pe teritoriul Uniunii Sovietice au în mod obișnuit un inventar bogat, cele din România au un inventar sărac. În unele morminte (Focșani, Jugureanu) s-au găsit bucăți de cretă, obicei de asemenea cunoscut la roxolani.

Unele gropi de morminte au avut trepte pe pereții laterali (Trușești) sau simple praguri în colțul nord-estic, unde se așezau vasele (Vaslui, Pogorăști, M.1). La Oinac (M.77) și la Histria, în necropola tumulară din epoca elenistico-romană (M.XXX²) s-au descoperit morminte cu trepte și nișe ; unul din mormintele de la Oinac (M.42) avea numai nișă. Morminte sarmatice cu praguri și nișe s-au descoperit și în cadrul necropolelor de tip Sintana de Mureș-Cerneahov, la Spanțov și Alexandru Odobescu ; ele sînt bine documentate și în necropolele sarmatice din U.R.S.S. ¹⁸.

Rar de tot au apărut în morminte resturi de lemn de la construcții mortuare (Trușești, două morminte și Vlad Țepeș, un mormînt), fapt de asemenea întîlnit în lumea sarmatică.

La Pogorăști s-a constatat purificarea prin foc a fundului gropii, la două morminte, ale căror schelete purtau urme de ardere. Atît pe schelete, cît și sub ele s-au descoperit resturi de cărbuni și cenușă ¹⁹. Asemenea situații sînt întîlnite și în unele morminte roxolane din sudul Uniunii Sovietice și trebuie puse în legătură cu existența cultului focului la populația respectivă.

La Bucov-Cărămidărie, s-a identificat un cenotaf, sistem de înmormîntare practicat încă din preistorie ²⁰.

¹⁷ Părerăa lui J. Werner (*Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches*, München, 1956, p. 12), că la vest de Nîpru nu se găsesc schelete cu cranii deformate artificial, mai timpurii de începutul secolului V e.n., nu mai poate fi susținută (cf. S. Morintz, în *Dacia*, N. S., III, p. 466 ; I. Nestor, *Raports, II, Antiquité*, p. 130 și Gh. Bichir, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 230—231.

¹⁸ Cf. B. Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, p. 100—103 și 151 și N. V. Anfimov, în *MIA*, 23, 1951, p. 191. Pentru Oinac vezi D. Berciu și colab. în *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 308—310, iar pentru Histria, cf. P. Alexandrescu, în *Histria*, II, p. 221.

¹⁹ Și la Valea Lupului un schelet zăcea pe un strat de cenușă (cf. *Materiale*, III, 174). Pentru Pogorăști, vezi *AM*, II—III, p. 314, 329—330.

²⁰ Cf. G. Wilke, *Kenotaphion*, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, VI, Berlin, 1926, p. 326 și *RE*, XI, Stuttgart, 1922, col. 171—172. Cercetările de la Bucov-Cărămidărie au fost efectuate de Gh. Bichir.

Inventarul mormintelor diferă de la caz la caz : se cunosc morminte cu inventar bogat sau sărac (pl. II/1—3), iar de multe ori mormintele sînt lipsite de inventar, atribuirea lor etnică făcîndu-se pe baza detaliilor de rit și ritual.

Inventarul mormintelor constă din ceramică, obiecte de podoabă (perle, cercei, brățări, pandantive etc.), accesorii pentru vesminte (fibule, catarămi), obiecte de uz casnic (cuțite, fusaiole) și mai rar din arme (săbii, pumnale) și piese de harnașament (zăbale de fier ca la Trușești și Ivești), lucruri bine cunoscute în mormintele sarmatice din U.R.S.S. și Ungaria.

Ceramica este lucrată cu mîna sau la roată. Ceramica lucrată cu mîna este reprezentată de vase de tip sarmatic (pl. IV/1—2, 4—6 ; pl. V/3—5 ; pl. VI/19 ; pl. VII/4, 10, 22 ; pl. VIII/4 ; pl. X/1—2 ; pl. XIV/2—3 ; pl. XVI/9 ; pl. XVIII/2, 4 ; pl. XIX/3—4), care își găsesc bune analogii în complexele sarmatice din stepele nord-pontice ; ne referim în special la descoperirile din zona extracarpatică a României, căi cele din vestul țării (Crișana și Banat) se leagă mai strîns de materialele din cîmpia ungară (Alföld).

Ceramica dacică, lucrată cu mîna, apare rar în complexele sarmatice din zona extracarpatică, ea este însă, mai des întîlnită, în mormintele sarmaților iazigi din vestul României și din cîmpia ungară (Alföld)²¹.

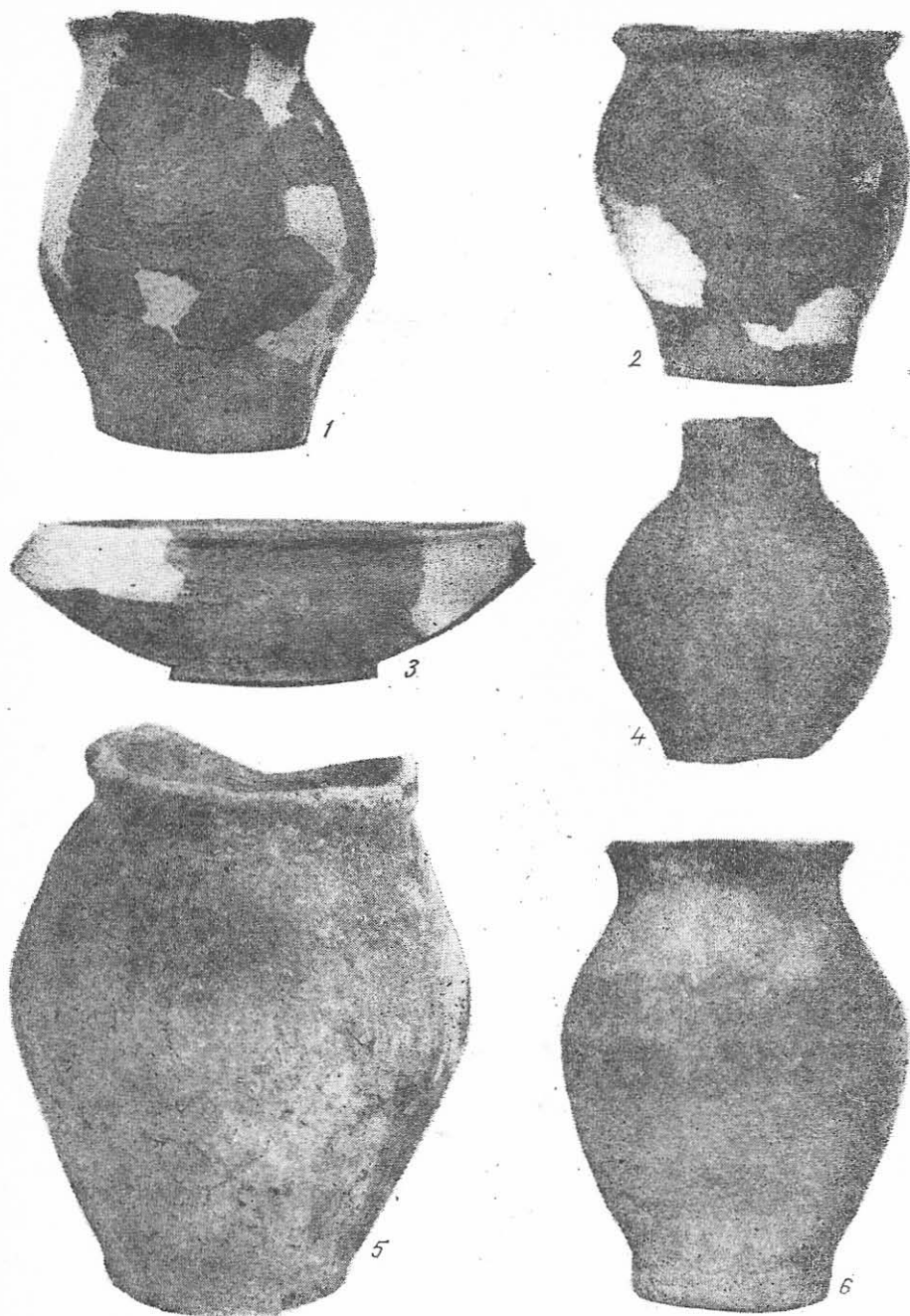
În schimb, în mormintele sarmatice din România apare destul de frecvent ceramica dacică și carpică lucrată la roată. Ne referim la străchini (Tecuci, Focșani, Oltenita-Renie, Pogorăști) amfore de tip carpic (Pogorăști) și în special cămile și cănițele cu o toartă (Ștefănești, Pogorăști, Lețcani, Valea Lupului (pl. IX/7), Popești, Vaslui, Serbotești, Unțești, Epurenii (pl. VII/5), Ivești, Tecuci, Focșani, Cioinogi (pl. VI/18, 20), Largu (pl. XIX/1—2), Smeieni, Căscioarele (pl. VII/5), Cetatea Veche (Tatina), Ploiești-Triaș, Oltenița-Valea Mare, Fundeanu, Coadă Lupului, Iordoc, Ulmeni, Renie (pl. XVIII/5—6), Șimand (pl. XXI/3), Sărulești (pl. III/10).

Cămile de tip carpic apar frecvent și în mormintele sarmatice din sud-vestul Uniunii Sovietice, zona dintre Prut și Nistru (Bocani (r. Fălești), Soldănești (r. Rezina), Prajila (r. Florești) etc.)²².

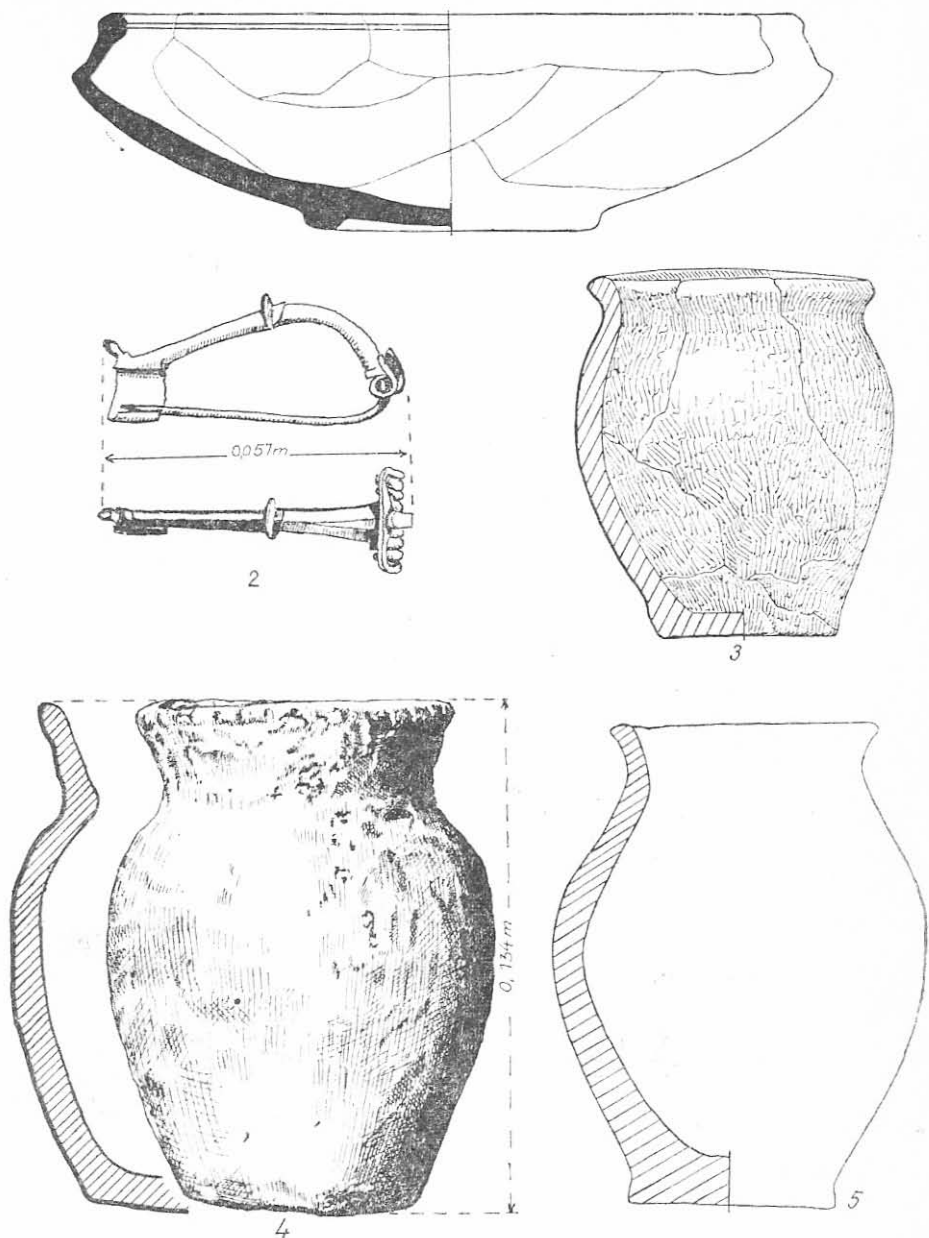
Ca și în necropolele sarmatice din Uniunea Sovietică și Ungaria și în mormintele sarmatice din România, apare ceramică romană (pl. III/1 : pl. XVI/8), dar într-o măsură mult mai mică decît ceramica daco-carpică.

²¹ Vezi M. Párducz, în *ArchHung.*, XXV, 1941, p. 63—66 și planșele respective ; idem, în *A. Mora Ferenc Muzeum Evkönyve*, I, Szeged, 1956, p. 20—22 ; pl. II/8 și III/6—10, 12—13 ; E. Dörner, *op. cit.*, Arad, 1968, p. 19—22.

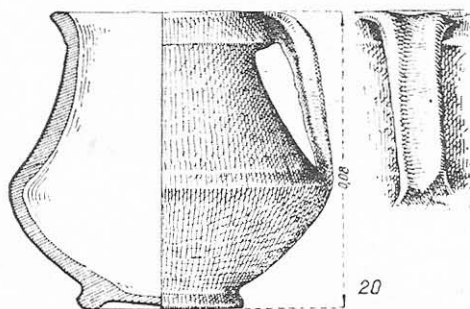
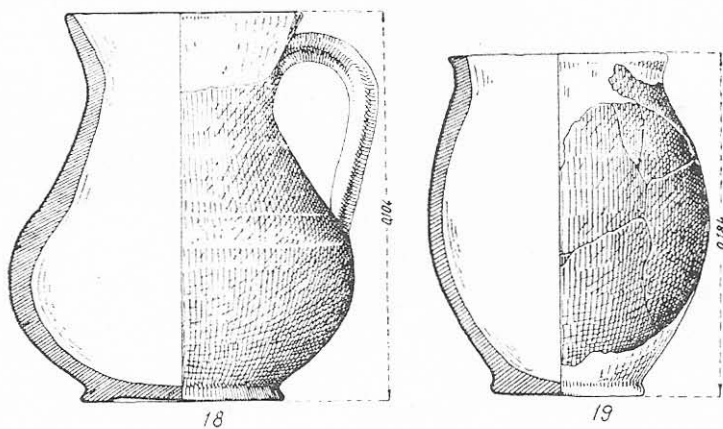
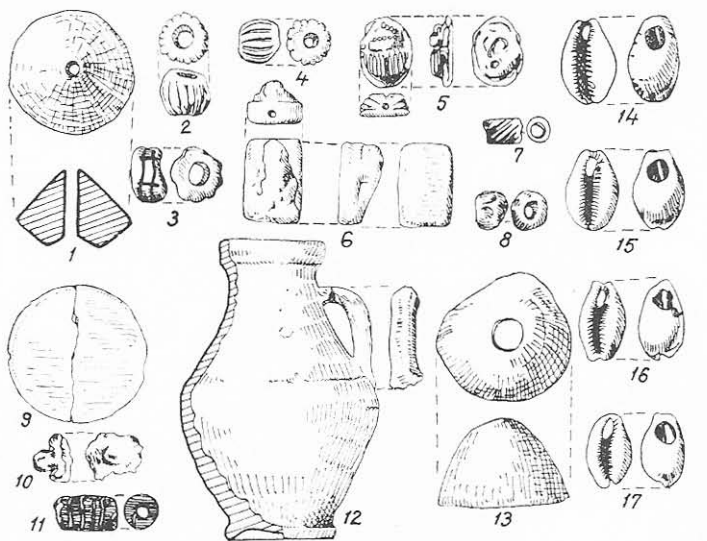
²² Vezi G. B. Fedorov, în *Izvestia-Kişinev*, 1956, p. 52, fig. 3 și p. 60, fig. 9/1—4, 6—8 și Gh. Bichir, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 187—188, nota 62. Necropola de la Bocani se datează, după părerea noastră, în a doua jumătate a secolului II e.n. și în prima jumătate a secolului III e.n. Nu este nimic care să poată fi datat în a doua jumătate a secolului III e.n. și în secolul IV. Fedorov datează necropola în secolele II—IV e.n. (vezi, *op. cit.*, p. 59—65).

Pl. IV. — Vase din morminte ; 1-2, Jugureanu (M. 2) ; 3, Păuleasca (strachină ce-
nușie) ; 4-5, Rușețu (M. 1) ; 6, Jugureanu (M. 1).

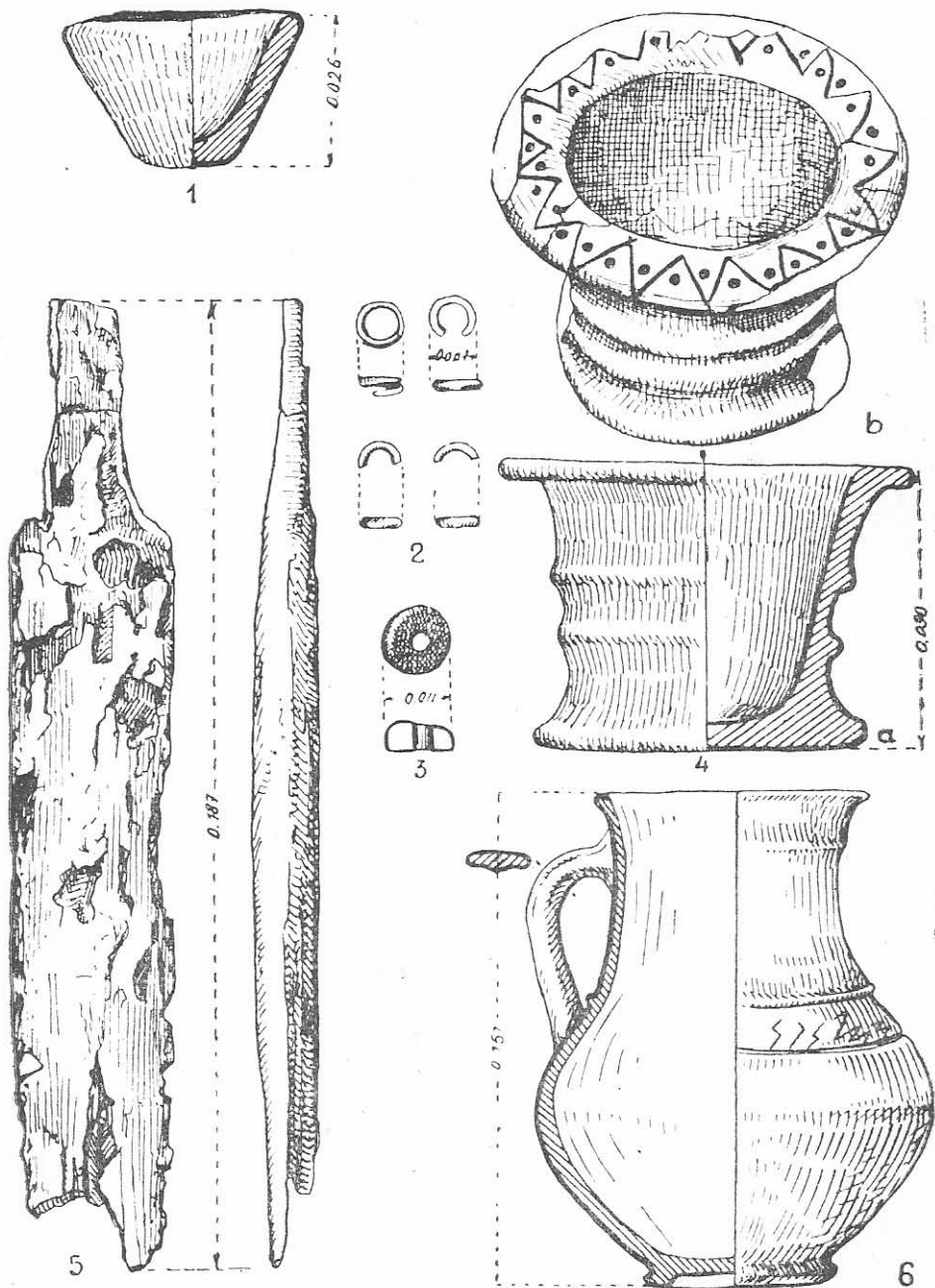
Pl. V. — Obiecte din morminte: 1 — Păuleasca; 2 (fibulă de bronz) și 4, Dorobanțu, 3, 5, Jugureanu.

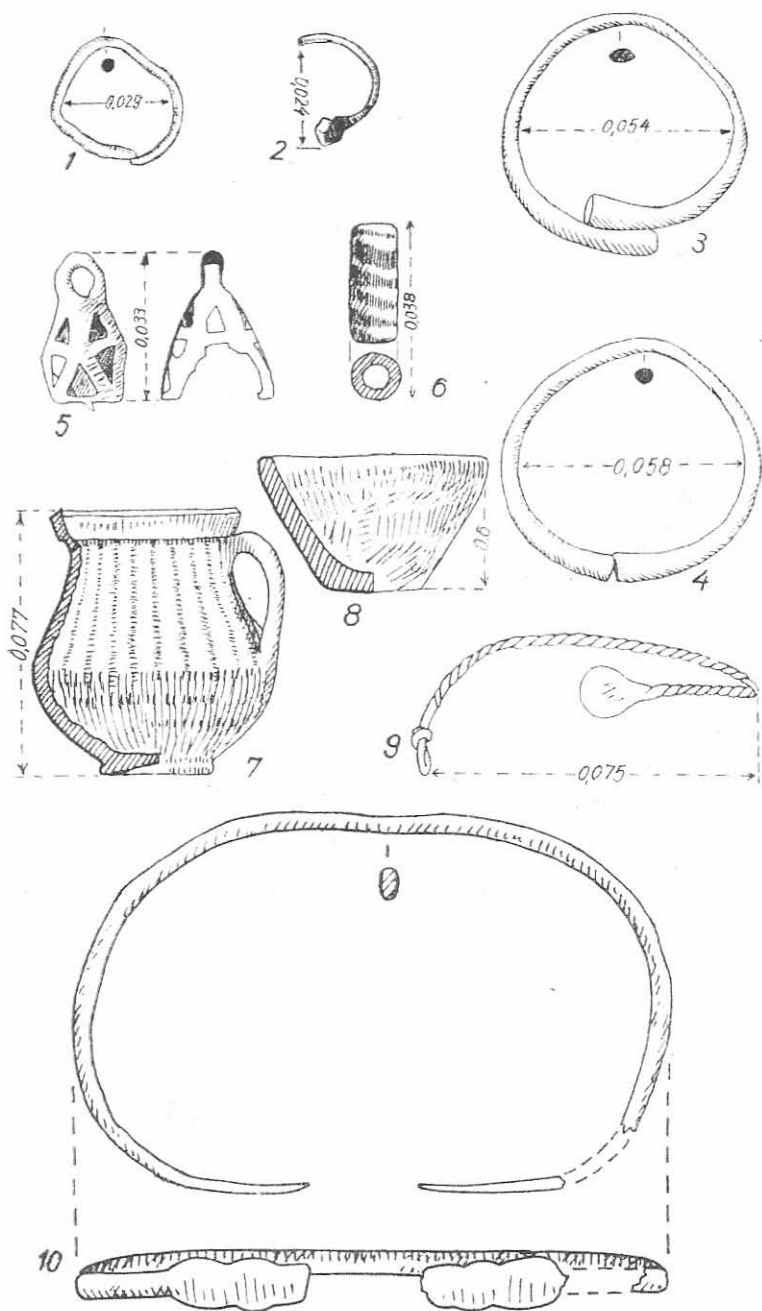
Pl. VI. — Obiecte descoperite în morminte; 1-17 Stefănești (după N. Zaharia, M. Petrescu Dîmbovița și Em. Zaharia); 18-20 Ciocinași-Balintești (după Eug. Zaharia).

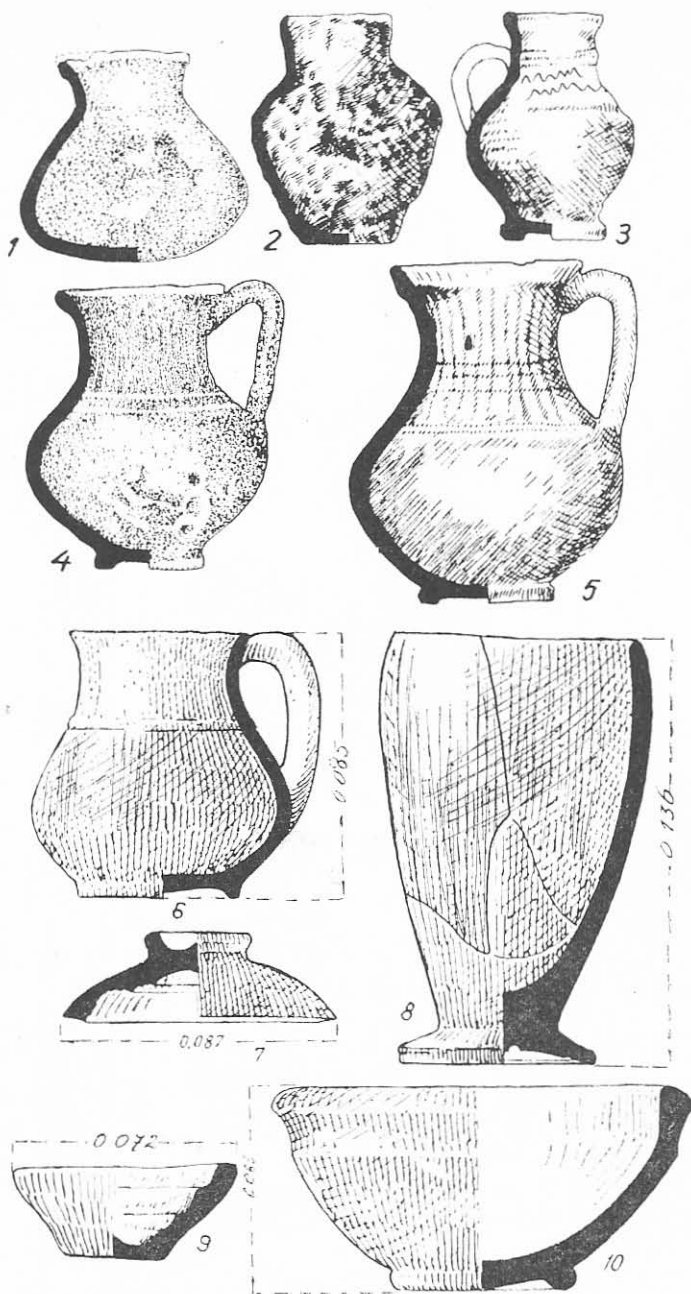
Pl. VII. — Epureni (1-5); Probota (7-25, după N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia); 6, Căscioarele (după S. Morintz).

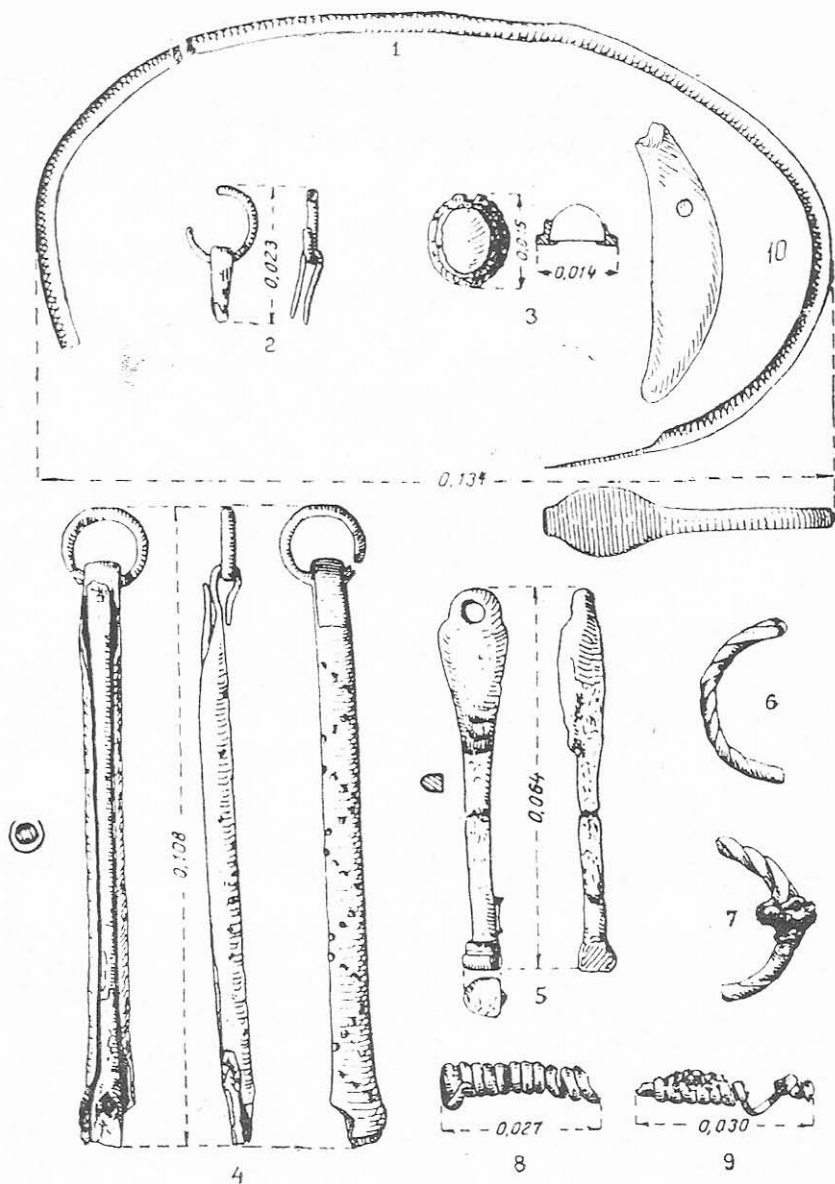
Pl. VIII. — Inventarul mormintului de la Vaslui (după Al. Andronic).

Pl. IX. — Obiecte găsite în morminte ; 1-9 Valea Lupului ; 10 Trusești (după M. Petrescu-Dîmbovița și colab.).

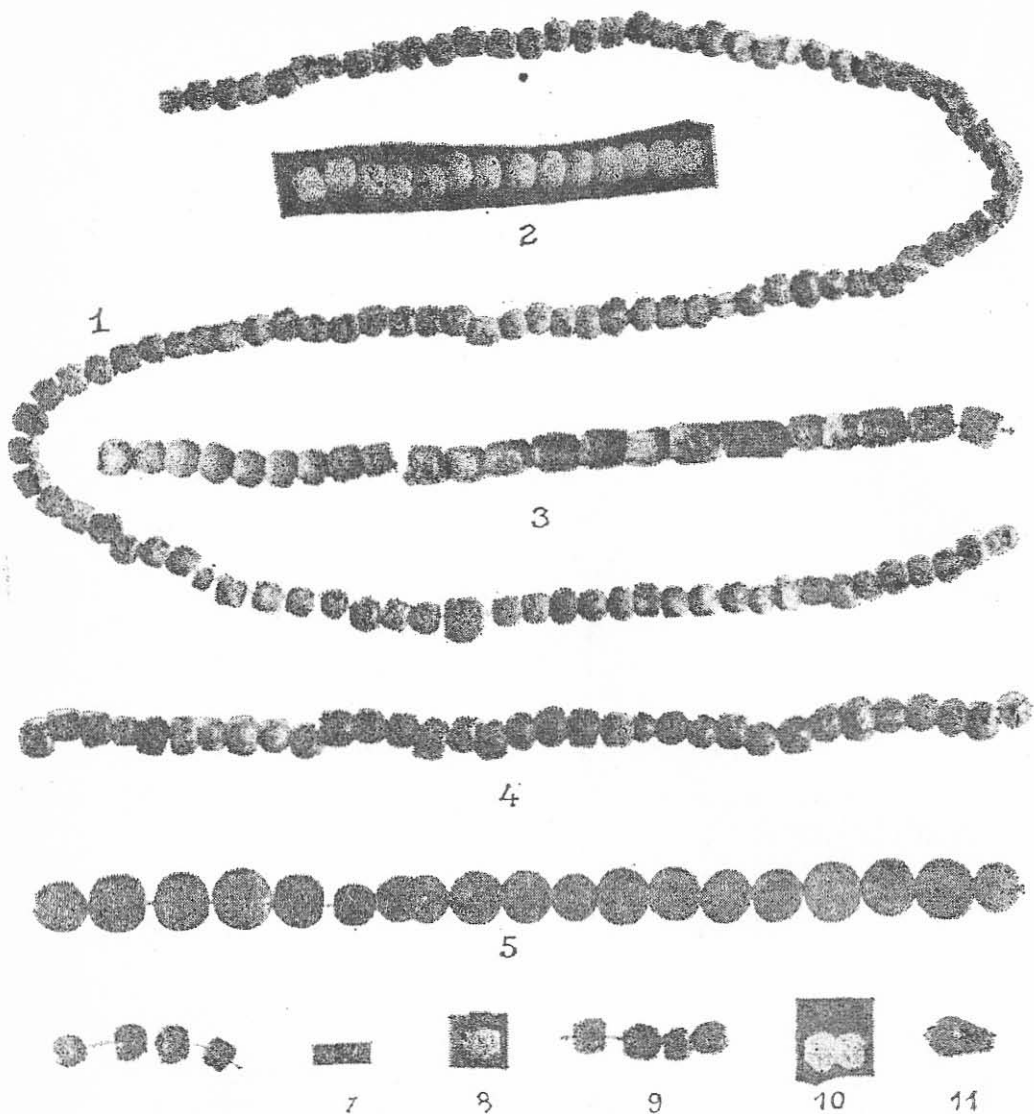

Pl. X. — Ceramică din morminte ; 1-5, Vlăsinești (după Gr. Foiț) ; 6-10, Focșani (după S. Morintz).

Pd. XI. — Obiecte din mormîntul de la Focșani.

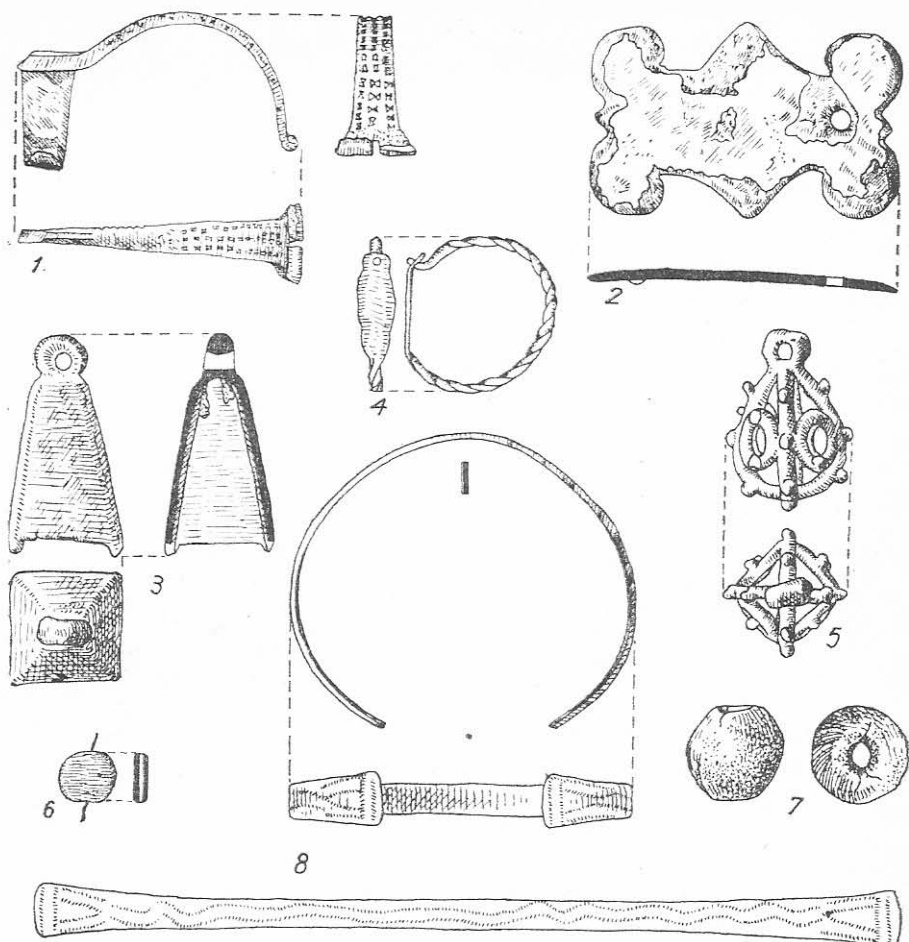
La Oltenița-Renie, în mormîntul nr. 7, S. Morintz a descoperit un vas de sticlă romană (pl. XVI/3), iar la Ulmeni un vas de bronz de tip italic (pl. XVI/1 și pl. XVII). Vase de tip italic, apropiate ca formă, s-au mai descoperit la Bărboși în România, în unele morminte sarmatice din

Pl. XII. — Focșani, perle din mormint (după S. Morintz).

U.R.S.S. (Olonesti, Usti-Labinskaia, Maidan, Starița) și în alte complexe din cadrul imperiului roman și din afara lui ²³.

²³ Cf. A. I. Meliukova, în *SA*, 1, 1962, p. 199—200; V. P. Șilov, în *Античная история и культура Средиземноморья и причерноморья*, Leningrad, 1968, p. 318—320 și fig. 4; A. Radnóti, *Die Römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Budapest, 1938, p. 9—68.

Pl. XIII. — Obiecte din inventarul mormintului de la Căscioarele (după S. Morintz).

Singurele arme descoperite în morminte sînt săbiile și pumnalele (circa 15) păstrate în mod obișnuit în stare fragmentară. S-au descoperit asemenea arme la Smeieni (M.3), Largu (M.4 și M.6), Rușetu, Renie (M.3), Tecuci, Serbotesti, Vaslui, Valea Lupului, Trușești (M.5), Ivești, Probotă, Pogorăști (M.3), Arsachi, Dîngeni (?), Broscăuți. La Probotă, Largu, Pogorăști și Broscăuți, pumnalele erau puse în partea dreaptă a scheletului. Exemplarele întregi și cele care pot fi întregite sînt de tipul cu inel la capătul de sus al mînerului și au o mică gardă la baza lui (pl. XX/1—2), arme specifice roxolanilor²⁴. Teaca era de lemn, așa cum s-a constatat la Smeieni, Largu, Vaslui și Valea Lupului.

²⁴ Este știut că în cimpia ungară (Alföld) asemenea arme nu apar decît odată cu pătrunderea roxolanilor aici (cf. J. Harmatta, în *AE*, 77, 1950, 1, p. 17—18 și M. Párducz, în *Acta ArchHung*, VII, 1956, p. 173).

În nici un mormînt sarmatic din România nu s-au găsit vîrfuri de săgeți.

Într-o serie de morminte s-au descoperit cuțite de fier (Largu, Pogorăști, Probota) și clopoței de bronz, de formă conică (Ștefănești (pl. VI/13), Broscăuți, Tîrșor (pl. XIV/13), Largu, Smeieni, Ulmeni-Oltenița) sau piramidală (Căscioarele (pl. XIII/3), Șendreni, Probota (pl. VII/8), Largu (pl. XX/8), avînd uneori pereții ajurați (Valea Lupului, pl. IX/5). În necropola de la Largu s-au descoperit ambele tipuri de clopoței.

Destul de frecvent apar în morminte (în special în cele de femei) fusaiiolele, de formă tronconică și mai rar bitronconică și sferică. S-au descoperit fusaiiole la : Oltenița-Iordoc, Valea Mare, Renie, Coada Lupului, Fundeanu, Ulmeni, Tîrșor (pl. XV/3), Largu, Epureni, Cristești, Holboca, Glăvăneștii Vechi, Probota (pl. VII/7, 25), Pogorăști, Ștefănești (pl. VI/1), Vlăsinești, Sîmpetru German, Zădăreni, Zimandul Nou și Vărășand. Notăm că în necropola de la Largu s-au întîlnit toate cele trei tipuri. Numărul mare al fusaiiolelor este explicabil dacă ținem seama că ocupația principală a sarmaților era păstoritul, preocupare ce stimula și dezvoltarea torsului. În unele morminte s-au păstrat chiar fragmente de țesătură, imprimate pe oase (Largu, Jugureanu) sau pe unele obiecte din inventar (Probota).

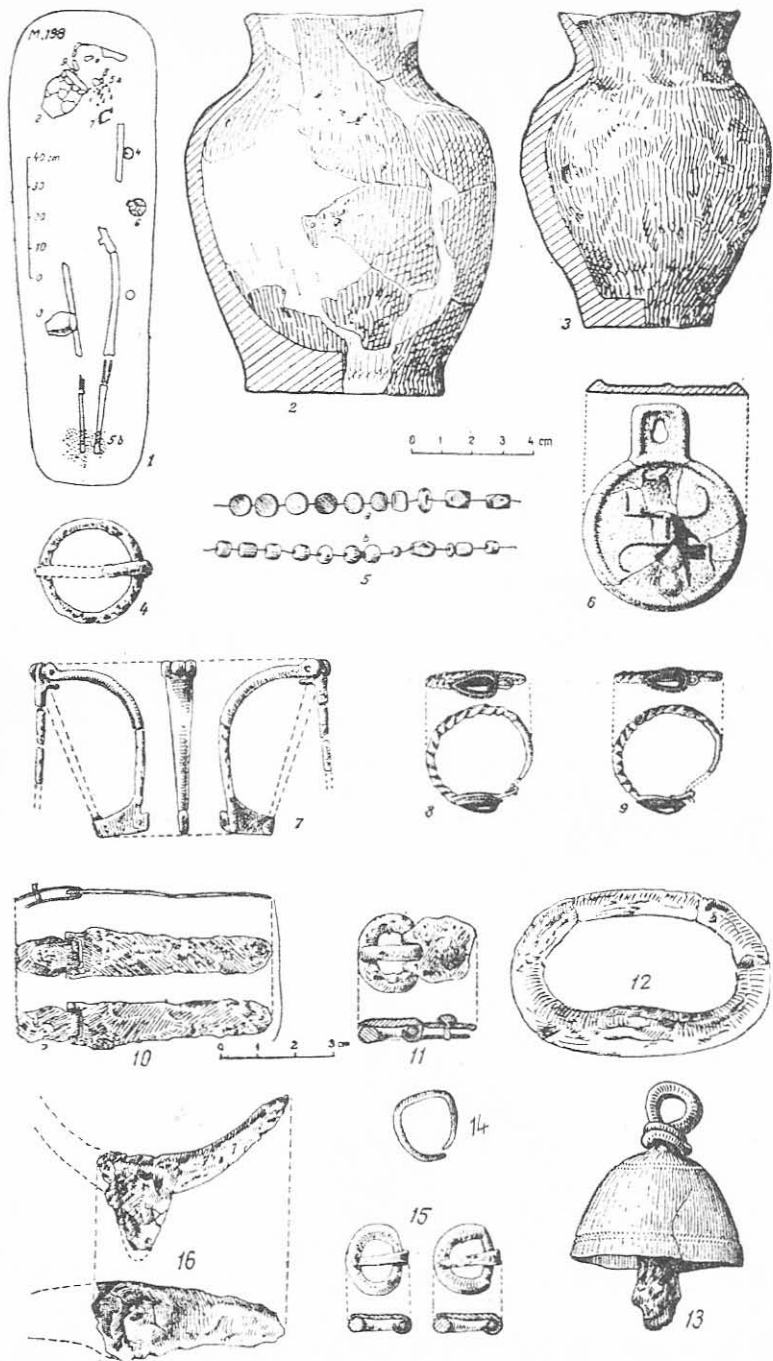
Un loc important în cadrul antichităților sarmatice îl ocupă podoabele. Spațiul nu ne permite să insistăm asupra fiecărui tip în parte, așa încît ne mulțumim să amintim că s-au descoperit cercei (din argint și bronz), brățări (de bronz) și pandantive din bronz (pl. XI/4—5), fier și colți (dinți) de animale (pl. XI/10), podoabe ce-și găsesc bune analogii în mediul sarmatic din estul și vestul țării noastre.

Perlele constituie inventarul obișnuit al mormintelor sarmatice (pl. III/8, 9 ; pl. XII). Variate ca formă și mărime ele sînt lucrate din sticlă, pastă de sticlă, coraliu, chihlimbar, cornalină, lapis-lazuli, calcedoniu și mai rar din os. (Șendreni, Trușești etc.) și bronz (Lețcani, Șendreni și Ploiești-Triaj)^{24a}.

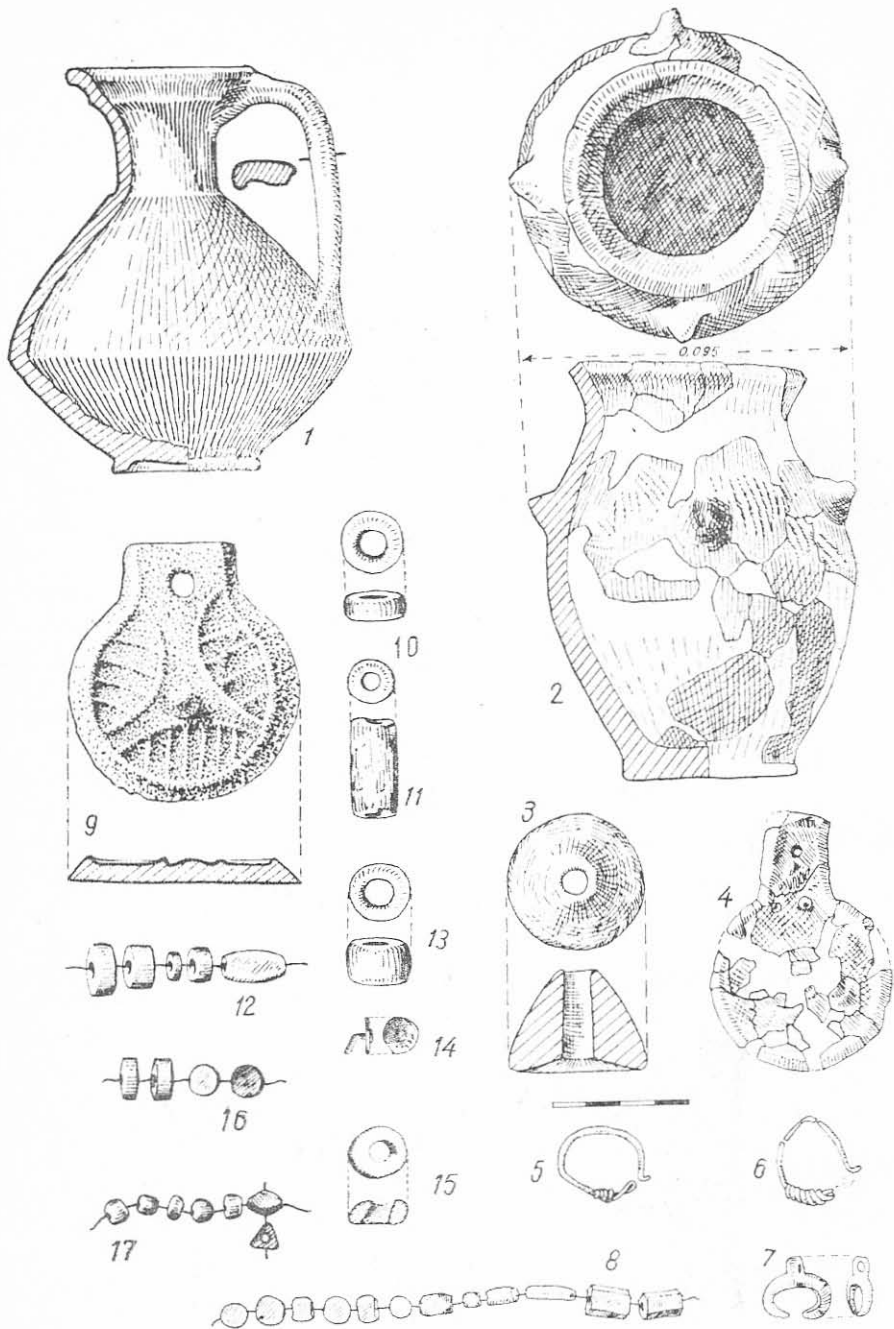
La Holboca, Trușești, Ciocani și Tîrșor, s-au descoperit perle de sticlă acoperite cu foiță de aur. De notat că perlele de calcedoniu, frecvente la iazigii din pusta ungară (Alföld) și în unele morminte din vestul României, apar destul de rar în complexele sarmatice din zona extracarpatică a României (Smeieni, Rușetu, Hagiieni, pl. III/6, 7, 9), ca și în sudul Uniunii Sovietice de altfel.

Mărgelele de calcedoniu se întîlnesc și în complexele carpice din Moldova, dar la carpi sînt prezente numai perlele sferice și lipsesc cele în formă de butoi, specifice iazigilor.

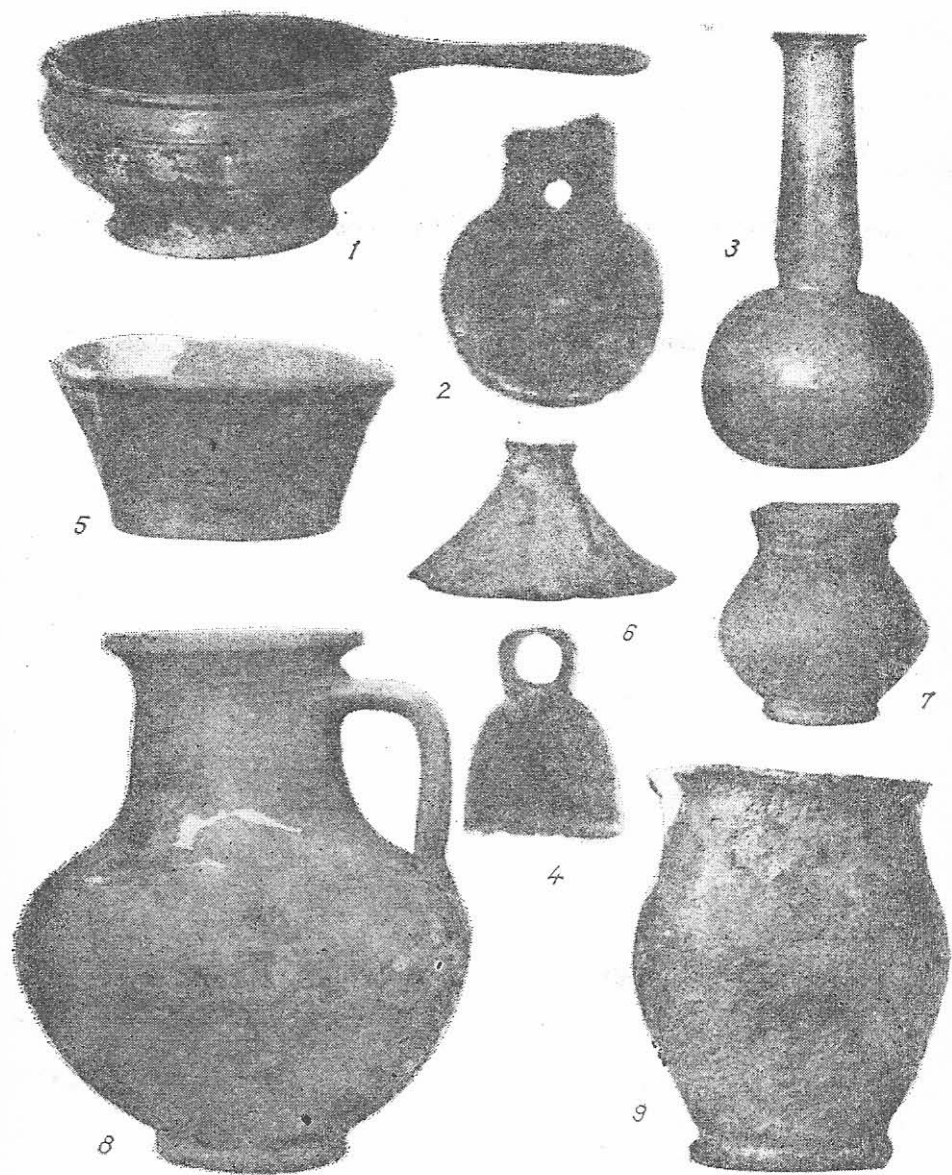
^{24a} S-au descoperit mărgele de chihlimbar la Renie (M. 7), Ulmeni, Tîrșor, Probota, Mitoc, Largu și Untești, iar lapis-lazuli la Căscioarele, Oltenița-Iordoc și Coada Lupului, Tîrșor, Probota, Mitoc, Focșani și Rușetu.

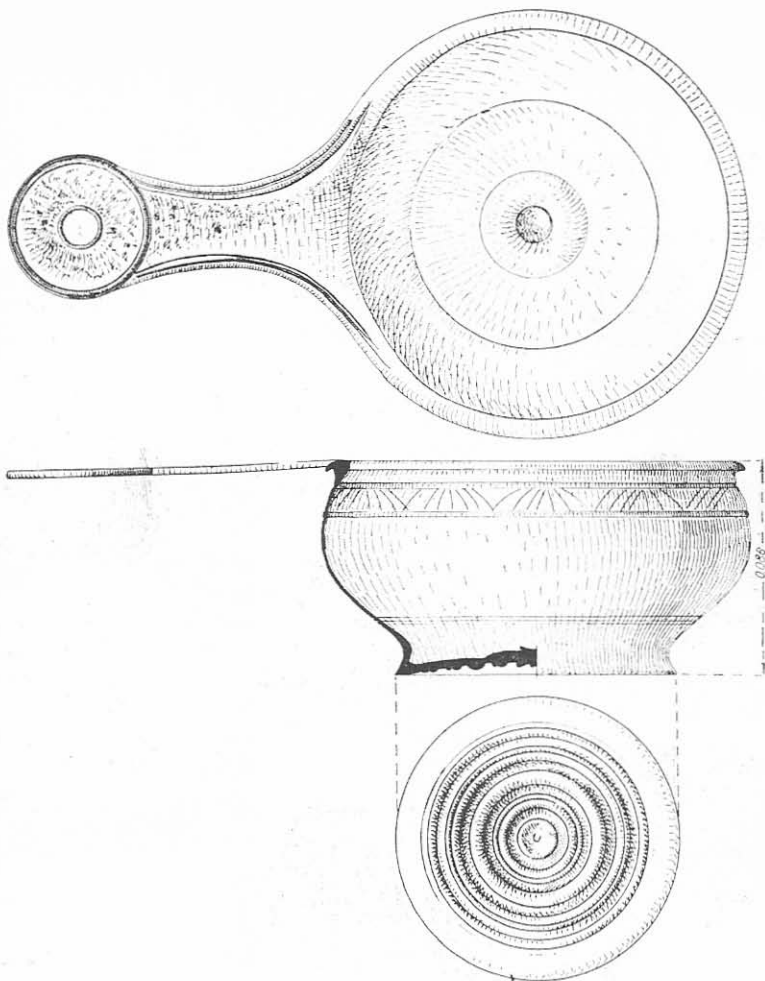
Pl. XIV. — Tîrșor, necropola sarmatică (după Gh. Diaconu).

Pl. XV. — Tîrșor, necropola sarmatică.

Pl. XVI. — Ulmeni-Oltenița; 1, vas de bronz; 2, oglindă de tip sarmato-carpic; 3, flacon de sticlă; 4, clopoțel, 5-9, ceramică (după S. Morintz și B. Ionescu).

Pl. XVII. — Ulmeni-Oltenița, vas de bronz redat și în pl. XVI/1 (foto).

În mod obișnuit numărul perlelor este mai mare în mormintele iazigilor, decît în cele ale roxolanilor și alanilor. Astfel la Șimand, în vestul țării, N. Ghidioșan a găsit în unele morminte iazige (M.3 și M.11) peste 500 de perle la un schelet, în timp ce în zona extracarpatică a României, numărul perlelor este mult mai mic, cele mai multe perle, 238 (întregi și fragmentare) au fost descoperite de S. Morintz în mormîntul de la Focșani (roxolanic). Felul cum erau purtate mărgelele este cunoscut și nu mai insistăm asupra lui. O serie de perle de coraliu, calcedoniu și lapis-lazuli au fost preluate de carpi (Virteșcoiu, Butnărești, Poiana-Dulcești) de la Sarmați, împreună cu alte obiecte de podoabă

(oglinzi, brățări) ca urmare a conviețuirii pe același teritoriu. Mai mult, influența sarmatică se simte și în ceramică. Mai rar apar în mormintele sarmatice din România arșicele (Oltenița-Iordoc) și ghiocurile (Ștefănești în Moldova, Lovrin și Checea în Banat).

Într-o serie de morminte din zona extracarpatică a României (Călărași, Dridu, Tîrșor (pl. XIV/6 ; pl. XV/4, 9), Măgura Jilavei, Oltenița-Ulmeni (pl. XVI/2), Ciocani, Epureni (pl. VII 1), Unțești, Holboca, Probota, Mitoc, Broscăuți și Ștefănești) s-au descoperit oglinzi de metal²⁵. Cu excepția exemplarului de la Ștefănești, toate celelalte oglinzi au forma discoidală, cu minier lateral, perforat, avînd pe revers o tamga și marginea ușor reliefată. Tipul este bine cunoscut la sarmații din stepele nord-pontice, în secolele II—III e.n.²⁶, de asemenea, la carpii și dacii liberi din Moldova și Muntenia. În complexele daco-carpice din România, oglinda nu depășește mijlocul secolului III e.n.²⁷.

În descoperirile din România lipsește tipul de oglindă cu proeminență conică la mijloc (cu „umbo”) și marginea mult reliefată, tip care precede oglinzile cu tamga și este datat în complexele sarmatice din U.R.S.S., în secolele I î.e.n.—II e.n.²⁸.

Preluata inițial de la sarmați, oglinzile cu tamga (de tip sarmato-carpic) au început să fie lucrate și de dacii liberi, așa cum dovedește descoperirea de la București-Militari, unde Vlad Zirra a găsit un tipar întreg de turnat oglinzi și fragmente din alte trei exemplare diferite. Deci în așezarea autohtonă de la București-Militari a existat un adevărat atelier de turnat oglinzi, meșterii putînd fi deopotrivă sarmați sau dacii.

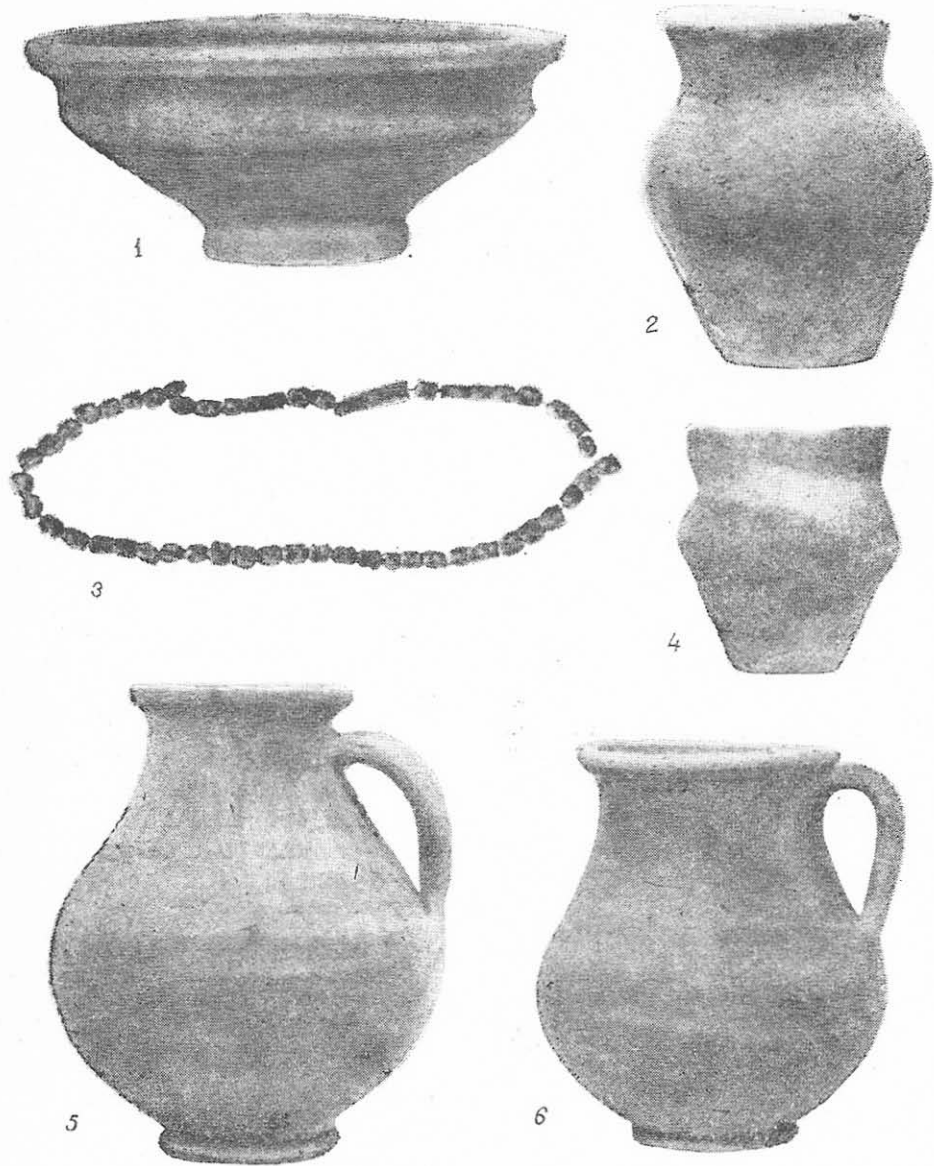
În mormintele sarmatice din Moldova și Muntenia, s-au descoperit circa 27 oglinzi, întregi sau fragmentare ; menționăm acest lucru întrucît se cunosc și cazuri (Ciocinagi-Balintești, Focșani, Largu) cînd ele au fost puse sfărîmate în morminte și nu întregi cum se constată obișnuit. La Broscăuți, jud. Botoșani, s-au descoperit două oglinzi, dintre care una fragmentară cu două perforațiuni, ceea ce denotă că erau purtate ca amulete (avînd rol apotropaic) și fragmente de oglinzi.

²⁵ Este vorba de un aliaj metalic în compoziția căruia s-a putut determina : cupru, plumb, staniu, stibiu, arsenic, zinc — ultimele trei în procent mai mare — la oglinzile de culoare albă și un procent mai mare de cupru, la oglinzile de „bronz”. Unele dintre oglinzi sînt acoperite cu un lac metalic de culoare neagră (Tîrșor și Broscăuți, morminte sarmatice ; Butnărești și Pădureni, morminte carpice).

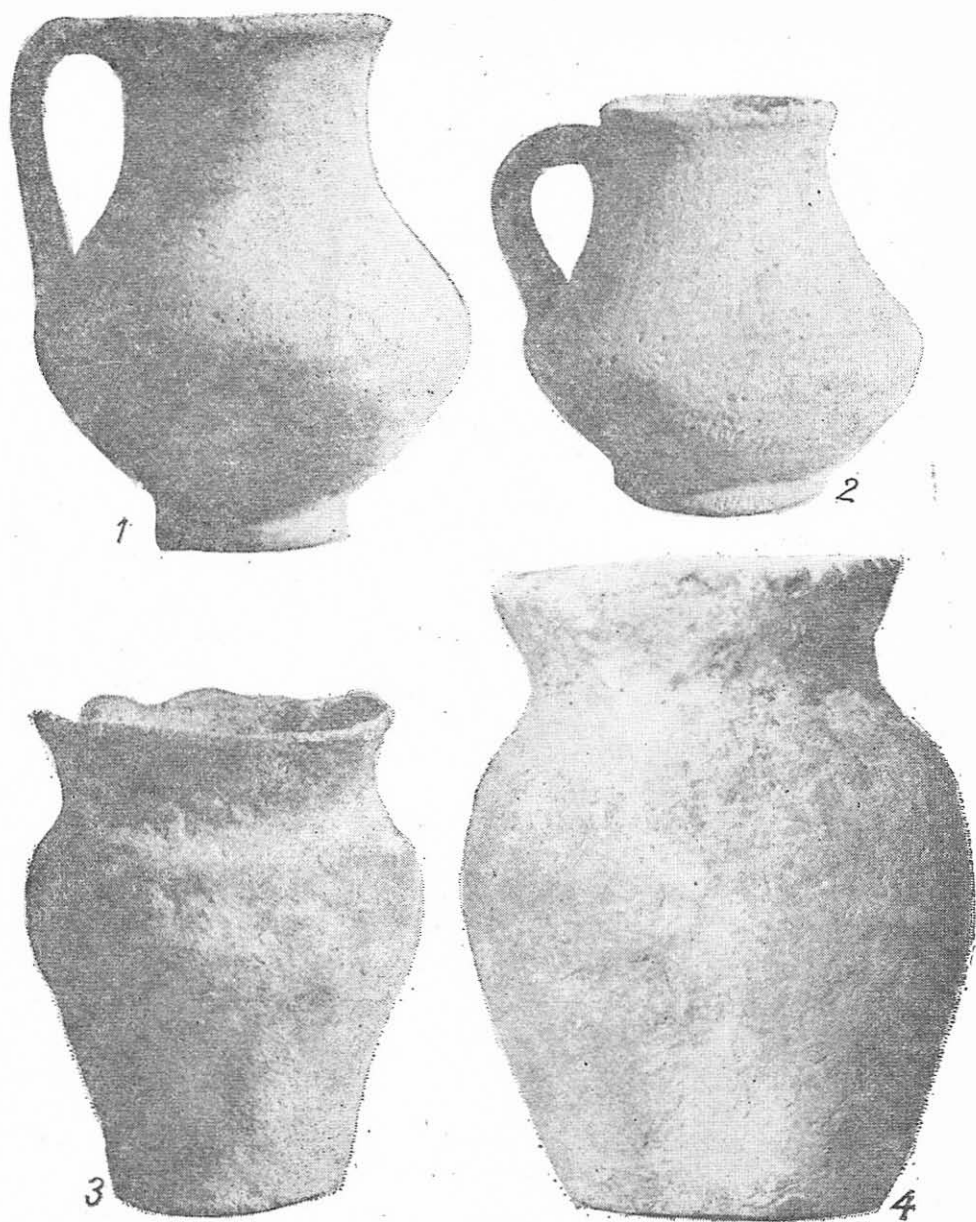
²⁶ Cf. E. I. Solomonik, *Сарматские знаки Северного причетномья*, Kiev, 1959, p. 36.

²⁷ Cf. Gh. Bichir, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 260, nota 1. Pentru oglinzile de tip sarmatic din complexele daco-carpice, vezi *Dacia*, N. S. XI, 1967, p. 208—211.

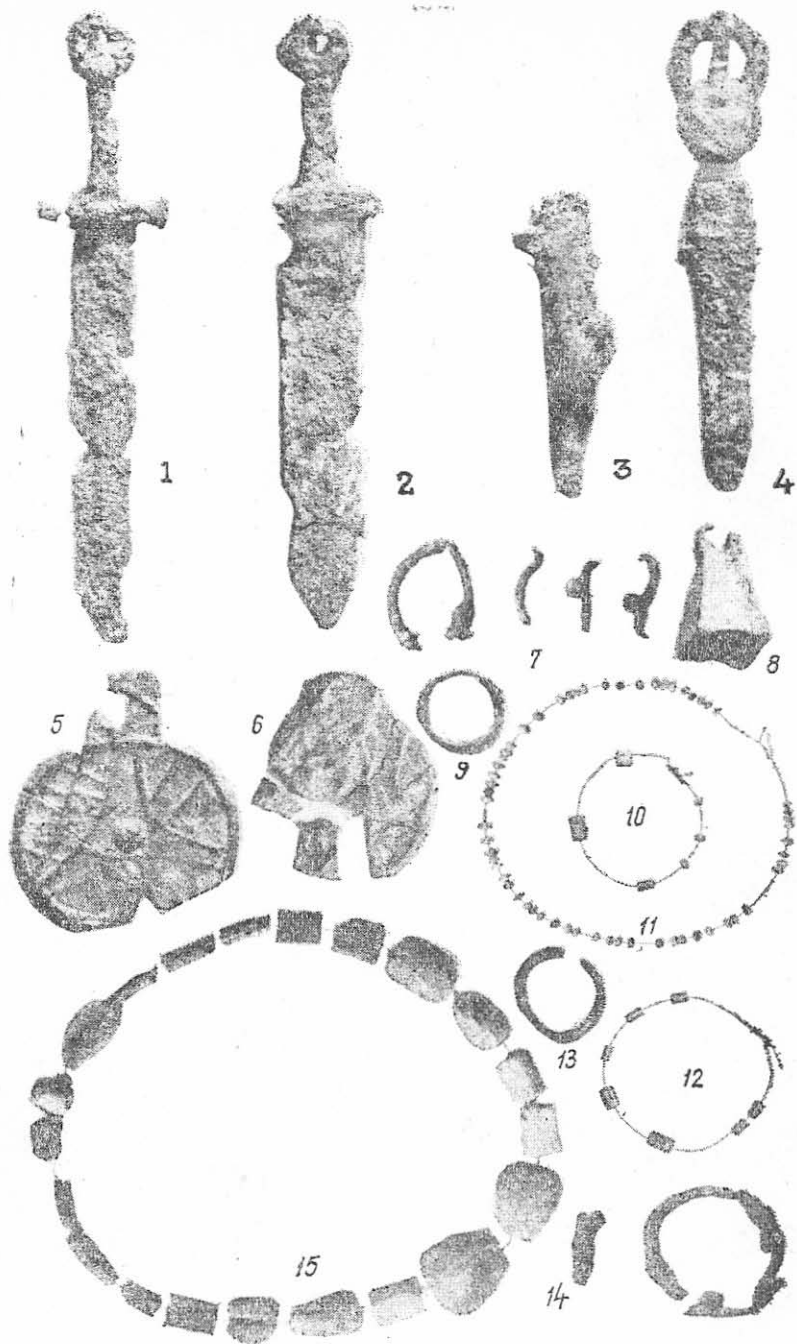
²⁸ Cf. N. V. Anfimov, *op. cit.*, p. 191, 198 și fig. 18/1 ; V. P. Șilov, în *MIA*, 60, p. 464—466 ; M. I. Viazmitina și colab. în *AP*, Kiev, VIII, 1960, p. 88, fig. 16/14 și E. V. Mahno, în *AP*, Kiev, IX, 1961, p. 30 și p. 38 (datate). Propunem denumirile de oglinzi de tip *sarmato-carpic* pentru cele cu tamga și oglinzi de tip *sarmato-pontic* pentru exemplarele cu proeminență conică la mijloc.

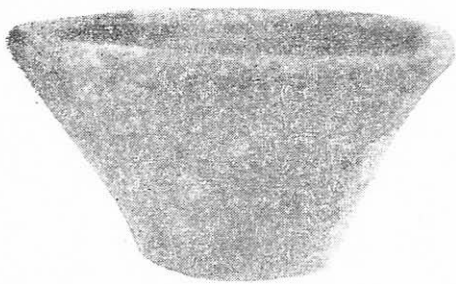
Pl. XVIII. — Oltenița-Renie, Obiecte descoperite în M. 7 (după S. Morintz și B. Ionescu).

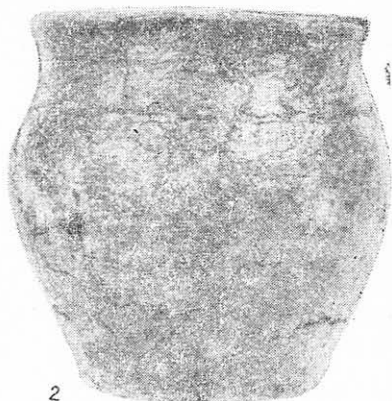
Pl. XIX. — Vase descoperite în morminte sarmatice : 1-3, Largu ; 4, Dorobanțu
(după I. T. Dragomir și A. Atanasiu).

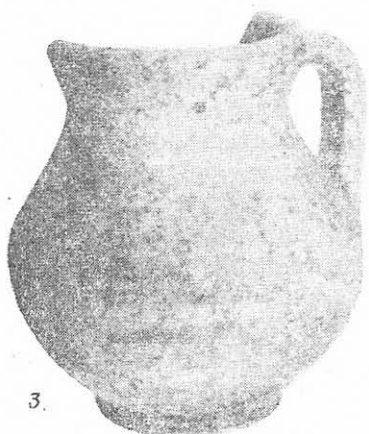
Pl. XX. — Lărgu, obiecte descoperite în morminte.

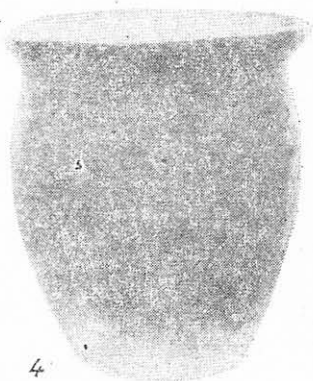
1

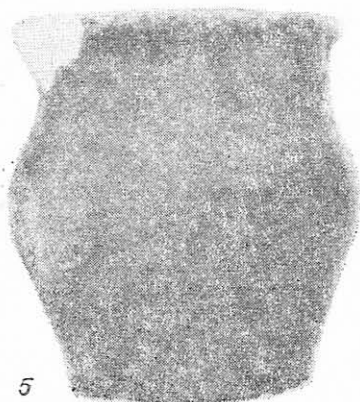
2

3

4

5

6

Pi. XXI. — Ceramică din necropola de la Șimand (săpături N. Chidioșan).

Spre deosebire de tipul sarmato-carpic, oglinda de la Ștefănești, localitate situată pe Prut, în nordul Moldovei, este discoidală, fără mâner și tamga, avînd diametru de 0,04 m (pl. VI'9). Oglinda, lucrată dintr-un aliaj metalic alb, își găsește analogii în așezările dacice tirzii (Tinosul, Poiana-Tecuci, Piatra Șoimului (Calu), Tisești), cît și în unele necropole sarmatice din U.R.S.S., date în secolele I î.e.n.—I e.n.²⁹, datare, care este valabilă în mare și pentru așezările dacice de la noi.

Datarea tipului de oglindă și în prima jumătate a secolului II e.n. este posibilă, judecînd după inventarul unor necropole sarmatice și ținînd seama de faptul că așezările dacice de la Piatra Șoimului (Calu) și Tisești, încetează abia în jurul anului 106. Deși nu pot fi luați ca indici cronologici, pentru o datare mai strînsă, amintim că în mormîntul de la Ștefănești s-au mai descoperit : un clopoțel de bronz, un scarabeu și o broscuță de alabastru, piese destul de frecvent întîlnite în complexele sarmatice din sudul Uniunii Sovietice și date în secolele I î.e.n.—III e.n.

Ținînd seama de întregul inventar al mormîntului de la Ștefănești (pl. VI/1—17), în care s-a mai găsit o cană de lut, perle și patru cochilii de melc (specia *Cypraea tigris*)³⁰, considerăm că avem de-a face cu cel mai vechi mormînt sarmatic din Moldova, pe care-l datăm la începutul secolului II e.n.

Infrîngerea dacilor de către romani în anii 105—106, a facilitat pătrunderea unor grupuri de sarmați la vest de Prut, în teritoriu dacic. Tot în prima jumătate a secolului II e.n., contemporan în parte, sau ulterior mormîntului de la Ștefănești, se datează și mormîntul de la Vaslui (pl. VIII)³¹. În limitele secolului II se pot încadra și unele morminte din necropola de la Probota (faza mai veche) ; cele mai multe morminte din această necropolă se datează însă la începutul secolului III e.n.³²

În Muntenia, pe baza inventarului mormîntului nr. 1 de la Ulmeni-Oltenița (inedit) se poate admite pătrunderea sarmaților în cîmpia română, în preajma anilor 117—118, după părăsirea de către romani a castrelor din zona subcarpatică a Munteniei³³.

La Ulmeni-Oltenița, s-au cercetat cinci morminte și s-a recuperat unele materiale provenind din morminte distruse de lucrările de irigare. Analiza inventarului permite să definim două faze de înmormîntare : una

²⁹ Cf. K. F. Smirnov, în *MIA*, 60, p. 252 și fig. 18/4, și V. P. Șilov, în *MIA*, 60, pp. 464, 466, fig. 52/10, 13.

³⁰ Vezi N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița și Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 281. Mormîntul este datat de autori în secolele II—IV e.n.

³¹ Vezi Gh. Bichir, în *Peuce*, II, p. 143. Mormîntul este datat de Al. Andronic, *op. cit.*, p. 358, în secolele II—III e.n.

³² Gh. Bichir, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 260, nota 1, p. 268 ; idem, în *Peuce*, II, p. 143 și S. Morintz și B. Ionescu, *Mormintele sarmatice din împrejurimile orașului Oltenița* (ms. inedit). Pentru o datare timpurie se exprimă verbal și N. Zaharia, deși lucrarea recent apărută (*Așezări din Moldova*, p. 278) datează necropola în secolele II—IV.

³³ Cf. Gh. Bichir, în *Peuce*, II, p. 142—143.

reprezentată de M.1, datată în prima jumătate a secolului II și alta, documentată de M.2, M.3 și unele piese din mormintele distruse, datate în a doua jumătate a secolului II e.n.³⁴, această ultimă fază fiind contemporană cu mormîntul de la Olonești (R.S.S. Moldovenească)³⁵.

Nu există nici o dovadă arheologică care să ateste pătrunderea sarmaților în cîmpia română mai timpuriu de această dată, așa cum credeau unii cercetători³⁶. Așa încît, incursiunile roxolanilor în Moesia, amintite de Tacitus (*Historiae*, I, 79) pentru vremea lui Otho, nu mai pot fi interpretate în sensul că în această vreme roxolanii se aflau în cîmpia română³⁷, ci aceste atacuri trebuiesc privite ca incursiuni prădalnice, cum însuși Tacitus le definește, a căror bază de pornire era în afara teritoriului Daciei, și cu atît mai mult nu poate fi susținută ipoteza unui presupus „imperiu sarmatic“ între anii 125—61 î.e.n., care s-ar fi întins din stepele nord-pontice, pînă în nord-vestul Bulgariei, incluzînd și zona extracarpatică a României, precum și sud-estul Transilvaniei³⁸; erau atașate acestui presupus imperiu, zone ca sud-estul Transilvaniei, Oltenia și vestul Munteniei, unde nu s-au descoperit morminte sarmatice nici pentru epoca mai tirzie.

Falerele de argint decorate cu busturi umane, cu protome de animale sau cu alte motive, descoperite pe teritoriul geto-dacic la Surcea, Herăstrău și Galice, în nord-vestul Bulgariei, ca și rythonul de argint de la Poroina, piese puse în legătură cu amintitul „imperiu sarmatic“, reflectă doar o influență iraniană transmisă prin sarmați în arta geto-dacică din secolele II—I î.e.n. și nu dovedesc prezența efectivă a unor grupuri de sarmați în regiunile respective³⁹, așa cum s-a presupus de unii cercetători. Falerele marchează începutul procesului de contact⁴⁰ și de presiune reciprocă între sarmați și geto-daci, pe care Burebista prin ocuparea Olbiei, îl rezolvă pentru un timp prin stăvilirea expansiunii sarmatice spre vest, în teritoriu geto-dacic.

De altfel, descoperirile arheologice făcute de cercetătorii sovietici și români, arată că nu se cunosc morminte sarmatice anterioare secolului I e.n. la vest de Nipru, lucru ce reiese și din harta lui Agrippa, care situează granița de vest a sarmaților pe Nipru.

³⁴ Mormintele de la Ulmeni sînt datate de S. Morintz și B. Ionescu, *op. cit.*, (ms, inedit) tot în secolul II e.n.

³⁵ Datat de A. I. Meliukova în secolele II—III e.n. (*SA*, I, 1962, p. 207—208). După părerea noastră mormîntul nu depășește limitele secolului II.

³⁶ A. Alföldi, *Die Roxolanen in der Walachei*, în *Bericht über den VI — Internationalen Kongress* — Berlin, 1940, p. 534—535.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Vezi J. Harmatta, *Studies on the history of the Sarmatians, Magyar Görög Tanulmányok*, 30, Budapesta, 1950, p. 3—64.

³⁹ Cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 672 și Gh. Bichir, în *Peuce*, II, p. 138.

⁴⁰ Ne referim la geto-dacii din Dacia, căci primul contact dintre sarmați și populații de origine traco-dacică a avut loc în stepele nord-pontice, întrucît este știut că toponimia, onomastica, unele știri literare antice și datele arheologice îi atestă pe traco-daci în această regiune, înainte de pătrunderea sarmaților aici (vezi Gh. Bichir, în *Peuce*, II, p. 138).

Pe seama relațiilor (de schimb sau războinice) dintre sarmați și daci, trebuie pusă prezența cazanului de bronz din așezarea dacică de la Piatra Șoimului (Calu) din Moldova ⁴¹.

Și în Muntenia și în Moldova cei mai mulți sarmați au pătruns la sfârșitul secolului II și în prima jumătate a secolului III e.n., presați de goți, noii stăpâni ai stepelor nord-pontice, care la mijlocul secolului III au ocupat Olbia și Tyras. Sarmații pătrunși în această vreme în zona extracarpatică a României, intens locuită de carpi și daci liberi, au trebuit să accepte hegemonia carpilor, care la această dată pretindeau că sînt mai puternici decît goții (Petrus Patricius, frag. 8). Roxolanii care n-au vrut să accepte hegemonia carpică n-au pătruns în teritoriu dacic și s-au îndreptat spre vest, la frații lor iazigi, unde puteau să se manifeste liber. Așa se explică prezența mormintelor tumulare în cîmpia ungară (Alföld) și lipsa tumulilor din regiunile noastre, dominate de puternicii carpi.

Este semnificativ în acest sens faptul că mormintele tumulare sarmatice se opresc la limita estică a teritoriului dominat de carpi. Amintim aici necropolele tumulare de pe cursul inferior al Nistrului: Catargi, Șabalat, Karotnoe, Ciobruți, Slobodzeia, Sukleia și Olonești.

Roxolanii, ca mai înainte iazigii, au pătruns spre vest prin nordul Daciei ⁴², urcînd pe Nistru și Prut și apoi prin pasurile Carpaților au ajuns în Cîmpia ungară (Alföld), așa cum par să indice descoperirile arheologice făcute de cercetătorii sovietici în bazinul cursului superior al râurilor Nistru și Prut, la Mărcăuți în nordul R.S.S. Moldovenesti, la Lencăuți și Kiselev, în regiunea Cernăuți, la Ostriveț și Pisari, în regiunea Ivan Frankovskaia și la Zvinigorod lîngă Lwov, descoperiri dateate în secolele I—III e.n. ⁴³. În sprijinul acestei teze pledează și prezența elementelor de tip sarmatic în cadrul culturilor Lipița și Przeworsk ⁴⁴

⁴¹ R. Vulpe, în *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 59—62, fig. 42 și 43. Așezarea se datează în secolele II î.e.n. — I e.n. (vezi Gh. Bichir, în *Studii și Comunicări*, XIV, Sibiu, 1970, p. 145 și nota 18) și nu în secolele I—III e.n. (R. Vulpe, *op. cit.*, p. 66—67). Analogii pentru cazan la V. P. Șilov, în *MIA*, 60, p. 482—484 și fig. 57/4 (datate secolele I î.e.n. — I e.n., p. 490); E. K. Maksimov, în *SA*, 1, 1966, p. 53—55 și fig. 1/4 și 2/1, 5, datate secolele I î.e.n. — III e.n.

⁴² Cf. C. Daicoviciu, în *Apulum*, I, 1942, p. 99—101; I. Nestor, *op. cit.*, p. 673.

⁴³ Cf. A. I. Meliukova, în *KS*, 51, 1953, p. 60—67; G. B. Fedorov, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 375—376; I. S. Vinokur și L. V. Vakulenco, în *KS*, 112, 1967, p. 126—131; M. A. Tihanova, în *SA*, 4, 1957, p. 185; M. I. Smișko, în *Материалу і довідження з археології прикарпаття і Волині*, 4, 1962, p. 54—70. Materialele de la Zvinigorod, descoperite de I. K. Sveșnikov sînt inedite.

⁴⁴ Cf. nota 43. Vezi și Z. Bukovski, în *Acta Arch. Carpatica*, IV, 1—2, Krakow, 1963, p. 129. N-am putut consulta lucrarea lui T. Sulimirski, *The Sarmatians in the Polish past*, în *The Polish Review*, IX, 1, New-York, 1964. În ceea ce privește lucrarea lui T. Sulimirski, *The Sarmatians*, recent apărută în colecția *Ancient Peoples and Places*, 1970, ea nu aduce nimic nou pentru regiunile noastre, întrucît autorul nu cunoaște materialul și în mare parte reia teze mai vechi infirmate de noile cercetări arheologice. Identificarea alanilor cu anții și originea alanică a unor nume de orașe cum sînt Iași și Hotin, nu merită nici să fie luate în discuție. De asemenea identificarea Prutului cu Alanus fluvius.

și lipsa lor la vest de limesul transalutan, respectiv în vestul Munteniei și în Oltenia, infirmînd ipoteza conform căreia iazigiile și mai tîrziu roxolaniile au pătruns spre vest prin valea Dunării⁴⁵.

Nici drumul de care vorbește Dio Cassius (LXXI, 19, 1) atunci cînd arată că Mare Aureliu a dat permisiunea iazigilor să facă comerț cu roxolaniile, prin teritoriul Daciei, ori de cîte ori guvernatorul acestei provincii va permite, nu pare să fi fost prin Muntenia și Oltenia, ci mai probabil pe traseul Olbia-Tyras și apoi pe valea Trotușului și a Oituzului în Transilvania, urmînd valea Tirnavei Mari și a Mureșului pînă la Tisa, drum pe care au pătruns în Transilvania și carpii⁴⁶.

Spre deosebire de sarmații pătrunși în Moldova și Muntenia care au trebuit să accepte hegemonia carpilor, sarmații infiltrați în Dobrogea au trebuit să accepte dominația romană. Nici în Dobrogea nu se cunosc morminte sarmatice care să poată fi datate în secolul I e.n.⁴⁷, totuși, informațiile transmise de Ovidiu ne fac să credem că au putut exista în această vreme, grupuri de sarmați în Dobrogea⁴⁸, deși tot Ovidiu (*Trist.* III, 10, 51—66) ne lasă să înțelegem că pericolul cel mare venea de la sarmații care locuiau în afara Dobrogei și ale căror atacuri fulgătoare erau de așteptat în orice moment al anului, dar mai ales iarna, cînd gerul dura pod de ghiță peste Dunăre, lăsînd cale liberă năvăliților prădalnici. Este vorba desigur de incursiuni de jaf; sarmații trecînd Dunărea în Dobrogea prin Bugeac (R.S.S. Ucraina).

Așa cum a reieșit din prezentarea făcută mai sus, mormintele sarmatice din zona extracarpatică a României, datate în secolele II—III e.n., aparțin roxolanilor și nu alanilor. Subliniem acest lucru întrucît este știut că în literatura de specialitate se acreditase părerea conform căreia încă din timpul lui Marcus Aurelius, alanii ar fi atins cursul inferior al Dunării⁴⁹. Teza, combătută și de alți istorici⁵⁰, este infirmată și de cercetările arheologice din România.

Alanii constituie ultimul val sarmatic pătruns la Dunărea de jos, dar pentru cunoașterea culturii lor mai sînt necesare cercetări. Alanilor ar putea să le aparțină unele morminte sarmatice din cadrul necropolelor de tip Sintana de Mureș-Cerneahov din secolul IV. Sigur aparțin alanilor o serie de morminte din necropola plană de la Histria, datată în secolele IV—V e.n. și poate unele din mormintele de la Piatra Frecăței.

⁴⁵ A. Alföldi, *op. cit.*; idem, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940, p. 14; A. Mocsy, în *ActaArchHung*, 1954, p. 124—125. Recent M. Părducz și M. Köhegy, în comunicările prezentate la al VIII-lea Congres internațional de științe pre și protoistorice au susținut aceeași teză (*Vezi Actes du VIIIe Congrès...* I, Beograd, 1971, p. 268).

⁴⁶ Vezi Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., XI, p. 282.

⁴⁷ Idem, în *Peuce*, II, p. 139—141.

⁴⁸ Vezi argumentația la Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 139—140.

⁴⁹ M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, p. 376; M. Ros tovtzeff, în *CAH*, XI, 1936, p. 95; Fr. Altheim, *Die Krise der Alten Welt*, I, Berlin-Dahlem, 1943, p. 97.

⁵⁰ J. Harmatta, în *AĖ*, 77, 1950, p. 10—18.

Majoritatea mormintelor sarmatice din vestul României (Crișana și Bana) aparțin iazigilor, pătruși aici din Cîmpia Tisei. Un număr mic de morminte pot fi atribuite și roxolanilor, așa cum este cazul cu mormîntul nr. 1 de la Șimand, care conținea un schelet cu craniu deformat artificial.

Ocupîndu-se recent de aceste descoperiri, E. Dörner⁵¹, constată că din 45 de descoperiri cîte se cunosc pînă în prezent în vestul României, 13 pot fi datate în secolele II—III (anii 106—271) iar 32 în intervalul de timp dintre anii 271—375. Din cele 13 descoperiri sarmatice databile în perioada 106—271, opt se află în Crișana și numai cinci în partea de vest a Banatului. Majoritatea descoperirilor sarmatice din Banat se datează în perioada a III-a, respectiv după retragerea stăpînirii romane din Dacia (anul 271).

Singura descoperire ce poate fi mai veche este cea de la Vărsand, în Crișana, unde s-au găsit unele obiecte de aur (cinci foite plate, inițial în formă tubulară și un pandantiv semilunar) și bronz (provenind probabil dintr-un mormînt distrus) databile în jurul anului 100⁵².

Și în cîmpia din vestul României și în zona extracarpatică, sarmații au conviețuit cu dacii și carpii, care constituiau populația majoritară a acestor regiuni; un singur exemplu este concludent; pe teritoriul Moldovei s-au descoperit așezări și necropole daco-carpice în cca. 200 de puncte, iar morminte sarmatice în numai 35 de puncte. Proporția este și mai concludentă dacă amintim că numărul total al mormintelor sarmatice din cele 35 de puncte este de cca 150, în timp ce numărul mormintelor carpice descoperite pînă în prezent, depășește cifra de 1000 și n-a fost săpată exhaustiv nici o necropolă⁵³.

Intrucît situația din Moldova e mai bine cunoscută din publicațiile de specialitate, vom insista mai mult asupra realităților arheologice din Muntenia, unde rezultatele cercetărilor din ultima vreme sînt încă inedite sau au fost publicate în reviste cu o sferă de circulație mai restrînsă⁵⁴.

Este știut că în Cîmpia română, unele așezări au încetat la începutul secolului I e.n. (ne referim la acțiunile lui Aelius Catus), iar altele pe vremea lui Plautius Aelianus sau în timpul războaielor dintre daci și romani, în vremea lui Decebal.

Săpăturile arheologice efectuate de prof. Gh. Ștefan în castrul roman de la Drajna de Sus au arătat că populația geto-dacică a continuat să trăiască în zona subcarpatică a Munteniei și la începutul secolului II e.n.; ultimele monede sînt din anul 117⁵⁵. Cercetările efectuate de autor în ultimul deceniu la Mătăsaru (jud. Dimbovița) au permis să se

⁵¹ Vezi, în *Apulum*, IX, p. 687—688.

⁵² M. Parducz, în *AE*, 1942, p. 320; idem, în *ArchHung*, XXV, 1941 (*Sarmatenzeit*, I), p. 72 și E. Dörner, *op. cit.*

⁵³ Pentru cultura carpică vezi *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 177—224.

⁵⁴ Vezi Gh. Bichir, în *Valahica*, I, Tîrgoviște, 1969, p. 15—21; idem, în colab. cu Eug. Popescu, în *Studii și Comunicări*, I, Pitești, 1968, p. 81—96. Pentru situația pînă în 1961, vezi S. Morintz, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 395—414.

⁵⁵ Cf. Gh. Ștefan, în *Dacia*, XI—XII, 1948, p. 115—144.

identifice prezența populației autohtone dacice în a doua jumătate a secolului II e.n. și în secolul III e.n. Lipsește în prezent documentarea arheologică cu privire la dacii liberi din Muntenia pentru perioada cuprinsă între cca 117 și mijlocul secolului II e.n., perioadă în care cîmpia română a putut fi controlată de sarmați, desi urme arheologice care pot fi datate în acest interval de timp n-au fost descoperite decît la Ulmeni.

Începînd însă cu mijlocul secolului II e.n., dacii liberi retrași în regiunea subcarpatică a Munteniei, se extind către Dunăre, încurajați de întărirea puterii carpile și de pătrunderea lor la Dunărea de jos, micșorînd astfel sfera de acțiune a sarmaților care cu timpul vor fi asimilați de daco-carpi și goți sau vor pătrunde în imperiu așa cum arată descoperirile din necropolele de la Tomis, Histria și Pietra Frecăței.

Cercetările arheologice arată că în pragul secolului III e.n., întreg teritoriul Munteniei era locuit de daci și carpi. O demonstrează din plin așezările de tip Militari-Mătăsaru, descoperite la Jirlău în estul Munteniei, Bragadiru-Zimnicea pe Dunăre, Udeni, București-Militari, Străulești, Tei, Cățelu Nou, Costeștii de Vale, Mătăsaru etc., localități situate toate în zona de cîmpie a Munteniei. Nu este cazul să amintim aici așezările din zona subcarpatică (Tirgșor, Bucov. Valea Teancului etc.) și cele din vestul Munteniei (Scornicești, Chilia, Maldăr, Vulturești etc.).

Am menționat deja că sarmații s-au limitat la jumătatea estică și centrală a Munteniei, căci la vest de riul Vedea nu constatăm decît pătrunderi izolate la Păuleasca pe cursul inferior al Vedei și la Bogdana pe Urlui (fig. 1).

Descoperirea mormintelor de la Păuleasca și Bogdana care se datează în prima jumătate a secolului III e.n., arată că în momentul pătrunderii sarmaților aici exista *limesul transalutan*, dar nu mai era în funcțiune „Brazda lui Novac de sud”⁵⁶, ambele localități — Păuleasca și Bogdana — fiind situate la sud de „Brazdă”.

Lipsa descoperirilor sarmatice din vestul Munteniei și din Oltenia, respectiv zona de la vest de *limesul transalutan*, infirmă pasajul din Iordanes (Getica, XII, 74) conform căruia iazigii erau separați de roxolani de riul Olt, indiferent dacă știrea se referă la secolul II⁵⁷ sau la secolul IV e.n.⁵⁸.

Pl. I. Localitățile trecute pe hartă

1. Mitoc	7. Trusești
2. Broscăuți	8. Pogorâști
3. Vlăsinești	9. Glăvăneștii Vechi
4. Bucecea	10. Probota
5. Dîngeni	11. Larga Jijia
6. Ștefănești	12. Lețcani

⁵⁶ Cf. Gh. Bichir, în *Peuce*, II, p. 143.

⁵⁷ Vezi A. Alföldi, în *CAH*, XI, 1936, p. 85, nota 3.

⁵⁸ Vezi *Istoria României*, I, 1960, p. 675.

13. Valea Lupului
14. Cristești
15. Holboca
16. Gănești
17. Popești
18. Serbotești
19. Vaslui
20. Poicenești
21. Unțești
22. Suseni
23. Șuletea
24. Epureni
25. Bîrlad — Școala de mecanici agricoli
26. Bîrlad — Fabrica de confectii
27. Bîrlad — Prodana
28. Ciocani
29. Ivești
30. Cioinagi-Balintestii
31. Poiana — Tecuci
32. Tecuci
33. Focșani
34. Ijdileni
35. Șendreni
36. Piatra — Frecăței
37. Histria-Necropolă
38. Histria-Cetate
39. Constanța (Tomis)
40. Brăilița
41. Jugureanu
42. Rușești
43. Largu
44. Smeieni
45. Hagieni
46. Radu Negru
47. Călărași-Hale
48. Călărași — Ferma de porci
49. Ceacu
50. Al. Odobescu
51. Lehliu
- 51 a. Sărulești
52. Ulmu
53. Dorobanțu
54. Sultana
55. Spanțov
56. Cetatea Veche (Tatina)
57. Ulmeni
58. Oltenița — Fundeanu
59. „ Valea Mare
60. „ Puțul de cărămidă
61. „ Coada Lupului
62. „ Iordoc
63. „ Renie
64. Căscioarele
65. Dridu
66. Oinacu
- 66 a. Arsache
67. Măgura Jilavei
68. Ploiești-Triaș
69. Bucov-Cărămidărie
70. Tirgșor
71. Păuleasca
72. Bogdana
73. Deta
74. Ciacova
75. Sag
76. Moșnița
77. Timișoara
78. Dumbrăvița
79. Cenci
80. Checcea
81. Săcălazi
82. Cerneteaz
83. Hodoni
84. Bărăteaz
85. Satchinez
86. Comloșu Mare
87. Vizejdia
88. Lovrin
89. Tomnatic
90. Sinicolau Mare
91. Dudeștii Vechi (Beșenova Veche)
92. Cherestur
93. Beba Veche
94. Sîmpetru German I
95. Sîmpetru German II
96. Zădăreni I
97. Zădăreni II
98. Arad — Gai
99. Arad — GAS
100. Arad — Ceala
101. Arad — Movila Putri
103. Pecica II
104. Semlac
105. Șeitin
106. Nădlag
107. Zimandu Nou
108. Peregul Mic
109. Dorobanți
110. Șimand
111. Vârșand I
112. Vârșand II
113. Iermata Neagră
114. Tărian
115. Săcuieni
116. Cherechiu
117. Carei
118. Zvinigorod
119. Psari
120. Ostriveț
121. Kiselef
122. Lencăuți
123. Mărcăuți
124. Proscureni
125. Vișoara
126. Prajila
127. Varvarovca
128. Șoldănești

129. Bocani	138. Olonești
130. Tokmazeia	139. Korotkoc
131. Cimișlia	140. Ciobrucci
132. Komrat	141. Slobodzeia
133. Pervaia Maia	142. Suleia
134. Zernești	143. Koșari
135. Krinicinoc	144. Traiani
136. Katargi	145. Parutino (Olbia)
137. Șabalat	

LES SARMATES DU BAS-DANUBE À LA LUMIÈRE DES DERNIÈRES RECHERCHES

Résumé

L'auteur s'occupe du problème des Sarmates sur le territoire de la Roumanie, en partant des données archéologiques et des sources littéraires antiques. Il en résulte les conclusions suivantes :

1. Les tombes sarmates de Valachie et de Moldavie, datables pour les IIe — IIIe s. de n.è. appartiennent aux Roxolans, ce qui est attesté par toute une série de particularités spécifiques à cette population. Nous rappellerons les enterrements en diagonale, connus à Smeieni, Tîrșor et Jugureanu, les squelettes en position „d'attaque“ (une jambe tendue, et l'autre le genou courbé — Jugureanu) ou bien en position „de danse“ (les mains éloignées du corps et les jambes écartées, si bien qu'elles forment un rhombe — Rușetu) : la coutume de mettre dans les tombes des morceaux de craie (Focșani, Jugureanu), des sabres ou des poignards avec un anneau au manche, des miroirs à tamga (type sarmato-carpe), spécifique aux Roxolans, mais non pas aux Alans, et la coutume de purifier par le feu le fond de la fosse (Pogorăști).

2. Les tombes sarmates de l'ouest de la Roumanie (Crișana et Banat) appartiennent, pour la plupart, aux Yazigues, venus de la plaine hongroise (Alföld). Il est très rare qu'on trouve des tombes du type roxolan (Simand). La plus vieille tombe de cette région est celle de Vârșand, datable autour de l'année 100. Les autres tombes se placent entre les limites du IIe — IVe s. de n.è.

Il est à remarquer que sur le territoire de l'ancienne Dacie, en Banat, les Sarmates ne pénétrèrent qu'après la retraite de la domination romaine.

3. En Moldavie, les plus anciennes tombes sarmates (Stefănești, sur le Prut, au nord de la Moldavie, et Vaslui) peuvent être datées pour le début du IIe s. de n.è. Il est probable que la défaite des Daces par les Romains, au cours des années 105—106, a facilité la pénétration de quelques groupes de Sarmates à l'ouest du Prut, sur le territoire dace.

4. En Valachie, en partant de l'inventaire de la tombe No 1, de Ulmeni-Oltenița, on peut admettre que la pénétration des Sarmates dans la plaine roumaine eut lieu autour des années 117—118, après que les Romains eussent quitté les champs fortifiés de la zone sous-carpatique de la Valachie.

Il n'y a aucune preuve archéologique (quoiqu'on ait fait de nombreuses découvertes) qui attestent la pénétration des Sarmates dans la plaine roumaine, avant cette date.

5. La plupart des Sarmates ont pénétré dans le territoire extra-carpatique de la Roumanie à la fin du IIe siècle et au cours de la première moitié du IIIe s. de n.è., pressés par les Gothes, les nouveaux maîtres des steppes nord-pontiennes.

6. En Dobroudja, selon les informations transmises par Ovidius, nous croyons qu'il y avait des Sarmates à l'époque de l'exil du poète à Tomi.

7. Les Alans constituent la dernière vague sarmate pénétrée dans le Bas-Danube. De nombreux tombeaux, datables au IVe—Ve s. de n.è., leur appartiennent; tel est le cas à Histria (la nécropole plane) et ailleurs (matériel inédit).

8. Une fois pénétrés dans le territoire dace, les Sarmates ont cohabité avec les Daces libres et les Carpes et se sont influencés réciproquement. L'impressionnant nombre des sites et des nécropoles de type carpe et dace, découverts ces derniers temps en Moldavie, Valachie et à l'ouest de la Roumanie indique que la majorité de la population de ces régions était constituée par les Daco-Carpes, et non par les Sarmates.

Légende des figures

- Pl. I. Carte des découvertes sarmates.
- Pl. II. Tombes *in situ*; 1 — Oltenița-Renie, T. 7 (d'après S. Morintz et B. Ionescu); 2 Jugureanu, T. 2; 3 — Păuleasca, T. 57 (d'après Gh. Bichir).
- Pl. III. Objets d'inventaire des tombes; 1 — amphore de type romain (Bucov-cénotaphe); 2-5 — boucle d'oreille en bronze (Păuleasca); 6-7 — perles en calcédoine (Hagiieni); 8 — collier de perles (Păuleasca); 9 — rangée de perles (Rușețu); 10 — cruchon gris (Sărulești).
- Pl. IV. Vases des tombes; 1-2 — Jugureanu (T. 2); 3 — Păuleasca (écuelle grise); 4-5 — Rușețu (T. 1.); 6 — Jugureanu (T. 1).
- Pl. V. Objets des tombes; 1 — Păuleasca; 2 — (fibule en bronze) et 4, Dobanțu; 3, 5 — Jugureanu.
- Pl. VI. Objets trouvés dans les tombes; 1-17 — Ștefănești (d'après N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița et Em. Zaharia); 18-20 — Cioinagi-Balintești (d'après Eug. Zaharia).
- Pl. VII. Epureni (1-5); Mitoc (6); Probota (7-25, d'après N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița et Em. Zaharia).
- Pl. VIII. L'inventaire du tombeau de Vaslui (d'après Al. Andronic).
- Pl. IX. Objets trouvés dans les tombes; 1-9 Valea Lupului; 10 Trușești (d'après M. Petrescu-Dîmbovița et collaborateurs).
- Pl. X. Vases découverts dans des tombes; 1-5 — Vlăsinești (d'après Gr. Foiț); 6-10 — Focșani (d'après S. Morintz).
- Pl. XI. Objets de la tombe de Focșani.
- Pl. XII. Perles, 1-11 — Focșani.
- Pl. XIII. Objets de l'inventaire du tombeau de Căscioarele (d'après S. Morintz).
- Pl. XIV. Tîrșor, nécropole sarmate (d'après Gh. Diaconu).
- Pl. XV. Tîrșor, nécropole sarmate.
- Pl. XVI. Ulmeni-Oltenița; 1 — vase en bronze 2 — miroir du type sarmato-carpe; 3 — flacon en verre (romain); 4 — clochette; 5-9 — céramique (d'après S. Morintz et B. Ionescu).
- Pl. XVII. Ulmeni-Oltenița, vase en bronze, présenté également dans la pl. XVI/1 (photo).
- Pl. XVIII. Oltenița-Renie, objets découverts dans la tombe 7 (d'après S. Morintz et B. Ionescu).
- Pl. XIX. Vases découverts dans des tombes sarmates; 1-3 — Largu; 4 — Dobanțu (d'après I. T. Dragomir et A. Atanasiu).
- Pl. XX. Largu, objets découverts dans des tombes (d'après I. T. Dragomir).
- Pl. XXI. Vases de la nécropole de Șimand (fouilles de N. Chidioșan).

DIE SARMATEN AN DER UNTEREN DONAU IM LICHTE DER NEUESTEN FORSCHUNGSERGEBNISSE

Zusammenfassung

Der Verfasser betrachtet die Frage der Sarmaten auf dem Gebiete von Rumänien in Abhängigkeit von den archäologischen Angaben und den alten literarischen Quellen.

Daraus erhellen folgende Schlüsse :

1. Die sarmatischen Gräber in Muntenien und der Moldau, die in das 2.-3. Jh.u.Z. datierbar sind, gehören den Roxolanen an, was von den dieser Völkerschaft eigenen Merkmalen beglaubigt wird; erwähnt seien die Schrägbestattungen, die in Smeieni, Tirgșor und Jugureanu zutage gekommen sind, die Skelette in Angriffsstellung (mit einem gestreckten und einem gebeugten Knie — Jugureanu) oder die sogen. tanzenden Skelette (Arme vom Körper entfernt und Beine gespreizt, so daß sie eine Raute bilden — Rușetu); die Sitte, Kreidestücke als Beigabe ins Grab zu legen (Focșani, Jugureanu), Schwerter oder Ringdolche, Spiegel mit sarmatisch-karpischen Tampa-Zeichen, die den Roxolanen eigen sind und nicht den Alanen, so wie der Brauch den Grabboden durch Brand zu reinigen (Pogorăști).

2. Die Sarmatengräber in Westrumänien (Crișana und Banat) gehören in ihrer Mehrzahl den Jazygen an, die aus der Ungarischen Tiefebene hierher gedrungen sind; sehr selten sind Gräber von roxolanischem Typus vorgekommen (Șimand). Das älteste Grab in diesem Landesteil ist das Grab von Vărșand, das etwa um das Jahr 100 zu datieren ist, die übrigen Gräber sind vom 2. bis zum 4. Jh. datierbar.

Erwähnenswert ist, daß auf dem Gebiet der ehemaligen Provinz Dacia, die Sarmaten erst nach dem Abzug der Römer in das Banat eingedrungen sind.

3. In der Moldau sind die frühesten Sarmatengräber (Ștefănești am Prut, im Norden der Moldau und Vaslui) zu Beginn des 2. Jh. anzusetzen. Wahrscheinlich hat die Niederlage der Dakier im Jahre 105—106 das Eindringen von Sarmatengruppen westlich des Prut in dakisches Gebiet ermöglicht.

4. Auf Grund der Beigaben in G1 von Ulmeni Oltenița kann angenommen werden, daß die Sarmaten etwa um 117—118 in die Rumänische Ebene eingedrungen sind, nach dem die Römer die Castra im Vorgebirge von Muntenien offengelassen haben.

Es liegt kein archäologischer Beweis vor, obwohl zahlreiche Entdeckungen gemacht wurden, der das Eindringen der Sarmaten in die Rumänische Ebene vor diesem Datum bewiese.

5. Die meisten Sarmaten sind in das außerhalb der Karpaten gelegene Gebiet von Rumänien gegen den Ausgang des 2. Jh. und in der ersten Hälfte des 3. Jh. unter dem Druck der Goten gedrungen, den neuen Herrschern der nordpontischen Steppe.

6. Aufgrund der von Ovid übermittelten Nachrichten ist anzunehmen, daß zur Zeit seiner Verbannung in Tomis, in der Dobrudscha Sarmaten lebten.

7. Die Alanen bilden die letzte bis an die Niederdonau vorgestoßene Sarmatenwelle. Ihnen gehören bis in das 4.—5. Jh. datierbare Gräber, wie diejenigen in Histria (Flachgräberfeld) und andere (unveröffentlicht).

8. Nachdem sie in das dakische Gebiet eingedrungen sind, haben die Sarmaten mit den freien Dakern und mit den Karpen in Gemeinschaft gelebt und sich gegenseitig beeinflußt. Die beeindruckend große Zahl der Siedlungen und Gräberfelder karpischen und dakischen Typus, die in letzter Zeit in der Moldau, in Muntenien und im Westen Rumäniens aufgedeckt wurden, zeigen, daß die meiste Bevölkerung dieser Gebiete aus Dako-Karpen und nicht aus Sarmaten bestand.

Erklärung der Abbildungen

- Tafel I. Karte der sarmatischen Funde.
- Tafel II. Gräber *in situ*: 1 — Oltenița-Renie, G. 7. (S. Morintz und B. Ionescu) 12 — Jugureanu, G. 2; 3 — Păuleasa, G. 57 (Gh. Bichir).
- Tafel III. Gräbbestand: 1 — Amphora römischen Typs (Kenotaph-Bucov); 2-5 — Ohring aus Bronze (Păuleasca); 6, 7 — Chalzedonperlen (Ha-8 — Perlenhalskette (Păuleasca); 9 — Perlenkette (Rușețu); 10 — graue Kanne (Sărulești).
- Tafel IV. Grabgefäße: 1, 2 — Jugureanu (G. 2); 3 — Păuleasca (graue Schüssel); 4, 5 — Rușețu (G. 1); 6 — Jugureanu (G. 1).
- Tafel V. Grabbeigaben: 1 — Păuleasca; 2 — (Bronzefibel) und 4, Dorobanțu; 3, 5 — Jugureanu.
- Tafel VI. Grabbeigaben: 1-17 — Ștefănești (N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia); 18-20 — Cioinagi-Balintesti (Eug. Zaharia).
- Tafel VII. 1-5 — Epureni; 6 — Mitoc; 7-25 — Probota (N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia).
- Tafel VIII. Bestand des Grabes von Vaslui (Al. Andronic).
- Tafel IX. Grabbeigaben: 1-9 — Valea Lupului; 10 — Trușești (M. Petrescu-Dimbovița u. Mitarb.).
- Tafel X. Keramik aus den Gräbern: 1-5 — Vlăsinești (Gr. Foiț); 6-10 — Focșani (S. Morintz).
- Tafel XI. Grabbeigaben aus Focșani.
- Tafel XII. Perlen; 1-11 — Focșani.
- Tafel XIII. Grabbeigaben aus Căscioarele (S. Morintz).
- Tafel XIV. Sarmatisches Gräberfeld, Tîrgșor (Gh. Diaconu).
- Tafel XV. Sarmatisches Gräberfeld, Tîrgșor.
- Tafel XVI. Ulmeni-Oltenița: 1 — Bronzegefäß; 2 — Sarmatisch-karpischer Spiegel; 3 — Römisches Öfläschchen; 4 — Glöckchen; 5-9 — Keramik (S. Morintz, B. Ionescu).
- Tafel XVII. Ulmeni-Oltenița, Bronzegefäß, das auch in Tafel XVI/1 dargestellt ist (Foto).
- Tafel XVIII. Oltenița-Renie, Beigaben aus Grab 7 (S. Morintz, B. Ionescu).
- Tafel XIX. Beigaben aus sarmatischen Gräbern: 1-3 — Largu; 4 — Dorobanțu (T. Dragomir und A. Atanasiu).
- Tafel XX. Largu, Grabbeigaben (I. T. Dragomir).
- Tafel XXI. Keramik aus dem Gräberfeld von Șimand (Ausgrabungen N. Chiodoșan).

ADRIAN RĂDULESCU

ASPECTE PRIVIND EXPLOATAREA PIETREI ÎN DOBROGEA ROMÂNĂ

În uriașul efort de edificare a așezărilor omenești, rurale sau urbane, în lanțul nesfârșit al fortificațiilor militare, în ungherele cele mai întinse ale preocupărilor meșteșugărești, artistice etc., într-un cuvânt, în toate domeniile vieții de fiecare zi a oamenilor, piatra juca un rol primordial, era materia primă cea mai căutată, fiind exploatată și folosită în cele mai variate nevoi.

Dacă în ținutul atât de restrâns dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră, civilizația romană, dezvoltată pe parcursul a mai bine de șase veacuri, a lăsat urme dintre cele mai puternice, reprezentate printr-o mare varietate de elemente ale culturii materiale, nota dominantă, copleșitoare, o dă materialul litic.

S-a întâmplat, în chip fericit, ca în provincia pontică a României de azi, natura să favorizeze neașteptat de mult înflorirea civilizațiilor omenești îndelungul istoriei și mai ales în epoca romană, tocmai datorită pietrei pe care o oferă cu desulă generozitate regiunea pe aproape întreaga sa suprafață. Epoca romană și-a făcut dovada înaltei sale civilizații și a inestimabilei sale valori arhitectonice, statuare etc., grație tocmai largilor posibilități pe care le oferă marea varietate de pietre. Din păcate, urmele lăsate de vechile exploatari la suprafața sau în subsolul dobrogean sînt foarte reduse față de valorile de cultură materială lucrate în piatră și moștenite azi. Acest lucru îngreuiază mult posibilitățile de reconstituire a unui tablou sinoptic privind carierele de piatră din antichitate. Totuși pornind de la câteva dovezi sigure și conjugîndu-le cu situația oferită de harta geologică, putem trage câteva concluzii și stabili câteva date edificatoare. Dar, înainte de aceasta este necesar să facem o scurtă incursiune în structura geologică a scoarței pămîntești din zona dobrogeană. Numai după aceea vom putea aborda problemele referitoare la subiectul ce ne-am propus¹. (pl. VIII).

¹ Întregul pasaj privind geologia Dobrogei, a fost redactat cu largul concurs al geologilor: Dr. Constantin Gheorghiu de la Comitetul de Stat al Geologiei, București; Zaharia Albu, de la Întreprinderea „Miniera”, Dobrogea; ing. Theodoru Pierre și ing. Pirvu Nicolae, ambii de la Of. Regional de Control-Minier Geologic, Constanța. Tuturora le aduc aici mulțumiri pentru ajutorul ce mi l-au acordat cu multă generozitate. Vezi și C. Brătescu, *Pămîntul Dobrogei*, în *Dobrogea, cincizeci de ani de viață românească*, București, 1929, p. 3—16; idem, *Fitogeografia și solurile Dobrogei*, passim; G. M. Murgoci, *Opere alese*, București, 1957, p. 119 și urm.

Din punct de vedere geografic și geologic, Dobrogea reprezintă o unitate complet diferită de restul unităților morfo-structurale care alcătuiesc țara noastră. Aici aflorează fundamentul cristalin, atît de-a lungul liniei Pecineaga-Camena, cît și în cîteva petece în zona Munților Măcinului.

Ca o particularitate a formațiunilor geologice care se întîlnesc la zi în Dobrogea centrală, trebuie amintită extinderea pe suprafețe foarte largi a șistului verde, de o largă utilitate în construcții, dar de o calitate dubioasă, neputînd fi fasonată.

Sudul Dobrogei, spre deosebire de nord și de partea centrală, se caracterizează prin același fundament tectonizat peste care sînt așezate depozitele paleozoice. Acestea suportă la rîndul lor depozite mezozoice, acoperite pe suprafețe foarte mari de cele neozoice.

Mai amintim și faptul că pe toată suprafața teritoriului dobrogean s-au dezvoltat foarte mult formațiunile loessoide actuale, care maschează existența altora mai vechi.

În termeni geologici putem vorbi în Dobrogea, despre cinci sub-unități structurale cu specific deosebit, și anume :

I. *Delta Dunării*, subunitate care face legătura dintre bazinul euxinic scufundat, cu depresiunea Birladului și depresiunea din fața Carpaților.

II. *Nordul Dobrogei*, zonă puternic cutată în timpul mișcărilor hercinice și, parțial, acoperită de depozite sedimentare mezozoice (triasice, jurasice și cretacice) precum și de formațiuni mai noi. În partea de vest, unde se ridică Munții Măcinului, se observă formațiuni paleozoice alcătuint o subunitate cu o lățime medie de 20 km. Aceste formațiuni, parțial metamorfozate, sînt traversate de puternice intrusiuni granitice. Între aceste roci intrusive predomină garniturile și în chip subordonat granodioritele, dioritele și gabourile. Porfirurile sînt mai puțin răspîndite. Oricum garniturile au avut o mare căutare în toate timpurile, pentru calitățile lor, ce le fac utilizabile în construcții, la drumuri etc.

Întregul magmatism al munților Măcin aparține orogenezei hercinice.

Zona Tulcea — Nord-Estul Dobrogei — este formată dintr-un fundament de roci paleozoice, care ies la suprafață în cîteva puncte, cum și din depozite triasice bine reprezentate.

Paleozoicul inferior apare într-o serie de coline ca : Tulcea-monument, Dervent-Tépé, Pirlita (Victoria) și cele cinci culmi, Beștepe, lîngă Salsovia, la vest de Mahmudia.

În zona Tulcea-monument, paleozoicul inferior este constituit din șisturi argiloase, cuarțite divers colorate, șisturi filitoase-grafitoase și sericitoase — de mai slabă întrebuintare în antichitate — peste care se așează discordant conglomerate triasice inferioare.

Triasicul din zona Tulcea este format din depozite sedimentare, roci eruptive extrusive, diabaze și porfire.

Cele trei subdiviziuni ale perioadei triasice (inferior, mediu și superior) sînt reprezentate printr-o gamă întregă de roci dintre cele mai variate, între care amintim ca mai importante conglomeratele din Dealul Monumentului : cuarțite, șisturi argiloase și intercalații calcaroase, care ar caracteriza triasicul inferior.

Pentru triasicul mediu, sînt specifice trei faciesuri :

1) faciesul calcarurilor roșii de tip Hallstatt, răspîdit în cîteva coline la vest de Hagighiol și Bașchioi ;

2) faciesul calcarurilor cenușii din insula Popina, în partea de nord a lacului Razelm ;

3) faciesul calcarurilor de tip Guttenstein, reprezentate prin calcaruri negre, uneori cenușii, puternic dizlocate, uneori cutate, și răspîdite la vest de Tulcea. Aceste calcaruri apar sub formă de petice în apropierea localităților Cișla, Somova, Isaccea, Cataloi etc.

În ce privește triasicul superior, acesta se găsește în etajul Carnion, care se întîlnește în zona Tulcea, în două faciesuri :

1) faciesul calcaros dolomitic, răspîdit în partea de est a acestei zone ;

2) faciesul de flis — stratele de Nalbant — reprezentat printr-o succesiune de gresii și marne, conglomerate mărunte, cu resturi de fosile nedeterminabile. Acest facies este cunoscut în localitățile Tulcea, Nalbant (Denistepe), Cilic și Poșta, ultimele două localități situate pe valea Teiței.

Se constată că depozitele triasice sînt străbătute de roci efezive, diabaze și porfiruri. Dintre acestea diabazele străbat calcarele negre de tip Guttenstein, aflate la vest de Tulcea. Petice de diabaze mai apar și la Isaccea, Luncavița, Valea Taiței cum și pe platoul Niculițel Sarica.

În același cadru al subunității geologice din nordul Dobrogei se înscrie și *Bazinul Babadagului*. Acesta este foarte important pentru cunoașterea realităților arheologice din împrejurimi sau din centre care-și procurau piatra de acolo. Bazinul Babadagului este format din depozite cretace superioare, peste un fundament alcătuit, în partea de vest, din depozitele paleozoice ale zonei Măcin, iar în partea estică, din depozitele triasice ale zonei Tulcea. Limita de nord a depozitelor cretace, urmărește malul de sud al căii Taița, iar la sud ajunge în cea mai mare parte pînă la contactul cu șisturile verzi. Litologic, depozitele cretace din bazinul Babadagului încep cu un orizont de bază constituit din conglomerate — între care se intercalează strate de gresii calcaroase — peste care se dispun concordant depozite calcaro-grezoase sau calcaro-marnease.

III. *Dobrogea centrală — Zona șisturilor verzi*. Formațiunile geologice care intră în alcătuirea Dobrogei centrale sînt șisturile verzi. Ele apar pe o zonă cuprinsă între Dunăre și Marea Neagră, limitată la nord de linia tectonică Pecineaga-Camena, iar la sud, de o linie ce ar uni localitatea Capidava de pe Dunăre, cu localitatea Ovidiu-Canara — situată pe malul nordic al lacului Siutghiol.

Din punct de vedere petrografic, complexul șisturilor verzi este alcătuit din șisturi argiloase, compacte, din gresii cuarțitice și din conglomerate, ultimele în partea superioară a complexului. Șisturile argiloase, cînd sînt alterate apar cînd brune cînd verzi.

Seria conglomeratică apare mai ales în apropierea localităților Casimcea și Palazul Mic. În conglomerate apar bucăți de șisturi verzi și gresii, precum și fragmente de granite. Șisturile verzi din această parte a Dobrogei sînt roci sedimentare detritice. Apar și șisturi cristaline, între comunele actuale, Fintina Mare și Ceamurlia de Sus.

Jurasicul este răspîndit pe o suprafață cuprinsă între Dunăre la vest și Marea Neagră la est. La nord este limitat de linia care unește localitatea Hirșova de pe Dunăre și partea de nord a lacului Tașaul; la sud, de o linie care leagă localitatea Boasgic de pe Dunăre cu satul Ovidiu.

În regiunea Hirșovei, jurasicul este reprezentat în orizontul de bază prin marne cenușii-gălbui cu gresii cuarțoase, peste care urmează calcaruri roșietice și cenușii dezvoltate în bancuri groase, calcare masive nestratificate, dar puternic diaclazate. În partea superioară a acestora găsim calcaruri marnoase, peste care apar calcaruri recifale. Mai găsim apoi, în continuitate de sedimentare, un orizont de calcaruri dolomitice Kimeridgiene. Orizontul acestora din urmă apare și în împrejurimile localității Ovidiu, spre carierele Canara — vechi centru de aprovizionare cu piatră de construcții, sculptură, diguri etc.

IV. *Sudul Dobrogei*. Formațiunile geologice mai importante, — din punctul nostru de vedere — care intră în alcătuirea sudului Dobrogei, aparțin jurasicului mediu și superior, cretacicului, terțiarului și cuaternarului. În fundament s-a constatat prezența silurianului fosilifer suportat de șisturile verzi și cristaline.

a) *Jurasicul*. Depozitele jurasice au fost semnalate la zi în sudul Dobrogei numai în cîteva petice, în apropierea faliei Capidava-Ovidiu și sînt reprezentate prin calcaruri dolomitice compacte, dure, zaharoide — care au dat posibilitatea atîtor construcții și cioplirii numeroaselor monumente de epocă romană.

Spre sud, aceste depozite au o înclinare din ce în ce mai mică și se afundă sub formațiunile cretaceice transgresive.

b) *Cretacicul*. Depozitele cretaceice sînt reprezentate prin toate etapele principale, dar cu dese și scurte lacune de sedimentare, la anumite nivele stratigrafice.

În general, cretacicul inferior este alcătuit din depozite calcaroase. Începînd cu partea superioară a cretacicului inferior — Aptian — se dezvoltă depozitele terigene, reprezentate prin pietrișuri, nisipuri conglomerate, marne, argile caolinoase, etc. Aceste formațiuni se găsesc în special pe valea Carasu, la Cernavoda, Medgidia, Cochirleni și în toate localitățile antice din această zonă.

Cretacicul superior este reprezentat prin gresii calcaroase, marnoase și cretoase, marne cretoase albe, pietrișuri, gresii calcaroase conglomeratice, calcare grezoase, cretă etc.

c) *Terțiarul* (paleogenul și neogenul) este dovedit în sudul Dobrogei prin câteva apariții de *eocen*, acolo unde eroziunea a înlăturat depozitele mai noi.

Aceste apariții sînt :

— la Văleni (Azarlic — *civitas Ausdecensium*) în apropierea graniței cu R. P. Bulgaria unde eocenul este constituit din nisipuri, marne, calcaruri cavernoase, și calcaruri numulitice în bancuri groase ;

— la nord de valea Carasu, mai multe petice constituite la bază din pietrișuri cu stratificație torențială, care cuprind fragmente de cuarț, șisturi verzi, calcaruri jurasice cretacice etc., peste care se dispun straturi neregulate lenticulare de argile divers colorate și nisipuri și care la rîndul lor suportă orizontul calcarurilor marine cu numuliți.

Neogenul este reprezentat prin depozite de vîrstă tortoniană și sarmațiană.

Dacă tortonianul are o dezvoltare cu totul redusă, fiind reprezentat prin cîteva puncte — pe Dunăre, la sud de localitatea Dunărea, la Cochirleni și Hinog, la Seimeni și la sud-est de Murfatlar — în schimb sarmațianul are o foarte mare întindere, acoperind regiunea care începe la nord de valea Carasu și se extinde spre sud peste granița cu R. P. Bulgaria.

Pe malul Mării Negre, începînd de la nord de Constanța — Siutghiol — și mergînd pînă la sud de Mangalia, apar la baza falezei depozite sarmațiene acoperite cu loess.

Aici distingem două orizonturi : 1) *orizontul* de calcaruri organogene (lumașelic) și colite albe ; 2) *orizontul* superior de calcaruri organogene și recife colitice cenușii.

d) *Cuaternarul*. Loessul cuaternar acoperă aproape toată Dobrogea.

V. *Dobrogea maritimă*. În ultimii ani, s-a separat atît din punct de vedere geografic cît și geologic, o nouă subunitate care se descrie în paralel cu tărmlul Mării Negre, fiind reprezentată în formațiunile geologice (sarmațiene și loessoide) care aflurează în deschiderile de pe faleză și se extind în zona submersă a Mării Negre, respectiv pe platforma Continentală.

Pe baza acestei simple prezentări geologice, se poate deduce că față de o atît de mare bogăție litică, cu o structură atît de complexă și de variată, era firesc ca în Dobrogea exploatarea pietrei să constituie în antichitate o îndeletnicire de bază. Gama bogată a calcarurilor răspîndite pretutindeni, granitul din formațiunile hercinice ale Munților Măcin, șisturile verzi — fără să mai punem la socoteală numeroase alte roci de certă utilitate practică, au format baza exploatărilor intense încă din vechime.

Cercetările arheologice, deși în Dobrogea efectuate cu destulă asiduitate în ultimele două decenii, n-au avut în vedere decît tangențial examinarea unor cariere de piatră sau a provenienței pietrei întrebuințate în diferite așezări de epocă romană. De altfel, după cum am arătat, astfel de cercetări ar întîmpina mari dificultăți dat fiind că în carierele actuale nu s-au păstrat urmele exploatărilor antice, ceea ce se explică

prin două cauze : mai întâi, cele mai multe puncte din care s-a extras cîndva piatra au fost acoperite de vegetație de-a lungul veacurilor ; apoi, cum este și firesc, urmele exploatărilor antice au dispărut de la sine, prin continuarea extracțiilor în evul mediu otoman, și mai ales în vremurile noastre². De cele mai multe ori exploatarea carierelor s-a perpetuat de la o epocă la alta, creindu-se lăcașuri imense, ceea ce a făcut imposibilă o determinare concretă a vreunei exploatări de epocă clasică greco-romană. Rare sînt situațiile în care o exploatare romană să-și fi păstrat aspectul original, acela din momentul abandonării, pe baza căruia să se poată face observații juste, necesare intereselor noastre științifice.

Există cîteva exploatări cu o valoare documentară sigură : una la Cernavoda³, cealaltă la Adamclisi⁴, asupra cărora vom stăruii în acest studiu, pentru a realiza un tablou veridic cu privire la natura și maniera de exploatare a pietrei pe teritoriul Dobrogei⁵.

Se înțelege că suma cunoștințelor noastre privind această îndelungă meșteșugărească atît de importantă este pînă în momentul de față redusă. Pentru a completa pe cît se poate lacunele atît de mari ale acestui complex de probleme vom urma două căi. Vom încerca mai întâi să determinăm amplasamentele și orizonturile geologice de unde au plecat masive cantități de piatră pentru construcțiile din marile centre ale Moesiei Inferior, înțelegînd că unele observații și analize succinte de laborator ne dau direcțiile de orientare. În al doilea rînd vom urmări identificarea pe teren a eventualelor exploatări romane, chiar în centrele unde își desfășoară activitatea cîteva cariere din zilele noastre. Rezultatele celor două căi urmate, conjugate cu cunoștințele dobîndite din cercetări speciale, cu caracter arheologic, ne vor îngădui reconstituirea unui tablou veridic al exploatărilor de piatră în epoca romană⁶.

Se știe că în marile centre romane de exploatare a marmurei, granitului etc., carierele erau întreprinderi de amploare, numite *Metalla*, *Μέταλλα*, sau în diferite izvoare, *lapidicidinae* sau *lapidicinae*⁷ (Plaut. capt. 944 ; Cic. Div. I, 13, 23 ; Plin. III, 30 ; XXXVI, 57 ; Vitruv. II,

² Aluzii și unele scurte considerații despre exploatarea pietrei în epocă romană, otomană și ceva mai recent, le găsim la G. Pârnu, în *Carierile din R.P.R.*, București, 1964, Ed. Tehnică, passim ; de asemenea într-o lucrare mai veche, dar bine documentată, cf. R. Pascu, *Carierile și apele minerale din România* (capit. *Carierile și apele minerale din Dobrogea*), București, 1928, passim.

³ Gr. Florescu, *Cariera romană de la Cernavodă în Analele Dobrogei*, XVII, 1936, p. 33 și urm. — singurul studiu de specialitate privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană.

⁴ Gr. Tocilescu, Otto Bendorf și Georg Niemann, *Monumentul de la Adamclisi — Tropaeum Traiani*, Viena, 1895, p. 60—61.

⁵ Vezi mai jos p. 189 și urm.

⁶ Asupra acestui studiu vom reveni, mai ales cu o fidelă prezentare sinoptică a unor analize de laborator, în curs de efectuare de către Em. Zah. Ne mulțumim deocamdată să folosim unele analize preliminare făcute de geologul Zaharia Albu de la Întreprinderea Minieră Dobrogea.

⁷ Vezi dicționarele.

7, 1; VII, 3, 9) carierele constituiau un organism complicat, divizat în sectoare — *officinae* — iar acestea, la rindu-le, în secțiuni — *loci* sau *brachia*. *Officinae*-le purtau un nume propriu iar *brachia* un număr de ordine⁸.

În ce privește Dobrogea, nu putem spune că ar fi existat aici cariere care să fi funcționat după regulile economice și organizatorice romane. Pentru Dobrogea epocii romane, exploatările erau numeroase, pentru a face față marilor nevoi constructive, însă modeste. Tocmai faptul că centrele de extracție erau reduse ca proporții și dispersate pe întreaga suprafață a provinciei, a făcut ca în zilele noastre să se șteargă orice urmă a existenței lor.

Pornind de la aceste premise, vom încerca să facem câteva considerații asupra provenienței unor monumente de piatră sau a unor materiale de construcție și eventual să localizăm punctul sau zăcămintul de unde s-au extras materialele. Pentru o mai lesnicioasă orientare în geografia Dobrogei, vom face aceste scurte considerații în funcție de granițele provinciei, pornind de la sud, de pe țărmul mării, și înconjurând apoi, regiunea pe la nord, pe linia Dunării.

Începem deci cu Callatis, cea de-a treia colonie grecească de pe malul dobrogean al Mării Negre, unde se poate vorbi de o mai încheată unitate a materialului litic întrebuintat la construcții și monumente. Cea mai mare parte a calcarului întrebuintat aici în decursul veacurilor provine din pereții abrupti ai lacului Limanu. Aici pot fi identificate structurile de calcaruri lumășelice și oolitice sarmațiene, de culoare alb-gălbui, deseori amestecate cu formațiuni marnoase⁹. Fiind de bună calitate, calcarul acesta, care provenea din chiar hinterlandul orașului, a stat la baza tuturor marilor construcții pe care le-au ridicat callatiotii, fie că este vorba de edificii publice sau particulare din interior, fie de însuși zidul de incintă¹⁰.

În ce privește Tomisul, cercetarea diferitelor vestigii făcută în decursul anilor, a dus la concluzia că s-a folosit aici un calcar de diferite varietăți și proveniențe. O scurtă trecere în revistă a diverselor monumente arheologice de la Tomis, realizate în orice fel de piatră, alta decât marmura, dovedește o componentă litică variată, cu deosebiri de la piesă la piesă. Proveniența pietrei este diferită, încît cu greu s-ar putea realiza un tablou sinoptic pe această linie. De altfel, situația este generală, dacă e să luăm în considerare monumentele găsite în diferite puncte dobrogene de interes arheologic. În orice caz, este sigur că proveniența diferitelor materiale litice se încadrează — în linii generale — zonei sau cercului arheologic respectiv, purtînd caracteristicile respective. La Tomis, un loc de seamă îl ocupă calcarul din jurul lacului Techirghiol și, în general, din raza litorală de la sud de Constanța. La circa 2 km

⁸ *Ibidem.*

⁹ G. Pârvu, *op. cit.*, p. 187—188.

¹⁰ Despre piatra întrebuintată la construcțiile callatiene, n-avem nici un fel de precizări în literatura de specialitate, cu excepția referirilor vagi ale lui Th. Sauciu-Săveanu, în rapoartele de săpături, *Dacia*, I—XII, 1924—1947, *passim*.

vest de orașul Techirghiol sînt de văzut astăzi zeci de puncte din care s-a extras și din care se extrage încă calcarul lumachelic, de culoare albă sau gălbuie, pe alocuri cu aspect oolitic cavernos — de vîrstă sarmatiană¹¹. Aceleași varietăți de calcar provin și de la Tuzla, Agigea etc.

Subliniem că la construcția marelui edificiu cu mozaic datînd din sec. IV e.n. și acum degajat în întregime, au fost folosite cantități industriale de piatră, provenind în cea mai mare parte din orizontul țărmului maritim¹². De asemenea, zidul de incintă al orașului, cunoscut atît din săpăturile mai vechi, efectuate de Vasile Pârvan¹³, cît și din cele executate mai recent de către colectivul Muzeului de arheologie Constanța¹⁴, a dat posibilitate să se constate că în special blocurile întrebunțate la *paramentum* provin fie din zona litorală sud-constănțeană, fie din carierele de la Ovidiu (fost Canara). Calcarurile de aici, jurasice compacte, alb-gălbui sau uneori roșcate, sînt amestecate cu cele dolomitice sau grezoase și cu cele cretacice¹⁵, ceea ce, împreună cu piatra de altă proveniență¹⁶, dau un aspect atît de eterogen materialului litic tomitan¹⁷. Emplectonul zidului de incintă s-a realizat din piatră variată, de proveniență diversă, dar în orice caz din zonele aferente Constanței.

Aceeași situație ne întîmpină și la Histria. Săpăturile din fosta cetate milesiană au pus în lumină edificii importante, zidite din calcar de diferite nuanțe și calități, de șist verde etc.¹⁸. Marele volum de piatră folosit sau refolosit aici în decursul veacurilor de dominație romană — ca să nu mai facem referire și la epoci anterioare, provine din centre de unde se putea transporta în condiții lesnicioase și ieftine. Proveniența materialului a fost stabilită pe baza unor analize sumare.

¹¹ G. Pârvan, *op. cit.*, p. 196—199.

¹² V. Canarache, *L'edifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis*, în *Studii Clasice*, III, București, 1961, p. 230, unde fără să se amintească natura și proveniența pietrei folosite în construcția edificiului, creează o bază de discuție în acest sens. Idem, *Edificiul cu mozaic din Constanța*, Constanța, 1968, *passim*.

¹³ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, în *ARMSI*, 1914—1915, p. 417 și urm.

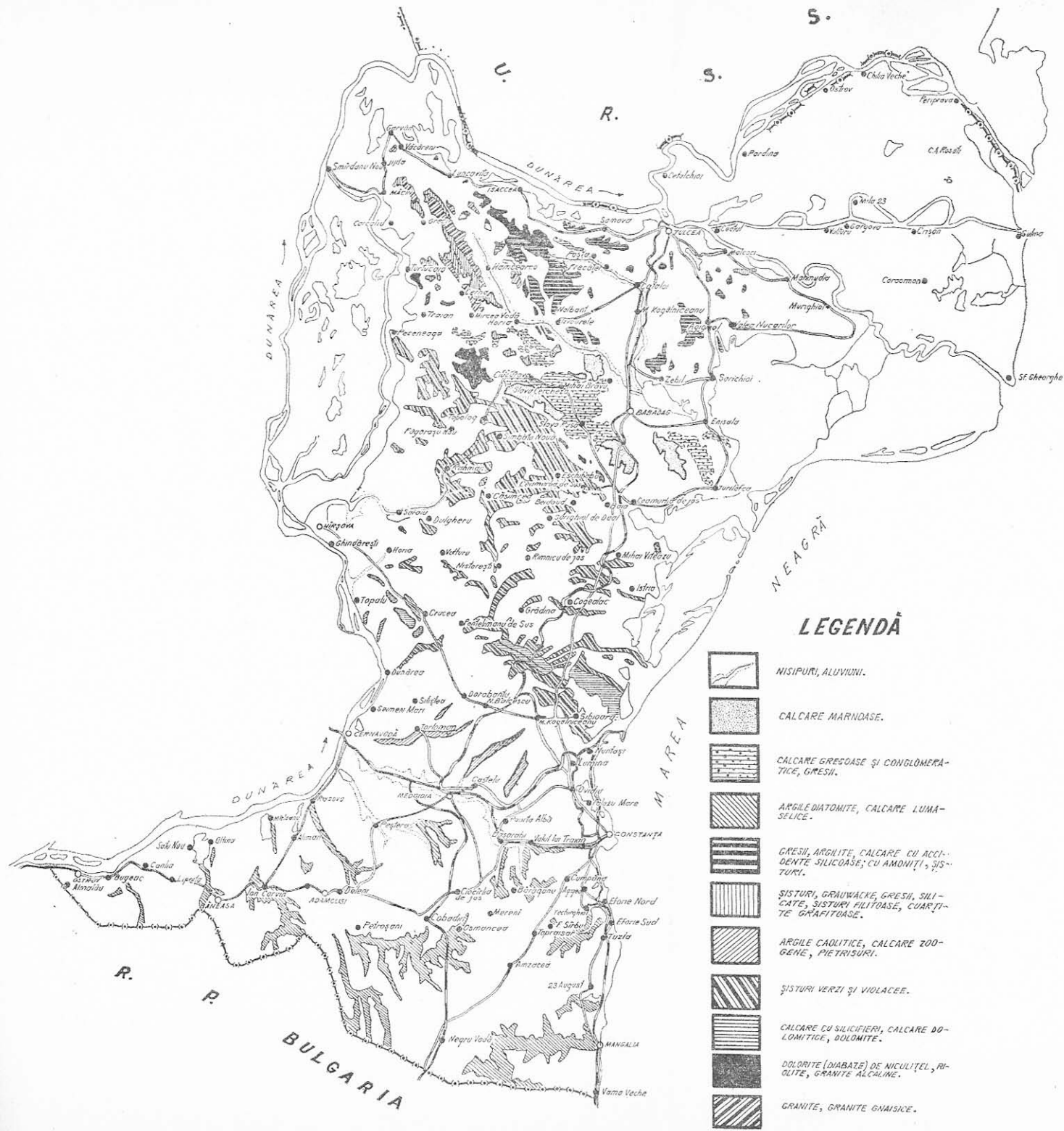
¹⁴ V. Canarache și colaboratorii, *Tomis 1960. Raport asupra săpăturilor efectuate de muzeul regional de arheologie Dobrogea*, în mss.

¹⁵ G. Pârvan, *op. cit.*, p. 192—193. De altfel, extragerea pietrei de construcții în carierele de la Ovidiu, a continuat de-a lungul secolelor, ajungîndu-se în zilele noastre să capete aspectul celei mai mari cariere din apropierea Constanței. Vechile cavități lărgite acum de extragerile mecanizate au făcut să dispară orice urmă de exploatare antică sau medievală.

¹⁶ Între altele amintim marnele calcaroase și calcarurile marnoase, cretacice-superioare, de culoare alb-gălbuie, provenind de la Palazu Mare, cf. G. Pârvan, *op. cit.*, p. 193.

¹⁷ Este recunoscut că marmura brună, albă sau colorată folosită pentru diferitele monumente sau pentru ornamentarea construcțiilor din Dobrogea, aparținînd epocii greco-romane, este în exclusivitate de import. Din analizele litologice făcute pînă acum, se știe că între zona dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră există numai calcar marmoreean, mai ales în zona Hîrșovei; informația de la ing. Theodoru P.

¹⁸ *Histria*, I, monogr. arh., București, 1954, pp. 69, 78, 80, 90 etc.

LEGENDĂ

- NISIPURI, ALUVIUNI.
- CALCARE MARIHASE.
- CALCARE GRESOASE ȘI CONGLOMERATICE, GRESII.
- ARGILE DIATOMITE, CALCARE LUMASELICE.
- GRESII, ARGILE, CALCARE CU ACCIDENTE SILICOASE, CU AMONIȚI, ȘISTURI.
- ȘISTURI, GRAUWACKE, GRESII, SILICATE, ȘISTURI FILITOSE, CUARȚITE GRĂNITOASE.
- ARGILE CAOLITICE, CALCARE ZOOGENE, PIETRISURI.
- ȘISTURI VERZI ȘI VIOLACEE.
- CALCARE CU SILICIFIERI, CALCARE DOLOMITICE, DOLOMITE.
- DOLORITE (DIABAZE) DE NICULIȚEL, RIOLITE, GRANITE ALCALINE.
- GRANITE, GRANITE GNAISICE.

Între punctele identificate că ar fi furnizat piatră Histriei în antichitatea romană, inserăm : Babadagul — *Vicus Novus* — cu actualele puncte de la Codrul de Sus și Codrul de Jos, de unde se extrage și astăzi calcar grezos cretacic, compact și fin, de culoare gălbuie sau gălbui-cenușiu. Orizontul calcaros din zona Babadagului, cu prelungiri către sud-est, ajungînd pînă la țărmlul actualelor lagune Razelm (și la coada lacului Babadag), a constituit în antichitate, ca și în zilele noastre, sursa de aprovizionare cu material pietros pentru construcții, sculptură etc., materialul fiind bun în cea mai mare parte pentru dăltuit, fățuit etc. Dar cel mai important centru de procurat piatră pentru Histria romană a fost cel de la Zebil. Aici se află cîteva puncte importante, în jurul satului, în apropiere de coada lacului Babadag. De aici se scot calcaruri jurasice și triasice fine, vinete sau cenușii, uneori cu nuanțe roșii. Cele cenușii-brune, cu structură breicioasă, au proprietatea de a putea fi extrase în blocuri mari ușor de fasonat și de șlefuit¹⁹, dînd impresia unor adevărate marmure.

Exploatarea pietrei în aceste părți, era una din cele mai avantajoase întreprinderi economice, dat fiind tocmai vecinătatea lacurilor amintite, pe suprafața cărora ambarcațiuni mai mari sau mai mici — atît cît permitea adîncimea lagunelor în curs de înnisipare — se îndreptau către punctul de destinație Histria, de pe malul de vest al actualului lac Sinoe²⁰.

Atît la zidurile de epocă romană, cît mai ales la cele de epocă tîrzie, romano-bizantină și bizantină, au fost folosite cantități uriașe de șist verde — material litic care abundă la Histria. O simplă privire de ansamblu asupra cartierului economic-meșteșugăresc din partea de sud-vest a cetății este suficientă pentru a ne face să înțelegem în ce măsură a intrat acest material în efortul constructiv al meșterilor zidari, într-o vreme în care condițiile de ordin social-economic deveniseră precare²¹ și nu mai îngăduiau decît utilizarea unui material litic aflat la îndemînă și cu proprietăți de transformare rapidă în moloane (calupuri). Într-adevăr, zona de la sud de linia tectonică Pecineaga-Camena, care acoperă o suprafață apreciabilă din harta geologică dobrogeană, este compusă aproape în exclusivitate din șist verde, poate de vîrstă siluriană. Această specie litică poate fi exploatată aici în chipul cel mai lesnicios, fără instrumente de tăiat. Piatra trebuie numai lovită sau dislocată cu tîrnăcopul, ciocanul, sau barosul. Cel care o extrage n-are nevoie nici de calificare, nici de o pricepere specială. Totdeauna, calupurile de șist verde, cu unele fețe perfect netede, s-au întrebuițat la construcții, în special la cele modeste, liantul constituindu-l deseori pămîntul negru. Iată pentru care motiv, nu numai la Histria, ci în toată

¹⁹ G. Pârvu, *op. cit.*, pp. 182, 187, 199—201.

²⁰ Îmi exprim aici un gînd de grațitudine memoriei lui V. Canarache, vechi membru al colectivului de arheologi care a lucrat în cetatea de pe malul lacului Sinoe și care mi-a furnizat informațiile și datele amintite.

²¹ *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 580—599 ; R. Vulpe, I. Barnea, din *Istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 369 și urm.

zona de aflorare a șistului verde — inclusiv valea Casimcei cu toate așezările sale antice — de la linia tectonică Pecineaga-Camena, pînă la sud de valea Casimcea și a lacului Tașaul, așezările de epocă romană au folosit din plin acest material de construcții și aceasta cu atît mai mult, cu cît procurarea lui se făcea cu mijloace modeste, la îndemîna oricui. Este tocmai un reflex al împrejurărilor economice dificile prin care a trecut Dobrogea romană în veacurile de mari frămîntări istorice ale epocii clasice²².

Centrele de la Argamum, Enisala, Popina (Razelm) etc., s-au ridicat cu piatră specifică locurilor respective. Cariera cea mai importantă din această zonă este cea de la Jurilovca, lîngă Dolojman-Argamum, care se întinde pe circa 3 km de-a lungul lacului Golovița. S-au extras de aici calcaruri grezoase de vîrstă cretacică, colorate în alb-gălbui, cu calități identice pietrei de la Bașchioi. Accidentele silicioase sînt mult mai rare. Piatra se poate extrage și de aici în blocuri mari, care se lucrează frumos și ușor²³.

Pe linia Dunării, în cadrul șirului de așezări și fortificații cuprinse între *Halmyris*, în apropierea gurilor marelui fluviu, și *Dinogetia*-Garvăn, în nord-vestul provinciei, materialul pietros este foarte variat ca structură, tocmai din pricina condițiilor geologice pe care le prezintă regiunea în această parte. La *Halmyris*, *Gratiana*, *Salsovia*, *Talamonium*, *Aegyssus*, *Noviodunum*, *Dinogetia* etc., vom întîlni: a) calcar cenușiu-deschis și cenușiu-închis, de vîrstă triasică, provenind de la Beștepe-Mahmudia, lîngă *Salsovia*, de la Parcheș din Dealul carierelor și din Dealul Mare, ambele din jurul orașului *Tulcea-Aegyssus*; b) calcaruri triasice vinete și roșii de la *Derindere*, *Trei Fintini*, cariera *Morilor*; c) calcaruri compacte de culoare deschisă cu aspect marmoreean, de la *Murighiol*, între *Gratiana* și *Salsovia*; d) calcaruri și porfiruri de lîngă *Niculitel*; e) graniturile, întrebuintate mai mult pentru construcții decît pentru monumente și ornamentică, din pricina greutateii cu care se șlefuesc. Vom găsi această piatră în special în așezările și fortificațiile din nord-vestul provinciei, în zona munților *Măcin*, exploatîndu-se în numeroase cariere²⁴, cele mai multe dintre ele avîndu-și începutul de funcționare în epoca romană.

Nu vom omite nici numeroasele cantități de gresii și conglomerate, cuarțite, porfiruri, porfirite etc., care intră în amalgamul construcțiilor de epocă romană din centrele mai sus menționate. De subliniat însă că cea mai mare parte a lor, cu puține excepții, se folosesc prin excelență la construcții și mai puțin, sau chiar de loc, la cioplit și șlefuit.

Urcînd pe malul drept al Dunării, către *Carsium-Hirșova*, *Capidava* și pînă la *Axiopolis-Cernavodă*, aspectul materialelor litice se schimbă, în funcție de calitatea solului din aceste părți. Pretutindeni, în vechile așezări romane ale limanului, predomină calcarurile, cele grezoase, cretacice alb-gălbui de lîngă *Arrubium* și cele paleozoice, de culoare vînată

²² *Ibidem*.

²³ G. Părvu, *op. cit.*, p. 185—186.

²⁴ *Idem*, p. 186 și urm.

sau cenușiu-gălbui de lângă Troesmis. Un loc aparte îl ocupă vechile exploatări de calcar jurasic, fosilifer, de culoare cafenie-albicioasă, din împrejurimile Hirșovei-Carsium, calcarurile marnoase, jurasice, cenușiu-deschise, cafenii etc., de pe malul Dunării, la sud de Hirșova²⁵. Exploătarile de la Topalu și Capidava, cu calcaruri variate, au contribuit la construirea cetăților din această parte a limesului²⁶.

O situație aparte, binevenită pentru preocupările noastre, ne-o oferă centrul arheologic de la Axiopolis-Cernavodă. În această parte a Dobrogei există un complex calcaros aparținând vârstei cretacicului inferior. Remarcăm aici calcarul marnos-gălbui, care suportă bancuri masive de calcaruri oolitice de culoare gălbui-cenușie. Peste calcarurile oolitice stau calcaruri alb-cenușii, dure, pe alocuri fosilifere, acoperite cu marne cenușii-moi²⁷. În acest orizont s-a descoperit una din cele mai sigure cariere de epocă romană, cunoscute pînă acum în Dobrogea. La sud de podul „Anghel Saligny“, pe falia abruptă a malului dobrogeean al Dunării, începînd cam de la 400 m și mergînd spre fosta cetate Axiopolis se află, pe o întindere de peste 1,5 km urmele carierei care a format obiectul cercetărilor lui Gr. Florescu²⁸. În descrierea lăsată de autor în 1936, se consemnează mai multe cavități de formă oarecum asemănătoare, dar inegale între ele, dispuse succesiv și în terase. Primele trei camere se păstraseră în condiții precare, dar cea de a patra a avut șansa să se conserve mai bine. Această a patra încăpere are o formă rectangulară, cu dimensiunile de 15,50 × 18 × 14 m²⁹. Celelalte, din cît s-a mai putut măsura la vremea aceea, au dimensiuni variabile.

Sîntem în fața unui exemplu tipic de exploatare a pietrei într-o carieră — *metalla* sau *lapidicina* — sub cerul liber³⁰ (pl. I/1—2), situație care, cu unele excepții, era frecventă în lumea antică, deoarece era mult mai avantajoasă decît sistemul galeriilor³¹. Pe un front larg de lucru, muncitorii pietrari — *metallicii*, *metalarii* sau *lapidinarii*³² — erau dispuși în așa fel încît fiecareuia îi revenea o porțiune de lucru de 8—10 mp — fronturi individuale³³, terasate în funcție de configurația solului.

S-a întîmplat, în chip fericit ca aspectul carierei să rămînă așa cum l-au părăsit romanii într-o împrejurare dramatică (pl. I—IV). S-au păstrat numeroase blocuri prismatice, paralelipipedice etc., care erau pe punctul de a fi scoase din fîgașurile anume croite pentru desprinderea lor din masivul calcaros. Sistemul de obținere a unui bloc în

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Gr. Florescu, R. Florescu și P. Diaconu, în *Capidava*, monogr. arh., București, 1958, passim; R. Florescu, *Capidava*, Ed. merid. București, 1966, passim.

²⁷ G. Pârveu, *op. cit.*,

²⁸ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 33—37.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Daremberg-Saglio, *Dict. des antiq.*, s. v. *Metalla*; R-E, III A, s.v. Steinbruch, col. 2241—2293.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 36.

PLAȘA I.

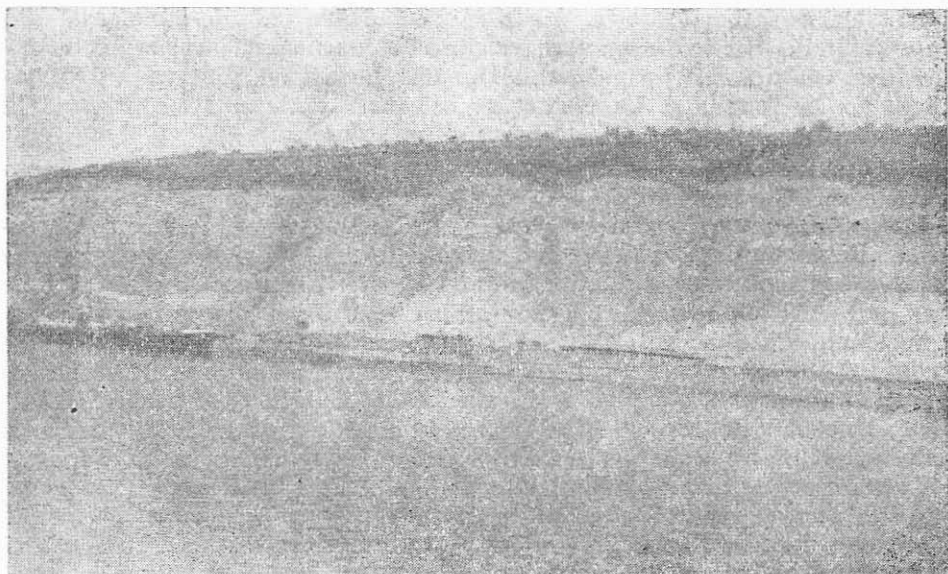

Figura 1. Malul Dunării la sud de podul „Anghel Saligny“ de la Cernavoda.

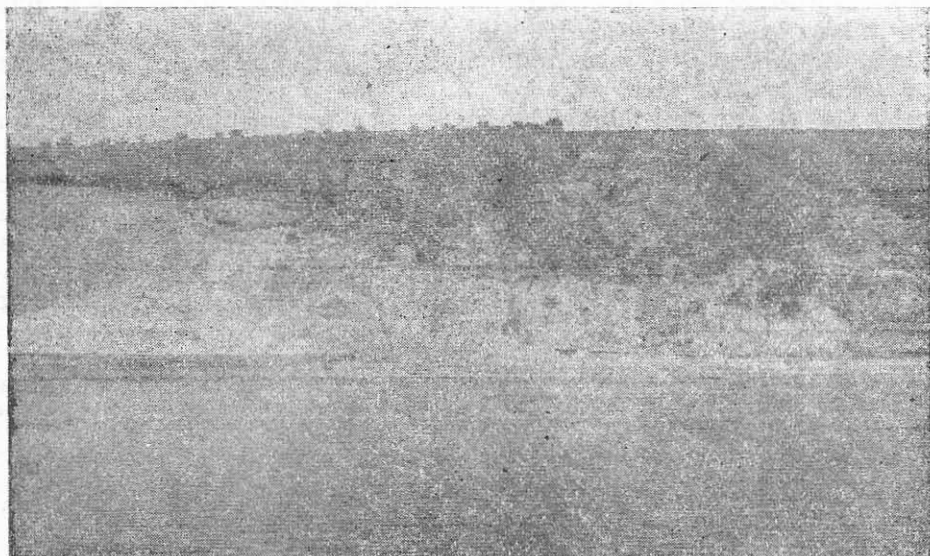

Figura 2. Vedere de ansamblu a carierei de la Axiopolis-Cernavoda.

PLANȘA II.

Figura 1. Detaliu de la carieră.

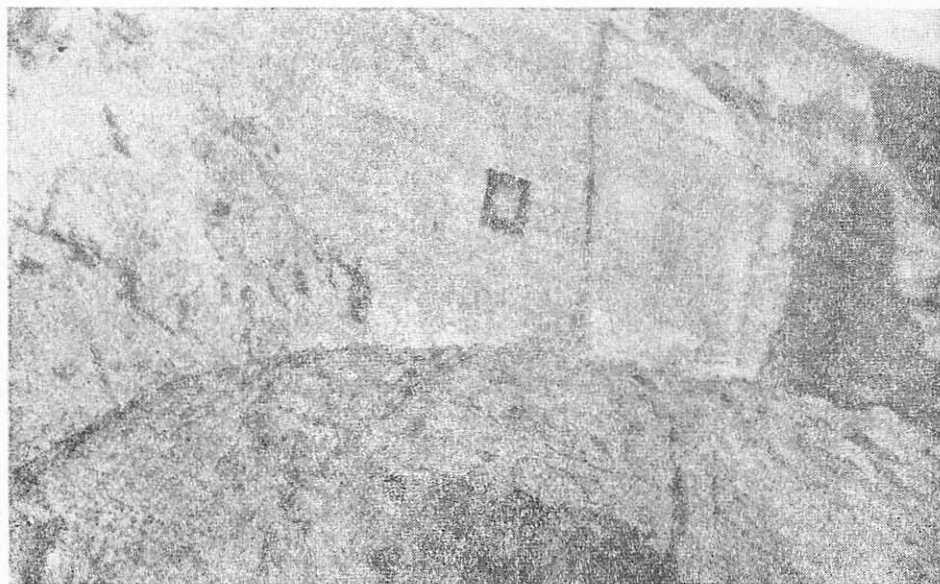

Figura 2. Cavitata cu peretele pe care se păstrează imaginea lui Hercules Saxanus.

cadrul carierei de la Cernavodă era simplu, dar greoi. În stînca sănătoasă, nestratificată, fără intrusiuni de altă natură litică, se marceau la orizontală dimensiunile blocului, după care, cu ajutorul unor tirnăcoape care aveau tăișul zimțat la un capăt, începea săparea de sus în jos a unor rigole. Metoda numită *méthode à la trace*³⁴, este mai greoaie, dar mai recomandabilă pentru scoaterea blocurilor mari din carieră. După realizarea făgașurilor (rigolelor), ajungînd pînă la adîncimi convenabile, se proceda la desprinderea blocului. Pentru aceasta se introduceau la partea sa inferioară pene de metal sau de lemn care, bătute cu ciocanul — *malleus* — făceau să se obțină o fisură orizontală. Blocul odată desprins, putea fi apoi transportat oriunde, la locul de folosire (pl. III/2 și pl. IV/1—2).

Metoda este valabilă numai pentru exploatarea pietrei moi, în speță a calcarului care, la locul de extracție, este foarte ușor de lucrat. Mai tîrziu în contact cu aerul, cu umiditatea, cu soarele etc. el se întărește și devine foarte dur datorită proprietăților sale higroscopice.

În cazul carierei de la Cernavodă, calcarul exploatat avea calitățile cuvenite, fiind potrivit atît pentru construcții, sfărîmat în blocuri, cît și pentru lucrări monumentale.

Nu putem dovedi dacă piatra din această carieră va fi fost folosită la construcțiile de la Axiopolis (Hinog) din moment ce în puținele săpături executate acolo la sfîrșitul veacului trecut, în cetatea de acolo, nu se menționează nici un fel de atribut pentru acest fel de materiale³⁵. Logic este însă să fi fost folosită din plin.

În epoca romană, exploatarea de la Cernavodă, a fost, dacă nu o carieră în sensul propriu al cuvîntului — *metallum-lapidicina* — cu secțiuni, *officinae*, și cu subdiviziuni ale acestora numite *brachiae* — o întreprindere de proporții, ocupînd o lungime de aproape 2 km. Aceasta presupune un număr însemnat de lucrători, unelte și mijloace largi de transport precum și, în chip firesc, o mare solicitare, poate nu numai din partea cetății Axiopolis, ci și din partea unor așezări urbane sau rurale mai îndepărtate, sau pentru fortificații militare de genul celor care se întîlnesc pe tot malul drept al Dunării dobrogene.

Observațiile atente făcute de Gr. Florescu, l-au îndreptat spre constatări importante privind intensitatea și durata exploatării acestei cariere. Frontul larg, cu posibilități multiple de dispunere a oamenilor în timpul lucrului, determinarea — chiar și relativă — a unei camere pentru depozitarea uneltelor sau adăpostirea oamenilor³⁶ pe timp nefavorabil, sînt dovezi care definesc caracterul intensiv al exploatării.

³⁴ Daremberg-Saglio, *op. cit.*

³⁵ Gr. Tocilescu, *Fouilles d'Axiopolis*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, V, 1903, p. 271 și urm. P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) pînă la gurile ei*, în *Natura*, XXIV, 1935, nr. 7, p. 20—21; R. Netzhammer, *Die christlicher Altertümer der Dobrudscha*. Bukarest, 1918, p. 144, nr. 1; R. Vulpe, *Histoire de la Dodroudja*, București, 1938, passim; I. Barnea, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 221 și urm.

³⁶ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 35.

Figura. 1. Detaliu din carieră.

Figura 2 Încăperea din cariera
de la Cernavoda, cu blocuri
despărțite prin rigole,
dar nedesprinse de stîncă.

PLANȘA IV.

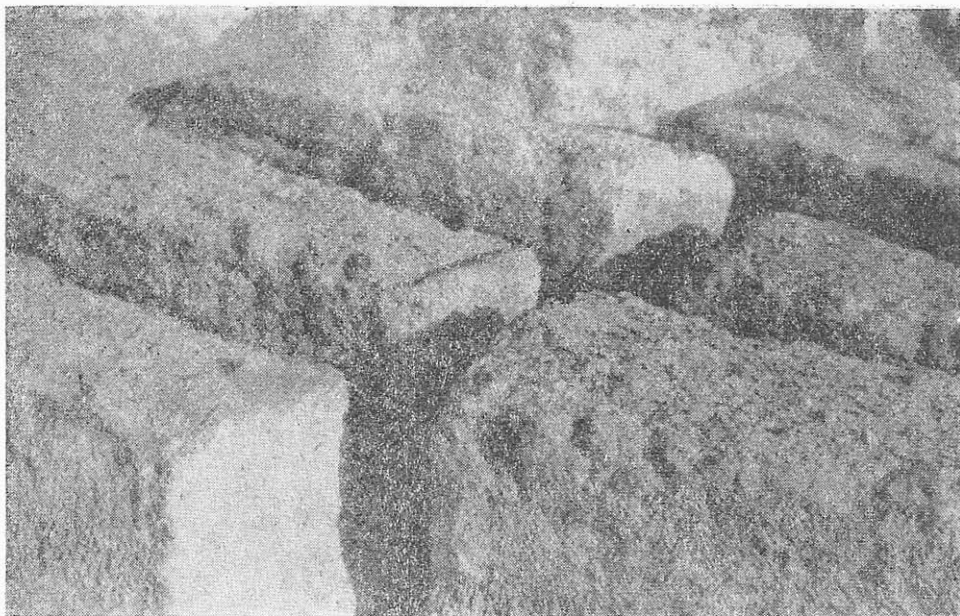

Figura 1. Blocuri despărțite prin făgașuri în cariera de la Cernavoda.

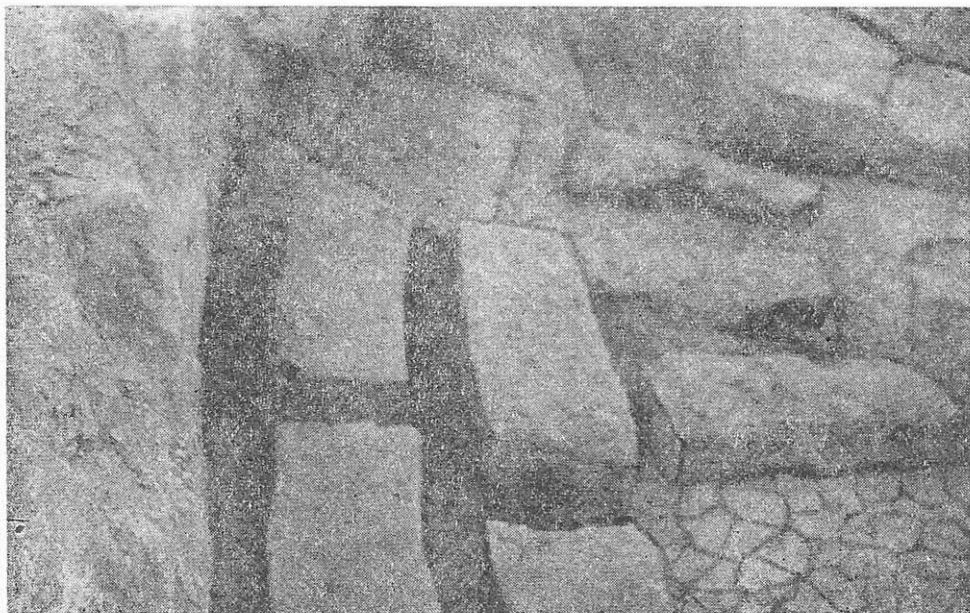

Figura 2. Alt aspect din carieră.

Pe multe din terase se păstrează numeroase blocuri desprinse de jur împrejur prin rigole săpate cu tîrnăcopul, dar cu baza încă legată de stîncă — aceasta din cauza părăsirii neașteptate a carierei. Blocurile care ni s-au păstrat astfel sînt de două categorii: unele mai mari, de $1.20 \times 1.50 \times 0.60$ m, altele mai mici de $1.00 \times 1.50 \times 0.45$ m³⁷, ceea ce a permis încadrarea cronologică a carierei. Cercetătorul, consideră că „deosebirea de dimensiuni la blocurile din cele două excavațiuni poate fi un indiciu de exploatare a lor în epoci diferite“³⁸. El conchide apoi că blocurile mai mici au fost tăiate în vremuri de restriște, cînd tulburări de ordin social, militar etc., nu mai permiteau efectuarea unor lucrări care reclamau timp și liniște. Exploatarea acelei părți din carieră în care apar blocuri mici autorul o clasează în sec. III e.n.³⁹, de bună seamă după începutul tragicelor năvăliri gotice. Spre deosebire de aceasta, altă parte a carierei, cea cu blocuri mari și cu sculpturi pe pereți, este datată în sec. II e.n.⁴⁰. În sprijinul acestei încadrări vine și constatarea că exploatarea s-a făcut pînă mai jos spre rădăcina stîncii, că s-au realizat blocuri mari, pentru basoreliefuli, ceea ce nu poate fi decît produsul unor vremuri pașnice, în care munca se putea desfășura în voie⁴¹.

Dar revelația carierei de la Cernavodă o constituie imaginea de pe peretele uneia din cavitățile exploatării, a lui *Hercules*. Figura este săpată într-o nișă. Capul și blana leului sînt redade de două ori: odată pe piept, a doua oară sub brațul stîng⁴², totul fiind realizat cu neîndemînare, de un lucrător fără aptitudini artistice. În mîna stîngă, zeul ține măciuca, iar în dreapta un vas, după toate probabilitățile un *kantharos*. Sub vas, un altar schematizat, cu o scobitură pe fața de sus, în care se văd urme de foc, fapt care a dus pe cercetător la concluzia că aici se practicau ritualuri religioase legate de cultul acestei divinități⁴³. Hercules de aici este considerat de Gr. Florescu pe bună dreptate, ca divinitatea protectoare a carierelor și a lucrătorilor, sub numele de *Hercules Saxonus*. Se pot stabili analogii cu apariții ale zeului în alte părți ale imperiului roman⁴⁴, sau chiar cu un exemplar găsit la Constanța, deși cercetătorul său n-a prevăzut posibilitatea că ar fi cu aceleași atribuții⁴⁵.

Reprezentarea de la Cernavodă rămîne o apariție unică pentru Dobrogea romană, dat fiind nu numai locul, dar și aspectul ei. Se face

³⁷ *Ibidem*, p. 40—41.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 484—516; R. Vulpe- I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 117—213, cu relatări privind epoca antoninilor și a severilor.

⁴² Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 43—44; idem în *Germania*, XXI, 1937, p. 108—113; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 215.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ W. H. Roscher, *Lex. Griech. u. röm. Myth.*, p. 3014 și urm.; RE, VIII, 610 și III (seria II), s. v. *Steinbruch*, col. 2254 și urm. *Ist. Rom.*, I, p. 501.

⁴⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, în *Analele Dobrogei*, X⁷, 1934, p. 13, fig. 2, acum în depozitul Muzeului de arheologie Constanța.

astfel dovada peremptorie a unor practici religioase specifice acelor *metallici* sau *lapidinarii* din carierele romane dobrogene, care se închinau unei divinități a lor, în jurul căreia se poate să fi existat o adevărată asociație nu numai cu aspect religios, ci și cu un oarecare fond social-economic. Trebuie să admitem că lucrătorii de la cariera din Cernavodă, liberi sau sclavi, erau grupați în jurul acestei divinități specifice profesiei lor, și formau poate cunoscutele *collegia*.

Cariere de piatră au existat și în multe alte puncte de pe lungimea malului dobrogean al Dunării, deoarece malul acestei ape, prin avantajele configurației sale și a stîncii care iese deseori la suprafață, oferea cele mai prielnice condiții de lucru și de transport. Lanțul orașelor, *vici*-lor și a atîtor fortificații de epocă romană (valuri, castre etc.) construite pe malul drept al Dunării reclamau în chip necesar cantități imense de piatră. Nu întîmplător s-au extras și la începutul evului mediu cantități impresionante de piatră în jurul fortăreței bizantine de la Păcuilui lui Soare, punct cu o poziție topografică din cele mai bune⁴⁶ pentru exploatarea zăcămintelor de pe malul fluviului. Exploatarea din evul mediu a permis în zilele noastre efectuarea unor cercetări speciale⁴⁷. Deducem în chip neîndoielnic că în această zonă, ca și în cele învecinate, se practica extragerea, în special a calcarurilor, într-o vreme mult mai veche. Construirea, în sec. X a fortăreței bizantine⁴⁸ cu piatră din împrejurimi nu poate fi considerată, din punctul nostru de vedere, decît ca o continuare a unei tradiții mult mai vechi, ale cărei origini se pierd în epoca romană, atunci cînd s-a organizat *limes*-ul și cînd se va fi fondat și așezarea romană din apropiere — pe malul drept al Dunării.

Un al doilea punct de un real interes pentru cunoașterea modului roman de extragere a pietrei pentru necesități constructive, ni-l oferă, după cel de la Cernavodă, monumentul triumfal de la Adamclisi. În literatura de specialitate, s-a menționat în repetate rînduri unitatea structurală a marelui *Τρόπαιον* — *tropaeum*, înălțat de romani la începutul sec. II e.n.⁴⁹. Cercetători mai vechi sau mai noi au admis în unanimitate că materialul litic din care s-a realizat monumentul este perfect unitar și, ceea ce este foarte important pentru cercetările noastre, el

⁴⁶ Despre așezarea și împrejurimile acestei cetăți, vezi I. Nestor și P. Diaconu, *Săpăturile de la Păcuilui lui Soare*, în *Materiale*, V, p. 587; P. Diaconu, *Quelques problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Păcuilui lui Soare*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 365—371.

⁴⁷ Petre Diaconu și Emanoil Zah, *Despre carierele de piatră de lângă Păcuilui lui Soare*, în *SCIV*, 19, 3, București, 1968, p. 451 și urm.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Problema materialului din care a fost construit monumentul de la Adamclisi a constituit o preocupare pentru mulți dintre cercetătorii acestui mare vestigiu al civilizației romane în Dobrogea. Între aceștia, pentru edificare, amintim: Gr. Tocilescu, Otto Bendorf și George Niemann, *loc. cit.*; A. Furtwängler, *Das Tropaeum von Adamklissi und provinzial-römische Kunst*, în *Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften*, I, cl. III, *Abhandlungen*, vol. XXII, München, 1903, p. 468; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 215.

provine dintr-o carieră învecinată — de la Deleni-Ienige. Analizele de laborator au dovedit că este vorba de un calcar lumachelic, de vîrstă sarmatiană, caracteristic zăcămintelor care află în zona înconjurătoare, și care pe valea Ienige se află la suprafață.⁵⁰ Valea Ienige, de unde s-a exploatat piatra pentru monument, se prezintă ca un deal continuu, sinuos, și foarte mare, al cărui versant a fost exploatat din loc în loc, putîndu-se determina zece puncte. Între cele zece puncte sînt mai importante patru⁵¹, exploatate de romani care se află la circa 1,5 km NNV de satul Deleni și 3,5 km ENE de monument. Trei dintre cele patru puncte ale carierei se află pe versantul stîng al văii, iar cel de-al patrulea pe cel drept⁵² (pl. V/1—2). Cînd s-a terminat construcția monumentului, cariera a fost abandonată și piatra nu s-a mai exploatat de loc, ceea ce a făcut ca în zilele noastre să se poată face observații directe. La partea superioară a zăcămintului de calcar lumachelic-sarmatian, sînt încă vizibile făgașurile de unde s-au scos blocurile de piatră pentru cioplirea metopelor, pilaștrilor, cornișelor, corneturilor etc. Aspectul este foarte clar, în special în cele trei puncte de pe versantul stîng al văii (pl. V/1—2 și pl. VI/1—2).

Sistemul de extragere al pietrei de la Deleni este identic cu cel folosit la Cernavodă — *méthode à la trace*. Urmele rigolelor realizate cu tîrnăcopul sînt vizibile peste tot⁵³. Deasemeni, treptele.

Observații de suprafață, lîngă comuna Dobromirul din Deal în apropierea cunoscutei *Civitas Ausdecensium*, au permis identificarea unei cariere, la circa 1,5 km nord, exploatată după același sistem. Adică, pentru extragerea blocurilor dintr-un masiv de piatră ca cel de la Deleni, sau de la Hinog-Cernavodă, s-au folosit uneltele clasice. Pe pereții rigolelor de la Ienige se vede perfect rețeaua de linii dense, scrijelate lateral de lama lată a tîrnăcopului zimțat, care se folosea în exploatare, după cum am arătat. Nu se cunosc alte unelte folosite, dar se deduce în chip logic că pe lîngă tîrnăcopul amintit — la un capăt cu lama lată și zimțată și la celălalt capăt ascuțit — se mai folosea încă o mare varietate de unelte, între care amintim ciocanul — *malleus* — cu spișul, ranga etc., toate de fier tare sau de oțel⁵⁴. Nu este exclusă nici întrebuițarea fierăstrăului, mai ales în exploatările de granit din munții Măcinului. Menționăm, după relatarea lui Plinius⁵⁵, că pentru tăiatul marmurei, a granitului, sau a porfirului se folosea ca și astăzi, un fierăstrău — *serra* —, care n-avea zimți și deci nu tăia el însuși.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*. Unele date le avem de la C. Iconomu, care le-a cercetat, într-o perieghetză făcută în vara anului 1971.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Într-o cercetare la fața locului am constatat că cea mai mare parte a stîncilor din care s-a extras piatra monumentului este acoperită cu pămînt vegetal, rămîbind la suprafață numai partea superioară a masivului calcaros. O săpătură arheologică în acest punct ar fi extrem de indicată pentru o mai detaliată cunoaștere a carierei, în toată complexitatea sa.

⁵⁴ Daremberg-Saglio, *loc. cit.*

⁵⁵ Plinius cel Bătrîn, HN, XXXVI, 51.

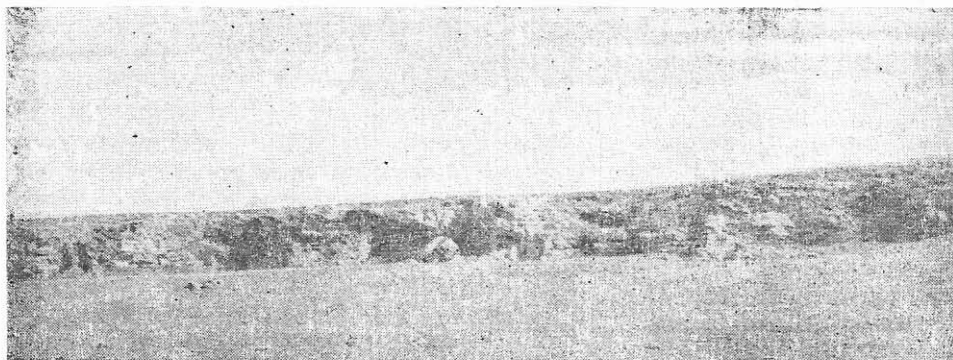

Figura 1. Vedere de ansamblu pe versantul de nord al carierei Deleni-Ienige.

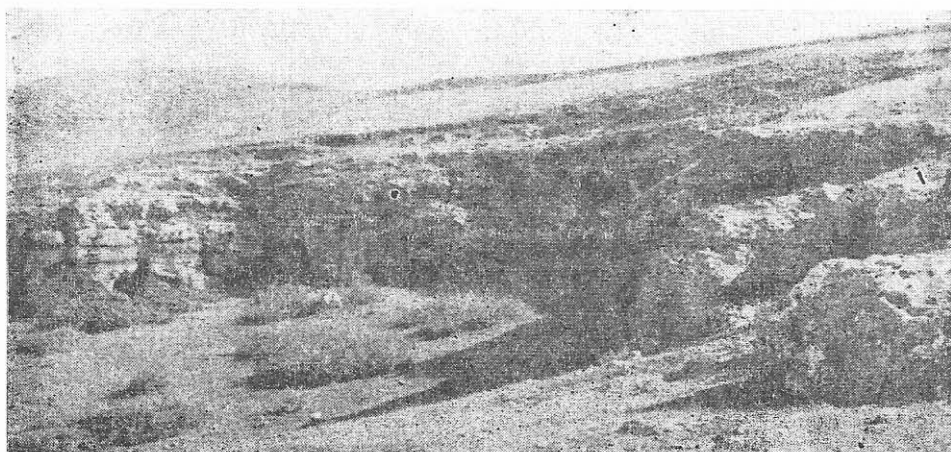

Figura 2. Detaliu din cariera Deleni-Ienige, în starea actuală.

De fapt, era o lamă mai lungă, care printr-o deplasare ritmică mișca grăuntele de nisip în fisură, adâncind-o. Desigur, în tăietură se arunca permanent apă, ceea ce sporea considerabil eficiența instrumentului.

Ca și în cazul marilor exploatări din Italia, Grecia, Africa etc., se avea și aici neapărat în vedere la alegerea locului pentru deschiderea unei cariere nu numai calitatea pietrei, ci și posibilitățile de transport. În general, pentru alunecarea blocurilor mari, se foloseau pantele — fapt confirmat și în cazul carierei de la Cernavodă și de la Deleni-Ienige. Blocurile odată desprinse din stînca naturală, erau împinse în jos pe rulouri de lemn, apoi, ancorate cu frînghii, erau lăsate pe pantă pînă la punctul de încărcare. Operația de încărcare se făcea mișcînd piatra cu rîngile sau manevrînd-o cu scripetii⁵⁶. La Cernavodă se foloseau, în chip neîndoios, diferite ambarcațiuni pe apă ceea ce ar justifica și mai

⁵⁶ Daremberg-Saglio, *loc. cit.*

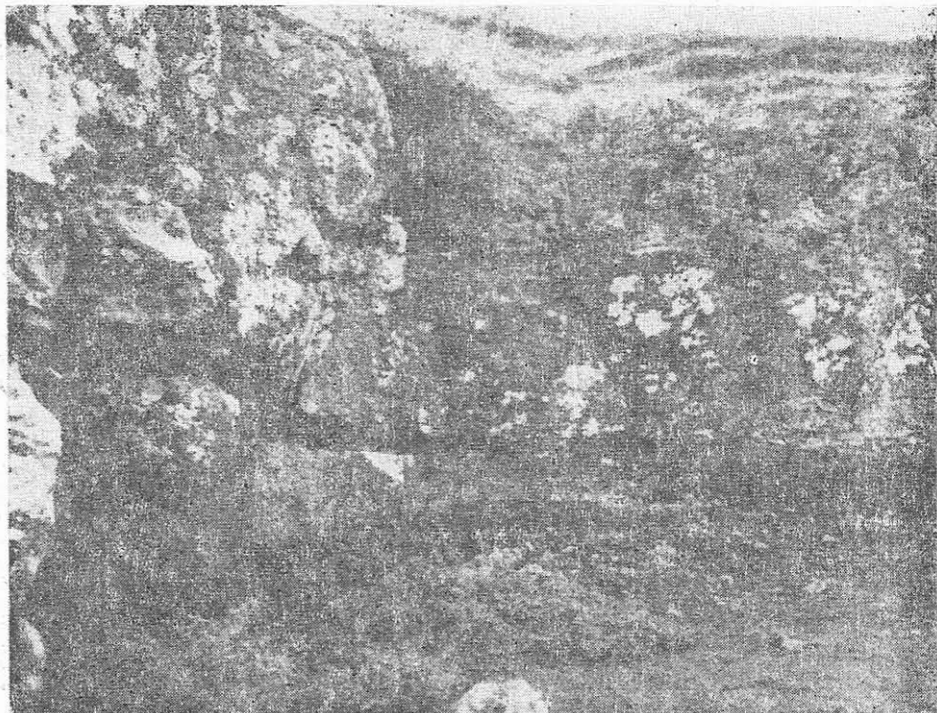

Figura 1. Detaliu de la cariera Deleni-Ienige, versantul sudic al văii.

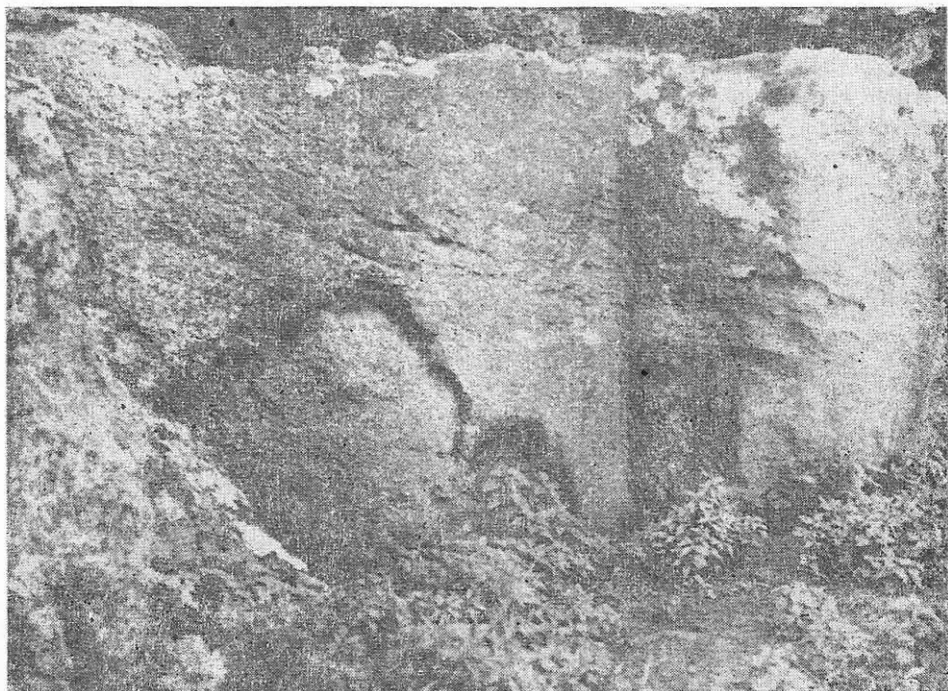

Figura 2. Făgaș de unde s-a extras un bloc.

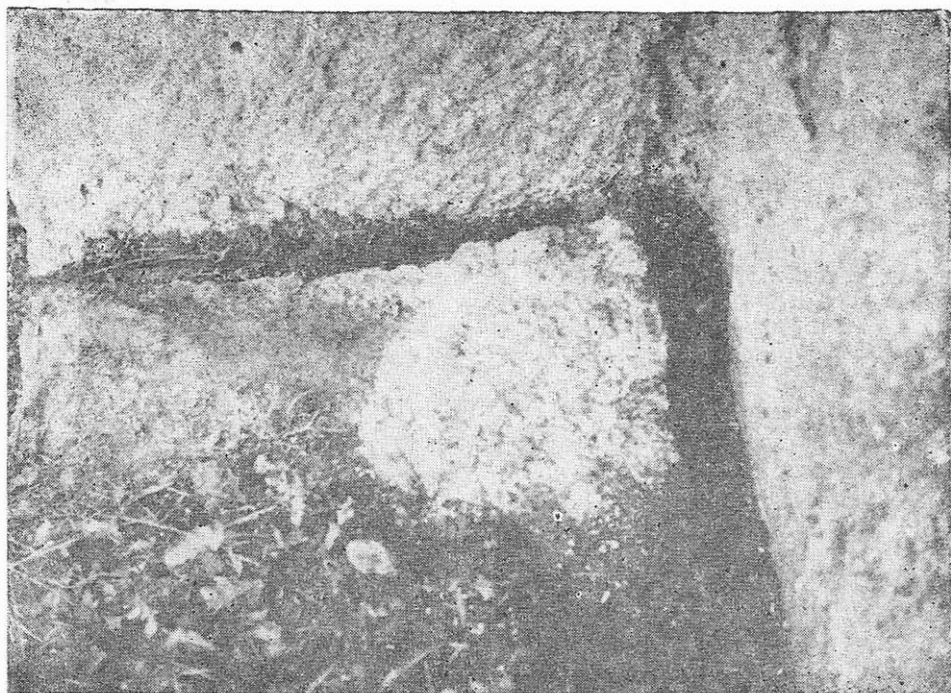
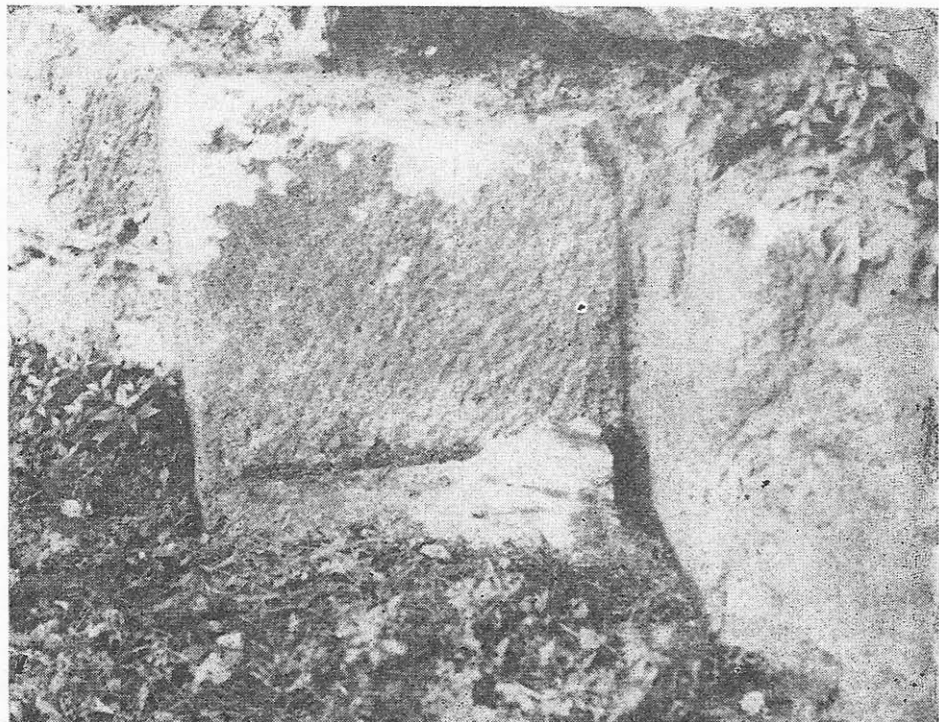

Figura 1 și 2. Rigolele și partea inferioară de unde s-au desprins blocuri.

mult, existența acelei asociații de luntrași de pe urma căreia ne-a rămas o interesantă inscripție în limba latină, atestând *nautae universi Danuvii*⁵⁷.

Operațiile de degroșare a pietrei se făceau fie pe loc, îndată după deplasarea blocurilor din masivul original, fie mai tirziu, la locul de folosință. În orice caz, la Adamclisi toate operațiile de cioplire, fătuire, sculptură etc., au fost executate pe locul marelui șantier al monumentului⁵⁸. Sfărîmăturile realizate au servit în cea mai mare parte ca umplutură în monument, bineînțeles adăugîndu-i-se cantitățile de mortar necesare.

Vom înțelege că fasonarea blocurilor chiar la șantier nu este unică. Meșterii pietrari obțineau, de cele mai multe ori, formele dorite ale blocurilor folosite în construcția zidurilor de incintă, la edificiile publice sau particulare etc., chiar la locul unde erau necesare, acolo unde se improviza atelierul. Astfel de ateliere, care se mentineau în unele cazuri numai atît cît durau lucrările construcției respective, vor fi existat din abundență. Dar unul singur a fost descoperit pînă acum și anume la Tomis, cu elemente arhitecturale mari, în curs de cioplire⁵⁹. Este vorba de bună seamă de marmură de import, adusă pe corăbii, depozitată la țarm și prelucrată pe loc.

Nu cunoaștem pentru Dobrogea romană nici un amănunt privind regimul juridic al carierelor, formele legate de exploatare, arendare etc.⁶⁰ dar, desigur, vor fi fost în general aceleași ca în întreg imperiul.

Încă din primii ani de stăpînire romană, s-au pus bazele unui imens număr de așezări rurale și urbane; s-au executat puternice fortificații, capabile să apere acest atît de important centru strategic de la gurile Dunării. Orașele grecești de la mare și cele romane din interiorul provinciei sau de pe limes au folosit de-a lungul existenței lor, uriașe cantități de piatră locală, la care s-a adăugat marmura de import. De subliniat că, pe baza cercetărilor de pînă acum, s-a dovedit foarte limpede că marmura forma exclusiv obiectul prelucrărilor sculpturale, pe cînd calcarul sau alte roci au fost deopotrivă folosite atît la construcții, cît și la sculptură. Iată de ce constatăm o mare varietate de forme pe care le-a luat acest material, ușor de prelucrat și ușor de procurat. Din aceleași motive, ne este ușor să înțelegem că civilizația romană din Dobrogea, materializată în miile de documente arheologice scoase azi

⁵⁷ CIL III, 7485.

⁵⁸ Cu ocazia unor amenajări muzeistice făcute de noi, în anul 1964 în jurul monumentului s-a putut observa ușor acest lucru. Dar, edificator în acest sens este studiul lui M. Sîmpetru, *Betrachtungen über das Siegesdenkmal von Adamklissi im lichte der archäologischen Grabungen, in Dacia*, XIII, 1969, N. S. p. 477, fig. 2 p. 480, fig. 4 etc.

⁵⁹ Cu ocazia săpăturilor de la zidul de incintă, efectuată în vara anului 1958, s-au găsit la „Serpentină“, pe faleza de vest a portului constănțean, patru mari fragmente arhitecturale din marmură, în curs de sculptare, cu mari cantități de așchii rezultate din procesul degroșării și finisării, rămase în jurul lor. Vor forma obiectul considerațiilor în capitolul despre prelucrarea pietrei.

⁶⁰ Daremberg-Saglio, *loc. cit.*; RE, *loc. cit.*

la lumină, s-a putut dezvolta grație bogăției în piatră a regiunii, și în special a meșteșugarilor și artiștilor care vor fi existat în număr mare în toate centrele de viață omenească.

Aceste constatări le facem pe baza unui număr minim de informații arheologice. Dar ne este ușor să înțelegem întregul proces de exploatare a pietrei, mai ales că numeroase evenimente istorice reflectate în izvoarele literare ale vremii, ne lasă să înțelegem că eforturile constructive din această zonă, au continuat pe toată durata dominației romane. De bună seamă, n-au fost eforturi continue și susținute — acestea producându-se de cele mai multe ori în salturi, sau în campanii, în funcție de condițiile istorice „prielnice“. Aici s-a dezvoltat în epoca romană, mai ales în sec. al II-lea, o viață economică intensă, cu atât mai înfloritoare cu cât se bucura de contribuția considerabilă a vechilor centre comerciale elenice de pe litoral, intrate acum într-o nouă eră de prosperitate⁶¹. Indiscutabil, epoca Antoninilor și a Severilor, apoi prima jumătate a sec. IV e.n., sub Constantin, precum și în sec. al VI-lea, sub Iustinian, au însemnat tot atâtea etape istorice cu rezultate pozitive sub raportul dezvoltării vieții sociale, economice, culturale etc. în regiunea de la gurile Dunării. Orașe și sate, valuri și fortificații etc., distruse în focul marilor lupte cu năvălitorii barbari, au fost tot de-atâtea ori refăcute⁶² grație posibilităților încă bogate ale imperiului, dar mai ales, grație mijloacelor locale, între altele constând în piatră, meșteri zidari etc. Conchidem deci că și exploatarea pietrei se făcea în strânsă corelație cu această activitate constructivă, fără să excludem celălalt mare și important aspect, constatat pretutindeni în așezările de epocă romană, și anume, re folosirea materialului litic provenind de la vechi edificii distruse.

În orice caz carierele se vor fi dezvoltat simțitor pînă la începuturile marilor migrații — începînd cu jumătatea sec. III e.n. — după care multe vor fi dispărut, altele se vor fi transformat în simple exploatarea casnice sau se vor fi redus considerabil ca proporții. Desigur, cele mai multe dintre cariere vor fi pierdut caracterul permanent, devenind exploatarea temporară în funcție de necesitățile strict locale și de moment. Oricum, nu putem concepe marile construcții și refaceri, de caracter civil, militar sau religios din vremea constantiniană sau cea a lui Anastasius, Iustinian etc., decît numai în condițiile în care, meșterii calificați ori soldații au putut să lucreze, să procure piatra, s-o prelucereze în voie și s-o folosească după necesități.

Suma marilor realizări în piatră, vizibile la tot pasul pe întinderea Dobrogei, ne lasă să înțelegem realități istorice importante privind aspectele economice, meșteșugărești etc. — concurînd la închegarea acelei civilizații fără precedent în părțile noastre. La această dezvoltare, exploatarea pietrei și-a adus una din cele mai mari contribuții.

⁶¹ R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 15.

⁶² Procopius, *De aedif.*, IV, 7 și 11, care pentru Dobrogea citează în jurul a 50 de fortărețe refăcute. De altfel în întreaga zonă, așezările romane vădesc urme de refaceri în sec. VI — ca să nu mai amintim de precedentele.

QUELQUES ASPECTS CONCERNANT L'EXPLOITATION DE LA PIERRE DANS LA DOBROUDJA ROMAINE

Résumé

„Quelques aspects concernant l'exploitation de la pierre dans la Dobroudja romaine“ est un modeste essai pour mettre en évidence une des préoccupations majeures à l'époque romaine : l'exploitation massive de la pierre, qui était à la base de la haute civilisation développée dans la Scythia Minor pendant les sept premiers siècles de notre ère. Pour faire comprendre ce processus historique, l'auteur commence par une succincte présentation des réalités géologiques de la Dobroudja. On constate dans ce territoire l'existence de cinq sous-unités structurales à spécifique différent, notamment : I) *Le Delta du Danube* ; II) *La Dobroudja du nord*, avec des dépôts sédimentaires mésozoïques et à formations paléozoïques, en partie métamorphosées, traversées par de fortes intrusions granitiques. Dans la zone de Tulcea, on trouve aussi des roches paléozoïques, avec des schistes argileux, du quartzite, etc. Le trias de cette zone est représenté par des dépôts sédimentaires, des roches éruptives, etc. Pour le trias moyen, trois faciès sont spécifiques : 1) le faciès des calcaires rouges ; 2) celui des calcaires gris ; 3) celui des calcaires du type Guttenstein, aux calcaires noirs, gris, etc. Le trias supérieur du nord de la Dobroudja a deux faciès : 1) le faciès calcaire dolomitique et 2) le faciès de flis. III) *La Dobroudja centrale — zone des schistes verts*. Ces schistes se trouvent entre le Danube et la Mer Noire, sur une zone limitée au nord par la ligne tectonique Pecineaga-Camena, et au sud par celle de Capidava-Ovidiu (Canara). IV) *La Dobroudja du sud* renferme des formations géologiques qui appartiennent au jurassique moyen et supérieur, au crétacique, au tertiaire et au quaternaire : ce sont des calcaires dolomitiques et saccharoïdes, des sables, des calcaires caverneux, du gravier, etc. V) *La Dobroudja maritime*, la dernière zone géologique, renferme des formations géologiques (sarmatiennes et à loess), qui affleurent dans les crevasses de la falaise.

En partant de cette esquisse sur l'aspect géologique de la Dobroudja, aussi bien que d'une analyse succincte de laboratoire de certains matériaux lithiques, l'auteur détermine quelques centres d'exploitation de la pierre dans la Dobroudja romaine. A défaut des recherches, en utilisant tout spécialement les analogies, il explique la provenance de la pierre dont on s'est servi dans certains sites de l'époque romaine. En partant de Callatis, au sud-est de la Dobroudja, il fait le tour de toute la région — du sud-est vers le nord-est, et puis le long du Danube, depuis Tulcea jusqu'à Dinogetia, Troesmis, et Durostorum. En se fondant sur des analyses, et en étroite rapport avec la nature de la composition lithique du sol, il explique la provenance des matériaux de construction des monuments artistiques et d'architecture, etc., en insistant surtout sur les centres d'une plus grande importance, tout spécialement sur *Axiopolis-Cernavodă* et *Tropaeum Trajani-Adamclisi*. Pour le premier de ces centres, on reprend les considérations de Gr. Florescu dans une plus ancienne étude sur l'exploitation de la pierre dans la carrière romaine au bord du Danube, près de Hinog. On expose le caractère intensif de l'exploitation et on fait de nouvelles précisions sur la manière dont on avait organisé l'extraction des grands blocs de pierre, par la méthode nommée *méthode à la trace*, ainsi que sur les outils dont on se servait et sur l'adoration du dieu protecteur, Hercules Saxanus.

Quant à la carrière de Ienige-Deleni, elle est déjà connue, par certains ouvrages de spécialité. Elle fut créée au début du IIIe s. de n.è., spécialement pour l'édification du grand monument tryomphal d'Adamclisi. Sur la vallée d'Ienige, à 2,5—3 km au nord-est du monument, sont visibles aujourd'hui encore, environ 10 (dix) endroits dont on exploitait la pierre ; mais une extraction massive, par la même méthode *à la trace*, n'était appliquée qu'en quatre points. La pierre extraite par les ouvriers — *metallici* ou *lapidinarii* — était ensuite transportée et façonnée à l'endroit même où fut élevé le monument.

On pourrait citer encore, comme carrières récemment identifiées, celle de Babadag-Zebil pour Histria et celle de Dolojmanu-Argamum, également pour Histria, mais aussi bien pour les centres romains de ces lieux ; puis celle de Derwent-Păciul lui Soare pour les sites romains de l'endroit, celle de Dobromir pour civitas Ausdecensium et, tout spécialement, les carrières d'Albești-Limanu pour Callatis. Quant à Tomi, elle possédait celles de Tekirghiol, d'Ovidiu (Canara), etc.

Les considérations historiques mettent en relief le fait que les nombreuses carrières de l'époque romaine ont formé l'objet d'intenses exploitations pendant les moments de paix et de prospérité économique dans le Bas-Danube. Elles commencent à déchoir ou à être abandonnées pendant les grandes migrations des IVe—VIIe s., quand d'ailleurs la Scythia Minor tout entière représente un vrai théâtre de combats.

Pour conclure, l'auteur souligne l'importance exceptionnelle de la pierre dans le processus économique du monde romain de la province des Bouches du Danube.

Table des figures

PLANCHE I

- Fig. 1. La rive du Danube, au sud du pont „Anghel Saligny“ de Cernavodă.
Fig. 2. Vue d'ensemble de la carrière d'Axiopolis-Cernavodă.

PLANCHE II

- Fig. 1. Détail de la carrière.
Fig. 2. La cavité comprenant la paroi sur laquelle se conserve l'image d'Hercules Saxanus.

PLANCHE III

- Fig. 1. Détail de la carrière.
Fig. 2. Compartiment de la carrière de Cernavodă, avec des blocs séparés par des rigoles, mais non détachés de la roche.

PLANCHE IV

- Fig. 1. Blocs séparés par des rigoles.
Fig. 2. Détail de la carrière de Cernavodă.

PLANCHE V

- Fig. 1. Vue d'ensemble sur le versant nord de la carrière de Deleni-Ienige.
Fig. 2. Détail de la carrière Deleni-Ienige, à l'état présent.

PLANCHE VI

- Fig. 1. Détail de la carrière Deleni-Ienige — versant sud de la vallée.
Fig. 2. Cavité indiquant l'extraction d'un bloc.

PLANCHE VII

- Fig. 1. Les rigoles et la partie inférieure de l'endroit où l'on a détaché un bloc.
Fig. 2. Idem.

ÜBER DEN ABBAU DES KALKSTEINS IN DER DOBRUDSCHA ZUR RÖMISCHEN ZEIT

Zusammenfassung

Es ist dies ein bescheidener Versuch diejenige Hauptbeschäftigung der römischen Zeit — den Abbau des Kalksteins — aufzuzeigen, die die Grundlage der hohen Zivilisation bildete, die sich in den ersten sieben Jahrhunderten unseres Zeitalters in Kleinskythien entfaltete. Das Verständnis dieses historischen Prozesses, den der Verfasser beschreibt, geht von einer kurzen Darstellung der geologischen Befunde in der Dobrudscha aus. In diesem Gelände werden fünf Unter-einheiten mit verschiedenen Eigenschaften erkannt u.zw. I. *Das Donaudelta*,

II. Die Norddobrudscha mit mesozoischen Ablagerungen, mit teilweise metamorphisierten paläozoischen Gebilden — von mächtigen Graniteinschlüssen durchzogen. Im Gebiet von Tulcea befindet sich ebenfalls paläozoisches Gestein, verschiedene Schiefer. Die Trias ist hier von Sedimentablagerungen, Eruptivgestein usw. vertreten. Für die mittlere Trias sind die drei Fazies spezifisch: 1. die Fazies der roten Kalksteine; 2. der grauen Kalksteine; und 3. die Guttenstein-Kalksteine mit schwarzen, grauen Kalksteinen usw. Die obere Trias im Norden der Dobrudscha hat zwei Fazies: 1. die Fazies der Dolomiten-Kalksteine; 2. die Flysch-Fazies. III. Die mittlere Dobrudscha — die Zone der grünen Schiefer. Die Schiefer liegen zwischen Donau und Schwarzem Meer auf einem Gebiet das im Norden von der tektonischen Grenzlinie Pecineaga-Camena und im Süden von der tektonischen Grenzlinie Capidava-Ovidiu (Canara) begrenzt wird. IV. Die Süddobrudscha hat geologische Gebilde, die dem mittleren und oberen Jura, der Kreide, dem Tertiär und Quartär angehören, Dolomite, Sande, Karste, Kieselsteine usw. V. Die Küstendobrudscha, die letzte geologische Zone hat geologische Sarmat- und Lößgebilde die an der Küste vorkommen.

Aufgrund dieser Skizze der geologischen Lage der Dobrudscha, und anhand von Laboruntersuchungen des Gesteins bestimmt der Verfasser einige Zentren des Gesteinsabbaus in der Dobrudscha in der römischen Zeit. Trotz des Mangels an Forschungen, unter Heranziehung von Analogien, erklärt er den Ursprung des Gesteins, das zum Bau von Siedlungen aus dem römischen Zeitalter verwendet wurde. Mit Beginn von Callatis, im Südosten der Dobrudscha, und rund um die ganze Provinz herum — nach Südosten, Nordosten, an der Donau entlang, von Tulcea nach Dinogetia, Troesmis und bis nach Durostorum — erklärt er, in Abhängigkeit von den Analysen und in engem Zusammenhang mit dem Gesteinsgehalt des Bodens die Herkunft des Baumaterials der Kunst- und Baudenkmäler usw. Eingehender befaßt sich der Verfasser hauptsächlich mit den wichtigeren Zentren, besonders für *Axiopolis-Cernavoda* und *Tropaeum Traiani-Adamclisi*. Für das erste Zentrum werden die von Gr. Florescu in einem älteren Studium gemachten Betrachtungen über den Abbau des Gesteins in dem am Donauufer neben Hinog befindlichen römischen Steinbruch wieder aufgenommen. Es werden neue Bestimmungen über den intensiven Abbau gemacht, über die Ausbeutung der großen Steinblöcke, über die Werkzeuge, die dazu in Gebrauch waren und über die Anbetung des Schutzgottes *Hercules Sazanus*.

Der Steinbruch von Ienige-Deleni ist schon länger aus einigen Facharbeiten bekannt. Er wurde eigens für den Bau des großen Siegesdenkmals von Adamklissi zu Beginn des 2. Jh. u.Z. eröffnet. Im Ienige-Tal, 2,5—3 km nordöstlich vom Denkmal entfernt sind auch heute etwa 10 Punkte zu erkennen, aus denen Stein gebrochen wurde. Massiv wurde er jedoch nur aus vier solcher Punkte abgebaut. Der von den Arbeitern — *metallici* oder *lapidarii* — gebrochene Stein wurde abtransportiert und an Ort und Stelle behauen wo das Denkmal errichtet wurde.

Kürzlich erkannte Steinbrüche waren in Babadag-Zebil für Histria; in Dojman-Argamum ebenfalls für Histria aber auch für die römischen Ortschaften der Gegend; im *Dervent-Păcuiul lui Soare* für die dazugehörenden römischen Siedlungen; in Dobromir für *Civitas Ausdecensium* und besonders die Steinbrüche von Albești-Limanu für *Callatis*; für Constanța die von Tekirghiol, Ovidiu (Canara) usw.

Die historischen Betrachtungen weisen darauf hin, daß die zahlreichen Steinbrüche zur römischen Zeit, der Gegenstand intensiven Abbaus zu ökonomischer Blüte- und Friedenszeit an der Niederdonau waren. Sie werden zur Zeit der Völkerwanderungen im 4.-7. Jh. offengelassen und verfallen. In dieser Zeit ist das ganze Kleinskythien ein ausgesprochener Kriegsschauplatz.

Abschließend weist der Verfasser auf die ausschlaggebende Bedeutung des Kalksteins in der Antike im ökonomischen Leben der römischen Welt, in der an den Donaumündungen gelegenen Provinz.

Erklärung der Abbildungen

TAFEL I

Abb. 1. — Das Donauufer südlich von der Saligny-Brücke bei Cernavodă.

Abb. 2. — Gesamtansicht des Steinbruchs von Axiopolis-Cernavodă.

TAFEL II

Abb. 1. — Teilansicht des Steinbruchs.

Abb. 2. — Aushöhlung und Wand, in der das Bild des Herakles Sexanus sichtbar ist.

TAFEL III

Abb. 1. — Teilansicht des Steinbruchs.

Abb. 2. — Abschnitt des Steinbruchs von Cernavodă mit durch Rillen abgetrennten Steinblöcken, die aber aus dem Fels nicht losgelöst sind.

TAFEL IV

Abb. 1. — Durch Rinnen getrennte Steinblöcke im Steinbruch von Cernavodă.

Abb. 2. — Durch Rinnen getrennte Steinblöcke, Teilansicht aus dem Steinbruch von Cernavodă.

TAFEL V

Abb. 1. — Gesamtansicht des Nordabhanges des Steinbruchs Deleni-Ienige.

Abb. 2. — Teilansicht aus dem Steinbruch Deleni-Ienige im gegenwärtigen Zustand.

TAFEL VI

Abb. 1. — Teilansicht aus dem Steinbruch Deleni-Ienige, Südabhang des Tals.

Abb. 2. — Rinnspur aus der ein Steinblock abgebaut wurde.

TAFEL VII

Abb. 1. — Die Rinnen und der untere Teil der Stelle von der ein Steinblock abgebaut wurde.

Abb. 2. — Desgl.

RADU VULPE

LIMITA MERIDIONALĂ A PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA

Strinsă între litoralul pontic și lungă cotitură pe care o face Dunărea înainte de a se vărsa în mare, Dobrogea se prezintă pe hartă ca un colț proeminent al Peninsulei Balcanice ieșind mult spre nord-est. Totuși, prin unele particularități ale reliefului său, ale solului, ale climatului, ale vegetației, ea alcătuiește o individualitate pronunțată în raport cu platforma prebalcanică, de care se leagă numai prin contiguitate. Grecilor antici nu le-a scăpat această deosebire. Astfel, izbiți de predominantul aspect de stepă al regiunii, mai ales spre coastă, au asemuit-o cu vastele întinderi scitice de dincolo de gurile Dunării, spunându-i „Scitia Mică“ (ἡ μικρὰ Σκυθία). Atestat ca atare de către Strabon¹, acest nume urcă în realitate pînă la o dată mult mai veche. Sub forma prescurtată Σκυθία, se reîntilnește încă de pe la sfîrșitul secolului III î.e.n. în faimoasa inscripție histriană privindu-l pe regele Rhemaxos² și ne putem aștepta ca viitoare descoperiri epigrafice să ni-l precizeze și mai devreme.

La rîndul lor romanii, care l-au adoptat de îndată ce și-au stabilit autoritatea la Dunărea de Jos, i-au asigurat o îndelungată carieră. Cu toate acestea, în cursul primelor trei secole ale erei noastre numele *Scythia Minor* sau *Scythia* nu era decît o simplă expresie geografică de întrebuintare neoficială, fără nici un sens politic, deoarece regiunea pe care o indica a făcut parte tot timpul dintr-o diviziune mai amplă, ca *Ripa Thraciae* sub mandatul regilor odriși, ca provincia Moesia după anul 45 e.n., ca Moesia Inferioară după împărțirea acesteia în 86, sub Domițian. Abia la sfîrșitul secolului III, cu prilejul fărîmîțării administrative consacrate de reforma lui Dioclețian, a devenit Dobrogea o provincie aparte cu vechiul său nume de *Scythia*, care fu în sfîrșit

¹ Strabon, VII, 4, 5 (311).

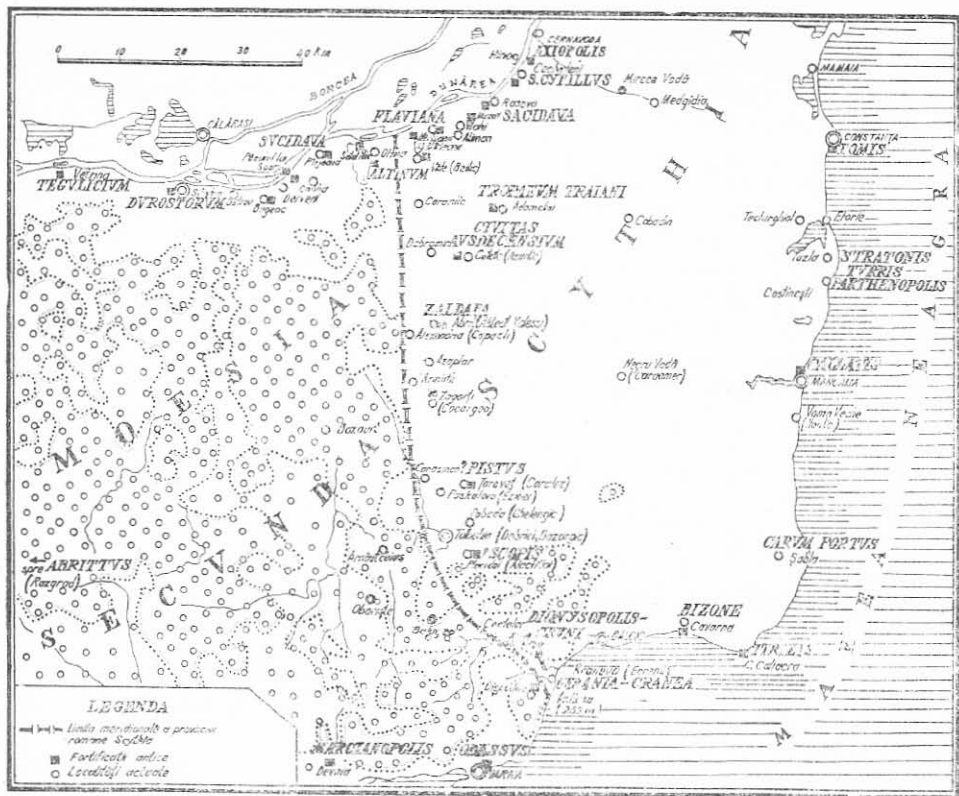
² S. Lambrino, „Revue des études roumaines“, Paris, V—VI, 1960, p. 180-217 (rîndul 16 al inscripției); H. Bengtson, „Historia“, XI, 1962, p. 18—28; D. M. Pippidi, „Studii clasice“, V, 1963, p. 137—163 = *Contribuții la istoria veche a României*, ed. 2, București, 1967, p. 186—221; I. I. Russu, „Apulum“, VI, 1967, p. 123—144.

înregistrat în nomenclatura oficială a Imperiului. Ceea ce rămânea din Moesia Inferioară, după această separare a Scythiei și după defalcarea pe care o suferise mai dinainte la extremitatea opusă, sub Aurelian, în favoarea Daciei Ripensis, primi numele de *Moesia Secunda*, dar mai mult ca o dublură a vechiului nume, care avea să mai fie utilizat paralel multă vreme încă.

Prima problemă pe care o comportă instituirea unei noi provincii este de a-i preciza limitele. Pentru Sciția Minoră, grație formei sale peninsulare, problema era mult mai comodă decât pentru alte provincii, deoarece partea cea mai mare a conturului său era net croită de natura însăși. În cadrul general al graniței romane de la Dunărea de Jos, provincia Scythia reprezenta un fel de „pinten barat“, din care doar linia de „baraj“ cerea un traseu convențional. În datele sale esențiale, acest traseu e cunoscut mulțumită izvoarelor antice, dintre care cele mai importante în această privință sînt *Notitia Dignitatum*, document oficial din sec. IV, *Synecdemus* al lui Hierocles, *De aedificiis* a lui Procopius, *Notitia episcopatum* editată de De Boor. Era vorba, *grosso modo*, de o linie longitudinală, care, părăsind coasta maritimă dintre Varna și Balçic, se îndrepta exact spre nord, pentru a atinge Dunărea între Rasova și Oltina. Acest traiect îngloba în provincia Scythia localități ca *Dionysopolis*, *Zaldapa*, *Tropaeum* (vechiul *Tropaeum Traiani*), *Flaviana*, *Axiopolis*, pe cînd *Odessus*, *Marcianopolis*, *Abrittus Durostorum*, *Sucidava*, *Altinum* rămîneau în Moesia Secunda.

Orientarea sud-nord a unei asemenea limite, căzînd aproape perpendicular pe direcția generală a cursului Dunării moesice, cu care face un unghi de peste 70° , n-are nimic anormal, cum am fi tentați să concludem la prima vedere, sub obsesia formei quasi-rectangulare a Dobrogei, așa cum este concepută în vremea noastră. Departe de a reprezenta efectul unui capriciu al birocrăției lui Dioclețian, limita meridională a Scythiei se sprijinea, dimpotrivă, pe un element de geografie fizică foarte important, chiar dacă nu sare în ochi de la prima vedere. E vorba de linia care desparte stepa Dobrogei de pădurile prebalcanice. Natural, nu este o graniță netă, cu precizia unui curs de apă sau a unei creste de înălțimi, ci mai degrabă o zonă de tranziție de o oarecare lățime, în care pădurile și tufişurile încă mai apar pe alocuri înainte de a ceda locul cu desăvîrşire stepei nude. Fapt este că această zonă e orientată de la sud la nord, paralel cu văile ieşite din Deliorman și sfîrşind la Dunăre și că, fără abatere, coincidea cu noua limită provincială, care mergea de-a lungul său de la un cap la altul. Astfel, lăsînd Moesiei Secunda pădurea, spațiul provinciei Scythia se restrîngea la caracterele geografice care îi determinaseră cîndva numele.

Dacă ştirile antice sînt de ajuns ca să ne dea o idee justă despre limita meridională a acestei provincii în ce priveşte poziția sa în general, cercetarea devine mai puţin lesnicioasă cînd e vorba de a-i reconstitui traseul cu precizie topografice amănunțite. Nu toate localitățile antice menționate în relație cu acest traseu au fost identificate. Sîntem departe de o explorare sistematică a așezărilor arheologice din zona respectivă.

Multe orașe și cetăți romane, încă anonime, așteaptă aci hîrlețul cercetătorului. Dar nici nu trebuie din această cauză să ne resemnăm la a menține problema limitei terestre a Scythiei în vagul generalităților. Pînă la informații mai ample și mai precise, pe care avem dreptul să le așteptăm de la cercetările viitoare, e necesar să reconsiderăm minuțios puținele date de care dispunem cu privire la această limită, pentru a reconstitui, măcar pe alocuri, un traiect mai exact. Este ceea ce ne propunem să încercăm în prezentul articol³.

Fiindcă cea dintîi tentativă de a trasa topografic limita meridională a acestei provincii a fost făcută pe harta anexată la lucrarea noas-

³ Acest articol a apărut mai întîi în limba franceză (*La limite méridionale de la province romaine de Scythie*) în volumul *Studia Balcanica: 1. Recherches de géographie historique*, Sofia 1970, p. 33—47. Il reproducem aci în românește fără modificări de fond. Între timp, textul său a fost comunicat Societății de Studii clasice din București, în ședința de la 9 mai 1968 (cf. „Studii clasice”, XI, 1969, p. 415—416). În conformitate cu acest text, în harta anexă la lucrarea R. Vulpe-I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos* (vol. II din *Din istoria Dobrogei*), București, 1968, p. 556, harta V, am adus modificările cuvenite în legătură cu limita provinciei Scythia.

tră de acum mai bine de treizeci de ani asupra Dobrogei antice⁴, socotim de datoria noastră să procedăm plecând de la imperfecțiunile acelei încercări în raport cu cunoștințele actuale. Era o linie care, lăsând Moesiei Secunda satul modern Ecrenè (azi Kranevo), urca pe malul stîng al văii Batovei (*Zyras*) pînă la un oarecare punct de unde se îndrepta direct spre Ghelengic pe lingă orașul actual Tolbuhin (Dobrici, Bazargic) — atunci se presupunea pe acolo locul *Zaldapei* din Scythia — pentru a continua apoi mereu către nord pînă la ruinele romane de la Abtaat (Abtaat Kalesi, azi Abrit), pe care le lăsa Moesiei Secunda, pe baza ipoteticei lor identități cu *Abrittus*. Mai departe, această linie devia spre NNV, pentru a se opri în sfîrșit pe Dunăre între castrele romane de la Mirleanu și de la Muzait (la vest de Rasova), la jumătatea drumului dintre Oltina și Rasova. Acest traseu prezenta o inadvertență grafică în partea dinspre mare, unde, în loc să coincidă cu demarcația teritoriilor rurale ale orașelor *Dionysopolis* în Scythia și *Odessus* în Moesia Secunda, era arătat ca deosebit, așa că îngloba satul Ecrenè în Moesia Secunda în loc să-l lase Scythiei. Pe de altă parte forțasem această limită ca să treacă la est de Abtaat, ținînd să respectăm presupunerea azi caducă, dar atunci în vigoare, după care această localitate, pe nedrept identificată cu *Abrittus*, ar fi ținut de Moesia Secunda.

Lucrurile au rămas aci pînă în anul 1954, cînd, cu prilejul săpăturilor conduse de Teofil Ivanov în ruinele romane de la Hisarlâk la marginea orașului Razgrad, a fost descoperită o inscripție dovedind fără îndoială că acele ruine reprezentau resturile orașului antic *Abrittus*, important centru urban al Moesiei Inferioare, repartizat Moesiei Secunda după Dioclețian, episcopat creștin, loc celebru al bătăliei din 251 cu goții, în care și-a găsit moartea împăratul Decius.

E vorba de un altar de calcar, cu textul următor : [*Her*]culi sacr(um) / [*p*]ro salute Antoni[ni] / Aug(usti) Pii et Veri Caes(aris) / veterani et c(ives) R(omani) / et consistentes / Abrito ad c[an](abas) / posueru[nt]⁵. Canabele menționate aparțineau, de sigur, cohorței *II Lucensium*, care, în aceeași epocă (139—161), își aveau garnizoana în această localitate⁶. Numele *Abrittus* pentru cetatea de la Hisarlâk e confirmat și prin frecvența literei A, gravată ca siglă în mod ostentativ pe mai multe din blocurile zidului său de înconjur. Cum nu există vreo altă siglă scrisă pe acest zid, trebuie să deducem că e vorba de inițiala numelui orașului⁷. E posibil ca înainte de a primi actualul nume de Razgrad, localitatea să-și fi conservat destul de multă vreme numele vechi. Am avea astfel o explicație a ciudatei apariții a numelui *Abritum* pe o hartă

⁴ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 281—282 și pl. XLVII (cf. și pl. XLIV, fig. 78).

⁵ Th. Ivanov, *Zwei Inschriften aus der antiken Stadt in der Nähe von Razgrad* (bulgar și german), Sofia 1955 (extras din *Serta Kazaroviana*, II, în „*Izvestiia — Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*“, XIX, p. 175—186.

⁶ Th. Ivanov, *ibidem*, p. 180.

⁷ Th. Ivanov, *Archäologische Funde in Abrittus (1953—1961)*, în vol. *Acta antiqua Philippopolitana : studia archaeologica*, Sofia, 1963, p. 88.

franceză din anul 1801 tocmai pe locul Razgradului⁸. Poate să fie ecoul vreunui model din evul mediu, ulterior pierdut, dar nici nu este exclus ca vreo inscripție, neînregistrată de nimeni înainte de a dispărea, să fi revelat adevărata identitate a orașului Abrittus vreunui călător occidental din sec. XVIII, rămas anonim, care va fi transmis-o verbal autorului hărții citate.

Oricum o fi, fericita descoperire a altarului publicat de T. Ivanov a rezolvat definitiv discuția din jurul situării orașului *Abrittus*, care nu se afla la Abtaat, chiar pe granița Moesiei Secunda, ci la mai bine de o sută de km mai spre sud, în însuși interiorul acestei provincii. Ipoteza identității sale cu ruinele de la Abtaat, formulată pentru întâia oară de K. Škorpil⁹, dar fără nici un sprijin epigrafic ori de altă natură, e de acum înainte radical anulată.

Inscripția de la Razgrad ne-a dat prilejul de a reexamina problema limitei meridionale a provinciei Scythia. De îndată ce am luat cunoștință de acest document epigrafic, în toamna anului 1954, grație unui film documentar despre săpăturile de la Razgrad reprezentat la București¹⁰, înaintea apariției memoriului respectiv al lui T. Ivanov¹¹, l-am luat în considerație cu un legitim interes. Nici o îndoială nu ne mai apărea posibilă în ce privește valoarea sa pentru identificarea orașului *Abrittus* cu Razgradul. În anul următor am prezentat la Institutul de Arheologie al Academiei Republicii Populare Române¹², o comunicare intitulată „Granița de sud a provinciei Scythia și localizarea orașelor *Abrittus* și *Zaldapa*“, în care tratam despre consecințele topografice ale noii descoperiri. Textul comunicării a rămas inedit, dar un rezumat substanțial i-a fost publicat în cronica ședințelor Institutului menționat¹³. Principalele concluzii ale prezentului articol se găsesc și acolo.

Una din noile noastre interpretări formulate cu acel prilej se referă la locul *Zaldapei*. Localizarea acestui oraș din Scythia era tot atât de anevoioasă ca și a *Abrittului*. La un moment, Gr. Tocilescu o căuta la marea castru din fața gării Mircea-Vodă, pe valul de piatră dintre Axiopolis și Tomis¹⁴. Dar această poziție era prea departe de indicațiile oferite de izvoarele antice, care, cu toată lipsa lor de precizii, ne

⁸ J. Zaimov, *За античното име на Разград* (Despre numele antic al Razgradului), în „Български език (Limba bulgară)“, XI, 1961, 3, p. 250—252; Th. Ivanov, *op. cit.*, p. 82. E vorba de harta 9 de la Joly Joseph-Romain, *Atlas de l'ancienne géographie universelle*, Paris 1801.

⁹ Cf. V. Beșevliev, *Zur Geographie Nordost-Bulgariens in der Spätantike und im Mittelalter*, Sofia, 1962 (extras din „Балканско езиковедие — Linguistique balkanique“, IV), p. 58, nota 2.

¹⁰ La 30 noiembrie 1954, în incinta Academiei Republicii Populare Române, la sfârșitul unei conferințe ținute de acad. Sava Ganovski, președintele Academiei Republicii Populare Bulgaria, cu prilejul vizitei sale oficiale la București.

¹¹ *Serta Kazaroviana*, II (apărut către sfârșitul anului 1955), p. 175—186.

¹² Începînd din 1970, Institutul de Arheologie din București ține de Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România.

¹³ SCIV, VI, 1955, p. 939 (ședința din 11 noiembrie 1955).

¹⁴ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 151.

obligă să căutăm Zaldapa spre sudul Dobrogei¹⁵. Pe de altă parte, castrul de la Mircea-Vodă legat de valul menționat, are toți sorții să dateze dintr-o epocă târzie, cel mai devreme din sec. X, când Zaldapa nu mai exista¹⁶. Încercînd să-i găsească un loc mai proporționat cu datele textelor vechi, J. Weiss a propus identificarea ipotetică a acestei localități cu ruinele romane de la Alacichioi (azi Placidol) la sud de orașul actual Tolbuhin (Dobrici, Bazargic)¹⁷. Pe harta noastră din 1938, am pus-o la Ghelengic (azi Pobeda), tot împrejurul Tolbuhinului, dar cu un semn de întrebare pe care acum îl găsim mai justificat decît oricînd. Nici Alacichioi, nici Ghelengic, cetății destul de modeste, nu se potrivesc unui oraș așa de important ca Zaldapa, locul natal al lui Vitalian, centru urban citat în lista lui Hierocles, centru eclesiastic demn de a figura în *Notitia episcopatumum* și mai cu seamă punct strategic de primul ordin¹⁸, care, în cadrul Scythiei, deținea un rol simetric același pe care îl avea Abrittus în Moesia Secunda. Cel mai potrivit loc care i-ar fi convenit era Abtaat, dar nu se putea avea în vedere această soluție atîta vreme cît se credea că vastele ruine de acolo ar fi aparținut Abrittului. Acum, în sfîrșit, cînd inanitatea unei asemenea identificări este precis dovedită, locul de la Abtaat rămîne liber. Nimic nu mai împiedică să revină Zaldapei¹⁹. Faptul este atît de plauzibil, chiar necesar, încît abia dacă mai e nevoie de o confirmare epigrafică pentru a-l declara tot atît de incontestabil ca și localizarea Abrittului la Razgrad. Cît despre cetățile mai mici de la Alacichioi (azi Placidol) și de la Ghelengic (azi Pobeda), am putea spera să se găsească numele lor în lista atît de abundentă, dar atît de imprecisă, a lui Procopius (*De aedificiis*) ori în alte izvoare, în măsura în care s-ar reuși să se observe unele indicații topografice indirecte²⁰.

¹⁵ V. Pârvan, *Ulmetum*, I, București 1912 („Analele Academiei Române: Memoriile Secțiunii istorice”, ser. II, t. XXXIV), p. 577; idem, *Considerațiuni asupra unor nume de riuri daco-scitice*, București, 1923 („Academia Română: Memoriile Secțiunii istorice”, ser. III, t. III, mem. 1), p. 5 („la sud-est de Durostorum”).

¹⁶ E. Comșa, *SCIV*, II, 1951, 2, p. 237; „Materiale și cercetări arheologice”, IV, 1957, p. 328—334; P. Diaconu, „Dacia”, n.s., VI, 1962, p. 317—335; *SCIV*, XVI, 1965, pp. 189—199, 383—394.

¹⁷ J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 78—79.

¹⁸ V. Velkov, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност* (Orașul în Tracia și în Dacia Aureliană în antichitatea târzie), Sofia 1959, p. 91; V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 59—61. Expresia diminutivă *πόλιςμα βραχύς*, pe care Ioan din Antiochia (*FHG*, V) o întrebuițează pentru a defini orașul Zaldapa, nu merită mai multă atenție decît cealaltă afirmație a acestui autor, după care Zaldapa ar fi aparținut „Moesiei Inferioare”, adică Moesiei Secunda.

¹⁹ R. Vulpe, *SCIV*, VI, 1955, p. 939; idem, în „*Studii clasice*”, XI, 1969, p. 416; Th. Ivanov, în *Acta antiqua Philippopolitana: Studia archaeol.*, p. 83; V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 59—60 (argumentație foarte judicioasă).

²⁰ V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 61, propune identificarea uneia din cele două fortărețe cu localitatea *Scopis*, menționată de Theophylactus (VII, 2, 2) între Marcianopolis și Zaldapa, pe cînd pentru *Pistus*, citată de același autor antic, colegul nostru de la Sofia recomandă a se alege dintre trei localități din împrejurimile orașului Tolbuhin, anume Ezibei (azi Paskalevo), Karalez (azi Țareveț) și Cocargea (azi Zagorți).

Unul din argumentele care îl determinaseră odinioară pe J. Weiss să așeze Zaldapa la Alacichioi, în loc să-i caute un loc mai spre nord, constă într-un episod povestit de Theophylactus²¹ în legătură cu războaiele împăratului Mauricius împotriva avarilor și slavilor. Istoricul spune că, plecând de la Anchialos și trecând deci prin Marcianopolis, armata romană sosi la Zaldapa, de unde se îndreptă apoi către orașul Iatrus (la gura râului cu același nume, azi Iantra), adică pe Dunăre, în amunte de Sexaginta Prista (Ruse, Rusciuc). Ar urma că Zaldapa nu putea să ocupe o poziție mai nordică, deoarece în acest caz traiectul menționat al armatei romane ar fi comportat un prea mare ocol. Trebuie să observăm, însă, că această obiecție rămîne valabilă chiar dacă ne oprim la Alacichioi (45 km la sud de Abtaat), căci o cale directă de la Marcianopolis spre Iatrus, îndreptată deci spre vest, nu putea străbate părțile Tolbuhinului, nici să atingă vreun alt punct al provinciei Scythia. Dacă totuși armata romană, urmărindu-i pe avari, a trecut prin Zaldapa, cum stă scris în izvor, e fără îndoială din motive operative. Textul lui Theophylactus nu poate servi, prin urmare, întru nimic la rezolvarea problemei locului Zaldapei, nici să împiedice identificarea acestei cetăți cu ruinele de la Abtaat. Dimpotrivă, un indiciu prielnic acestei localizări ne oferă lista lui Hierocles și *Notitia episcopatum* a lui De Boor, în care Zaldapa e menționată imediat după *Tropaeum* (Adamclisi), care se găsește la mai puțin de 25 km la nord de Abtaat²².

O dată fixați asupra vetrelor orașelor Abrittus și Zaldapa, putem aprecia într-un mod mai just limita Scythiei. Din moment ce piedica opusă de falsa localizare a orașului moesic Abrittus la Abtaat a dispărut, sîntem liberi să ducem linia acestei limite mai la vest, pentru a rezerva un spațiu convenabil teritoriului orașului „scythic” Zaldapa, al cărui nume e acum recuperat de poziția de la Abtaat. Pînă la ce distanță? Firește, nu prea mult, căci extremitățile limitei, mai bine cunoscute în general, atît înspre mare cît și înspre Dunăre, impun un traseu pe care nu l-am putea împinge spre vest la mai mult de vreo zece kilometri.

Este interesant de constatat că, pe harta descoperirilor arheologice²³, limita provincială mutată la această distanță coincide ciudat cu un lanț de sate actuale semnalate ca locuri de proveniență a diferite monumente din epoca romană. Aceste localități se continuă pe un traseu rectiliniu ca niște mărgele înșirate, din regiunea Tolbuhinului pînă

²¹ VII, 2, 16.

²² V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 59. Pentru ordinea topografică din *Notitia episcopatum* a lui De Boor, cf. a noastră *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 341, nota 1; Em. Popescu, „*Studii clasice*”, VI, 1964, p. 203; idem, *Contributions à la géographie historique de la péninsule Balkanique aux Ve—VIIIe siècles de notre ère*, „*Dacia*”, n.s., XIII, 1969, p. 403—415.

²³ E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Viena, 1906, (în „*Schriften der Balkan-Commission*”, IV), p. 441—442; G. Popa-Lisseanu, *Cetăți și orașe greco-romane din noul teritoriu al Dobrogei*, București, 1914, p. 100; R. Vulpe, *op. cit.*, pl. XLVII; R. Vulpe — I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, hărțile II și V.

în apropiere de Oltina și de Mirleanu pe Dunăre, adică exact în direcția limitei Scythiei, precum și a căii dintre Marcianopolis și Zaldapa. Avem astfel, de la sud spre nord, satul Arnăutcuius, loc de proveniență al unui relief cu Cavalerul trac²⁴, satul Ezıbei (azi Paskalevo), situat pe un drum antic atestat printr-o piatră miliară din vremea lui Sever Alexandru găsită acolo²⁵, apoi satele Carasinan, Bazaurt, Armutli (de unde provine un fragment de coloană împodobită), Azaplar (baze de coloane)²⁶, Capacii-Alexandria (piatră de hotar: *finēs terrae vici[...]*)²⁷, Dobromir, Caranlic²⁸. La vest de aceste localități harta descoperirilor rămâne albă pe o mare întindere. Nu s-ar putea explica această linie atât de precisă ca un efect al purei întâmplări, ci sigur ca o graniță naturală reprezentată de liziera părții celei mai compacte a pădurii Deliormanului, puțin frecventată și puțin locuită înainte de defrișările care au rărit-o în cursul ultimului mileniu. Pe harta pedologică a regiunii, această linie coincide cu separația dintre solul roșu de origine forestieră și cernoziomul stepii. Tot ce se constată la est de liziera menționată ținea de Scythia. Era de altfel normal ca zona acestei limite să fie străbătută de-a lungul de drumul Marcianopolis—Zaldapa—Tropaeum. Miliariul de la Ezıbei, mai sus pomenit, ca și un alt exemplar, din epoca lui Hadrian, găsit la Abtaat²⁹, stau mărturie.

Porțiunea cea mai ușor de precizat a limitei meridionale a Scythiei este aceea a extremității sale maritime, deoarece acolo, precum am notat aci mai sus, această limită trebuia să coincidă sigur cu hotarul care despărțea teritoriile rurale ale orașelor *Dionysopolis* din Scythia și *Odessus* din Moesia Secunda. Acest hotar era format de pitoreasca vale a Batovei, pe care cei vechi o chemau *Zyras*³⁰. Către gura sa, la Ecrenê (azi Kranevo), această vale devine largă, adincă, fertilă, tăind în mod impresionant monotonia podișului acestui colț de silvo-stepă al Dobrogei. Este un element geografic foarte indicat pentru a separa două teritorii. Pe malul său drept, dinspre sud, lângă satul Dișpudac, a fost găsită o piatră de hotar cu inscripția *f(ines) [t]err(itorii) Odess(itanorum)*³¹, de unde rezultă că limita comună a celor două cetăți pontice mergea de-a lungul acestui mal înalt și păduros, lăsînd valea râului *Zyras* în teritoriul orașului *Dionysopolis* și, prin urmare, în provincia Scythia. Data inscripției, precedînd reforma lui Dioclețian poate cu un secol, nu răpește nimic din valoarea sa demarcativă, deoarece granița

²⁴ C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanța, 1967, p. 67, nr. 33.

²⁵ *CIL*, III, 12519.

²⁶ Pentru aceste localități, cf. G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 76—77.

²⁷ *CIL*, III, 12508.

²⁸ Notate de V. Pârvan în hărțile lucrărilor sale *Cetatea Tropaeum*, București 1912 (= „*Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*”, IV, 1911, pp. 1—12 și 163—191) și *Ulmetum*, I, planșa finală, după informații inedite. Cf. și a noastră *Histoire ancienne de la Dobroudja*, pl. XLVII; precum și *Din istoria Dobrogei*, II, pp. 366 și 556, hărțile II și V.

²⁹ *CIL*, III, 14464. Piatra prezintă și o a doua inscripție miliară, datînd din vremea lui Theodosius I.

³⁰ Plinius, *Nat. hist.*, IV, 44 = 11 (18). Cf. V. Velkov, *op. cit.*, p. 84, nota 4.

³¹ *CIL*, III, 12507 = 7589.

atestată prin acest document epigrafic, stabilită într-o epocă îndepărtată și doar reconfirmată în primele secole ale Imperiului roman, trebuie să se fi menținut și după sec. IV, pînă la sfîrșitul antichității, tocmai fiindcă se sprijinea pe un important accident geografic, care îi asigura permanența.

Pe creasta acestui mal au construit bizantinii, în evul mediu, două castele, ale căror resturi subsistă încă la Dișpudac³² și pe înălțimea Ialtasu (cota 252), exact deasupra satului actual Kranevo-Ecrenê³³. În actele bizantine, primul din aceste *καστέλλια* se chema *Gerania*, al doilea *Cranea*. Cele două nume se raportau deopotrivă la prototipul antic *Gerania*: primul printr-o reînviere livrescă, celălalt printr-o evoluție firească³⁴.

În antichitatea clasică, *Gerania* era o localitate cunoscută. Plinius cel Bătrîn³⁵ o pomeniște în seria de *oppida* ale sciților plugari care în vremurile preromane locuiau pe coasta Pontului Stîng, strecurați printre cetățile elenice, de la gurile Dunării pînă la *Zyras*. Cum în lista acestor *oppida*, citate de la nord la sud, *Gerania* ocupă ultimul loc, rezultă că se găsea foarte aproape de gura riului *Zyras*. Trebuie s-o identificăm cu satul actual Kranevo-Ecrenê, a cărui vatră e presărată cu resturi de construcții și cu obiecte greco-romane³⁶ și al cărui nume, fie că e vorba de forma oficială bulgară *Kranevo* ori de forma turcească *Ecrenê*, nu reprezintă decît un derivat din *Gerania*, după ce a trecut prin varianta medievală *Cranea*³⁷. Situată pe locul actual al satului Kranevo, *Gerania* aparțineva teritoriului orașului *Dionysopolis* și deci provinciei *Scythia*.

³² C. Jireček, „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterr.-Ung.“, Viena, X, 1886, p. 182; V. Pârvan, „Analele Academiei Române, Desbateri“, ser. II, t. XXXVI, București, 1913, p. 22—23; I. Kalinderu, „Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice“, VI, 1913, p. 135. Cf. recent P. Koledarov, în „Byzantino-Bulgarica“, II, 1966, p. 326, nota 13.

³³ C. Jireček, *loc. cit.*; I. Kalinderu, *loc. cit.*, p. 135—136, fig. 4—5; N. Grămadă, în „Ephemera Dacoromana“, IV, 1930, p. 230—232; O. Tafrali, *La cité pontique de Dionysopolis*, Paris, 1927, p. 48—49; I. Lepși, „Academia Română: Memoriile Secțiunii științifice“, ser. III, t. IV, mem. 6, București, 1927, p. 52—53.

³⁴ R. Vulpe, *Gerania, Cranea, Ecrenê*, în „Balcanica“, VI, 1943, p. 14—29.

³⁵ *Nat. hist.*, IV, 44.

³⁶ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, III², Leipzig, 1882, p. 191; K. și H. Škorpil, *Балчик* (Balcic), p. 48, nota 1; K. Škorpil, *Опис на Старините во Черноморската област* (Repertoriul antichităților din regiunea Mării Negre), II, Sofia, 1927, în „Падания на Народния музей во Софуса“ (Publicațiile Muzeului Național din Sofia), p. 37; R. Vulpe, în „Analele Dobrogei“, XVI, 1935, p. 190.

³⁷ R. Vulpe, *Gerania, Cranea, Ecrenê*, p. 17—24. Localizarea orașului *Cruni* la Ecrenê, susținută de unii arheologi moderni (de ex. A. Papadopoulos Vretos, F. Kanitz, K. Škorpil) este din toate punctele de vedere inacceptabilă. După datele izvoarelor antice (*Scymnos*, 751—752; Plinius, *Nat. hist.*, IV, 44, etc.; cf. lista completă la M. Besnier, *Lexique de géographie ancienne*, Paris, 1914, p. 244, s.v.), *Cruni* nu era decît un alt nume al *Dionysopolei*, singurul pe care un Strabon (VII, 6, 1 = 319) îl folosea pentru a designa acest oraș. Cf. a noastră *Gerania, Cranea, Ecrenê*, p. 17—21; Chr. M. Danov, *Западнаият бряг на Черно Море в древността* (Țărmlul de apus al Mării Negre în antichitate), Sofia, 1947, p. 97—100; L. Robert, *Les inscriptions grecques en Bulgarie*, „Revue de Philologie“, XXXIII, 1959, p. 197—199.

Este interesant de remarcat că riul *Zyras* apare ca o limită regională și la Plinius, căci în pasajul citat acest autor nu tratează decît despre litoralul Dobrogei, de la *Istropolis (Histria)* pînă la *Dionysopolis-Cruni* și pînă la *Gerania*, fără a se ocupa de *Odessus*, pe care îl va prezenta într-un alt paragraf. Rezultă că individualitatea Sciției Minore în raport cu restul Traciei sau al Moesiei Inferioare era practic de multă vreme recunoscută, chiar sub aspectul detaliilor topografice ale limitelor naturale și că reforma oficială a lui Dioclețian n-a făcut în această privință decît să sancționeze o situație de fapt.

Coincizînd cu frontiera odesso-dionysopolitană, limita meridională a provinciei *Scythia* pornea de la extremitatea maritimă a malului văii *Zyras*, adică de la înălțimea *Ialtasu* (cota 252), în marginea oppidului antic *Gerania* (Kranevo-Ecrenè), acolo unde avea să se construiască mai tîrziu castelul bizantin *Cranea*, apoi ținea de-a lungul crestei malului, trecînd pe la nord de *Dișpudac* și urmînd curba pe care o face valea *Batovei* în amunte, în fine traversa această vale, pentru a o părăsi la un punct pe care nu l-am putea determina cu precizie, dar unde încetau teritoriile orașelor *Dionysopolis* și *Odessus*. Avînd în vedere poziția generală a limitei *Scythiei* după localizarea *Zaldapei* la *Abtaat*, am putea căuta acest punct, cu cei mai mulți sorți de probabilitate, prin dreptul satului *Ceatalar*. Plecînd din acel loc, traseul trebuia să ia direcția *NNV*, trecînd prin seria de localități arheologice pe care le-am notat aci mai sus, de-a lungul lizierei *Deliormanului*.

În partea dinspre *Dunăre*, căutarea limitei dintre provinciile *Scythia* și *Moesia Secunda* pare mai grea. Din lipsă de explorări, acolo sînt cele mai frecvente așezările arheologice fără nume și numele de localități antice fără identitate. Printre orașele antice pe care izvoarele le arată pe *limes*-ul danubian și care au fost localizate în mod indubitabil, cele mai apropiate de limită dintre *Scythia* și *Moesia Secunda* sînt *Axiopolis* în prima dintre aceste provincii și *Durostorum* în cealaltă. Poziția *Axiopolei* la 4 km sud de *Cernavoda*, în dreptul insulei *Hinogu*, este asigurată prin preciziile itinerariilor și pietrelor miliare, precum și prin rezultatele săpăturilor pe care le-a condus acolo *Gr. Tocilescu*. Cît despre identitatea *Durostorului* cu *Drîstor-Drîstra-Silistra*, al cărui nume însuși, în diversele sale forme, denotă o continuitate de viață locală de-a lungul secolelor, este din belșug dovedită de izvoarele istorice, epigrafice și arheologice. Dar, separate printr-un interval de circa 80 km, cele două localități nu sînt de nici o utilitate practică în problema care ne preocupă.

Din fericire, izvoarele pomenesc, pentru acest interval, o serie de alte localități, care, chiar nedeterminate, pot să ne ușureze sarcina. Astfel, în *Moesia Secunda*, la est de *Durostorum*, *Notitia dignitatum* menționează garnizoanele *Cimbriana*, *Sucidava* și *Altinum*, pe cînd în *Scythia* citează *Flaviana* și *Sacidava*, la sud de *Axiopolis*.³⁸ În plus, în această

³⁸ *ND, Or.*, XXXIX—XL.

parte a provinciei Scythia, Procopius vorbește de o importantă fortificație numită *Sanctus Cyrillus* (Κύριλλος ἅγιος)³⁹. Printre localitățile pe care *Notitia dignitatum* le atestă între Durostorum și Axiopolis, numai *Sucidava* și *Altinum* își fac apariția și la Procopius. În rezumat, e de remarcat că ultima localitate danubiană spre est aparținând Moesiei Secunda era *Altinum*, pe când prima după ea ținând de Scythia era *Flaviana*. Granița comună a celor două provincii se afla, prin urmare, între aceste două castre, destul de departe de Axiopolis, pînă unde trebuia să se țină seama poate și de *Sanctus Cyrillus*, și la o distanță și mai mare de Durostorum, pînă unde mai existau *Sucidava* și *Cimbriana*.

Identificarea celor șase localități citate din izvoare între Durostorum și Axiopolis, anume *Cimbriana*, *Sucidava*, *Altinum*, *Sacidava*, *Flaviana* și, eventual, *Sanctus Cyrillus*, e o treabă destul de anevoioasă. Cu excepția *Sucidavei* și a *Sacidavei*, figurînd în itinerarii cu cifre miliare, deși în-curcate⁴⁰, celelalte patru nume nu oferă nici un element de precizie. Doar ordinea lor în liste ne procură o oarecare indicație topografică, dar pentru *Sanctus Cyrillus* sintem lipsiți și de acest element, așa că localizarea sa la sud de Axiopolis, la Cochirleni ori la Rasova, nu reprezintă decît o pură conjectură.⁴¹ Pe de altă parte, numărul castrelor romane semnalate pe teren, în acest sector al *limes*-ului danubian, este mult mai mare. Se cunosc cel puțin vreo douăsprezece pînă în prezent! E vorba, plecînd de la Durostorum, de fortificațiile de la Bugeac, Dervent, Canlia, Pîrjoaia, Satul Nou, Oltina, Beilic, Mîrleanu, Muzait, Vlahii, Rasova, Cochirleni⁴². Pentru a alege, printre aceste douăsprezece cetăți, pe acelea care ar conveni mai bine celor șase nume de localități, e nevoie de cercetări arheologice. Or, nici una n-a făcut pînă acum obiectul unor săpături. Explorările executate mai de curînd la Satul Nou și la Păcuiul lui

³⁹ Procopius, *De aedificiis*, IV, 7.

⁴⁰ Ptolemeu, *Geogr.*, III, 10, 5, confirmă situarea *Sucidavei* la est de Durostorum și îi precizează chiar coordonatele geografice (54° long., 45° 40' lat.), dar cu marea elasticitate pe care atare precizuni le comportau în acele vremuri. Precum vom arăta îndată, itinerariile dau cifre miliarii contradictorii pentru această localitate, care este menționată și într-o inscripție din Durostorum (CIL, III, 12456) privind o victorie a lui Aurelian asupra carpilor care a avut loc [inter *Caesrium* et *Sucidavam*]. După A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, în „*Dacia*“, XIV, 1970, p. 303—305, în loc de [Caesrium ar fi vorba de o localitate *[Que]rsium* din apropiere de Durostorum, al cărei nume îl reconstituie ipotetic prin emendarea formei *Questris* (Κόρηστρις) de la Procopius, *De aed.*, IV, 7.

⁴¹ J. Weiss, *op. cit.*, p. 44; V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 101; I. Barnea, în „*Studii teologice*“, VI, 1954, p. 221. Nu este exclus ca să fie un nou nume dat cetății Axiopolis, unde Sfîntul eponim fusese martirizat (cf. I. Barnea, *loc. cit.*; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XV; Procopius, *De aedificiis*, București, 1939, p. 107, nota 9; I. Dobroiu, în „*Studii clasice*“, XI, 1969, p. 416). După o ipoteză a lui A. Aricescu, *loc. cit.*, p. 306, cetatea *Sanctus Cyrillus* pomenită numai de Procopius, ar fi un nou nume căpătat în vremea lui Iustinian de orașul *Tropaeum*, care cu vechiul său nume lipsește în *De aedificiis*.

⁴² Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, harta de la p. 118; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 53; *Ulmetum*, I, harta finală; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, pl. XLVII; *Din istoria Dobrogei*, II, hărțile II și V.

Soare (o insulă dunăreană lângă Dervent) se referă numai la monumente slavo-bizantine din evul mediu. Cît despre castrele romane menționate, sîntem în deplină necunoștință nu numai asupra numelor lor, dar și cu privire la data lor, la tehnica lor constructivă, la garnizoanele lor. Identificările care le-au fost încercate pînă la ora actuală nu reprezintă decît conjecturi mai mult ori mai puțin supuse cauțiunii.

Pentru *Cimbriana* nici măcar nu s-a încercat să i-se caute locul pe hartă. S-a plecat de la falsa idee că numele său nu s-ar referi la un loc, ci la o trupă de *milites Cimbriani*⁴³. Totuși în *Notitia dignitatum* numele este clar atestat la ablativ: *Cimbrianis*, cu sensul de localitate (*Cimbrianis castris*), distinct de numele similar, la nominativ, al unității militare care străjuia acolo. De altfel nu e pentru prima oară că un castru își ia numele de la garnizoana sa. Același izvor ne oferă mai multe analogii. De aceea noi am înregistrat *Cimbriana*, în 1938, ca un element toponimic, fără a putea totuși să-i precizăm poziția, pe care ar trebui s-o căutăm undeva între Durostorum și Sucidava, printre diferitele castre semnalate pe această porțiune a *limes*-ului: Bugeac, Dervent, Canlia.⁴⁴

Localizarea *Sucidavei* ar fi una din cele mai lesnicioase dacă cifrele în *millia passuum* precizate de Tabula lui Peutinger și de Itinerariul Antonin în raport cu distanța care o separa de Durostorum ar fi clare și concordante. Din nefericire, aceste cifre se contrazic între ele într-un chip foarte incomod. Pe cînd Tabula arată, cu începere de la Durostorum spre est, 18 m.p. (adică vreo 27 km) pînă la o localitate numită *Sagadava*, apoi încă 12 m.p. (= cam 18 km) pînă la *Sucidava*, ceea ce face în total 30 m.p. (= circa 45 km), Itinerariul, care ignorează *Sagadava*, nu pomeneste decît de *Sucidava*, situînd-o abia la 12 m.p. (= 18 km) de Durostorum. Măsurată pe teren, distanța globală de 45 km, indicată de Tabulă, ne-ar duce pînă la Mîrleanu, adică mult dincolo de *Altinum*, care, precum vom vedea, se găsea la Oltina. Ceea ce ar veni în contradicție cu *Notitia dignitatum*, după care *Sucidava* era situată înaintea acestei localități, la vest. Pe de altă parte, intervalul de 12 m.p. (= 18 km) precizat de Itinerariu, se oprește prea curînd, nedepășind spre est Păcuiul lui Soare, unde recente săpături arheologice conduse de P. Diaconu n-au dat la iveală decît fortificații bizantine din secolele X-XII⁴⁵, fără urme mai vechi co-

⁴³ În hărțile lor, ca și în textele lucrărilor lor citate, Gr. Tocilescu, J. Weiss și V. Fărvan nu iau act de *Cimbriana*.

⁴⁴ ND, Or., XL, 27: *Milites Cimbriani, Cimbrianis*. R. Vulpe, *op cit.*, p. 303 și pl. XLVII; R. Vulpe — I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 373 și harta V (p. 556). Noi am interpretat, în 1938, ablativul *Cimbrianis* din izvor ca provenind dintr-un nominativ *Cimbrianae*, gîndindu-ne la o așezare civilă (*Cimbrianae canabae*), dar e cu mult mai indicat să avem în vedere numai nucleul militar al localității: *Cimbriana castra*.

⁴⁵ P. Diaconu, în „*Materiale*“, V, 1959, p. 587—592; VI, 1959, p. 653—666; VII, 1961, p. 599—608; VIII, 1962, p. 713—722: „*Dacia*“, n.s., V, 1961, p. 485—501; IX, 1965, p. 307—323; X, 1966, p. 365—371; XIII, 1969, p. 501—506; „*Pontice*“, II, 1969, p. 395—400; R. Popa, „*Dacia*“, n.s., XI, 1967, p. 271—292; Mira Dordea-Voitec, *ibidem*, p. 293—299; D. Vilceanu, SCIV, XVIII, 1967, p. 593—615.

respunzătoare unui oraș roman ca Sucidava. Evident, cifrele prezentate de cele două izvoare conțin deopotrivă greșeli. Totuși, Tabula Peutingeriana ne oferă o posibilitate de-a ajunge la limpezire, dacă suprimăm știrea sa despre *Sagadava*, ca o interpolare nelalocul ei a unei forme toponimice desfigurată. În adevăr, o localitate numită astfel n-a existat; nici un alt izvor n-o pomeneste. Este desigur o deformare a numelui *Sacidava*, al unei localități menționate în *Notitia dignitatum*, precum și în două monumente epigrafice, dintre care cel mai clar constă dintr-un stîlp miliar recent descoperit pe lângă Rasova. Localitatea este de identificat cu castrul de la Muzait, la est de satul Mîrleanu.⁴⁶ Copistul Tabulei a comis greșala de a confunda pozițiile *Sacidavei* (așa zisa *Sagadava*) și *Sucidavei*, inversându-le, probabil din cauza asemănării numelor. În virtutea acestei explicații trebuie să ținem seama, plecînd de la *Durostorum*, numai de cifra XVIII m.p. (= 27 km) pe care Tabula o indică alături de numele acestui oraș (Silistra actuală) și care exprimă desigur adevărata distanță pînă la *Sucidava*, pe cînd cifra de XII m.p. (= 18 km), pe care trebuie s-o mutăm lângă acest ultim nume, se referă la intervalul care

⁴⁶ Stîlpul miliar, datînd de la împăratul Decius (249—251), a fost semnalat mai întîi, cu un facsimile exact, dar cu multe și naive erori de interpretare, de V. Canarache, în săptămînalul „*Contemporanul*“, nr. 35 (1142), 30.VIII.1968, p. 10. Adrian Rădulescu l-a publicat apoi corect în „*Revista Muzeelor*“, 1969, 4, p. 349—353 (după ce îl prezentase la Sesiunea științifică a Muzeului arheologic din Constanța, la 16.VIII.1969, într-o ședință la ale cărei dezbateri am participat cu păreri pe care le expunem și aci). Mai de curînd, A. Aricescu, „*Dacia*“, XIV, 1970, p. 297—309, a reluat studiul monumentului, cu juste precizări de interpretare, în cadrul unor ample comentarii de toponimie dobrogeană antică. Textul inscripției miliare este următorul: *Imp(eratori) Ca(e)s(ari) Mes/sio Q(uinto) Traiano / Decio p(io) f(elici) invicto / Aug(usto) p(atri) p(atriciae) proco(n)s(uli) a / Saci <ci>dave (sic!) / m(illia) p(assum) IIII*. Această descoperire epigrafică e de natură să infirme conjectura lui Gr. Florescu (în volumul *În Memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 136—137), înregistrată și în lucrarea noastră *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 302 și pl. XXVI, XLVII, după care *Sacidava*, garnizoană a unui *cuneus equitum scutariorum*, ar fi de localizat la Topalu ori la Seimeni. Cum n-am putut lua direct cunoștință despre decisivul monument epigrafic de la Rasova decît după tipărirea în coli a părții noastre din *Din istoria Dobrogei*, II, caduca localizare la Topalu a rămas consemnată și în această lucrare, la pp. 205, 249 (cu greșala „*Sucidava*“, reparată în Indice la pp. 581 și 583) și 274, precum și în hărțile II, III și V. Miliariul de la Rasova aruncă o lumină nouă și asupra textului unei inscripții funerare din sec. IV, găsită mai înainte într-unul din castrule romane de la Mîrleanu, în care lectura *Proclino ex<x>arc(ho) qui milit(avit) SAC(idavae)* — considerată cu scepticism de N. Gostar, în „*Studii clasice*“, V, 1963, p. 309, nota 5, și în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 91, nota 3, preferîndu-i neîntemeiată interpretare *milit(avit) (inter) sag(ittarios)* — devine acum obligatorie. Concluzia pozitivă, însă, cu situarea *Sacidavei* la Mîrleanu, fusese adoptată de I. Bărnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 373. Dintre cele două castrule romane din apropierea satului Mîrleanu (oficial numit azi Dunăreni), acela în care s-a descoperit această inscripție funerară și cu care trebuie identificată *Sacidava* se află la est, spre Rasova, pe locul zis Muzait (precizarea lui A. Aricescu, *loc. cit.*, p. 298), unde a existat în trecut vatra unui cătun turcesc cu acest nume, dispărut încă de pe vremea dominației otomane; cf. M. Ionescu (-Dobrogianu), *Dobroglia în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 480. Celălalt castru, situat în imediată apropiere de satul Mîrleanu, spre vest, pe malul lacului Mîrleanu, corespunde *Flavianei*, după cum vom arăta aci mai la vale.

despărțea Sucidava de Sacidava. Or, confruntată cu realitatea terenului, distanța de 27 km de la Durostorum la Sucidava (= 18 m.p.) convine perfect importantei cetăți romane ale cărei ruine se văd la Pırjoaia (azi Izvoarele) lângă Satul Nou, la circa 15 km vest de Oltina.⁴⁷ Cu titlu de ipoteză, s-a încercat adesea să se localizeze *Sucidava* aci⁴⁸, dar, în urma ultimelor recunoașteri arheologice la fața locului, această identificare se poate considera azi cu mai multă fermitate, fiind singura care se acordă în același timp cu datele topografice și cronologice și cu insistența izvoarelor care, făcând caz tot timpul de *Sucidava*⁴⁹, îi scoate în evidență importanța militară, demnă de amplexarea vestigiilor constatate la Pırjoaia.

Cît despre *Altinum*, localitate menționată de Procopius și figurînd și în *Notitia dignitatum* ca stație a flotei militare din Moesia Secunda, ocupată de *milites nauclarii Altinenses*⁵⁰, localizarea sa este excelent asigurată prin identitatea de nume cu actualul sat *Oltina*. Transformarea inițialei A în O reprezintă un fenomen fonetic foarte frecvent în evoluția numelor și termenilor latini din provinciile danubiene, fie a acelor care au pătruns în limbile slave, fie a acelor din limba română. Toponimia română îl prezintă foarte des (de ex. *Aluta-Olt*, *Samus-Someș*, *Marisus-Moreș-Mureș*). De asemenea aceea a Bulgariei moesice: *Almus-Lom*, *Augusta-Ogost*, *Asamus-Osma*. Termenul *troian* și numele *Troian* din limbile slave și din limba română derivă din numele împăratului *Traianus* prin aceeași transformare fonetică, a cărei origine a fost căutată într-o influență slavă. Dar dovezile că e vorba totuși de un fenomen mai vechi, produs prin însăși evoluția romanității danubiene, devin din ce în ce mai insistente și mai convingătoare⁵¹.

⁴⁷ P. Diaconu, în „*Biserica ortodoxă română*“, LXXXI, 1963, p. 546—550; V. Culică, SCIV, XVII, 1966, p. 189—195; „*Pontice*“, II, 1969, p. 395—400.

⁴⁸ Cf., ex. gr., M. D. Ionescu (-Dobrogianu), *op. cit.*, p. 529; M. Besnier, *op. cit.*, p. 832, v. *Zusidava* (sic); Fluss, *RE*, v. *Sucidava*, col. 560.

⁴⁹ Fluss, *loc. cit.*

⁵⁰ *ND, Or.*, XL, 28; Procopius, *De aed.*, IV, 11. La *Altinum* era, în sec. VI, o mare cărămidărie, ale cărei produse circulau destul de departe: s-au găsit exemplare la *Dinogetia* (Garván): cf. I. Barnea, „*Dacia*“, n.s., XI, 1967, p. 355—356; M. Irimia, „*Pontice*“, I, 1968, p. 379—408.

⁵¹ Cf. C. Poghir, în *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 358—362 (cazul *Altinum-Oltina* la p. 360); *idem*, în „*Studii clasice*“, XI, 1969, p. 416. Multă pondere prezintă în această privință contribuția pe care o aduce inscripția funerară de la *Philippi*, în *Macedonia*, a unui veteran al lui *Traian*, recrutat la origine într-o unitate de călăreți *pannoni*. Împăratului său acesta îi spune *Troianus* (M. Speidel, *The Captor of Decebalus, a new Inscription from Philippi*, în „*The Journal of Roman Studies*“, LX, 1970, p. 142—153; *idem*, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, în „*Acta Musei Napocensis*“, Cluj, VII, 1970, p. 511—515). Fiind vorba de o inscripție îngrijită, al cărei text a fost dictat de însuși defunctul pe cînd era în viață (*se vivo faciendum curavit*), este evident că pronunția cu *o* în loc de *a* făcea parte din graiul popular de la Dunăre, pe care acesta îl vorbea curent. Cu atît mai mult cu cît nu e primul caz: printre altele, un *Troianus* se cunoștea mai demult la *Brigetio* în *Pannonia* (*CIL*, III, 11039; cf. R. Vulpe, în „*Ephemeris Dacoromana*“, III, 1925, p. 155, nota 3). Pe baza sa, C. Daicoviciu, în „*Anuarul Institutului de Istorie națională*“, Cluj, IV, 1926—1927, p. 473, lăsîndu-se impresionat de greșita interpretare slavă a fenomenului, pune problema imposibilă „a existenței slavilor în primele 2—3 secole d. Chr. în *Pannonia*“.

De altfel, continuitatea numelor de localități în vechile provincii romane din dreapta Dunării nu este o raritate. Ca să restrângem exemplele la Dobrogea, ajunge, în afară de cazurile *Gerania*-Kranevo-Ecrenë și *Durostorum*-Dristra-Silistra citate mai sus, să amintim numele *Constantia* (eventual *Constantiana*) — Constanța⁵², *Callatis-Pancalia-Pangalia-Mangalia*⁵³, *Carsiium*-Hirsova, *Petra*-Camena, *Beroe*-Băroi. De altfel, identitatea stației *Altinum* cu castrul de la Oltina e cu atât mai evidentă cu cât *Notitia dignitatum* o atestă exact în aceeași parte de loc, între *Sucidava* și *Flaviana*.

Cea dintii localitate danubiană, deci, în avale de *Altinum*, era *Flaviana*, aparținând provinciei *Scythia*. Aceasta, de asemenea, nu apare decât într-un singur izvor, *Notitia dignitatum*. Se cuvine s-o situăm undeva între satele *Mirleanu* și *Rasova*, dar nu dispunem de nici o indicație pentru ca să o identificăm cu unul din cele șase castre romane, cel puțin, semnalate pe această porțiune a malului Dunării. În lucrarea noastră din 1938, menționam *Rasova* în legătură cu această problemă, dar numai în vago accepție de „regiune“, fără a marca vreo preferință pentru un punct topografic precis.⁵⁴

Totuși problema devine mai puțin spinoasă dacă ținem seama de analogia particulară pe care această cetate o prezintă cu vecina sa *Altinum*. Ținută de *milites nauclarii*⁵⁵, ea era tot o bază navală, având în armata *Scythiei* același rol pe care stația de *milites nauclarii Altinenses* îl deținea în armata *Moesiei Secunda*. Vecinătatea lor se explică prin colaborarea lor necesară, căci, cu toată dependența lor de două comandamente diferite, ele trebuiau să se mențină într-un strâns contact și să-și dea reciproc asistență tehnică și tactică. Era logic, prin urmare, ca bazele lor să se afle într-o proximitate imediată. Fiindcă cetatea *Altinum*, al cărei nume îi garantează identitatea cu *Oltina*, era situată pe marginea lacului danubian omonim, care servea de bazin flotei aferente, urmează că *Flaviana*, sora sa din *Scythia*, care de asemenea avea nevoie de un lac pentru a-și pune năvile la adăpost, trebuia să ocupe o poziție analogă. Or, o situație similară nu exista decât pe lacul *Mirleanu*, situat la mai puțin de 10 km la est de lacul *Oltina* și comunicând de asemenea cu Dunărea. Obligați astfel să-i căutăm un loc în jurul acestui lac, sîntem în mai mică încurcătură, căci n-avem de ales decât între două castre, dintre care unul, de mai puțină importanță, constatat la *Beilic*, la sud, iar celălalt lângă satul *Mirleanu* (azi *Dunăreni*), la nord. Acesta din urmă, așezat pe malul de vest al lacului, pe un promontoriu înaintat între lac și fluviu, la fel cu promontoriul de la *Altinum* pe marginea de

⁵² R. Vulpe, *Note de istorie tomitană*, în „Pontice“, II, 1969, p. 157—165.

⁵³ Cf. articolul nostru din „Tomis“, II, 1967, I, p. 17.

⁵⁴ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, pp. 164—165 și 300; cf. și V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 580. Părerăa lui C. Patsch (*RE*, s.v., col. 2505) că *Flaviana* ar fi fost un port al cetății *Axiopolis*, situat în insula *Hinogu*, nu reprezintă decât o conjectură, lipsită de orice probabilitate.

⁵⁵ *ND*, Or., XXXIX, 20.

est a lacului Oltina, este cu mult cel mai indicat.⁵⁶ Vecinătatea celor două flote face să ne gândim la eventualitatea originii lor într-o bază navală unică de pe timpul cînd provincia Moesia Inferioară încă nu fusese împărțită. După îmbucătățirea ei sub Dioclețian, flota a suferit de asemenea o sciziparitate, dar fără a-și schimba locul.⁵⁷

În lumina acestui raționament asupra locului Flavianeii, spațiul prin care crîmpeiul danubian al limitei scytho-moesice trebuia să treacă se reduce la intervalul de cîțiva kilometri care separă cele două lacuri. Deci traseul său nu atingea Dunărea la Muzait, între Mîrleanu și Rasova, cum era desenat pe harta noastră din 1938, ci mai la vest, între Mîrleanu și Oltina, ceea ce se acordă excelent și cu translația generală pe care a trebuit s-o aplicăm acestei limite după noua localizare a orașului Zaldapa.

*

Făcînd punctul expunerii noastre, vom rezuma traseul întreg al limitei meridionale a provinciei romane Scythia, atît cît poate fi reconstituit în momentul de față :

Începînd pe coasta maritimă la înălțimea Ialtasu (cota 252), imediat la sud de Kranevo-Ecrenê (*Gerania, Cranea*), acest traseu se confunda cu granița orașelor *Dionysopolis* (Balcic) și *Odessus* (Varna), care ținea malul drept al văii Batova (*Zyras*). După ce părșea teritoriile celor două cetăți pontice, probabil pe lîngă satul Ceatalar, limita provincială lua direcția orașului actual Tolbuhin (Dobrici, Bazargic), de unde devia spre NNV, urmînd o linie care, trecînd printre satele Arnăutcuius, Ezibei, Carasinan, Bazaurt, Armutli, Azaplar, Alexandria (Capacli), Dobromir, Caranlic, ținea marginea orientală a părții celei mai dense a pădurii Deliormanului. Limita lăsa provinciei Scythia zona de silvo-stepă și stepa, cu orașul *Zaldapa*, localizat la Abtaat. De la Caranlic, în sfîrșit, limita provincială se îndrepta direct spre Dunăre, al cărei mal îl atingea la jumătatea drumului dintre lacurile Oltina și Mîrleanu, interpunîndu-se și între garnizoanele navale de la *Altinum* și *Flaviana*.

Nu era, bine înțeles, decît o linie abstractă, nemarcată prin nimic pe teren. Ar fi deci inutil să ne așteptăm la descoperirea vreunui stîlp de hotar care s-o menționeze. Totuși, cum am văzut pe alocuri, această linie era concepută în legătură cu diferite elemente topografice, administrative, strategice, a căror cunoaștere e deosebit de eficace pentru a-i reconstitui traseul. Gradul de perfecțiune al unei atare reconstituiri depinde de proporția și de calitatea datelor accesorii de care ne putem servi. Pentru un moment, situația nu este în această privință mult mai bună

⁵⁶ J. Weiss, *op. cit.*, p. 44, voia să pună acolo Sucidava (cf. și K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, p. 507), fără să observe că astfel trecea dincolo de Altinum, despre care nu pomenește nimic. Pe hărțile de la V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 64, și de la V. Velkov, „*Studii clasice*“, III, 1961, p. 242, Sucidava, înscrisă din inadvertență în Scythia, e pusă tot în acest loc.

⁵⁷ O sugestie în acest sens a fost exprimată mai întîi de V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, București, 1913 („*Analele Academiei Române: Memoriile Secțiunii istorice*“, ser. II, t. XXXV), p. 507, nota 1.

decît în 1938, cînd încercam prima schițare a limitei meridionale a provinciei Scythia. Afară de importanta inscripție care a decis localizarea cetății Abrittus la Razgrad și, prin repercusiune, pe aceea a cetății Zaldapa la Abtaat, nici un document nu s-a mai adăus la documentarea de care se dispunea pe atunci. Sintem încă în așteptarea multor cercetări arheologice destinate să dezvăluie secretele atîtor orașe, sate, castre, ale căror vestigii presară zona prin care trecea limita Scythiei. Din această cauză traseul pe care îl propunem în prezentul studiu, deși mai bun decît acela de acum mai bine de treizeci de ani, nu reprezintă decît o schiță încă preliminară, supusă verificării prin viitoare descoperiri.

LA LIMITE MÉRIDIONALE DE LA PROVINCE ROMAINE DE SCYTHIE

— Résumé —

Puisque cette étude fut intégralement publiée en français dans les *Studia Balcanica*: 1. *Recherches de géographie historique*, Sofia 1970, p. 33—47, nous ne trouvons nécessaire d'en résumer que les conclusions. La limite séparant, à partir de Dioclétien, les provinces de *Moesia Secunda* et de *Scythia* (Scythie Mineure), coïncidait, du côté du Pont-Euxin, avec la frontière commune des villes d'*Odessus* (Varna) et de *Dionysopolis* (Baltchik), longeant la vallée de la Batova (*Zyras*). Puis, après avoir quitté cette vallée et parcouru les environs de la ville actuelle de Tolboukhine (Dobritsch, Bazargic), elle prenait la direction NNO, pour aboutir au Danube entre les camps romains d'*Altinum*, au bord du lac d'Oltina, et de *Flaviana* sur le lac de Mîrleanu. Cette limite, déterminée par des raisons exclusivement géographiques, séparait aussi les forêts prébalkaniques du Déliorman — qu'elle laissait, avec la ville d'*Abrittus* (Razgrad), à la *Moesia Secunda* — des steppes de la Dobroudja, qu'elle abandonnait à la Scythie, avec la ville de *Zaldapa* (Abtaat).

DIE SÜDGRENZE DER RÖMISCHEN PROVINZ SKYTHIEN

Zusammenfassung

In Anbetracht dessen, daß der gesamte Wortlaut dieses Studiums in *Studia Balcanica*: 1. *Recherches de géographie historique*, Sofia, 1970, S. 33—47, erschienen ist, crachten wir es hier als erforderlich nur noch die Schlußfolgerungen zusammenzufassen. Die Grenze, die seit Diokletian die Provinzen *Moesia Secunda* und *Scythia* (*Scythia Minor*) trennte, stimmte vom Schwarzen Meer aus mit der den Städten *Odessus* (Warna) und *Dionysopolis* (Baltchik) gemeinsamen entlang dem Batova (*Zyras*) -Tal verlaufenden Grenze überein. Nachdem sie sich von diesem Tal trennte und die Umgebung der gegenwärtigen Stadt Tolbukhin (Dobritsch, Basardschik) durchzog, verlief sie in Richtung NNW, um zwischen den römischen Heerlagern *Altinum*, am Ufer des Oltina-See und *Flaviana*, am Mîrleanu-See, bis an die Donau zu gelangen. Diese Grenze, die ausschließlich aus geographischen Gründen diesen Verlauf hat, trennte auch die vorbalkanischen Deliorman-Wälder, die sie zusammen mit der Stadt *Abrittus* (Razgrad) der Provinz *Moesia Secunda* zurückließ, von den Steppen der Dobrudscha, die sie zusammen mit der Stadt *Zaldapa* (Abtaat) in *Scythia* einwies.

MARIA COMȘA

ELEMENTE „BARBARE“ ÎN ZONA LIMES-ULUI DUNĂRII INFERIOARE ÎN SECOLELE AL III-LEA ȘI AL IV-LEA

Cercetările din ultimii ani, organizate în diferitele obiective din Dobrogea, datînd din secolele I-VII, au contribuit la îmbogățirea documentelor arheologice, pe baza cărora se pot trage concluzii noi, referitoare la dezvoltarea economică, socială și culturală a teritoriului cuprins între Dunăre și Marea Neagră în epoca romană și bizantină timpurie.

Datorită acestor cercetări au putut fi sesizate totodată unele schimbări intervenite în componența etnică a diferitelor centre romano-bizantine precum și în a unor așezări mai modeste din preajma lor.

Deocamdată ne vom opri atenția doar asupra acelor elemente noi etnice care au pătruns în imperiu în secolul al III-lea și al IV-lea, cu precădere asupra acelor care pot fi sesizate în zona *limes-ului* Dunării inferioare.

În cele ce urmează ne vom referi în primul rînd la o serie de materiale scoase la iveală în ultimul timp care se leagă de prezența pe teritoriul Dobrogei a unor elemente carpice. Astfel de materiale (mai ales ceramice) sînt amintite de către Gh. Bichir la *Dinogetia*, Niculițel punctul „Drumul Bălții“ și la Horia Jud. Tulcea, într-un studiu de sinteză asupra culturii materiale a carpilor ¹.

Datele amintite sumar de către Gh. Bichir se completează cu altele publicate de C. Scorpan, descoperite în diferite complexe de la Caraibil, Horia ² și Visterna ³.

¹ Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIIe—IIIe siècle de n.è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni*, în „Dacia“ N. S. XI, București, 1967, p. 223.

² Este vorba de aceeași localitate pe care a amintit-o și Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 223.

³ C. Scorpan, *Contribuții arheologice la problemele etnice ale Dobrogei antice*, în „Pontica“, I, Constanța, 1968, p. 341—364. Dintre materialele publicate, de certă factură carpică, considerăm fragmentele de fructieră (fig. 1 a-b) și cănița de culoare roz cu decor lustruit (fig. 2 a-b) de la Caraibil, ceramica cenușie (cănița, vasul amforoidal, fragmentul de cană cu corpul bitronconic) cu decor lustruit de la Horia (fig. 7 a-b, 10 a-b, 12 a-b (?), 13 și piciorul scund de fructieră de la Visterna (fig.

Prezența carpilor pe teritoriul țării noastre poate fi sesizată mai ales pe baza anumitor tipuri ceramice (fructiere cu piciorul scund, cănițe, vase de tip urnă sau de tip amforoidal care își găsesc analogii identice în mediul carpic de la nordul Dunării Inferioare. Desigur că grupurile de carpi trecute în imperiu au adus cu ei nu numai ceramica lucrată la roată, ci și vase (borcane, cești afumătoare) lucrate cu mâna. Întrucât însă ceramica lucrată cu mâna poate fi și o reminiscență getică locală, în stadiul actual al cercetărilor, este greu să precizăm când avem de-a face cu o continuitate autohtonă getică Dobrogeană și când o astfel de ceramică se leagă de elemente carpice venite din afară, care aduc cu ele aproape aceleași forme.

Ținând cont de această situație este greu să atribuim vasele lucrate cu mâna de la Horia și Caraibil⁴.

După formă și proporțiile sale mici ceașca afumătoare de la Horia⁵, noi înclinăm ca și C. Scorpan a o atribui unor elemente carpice. În ceea ce privește vasele-borcan însă problema este mai complicată.

Avînd în vedere faptul că în complexele din care provin aceste vase se află și ceramica lucrată la roată de factură carpică, e posibil ca cel puțin în parte acestea să se lege de prezența noilor veniți în imperiu, dar avînd în vedere mediul local ele pot reprezenta și o continuitate autohtonă.

În consecință pentru a se putea face atribuire etnice pe baza ceramicii lucrate cu mâna este necesar să se ajungă la studierea evoluției acestei ceramicii atît în complexele carpice și dacice din nordul Dunării cît și din provincia *Moesia Inferior*, ajungîndu-se la precizări de detalii pe baza unor situații stratigrafice clare și a unor datări precise.

În ceea ce privește aria geografică, observăm că elementele de tip carpic sînt răspîndite (cel puțin pînă acum) numai în nordul Dobrogei. (fig. 1).

Se pune problema cînd și în ce împrejurări au ajuns diferitele grupuri de carpi pe teritoriul Dobrogei în Provincia *Moesia Inferior*?

C. Scorpan considera descoperirile de caracter carpic din secolul al III-lea ca o confirmare arheologică a izvoarelor literare care atestă repetate invazii și colonizări ale acestora în imperiu⁶.

17 a-b). Alte vase sau fragmente aparțin epocii Latène, ca de exemplu cănița de la Horia (fig. 8 a-b), fructiera de la Histria (fig. 18 a-c), cănița cenușie de la Rasova (fig. 21 a-c). Castronul cenușiu (fig. 20) cu care a fost descoperit aceasta din urmă este din aceeași epocă, reprezentînd probabil o imitație locală după forme grecești.

Vasul care avea probabil trei toarte (din care s-a păstrat doar una) de la Caraibil (fig. 3 a-b) reprezintă fie o imitație locală după forme romane, fie, așa cum a presupus autorul, trebuie pusă în legătură cu grupul Chilia-Militari din Muntenia.

Castronul de la Horia este o imitație locală după forme romane. Fragmentul de vas cu decor lustruit de la Rasova (fig. 19) este posterior secolului al III-lea și vom reveni asupra lui în cele ce urmează.

⁴ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 356 și p. 357 fig. 16.

⁵ *Ibidem*, p. 351—352 și p. 353, fig. 9 a-c.

⁶ *Ibidem*, p. 364.

Fig. 1. Dobrogea romană în secolul al III-lea. 1. Cetate romană. 2. Cetate romană în care s-au găsit fragmente ceramice carpice. 3. Așezări sau necropole în care a fost descoperită ceramică de tip carpic. 4. Necropolă romană în care au fost descoperite morminte sarmatice.

Gh. Bichir avînd în vedere descoperirile de la Dinogetia, Niculițel (Drumul Bălții) și Horia (Măcin), pune prezența acestor elemente pe seama unei colonizări a Carpilor în Dobrogea după victoria lui Galeriu asupra lor în anul 297⁷.

După cum se știe din prima jumătate a secolului al III-lea pînă la începutul secolului al IV-lea carpii, independent sau împreună cu goții, au organizat incursiuni în imperiul roman, devastînd orașele provinciei Moesia Inferior și ajungînd adesea pînă în Tracia.

⁷ Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 223 nota 2.

Dintre aceste atacuri cele mai puternice, amintite și de izvoarele scrise la care se adaugă și cele epigrafice și numismatice, sînt cele din anii 238, 242, 245-247, 248, 253 (în ultimele două cazuri rolul conducător avîndu-l goții)⁸.

Pentru a frîna atacurile repetate ale carpilor, Imperiul Roman a dus mai multe războaie împotriva lor.

În urma unor războaie terminate cu consecințe negative pentru carpi, romanii au colonizat grupuri de populație carpică în imperiu.

Despre o primă colonizare a carpilor în imperiu se vorbește în vremea lui Aurelian⁹.

O intensă colonizare a avut loc în anul 298 în urma războaielor din 295-297 terminate cu o strălucită victorie a romanilor. Izvoarele vremii amintesc desigur cu exagerare de trecerea tuturor carpilor în imperiu¹⁰. Este cert însă că această colonizare a avut o amploare mai mare în comparație cu celelalte. Despre carpii strămutați de împăratul Dioclețian în imperiu se știe că au fost colonizați în sud-estul Provinciei Valeria în preajma orașului Sopianae (= Pécs)¹¹.

Eutropius și Orosius amintesc și ei de prizonieri carpi și bastarni colonizați de către Dioclețian și Galeriu la granițele imperiului tot la sfîrșitul secolului al III-lea¹².

Este fără îndoială că astfel de transferări de populație carpică au avut loc și în alte provincii romane de la Dunărea de Jos. Amintirea de către Ammianus Marcellinus a unui *vicus carporum* în anul 368 în apropiere de *Carsium* (Hîrșova) ne dovedește că unele colonizări s-au făcut și în provincia *Moesia Inferior*, pe teritoriul Dobrogei de azi¹³.

Din păcate acest *vicus carporum* nu este încă atestat arheologic.

Elementele carpice documentate în diferitele complexe din Dobrogea, pot fi puse în legătură atît cu unele infiltrări sporadice care au

⁸ B. Mitrea în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 639—647; Radu Vulpe în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 220 și 230—494 passim.

⁹ Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 39, 43, afirma... *cuius [carporum] fere pars iam tum ab Aureliano erat* (= o bună parte dintre aceștia (= dintre carpi) se găsea aici (în imperiu) încă de la Aurelian) *Fontes Historiae Daco Romanae*, (= FHDR), II, București, 1970, p. 24—25.

¹⁰ Aurelius Victor, afirmă... „*Carporumque natio translata omnis in nostrum solum...*“, *De caesaribus*, 39, 43, în FHDR, II, p. 24—25. De asemenea Eusebius din Caesarea afirmă că „În anul 295 d. ; în timpul olimpiadei 268 Neamurile (= gentes) carpilor și bastarnilor au fost strămutate pe pămîntul roman“ în FHDR, II, 11. Obținerea în continuare a titlului de *Carpicus* și *Carpicus Maximus* de către împărații Dioclețian și Maximian în anul 301, de către Constantius și Galerius, între anii 301—305, Dioclețian fiind amintit din nou cu titlul de *carpicus* în anul 302, iar Galerius în anul 311 și în sfîrșit Constantin cel Mare care este amintit cu titlul de *Carpicus Maximus* într-o inscripție databilă între anii 315—319 (cf. Paulys, Wissowa, *Real-encyclopädie*, III, Stuttgart, 1899, p. 1610), atestă rămînerea unei numeroase populații carpice în nordul Dunării.

¹¹ Ammianus Marcellinus, XXVIII, 1, 5, în FHDR, II, 127.

¹² Eutropius, IX, 25, 2 în FHDR, II, p. 39; Orosius, VII, 25, 12 în FHDR, II, p. 195.

¹³ Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 5, în FHDR, II, p. 127. Se pare că acest *vicus carporum* ar fi luat naștere în anul 273, cînd în urma bătăliei dintre Aurelian și Carpi de la *Carsium*, romanii ar fi colonizat unii supraviețuitori în apropierea acestei cetăți.

avut loc cu ocazia diferitelor atacuri și incursiuni în imperiu, cât și cu colonizări de mai mică sau mai mare amploare efectuate după unele războaie în urma cărora victoria a revenit romanilor.

Înclinăm a crede însă că în așezările de pe *limes*-ul din nordul Dobrogei (*Dinogetia* eventual și la Niculițel) avem de-a face cu infiltrări sporadice¹⁴, sau cu eventuale colonizări de grupuri mici. Credem (și cercetările arheologice efectuate pînă acum o confirmă) că cel puțin în acea regiune în care *limes*-ul roman se afla în apropierea teritoriului locuit de carpi nu au fost făcute colonizări de o amploare mai mare, în asemenea cazuri, romanii preferînd transplantări ale carpilor în alte regiuni mai îndepărtate de teritoriul lor de baștină, cum este de exemplu colonizarea din preajma orașului *Sopianae* în Sud-estul provinciei Valeria.

Colonizări, credem de o amploare mai mică, au fost făcute în așezările din spatele *limes*-ului și mai în interiorul provinciei Moesia Inferior, de care s-ar putea lega eventual materialele carpice de la Horia, Caraibil și eventual Visterna. Desigur că pentru moment este greu de stabilit cărora dintre colonizările menționate mai sus aparțin sau eventual este vorba de altele care nu sînt amintite de izvoarele scrise. Dacă în interiorul provinciei Moesia Inferior au pătruns daci liberi din Muntenia, deocamdată este greu de răspuns.

Ținînd însă cont de situația specială a Munteniei, față de imperiu ca și de faptul că o fișie de pămînt se afla sub controlul romanilor, credem că infiltrările dacilor liberi din această regiune nu pot avea decît un caracter cu totul sporadic.

Victoria romanilor asupra carpilor din anul 297 și transplantarea unui mare număr de populație în imperiu a însemnat de fapt începutul declinului puterii politice a carpilor. Sfîrșitul puterii lor politice însă are loc două decenii mai tîrziu în vremea domniei împăratului Constantin cel Mare ultimul care deține titlul de *Carpicus Maximus*¹⁵.

Slăbirea puterii politice a carpilor la sfîrșitul secolului al III-lea și dispariția ei la începutul secolului al IV-lea (între anii 315-319) a favorizat expansiunea spre vest a goșilor, care au înglobat în uniunea lor tribală diferite populații din Muntenia și Moldova (carpi, daci, sarmați)¹⁶.

Goșii ajunși în preajma *limes*-ului împreună cu populațiile pe care le-au supus continuă să organizeze noi incursiuni în imperiu, urmele lor materiale putînd fi sesizate într-o serie întregă de așezări și necropole.

¹⁴ Izvoarele scrise atestă astfel de infiltrări în timpul atacurilor și incursiunilor în imperiu. Cităm în acest sens un pasaj care afirmă că mama lui Maximianus Herculius colegul lui Dioclețian era originară din regiunile de dincolo de Dunăre care cu prilejul invaziei carpilor a trecut fluviul și s-a refugiat în noua Dacie (de la sud de Dunăre) cf. Lactantius IX, 2, FHDR, II, p. 5.

¹⁵ cf. mai sus nota 10.

¹⁶ Gh. Diaconu, *Țirgșor, necropole din secolele III—IV*, București, 1965; Bucur Mitrea și Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966.

Astfel la *Dinogetia*, în diferite puncte din interiorul dar mai ales din exteriorul cetății, alături de o mare cantitate de materiale romane — provinciale, au apărut sporadic și fragmente ceramice aparținând culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, atribuită populațiilor care au făcut parte din uniunea tribală gotică care cuprindea un vast teritoriu în regiunea norddunăreană și nordpontică.

Dintre categoriile ceramice aparținând acestei culturi la *Dinogetia* este atestată ceramica cenușie (castroane, ulcioare, borcane în stare fragmentară) cu decor lustruit¹⁷.

Dintre acestea merită a fi amintit în chip deosebit un fragment din corpul unui ucior ornamentat prin imprimare cu cercuri concentrice dispuse în triunghi incluse în triunghiuri formate din linii lustruite și altele executate prin imprimare cu roțița¹⁸. Ornamentul imprimat se întâlnește mai rar pe ceramica specifică culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, iar combinația dintre ornamentul obținut prin lustruire și figurile executate prin imprimare este deocamdată unică.

O altă categorie ceramică specifică culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov întâlnită în așezarea romană de la *Dinogetia* este reprezentată prin diferite tipuri de borcane lucrate cu mina¹⁹ dintr-o pastă amestecată cu nisip fin, concrețiuni de calcar și cioburi pisate, pietricele sau sist mărunțit. Tot în această categorie includem încă un mic fragment din gura unui borcan, lucrat se pare la roata înceată, avînd pe partea interioară a buzei o fațetă aproape orizontală, iar pe partea exterioară alveole adîncite cu un bețișor²⁰.

Este curios că borcanele lucrate la roata rapidă din pastă de culoare cenușie, amestecată cu nisip și pietricele — așa-numita „specia ciment” — care se întîlnesc de obicei în complexe de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov alături de ceramica cu decor lustruit și de cea lucrată cu mina, la *Dinogetia* pînă acum nu au apărut. Probabil că această categorie a fost repede înlocuită cu ceramica romană „de bucătărie”, apropiată ca factură și cu aceeași destinație.

Din specia ceramicii cenușii lucrată din pastă amestecată cu nisip, cunoaștem doar fragmente de chipuri, cu buza lată, teșită orizontal, imediat dedesubt începînd un decor incizat, format din benzi de linii în val.

Chiupurile cenușii cu decor de linii în val²¹, frecvente în așezările de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov, nu par ar fi caracteristice culturii romane provinciale din *Scythia Minor*. Înclinăm mai degrabă să le socotim de origine romană provincială *nord-dunăreană*, fiind transmisă apoi, prin intermediul populației locale daco-romane și purtătorilor culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, veniți în zona Dunării de jos din regiunile

¹⁷ Maria Comșa, *Contributions au problème de la composition ethnique de la Scythie Mineure au IVe siècle de notre ère*, „Dacia”, N.S. XI, București, 1967, p. 339—341.

¹⁸ *Ibidem*, p. 340, fig. 1/5.

¹⁹ *Ibidem*, p. 342, fig. 2/1—6, 8—10.

²⁰ *Ibidem*, p. 342, fig. 2/7.

²¹ Maria Comșa, *op. cit.*, p. 340, fig. 1/11, 12.

nord-pontice. Prezența lor în așezările romane din secolul al IV-lea din sudul Dunării poate fi pusă în legătură cu populațiile venite din nordul Dunării și așezate în imperiu.

Ceramica aparținând culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, specia cenușie, lucrată din pastă fină cu decor lustruit este documentată și la *Ulmetum*. V. Pîrvan a publicat două fragmente, unul provenit de la un fel de borcan și altul din partea superioară a unei căni sau a unui ulcior²². Fragmentul de borcan are pe umeri un decor format dintr-o linie lustruită în zigzag, trasată pe un fond mat și inclusă între două dungii în relief. Gîtul și partea exterioară a gurii vasului sînt lustruite în sens orizontal. Al doilea fragment are buza puțin răsfrîntă în afară și îngroșată în formă de colac. Sub buză, de jur împrejur, gîtul se bombează spre exterior, forma sa fiind obținută în timpul fabricării vasului prin apăsare dinspre interior. De la această parte bombată a gîtului a pornit și toarta, care nu s-a păstrat însă a lăsat urme ce se pot foarte bine observa în locul de prindere. Gîtul vasului este bine lustruit prin frecare în sens orizontal. La baza gîtului se află o dungă în relief, de la care, în jos, pornește umărul înclinat pe care alternează benzi lustruite în sens vertical cu altele mate, peste care este trasat, tot prin lustruire, decorul format din brăduț cu vîrfurile în jos.

La *Ulmetum* — ca și la *Dinogetia*, alături de ceramica cenușie fină cu decor lustruit, a existat, după toate probabilitățile, și specia ceramică lucrată cu mîna²³.

Datele de la *Dinogetia* sînt completate în chip fericit de descoperirile făcute în marea necropolă de la *Berhoe* (Piatra Frecăței). Aici, printre mormintele de caracter roman provincial din secolul al IV-lea, au apărut (mai ales în sectorul A, iar sporadic și în celelalte sectoare (B, C, D) și morminte cu scheletele culcate pe spate, avînd mîinile întinse de-a lungul corpului sau în poziție chircită pe partea dreaptă, care se deosebesc total de cele romane, atît prin ritualul funerar cît și prin inventar. Pe baza inventarului, din care fac parte fibule cu piciorul întors pe dedesubt („mit umgeschlangenem Fuss“), cercei de diferite tipuri, între care și unii lucrați din sîrmă torsionată, avînd la capăt plăcuțe rotunde și lățite, așa-numiți de tip „sarmatic“, mărgelile din cornalină opacă sau translucidă, din sticlă albastră cubo-octaedrice sau în formă de disc, de cornalină sau pastilate de tip „sarmatic“, ceramică de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov-specia lucrată din pastă fină cenușie,

²² Vasile Pîrvan, *Cetatea Ulmetum. I. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, București, 1912, pl. XXIII, fig. 2/4; idem, *Cetatea Ulmetum II, 1. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, București, 1913, pl. XXIX, fig. 2/1. Cele două fragmente sînt greșit considerate drept *terra nigra*, *op. cit.*, I, p. 74 și II, 1, p. 66, cf. și M. Comșa, *op. cit.*, p. 340 fig. 1/10 și p. 343 fig. 3/1.

²³ V. Pîrvan, în lucrarea sa *Cetatea Ulmetum*, I, p. 73 amintește de „vase primitive, de pămînt rău ars sau chiar nears din epoca barbară (sau și contemporane cu celelalte, dar făcute de locuitori, nu de meșteri olari“), care din păcate nu s-au păstrat. Printre acestea au existat foarte probabil și vase lucrate cu mîna din secolul al IV-lea.

cu decor lustruit, autorul săpăturilor atribuie mormintele neromane de la Piatra Frecăței unei populații sarmatice²⁴. El semnaleză totodată că în mormintele în care apare ceramica cenușie, mărgelile sînt în număr mic²⁵, ceea ce s-ar putea explica după părerea noastră și prin unele deosebiri etnice între grupurile de „barbari“ înmormîntați aici.²⁶

Fragmentul de vas cenușiu cu decor lustruit format din benzi verticale alcătuite din linii oblice aplicate alternativ spre dreapta și spre stînga despărțite între ele de linii verticale de la Runcu²⁷, își găsește analogii apropiate pe o cană de la Tirgoșor²⁸, ceea ce ne face să-l atribuim culturii Sîntana de Mureș-Cerniahov și să-l datăm în secolul al IV-lea

De asemenea cu ocazia unei vizite la șantierul arheologic *Tropaeum Traiani* (Adamclissi)²⁹, am găsit la suprafață în preajma Bazilicii mari de marmură și un fragment din partea inferioară a unui castron cenușiu, de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov. Fragmentul poartă decor format din linii horizontale sau ușor oblice atît în interior cît și în exterior.

În ceea ce privește aria de răspîndire geografică, față de situația din secolul al III-lea, observăm cel puțin pentru moment o răspîndire teritorială mai mare a elementelor de tip Sîntana-Cerniahov decît a celor carpice. Ele sînt cunoscute în mai multe localități pe *limes*-ul Dobrogean (*Dinogetia*, *Berhoe* — Piatra Frecăței) ca și în unele cetăți și așezări din interior (*Ulmelum*-Pantelimon Runcu și *Tropaeum Traiani* — Adamclissi). Deocamdată astfel de materiale nu se cunosc din cetățile și așezările de pe litoral (fig. 2).

Izvoarele scrise referitoare la secolul al IV-lea, amintesc repetate infiltrări, incursiuni de pradă și chiar colonizări a unor grupuri mai mici sau mai mari de goți, veniți din nordul Dunării.

Se pune problema cînd și în ce împrejurări au ajuns aceste elemente „barbare“ în *Scythia Minor* în general, și în centrele de care am amintit mai sus în special.

La *Dinogetia*, fragmentele ceramice de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov care au putut fi surprinse în condiții stratigrafice clare apar în

²⁴ Petre Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *Materiale și cercetări arheologice* (= *Materiale...*), VIII, 1962, p. 565—579; idem, *Predvaritelnie svedenia v sviazi s khronologii mogilnika v Piatra Frecăței*, *Dacia*, N.S. VI, 1962, p. 215—228; idem, *Sledî Kulturi Tcherniakhov — Sîntana de Mureș v Maloi Skiffii*, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 235—255; idem, *Cîteva mărturii ale culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov în Scythia Minor*, *SCIV*, XV, 1, 1964, p. 60—80.

²⁵ Idem, *Sledî Kulturi Tcherniakhov-Sîntana de Mureș...* p. 240; idem, *Cîteva mărturii...*, p. 66.

²⁶ Morminte sarmatice s-au mai găsit în Dobrogea și la Histria și Tomis cf. H. Nubar, *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Considerații generale asupra necropolei din sectorul Bazilicii „extra muros“*, *SCIV*, 22, 2, București, 1971, p. 199—215; Gh. Bichir, *Les sarmates sur le territoire de la Roumanie*, „Actes du VIIIe Congres International de Sciences Prehistoriques et Protohistoriques“, 1, Beograd, 1971, p. 277, și fig. 1.

²⁷ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 361 fig. 19.

²⁸ Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 282, pl. CXXXII/1.

²⁹ Din informațiile primite de la P. Diaconu, responsabilul adjunct al șantierului, rezultă că astfel de fragmente ceramice au fost descoperite și în cursul săpăturilor.

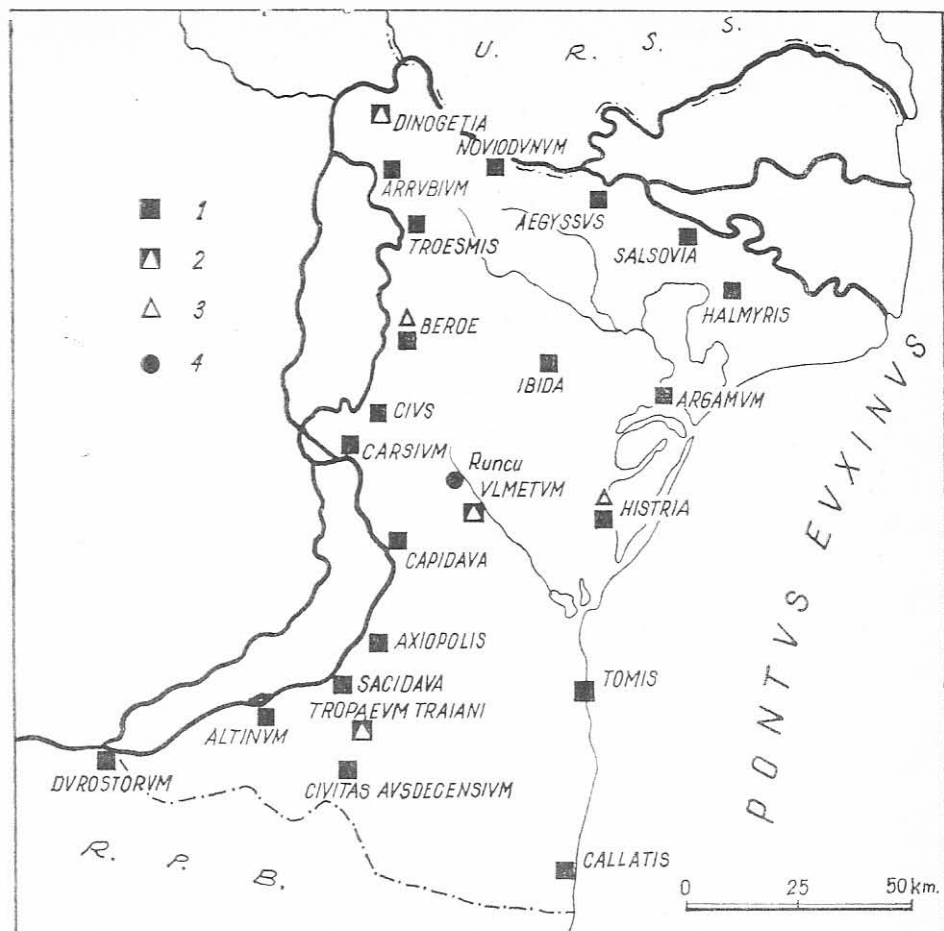

Fig. 2. Dobrogea romană în secolul al IV-lea. 1. Cetate romană. 2. Cetate romană în care s-a descoperit ceramică de tip Sintana de Mureș-Cerneahov. 3. Necropole romane în care s-au descoperit morminte sarmatice din secolul al IV-lea. 4. Localități în care a fost descoperită ceramică de tip Sintana de Mureș-Cerneahov.

nivelurilor de locuire din a doua jumătate și mai ales de la sfârșitul secolului al IV-lea. Prezența lor aici — după părerea noastră — poate fi pusă în legătură fie cu trecerea în masă a goților declanșată de invazia hunică (376), fie, mai degrabă cu colonizarea goților pe linia Dunării, care a avut loc în timpul domniei împăratului Teodosiu I (379-395), în urma tratatului încheiat cu aceștia (329), prin care ei deveneau *federati*³⁰.

³⁰ *Istoria României*, I, 1960, p. 595; Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, tome premier, *De l'Etat Romain à l'Etat Byzantin (284-476)*, I, Paris-Bruxelles, 1959, p. 193-195.

Desigur că nu au rămas fără ecou la *Dinogetia* nici evenimentele petrecute în vremea împăratului Valens, care a dezarmat și colonizat de-a lungul Dunării pe goții trecuți în imperiu, foștii aliați ai uzurpatorului Procopius (365) și a întreprins apoi cunoscutele sale campanii împotriva goților din nordul Dunării (367-369)³¹.

Tot din a doua jumătate a secolului al IV-lea datează și mormintele „barbare” de la *Berhoe* (Piatra Frecăței), pe care Petre Aurelian le pune în legătură cu campaniile întreprinse de împăratul Valens contra goților din nordul Dunării, socotind că în urma păcii dintre romani și goți a putut avea loc o așezare a barbarilor pe *limes*³². Nu ar fi exclus însă ca unele din mormintele barbare ale acestei întinse necropole să aibă legătură și cu evenimentele petrecute ceva mai târziu, către sfârșitul secolului al IV-lea.

Putem afirma așadar că elementele de tip Sintana de Mureș-Cerriahov surprinse la *Dinogetia* și *Berhoe* se leagă de evenimentele petrecute în imperiul roman în a doua jumătate a secolului al IV-lea reflectând infiltrarea sau colonizarea sistematică a unor grupuri de barbari veniți de la nord de Dunăre. Probabil tot în legătură cu aceste evenimente trebuie pusă și prezența ceramicii de tip Sintana de Mureș-trecute în imperiul roman în a doua jumătate a secolului al IV-lea re-

O ultimă problemă care merită să fie relevată se referă la componenta etnică a populațiilor venite în imperiu în secolul al IV-lea. Izvoarele scrise amintesc în repetate rânduri pe goți, datorită faptului că față de imperiu aceștia jucau un rol politic deosebit. Datele arheologice confirmă însă parțial, completând totodată știrile transmise de izvoarele scrise, deoarece în necropole (*Berhoe*) se face simțit elementul sarmatic, care a venit în imperiu alături de goți. Faptul dovedește încă o dată caracterul eterogen al uniunii tribale gotice, formată în ținuturile de la nord de Dunăre și în cele nord-pontice. Nu ar fi exclus ca alături de goți și sarmați să fi venit în imperiu și daci sau carpi, intrați în componența uniunii tribale gotice.

Noii veniți în provincia *Scythia Minor* pot fi identificați numai un timp scurt după sosirea lor în acest teritoriu, deoarece ei sînt rapid asimilați de masa populației locale romane cu care intră în contact.

ÉLÉMENTS „BARBARES” DANS LA ZONE DU LIMES DU BAS-DANUBE, AU III ET AU IV s.

Résumé

Grâce aux recherches de ces dernières années, on a pu saisir quelques changements survenus au IIIe et au IVe s. de n.è. dans la composition ethnique de la Dobroudja. Ainsi par exemple à *Dinogetia*, Niculițel (Drumul Bălții), Horia,

³¹ Ammianus Marcellinus, XXVII, 5.

³² Petre Aurelian, *Cîteva mărturii...* p. 79.

³³ Din păcate, pentru fragmentele ceramice descoperite la *Ulmetum* nu dispunem de precizii stratigrafice.

Caraibil et Visterna ont été mis au jour, dans des complexes du IIIe s. (sites et nécropoles) nombre d'objets (en céramique surtout) qui ont trait aux éléments carpes du nord du Danube, parvenus dans l'Empire à la suite d'infiltrations sporadiques ou par des colonisations en petits groupes.

Des colonisations d'une plus grande ampleur n'eurent pas lieu, du moins dans la région où le *limes* romain se trouvait dans le voisinage du territoire d'origine des Carpes. Dans ces occurrences, les Romains préféraient transplanter la population des Carpes dans des régions plus éloignées, comme fut par exemple la colonisation dans le voisinage de la ville *Sopianae*.

L'affaiblissement de la force politique des Carpes à la fin du IIIe s. et sa totale disparition au début du IVe s. (entre les années 315—319) a favorisé l'expansion, vers l'ouest, des Gothes qui, arrivés dans la région du Bas-Danube, organisèrent de nouvelles incursions dans l'Empire. A *Dinogetia*, *Berhoe* (Piatra Frecăței), *Ulmelum*, *Runcu* et *Tropaeum Trajani* (Adamclisi) ont été saisis des éléments „barbares“, appartenant à la culture Sintana-Cerneahov.

La présence des „barbares“ dans les sites et les nécropoles mentionnés peut être mise en rapport avec la colonisation, sur le *limes*, de quelques „barbares“ du nord du Danube, après la victoire de l'empereur Valens (369) sur les Gothes; mais il faut tenir compte surtout de l'entrée en masse des Gothes dans l'Empire, après l'invasion des Huns (376). Sous l'empereur Théodose I (379—395) eut lieu la colonisation des Gothes sur la rive du Danube, par suite du traité conclu en 392, qui conférait à ces „barbares“ la situation de *foederati*.

Quant à la structure ethnique des populations „barbares“ entrées dans l'Empire, quoique les sources écrites ne fissent mention que des Gothes, les dates archéologiques indiquent aussi la présence de certains éléments sarmates (*Berhoe*) qui ont pénétré dans l'Empire en même temps que les Gothes.

Ce fait prouve une fois de plus le caractère hétérogène de l'union tribale gothique. Les nouveaux venus dans la province *Scythia Minor* ne peuvent être identifiés que pendant un court espace de temps, ayant été rapidement assimilés par la masse de la population romaine avec laquelle ils sont venus en contact.

Table des figures

Fig. 1. *La Dobroudja romaine au IIIe s.* 1. Cite romaine. 2. Cité romaine où furent trouvés des fragments en céramique carpes. Sites ou nécropoles où furent découverts des objets en céramique du type carpe. 4. Nécropole roumaine où l'on a découvert des tombes sarmates.

Fig. 2. *La Dobroudja romaine au IVe s.* 1. Cité romaine. 2. Cité romaine où furent trouvés des objets en céramique du type Sintana de Mureș—Cerneahov. 3. Nécropoles romaines où l'on a trouvé des tombes sarmates du IVe s. 4. Localités où l'on a trouvé des objets en céramique du type Sintana de Mureș—Cerneahov.

BARBARISCHE ELEMENTE IM GEBIET DES LIMES AN DER NIEDERDONAU IM 3. UND 4. JH.

Zusammenfassung

Durch die Forschungen der letzten Jahre konnten einige Änderungen in der ethnischen Zusammensetzung der Dobrudscha im 3. und 4. Jh. wahrgenommen werden.

So kamen in *Dinogetia*, Niculițel (Drumul Bălții), Horia, Caraibil und Visterna in Wohn- oder Grabverbänden des 3. Jh. eine Reihe von Fundgegenständen zutage

(besonders Keramik), die an karpische Elemente zu knüpfen sind, die von nördlich der Donau entweder durch sporadische Durchsickerungen oder durch Kolonisationen kleinerer Gemeinschaften in das Reich gelangen.

Kolonisationen größeren Ausmaßes — mindestens in jener Gegend in der der römische Limes sich in der Nähe des Ausgangsterritoriums der Karper befand — wurden nicht gemacht, denn in derartigen Lagen zogen es die Römer vor, die karpische Bevölkerung in entlegene Gebiete zu versetzen, wie z.B. die Kolonisation um die Stadt *Sopianae*.

Die politische Schwächung der Karper, die am Ausgang des 3. Jh. stattgefunden hat, so wie ihr Untergang zu Beginn des 4. Jh. (zwischen den Jahren 315 und 319) hat die Expansion der Goten ostwärts begünstigt, die sobald sie an der Niederdonau angelangt waren, neue Streifzüge in das Kaiserreich organisierten.

Barbarische Sintana-Tschernjachov-Kulturelemente des 4. Jh. wurden in *Dinogetia*, *Berhoe* (Piatra Frecăței), *Ulmetum*, Runcu und *Tropaeum Traiani* (Adamclisi) wahrgenommen.

Ihre Häufigkeit in den obenerwähnten Siedlungen und Gräberfeldern kann mit der Ansiedlung am Limes von nördlich der Donau stammenden Barbaren infolge des Sieges von Valens (369) über die Goten in Zusammenhang stehen, aber besonders mit der Masseniwanderung der Goten in das Reich infolge des Hunneneinfalls (376) und schließlich mit der Ansidelung der Goten an der Donau, zur Zeit des Theodosius I. (379—395) infolge des Vertrags (392), durch den sie zu *fœderati* werden.

Mit Bezug auf die ethnische Zusammensetzung der barbarischen Völkernschaften, die ins Kaiserreich gekommen sind, beweisen die archäologischen Daten die Anwesenheit von Sarmathen (*Berhoe*), zusammen mit den Goten, obwohl die schriftlichen Urkunden nur die letzteren erwähnen.

Diese Tatsache beweist ein weiteres Mal, daß die gotische Stammesgemeinschaft einen uneinheitlichen Charakter hat. Die neuen Ansiedler können bloß eine kurze Zeit in der Provinz Kleinskythien bestimmt werden, weil sie von der Masse der einheimischen römischen Bevölkerung, mit der sie in Berührung kommen, rasch aufgenommen werden.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Die Dobrudscha in der römischen Zeit, 3. Jh.
1, Römische Festung; 2, Römische Festung, in der karpische Keramik gefunden wurde. 3, Siedlungen oder Gräberfelder in denen Scherben karpischen Typs gefunden wurden. 4, Römisches Gräberfeld, in dem sarmatische Gräber gefunden wurden.
- Abb. 2. — Die Dobrudscha in der römischen Zeit, 4. Jh.
1, römische Festung; 2, Römische Festung, in der Sintana de Mureş-Tschernjachov-Keramik gefunden wurde; 3, Römische Gräberfelder, in denen sarmatische Gräber des 4. Jh. freigelegt wurden; 4, Ortschaften, in denen Sintana de Mureş-Tschernjachov-Keramik gefunden wurde.

C. STAVRU

MORMINTE ROMANE LA SIPOTE — JUD. CONSTANȚA

În luna februarie 1971, am fost anunțați că, în timpul unor săpături efectuate pentru instalarea liniei de înaltă tensiune ce traversează teritoriul satului Sipote, com Deleni, într-o groapă săpată pentru instalarea stîlpilor situați pe terenul agricol al I.A.S. Adamclisi, au apărut câteva obiecte antice, împreună cu resturi de oseminte umane¹.

Deplasîndu-ne la fața locului am constatat că ne aflăm în fața a două morminte deranjate în timpul săpăturilor.

În groapa practică pentru instalarea unuia din stîlpi, cu laturile de 2×2 m, lucrătorii au descoperit la adîncimea de 1.98 m un opaiț de lut și o cataramă de bronz.

Mormintele au fost deranjate pînă în zona genunchilor celor două schelete de către lucrători.

Pentru cercetarea celor două morminte s-a executat o secțiune cu laturile de 3×2 m.

Gropile celor două morminte au apărut la o adîncime de 1,89 m. Pînă la această adîncime situația stratigrafică se prezenta astfel : pămîntul arabil, de culoare neagră, se află pînă la adîncimea de $-0,65$ m și nu conține nici un fel de material arheologic. Sub el, pe o grosime de 6—7 cm, pămîntul capătă o culoare gălbuie cu urme de arsură, cenușă și tăciuni. Cîteva pietre lipite cu lut ce ieșeau din peretele de nord-vest al secțiunii, par a indica că ne aflăm la temelia unei locuințe moderne sau poate de epocă feudală. Nici în acest strat nu am găsit material arheologic ce ar putea să dateze acest nivel.

Sub stratul de arsură, urmează un strat de mortar alb, curat, fără material arheologic, ce se oprește la adîncimea de $-1,84$ m. Sub acest strat am găsit un pămînt galben, foarte tare, fără nici un material arheologic.

Situația de teren, cît și cadrul restrîns al săpăturii, ne-au împiedicat să surprîndem limitele superioare ale gropii antice și nivelul de căl-

¹ Descoperirea a fost semnalată Muzeului de arheologie Constanța de Paraschivescu Paul, salariat la Energoconstrucția.

care antic. De asemenea nu știm dacă straturile ce acoperă cele două morminte aparțin antichității sau unei alte epoci. Cele două morminte se aflau la o distanță de 0,30 m unul față de celălalt.

Primul dintre ele conținea un schelet așezat direct pe pământ. Orientarea defunctului era sud vest-nord est, cu capul la sud-vest. Scheletul avea capul puțin înclinat spre dreapta și brațele de-a lungul corpului. Din cât ne-am putut da seama, scheletul aparținea unui matur (vezi fig. 1, m 1).

Considerăm că este important de semnalat în ceea ce privește ritualul, că direct pe orbitele defunctului au fost așezate două monede de bronz. Pe monede, în partea superioară față de poziția orbitelor, se păstrau fragmente de țesătură ². (Pl. I, 1, 2).

Credem, în baza fragmentelor de țesătură păstrate, că pe defunct a fost pus un giulgiu, care acoperea probabil întregul corp.

Nu am găsit alt inventar funerar în afara celor două monede. (Pl. I, 3).

1) AE. ?, greutate ?, diametrul ?

Tip GLORIA EXERCITUS ; anii 330-341 ³

2) *Apendus : Macrinus*

Ae.î, greutate 5,58 g, diametrul 20 mm. Conservarea mediocră. Tocită ⁴.

BMC, Greek Coins. 19. —

La aceeași adâncime, în dreapta primului schelet, la o distanță de 0,30 m era depus un al doilea schelet de adult. Defunctul, întins pe un pat alcătuit din trei țigle, era orientat în direcția sud vest-nord est, cu capul la sud-vest ușor aplicat spre dreapta, cu mâinile de-a lungul trupului (fig. 1, m. 2).

În stînga scheletului, lingă țigle, erau depuse ca ofrandă funerară, lingă cap, două vase de lut. Într-unul dintre acestea (vasul cu nr. 2) erau depuse 19 monede de bronz ⁵.

Din informațiile culese de la lucrători, opaițul și catarama de bronz au fost găsite de aceștia în zona picioarelor scheletului și probabil că au făcut parte din inventarul funerar al acestui mormînt. Dar informațiile, necontrolabile, trebuie să privească cu oarecare rezerve. Totuși, dacă ne gândim că primul schelet nu avea nici o altă ofrandă funerară, în afara celor două monede, s-ar putea ca aceste două obiecte să fi fost depuse la picioarele celui de al doilea schelet.

Inventarul scheletului nr. 2 era alcătuit din următoarele obiecte :

² Din păcate, starea materialului ne-a împiedicat să recuperăm pînza pentru analiza țesăturii. Totuși ținem să remarcăm că era țesută cu un fir gros și aspru, probabil din in sau cîneapă.

³ Moneda s-a distrus în timpul tratării și nu s-a putut face decât o identificare preliminară.

⁴ R. Ocheșeanu, *Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța*, moneda nr. 3, în acest volum.

⁵ Vezi *infra* Catalogul monedelor.

1. *Tigle* (Pl. II) din argilă de culoare gălbui-cărămizie și cu particule calcaroase, ca degresant, bine arse. Ca formă, sînt puțin albiate și au pe suprafețele convexe, la unul din capete, cîte trei dungi în semicerc. Cele trei țigle sînt de factură tipic romană. Dimensiuni :

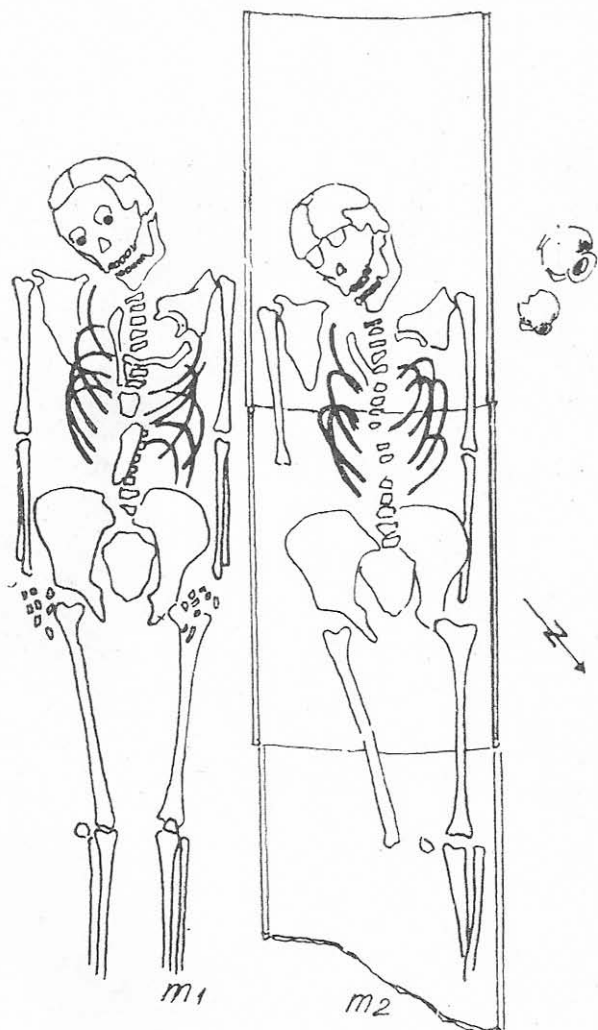

FIG. 1

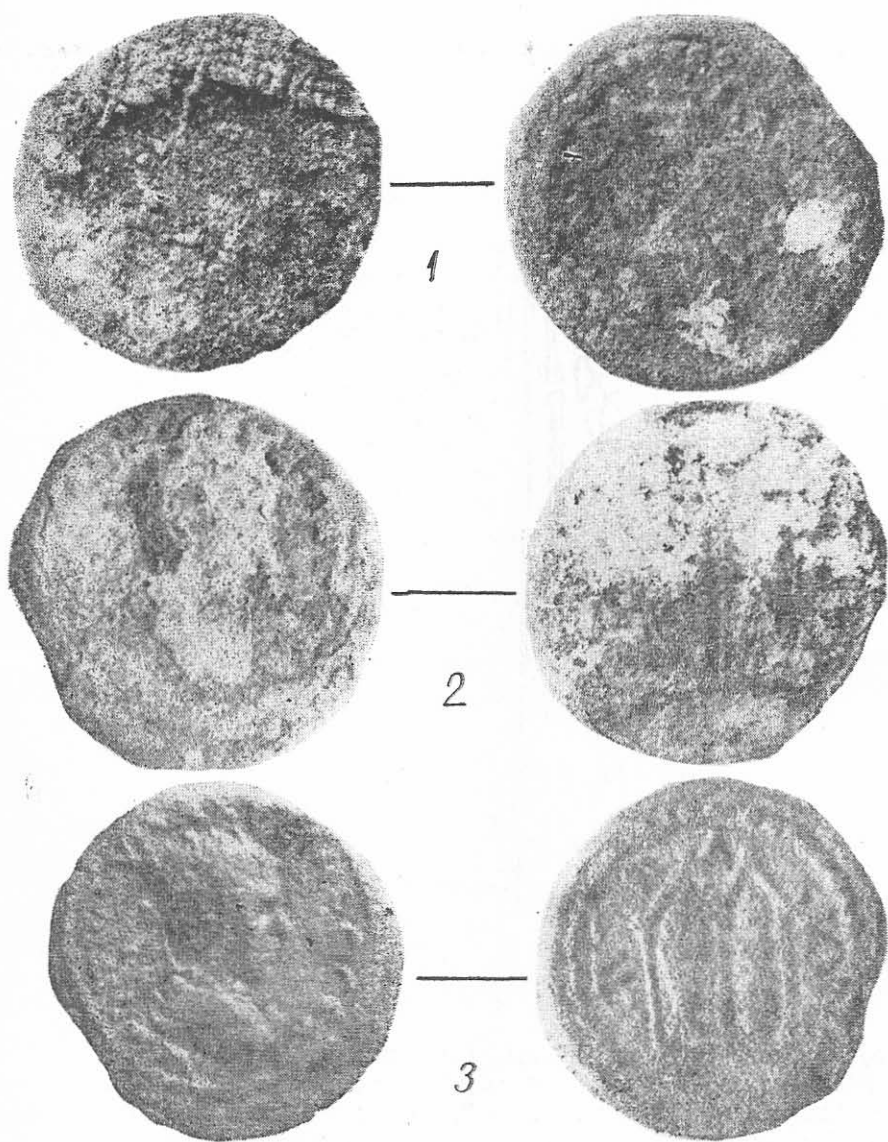
a) lungimea 0,620 m ; lățimea 0,354 m ; grosimea 0,030 m.

b) lungimea 0,630 m ; lățimea 0,365 m ; grosimea 0,027 m.

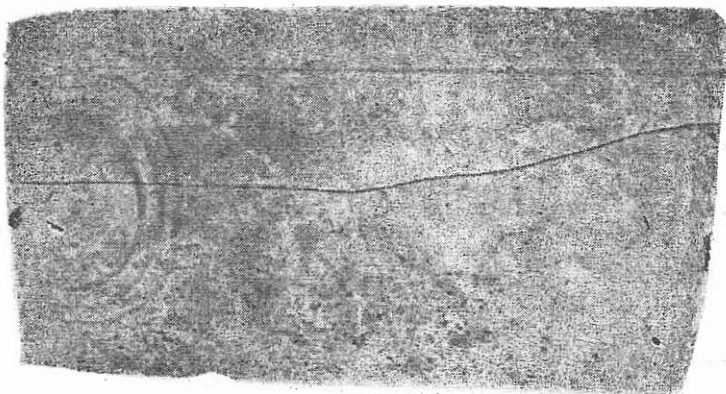
c) lungimea 0,610 m ; lățimea 0,370 m ; grosimea 0,026 m.

2. *Vas fără toartă*. (Pl. II, 1). Dimensiuni : înălțimea 0,100 m, diametrul 0,095 m. Vasul este lucrat din argilă impură, gălbuie în spătură, folosind ca degresant nisip grosier. Totuși, vasul este destul de bine ars.

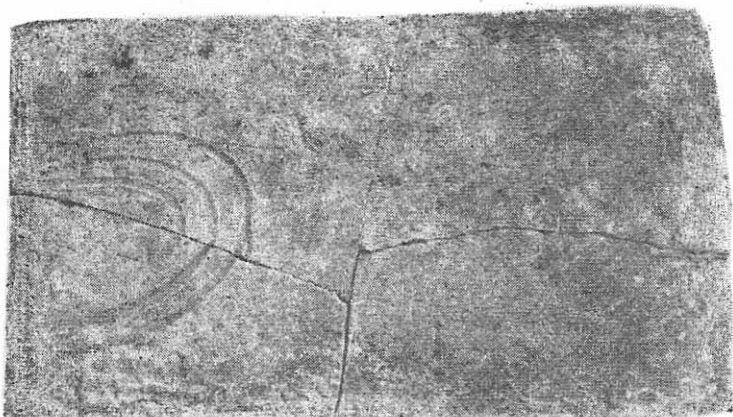
Corpul este globular mai alungit la partea inferioară, cu gura largă și buza trasă spre exterior și îngroșată. Piciorul este mic cu talpa plată. Sub buză pînă la diametrul maxim vasul este decorat cu caneluri în spirală continuă. Suprafața vasului are o culoare cenușie deschisă, cu nuanțe maronii-gălbui, culoare căpătată probabil la ardere.

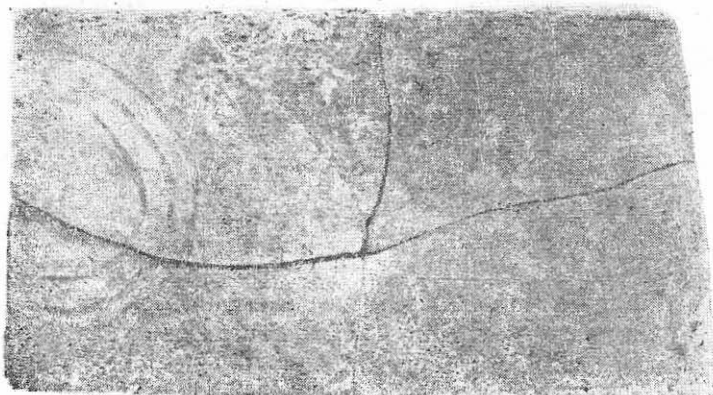
PLAȘA 1

a

b

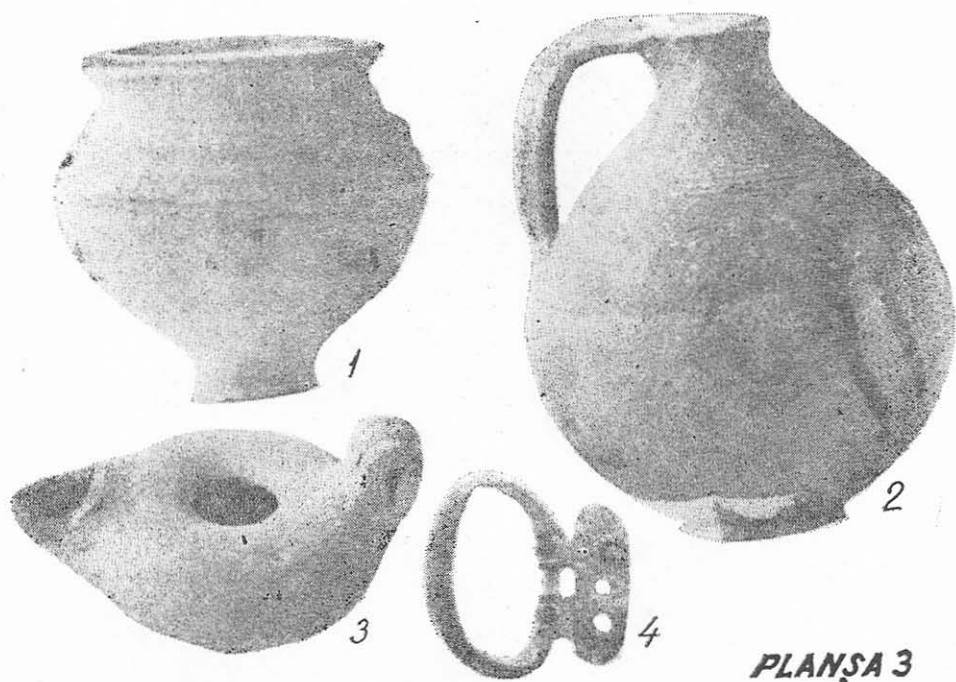
c

PLANSA 2

3. Vas cu toartă. (Pl. II, 2). Dimensiuni : înălțime 0,130 m, diametrul 0,110 m. Vasul este lucrat dintr-o pastă gălbuie în spărtură, grosieră, cu multe impurități. Corpul este piriform și mai bombat în partea inferioară. Are gîtul scurt și îngust, fundul inelar. Toarta semicirculară și îngroșată, prezintă trei șanțuiri longitudinale. Se prinde de vas sub buză. Deasupra punctului de contact între toartă și corp sînt superficial imprimare cîteva canale înguste. În partea superioară vasul este acoperit cu o angobă roșcat-maronie, aplicată neglijent și care se prelinge spre partea inferioară.

Probabil în zona inferioară a corpului erau depuse cele două obiecte care au putut fi recuperate de la muncitori.

4. Opaîțul (Pl. III), 3) cu dimensiunile : lungimea 0,087 m, înălțimea 0,023 m, diametrul 0,054 m. Pasta este de culoare cărămizie, cu

PLANȘA 3

multe impurități. Corpul opaîțului este rotund, are discul concav și orificiul de umplere plasat central. Bordura este puțin înclinată. Ciocul scurt, rotunjit, prezintă puternice urme de arsură secundară datorită unei folosiri îndelungate. Toarta în formă de rulou ce se înalță cu 1,5 cm deasupra discului, prezintă două caneluri ⁶.

⁶ C. Iconomu. *Opaîțe greco-romane*, Constanța, 1967, p. 153, nr. 796 și p. 155, fig. 200 ; exemplarul nu este datat.

5. *Cataramă de bronz*. (Pl. III, 4). Veriga este ovală dar îi lipsește spinul. Acesta face corp comun cu placa de care se fixa centura prin intermediul a trei nituri din care se mai păstrează unul. Un orificiu larg între verigă și placă indică locul unde se fixa spinul mobil. De o parte și de alta a punctului de prindere, pe verigă, se află două proeminente inelare ce fac legătura cu placa. Cele două proeminente sînt decorate pe partea interioară cu cîte două incizii transversale. Exemplarul nostru aparține tipului de cataramă cu placă mobilă. Urechiușele plăcii au fost bătute pe verigă pînă ce aproape s-au sudat, așa încît astăzi placa nu mai are mobilitate. Astfel că, la o analiză superficială lasă impresia că ar aparține tipului de cataramă turnată. Analogii perfecte nu am găsit în literatura consultată, dar catarama apropiată ca tip nu lipsesc în necropolele din Muntenia și Dobrogea⁷.

Considerăm că nu greșim dacă vom stăruii mai mult în prezentarea acestor descoperiri monetare. Sperăm că tezaurul de care dorim a ne ocupa aici să ajute la o mai bună cunoaștere a circulației monetare la mijlocul sec. IV e.n. în Scythia Minor.

În momentul descoperirii, monedele erau acoperite cu un strat gros de oxid verde, fiind mult corodate. Astfel că și după curățirea lor, bună parte din piese, datorită oxidării sînt foarte slab conservate.

Catalogul monedelor din vasul cu toartă⁸. (Pl. IV).

I

SIRMIUM

1. *Julian*

AE. ↑. 1,68 g., 17,7 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 1616, anii 355-361

SSTAM

II

THESSALONICA

2 *Constantius II*

AE. ←. 2,28 g., 14 mm. Netocită
LRBC, II, 1681, anii 351-354

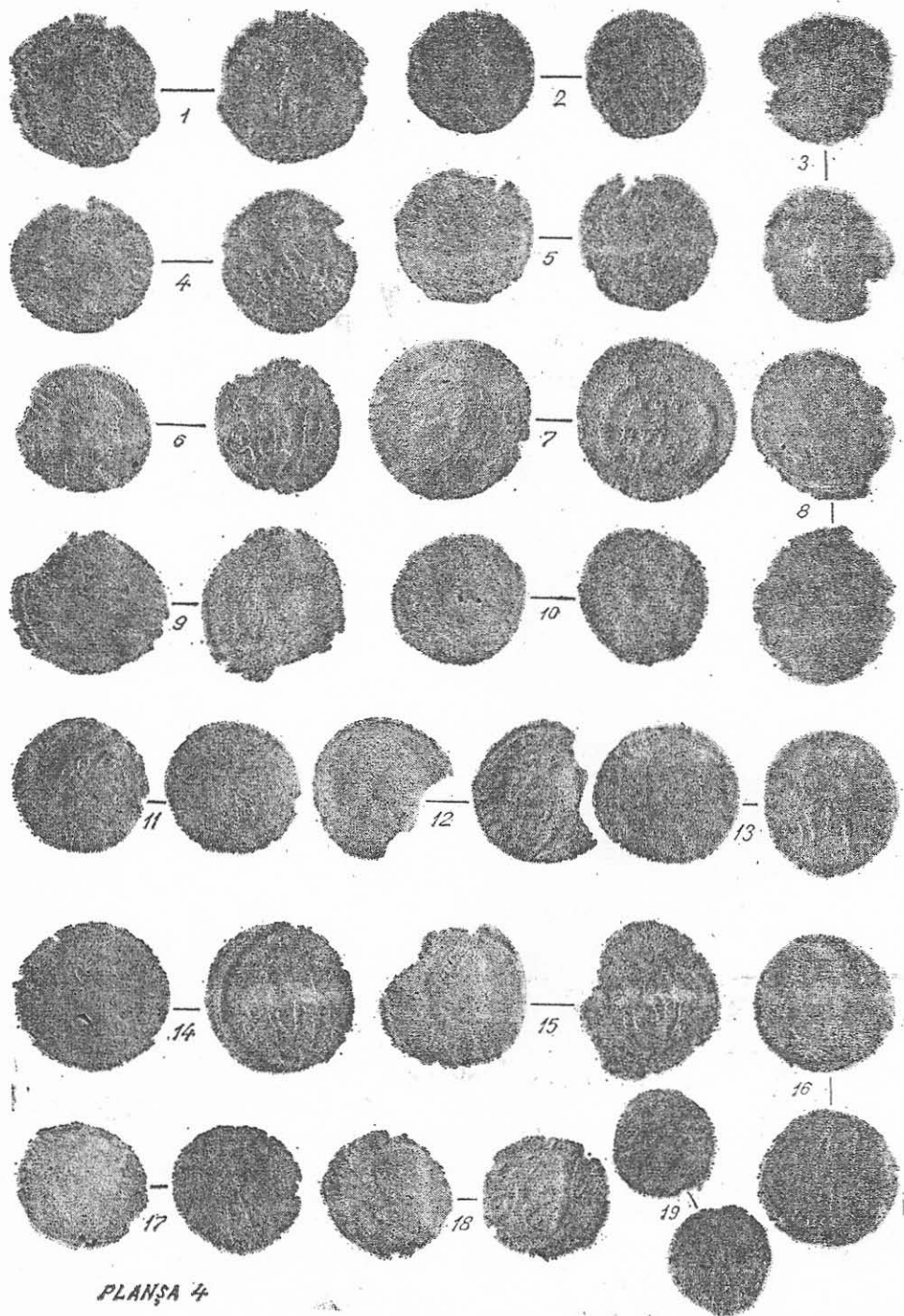
Δ
SMTS

3. AE. ↑. 1,60 g., 15,6 mm. Tocită.
LRBC, II, 1689, anii 355-361.

SMTST

⁷ Pentru Muntenia vezi: Gh. Diaconu, *Tirgșor — Necropole din sec. III—IV e.n.*, București, 1965, pp. 89—90 și p. 310, pl. CLXI; pentru Dobrogea, Petre Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VIII, 1962, p. 575.

⁸ Identificarea monedelor a fost făcută de colegul Radu Ocheșeanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

PLANȘA 4

Planșa 4

III
HERACLEA

4. *Constantius II*
AE. ↖ . 2,15 g., 17 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 1896, anii 351-354. SMHB
5. AE. ↑ . 1,67 g., 15,8 mm. Tocită.
LRBC, II, 1905, anii 355-361. SMHA
6. *Iulian*
AE. ↙ . 1,82 g., 14,6 mm. Tocită.
LRBC, II, 1904, anii 355-361. M |
[S]MH?
7. AE. ↑ . 2,61 g., 19 mm. Tocită.
LRBC, II, 1908 sau 1909, anii 361-363. HERAC(L)?

IV
CONSTANTINOPOL

8. *Constantius Gallus*
AE. ↖ . 1,72 g., 17,5 mm. Fragment.
LRBC, II, 2044, anii 351-354. - |
CONSE
9. *Constantius II*
AE. ↑ . 1,52 g., 16,5 mm. Tocită.
LRBC, II, 2040, anii 355-361. -M- |
CONSS
10. AE. ↓ . 2,80 g., 15,4 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 2049, anii 355-361. -M- |
C(ONS)?

V
NICOMEDIA

11. *Constantius II*
AE. ↓ . 1,81 g., 16,7 mm. Foarte tocită.
LRBC, II, 2313, anii 355-361. M |
SMNB
12. AE. ↓ . 1,26 g., 16,5 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 2313, anii 355-361. M |
SMNA

VI
CYZICUS

13. *Constantius II*
AE. ↑ . 2,53 g., 16 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 2496 sau 2498, anii 351-361. SMKA

14. AE. ↑ . 1,82 g., 17, 3 mm. Tocită. $\frac{\cdot |}{SMKE}$
LRBC, II, 2500, anii 355-361.
15. AE. ↙ . 2,24 g., 16 mm. Tocită. $\frac{\cdot M \cdot}{[SM]K?}$
LRBC, II, 2502, anii 355-361.
16. *Iulian*
AE. ↑ . 1,99 g., 16 mm. Netocită. $\frac{\Gamma |}{SMKA}$
Cohen², 51; LRBC, II, — anii 361-362.

VII

NEDETERMINATE

17. *Constantius II*
AE. ↓ . 2,28 g., 14,5 mm. Foarte tocită.
Tip SPES REIPUBLICAE ; anii 355-361.
18. *Iulian*
AE. ↑ . 2,45 g., 14,5 mm. Puțin tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3) ; anii $\frac{\cdot M \cdot}{?}$
355-361.
19. *Constans sau Constantius II*
AE. ↑ . 1,67 g., 12 mm. Foarte tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3) ; anii
346-361.

Monedele, depuse ca ofrandă în acest mormînt, aparțin unor emisiuni cuprinse între limitele anilor 351-363 e.n.⁹

Fenomenul circulației monetare este pus în evidență și de astfel de tezaure și depozite de caracter funerar¹⁰, mai ales în ceea ce privește cunoașterea, la momentul depunerii lor ca ofrande funerare, emisiunilor și numerarului aflat în circulație. Și nu se poate presupune că alcătuirea pentru un scop neeconomic a depozitelor funerare are loc într-un timp prea îndelungat. Asemenea depozite trebuie să fi reprezentat o sumă strînsă și destinată să fie folosită drept ofrandă la momentul funeraliilor, de persoane apropiate defunctului.

Un alt factor ce vine în sprijinul ipotezei mai sus enunțate și completează argumentarea noastră este și gradul de uzură al monedelor din acest tezaur.

⁹ O singură monedă de tip FEL TEMP REPARATIO, datorită stării precare de conservare nu a putut fi determinată cu precizie necesară și a fost încadrată cronologic între anii 346-361, anii de emisie a acestui tip, dar cum restul monedelor sînt atribuite anilor 351-363, considerăm că nu greșim stabilind aceste limite cronologice, întrucît procentul de 5,26% nu poate altera concluziile noastre.

¹⁰ Folosim aici termenii consacrați: depozit pentru monedele descoperite în complexe închise și tezaur pentru monedele depozitate în recipiente, deși în acest caz termenii nu sînt cei mai indicați.

TABELA 1

Grad de uzură	A n i i			
	351—354	355—361	361—363	346—361
Netocite	1	—	1	—
Puțin tocite	1	5	1	—
Tocite	1	5	—	—
Mult tocite	1	2	—	1

Din tabelă reiese că monedele circulate sînt în număr de 17, sau în procent de 89,42%.

De obicei sînt preferate la tezaurizare monedele neuzate sau puțin uzate, dar la alcătuirea acestui tezaur nu se observă preferința firească în alegerea exemplarelor cu o uzură mai puțin pronunțată.

Doar două exemplare¹¹, adică 10,52% nu prezintă urme de tocire, sînt necirculate sau foarte puțin circulate. Astfel că este prea puțin probabil ca într-o perioadă atît de scurtă, cuprinzînd doar 13 ani (351-361)¹² aceste monede să cunoască un rulaj intens în condițiile unei circulații lente, încît 10 piese, sau în procent de 52,63%, să fie tocite și mult tocite și ca în limitele aceleiași perioade să fie și tezaurizate. De remarcat în acest sens și faptul că majoritatea pieselor, adică 16 piese, sau în procent de 84,20%, aparțin emisiunilor din perioada 355-363.

Acest fapt nu este lipsit de importanță pentru argumentarea noastră.

Socotim, în baza argumentelor pe care am căutat să le aducem aici, că monedele din acest depozit, se aflau în circulație la momentul folosirii lor ca ofrandă.

TABELA 2

Emitent	Nr. de monede	Procentaj
Constantius II	12	63,13 %
Constantius II sau Constans	1	5,26 %
Constantius Gallus	1	5,26 %
Iulian Caesar	3	15,78 %
Iulian Augustus	2	10,26 %

¹¹ Din care una emisă sub Iulian II (361—363 e.n.) cf. supra Catalogul monedelor, moneda nr. 7.

¹² Vezi nota 9.

Din tabela 2 rezultă că în perioada cuprinsă între anii 351-361¹³, Constantius II este reprezentat prin 12 monede, adică pentru anii 351-354 cu trei exemplare, și respectiv pentru anii 355-361 cu nouă piese, pe cînd cezarii săi sînt prezenți doar cu patru monede; adică Constantius Gallus cu o monedă și Iulian Caesar cu trei exemplare¹⁴. Aceeași situație poate fi surprinsă în parte și în componența tezaurului de la Tatlageac¹⁵. Aici raportul dintre totalul monedelor și efigia lui Constantius II și cele emise pentru cezarul său Gallus este de 4 la 1, adică 61 piese pentru primul, față de 15 pentru al doilea. Raportul favorabil împăratului, surprins în cele două tezaure dobrogene ne face să ne gîndim la faptul că în seriile de monede emise de atelierele imperiului la acea epocă, cele bătute cu efigia împăratului erau mult mai numeroase.

TABELA 3

Monetării	A n i i				Total monede
	351—354	355—361	361—363	341—361	
Sirmium	—	—	—	—	1
Thessalonic	1	1	—	—	2
Heraclea	1	2	1	—	4
Constantinopol	2	1	—	—	3
Nicomedia	—	2	—	—	2
Cyzic	—	1 2	1	—	4
Nedeterminate	—	2	—	1	3
Total pe ani	4	1 12	2	1	

În ordinea frecvenței monedelor, repartiția pe ateliere este următoarea¹⁶: primele ateliere sînt Heraclea și Cyzic, fiecare cu cîte patru monede, sau în procentaj de 21,05%, pe locul următor se află Constantinopol cu trei monede și procentaj de 15,78%; urmînd apoi Nicomedia și Thessalonic cu cîte două monede, adică în procentaj de 10,52%, iar

¹³ Vezi nota 9.

¹⁴ La calcularea acestui raport am exclus moneda nr. 19, care însăși ea a fost emisă pentru un Augustus, precum și cele două monede emise de Iulian ca Augustus. Dacă moneda nr. 19 nu aparține lui Constantius II, acesta ar fi prezent cu un procent de 63,15%, iar în cazul în care și această monedă i-ar aparține, procentul ar fi de 68,41%.

¹⁵ Gh. Buzdugan, *Tezaurul de la Tatlageac*, în CNA, XVII, 1943, p. 168—170.

¹⁶ O primă aranjare a monedelor din acest secol în ordinea frecvenței descoperirilor în Dobrogea a fost făcută de Gh. Poenaru Bordea, cf. Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, în *Pontica*, V, 1971, p. 324.

ultima monetărie¹⁷ Sirmium cu o singură monedă și un procentaj de 5,26%.

Singurele monetării ce sînt prezente pe aproape întreaga perioadă sînt Cyzic și Heraclea.

Este de remarcat și în acest tezaur lipsa monedelor bătute în monetiările occidentale¹⁸ și africane, una din monedele nedeterminate provine cu siguranță dintr-un atelier oriental¹⁹, poate chiar Constantinopol.

Și componența acestui tezaur dovedește că în secolul IV e.n., provincia de la Dunărea de Jos, gravita economic și comercial spre zona Propontidei. Căile obișnuite de penetrație a monedelor din atelierele din răsăritul imperiului fiind atît marea cît și drumul de uscat ce lega noua capitală cu ținutul de la gurile Dunării²⁰.

Monetăria de la Sirmium, care de altfel își va închide în curînd atelierele²¹ și care se afla într-o altă dioceză își îndreaptă producția officinelor sale spre zona de vest a Balcanilor²², este prezentă în Dobrogea cu foarte puține exemplare, centrul și litoralul dobrogean fiind prea puțin afectat²³. În acest sens dovada o constituie coeficientul de penetrație redus.

Valoarea monedelor²⁴ din acest tezaur se prezintă astfel: din monedele determinate în număr de 16²⁵ există o monedă AE2, 11 monede AE3 și 4 monede AE4, procentajul fiind următorul: 6,25% ; 68,75% și 25%.

¹⁷ Pentru comparație, coeficientul de penetrație în tezaurul de la Tatlageac, pentru monedele emise între anii 346 (?), cele mai timpurii fiind de tip FEL TEMP REPARATIO și anii 375 tip GLORIA ROMANORUM, cu o probabilă rată anuală de tezaurizare de 2,70 monede față de procentul de la Sipote care ar fi de 1,46 monede, este următorul: Constantinopol = 29 exemplare sau 36,68% ; Nicomedia = 26 sau 32,90%, Cyzicus = 16 sau 20,25%, Heraclea = 7 sau 8,85% și Sirmium = 1 sau 1,26%.

¹⁸ O monedă din Arelate a fost descoperită la Isaccea, cf. Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 223, nota 22, precum și în tezaurul de la Medgidia, R. Ocheșeanu și A. Dumitrașcu, *Un tezaur de la Theodosiu I descoperit la Medgidia*, în acest volum.

¹⁹ Vezi supra Catalogul monedelor, moneda nr. 18.

²⁰ Satul Sipote se află în apropierea vechiului drum ce lega nordul Dobrogei de Marcianopolis și prin acesta de capitală.

²¹ După LRBC la anul 367 ; cf. LRBC, II, p. 77.

²² Pentru caracterul diocezan al monetărilor, începînd cu deceniul al șaselea al sec. IV e.n. și regiunile care erau alimentate de acestea, vezi în special, pentru zona Dunării, Gh. Poenaru Bordea, V. Barbu, *Contributions à l'Histoire du Bas-Empire Romain à la lumière des deux trésors monétaires des IVe—Ve siècles, découverts à Celeiu, Dacia*, NS, XIV, 1970, p. 270—272, și notele.

²³ Pentru centrul și litoralul dobrogean, așa cum reiese din tezaurul de la Sipote și în cel de la Tatlageac, coeficientul de penetrație al monedelor emise de Sirmium ar fi de 5,26% și respectiv 1,26%.

²⁴ Deoarece pentru această epocă nu este stabilită cu precizie concordanța între numele monedelor și exemplarele de bronz am folosit clasificarea stabilită de LRBC.

²⁵ Procentajul se referea la cele 16 monede a căror valoare a fost determinată, de unde apare și diferența de procentaj de 6,25% în loc de 5,26%.

Relația dintre valoarea pieselor și monetăriile prezente în tezaur este următoarea: Sirmium cu 1 exemplar AE4, Thessalonic cu 1 exemplar AE3 și unul AE4, Heraclea cu cîte o monedă AE2 și AE4 și 2 AE3, Constantinopol cu 3 piese AE3, Nicomedia cu 2 exemplare AE3, Cyzic cu 3 piese AER și 1 exemplar AE4. Pe epoci de emisiuni se poate întocmi următoarea situație: din anii 351-354 un exemplar AE2 și patru AE3; din anii 355-361, șase monede AE3 și trei AE4; iar din anii 361-363, o piesă AE3 și una EA4.

În componența acestui tezaur se află și o monedă emisă de Iulian în monetăria din Cyzic²⁶. Această monedă nu este inclusă în LRBC²⁷, deși tipul respectiv apare în Cohen²⁸, monede de acest gen sînt amintite de G. Elmer²⁹, iar în săpăturile din Agora Athenei s-au găsit cinci exemplare de acest tip emise la Cyzicus³⁰.

Datarea celor două morminte este asigurată de materialul ceramic și numismatic depuse ca ofrandă. Primul mormînd poate fi datat pe baza monedei constantiniene spre mijlocul secolului IV e.n. Din păcate, lipsește materialul ceramic care ar putea confirma datarea.

Cel de al doilea mormînt poate fi datat în al treilea sfert al secolului IV e.n., deoarece ultima monedă din depozitul monetar depus ca ofrandă se încheie cu o monedă de Iulian Filozoful emisă în anul 363 e.n. Catarama de bronz aparține aceluiași secol.

Numărul mic de morminte cercetate, nu ne permit ca încheierile noastre, să fie decît provizorii și parțiale. Numai o cercetare viitoare credem, că va oferi materiale care să lămurească, și pentru centrul Dobrogei și anume în partea de sud a acestei zone, riturile și ritualurile funerare în secolul IV e.n.

Considerăm că ne aflăm în fața a două morminte de inhumație din secolul IV e.n., probabil făcînd parte dintr-o necropolă aparținînd poate unui sat așezat pe drumul ce leagă pe valea rîului Misilic, cetatea de la Adamclisi cu cetățile din Moesia Secunda.

Cele două vase precum și opaițul prezintă forme ruralizate, pentru care nu am găsit analogii perfecte în literatura consultată. Aceste vase sînt, probabil, lucrate în ateliere locale de către meșteșugari fără o prea mare măiestrie, fapt dovedit și ide calitatea argilei pentru care se folosește ca degresant nisipul grosier.

²⁶ Vezi Catalogul monedelor, moneda nr. 16.

²⁷ R. Ocheșeanu, *Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța*, moneda nr. 6, în acest volum.

²⁸ Cohen², VIII, nr. 51.

²⁹ Georg Elmer, *Die Kupfergeldreform unter Julianus Philosophus*, în *NZ*, XXX, 1937, p. 20.

³⁰ M. Thomson, *The Athenian Agora*, II, Princeton, 1954; Cyzicus 1244=5 monede tip Cohen², 51.

³¹ Vezi supra nota 7.

În ceea ce privește ritualul de înmormântare, dată fiind poziția celor doi înhumați, orientați pe direcția est-vest, cu capul la vest, considerăm că cele două morminte aparțin unor creștin. Această situație nu este neobișnuită pentru Dobrogea³², când și aici, ca și în restul imperiului noua religie se generalizează.

TOMBES ROMAINES À ȘIPOSE, DISTRICT DE CONSTANTZA

Résumé

Au cours de l'hiver 1971 furent découvertes, sur le territoire du village Șipote, deux tombes d'inhumation. L'inventaire funéraire de la première tombe contenait deux monnaies en bronze, posées sur les orbites du mort. Dans la seconde tombe l'inventaire renfermait un vase sans anse et un autre avec anse, puis une lampe et une boucle en bronze. Dans le vase à anse, il y avait 19 monnaies en bronze, dont la dernière datait de Julien II.

En partant des objets en céramique et du matériel numismatique, les deux tombes peuvent être datées pour le IVe s. de n.è, la première vers le milieu du siècle, la seconde au troisième quart du IVe s. de n. è.

Les tombes appartiennent à des chrétiens, étant donné que les squelettes sont orientés vers ouest-nord-est, la tête au sud-ouest.

Table des figures

1. Fig. 1. Tombes découvertes à Șipote : T. 1 et T. 2.
2. Planche I 1, 2 Monnaies conservant des traces de tissu ; monnaie de bronze, frappée à Aspendus (v. Pl. I, 3), découverte dans la T. 1.
3. Planche II Tuiles du tombeau 2.
4. Planche III Inventaire funéraire du tombeau 2.
5. Planche IV Dépôt monétaire trouvé dans le vase No 2, T. 2.

RÖMISCHE GRÄBER IN ȘIPOSE, KREIS CONSTANȚA

Zusammenfassung

Im Winter 1970/1971 wurden im Dorf Șipote zwei Körpergräber entdeckt. Zu dem Grabbestand des ersten Grabes gehören zwei Bronzemünzen, die auf den Augenhöhlen des Toten lagen. Im zweiten Grab bestand das Inventar aus einem henkellosen Gefäß, einem Henkelgefäß, einem Ollämpchen und einer Bronze-

³² Cf. *Materiale și cercetări arheologice*, VIII, 1962, p. 451—452; P. Diaconu, *Un cimitir creștin din sec. IV e.n., descoperit la Mangalia*, în *Glasul Bisericii*, XXIII, 7—8, 1964, p. 712—723; C. Ionomu, *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*, în *Pontice*, 2, 1969, p. 81—109.

schnalle. In dem Henkelgefäß waren 19 Bronzemünzen, deren letzte von Kaiser Julianus II. stammte.

Aufgrund des keramischen und des Münzmaterials können die zwei Gräber in das 4. Jh. u.Z. angesetzt werden, und zwar das erste in die Mitte und das zweite in das dritte Viertel dieses Jahrhunderts.

Die Gräber sind Christengräber, denn die Skelette sind W-NO, mit dem Kopf in SW ausgerichtet.

Erklärung der Abbildungen

Abb. 1. — In Şipote entdeckte Gräber : G1, G2.

Tafel I I, 2 Münzen mit Geweberesten ; Bronzemünze in Aspendus ausgegeben (s. Tafel I, 3), G1.

Tafel II Ziegeln aus G 2.

Tafel III Bestand des Grabes 2.

Tafel IV Münzhort aus Gefäß 2, G2.

ION BARNEA

RELAȚIILE PROVINCIEI SCYTHIA MINOR CU ASIA MICĂ, SIRIA ȘI EGIPTUL

Datorită așezării sale geografice, teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră a avut din cele mai îndepărtate timpuri legături cu Orientul apropiat. Relațiile economice și culturale ale coloniilor grecești de pe țărmul de vest al Pontului Euxin cu metropolele lor din Asia Mică și numărul mare de soldați ai Imperiului roman aduși din Orient pentru paza frontierei Dunării de Jos, au făcut ca vechile legături să continue și chiar să devină mai strânse în anumite perioade de timp. În secolele IV-VI, cît a dăinuit provincia creată de Dioclețian la gurile Dunării, aceste legături pot fi urmărite cu ajutorul unor informații literare, al inscripțiilor și al diferitelor descoperiri arheologice. Ele privesc în primul rînd orașele grecești de pe litoralul dobrogean și după aceea, în măsură mai mică, așezările situate de-a lungul Dunării și în interiorul provinciei.

După cum era și de așteptat, Scythia Minor a avut cele mai strînse legături cu *Asia Mică*. Încă de la sfîrșitul secolului III e.n., un document hagiografic despre ale cărui informații se pare că nu trebuie să ne îndoim în esența lor, ne dă de știre că la *Halmyris*, pe brațul Sf. Gheorghe de astăzi, s-au refugiat de undeva din Orient, cel mai probabil din Asia Mică, un preot, Epictet și tînărul Astion, fiul unui magistrat, pe care acesta-l convertise la creștinism. Pentru că, după cum ni se spune, aici ei n-au întîrziat să convertească la creștinism un mare număr de păgîni, au fost închiși, torturați și în cele din urmă decapitați, fiind poate cei dintii martiri creștini cunoscuți pe teritoriul Dobrogei. Între timp, povestesc mai departe actele celor doi martiri, publicate după un manuscris din secolul XV, părinții lui Astion au dat de urma fiului lor, dar era prea tîrziu pentru a-l salva. Aflînd ce s-a întîmplat cu el, ei au primit să fie instruiți în religia creștină de preotul Bonosus și au primit botezul din mîinile episcopului Evangelicus, în care, dacă povestirea este adevărată în întregimea ei, ar fi să vedem pe primul episcop de Tomis.⁴

⁴ Ch. Auner, *Dobrogea*, în *Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie*, t. IV, 1, Paris 1920, col. 1237—1238; H. Delehay, *Les martyrs Epichtète et Astion*, în *Buletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, t. XIV, 1928, p. 1—5; R. Netzhammer, *Epiktet und Astion, Diokletianische Märtyrer am Donaudelta*, Zug, 1936, p. 3—22.

Un alt document hagiografic, Sinaxarul Constantinopolitan, menționează la 13 septembrie șase martiri : Valerius, Macrobius, Gordianus, Helius, Zoticus și Lucianus. Izvorul precizează că Macrobius era din Capadochia și Gordian din Paflagonia, amândoi aflându-se în serviciul lui Licinius. În anul 319, când cumnatul lui Constantin cel Mare a declanșat cunoscuta persecuție împotriva creștinilor, aceștia au fost denunțați pentru credința lor și exilați la Tomis, unde au fost martirizați și anume, după cum ni se spune, arși de vii, din porunca lui Maximus, guvernatorul de atunci al provinciei. Despre ultimii trei martiri, Helius, Zoticus și Lucianus, se specifică însă că au fost decapitați.²

În secolul IV, călugărul Audius, de origine din Mesopotamia, întemeietorul sectei audianilor, a fost exilat de împăratul Constantius al II-lea, din Asia în Scythia Minor. De aici a trecut în stînga Dunării, la goți, unde a convertit pe mulți dintre ei, întemeind chiar mănăstiri. În timpul persecuției lui Athanaric, regele vizigoților, a fost însă silit să treacă înapoi, în Scythia Minor, de unde s-a refugiat în Asia.³

În anul 372, când prigoana lui Athanaric împotriva goților creștini din cîmpia Munteniei a ajuns la cel mai înalt grad de cruzime, a suferit moartea de martir Sava „gotul“, care a fost înecat în râul Μουσεός, fără îndoială Buzăul de astăzi. Sava era originar din Capadochia, ca și părinții lui Wulfila, apostolul goților. Tot din Capadochia era Iunius Soranus, ducele provinciei Scythia Minor (ὁ λαμπρότατος δούξ Σκυθίας) căruia Vasile cel Mare, episcopul Cezareii Capadochiei, compatriotul și, pe cît se pare, chiar ruda sa, îi scrie, cerîndu-i corpul sfîntului Sava. Prin mijlocirea lui Iunius Soranus, moaștele martirului capadochian au ajuns în patria sa de origine, după care a urmat din partea lui Vasile cel Mare cuvenita scrisoare de mulțumire către guvernatorul Scîției Mici.⁴

Din Cezareea Capadochiei provenea un oarecare Entolios (Ἐντολίος Κησαρέους), care s-a îngrijit de înălțarea unei construcții funerare pentru soția sa. Arhitrava de la intrarea acestei construcții, cu o frumoasă

² Ch. Auner, *op. cit.*, col. 1239 ; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, p. 118 ; R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 16 și 18. Un martir cu numele Ζώτιος a apărut într-un martyrium recent descoperit la Niculițel, jud. Tulcea (inedit).

³ Epiphanius, *Adversus haereses*, LXX, 14—15, în Migne, P. G., t. 42, col. 369—373. Cf. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 1911, p. 156 ; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 437.

⁴ Vasile cel Mare, ep. CLV, CLXIV—CLXV, în Migne, P. G., t. 32, col. 612—613, 633—640 ; H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, în *Analecta Bollandiana*, XXXI, 1912, p. 216—224 și 288—291. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 156—157 ; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 422—436 ; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung : Die Ostgermanen*, München, 1941, p. 234, 237—239 ; P. Ș. Năsturel, *Les actes de saint Sabas le goth (BHG³ 1607) — Histoire et archéologie —*, în *Revue des études sud-est européennes*, VIII, 1969, 1, p. 175—185 ; I. Ionescu, *Sansala, primul preot creștin daco-roman atestat documentar*, în *Mitropolia Olteniei*, nr. 5—6/1970, p. 485—490.

inscripție în limba greacă, — din păcate fragmentară (fig. 1), atribuită secolului V, a fost descoperită mai demult la Constanța, unde se și păstrează (Muzeul de Arheologie, inv. 14).⁵

Fig. 1. — Tomis: Arhitravă de la o construcție funerară înălțată de „Entolios Chesareanul“ (sec. V).

Despre legăturile comerciale dintre Asia Mică și Scythia Minor în secolele IV-V stau ca mărturie mai multe plumburi comerciale purtând numele orașelor micrasiatice Efes, Smirna, Laodiceea, Koloe, Metropolis ș.a. (fig. 2), descoperite unele la Constanța, pe locul vechei metropole a provinciei,⁶ altele pe malul drept al Dunării, la Izvoarele (fost Pirjoaia), jud. Constanța, unde în toate epocile istoriei a existat un important vad de trecere și punct comercial, cunoscut în epoca romană sub numele de *Sucidava*, iar după o recentă interpretare *Dafne*, așezat de Ammianus Marcellinus pe malul drept al Dunării.⁷

Dintr-un alt oraș al Asiei Mici și anume din Epiphaneia Ciliciei, era probabil o tinăra cu numele Torpilla (Τορπίλλα ἐπιφανίς), decedată la Tomis în vîrstă de 25 de ani, după cum ne dă de știre un lapidar text funerar, săpat în secolele V-VI pe o lespede frumos împodobită cu monogramul creștin înscris într-o cunună în relief (fig. 3).⁸

Deși unele inscripții funerare nu arată originea defuncțiilor pe care-î amintesc, totuși numele unora dintre ei, ca de exemplu Focas, Thecla, Nonnas, Nonnelos, dintr-o inscripție aparținînd secolului VI, din Tomis,

⁵ D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918, p. 151—153, nr. 68, fig. 78 (extr. din *Bulet. Comisiunii Mon. Istorice*, VII, 1914); L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques* („Bibl. de l'École des Hautes Études“), Paris, 1938, p. 194; I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 285—286; J.—L. Robert, *Bulletin épigraphique*, în *Revue des études grecques*, LXXII, 1959, p. 211, nr. 257; L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, I-ère partie, Paris, 1963, p. 12—13.

⁶ I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, în *Revue des études sud-est européennes*, VII, 1969, 1, p. 23—26, nr. 1—3.

⁷ P. Diaconu, *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 81, 1963, 5—6, p. 548—550; idem, *În căutarea Dafnei*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 311—318.

⁸ Gr. Tocilescu, *AEM*, XI, 1887, p. 61, nr. 121; J.—L. Robert, *op. cit.*, p. 211.

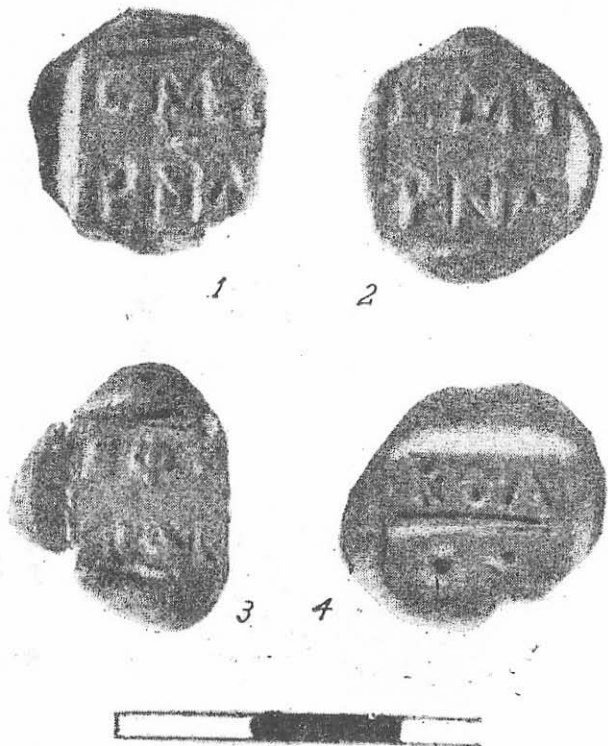

Fig. 2. — *Tomis*: Sigilii de plumb purtînd numele oraşelor *Smirna* (1, 2), *Efes* (3) şi *Koloe* (4) (sec. IV-V).

Fig. 3. — *Tomis*: Piatra de mormînt a tinerei *Torpilla* din Epi-
phaneia Ciliciei (sec. V-VI).

ca și cel de Nikomedia, înscris pe o altă lespede contemporană cu ea, din Callatis, trădează originea micrasiatică a acestora. În același sens pledează obiceiul indicării raportului de rudenie a membrilor aceleiași familii, menționați în prima din cele două ultime inscripții funerare la care ne-am referit.⁹

În afară de dovezile de mai sus, un cunoscut fapt istoric, care-și va fi adus contribuția sa la stringerea legăturilor dintre Scythia Minor și Asia Mică, este *quaestura* creată de Iustinian în anul 536. Potrivit acestei creații militaro-administrative, provinciile *Scythia (Minor)* și *Moesia Secunda* erau desprinse din dioceza Traciei și puse sub conducerea unui *quaestor Justinianus exercitus*, investit cu puteri civile și militare și însărcinat, pe lângă apărarea frontierei Dunării de Jos, cu conducerea unui teritoriu a cărui întindere pare foarte ciudată, deoarece cuprindea în plus insulele Ciclade, provincia Caria din Asia Mică și insula Cipru. Reședința noului magistrat se afla la Odessos (Varna). Asocierea celor cinci provincii într-o singură mare circumscripție era justificată numai de caracterul lor maritim și fluvial, Dunărea fiind considerată ca un apendice al Mării Negre. Noua magistratură urmărea îmbunătățirea apărării frontierei tot mai mult amenințate a Dunării de Jos, cu ajutorul flotei, pentru care Cicladele, Caria și Ciprul aduceau cea mai importantă contribuție. Rezultatele ei însă n-au fost din cele mai bune.¹⁰

Din păcate, în stadiul actual al cunoștințelor nu putem preciza proveniența unei serii întregi de obiecte (amfore, opaițe, diferite piese de metal etc.) și materiale care se întâlnesc atât pe teritoriul Asiei Mici, cât și al Dobrogei și, în general, în bazinul Mării Mediterane și al Mării Negre.¹¹

Deși mai slabe, n-au lipsit nici legăturile provinciei Scythia cu teritoriul mai îndepărtat al *Siriei*. O inscripție în limba greacă (fig. 4), descoperită în secolul trecut la Mangalia, ne face cunoscut pe un jurist (*νομικός*) de neam sirian (*συρος τῷ γένει*), purtând numele latin Symplicius (*Συνπλίχιος*), fiul lui Cassian, nume frecvent la sirieni și căsătorit cu o nobilă purtând numele grecesc Melitis, fiica unui oarecare Aedesios (*Αἰδέσιος*)¹².

⁹ ... ὁ πατήρ αὐτοῦ Φόκα[ς ἢ μή]-τηρ αὐτοῦ [Θ]έλ[α], ἡ πενθερὰ αὐτοῦ Νόννας καὶ ὁ γυνεκάδελφος αὐτοῦ Νόννελος. Gr. Tocilescu, *AEM*, VIII, 1884, p. 33; Nachtrag, nr. 2, p. 249 (obs. Th. Mommsen); *AEM*, XIV, 1891, p. 36, nr. 92; I. Barnea, *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții*, în *Studii Teologice*, VI, 1954, 1—2, p. 99, nr. 18 și p. 106, nr. 46; V. Velkov, *Kleinasiaten und Syrer in den Balkangebieteten während der Spätantike (IV.—VI. Jh.)*, în *Études historiques*, t. II, Sofia 1965, p. 21.

¹⁰ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire, t. II: De la disparition de l'Occident à la mort de Justinien (476—565)*, Paris, 1949, p. 474—475; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 428.

¹¹ Cu privire la ipoteza provenienței unui astfel de opaiț din Asia Mică (Efes?), a se vedea I. Barnea, *op. cit.*, p. 491.

¹² Gr. Tocilescu, *AEM*, XI, 1887, p. 32—33, nr. 31; I. Barnea, *Creștinismul în Scythia Minor...*, *op. cit.*, p. 90 și 105—106, nr. 45. Cf. L. Jalabert — R. Moutierde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, t. II, Paris, 1939, nr. 617.

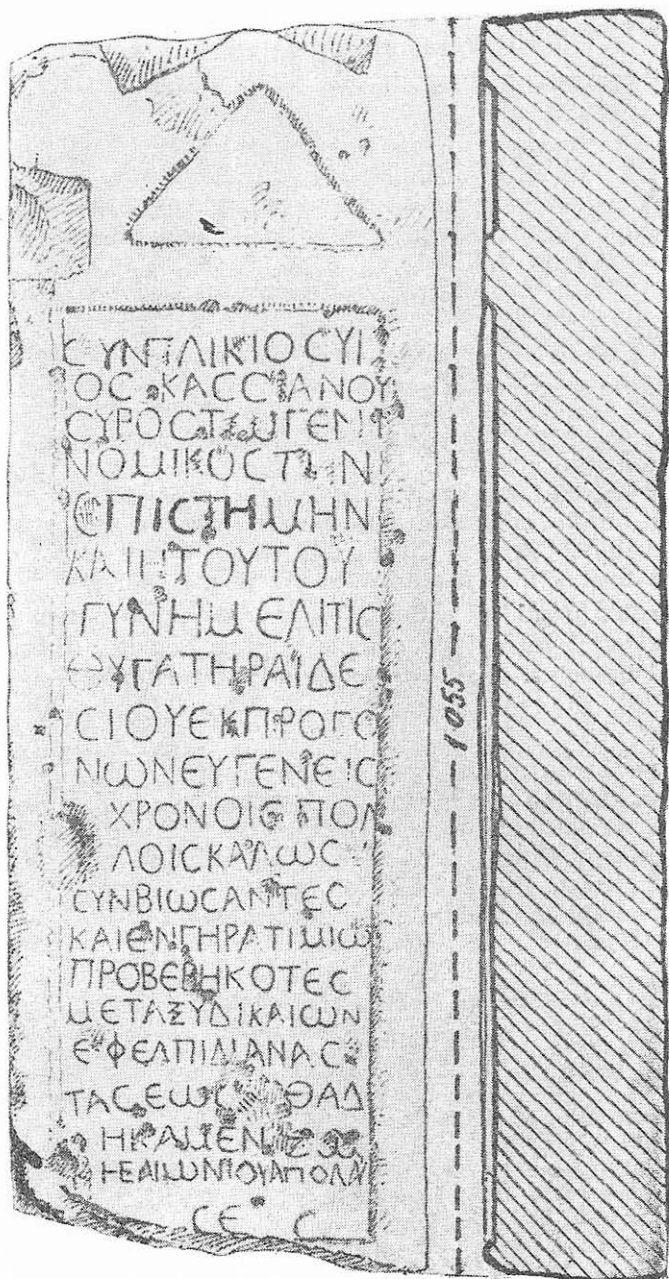

Fig. 4. — Callatis : Fiatra de mormînt a sirianului Symplificius, fiul lui Cassian, și a soției sale Melitis (sec. IV—V).

Unica bazilică paleocreștină descoperită pînă acum la Callatis (Mangalia), s-a dovedit în ultimul timp a fi de tip sirian și constituind prin planul său o raritate nu numai pentru teritoriul Dobrogei, ci pentru întreaga Peninsulă Balcanică¹³. Ca și inscripția amintită mai înainte, cu persoanele pe care le menționează, bazilica de la Callatis nu este însă un monument curat sirian. Prin dispoziția laterală a atriului și a celor două încăperi ce flanchează altarul, îndeplinind funcția de prothesis și diaconicon, ea amintește bazilicile siriene. Însă prin împărțirea în trei nave longitudinale, prin coloanele și capitellurile acestora, prin sistemul de acoperiș în șarpantă, nu boltit sau orizontal, al bazilicii propriu-zise, la care se adaugă și atriul însuși, ea este o bazilică de tip elenistic.

Din cele trei bazilici ale căror temelii au fost identificate în cetatea de est de la Troesmis (Iglița, com. Turcoaia, jud. Tulcea), prin săpăturile efectuate în anul 1865 de către A. Baudry și G. Boissière, cea de la sud, cu o singură navă și absidă cu cinci laturi la exterior, era prevăzută în interior, lângă zidurile lungi, cu baze pătrate, care duc la presupunerea că deasupra lor se înălțau arce transversale, după moda bazilicilor siriene¹⁴.

O ultimă inscripție, găsită la Constanța, săpată în secolul al VI-lea pe o lespede funerară mai veche, după ce i s-a șters partea inferioară a textului în limba greacă, a fost așezată la mormîntul unei oarecare Paula, soția lui „Paul sirianul, hypodiacon“ (fig. 5).¹⁵

În ceea ce privește legăturile Scitiei Mici cu Egiptul, documentul cel mai vechi și poate cel mai important este o lespede din piatră de calcar, descoperită în ultimii ani ai secolului trecut într-o încăpere funerară subterană de la Constanța. Fiind spartă în mai multe bucăți, acestea au fost socotite în mod greșit ca provenind din două plăci diferite, al căror decor se completa unul pe celălalt, pînă în anul 1961, cînd, procedîndu-se la o atentă operă de restaurare a lor, s-a observat că, în realitate, ele fac parte dintr-o singură lespede, care servea ca ușă a hypogeului funerar¹⁶. Deși violată încă din antichitate, încăperea funerară a putut fi datată în prima jumătate a secolului al IV-lea cu ajutorul a două monede constantiniene, găsite în interiorul ei, la un

¹³ Dinu Theodorescu, *L'édifice romano-byzantin de Callatis*, în *Dacia*, N. S. VII, 1963, p. 257—300.

¹⁴ I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 237.

¹⁵ Textul inscripției, dispus în cinci rînduri, între două cruci mari deasupra și dedesubt, are următorul cuprins, în transcrierea sa corectă: Μνημείον ~ Πάυλα ~ σουβία Παύλου σύρου ὑποδιακ(όνου)~. Atrag atenția în special următoarele greșeli delapidic: M inversat din r. 1 și A în loc de Δ din r. 5, mijloc. Μνημείον, în loc de μνημείον = mormînt, se înfîlțește aici pentru prima dată într-o inscripție paleo-creștină din Scythia Minor. Mulțumim lui Adrian Rădulescu, directorul Muzeului de Arheologie din Constanța, care ne-a cedat pentru publicarea această inscripție. De asemenea, mulțumim amicului N. Svoronos, de la École Pratique des Hautes Études-Paris, și îndeosebi Prof. L. Robert, pentru confirmarea lecturii ὑποδιακ(όνου).

¹⁶ Gabriella Bordenache, *Un documento tardo di sincretismo pagano*, în *Studii clasice*, X, 1968, p. 177—183.

loc cu ușa spartă în bucăți. Aceasta este unica ușă a unui mormînt roman descoperit pînă acum în Dobrogea. Importanța deosebită a piesei constă în decorul său, executat destul de rudimentar în relief puțin înalt. El este orînduit în patru chenare dreptunghiulare, care imită panourile unei uși de lemn în două canaturi (fig. 6). Primul din stînga, sus, reprezintă pe zeița Isis, cu îmbrăcămintea și atributele-i caracteristice, iar deasupra, înfățișat mai mic, pe zeul Harpocrate. În al doilea panou, situat dedesubt, e sculptat un peisaj egiptean : un arbore în care se văd două păsări, iar la tulpina lui pasărea ibis devorînd un șarpe. În panoul din dreapta, sus, în rînd cu zeița Isis, apare zeița Afrodita, la intrarea unei construcții, ascuzîndu-și goliciunea, iar mai sus de ea micul

Fig. 5. — Tomis : Piatra de mormînt a Paulei, soția hypodiconului Paul sirianul (sec. VI).

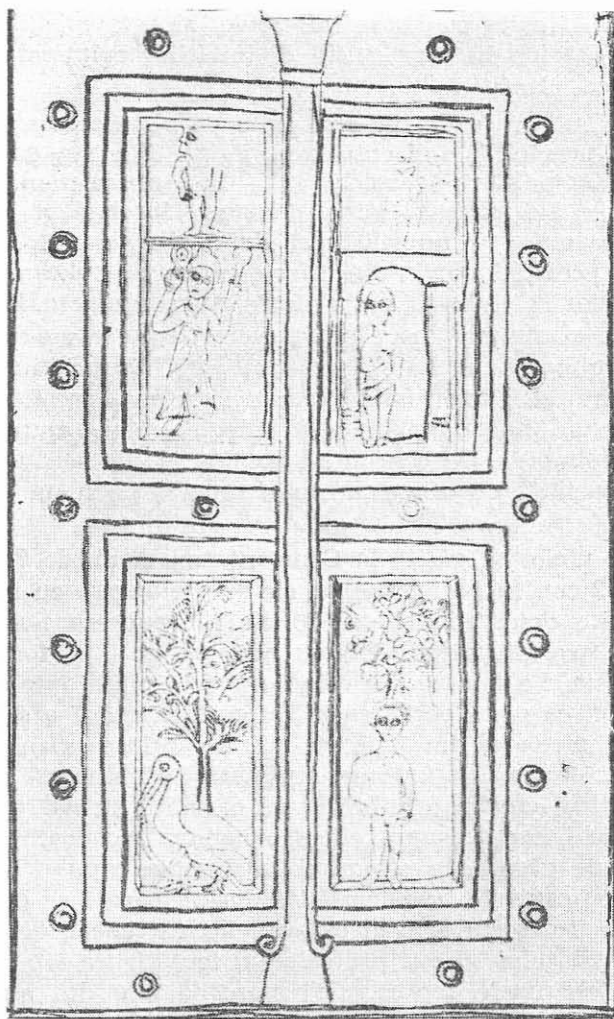

Fig. 6. — Tomis: Ușa de piatră a unui hypogeu funerar (I-a jumătate a sec. IV e.n.).

Eros întinzându-și arcul. Dedesubt, în al IV-lea panou, figura unui bărbat gol, în fața unui pom, vrea să reprezinte cel mai probabil pe Hercule în grădina Hesperidelor — divinitate salvatoare pe greul și ultimul drum al vieții — nu pe Adam în rai, după cum greșit se presupusese mai înainte.¹⁷ Întregul relief este unic în Scitia Mică, constituind un important document de sincretism târziu al unor divinități păgâne

¹⁷ D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 114; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 82.

greco-romane (Afrodita cu Eros și Hercule) și egiptene (Isis cu Harpocrate), într-o regiune în care cultul divinităților egiptene era răspândit încă din epoca elenistică¹⁸.

Trei mici ulciorașe de lut ars, plate ca niște ploscuțe, descoperite la Constanța, provin de-a dreptul din Egipt. Ele fac parte din categoria mult răspândită în secolele IV—VI a așa-numitelor εὐλογίαι („binecuvântări“) ale sfântului Mina, denumire înscrisă pe unele din ele, câteodată împreună cu numele sfântului: εὐλογία τοῦ ἁγίου Μηνᾶ¹⁹. Ulciorașele de acest fel provin din marele centru de pelerinaj de la Karm Abu Mina, situat la circa 25 km vest de Alexandria, în Egipt, unde se afla mormîntul sfântului Mina. De aici ele erau purtate de pelerini pline cu apă tămăduitoare din izvorul existent sub biserica în care se afla mormîntul sfântului. Dimensiunile reduse și forma acestor „binecuvântări ale sfântului Mina“ (ampoules à eulogies, Menasampullen, Menaskrüglein) erau impuse de conținutul prețios și de necesitatea de a fi purtate cu ușurință, de obicei atîrnate de gît, ca niște adevărate talismane.

Cele trei ulciorașe găsite la Constanța au diam. de 7-8 cm și grosimea de cîte 2 cm. În partea de sus ele se prelungesc cu un gît de care erau prinse cîte două mînuși sau tortițe. Corpul era turnat din două bucăți lipite între ele, cărora li s-au adăugat gîtul și tortițele, lucrate separat, cu mîna. Pe fiecare din cele două fețe plate, într-un chenar de bobite în relief, ca niște perle, se află figura în relief a sfântului Mina, reprezentat în picioare, din față, cu mîinile întinse orizontal, în atitudine de orant. Aceeași figură era sculptată în marmură la mormîntul sfântului. Martirul creștin e îmbrăcat cu o tunică strînsă pe corp, lungă pînă la genunchi, iar deasupra ei cu o manta larg deschisă, ce ajunge pînă aproape de glezne. În stînga și în dreapta capului se află cîte o cruce greacă cu capetele brațelor lățite. La picioare i se prosternă două cămile, simbol al deșertului și al caravelor ce veneau de departe, pînă la mormîntul sfântului socotit protector al lor. Figura sfântului și forma crucilor amintesc unele reprezentări asemănătoare din arta coptă.

Ulciorașele de proveniență egipteană, descoperite la Tomis, sînt, după cîte cunoaștem, singurele aflate pînă acum pe țărmul de vest al Mării Negre. Ele constituie o dovadă în plus cu privire la legăturile dintre capitala Sciției Mici și Egipt, în secolele V—VI, de cînd credem că datează și cînd au atins culmea înfloririi atît ultima etapă de viață romano-bizantină în provincia de la gurile Dunării, cit și producția

¹⁸ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 60—82 : *Cu privire la răspîndirea cultelor egiptene în Sciția Mică*.

¹⁹ Carl Maria Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*,³ Paderborn, 1922, p. 237, 596—598, fig. 299 ; H. Leclercq, *Ménas (saint)*, în *Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie*, t. XI, 1, Paris, 1933, col. 376—397 ; Klaus Wessel, *Ampullen*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Lieferung 1, Stuttgart, 1963, col. 141—142.

ulcioraşelor de acelaşi tip din renumitul centru de pelerinaj de la Karm Abu Mina²⁰.

Un alt document important cu privire la raporturile dintre capitala Scitiei Mici şi Egipt, în secolele V—VI, este o inscripţie funerară fragmentară, descoperită întâmplător la Constanţa, azi dispărută, care menţionează pe un oarecare „negustor de vinuri din Alexandria“ (οἰνέμπορος Ἀλεξανδρίας) (fig. 7)²¹. La sfîrşitul ultimului rînd al inscripţiei apare frunza de palmier, obişnuită în epigrafiia funerară paleo-

Fig. 7. — Tomis: Inscripţia funerară a unui „negustor de vinuri din Alexandria“ (sec. VI).

creştină, ca simbol al victoriei asupra morţii²², iar dedesubt, pentagrama sau pentalfa, simbolul mistic în formă de stea cu cinci colţuri al pitagoricienilor, gnosticilor şi neoplatonicienilor, ca semn apotropaic în evul mediu şi pînă aproape de zilele noastre²³. Calitatea de „negustor de vi-

²⁰ I. Barnea, *Contribuţii la studiul creştinismului în Dacia*, în *Revista Istorică Română*, XIII, 1942—1943, fasc. 3, p. 38—40; idem, *Monumente de artă creştină descoperite pe teritoriul R.P.R.*, III, în *Studii Teologice*, XVII, 1965, 3—4, p. 157—159; idem, în *Din Istoria Dobrogei*, II, op. cit., p. 494 şi fig. 52/1.

²¹ D. M. Teodorescu, op. cit., p. 33—38, nr. 17 şi p. 165.

²² H. Leclercq, *Palme, palmier*, în *Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie*, XIII, 1, Paris, 1937, col. 947—961.

²³ P. Perdrizet, *Negotium perambulans in tenebris. Études de Démonologie greco-orientale* (Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg), 1922, p. 35—38; Fr. J. Dölger, *Antike und Christentum*, I, 1, Münster in Westfalen, 1929, p. 47—53; I. Barnea, *Quelques considérations...*, op. cit., p. 274. V. Velkov, op. cit., p. 21, nota 17, influenţat probabil de prezenţa stelei în cinci colţuri — în realitate semnul pentagrammei, — presupune că negustorul era evreu, interpretare căreia i se opune prezenţa simbolului creştin al frunzei de palmier.

nuri din Alexandria“ se pare că arată chiar originea celui surprins de moarte în capitala Scitiei Mici, nu că el ar fi fost numai „reprezentantul la Tomi al vreunei case de vinuri din metropola Egiptului“, după cum presupune primul editor al acestei inscripții, chiar dacă „aparența meschină a monumentului“ — o simplă bucată dintr-un monument mai vechi, — îl arată ca pe un „reprezentant sărac al vreunui negustor alexandrin“²⁴. În privința comerțului cu vin adus la Tomi „din părțile grecești“, în perioada respectivă de timp, e de amintit numărul considerabil de amfore descoperite cu câțiva ani în urmă în cuprinsul marelui edificiu roman cu mozaic de la Constanța și atâtea alte exemplare păstrate în colecția Muzeului de Arheologie din același oraș²⁵.

Dintre descoperirile mărunte este socotită de origine egipteană lampa de bronz din secolele V—VI, descoperită mai demult pe malul stîng al Borcei, la Luciu, jud. Ialomița²⁶. Dacă nu provine tot din Dobrogea, această frumoasă piesă se leagă în orice caz strîns, prin locul său de descoperire, de provincia dintre Dunăre și Mare.

Situată pe țărmul de vest al Mării Negre, cu fața îndreptată spre Orient, Dobrogea și în primul rînd așezările sale de pe litoral au avut tot timpul legături cu Asia Mică, Siria și Egiptul. Aceste legături au devenit și mai strînse în anii de mai multă liniște și prosperitate ai provinciei Scythia Minor. Astfel s-a întîmplat îndeosebi în primele trei sferturi ale secolului al IV-lea și sub împărații Anastasius și Iustinian. Alte ori același teritoriu a fost folosit ca loc de refugiu sau surghiun. Oricum, majoritatea coloniștilor poposiți din Orient, în căutarea unei situații mai bune, s-au așezat de preferință în orașele de pe litoral și în primul rînd în capitala provinciei. Ei s-au îndeletnicit cu tot felul de ocupații, dar îndeosebi cu comerțul și, în general, au contribuit la dezvoltarea economică, socială și culturală a ținuturilor în care s-au așezat²⁷.

LES RAPPORTS DE LA PROVINCE SCYTHIA MINOR AVEC L'ASIE MINEURE, LA SYRIE ET L'EGYPTE

Résumé

Par suite de sa position géographique, le territoire entre le Danube et la Mer Noire avait établi, dès l'époque la plus éloignée, des rapports avec le proche Orient. Au IVe—VIe s., la province Scythia Minor, créée par Dioclétien, a continué ces relations, qui peuvent être poursuivies à l'aide des informations littéraires, des inscriptions et des diverses découvertes archéologiques. Toutes ces sources vi-

²⁴ D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 37.

²⁵ V. Canarache, *Muzeul de Arheologie din Constanța*, 1967, p. 28, 29 și 83.

²⁶ V. Pârvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice*, t. 36, 1913, p. 68 și pl. IX, 2; idem, în *Archäologischer Anzeiger*, 1913, col. 392 și fig. 22; M. Macrea, *À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 290—291.

²⁷ Cf. V. Velkov, *op. cit.*, p. 22—26 și V. Beșevliev, *Grabinschrift einer Phrygerin aus Kikidadon in Odessos*, în *Klio*, 52, 1970, p. 25—26.

sent, en premier lieu, les villes grecques du littoral de la Dobroudja et en plus petite mesure les sites qui se trouvent à l'intérieur de la province ou bien le long du Danube.

Un texte hagiographique parle de la présence de deux chrétiens dans la ville de Halmyris, située dans le Delta du Danube, sur le bras Sf. Gheorghe. Ces chrétiens, nommés Epichtète et Astion, venaient de l'Orient, le plus probablement de l'Asie Mineure, et furent martyrisés pour leur foi, sous l'empereur Dioclétien. Un autre document hagiographique, le Sinaxaire de Constantinople, fait mention d'autres martyrs, originaires de l'Asie Mineure, à l'époque de l'empereur Licinius (319). Sous Constance II, le moine Audius, originaire de Mésopotamie, fondateur de la secte des audiens, fut exilé en Scythie Mineure.

Dans la seconde moitié du IVe s. on trouve, comme gouverneur de la province Scythia Minor, Junius Soranus, originaire de Cappadoce, auquel Basile le Grand, archevêque de Cappadoce, a demandé de lui envoyer le corps du martyr Sabas „le Gothe“, originaire lui aussi de Cappadoce et noyé dans la rivière de Mouséos (Buzău), pendant les persécutions d'Anthanic. Un certain Entolios, dont on fait mention sur une inscription funéraire du Ve s. (fig. 1), était, lui aussi, de Césarée de Cappadoce.

Plusieurs plombs de commerce, trouvés à Tomi et à Izvoarele (probablement l'antique Sucidava), district de Constantza, constituent autant de preuves des rapports qui existaient aux IVe—Ve s. entre Scythia Minor et les villes de l'Asie Mineure, Ephèse, Smyrne, Laodicée, Koloé, etc. (fig. 2).

Une inscription funéraire de Tomi, des Ve—VIe s. fait mention d'une jeune femme Torpilla, originaire, le plus probablement, d'Epiphaneia de l'Asie Mineure (fig. 3). D'autres inscriptions funéraires de Tomi et de Callatis, appartiennent, paraît-il, également à des personnes originaires de l'Asie Mineure.

Quaestura Justiniani exercitus, créée en 536, quoique n'ayant pas eu une longue existence, aura contribué, elle aussi, à affermir les relations entre la Petite-Scythie et l'Asie Mineure.

En ce qui concerne les relations de la même province avec la Syrie, il faut rappeler une inscription trouvée il y a quelque temps déjà, à Mangalia (Callatis), qui fait mention du juriste „Simplicius, fils de Cassien, originaire de Syrie“ (fig. 4) et une autre, inédite, de Tomi, posée par l'hypodiacre Paul le Syrien, sur la tombe de sa femme, Paule (fig. 5). La seule basilique paléochrétienne, trouvée à Mangalia, et l'une des trois basiliques connues à Troesmis il y a déjà quelque temps, sont influencées par l'architecture syrienne.

Le document le plus ancien concernant les relations de la province Scythie avec l'Égypte est la porte en pierre calcaire d'un hypogée funéraire de Tomi, de l'époque de Constantin (fig. 6). Sur sa surface sont sculptées, en relief méplat, exécuté de manière rudimentaire, les divinités gréco-romaines Aphrodite avec Eros et Hercule et égyptiennes Isis et Harpocrate, cette pièce constituant un important document tardif de syncrétisme religieux. Trois petites „ampoules à eulogies“ découvertes à Constantza, constituent la preuve de pèlerins tomitains venus aux Ve—VIe s. de Karm Abu Mina (en Égypte), où se trouvait la tombe du saint Ménas. Une inscription funéraire du Ve—VIe retrouvée elle aussi, par hasard, à Constantza, fait mention d'un „marchand de vin d'Alexandrie“ (fig. 7).

La plupart des orientaux venant dans la Petite-Scythie, se sont fixés de préférence dans les villes du littoral et en second lieu seulement dans celles situées sur la rive droite du Danube. En général, ils ont contribué au développement économique, social et culturel de la province.

La légende des figures

Fig. 1. Tomi : Architrave d'une construction funéraire élevée par „Entolios le Césaréen“ (Ve s.).

Fig. 2. Tomi : Sceaux en plomb, portant le nom des villes de Smyrne (1,2), d'Ephèse (3) et de Kaloé (4) (IVe—Ve s.).

- Fig. 3. Tomi: La pierre funéraire de la jeune Torpilla d'Epiphaneia de Cilicie (Ve—VIe s.).
- Fig. 4. Callatis: La pierre funéraire du Syrien Symplicius, fils de Cassien, et de sa femme, Melitis (IVe—Ve s.).
- Fig. 5. Tomi: La pierre funéraire de Paule, la femme de l'hypodiacre Paul, le Syrien (VIe s.).
- Fig. 7. Tomi: La porte en pierre d'un hypogée funéraire (Ière moitié du IVe s.).
- Fig. 7. Tomi: Inscription funéraire d'un „marchand de vin d'Alexandrie“.

DIE BEZIEHUNGEN DER PROVINZ KLEINSKYTHIEN ZU KLEINASIEN, SYRIEN UND ÄGYPTEN

Zusammenfassung

Durch seine geographische Lage bedingt, hat das Gebiet zwischen der Donau und dem Schwarzen Meer bereits in den entferntesten Zeiten Beziehungen zum Nahen Orient unterhalten. Im 4. bis 6. Jh. hat die von Diokletian geschaffene Provinz *Scythia Minor* diese Beziehungen weitergeführt, die anhand literarischer Information, der Inschriften und verschiedener archäologischer Funde verfolgt werden können. All diese Quellen beziehen sich in erster Reihe auf die griechischen Städte im Dobrudscha-Abschnitt der Schwarzmeerküste und in etwas geringerem Maße auf die Siedlungen, die entlang der Donau und im Inneren der Provinz liegen.

Ein hagiographischer Text erwähnt in der Stadt Halmyris im Donaudelta am Sankt-Georgs-Arm zwei aus dem Osten, höchstwahrscheinlich aus Kleinasien, hierher gekommene Christen, Epiktet und Astions, die um ihres Glaubens willen zur Zeit des Kaisers Diokletian gemartert wurden. Eine andere hagiographische Urkunde, das Konstantinopolitanische Synaxarium, erwähnt andere Märtyrer kleinasiatischen Ursprungs zur Zeit des Kaisers Licinius (319). Unter Konstantios II. wurde der Mönch Audius, der aus Mesopotamien stammte, und die Sekte der Audier gegründet hatte, nach Kleinskythien verbannt.

In der zweiten Hälfte des 4. Jh. war Junius Soranus der Statthalter der Provinz Kleinskythien. Er stammte aus Kappadokien und Basilius der Große, Bischof von Cäsarea in Pentus, verlangte ihm die Gebeine des Märtyrers Sabas, der ebenfalls aus Kappadokien stammte und während der Verfolgung von Athanarich im Museos (Buzău) -Fluß ertrank. Ebenfalls aus Cäsarea (Kappadokien) stammte ein gewisser Entolios, den eine Grabinschrift aus dem 5. Jh. erwähnt (Abb. 1).

Mehrere Handelsbleigewichte, die in Tomis und Izvoarele (Kreis Constanța — wahrscheinlich das alte Sucidava) gefunden wurden, sind Beweise der Beziehungen die im 4. bis 5. Jh. zwischen Kleinskythien und den in Kleinasien gelegenen Städten Ephesos, Smyrna, Laodicäa, Koloe u.a. bestanden haben (Abb. 2).

Eine Grabinschrift von Tomis aus dem 5. — 6. Jh. erwähnt eine Jugendliche namens Torpilla, die höchstwahrscheinlich aus Epiphaneia in Kleinasien stammt (Abb. 3). Andere Grabinschriften von Tomis und Callatis scheinen ebenfalls aus Kleinasien stammenden Personen anzugehören.

Die *Quaestura Justiniani exercitus*, die im Jahre 536 gegründet wurde, war zwar nicht von langer Dauer, wird aber gewiß auch zu engeren Beziehungen zwischen Kleinskythien und Kleinasien beigetragen haben.

Die Beziehungen derselben Provinz zu *Syrien* belegt eine bereits vor längerer Zeit in Mangalia (Callatis) gefundene Inschrift, die den Juristen „Symplicius“ Sohn des Cassianus, syrischer Abstammung, erwähnt (Abb. 4), so wie eine andere unedierte aus Constanța (Tomi) die der syrische Unterdiakon Paulus auf das Grab seiner Frau Paula setzte (Abb. 5). Die einzige in Mangalia entdeckte frühchristliche Basilika und eine der drei schon länger aus Troesmis bekannten Basiliken sind von der syrischen Baukunst beeinflusst.

Den ältesten Beweis über die Beziehungen zwischen Skythien und Ägypten liefert die Kalksteintüre einer Totengruft, die aus dem Zeitalter des Konstantin stammt (Abb. 6). Auf ihrer Vorderseite sind in halbflachem Relief und in grober Ausführung die griechisch-römischen Gottheiten Aphrodite mit Eros und Herkules und die ägyptischen Isis mit Harpokrates enigmatisch, wodurch diese Tür auch eine wichtige späte Urkunde des religiösen Synchronismus darstellt. Drei kleine Ölampullen die in Constanța gefunden wurden, beweisen, daß Pilger aus Tomis das Grabmal der Heiligen Menas von Karm Abu Mina, in Ägypten, im 5. bis 6. Jh. besucht haben. Eine Grabinschrift aus dem 5. bis 6. Jh., die ebenfalls als Zufallsfund in Constanța zutage kam, erwähnt einen „Weinhändler aus Alexandria“ (Abb. 7).

Die meisten in Kleinskythien niedergelassenen Orientalen, siedelten sich vorzugsweise in den Küstenstädten an und in zweiter Linie auf dem rechten Donauufer; sie trugen im allgemeinen zur ökonomischen, sozialen und kulturellen Entwicklung der Provinz bei.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. *Tomis*: Architrav einer von Entolios aus Cäsarea errichteten Grabstätte (5. Jh.).
- Abb. 2. *Tomis*: Bleisiegel mit den Städtenamen von Smyrna (1, 2), Ephesos (3) und Koloe (4) (4. bis 5. Jh.).
- Abb. 3. *Tomis*: Grabstein der Jugendlichen namens Torpilla aus Epiphancia (Kilikien) (5. bis 6. Jh.).
- Abb. 4. *Callatis*: Grabstein des Syriers Symplicius Sohn des Cassianus und dessen Gattin Melitis (4. bis 5. Jh.).
- Abb. 5. *Tomis*: Grabstein der Paula, Gattin des syrischen Unterdiakons Paulus (6. Jh.).
- Abb. 6. *Tomis*: Steintüre einer Totengruft (1. Hälfte des 4. Jh.).
- Abb. 7. *Tomis*: Grabinschrift eines „Weinhändlers aus Alexandria“ (6. Jh.).

VASILE CULICĂ

MONEDA MĂRUNTĂ ROMANO-BIZANTINĂ DIN SECOLUL AL V-LEA E.N. ȘI UNELE REPLICI ÎN PLUMB, DE LA IZVOARELE, JUD. CONSTANȚA

Cantitatea de informație de care dispunem în momentul de față asupra complexului arheologic de la Izvoarele (Pirjoaia)¹, ne parvine exclusiv pe calea descoperirilor întâmplătoare întrucît nu au fost întreprinse excavații iar sursele contemporane păstrează rezerve, deși locul s-a bucurat de prezența activă a omului începînd cu 5—6 veacuri înaintea erei noastre, pînă spre sfîrșitul secolului al VI-lea e.n.

Pentru începuturile așezărilor omenești de epocă sclavagistă, ștanța scito-tracică, publicată nu de mult și datată de noi în secolul al V-lea î.e.n.² iar apoi de către D. Berciu ceva mai timpuriu, în secolul al VI-lea³; cele două monede histriene — tipul cu roata⁴ —, datate în secolul al V-lea î.e.n.⁵ și mai de curînd un semn premonetar în formă de săgeată, din aramă, datat în secolul al VI-lea î.e.n.⁶, sînt mărturii sigure ale existenței populației traco-getice.

Pentru etapa în cadrul căreia triburile băștinașe ating progresiv apogeul dezvoltării lor, toarte de amforă din Rodos, Thasos, Kolofonion, Sinope⁷, monede dacice și tracice, cît și ceramica dacică din perioada

¹ În legătură cu Izvoarele vezi : P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) pînă la gurile ei*, în *Natura*, 1935, nr. 7, p. 19; Andrei Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, în *Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 297—309.

² Vasile Culică, *O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos*, în *SCIV*, 4, 1967, p. 864.

³ D. Berciu, *Arta traco-getică*, 1969, p. 150.

⁴ Bucur Mitrea, *Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale Histriei cu populațiile locale în sec. V—IV î.e.n.*, în *Studii Clasice*, VII, 1965, p. 159.

⁵ C. Preda, *Monedele histriene cu roată și legenda I Σ T*, în *SCN*, III, 1960, p. 32; P. Alexandrescu, *Necropola tumulară... în Histria, monografie arheologică*, II, 1966, p. 166—167—168 (tumulul XXII).

⁶ Colectiv, în *SCIV*, 1—2, 1954, p. 105; R. Vulpe, *Santierul arheologic Histria, săpăturile de la Tariverdi*, în *SCIV*, 3—4, 1955, p. 546; C. Preda, *art. cit.*, p. 32.

⁷ Victoria Eftimie, V. Culică, *Amfore și fragmente grecești din câteva așezări din zona brațului Borcea*, comunicare ținută la Institutul de Arheologie al Academiei de științe sociale și politice, sectorul de epigrafie și numismatică, în ziua de 22 dec. 1970.

clasică⁸, cu afumătoarea specifică și imitații locale de pe cupe deliene, lucrate la roată sau manual, acoperă și interpretează un răstimp în care se cuprinde jumătate din întinderea în timp a așezării.

În etapa următoare firul istoriei a trecut de la populația traco-gețică la cuceritorii romani, apoi a fost preluat de bizantini care, la rîndul lor, în urma invaziilor avaro-slave, au fost siliți să părăsească locurile, abandonînd uitării numele așezării și a castellum-ului, refăcut de mai multe ori din vestigiile cruțate de timp sau scăpate de înverșunarea atacatorilor.

Exceptînd unele întreruperi cuprinzînd perioade mai lungi în epoca anterioară erei noastre și de mai scurtă durată după aceea, prezența materialului numismatic atestă existența milenară a așezării⁹, inițial traco-gețică apoi romanizată și devenită în cele din urmă, în ultimele veacuri ale dezvoltării sale, un important centru romano-bizantin.

Confruntarea între *Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*, *Notitia Dignitatum* și *De Aedificiis*, atestă că așezarea care a dăinuit mai bine de o mie de ani pe tărîmul drept al Dunării de jos și pe limes, este *Sucidava moesica*¹⁰. Știrile amintite fiind sumare și tîrzii, pentru satisfacerea nevoii de cunoaștere pînă la o explorare sistematică, orice nouă descoperire este de natură să suscite interesul științific și să contribuie la conturarea unor aspecte noi. Călăuzii de acest gînd, cu sprijinul exclusiv al instrumentului numismatic, forțăm intrarea într-o epocă — deosebit de întunecoasă nu numai în ce privește această așezare dar și pentru alte centre de la Dunărea de jos — al cărei epicentru îl formează secolul al V-lea e.n.

Din prundișul de la Izvoarele, de pe locul unde o parte din cetatea romano-bizantină a fost distrusă de apele Dunării, s-a recuperat în ultimele două decenii o cantitate apreciabilă de monedă, începînd cu piese ale emisiunilor histriene amintite și terminînd cu exemplare de bronz de la Mauriciu Tiberiu (582-602)¹¹. Ceea ce atrage atenția la o cît de sumară examinare a materialului numismatic este aflarea unor monede, convențional denumite *aes 4*, emisiuni din secolul al V-lea e.n. ale împăraților de la Constantinopol, fapt puțin obișnuit pentru această parte a imperiului, dacă nu se uită că centre importante ca Sucidava din Dacia Ripensis (Celei), în nordul Dunării, sau Ulmetum, de la sud, înregistrează întreruperi, în special pentru a doua jumătate a secolului. La Sucidava apariția hunilor este atestată de un strat de arsură care atinge

⁸ Vasile Culică, *Ceramică gețică din raza așezării romano-bizantine de la Izvoarele*, în *Materiale*, X (sub tipar).

⁹ Inedit.

¹⁰ Andrei Aricescu, *art. cit.*; Radu Vulpe, *La limite meridionale de la province romaine de Scythie*, în *Studia Balcanica, recherches de géographie historique*, Sofia, 1970, p. 41 și harta p. 47.

¹¹ Vasile Culică, *Croix romano-byzantines découvertes a Pirjoaia*, în *Dacia N. S.* IX, 1965, p. 425 (Tiberiu Constant.); B. Mitrea, în *SCIV*, 2, 1966, p. 426, (Mauriciu Tiberiu, valoarea K, an 3 = 584—585).

uneori jumătate de metru¹² iar la Ulmetum însuși izvorul istoric¹³ confirmat de cercetările arheologice¹⁴ menționează întreruperea vieții civile între anii 450—530.

Găsirea la Izvoarele a unor monede emise de împărați care au domnit în amintita perioadă, cit și a unor imitații de bronz, dar mai cu seamă în plumb a acestor monede, denotă o prezență a cărei cunoaștere mai apropiată se impune pentru a îmbogăți datele sărace ale istoriei limesului de la Dunărea de jos într-o epocă de mari frământări.

Se știe că încă din timpul lui Theodosius I, Hunii dețin capete de pod pe țărmul drept al Dunării, la Carsium și la Noviodunum¹⁵, și că în secolul al V-lea imperiul este aproape la discreția lor, astfel că Theodosius II este nevoit să plătească tribut, căci dacă la începutul secolului primejdia gotă pare să fi fost înlăturată prin măsurile luate de Theodosius I¹⁶, nu este mai puțin adevărat că nu mult mai târziu Dobrogea oferea cale deschisă incursiunilor hunice ale lui Atila, datorită pazei insuficiente, lăsată în seama goților deveniți federați¹⁷.

Capitala imperiului, Constantinopol, nu cunoștea o situație mai bună, spre ultimul deceniu al primei jumătăți a secolului al V-lea, când pericolul vandal era întâmpinat cu armate de mercenari conduse de generali barbari¹⁸ din rîndul cărora avea să se ivească, nu mult mai târziu și o dinastie, prin botezarea isaurianului Tarasicodissa în Zeno¹⁹. Astfel acțiunea condusă împotriva vandalilor de către Basiliscus era sortită eșecului și eșuă, în anul 468²⁰.

Dar moartea lui Atila, survenită în anul 453, duce la desmembrarea imperiului său și în consecință ultimii ani ai domniei lui Marcian se bucură de stingerea amenințării hunice²¹. Un oarecare echilibru de forțe produse și prezența activă a maurilor în apropierea teritoriilor vandale după moartea lui Genseric, fapt ce a dus la slăbirea presiunii vandale asupra imperiului²².

¹² D. Tudor, *Sucidava*, 1966, p. 22; Ligia Birzu, *Contribuția arheologiei la cunoașterea perioadei hunice de la Dunărea de jos*, în *AUB*, seria științe sociale-istorice, X, 20, 1961, p. 17.

¹³ Procopius, *ΠΕΡΙ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ*, IV, 7, 15.

¹⁴ V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, în *A. R. Memoriile secțiunii istorice*, XXXVI, p. 352.

¹⁵ Radu Vulpe, *La Valachie et la Basse Moldavie sous les Romains*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 392; *D.I.D.*, II, p. 407.

¹⁶ N. Bănescu, *Dobrogea Bizantină*, în *Analele Dobrogei*, XIX, II, 1938, p. 52; Radu Vulpe, *D.I.D.*, II, p. 405, cu bibliografie.

¹⁷ Radu Vulpe, *Dobrogea meridională în antichitate*, în *Analele Dobrogei*, XIX, II, 1938.

¹⁸ S. Runciman, *La Civilisation Byzantine*, Paris, 1934, p. 32.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin* (trad.), Paris 1956, p. 91.

²¹ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, p. 134.

²² Ernest Stein, *Histoire de Bas-Empire, de la disparition de l'Empire d'occident a la mort de Justinien*, 476—565, II, Paris — Bruxelles — Amsterdam, 1949, p. 59.

Totuși, unele forțe hune de la nord de Dunăre trec în Tracia și în timpul lui Leo I (457—474) iar ostrogoții aflați organizați în peninsula balcanică primesc de la acesta subsidii anuale²³. Sub Zeno (461—491) ostrogoții conduși de Theodoric se aflau încă în Moesia Inferior, de unde la îndemnul lui Zeno atacă pe heruli și ucid pe Odoacru, iar conducătorul lor se proclamă rege al ostrogoților (493).

Încă din secolul trecut Sabatier observase că odată cu împărțirea imperiului roman între Arcadius și Honorius, mai exact din primele luni de domnie a acestor împărați, baterea monedelor de bronz de mare modul a fost suprimată, ambele părți ale imperiului emițind doar monedă măruntă²⁴.

Situația se menține pînă sub Anastasius, care, prin reforma sa monetară pune ordine în emisiuni, nu mai înainte de a emite la rîndul său astfel de piese²⁵.

Wroth consideră că monedele lui Anastasius cu flan mare nu pot fi anterioare anului 498²⁶, referindu-se la marea reformă monetară prin care Anastasius creează *follis*-ul de bronz, cu subdiviziunile sale²⁷.

La fel de caracteristică pentru monedele emise în imperiul de la Constantinopol este, începînd cu Theodosius II, dar mai cu seamă de la Marcian²⁸, înlocuirea reprezentării de pe revers — de cele mai multe ori Victoria, Salus, castru pretorian — printr-un monogram al împăratului, mai mult sau mai puțin complicat, practică însușită și de unii regi goți din Italia cît și de un rege vandal, pentru a se generaliza apoi în evul mediu²⁹.

Simultan cu reducerea flanurilor tehnica portretizării decade, figurile împăraților devin convenționale, lipsite de valoare în atribuirea monedei în cazul cînd legenda lipsește.

Degenerarea semnului monetar ajunge uneori atît de departe încît este greu de deosebit moneda autorității imperiale de emisiunile atribuite fie unor căpetenii militare, fie unor neamuri barbare ca goții, vandalii sau maurii. Wroth referindu-se la unele emisiuni considerate barbare, executate primitiv, ezită să le atribuie vandalilor, apreciînd că ele pot aparține perioadei vandalice, dar că acei ce le-au bătut par a fi fost din vreun trib sau popor mai puțin civilizată decît vandalii și care înțelegeau mai puțin arta baterii monedelor.

Tendența reducerii flanurilor monetare este anterioară urmașilor lui Theodosius I — epoca constantiniană fiind un exemplu în această

²³ Radu Vulpe, *D.I.D.*, II, p. 409.

²⁴ Sabatier, *Descriptions générales des monnaies byzantines*, I, p. 62.

²⁵ A. Andréadès, *De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans L'Empire byzantin*, în *Byzantion*, I, 1924, p. 75—115.

²⁶ W. Wroth, I, p. 7 și pl. II/2.

²⁷ A. Vasiliev, *op. cit.*

²⁸ Iulius Friedlaender, *Die Münzen der Ostgothen*, Berlin, 1844, p. 5; *Die Münzen der Vandalen*, Leipzig, 1849, p. 48.

²⁹ W. Wroth, *Catalogue of the coins of the Wandals, Ostrogoths and Lombards*. London, 1911, p. XX.

privință — dar pînă în primele luni ale domniei lui Arcadius, flanurile mici circulau simultan cu flanurile mari.

Cele mai mici piese, care uneori abia depășesc 6 mm, poartă monogramul lui Anastasius și fără îndoială, sînt anterioare reformei monetare inițiată de acesta. Se știe că prin reforma din anul 498 se stabilesc patru nominaluri de aramă (*follis, oboloi, decanumion și pentanumion*) toate avînd înscrise pe ele semnul valorii.

Epoca cuprinsă între domnia lui Constantin cel Mare și sfîrșitul veacului al VI-lea, cînd limesul dunărean se prăbușește sub loviturile avarilor și slavilor, se caracterizează printr-o acută degenerare a metalului prețios în monede³⁰ și chiar printr-o accentuată criză de numerar, destul de vizibilă încă din prima jumătate a secolului al IV-lea³¹, care pe plan numismatic se reflectă în punerea în circulație a unor serii de monede pseudoimperiale³². Totuși, la Dunărea de jos, așa zisele imitații barbare nu sînt prea numeroase, în studiile cercetate de noi³³ nedepășind numărul de 36 exemplare. Au fost atribuite goșilor³⁴ sau unei populații trace din Dobrogea⁵³.

Mai recent, într-un studiu de sinteză fără trimiteri la descoperiri monetare (cu excepția unui tezaur în care s-au aflat și piese tăiate) imitațiile din secolele IV—VI sînt atribuite fie șefilor barbari de la hotarele imperiului, fie șefilor militari romani din provinciile de graniță³⁶, la o epocă în care aprovizionarea cu numerar pentru plata trupelor și a barbarilor angajați pentru paza limesului roman era îngreunată din cauza nesiguranței. Se menționează că monedele imitate mai des sînt ale lui Constantin cel Mare, datorită încrederii de care se bucurau.

Alte ori, pe lângă emisiunile atribuite șefilor militari și imitații ale șefilor triburilor popoarelor aflate în migrație, sînt identificate și falsuri particulare³⁷.

Se acceptă în general că imitarea unor piese imperiale nu s-a făcut numai concomitent cu emiterea originalelor ci și după trecerea unor perioade care pot depăși cu mult data punerii în circulație a acestora, dar

³⁰ A. Andreades, *loc. cit.*, p. 83.

³¹ A. Tudor, *Imitații barbare după monede imperiale romane tirzii*, în *RIR*, XV, 3 (1936), p. 337—361.

³² E. Condurachi, *Problema schimbului în marfă și a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV—V*, în *AUB*, nr. 9, 1957, p. 23; *Idem*, *Fenomene premedievale în circulația monetară romană din regiunea dunăreană*, în *Hrisovul*, II, 1942, p. 62.

³³ D. Tudor, *art. cit.* la nota 31 = trei monede imitate de pe emisiuni ale împăraților din epoca cuprinsă între 346—450; Knechtel, *Monete barbare din România*, în *BSNR*, 1913, an X, 19, ianuarie — iunie = zece imitații de pe originale ale lui Constantin cel Mare și ale urmașilor săi, din care un exemplar de pe o emisiune a lui Justinian; Dr. Severeanu, *Les monnaies frappées par la population thraco-romaine de la Moesie inferieure a l'epoque de Constantin le Grand*, în *BSNR*, XX, 1925, nr. 53—54, p. 18. Publică un număr de 23 piese.

³⁴ D. Tudor, *art. cit.* mai sus; W. Knechtel, *art. cit.*

³⁵ D. Severeanu, *art. cit.*

³⁶ Em. Condurachi, *art. cit.*; D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II, p. 352.

³⁷ *Ibidem*.

în orice caz în timpul când vechile emisiuni erau readuse în circulație datorită lipsei de numerar contemporan, ceea ce justifică re folosirea în perioada 364—450 a unor emisiuni din prima jumătate a secolului al IV-lea³⁸. Nu putem însă presupune că imitații ale emisiunilor mărunte din secolul al V-lea au circulat curent în secolele următoare, deoarece împrejurările politico-economice care au condiționat reforma monetară a lui Anastasius, nu mai justificau prelungirea unei stări de lucruri creată de factori excepționali. În al doilea rând, încă de la începutul secolului al VII-lea castellum-ul și așezarea de la Izvoarele erau distruse și părăsire, fapt ce poate fi susținut coroborând datele istorice despre pătrunderile avaro-slave cu lipsa materialelor arheologice pentru timpul posterior începutului secolului al VII-lea. La Dunărea de jos, pe plan economic, fenomenul își găsește explicația în criza sistemului sclavagist, care-și întinde rădăcinile spre începutul secolului al II-lea, iar pe plan istoric atrage atenția asupra situației create de tulburările întreținute de neamurile germanice și de dese incursiuni ale lui Atila, izgonit în cele din urmă de la Constantinopol de Marcian (450) pentru a muri trei ani mai târziu.

Literatura noastră numismatică nu a consacrat studii aparte emisiunilor mărunte, iar când în preocupările ei a intrat moneda imitată, tratarea s-a făcut pe o durată mai lungă, cuprinzând și imitații de pe emisiuni ale epocii constantiniene. Nici unul din studiile citate³⁹ nu publică imitații din secolul al V-lea, iar când depășesc epoca constantiniană discută imitații de pe originalele lui Magnentius, Iulian Apostatul sau Justinian. În ceea ce privește imitațiile epocii constantiniene, numărul lor ne pare minim în raport cu cantitatea de monedă studiată⁴⁰.

Cele mai bine de 2300 monede mărunte și peste 500 discuri de plumb (fig. 4), databile în secolul al V-lea, majoritatea complet degradate de-a lungul secolelor sub acțiunea conjugată a oxigenului din aer și agenților chimici din sol, dar aparținând cu siguranță epocii cercetate, ne-au furnizat 300 monede oficiale și imitații de bronz și un număr de 23 imitații din plumb, într-o stare de conservare mai mult sau mai puțin satisfăcătoare pentru a putea fi studiate. Încercarea de a izola ceea ce apare neîndoios oficial de acelea care datorită aspectului lor barbarizat, urmează a fi socotite ca emanând de la emitenți locali preocupați la un moment dat, în funcție de împrejurările politico-sociale și economice, să suplinească lipsa de numerar prin emisiuni proprii și anonime, nu dispune de informarea sau de mijloacele cele mai potrivite pentru eliminarea completă a erorilor. Dificultatea atribuirii acestor emisiuni unora sau altora din emitenții neoficiali va continua să persiste și să genereze erori, pînă când cercetări viitoare vor face mai multă lumină asupra evenimentelor care au frământat societatea veacului al V-lea în această periferică parte a imperiului.

³⁸ D. Tudor, în *Ist. Rom.*, I, 1960, p. 660.

³⁹ *Supra*, nota 33.

⁴⁰ W. Knechtel, *art. cit.*, „din imensa cantitate de monede imperiale numai 10 sînt imitate“.

Se cuvine subliniat încă de la început că nu numai imitațiile de bronz, dar și cele de plumb au luat drept model emisiuni oficiale ale mai tuturor împăraților romano-bizantini din secolul al V-lea.

Cu toate că lotul de monede de la Izvoarele nu oferă cercetătorului condițiile de studiu acordate de tezaur, faptul că totalizează un număr de exemplare apropiat de acela obișnuit în tezaure, cit și împrejurarea că nu sînt izolate în timp și se încadrează într-o epocă începută cu multe secole înainte și continuată cu un secol după, lasă suficiente căi de analiză și interpretare.

O primă constatare cu care intrăm în considerarea materialului numeric identificat, sumar descris în *Anexa* nr. 1, este numărul redus al pieselor încadrate în primul sfert al secolului al V-lea e.n. — numai 7 monede — ceea ce reprezintă abia 2,33% din total (fig. 1). Situația nu-și găsește pentru moment o explicație categorică, dacă nu uităm că la Sucidava din Dacia Ripensis, numărul monedelor din aceeași perioadă, aflate în cele 5 tezaure⁴¹, totalizează 331 exemplare, dar este în concordanță cu situația cunoscută în Dobrogea unde descoperirile din

Împăratul	Numărul monedelor pe perioade									Total
	395— 408	402— 408	408— 423	425— 450	450— 457	457— 474	474— 475 476— 491	475— 476	491— 518	
Arcadius	2									2
Honorius	2		1							3
Theodosius II		1		21						22
Marcian					28					28
Leo						64				64
Zeno							50			50
Basiliscus								1		1
Anastasius I									51	51
Neprecizați		1		78						79
TOTAL	4	2	1	99	28	64	50	1	51	300

Fig. 1. — Numărul monedelor repartizate pe împărați și perioade.

această etapă istorică nu sînt mai numeroase⁴². Probabil că și la Izvoarele s-au făcut simțite într-un fel, evenimentele care au dus la distrugerea cetății de la Celei între anii 408—423, deși acolo circulația și tezaurizarea nu a fost împiedicată, dacă nu cumva tezaurele respective au aparținut invadatorilor și nu populației sau ostașilor romani, căci după cîte se pare, în afară de monedele tezaurizate numărul celor găsite izolat și întîmplător, nu a atras atenția⁴³.

Următorul sfert de veac concentrează o treime din totalul monedelor identificate și cu toate că numai 21 exemplare aparțin cu siguranță domniei lui Theodosius II, credem că nu greșim atribuind tot acestui împărat și pe cele „neprecizate“, dacă nu în totalitate, în cea mai mare parte, căci nu este totuși exclus ca un număr redus să fi fost emise în numele lui Valentinian III.

Restul de aproximativ două treimi acoperă a doua jumătate a secolului, repartizîndu-se armonios între Leo, Zeno și Anastasius (fig. 1).

Nici descoperirile întîmplătoare și izolate de la Izvoarele nu izbutesc să facă lumină în situația economică și politică a perioadei 408—423 intrucît ca și în tezaurele de la Celei (cu o singură monedă de la Honorius sau Theodosius II) și în descoperirile de aici această perioadă nu a adus mai mult de o singură monedă, de la Honorius. Nu avem imaginea a ceea ce s-a putut petrece la Izvoarele (și la Celei) în perioada primului sfert al secolului, dar continuă să rămînă valabilă constatarea că, spre deosebire de situația de la Celei, la Izvoarele abundența de monede din al doilea sfert și din următoarele, argumentează în favoarea continuării vieții, după eventualele — și necesarele — refaceri, determinate de distrugeri de mici proporții. Această constatare ne încurajează să gîndim că numărul redus al monedelor dintre anii 408—425 nu constituie neapărat un indiciu al întreruperii vieții în castellum-ul de la Izvoarele, căci este mai mult decît probabil că au putut continua să circule emisiuni anterioare, în primul rînd de ale lui Arcadius și Theodosius I, prezente în număr suficient de mare.

Nimic surprinzător că din 165 monede pentru care am putut stabili centrele de emisiune, cele mai multe — 154 exemplare — provin din atelierele din Constantinopol, căci Izvoarele se află de secole în sfera de influență a Asiei anterioare iar după împărțirea imperiului (395) legăturile economice capătă o amploare justificată (fig. 2). Poate că ar trebui să fim preocupați de lipsa unor piese bătute în atelierele din Antiohia, deși în tezaurele de la Celei a fost identificat numai un singur exemplar din secolul al V-lea⁴⁴.

⁴¹ Gh. Poenaru Bordea, *Contributions à l'histoire du bas-empire romain à la lumière des deux trésors monétaires du IV—V siècles, découverts à Celeiu, în Dacia, N.S., 1970, XIV, p. 253—295.*

⁴² Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică, în Pontica IV, 1971, Constanța, p. 319—335.*

⁴³ Gh. Poenaru Bordea, *Contributions...*, p. 289.

⁴⁴ *Idem*, p. 269.

Pînă la analiza aprofundată a tuturor pieselor catalogate în *anexa* nr. 1, apreciem utilitatea menționării aparte a unor particularități: Învingînd rezistența opusă de precaritatea conservării, citim pe aversul exemplarului nr. 22, THEODSI... (fig. 7/1), eroare de grafie întilnită și la altă emisiune a acestui împărat⁴⁵. O prescurtare a numelui împăratului, mai degrabă decît o eroare de scriere, este vizibilă pe o monedă

Împăratul	Centre emitente					Total
	Constantinopolis	Heraclea SMHA	Cyzic SMKA	Nicomedia NIC	Thessalonica THS?	
Arcadius	2					2
Honorius	1		2			3
Theodosius II	10	1	7			18
Marcian	11					11
Leo	31			1	1	33
Zeno	47					47
Basiliscus	1					1
Anastasius I	50					50
TOTAL	153	1	9	1	1	165

Fig. 2. — Numărul monedelor, repartizate pe centre emitente și împărați.

de la Anastasius (nr. 300) unde numele acestuia este redus la ANASTS (fig. 7/11). În categoria erorilor trebuie menționată piesa lui Marcian (nr. 109) pe reversul căreia litera S din componența monogramului a fost redată negativ, deși piesa se bucură de o execuție calitativ meritorie și de menționarea, în exergă, a centrului emitent (fig. 7/2 ; 8/1).

Un număr de exemplare emise în numele lui Marcian, Leo, Zeno sau Anastasius, prezintă deosebiri în redarea monogramului, față de tipurile menționate în LRBC. Două piese de la Marcian (nr. 115—116) atrag atenția prin curbarea liniei care unește hasta din stînga a literei M cu hasta din dreapta, continuîndu-se în bucla superioară a literei R (fig. 7/3—4 ; 8/2). Toate exemplarele de la Leo cu monogramul 1 (nr. 145—164) se depărtează de monogramul de referință prin aceea că linia din

⁴⁵ *Idem*, p. 276.

partea inferioară a literei N, al cărei rost este de a forma împreună litera L, este oblică în jos, nu orizontală (fig. 7/5 ; 8/3). Deși monogramul redat astfel cum apare pe monedele noastre nu este menționat în LRBC nu lipsește de la Sabatier⁴⁶ sau de la Wroth⁴⁷.

Monogramul de pe o altă piesă a lui Leo (nr. 175) reproduce într-o bună măsură monogramul nr. 2, de care se deosebește prin aceea că litera O nu pare așezată pe o linioară orizontală, linia verticală din stînga are spre mijlocul părții externe un mic apendice orizontal, linia oblică de unire dintre liniile verticale este curbată în sus și între acestea și a doua linie verticală nu se află o linie frîntă, ci una dreaptă care unește mijlocul liniei curbe cu partea inferioară a liniei verticale (fig. 7/6 ; 8/4). Un monogram asemănător menționat și de Wroth⁴⁸, prezintă piesa nr. 176. Se deosebește totuși de precedentul prin aceea că linia de la partea inferioară a primei bare verticale este mai lungă și oblică în jos, iar linia oblică dintre cele două bare nu mai este curbă ci dreaptă (fig. 7/7 ; 8/5). Un al treilea monogram (fig. 7/8 ; 8/6) derivat din monogramul nr. 2 se află pe un exemplar atribuit de noi tot lui Leo (nr. 177) pentru motivul că se deosebește de prototipul din LRBC prin eliminarea altor detalii și menținerea în componența lui doar a literelor O și N redat negativ.

Între piesele atribuite lui Zeno, două fac excepție de la tipurile menționate în LRBC, ambele monograme fiind însă derivate din monogramul nr. 2. Pe prima piesă (nr. 222), oblica dintre cele două verticale este trasată (de sus în jos) de la dreapta spre stînga, invers față de LRBC, dar întocmai ca la Wroth⁴⁹, astfel că litera N pe care o închipuiește în cadrul monogramului din LRBC este negativă, dar poate fi interpretată ca Z, inițiala numelui împăratului (fig. 7/9 ; 8/7). O altă deosebire rezultă din trasarea curbă a apendicelui din partea superioară a verticalei din dreapta, redat printr-o linie frîntă în LRBC. Cea de a doua piesă atribuită lui Zeno, reduce monogramul la un pătrat secționat de o oblică (fig. 7/10 ; 8/8). După felul cum este așezată moneda, oblica împreună cu cele două verticale redau, pe rînd litera Z sau N. Dimensiunile monedei ar putea fi cauza pentru care alte detalii ale monogramului lipsesc, ele căzînd în acest caz în afara flanului monetar, ca și coroana, parțial vizibilă la precedentă.

Monogramul de pe moneda lui Anastasius cu eroare grafică (nr. 300) pe lîngă lipsa semnelor din capătul superior al verticalelor (OV), care se poate datora imprimării sau conservării defectuoase, aduce în plus în componența sa, litera S, element care-l deosebește sigur de unicul monogram indicat în LRBC pentru acest împărat (fig. 7/12 ; 8/9).

În sfîrșit, trecem sub o ultimă menționare un *aes* 4 de la Leo (nr. 178) emis la N I C (*omedìa*), necunoscut în LRBC pentru acest centru emitent.

⁴⁶ Sabatier, I, pl. I, 23, pl. VII, 9.

⁴⁷ W. Wroth, *Catalogue of the Coins of the Wandals.*, index III, p. 326.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*. (capătul drept, nu curb).

Întrucît sumara menționare cu caracter preliminar scoate în evidență un număr destul de mare de elemente noi, sporirea strădaniei la reluarea și aprofundarea examinării, care se impune, va îmbogăți și mai mult cunoștințele asupra emisiunilor din secolul al V-lea. Vor trebui examinate comparativ detaliile, în special de revers, ale unor emisiuni din care dispunem de piese numeroase, ca la Theodosius II (și neprecizate) tipul cu *cruce și coroană*, atît de variat, monogramele lui Zeno și tipul cu *împărăteasă* și b/E în cîmp, din domnia lui Leo.

Monedele sau pseudo-monedele de plumb găsite la Izvoarele, catalogate în *Anexa nr. 2* constituie o excepție pentru numismatica epocii și ariei geografice în care se încadrează. Printr-o serie de detalii și pentru considerentele care urmează, noi le includem în rîndul pieselor destinate să înlesnească schimbul, cu alte cuvinte printre monede. Ca aspect general unele piese sînt mult apropiate tipurilor monetare, un exemplu tipic în această privință fiind piesa cu monogramul lui Anastasius (nr. 17) imprimat corect (fig. 13/17). O astfel de piesă, dacă era colorată asemănător celor de bronz, putea fi confundată ușor cu acestea, căci atît aversul cît și reversul, cel puțin la piesele bine executate, redau oarecum aspectul general dacă nu și amănunțele. Lipsa totală a legendei de pe avers nu era de natură să atragă atenția, căci nici cele de bronz nu conțineau întotdeauna legendă, fie măcar din motivul că fiind de modul mic, legenda cădea în afara flanului.

Am căutat să facem o distincție netă între ceea ce considerăm noi monedă — discurile de plumb cu cel puțin o față imprimată — și celelalte obiecte discoidale, din același metal, complet lipsite de relief, cu toate că un astfel de disc și-a găsit locul într-un tezaur⁵⁰. Indiferent de rolul pe care discurile neimprimite l-au jucat în economia secolului al V-lea la Dunărea de jos, chiar dacă în fapt vor fi circulat alături de moneda de bronz, ca un înlocuitor al acesteia la un moment dat, ezităm să le atribuim calitatea de semn al valorii, atît timp cît sînt lipsite și de cele mai elementare condițiuni care conferă acest titlu: greutate constantă și marca autorității. Ele pot constitui un înlocuitor al monedei dar nu pot fi monedă. Raportînd numărul discurilor neștampilate la numărul monedelor și al monedelor de plumb, se constată că ele reprezintă 25% din totalul pieselor neatribuite și 167% față de numărul celor atribuite, depășind de peste 22 ori numărul pieselor de plumb (fig. 3).

Revenind la plumburile ștanțate trebuie să recunoaștem că oricît de asemănătoare cu tipurile monetare, nu sînt niciodată identice. Tehnica grosolană a unora, lipsa legendei, portretele stilizate, convenționale, barbarizate, imprimă pieselor de plumb un caracter oarecum original, comparabil în unele cazuri, doar cu presupusele imitații din bronz. Raportate la numărul monedelor atribuite, monedele de plumb reprezintă 7,66%, un procent totuși destul de mare în comparație cu numărul pieselor imitate în bronz, în alte epoci.

Cîteva dintre monedele de plumb permit observații în legătură cu tehnica executării lor. Astfel, exemplarele de sub nr. 13 și 18 (fig. 12,

⁵⁰ Gh. Poenaru Bordea, *Contributions...*, p. 263, nr. 395.

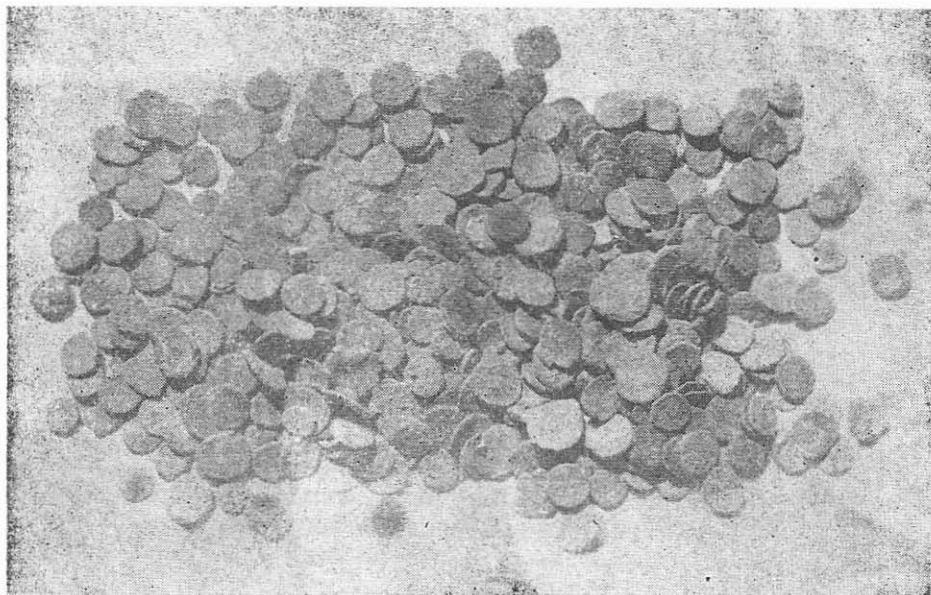
14) redau pe revers trei și respectiv două segmente de cerc pe care le interpretăm drept fragmente ale cercurilor perlate sau ale coroanelor din jurul monogramelor. În această situație este de observat că imprimarea unor astfel de monede se făcea cu tipare care conțineau mai multe

Materialul comparat	Procent față de:			
	Monede neprecizate (2000)	Monede atribuite (300)	Discuri de plumb (500)	Monede de plumb (22)
Monede neprecizate (2000)	—	63 %	400 %	8 695 %
Monede atribuite (300)	15 %	—	75 %	1 304 %
Discuri de plumb (500)	25 %	167 %	—	2 173 %
Monede de plumb (22)	1.15 %	7,66	4,60 %	—

Fig. 3. — Situația procentuală a monedelor și a discurilor de plumb.

negative, realizându-se cu același tipar, în același timp, un număr oarecare de exemplare, din plăci de plumb, nu din discuri dinainte pregătite. Constatarea ne obligă să respingem ipoteza că discurile de plumb au fost destinate unor emisiuni și adaugă un argument nou, acelaia că majoritatea lor fiind foarte subțiri, ar fi dobândit prin ștanțare o grosime mult inferioară celor ștanțate.

Fragmentele de foaie de plumb, din care s-au decupat cu unelte adecvate, discuri de dimensiuni întâlnite atât la monedele de plumb cât și la celelalte discuri (fig. 5) par să rezulte de la decuparea discurilor simple, nu a celor monetiforme. O examinare mai atentă a unor monede de plumb și a discurilor simple, identifică numeroase exemplare cu marginile frumos rotunjite, ceea ce exclude eventualitatea desprinderilor din foaia de metal și indică procedeul obținerilor prin presarea unor pastile sau bobite. În fața acestor evidențe de neînălțurat, înclinăm să credem că pentru realizarea monedelor de plumb și a discurilor s-a recurs atât la tehnica decupării izolat sau simultan, din placa metalică, dar și la presarea în clește sau prin ciocănire, a pastilelor. Oricare ar fi fost metoda adoptată, defectele sînt numeroase, unele piese fiind imprimate deosebit de excentric (nr. 20—22), altele purtînd urme de ștanțare negativă (nr. 23). Cîteva dintre plumburile ștanțate sînt de-a dreptul rebuturi (nr. 20—23) și existența lor la Izvoarele nu-și găsește explicația decît dacă se acceptă că emiterea lor se făcea aici. Sîntem constrînși, așadar,

a

b

Fig. 4. — Discuri de plumb neștanțate (a) ; detaliu (b).

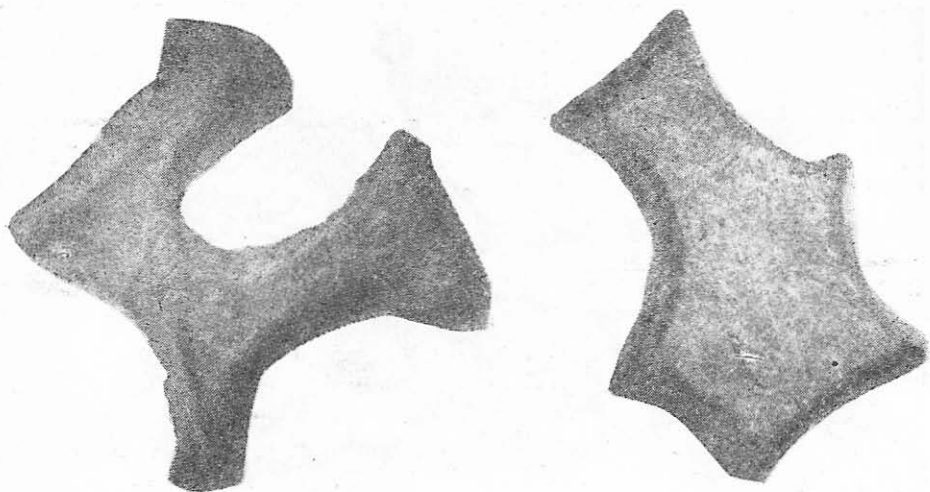

Fig. 5. — Resturi de foi de plumb din care s-au decupat discuri.

să admitem că la Izvoarele a funcționat la un moment dat un atelier în care erau imitate în plumb monede ale împăraților din secolul al V-lea. Că avem de-a face cu imitații și nu cu esuri sau prototipuri originale pregătite pentru confecționarea tiparelor necesare emisiunilor pseudo-oficiale, se înțelege din însuși faptul că nu s-au găsit și exemplare luate din bronz, identice.

Reversul pieselor de plumb — căci și de data aceasta, ca și la monedele de bronz, ne vom referi exclusiv la reversuri, fiind mai caracteristice și uneori evident sub atenția executanților care au omis în câteva rânduri aversurile — sînt suficient de variate și cu unele excepții, permit identificarea cu ușurință a tipurilor pe care le imită.

Exemplele nr. 1—2 derivă fără îndoială din emisiuni ale unor împărați ca Arcadius, Honorius, Valentinian III sau Theodosius II, tipul *cruce* și *CONCORDIA AUGGG*, ori tipul *cruce în coroană*, bătute în prima jumătate a secolului al V-lea. Dat fiind că la Izvoarele nu au fost identificate piese emise în numele lui Valentinian III, iar cele cu cruce identificate au fost bătute la Constantinopol în numele lui Theodosius II (cu o singură excepție pentru Arcadius) și doar una la Heraclea, centre în care nu sînt cunoscute emisiuni similare ale lui Valentinian III, presupunem că plumburile cu cruce au luat drept model emisiuni ale lui Theodosius II. Deși în secolul al VI-lea Justinian bate monede cu cruce, lipsa unor astfel de piese la Izvoarele nu ne îngăduie să coborîm datarea plumburilor în timpul lui, sau după Justinian.

Plumbul cu nr. 3 poate fi considerat, pe baza unei analize sumare a reversului, că imită originale similare cu bronzurile nr. 25—27 din *anexa nr. 1*, tipul *V T X X X V*, emis în al doilea sfert al secolului al V-lea pentru Theodosius II.

Asemănarea monogramelor de pe plumburile nr. 4—5 cu monogramele lui Marcian este evidentă. Exemplarul nr. 4 redă litera S negativ, întocmai ca pe una din piesele de bronz.

Cele două piese care înfățișează lei (nr. 6—7) diferă între ele ca factură dar și în ce privește poziția leilor, cel de al doilea redând leul cu partea anterioară spre dreapta, invers de cum apare pe monedele lui Leo. O redare oarecum asemănătoare se întâlnește pe o monedă atribuită lui Justinian⁵¹. Nu ne pare totuși esențial pentru a data plumbul monetar în secolul al VI-lea, cu atât mai mult că nici acest tip monetar nu a apărut la Izvoarele.

Piesa pe reversul căreia — dacă în adevăr — descifrăm un personaj în picioare (nr. 8), urmează să o considerăm tot o imitație de pe unul din tipurile lui Leo.

O serie de monograme, întregi sau fragmentare, ar putea fi atribuite domniei lui Zeno. Între ele, în primul rând acela cu ω în partea inferioară a unei haste verticale (fie că sînt redată în pozitiv sau negativ, în relief sau scobit: nr. 9—10, 23). Tot printre emisiunile lui Zeno trebuie căutată originea plumbului cu nr. 12 și în sfîrșit, a celui cu nr. 16, al cărui revers chiar dacă nu reproduce întocmai monogramul lui Zeno (nr. 2) este cu siguranță o barbarizare a lui. Plumburile nr. 20—21, cu reversurile imprimate parțial, pot deriva din tipuri ale lui Zeno, dar și din monogramul lui Anastasius, existent întreg și bine conservat pe plumbul nr. 17. Plumburile nr. 11, 13, 15, 18 și 19 pot fi interpretate ca imitații ale aceluiași împărat, chiar dacă ceea ce s-a imprimat din monogramul lui Anastasius pe exemplarul nr. 19 se aseamănă cu un revers al lui Justinian.

O piesă oarecum deosebită de celelalte prin execuția extrem de barbarizată (nr. 14) face să ne gîndim la unele piese atribuite de Wroth lui Justinian, dar fără a exclude posibilitatea imitării unui astfel de original (nici acesta nu a apărut la Izvoarele!) încercăm apropierea fie de tipul lui Zeno (monogram nr. 3), fie de tipul lui Anastasius.

Unele exemplare (nr. 20, 22) reproduc pe revers, fragmentar, cercuri concentrice. Mai degrabă decît o dublare a *cercului perlat*, considerăm că în atenția gravorului a stat redarea coroanei cu două rînduri de frunze din jurul monogramelor de pe monede.

Mărturisim că ne scapă motivul pentru care unele monede de plumb și unele discuri au fost mușcate ca pentru a se încerca duritatea metalului, căci nici un indiciu nu ne duce cu gîndul la metale prețioase (fig. 6).

★

Materialul numismatic datat în secolul al V-lea e.n. găsit la Izvoarele, prin însăși natura lui de monedă fără valoare intrinsecă, constituie o dovadă indubitabilă, pînă la proba contrarie, că locul respectiv de pe limes, s-a bucurat în acel timp de un regim special, de o liniște relativă,

⁵¹ Sabatier, I, nr. 148, pl. XVII, 35.

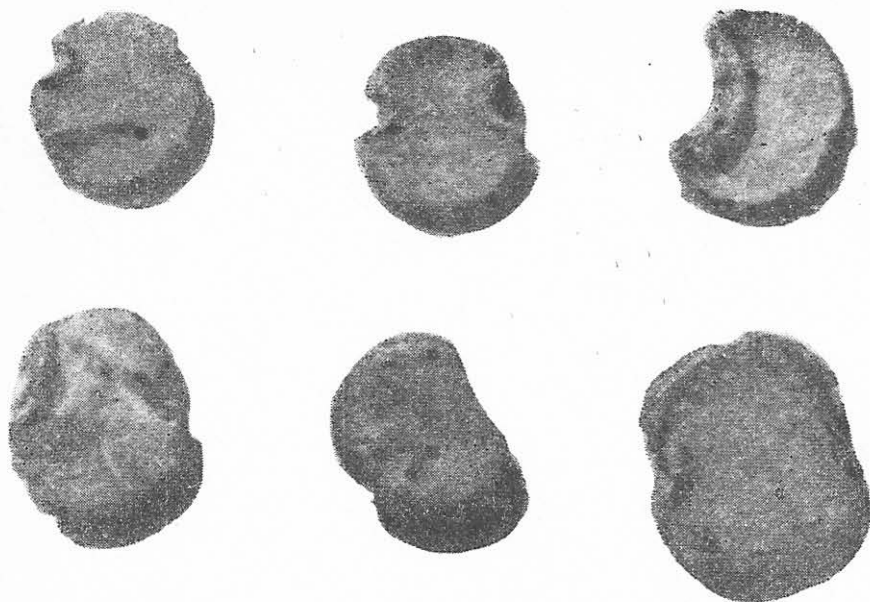

Fig. 6. — Discuri de plumb cu urme de încercare a calității metalului cu dinții.

suficientă să permită locuirea și activitățile economice. Nu avem temeiuri să bănuim că a putut fi adus în circulație mai târziu, din alte părți ale imperiului căci în secolul al VI-lea așezarea de la Izvoarele a putut să dispună și a dispus de monedă suficientă atât de nominal mic cât și de nominal mare, ceea ce ne determină convingerea că și imitațiile de plumb țin pas apropiat cu emisiunile originale.

Factorii care au determinat apariția acestor imitații la Izvoarele, în afară de factorii generali amintiți la început, nu se lasă deocamdată sesizați cu precizie, iar ipotezele sînt pentru moment premature. Pornind de la realitățile pe care le dezvăluie descoperirile monetare asupra cărora am stăruit, cercetarea viitoare va sesiza noi posibilități de investigație pe drumul pe care noi am făcut doar primii pași.

ANEXA Nr. 1

În dorința de a evita repetările în prezentarea materialului numismatic, ne-am folosit, de cîte ori necesitatea a impus, de prescurtările lucrării *Late roman bronze coinage (LRBC)*, partea a doua (*Bronze roman imperial coinage of the Later empire*) semnată de R.A.G. Carson și J.P.C. Kent, ediția 1960. Astfel, în descrierea aversurilor am utilizat cifrele arabe pentru indicarea legendelor, corespunzător tabelului din lucrarea de referință, urmate de litere capitale în paranteză, care cu ajutorul indicațiilor din LRBC identifică detaliile busturilor. Indicația 1 (B) la Av. lui Arcadius, corespunde legendei DN ARCADI-VSPFAVG și bustului drapat, cu diademă perlată. Indicația (2) după Rv. VIRTUS-EXERCITI sau (21) după GLORI — A ROMA — NORVM, trimit la explicațiile ample din

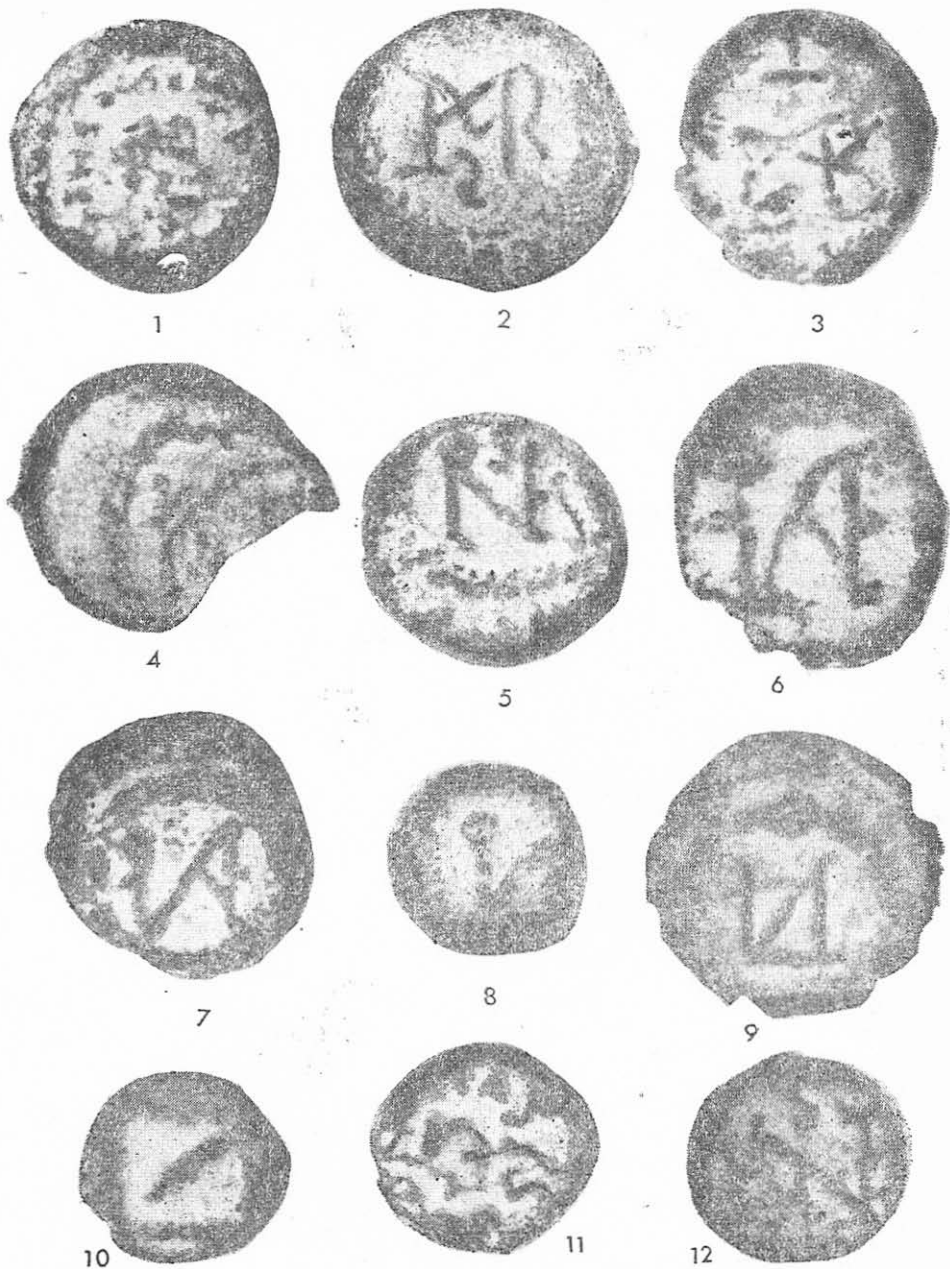

Fig. 7. — Monede din secolul al V-lea, diferite reversuri și două aversuri (1, 11).

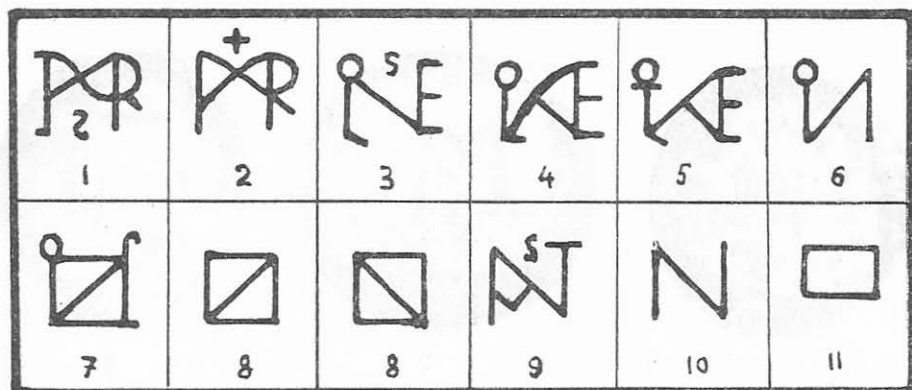

Fig. 8. — Monograme pe monede de bronz (1—9) și de plumb (10—11).

LRBC. Pentru aceleași rațiuni am păstrat numerotarea monogramelor și am introdus propria noastră numerotare numai la monogramele necunoscute în LRBC. Spre a evita confuziile am precedat numărul monogramului de numărul figurii, atunci când ne-am referit la acestea din urmă.

În descrierea materialului numismatic am derogat de la metoda folosită în LRBC, clasificând nu după centrele emitente ci urmărind ordinea cronologică a împăraților, practică determinată de starea de conservare a majorității pieselor studiate și în egală măsură de nevoia de a urmări în orice moment perioada istorică. Bineînțeles că acolo unde a fost cazul, în perioada de domnie, monedele au fost grupate pe centre emitente.

Nu am mai indicat AE în dreptul fiecărei monede căci toate, fără nici o excepție, sînt bătute din acest metal și am socotit suficientă menționarea aes 3 pentru cele câteva monede de acest modul, toate celelalte încadrîndu-se în categoria aes 4.

Monedele cu corespondent în LRBC sînt identificate și cu numărul de ordine din partea a doua a acestei lucrări.

395—408

Arcadius

1. Av. 1 (B)
Rv. CONCOR[—DIA AVGGG],
cruce
ex. CON [SA]
0,44 gr., 11 mm.
LRBC, 2221
2. Av. 1 (B)
Rv. VIRTVS — EXERCITI (2)
ex. CONS [A]
1,75 gr., 17 mm.
LRBC, 2205 (A E 3)

Honorius

3. Av. 1 (B)
Rv. VIRTUS — [EXERCITI] (2)
ex. CON [SA]
1,92 gr., 17 mm.
LRBC, 2206 (A E 3)

4. Av. 1 (T)
Rv. CONCORD [I — AAVGG]
ex. SMKA
1,68 gr., 15/18 mm. (ovală)
LRBC, 2587 (A E 3)

408—423

5. Av. 1 (B)
Rv. GLORI-AROMA-NORVM (21)
ex. S M K A
1,52 gr., 15 mm.
LRBC, 2591 (A E 3)
- 402—408

Theodosius II

6. Av. 1 (B)
Rv. CONCO [R-DIA AVGGG],
cruce
ex. SMHA
0,77 gr., 11 mm.
LRBC, 1998

Arcadius, Honorius
sau Theodosius II

7. Av. 1 (B), 1 (B), 2 (B)
Rv. CON[*COR-DIA AVGGG*],
cruce
ex. [SM] N [A]
0,68 gr., 11 mm. (rombică)

425—450

Theodosius II

8. Av. 1 (B)
Rv. Cruce în coroană
ex. CON
0,98 gr., 11 mm.
L R B C, 2239
9. Idem,
0,92 gr., 12 mm.
10. Idem,
0,85 gr., 10 mm.
11. Idem,
1,05 gr., 10 mm.
12. Idem,
1,08 gr., 11 mm.
13. Idem,
0,55 gr., 10 mm.
14. Idem,
0,50 gr., 9 mm.
15. Idem,
ex. S M K A
1,16 gr., 14 mm
L R B C, 2604
16. Idem,
ex. SMK [A]
1,39., 12 mm.
17. Idem,
1,22 gr., 12 mm.
18. Idem,
1,21 gr., 13 mm.
19. Av. 2 (B)
Rv. Idem
0,88 gr., 11 mm.
L R B C, 2605
20. Av. 1 (B)
Rv. Idem
0,71 gr., 12 mm.
L R B C, 2604
21. Idem,
1,07 gr., 12 mm.
22. Av. D N THEODSI [...]
Rv. Cruce în coroană
ex. (fără ?)
0,95 gr., 10 mm.
23. Av. 1 (B)
Rv. Cruce în coroană
ex. ?
1,01 gr., 12 mm.

24. Av. 2 (B)
Rv. Ca mai sus
ex. ?
1,33 gr., 12 mm.
25. Av. 2 (B)
Rv. VT-XXX-V
ex. [CON]
0,84 gr., 11 mm.
LRBC, 2244
26. Idem,
0,82 gr., 10 mm.
27. Idem,
0,57 gr., 9 mm.
28. Av. 1 (B), 2 (B)
Rv. Monogram 1
ex. [CON] sau [NIC]
0,89 gr., 9 mm.
LRBC, 2245 — 46 sau 2462

Theodosius II sau Valentinian III

Monede de tipul *cruce în coroană* în stare de conservare mediocră, nu se poate determina împăratul și centrul emitent. Sînt bătute în numele lui Theodosius II în unele dintre atelierele din Antiohia, Cyzic, Nicomedia, Constantinopol, Heraclea și probabil, o parte în numele lui Valentinian III, la Cyzic, Av. 3 (B), LRBC, 2606.

29. Av. 2 (B)
Rv. Cruce în coroană
ex. ?
1,20 gr., 14 mm.
30. Idem, 1,09 gr., 13 mm.
31. Idem, 0,59 gr., 13 mm.
32. Idem, 0,84 gr., 13 mm.
33. Idem, 1,03 gr., 14 mm.
34. Idem, 0,93 gr., 13 mm.
35. Idem, 1,34 gr., 12 mm.
36. Idem, 1,63 gr., 12 mm.
37. Idem, 0,91 gr., 12 mm.
38. Idem, 0,92 gr., 12 mm.
39. Idem, 0,93 gr., 12 mm.
40. Idem, 0,82 gr., 13 mm.
41. Idem, 0,84 gr., 11 mm.
42. Idem, 1,10 gr., 12 mm.
43. Idem, 0,82 gr., 11 mm.
44. Idem, 0,72 gr., 11 mm.
45. Idem, 0,82 gr., 11 mm.
46. Idem, 0,65 gr., 10 mm.
47. Idem, 0,56 gr., 10 mm.
48. Idem, 0,88 gr., 11 mm.
49. Idem, 1,16 gr., 13 mm.
50. Idem, 0,86 gr., 11 mm.
51. Idem, 0,71 gr., 11 mm.
52. Idem, 0,85 gr., 11 mm.
53. Idem, 0,95 gr., 11 mm.

54. Idem, 1,05 gr., 11 mm.
 55. Idem, 0,80 gr., 11 mm.
 56. Idem, 0,98 gr., 10 mm.
 57. Idem, 0,70 gr., 11 mm.
 58. Idem, 0,86 gr., 10 mm.
 59. Idem, 0,69 gr., 12 mm.
 60. Idem, 0,73 gr., 10 mm.
 61. Idem, 0,88 gr., 10 mm.
 cu lipsă
 62. Idem, 0,63 gr., 13 mm.
 cu lipsă.
 63. Idem, dar coroana din cerc de
 puncte, 0,30 gr., 12 mm.
 64. Idem, coroană 0,38 gr., 11 mm.
 cu lipsă.
 65. Idem, 1,00 gr., 11 mm.
 66. Idem, 0,60 gr., 10 mm.
 67. Idem, 0,90 gr., 12 mm.
 68. Idem, 0,78 gr., 10 mm.
 69. Idem, 1,20 gr., 10 mm.
 70. Idem, 0,79 gr., 11 mm.
 71. Idem, 0,71 gr., 10 mm.
 72. Idem, 0,70 gr., 11 mm.
 73. Idem, 0,79 gr., 12 mm.
 74. Idem, 0,65 gr., 11 mm.
 75. Idem, 0,70 gr., 10 mm.
 76. Idem, 0,60 gr., 11 mm.
 77. Idem, 0,67 gr., 11 mm.
 78. Idem, 0,66 gr., 10 mm.
 79. Idem, 0,92 gr., 11 mm.
 80. Idem, 0,81 gr., 10 mm.
 81. Idem, 0,70 gr., 11 mm.
 82. Idem, 0,55 gr., 10 mm.
 83. Idem, 0,64 gr., 11 mm.
 84. Idem, 0,63 gr., 10 mm.
 85. Idem, 0,79 gr., 11 mm.
 86. Idem, 0,59 gr., 11 mm.
 87. Idem, 0,75 gr., 10 mm.
 88. Idem, 0,36 gr., 11 mm.
 (contur neregulat)
 89. Idem, 0,80 gr., 12 mm.
 90. Idem, 0,65 gr., 10 mm.
 91. Idem, 0,84 gr., 10 mm.
 92. Idem, 0,61 gr., 10 mm.
 93. Idem, 0,74 gr., 10 mm.
 94. Idem, 0,80 gr., 10 mm.
 95. Idem, 0,52 gr., 10 mm.
 96. Idem, 0,80 gr., 9 mm.
 97. Idem, 0,83 gr., 10 mm.
 98. Idem, 1,00 gr., 10 mm.
 99. Idem, 0,73 gr., 10 mm.
 100. Idem, 1,02 gr., 10 mm.
 101. Idem, 0,58 gr., 10 mm.
 102. Idem, 0,63 gr., 11 mm.
 103. Idem, 0,78 gr., 10 mm.
 104. Idem, 0,92 gr., 10 mm.
 105. Idem, 1,06 gr., 10 mm.
 106. Idem, 0,70 gr., 11 mm.
107. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram 1
 ex [CON]
 0,77 gr., 11 mm.
 L R B C 2247
 108. Idem
 0,58 gr., 10 mm.
 109. Idem, dar în monogram¹S
 (fig. 7/2 ; 8/1)
 ex. CON
 1,48 gr., 10 mm (groasă)
 110. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram 4
 ex. CON
 1,33 gr., 10/11 mm.
 L R B C, 2249
 111. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram 7
 ex. CON
 1,08 gr., 12 mm.
 L R B C, 2250
 112. Idem,
 0,78 gr., 10 mm.
 113. Idem,
 1,27 gr., 10 mm. (groasă)
 114. Idem,
 1,07 gr., 10 mm.
 115. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram asemănător cu
 nr. 7 dar liniile oblice, curbe
 (fig. 7/3 ; 8/2).
 ex. ?
 0,82 gr., 10 mm.
 116. Av. ?
 Rv. Monogram 6 sau 7, dar liniile
 oblice, curbe (fig. 7/4)
 ex. ?
 0,85 gr., 10/12 mm. (ruptă)
 117. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram 6 sau 7
 ex. ?
 0,66 gr., 10 mm. (spartă)
 118. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram 7
 ex. CON
 1,27 gr., 10 mm. (groasă)
 119. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram 1, 2, 4 sau 7
 ex. CON
 1,12 gr., 11 mm.
 L R B C, 2247, 2248, 2249, 2250 ?
 120. Av. 1 (B)
 Rv. Monogram (?)
 ex. CO[N]
 1,15 gr., 10/12 mm (dublă batere).

Un număr de 14 monede (121—
 134) emise de Marcian, cu mono-

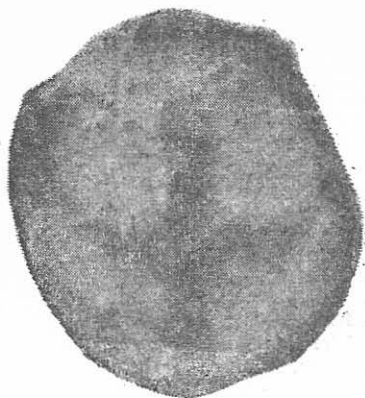
- gramul și centrul emitent neprecizabil, datorită degradării).
121. Av. 1 (B) 1,05 gr., 11 mm.
 122. Idem, 1,20 gr., 11 mm.
 123. Idem, 1,21 gr., 11 mm.
 124. Idem, 1,12 gr., 11 mm.
 125. Idem, 0,88 gr., 11 mm.
 126. Idem, 1,22 gr., 10 mm.
 127. Idem, 1,20 gr., 10 mm.
 128. Idem, 1,12 gr., 10 mm.
 129. Idem, 0,78 gr., 10 mm.
 130. Idem, 1,00 gr., 10 mm.
 131. Idem, 0,85 gr., 10 mm.
 132. Idem, 0,66 gr., 10 mm.
 133. Idem, 0,67 gr., 10 mm.
 134. Idem, 0,68 gr., 9 mm.
- 457 — 474
Leo
135. Av. 1 (B) sau 1 (AB)
 Rv. Leu ghemuit, în coroană
 ex. CON
 0,79 gr., 11 mm.
 L R B C, 2260 sau 2261
136. Idem, 1,32 gr., 10 mm.
 137. Idem, 0,63 gr., 10 mm.
 138. Idem, 1,10 gr., 11 mm.
 139. Idem, 0,93 gr., 9 mm.
 140. Idem, 0,93 gr., 10 mm.
 141. Idem, 0,92 gr., 10 mm.
 142. Idem, 0,85 gr., 11 mm.
 143. Idem, 1,47 gr., 11 mm.
 144. Idem, 1,22 gr., 10 mm.
145. Av. 2 (B), 3 (B), 1 b (B)
 Rv. Monogram 1, dar linia din partea inferioară a primei haste a literei N, oblică în jos, nu orizontală (fig. 7/5 ; 8/3).
 ex. CON
 0,95 gr., 10 mm.
 L R B C, 2262—2264
 Sabatier pl. VII/9 ; Wroth, p. 326
- Monede cu același monogram, dar întrucât exerga cade în afara flanului, iar aversul este de obicei degradat, nu se poate preciza în care centre emitente au fost bătute. În L R B C tipul respectiv figurează sub nr. 2612—Cyzic, 2262—2264 — Constantinopol, 1882 — Thessalonica.
146. 0,75 gr., 9 mm.
 147. 0,89 gr., 10 mm.
 148. 0,72 gr., 8 mm.
 149. 0,93 gr., 9 mm.
 150. 1,11 gr., 11 mm.
 151. 0,70 gr., 8 mm.
 152. 1,02 gr., 10 mm.
153. 0,57 gr., 9 mm.
 154. 1,32 gr., 10 mm.
 155. 0,81 gr., 9 mm.
 156. 0,75 gr., 9 mm.
 157. 1,22 gr., 9 mm.
 158. 1,02 gr., 9 mm.
 159. 0,80 gr., 11 mm.
 160. 0,65 gr., 9 mm.
 161. 0,47 gr., 9 mm.
 162. 0,41 gr., 9 mm.
 163. 0,65 gr., 10 mm.
 164. 0,75 gr., 9 mm.
165. Av. 12 (B)
 Rv. Împărat cu captiv și *
 ex. CON
 1,07 gr., 10 mm.
 L R B C, 2266
166. Același avers, fără stea (?) și exerga căzută în afara flanului. Pot fi emise de monetăriile din Constantinopol sau Nicomedia.
 1,09 gr., 11 mm.
167. Idem, 1,00 gr., 11 mm.
 168. Idem, 1,21 gr., 11 mm.
 169. Idem, 0,81 gr., 13 mm.
 170. Idem, 1,24 gr., 10 mm.
 171. Idem, 0,61 gr., 9 mm.
172. Av. 8 (B)
 Rv. Monogram 1 (A) (Thessalonica)
 ex. [T H S]
 0,85 gr., 8 mm.
 L R B C, 1883
173. Av. 12 (B), 10 a (B) (Constantinopol) sau 2 (B) (Cyzic)
 Rv. Monogram 2
 ex [CON] sau [CVZ]
 0,61 gr., 8 mm.
 LRBC, 2270—71 (CON) sau 2613 (CVZ)
174. Idem, 0,87 gr., 9 mm.
175. Av. Bust spre dr. și urme de legendă.
 Rv. Monogram fig. 7/6 ; 8/4
 0,60 gr., 10 mm.
176. Av. Bust spre dr.
 Rv. Monogram fig. 7/7 ; 8/5
 0,84 gr., 10 mm.
 Wroth p. 326
177. Av. Sters
 Rv. Monogramul de mai sus, parțial (?), fig. 7/8 ; 8/6
 0,37 gr., 7 mm.
178. Av. Bust spre dreapta.
 Rv. Împărăteasa, în cimp b/E
 ex. NIC
 1,16 gr., 10 mm.
 L R B C, necunoscut la Nicomedia. Asemănare cu nr. 2272—75 (fără ex.).

179. Monedă tipul împărătească, în
cîmp b, E
Av. 12 B, 13 B, 9 B, 11 B ?
Rv. Ca mai sus, dar stilizat diferit.
ex. (fără)
0,83 gr., 10 mm.
L R B C, 2272—2275 (?) (Constantinopol).
180. Idem, 1,07 gr., 10 mm.
181. Idem, 0,73 gr., 10 mm.
182. Idem, 0,94 gr., 10 mm.
183. Idem, 1,00 gr., 10 mm.
184. Idem, 0,75 gr., 10 mm.
185. Idem, 0,94 gr., 10 mm.
186. Idem, 0,57 gr., 10 mm.
187. Idem, 0,68 gr., 10 mm.
188. Idem, 1,27 gr., 10 mm.
189. Idem, 0,85 gr., 11 mm.
190. Idem, 0,78 gr., 11 mm.
191. Idem, 0,82 gr., 10 mm.
192. Idem, 0,99 gr., 11 mm.
193. Idem, 0,69 gr., 9 mm.
194. Idem, 0,90 gr., 11 mm.
195. Idem, 1,20 gr., 12 mm.
196. Idem, 1,18 gr., 11 mm.
197. Idem, 0,85 gr., 11 mm.
198. Av. 12 (B) [DNL] — EO
Rv. șters
0,77 gr., 11 mm.
- 474 — 475 ; 476 — 491
Zeno
199. Av (B)
Rv. Monogram 1
ex. (fără)
0,80 gr., 12 mm.
L R B C, 2279 (Constantinopol)
200. Idem, 0,82 gr., 11 mm.
201. Idem, 0,71 gr., 10 mm.
202. Idem, 0,86 gr., 9 mm.
203. Idem, 0,70 gr., 10 mm.
204. Idem, 0,78 gr., 8 mm.
205. Idem, 0,78 gr., 10 mm.
206. Idem, 0,64 gr., 9 mm.
207. Idem, 0,73 gr., 9 mm.
208. Idem, 0,59 gr., 8 mm.
209. Idem, 0,98 gr., 9 mm.
210. Idem, 0,60 gr., 9 mm.
211. Idem, 1,12 gr., 8 mm.
212. Idem, 0,66 gr., 8 mm.
213. Idem, 0,38 gr., 8 mm.
214. Idem, 0,68 gr., 8 mm.
215. Idem, 0,45 gr., 8 mm.
216. Idem, 0,45 gr., 6 mm.
217. Idem, 0,97 gr., 8 mm.
218. Idem, 0,80 gr., 9 mm.
219. Idem, 0,68 gr., 8 mm.
220. Idem, 0,68 gr., 8 mm.
221. Idem, 0,89 gr., 7 mm.
222. Av. (B)
Rv. Monogram fig. 7/9 ; 8/7, asemănător cu nr. 2 (LRBC, 2280)
ex. (fără)
0,55 gr., 11 mm.
Wroth, p. 326
223. Av. (B)
Rv. Monogram fig. 7/10 ; 8/8
ex. (fără)
0,47 gr., 7 mm.
224. Av. (B)
Rv. Monogram 3
ex. (fără)
1,61 gr., 13 mm.
225. Idem, 0,73 gr., 8 mm.
226. Idem, 0,56 gr., 8 mm.
227. Idem, 0,97 gr., 9 mm.
228. Idem, 0,53 gr., 10 mm.
229. Idem, 1,02 gr., 9 mm.
230. Idem, 1,15 gr., 10 mm.
231. Idem, 0,53 gr., 8 mm.
232. Idem, 0,79 gr., 8 mm.
233. Idem, 0,43 gr., 8 mm.
234. Idem, 0,87 gr., 9 mm.
235. Idem, 0,71 gr., 8 mm.
236. Idem, 0,73 gr., 8 mm.
237. Idem, 1,03 gr., 9 mm.
238. Idem, 0,78 gr., 7 mm.
239. Idem, 0,62 gr., 9 mm.
240. Idem, 1,08 gr., 9 mm.
241. Idem, 0,68 gr., 8/10 mm.
242. Idem, 0,88 gr., 9 mm.
243. Idem, 0,42 gr., 8 mm.
244. Idem, 0,79 gr., 8 mm.
245. Idem, 0,83 gr., 8 mm.
246. Idem, 0,68 gr., 8 mm.
247. Idem, 0,74 gr., 9 mm.
248. Idem, 1,57 gr., 10 mm.
- 475 — 476
Basiliscus
249. Av. (B)
Rv. Monogram 2 a
ex. (fără)
1,03 gr., 9 mm.
L R B C, 2286 (Constantinopol).
- 491 — 518
Anastasius I
250. Av. (B)
Rv. Monogram 1
ex. (fără)
0,70 gr., 10 mm.
L R B C, 2288
251. Idem, 0,82 gr., 8/10 mm.
252. Idem, 0,42 gr., 7 mm.

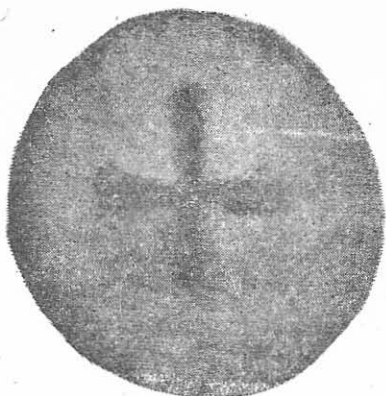
253. Idem, 0,63 gr., 8 mm.	277. Idem, 0,51 gr., 9 mm.
254. Idem, 1,16 gr., 10 mm.	278. Idem, 0,68 gr., 8 mm.
255. Idem, 0,59 gr., 10 mm. (cu lipsă)	279. Idem, 0,54 gr., 9 mm.
256. Idem, 0,39 gr., 8 mm.	280. Idem, 0,70 gr., 9 mm.
257. Idem, 0,45 gr., 6 mm.	281. Idem, 0,64 gr., 8 mm.
258. Idem, 0,84 gr., 10 mm.	282. Idem, 0,54 gr., 8 mm.
259. Idem, 0,74 gr., 9 mm.	283. Idem, 0,72 gr., 9 mm.
260. Idem, 0,40 gr., 6 mm.	284. Idem, 0,57 gr., 8 mm.
261. Idem, 0,39 gr., 8 mm.	285. Idem, 0,79 gr., 8 mm.
262. Idem, 0,43 gr., 9 mm.	286. Idem, 0,56 gr., 8 mm.
263. Idem, 0,53 gr., 9 mm.	287. Idem, 0,56 gr., 9 mm.
264. Idem, 0,39 gr., 7 mm.	288. Idem, 0,63 gr., 8 mm.
265. Idem, 0,43 gr., 7 mm.	289. Idem, 0,75 gr., 9 mm.
266. Idem, 0,29 gr., 7 mm.	290. Idem, 0,42 gr., 8 mm.
267. Idem, 0,37 gr., 7 mm.	291. Idem, 0,68 gr., 9 mm.
268. Idem, 0,49 gr., 8 mm.	292. Idem, 0,44 gr., 9 mm.
269. Idem, 1,17 gr., 10 mm. (ruptă)	293. Idem, 0,75 gr., 9 mm.
270. Idem, 0,73 gr., 8 mm.	294. Idem, 0,82 gr., 10 mm.
271. Idem, 0,67 gr., 8 mm.	295. Idem, 0,50 gr., 9 mm.
272. Idem, 0,44 gr., 9 mm. (ruptă)	296. Idem, 0,55 gr., 8 mm.
273. Idem, 0,97 gr., 10 mm.	297. Idem, 0,55 gr., 8 mm.
274. Idem, 0,96 gr., 8 mm.	298. Idem, 0,45 gr., 8 mm.
275. Idem, 0,74 gr., 8 mm.	299. Idem, 0,48 gr., 9 mm.
276. Idem, 0,43 gr., 8 mm.	300. Av. (B) DN ANASTS (fig. 7/11) Rv. Monogram fig. 7/12 ; 8/9 ex. ? (sau fără) 0,66 gr., 7 mm.

ANEXA nr. 2.

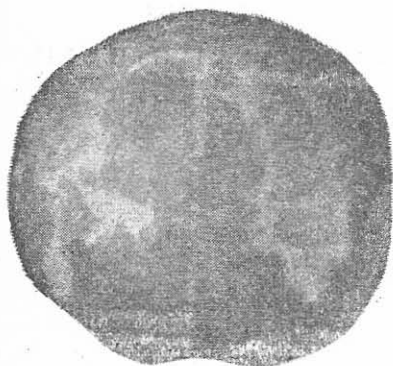
1. Disc monetiform cu margini neregulate, ușor oval.
Av. Neted, fără indicii despre existența obișnuitei efigii.
Rv. Cruce cu brațe egale. Urme de încercare cu dinții a calității metalului. Diametrul 9/8 mm ; greutate 0,63 gr., Fig. 9/1.
2. Disc asemănător cu precedentul, mai rotund și mai subțire.
Av. Neted.
Rv. Cruce quadrata, puțin reliefată, cu extremitățile ușor globulare. Diametrul 9 mm ; greutate 0,43 gr. Fig. 9/2.
3. Disc ușor oval.
Av. Bust spre dreapta, probabil diademat. Detaliile șterse datorită conservării deficitare.
Rv. Numărul xxx suprapus de o cruce cu brațe egale (greacă). Sub număr o linie orizontală. Diametrul 9/10 mm ; greutate 0,55 gr. Fig. 9/3.
4. Disc monetiform.
Av. Bust spre dreapta cu detaliile estompate de imprimarea defectuoasă și datorită conservării mediocre. Ștanța aplicată excentric, spre partea inferioară.
Rv. Monogramul împăratului Marcian, în variantă apropiată de nr. 3. Excentric spre stînga și în sus. Cerc perlat numai în dreapta și jos. Diametrul 9/10 mm ; greutatea 0,93 gr. Fig. 9/4.
5. Disc monetiform imitînd unele monede ale aceluiași împărat.
Av. Bust, excentric spre stînga sus, parțial și abia perceptibil.
Rv. Monogramul împăratului. Imprimarea și conservarea se opun încădrării sigure într-o variantă. Diametrul 8 mm ; greutatea 0,83 gr. Fig. 10/5.
6. Disc cu conturul neregulat.
Av. neted, cu o proeminență aproape de marginea discului.
Rv. Leu spre stînga, într-un cerc. Coada animalului întoarsă în sus, pe toată lungimea lui. Imprimarea excentrică spre stînga a lăsat în afara discului protoma animalului și parte din cercul înconjurător. Execuția nu lămurește în ce măsură cercul urma să fie perlat sau este redarea stîngace a unei coroane. Diametrul 9 mm ; greutatea 0,79 gr. Fig. 10/6.

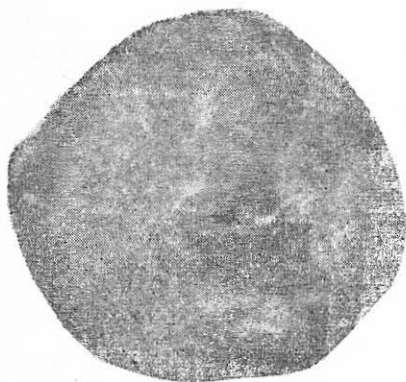
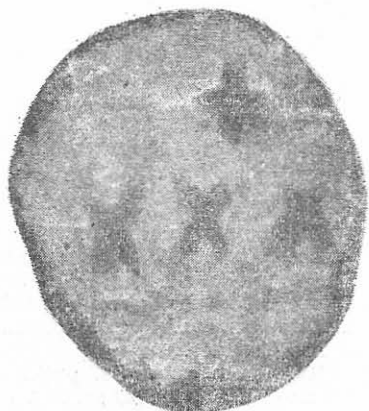
1

2

3

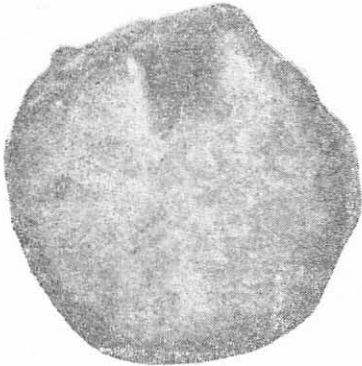

4

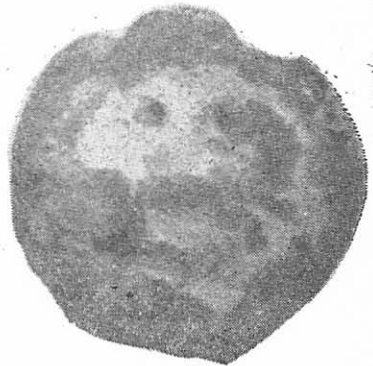
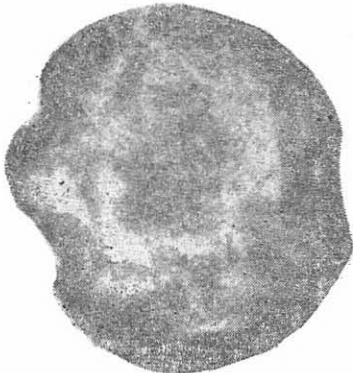

5

6

7

Fig. 10. — Plumburi monetiforme.

7. Disc ușor eliptic.

Av. Bust spre dreapta, împodobit cu cunună de perle. Resturi din cercul înconjurător.

Rv. Marginile pastilei ușor ridicate închid un animal — probabil leu — în salt spre dreapta, cu capul întors înapoi.

Pe muchii urme de dinți. Diametrul 8/9 mm; greutate 0,80 gr. Fig. 10/7.

8. Disc monetiform.

Av. Cap diademat, spre dreapta. Imprimare parțială datorită neconcordanței dintre dimensiunile efigiei și suprafața redusă a discului.

Rv. În câmpul aproape neted, unele prelungiri verticale greu de deslușit; probabil un personaj în picioare. Diametrul 8 mm; greutate 0,83 gr. Fig. 11/8.

9. Disc de dimensiuni reduse.

Av. Neted.

Rv. Monogram imprimat excentric și parțial, variantă a monogramului împăratului Zeno (nr. 10). Se disting bine părți din hastele literei N, cu bara orizontală, de jos, a literei E, aflată în ligatură cu precedenta și litera ω continuată cu prima hastă a semnului fonetic, N. Diametrul 7 mm; greutate 0,35 gr. Fig. 11/9.

10. Disc de formă rotundă.

Av. Neted.

Rv. Într-un cerc imprimat excentric în sus și parțial, o parte dintr-un monogram asemănător cu precedentul dar inversat. Se disting: hasta diagonală a literei N redată invers și hasta verticală din dreapta continuată din ω . În realitate este hasta din stânga răsturnată în dreapta prin ștanțarea negativă a monogramului. Diametrul 8 mm; greutate 0,68 gr. Fig. 11/10.

11. Plumb monetiform, cu contur neregulat.

Av. Bust spre dreapta, într-un cerc perlat, vizibil în dreapta sus, imprimarea suficient de reliefată dar relieful și detaliile nivelate prin eroziune.

Rv. Monogram imprimat excentric spre stânga și în sus. Se distinge litera N, cu ultima hastă barată la extremitatea superioară de o linie orizontală. Celelalte elemente ale monogramului, fie că se disting mai greu (ca legătura unghiulară dintre primele două haste), fie că au rămas în afara flanului, pot fi deduse reconstituindu-se monogramul din figura 13/17. Diametrul 8/7 mm; greutate 0,60 gr. Fig. 11/11.

12. Disc monetiform.

Av. Cap diademat, spre dreapta, în cerc, imprimat excentric în jos și parțial.

Rv. Monogram redând semnul N, în ligatură în unghiul superior cu semnul θ . Cerc perlat în jumătatea inferioară. Diametrul 8 mm; greutate 0,45 gr. Fig. 12/12.

13. Disc monetiform.

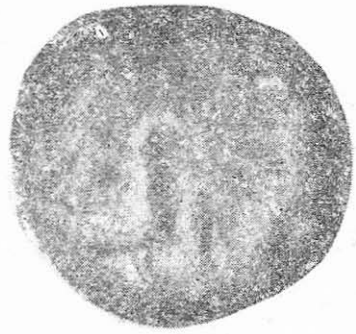
Av. Cap spre dreapta. Nas și bărbie proeminente. Capul pare acoperit cu o năframă, ceea ce îi dă un aspect feminin.

Rv. Se disting trei segmente de cerc, aparținând la tot atâtea cercuri. În interiorul celui mai mare este suficient de vizibil un unghi format din două linii unite la un capăt și constituie, după toate probabilitățile, partea superioară, din stânga, a literei N. Diametrul 7 mm; greutate 0,49 gr. Fig. 12/13.

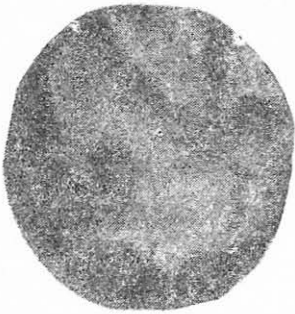
14. Disc de aspect poligonal și grosime variabilă.

Av. Imprimarea excentrică și redarea deosebit de stilizată a imaginii permit totuși — cu minime posibilități de eroare — să se distingă un cap redat printr-o linie (sprinceana?) și un punct (ochiul) suprapuse de un șir de puncte (diadema din perle), totul înconjurat de o elipsă. Probabil că efigia mai cuprindea elemente anatomice dar acestea au căzut în afara flanului. Între cercul amintit și perimetrul discului, un spațiu neobișnuit de lat.

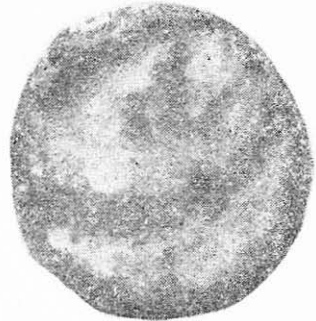
Rv. Litera N, redată din trei linii cu duct neregulat, înconjurată de un cerc — de fapt o linie frântă — parțial imprimat, vizibil în partea superioară și în dreapta. Restul, fie că nu a fost redat, fie că a depășit flanul. Diametrul 8/7 mm; greutate 0,35 gr. Fig. 12/14; 8/10.

8

9

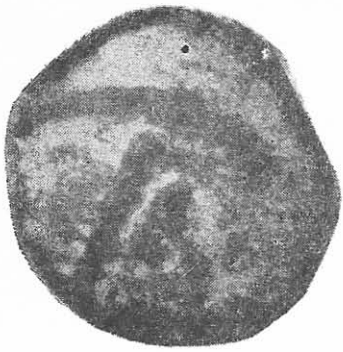

10

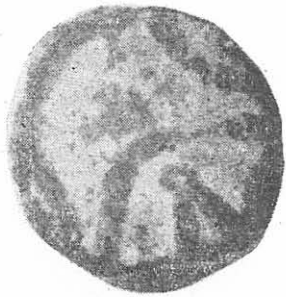
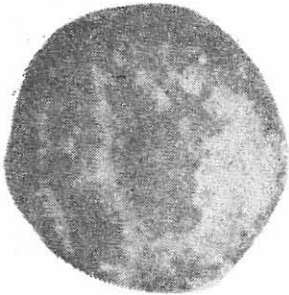

11

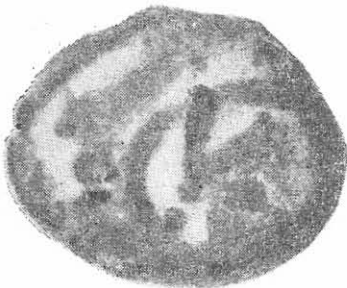
Fig. 11. — Plumburi monetiforme.

12

13

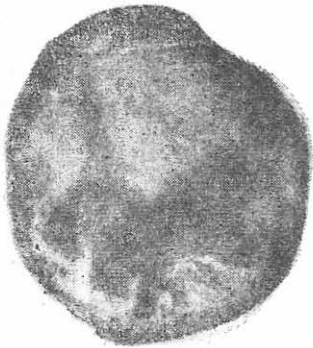

14

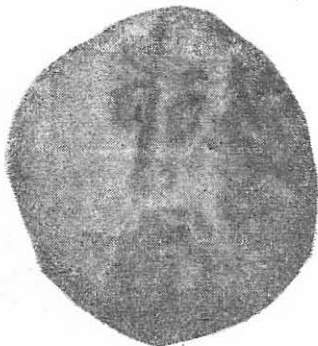
Fig. 12. — *Plumburi monetiforme*.

15

16

17

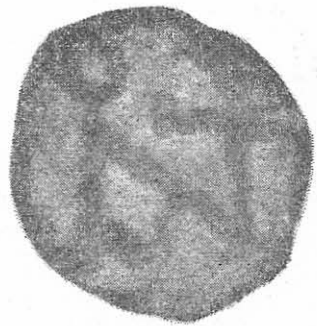
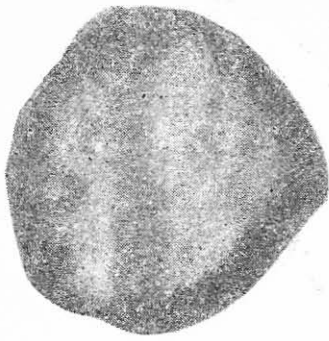
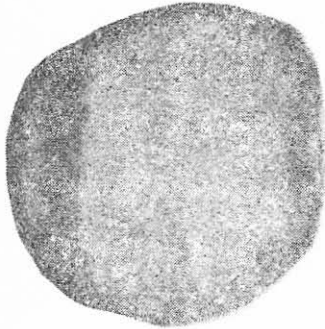
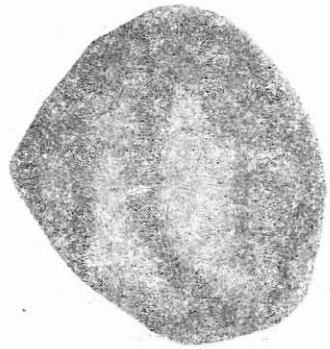

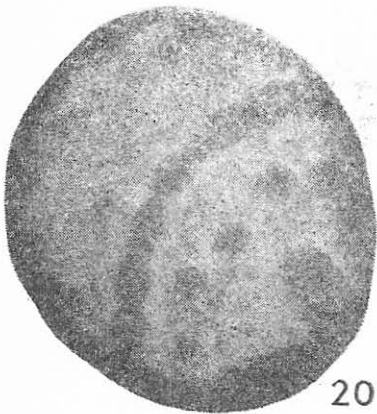
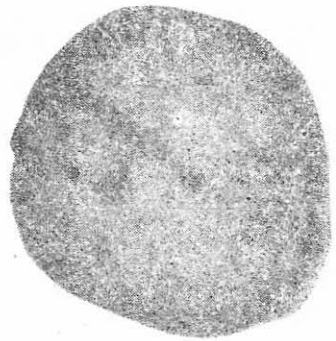
Fig. 13. — Plumburi monetiforme.

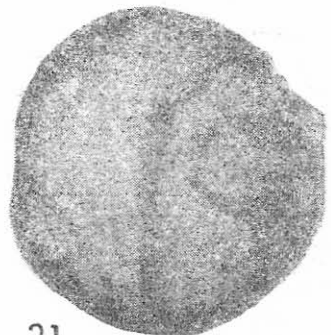
18

19

20

21

Fig. 14. — Plumburi monetiforme.

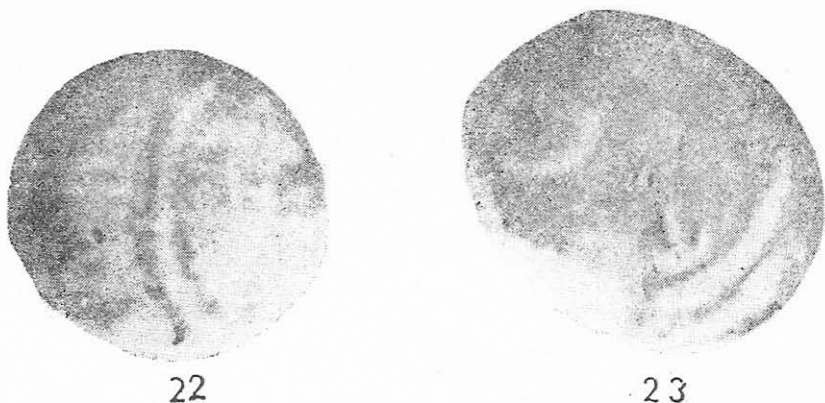

Fig. 15. — Plumburi monetiforme.

15. Disc monetiform, cu contur regulat.

Av. Cap spre dreapta, cu nasul în prelungirea frunții și buze proeminente. Prelungire excesivă a părții posterioare, sugerind o deosebită podoabă capilară. Cercul perlat vizibil numai în partea superioară, restul, depășind marginile pastilei, nu s-a imprimat.

Rv. Partea din stînga a unui monogram de tipul celui din figura 13/17, mărginit de un segment al cercului care, într-o imprimare centrată, urma să înconjure monogramul. Diametrul 9 mm, greutate 0,97 gr. Fig. 13/15.

16. Pastilă monetiformă cu vizibile urme de corodare sub acțiunea nisipului și a apei.

Av. Acțiunea mecanică și chimică a agenților din mediul în care a fost găsit au modificat amprenta sigilară, desfigurînd bustul obișnuit pe aversurile monetare.

Rv. Dreptunghi format din linii în relief, cu eventuale prelungiri. Diametrul 8 mm ; greutate 0,50 gr. Fig. 13/16 ; 8/11.

17. Pastilă monetiformă cu contur regulat.

Av. Bust diademat spre dreapta ; acoperă întregul cîmp al discului.

Rv. Monogramul împăratului Anastasius. Diametrul 7 mm ; greutate 0,47 gr. Fig. 13/17.

18. Disc ușor neregulat.

Av. Un relief linear al cărui sens nu poate fi sesizat.

Rv. Fragment din partea dreaptă a monogramului împăratului Anastasius. Se distinge partea care sugerează semnul A, suprapusă de 0. Cercul înconjurător fiind deplasat spre dreapta cu întreaga amprentă monetară, s-a imprimat sub formă de segment. În partea stîngă un scurt segment dintr-un alt cerc apropiat tipologic de primul. Diametrul 7/8 mm ; greutate 0,56 gr. Fig. 14/18.

19. Disc ușor neregulat.

Av. O linie perlată secantează discul. Probabil intenția agentului a fost să realizeze un cerc perlat, dar nu ne este clar cum acesta a devenit linie dreaptă.

Rv. Pe cîmpul pastilei, neted, semnul A, deplasat spre stînga. Diametrul 8 mm ; greutate 0,67 gr. Fig. 14/19.

20. Disc elipsoidal.

Av. Neted. Cerc perlat imprimat parțial datorită deplasării patriței spre stînga. În interiorul cercului, un rînd circular de puncte, de asemeni imprimat parțial din aceeași cauză. În spre centrul sistemului, o proeminență pe care o interpretăm ca fiind unul din capetele unghiulare ale literei N. Diametrul 9,10 mm ; greutate 1,06 gr. Fig. 14/20.

21. Disc neregulat.

Av. Neted.

Rv. Segment dintr-un cerc excentric și parțial imprimat, spre dreapta. În spațiul din interior, unghiul superior al literei N suprapus de semnul 0. Diametrul 8 mm; greutate 0,45 gr. Fig. 14/21.

22. Disc de formă rotundă.

Av. Neted.

Rv. Două segmente concentrice perlate. În spațiul din interiorul lor nu se disting elemente de amprentă. Diametrul 8 mm; greutate 0,43 gr. Fig. 15/22.

23. Disc elipsoidal.

Av. Arc de cerc, perlat, incus. În aria lui, un sistem de linii cu caracter ornamental al cărui sens nu a putut fi sesizat.

Rv. Urme incuse, probabil din litera ω , continuată cu prima hastă a literei N, redată în negativ. Diametrul 9,10 mm; greutatea 0,80 gr. Fig. 15/23.

LA PETITE MONNAIE ROMANO-BYZANTINE DU Ve S. DE N. È. ET QUELQUES RÉPLIQUES EN PLOMB DE IZVOARELE, DISTRICT DE CONSTANTZA

Résumé

Sur la rive droite du Danube, à environ 2,5 k en aval du village Izvoarele (Pîrjoaia), qui se trouve aujourd'hui dans la commune Lipnița, district de Constanța, il existe un complexe archéologique conservant des vestiges de la culture matérielle de l'époque du fer, ainsi que du matériel numismatique à partir du Ve s. av. n. è. (des monnaies histriennes à roue), jusqu'au VIe s. de n. è. (une monnaie de Maurice Tibère, frappée en 584—585), époque à laquelle la cité et le site civil romano-byzantin furent probablement ravagés pendant les incursions des Avars et des Slaves.

L'analyse des sources historiques, à défaut de monuments épigraphiques qui indiqueraient avec certitude le nom du site, a mené à la conclusion que les importants vestiges de cette partie du „limes“ danubien appartiennent à la Sucidava de la Mésie.

Au cours des deux dernières décennies a pu être ramassée sur la plage lavée par les eaux, une grande quantité de monnaies, dont 2300 exemplaires frappés dans les limites du Ve s. de n. è. Parmi celles-ci, 300 seulement ont pu être identifiées, les autres étant complètement dégradées par l'action conjuguée de l'oxygène de l'atmosphère et des agents chimiques du sol. Elles furent frappées sous le règne des empereurs Arcadius, Honorius, Theodosius II, Marcian, Leo, Zeno, Basiliscus et Anastasius, la plupart à Constantinople, quelques-unes seulement à Cyzique, Héraclée, Nicomédie et Thessalonique. Il faut mentionner parmi elles une monnaie de Théodosius II, à légende erronée (THEODSI), une autre d'Anastasius, au nom abrégé (ANASTS), un revers de Marcianus, la lettre S étant écrite à l'envers, des variantes aux types déjà connus, une variante de monogramme à une pièce de Leo, des variantes à l'un des monogrammes de Zeno. Un exemplaire frappé au nom de Leo porte en exergue l'indication NIC(omedia), centre émetteur qui n'est pas mentionné pour ce type de monnaies dans la catalogue signé par R. A. G. Carson et J. P. Kent (Late roman bronze coinage = LRBC, deuxième partie).

On a également ramassé, des ruines de la cité, dispersées par les eaux du Danube, plus de 500 disques en plomb, ayant la dimension des monnaies aes 4, en même temps que 23 pièces du même matériel, qui imitent des types monétaires des empereurs Théodosius II, Marcianus, Leo, Zeno et Anastasius. La plupart

sont imprimées excentriquement, sur un seul côté; c'est un travail négligemment exécuté, ayant l'aspect d'un rebut.

Par sa nature même, la matériel numismatique émis au Ve s. de n. è. est constitué de monnaies sans valeur intrinsèque. D'autre part, comme les monnaies n'ont pas été trouvées dans un trésor, c'est un argument indubitable — jusqu'à une éventuelle preuve du contraire — du fait que l'endroit du „limes“, c'est-à-dire la présumée Sucidava, a joui d'une vie relativement tranquille, qui permettait qu'elle fût habitée et qu'on y déployât une activité économique à une époque où la plupart des centres économiques et militaires de la Dobroudja étaient réduits en cendre, par le va-et-vient des Huns et de leurs alliés.

Il n'y a aucun fondement pour nous faire supposer que ces monnaies auraient été mises en circulation à une époque ultérieure, étant donné qu'au VIe s. le site de Izvoarele pouvait disposer, et a effectivement disposé, de monnaie suffisante, ce qui nous détermine à croire que les imitations en plomb sont également contemporaines des pièces originales.

L'aspect de rebut de quelques imitations en plomb, ainsi que certaines plaques de ce métal dont on a découpé des disques, sont autant de preuves qui certifient que les monnaies de plomb ont été fabriquées sur place.

Table des figures

Fig. 1. Le nombre des monnaies, réparties selon les empereurs et les périodes.

Fig. 2. Le nombre des monnaies, réparties par centres d'émissions et empereurs.

Fig. 3. Situation des monnaies et des disques de plomb, calculée en pour-cent des monnaies.

Fig. 4. Disques de plomb non matricés (a) ; détail (b).

Fig. 5. Débris de plaques de plomb, dont on a découpé des disques.

Fig. 6. Disques de plomb conservant les traces laissées par ceux qui ont vérifié la qualité du métal avec leurs dents.

Fig. 7. Monnaies du Ve s. ; différents revers et deux avers (1, 11).

Fig. 8. Monogrammes sur des monnaies de bronze (1—9) et de plomb (10—11).

Fig. 9. Plombs ayant la forme de monnaies.

Fig. 10. Plombs ayant la forme de monnaies.

Fig. 11. Plombs ayant la forme de monnaies.

Fig. 12. Plombs ayant la forme de monnaies.

Fig. 13. Plombs ayant la forme de monnaies.

Fig. 14. Plombs ayant la forme de monnaies.

Fig. 15. Plombs ayant la forme de monnaies.

DIE RÖMISCH-BYZANTINISCHEN KLEINMÜNZEN DES 5. Jh. UND EINIGE BLEIREPLIKEN VON IZVOARELE, KREIS CONSTANȚA

Zusammenfassung

Auf dem rechten Donauufer, etwa 2,5 km abwärts vom Dorf Izvoarele (Pîrjoaia), heute zur Gemeinde Lipnița, Kr. Constanța gehörig, befindet sich ein archäologischer Fundverband mit Resten von Sachkultur aus der Eisenzeit und Münzen, die ausgehend vom 5. Jh.v.u.Z. (historische Münzen mit Rad) und bis zum 6. Jh. (Münzen von Maurizius Tiberius ausgegeben zwischen 584 und 585) zu datieren sind, als die Festung und die zivile römisch-byzantinische Siedlung im Laufe der awarisch-slawischen Einfälle verwüstet wurden.

Die Untersuchung der historischen Quellen führte, in Ermangelung von Inschriften, die den Namen der Siedlungen mit Gewißheit angegeben hätten,

zur Folgerung, daß die wichtigsten Spuren dieses Teils des Donau-Limes von Sucidava in Mönsien stammen.

In den letzten beiden Jahrzehnten konnten auf dem von der Donau bespülten Ufer Münzen gesammelt werden, davon 2300 Stück in den Grenzen des 5 Jh.u.Z. ausgegeben wurden. Nur 300 davon konnten bestimmt werden, denn die übrigen sind von dem Sauerstoff der Luft und den chemischen Agenzien des Bodens völlig verwittert. Sie wurden zur Zeit geprägt in der die Kaiser Arcadius, Honorius, Theodosius II., Marcianus, Leo, Zeno, Basiliskus und Anasthasius herrschten, u.zw. in Konstantinopel; bloß einige in Kyzikos, Herakleea, Nikomedia und Thessaloniki. Erwähnt seien: Eine Münze von Theodosius II., mit der fehlerhaften Inschrift (THEODSI), eine andere von Anasthasius mit dem gekürzten Namen (ANASTS), ein Rs. von Marcianus mit dem negativ geschriebenen S-Buchstaben, andere Abarten zu den bekannten Typen, eine Monogrammvariante zu einer Münze von Leo, Varianten von einem der Monogramme des Zeno. Eine Münze, die in Leos Namen geprägt wurde, hat in der Inschrift den Hinweis Nic(omedia), ein Münzzentrum, das im Katalog von R. A. G. Carson und J. P. Kent (Late roman bronze coinage — LRBC, zweiter Teil) für diesen Münztyp nicht angegeben ist.

In den von der Donau durchwühlten Resten der Festung wurden 500 Bleischeiben gehoben, die von der Größe der Assen 4 sind, zusammen mit 23 Exemplaren ebenfalls aus Blei, die die Münztypen der Kaiser Theodosius II., Marcianus, Leo, Zeno und Anasthasius nachahmen. Die meisten sind exzentrisch, einseitig geprägt, nicht sorgfältig ausgearbeitet und können eher als Ausschuß betrachtet werden. Weil die im 5. Jh. ausgegebenen Münzen, die durch ihre Art Münzen ohne Wert an sich sind und auch nicht gehortet aufgefunden wurden, bilden sie bis zum Gegenbeweis einen unbestreitbaren Beweis, daß die entsprechende Stelle am Limes, das vermutliche Sucidava, sich einer verhältnismäßigen Ruhe erfreute, die ausreichte, um die Besiedlung und ökonomischen Tätigkeiten zu einer Zeit zu gestatten, zu der die meisten der ökonomischen und militärischen Zentren der Dobrudscha von den Einfällen der Hunnen und ihres Gefolges zu Schutt und Asche gemacht waren.

Es gibt keine Gründe um anzunehmen, daß sie zu einer späteren Zeit in Umlauf gebracht wurden, denn im 6. Jh. konnte die Siedlung von Izvoare über genügend Münzen verfügt haben, und hat es auch, was dazu veranlaßt, anzunehmen, daß auch die Nachahmungen aus Blei gleichzeitig sind mit den Originalen.

Der Aspekt von Ausschuß den einige Bleinachahmungen und -platten haben, aus denen man Scheiben ausgestanzt hat, sind genügend Beweise, daß die Bleimünzen an Ort und Stelle angefertigt wurden.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Nach Kaisern und Zeitperioden geliederte Münzanzahl.
- Abb. 2. — Nach Münzstätten und Kaisern gegliederte Münzanzahl.
- Abb. 3. — Prozentsatz der Münzen und Bleischeiben.
- Abb. 4. — Ungestanzte Bleischeiben (a); Detail (b).
- Abb. 5. — Abfall von Bleiblech, aus dem Münzscheiben ausgestanzt wurden.
- Abb. 6. — Bleischeiben mit Bleispuren zum Versuch der Güte des Metalls.
- Abb. 7. — Münzen des 5. Jh., verschiedene Rückseiten und zwei Kopfseiten (1. 11).
- Abb. 8. — Monogramm auf Bronzenmünzen (1—9) und auf Bleimünzen (10—14).
- Abb. 9. — Münzförmige Bleischeiben.
- Abb. 10. — Münzförmige Bleischeiben.
- Abb. 11. — Münzförmige Bleischeiben.
- Abb. 12. — Münzförmige Bleischeiben.
- Abb. 13. — Münzförmige Bleischeiben.
- Abb. 14. — Münzförmige Bleischeiben.
- Abb. 15. — Münzförmige Bleischeiben.

C. SCORPAN

SACIDAVA ȘI UNELE PROBLEME STRATIGRAFICE ȘI CRONOLOGICE ALE LIMES-ULUI ȘI DOBROGEI ROMANE. (SECOLUL V E.N. ÎN ARHEOLOGIA DOBROGEANĂ)

Între Rasova și Dunăreni, pe un deal înalt de pe malul drept al Dunării, se află punctul numit Musait, unde se mai vedeau pe vremuri temelile unor ziduri și de unde întâmplarea a scos la lumină câteva inscripții.

Deschiderea șantierului arheologic și efectuarea primelor săpături, în 1969, 1970 și 1971 au fost determinate de mai multe cauze. Prima dintre ele a rezultat din identificarea, în urma interpretării izvoarelor literare și a documentelor epigrafice descoperite, a cetății de la Musait cu antica Sacidava. O altă cauză constă în necesitatea cercetării și cunoașterii limesului dunărean în zona dobrogeană. În sfârșit, existența la Musait a unor condiții favorabile unei cercetări sistematice și imboldul dat de descoperirea în acest punct a unor interesante inscripții și a unor materiale arheologice.

Numele de *Sacidava* ne este cunoscut din izvoarele literare antice. În *Notitia Dignitatum*, Sacidava este indicată ca localitate în care staționa *Cuneus equitum scutariorum* — unitatea de cavalerie cea mai sudică din provincia Scythia, situată între *Cuneus equitum stablesianorum* de la Sucidava — la sud (aceasta fiind cea mai nordică unitate pe limes din Moesia Secunda) și *Cuneus equitum Solensium* de la Capidava — la nord¹. În acest izvor aflăm deci și primele indicii pentru localizarea Sacidavei între Capidava la nord și Sucidava la sud².

La Procopius localitatea apare sub numele de Skedeba³.

Gr. Florescu a încercat localizarea Sacidavei la Topalu⁴, la nord de Capidava, cu toate informațiile din izvorul amintit. În general, ipoteza sa a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor⁵.

¹ *Notitia Dignitatum, Pars Orientis*, XXXIX și XL, în *Izvoarele istoriei României*, II, 1970, p. 209—210.

² A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*. în *Dacia*, NS, XIV, 1970, p. 297.

³ *De aedificiis*, IV, 11, 20. *Izvoarele istoriei României*, II, 1970, p. 472—473.

⁴ *Dacia*, NS, I, 1957, p. 237.

⁵ R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, Buc., 1968, p. 274 și harta.

În 1958 a fost descoperită la Musait o inscripție funerară, publicată de N. Gostar, pe baza căreia autorul emite pentru prima dată ipoteza localizării Sacidavei la Musait⁶. Inscripția a fost pusă în amintirea *exarchului Proclinus*, în sec. IV e.n., de către unitatea de cavalerie din care făcea parte — un *numerus equitum*⁷. Autorul susține că aceasta poate fi considerată totuna cu *cuneus equitum Scutariorum* ce se afla la Sacidava, adică castrul de la Musait unde piatra funerară fusese mai târziu refolosită la refacerea zidurilor. Cu rezerve, ipoteza a fost apoi acceptată de I. Barnea⁸.

În anul 1964 a fost descoperit la Rasova (12 km sud de Axiopolis — Cernavoda) un miliar de calcar cu o inscripție păstrată în întregime, publicată de A. Rădulescu⁹. Stîlpul miliar a fost ridicat în vremea împăratului Dacius (anii 249—251) și, ceea ce este esențial, indică distanța de 4000 de pași de la Sacidava (adică exact cei 7 km ce despart așezarea antică de la Rasova de castrul de la Musait). Această descoperire clarifică definitiv problema localizării Sacidavei. În concordanță cu această descoperire, au fost din nou analizate izvoarele literare demonstrându-se identificarea Sacidavei la Musait¹⁰.

În 1958 la Musait a fost descoperită o altă inscripție funerară în limba latină ce fusese refolosită ca piatră de construcție¹¹. Ea a fost pusă la mormîntul lui *Valerius Onesima*, fost *centurio* în *legio II Herculea* și datează din sec. IV e.n. Această nouă descoperire dovedește că la Sacidava staționa în sec. IV o subunitate a legiunii a II-a Herculia.

Trei campanii de săpături la Sacidava, cantitativ destul de modeste, însumînd nouă secțiuni cu un total de aproximativ 160 m lungime, unele porțiuni restrînse ajungînd la 3,50—4 m adîncime, ne-au oferit multe date pe baza cărora se pot contura probleme complexe, ipotetice, dar și suficiente dovezi pentru elucidarea cîtorva aspecte stratigrafico-istorice ale limesului dunărean și chiar ale Dobrogei romane în ansamblul ei.

Lucrarea despre Sacidava este mult prea vastă; ne rezumăm aici numai la o parte din concluzii, referitoare în special la problemele vea-

⁶ N. Gostar, în *Studii clasice*, V, 1963, p. 306. Noi am folosit *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 87—91. Aici se spune că descoperirea a fost făcută în castrul de la Mîrleanu (azi Dunăreni). Intrucît exact la marginea satului Mîrleanu am descoperit o altă așezare romană, probabil fortificată, trebuie să precizăm că inscripțiile în cauză au fost găsite de fapt în castrul de la Musait, pe teritoriul agricol al satului Mîrleanu.

⁷ În stadiul actual al documentării, ni se pare mai plauzibilă întregirea: *qui milit(avit) Sac(idavae)*, apud A. Aricescu, *op. cit.*, p. 298.

⁸ *Din istoria Dobrogei*, vol. II, 1968, p. 373.

⁹ A. Rădulescu, *Un militar de la Decius la Rasova*, în *Revista Muzeelor*, 1959, 4, p. 349 și urm.

¹⁰ A. Aricescu, *op. cit.*

¹¹ N. Gostar, *op. cit.*, p. 84—86.

cului al V-lea. Publicarea în întregime a lucrării (cu desenele, planșele și fotografiile necesare) va fi în măsură să argumenteze faptele pe care le prezentăm mai jos ¹².

În secțiunea I, situația stratigrafică este următoarea (fig. 2) :

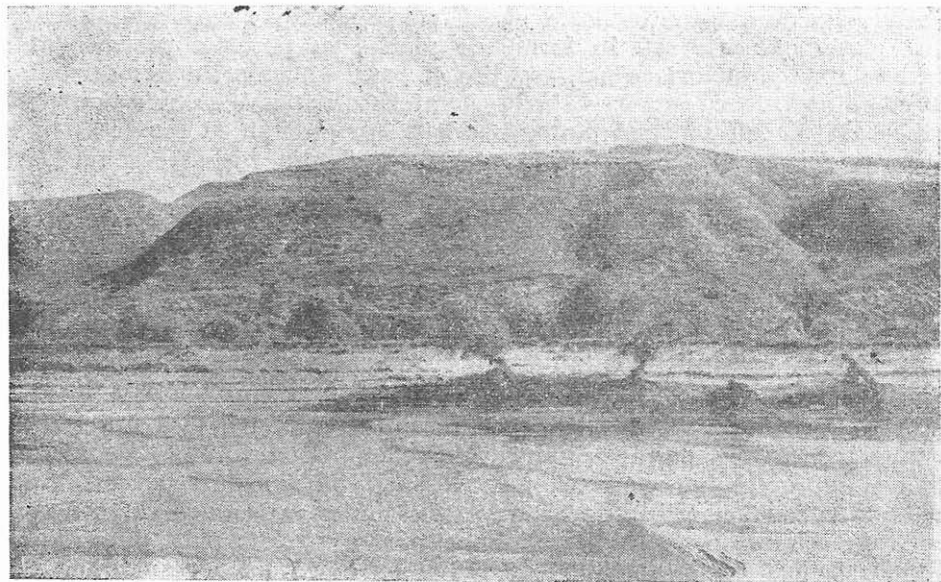

Fig. 1. Sacidava. Dealul Musait.

Cea mai veche locuire, peste pământul viu, este reprezentată de nivelul VII, databil la sfârșitul sec. III și începutul sec. IV e.n. În carourile 16—18, N VII a fost spart, săpîndu-se în pământul steril fundul unei locuințe de suprafață (ușor adîncită). Locuința aceasta a funcționat pe durata a două nivele succesive (N VI și N V) databile la sfârșitul sec. IV și respectiv în prima jumătate a sec. V e.n. Urmează N IV, databil în sec. V — eventual cea de a doua jumătate. În sfîrșit, pe toată lungimea secțiunii au fost surprinse cele trei nivele ale secolului al VI-lea : N III, N II și N I ¹³.

În concluzie, în stadiul actual al săpăturilor, situația stratigrafică în S I ni se pare următoarea : cea mai veche locuire surprinsă este reprezentată de N VII din cr. 10—11, corespunzînd cu stratul galben din cr. 15 databil la sfârșitul sec. III și începutul sec. IV e.n. După aceasta urmează N VI și NV din cr. 16—18 (locuințe-bordei) databile la sfârșitul

¹² Sperăm publicarea săpăturilor din 1969, 1970 și 1971 în *Materiale și cercetări arheologice*, vol. XI.

¹³ Problemele sec. VI—VII dezbătute de noi într-un alt articol, în prezentul volum.

sec. IV și prima jumătate a sec. V e.n., apoi N IV din cr. 16—18 data-
bil în sec. V, eventual a doua jumătate, după care urmează nivelele din
sec. VI : N III, N II și N I, continue pe toată lungimea secțiunii.

În primele trei nivele (I—III), inclusiv N I 1 și N I 2, a fost desco-
perită o numeroasă ceramică în stare fragmentară, ea are un caracter
unitar, aparținând în totalitate epocii romane târzii : amforele tipice cu
gît relativ cilindric sau în formă de pîlnie, cu pîntecul proeminent și
ornamentat cu striuri adînci, ascuțite și paralele, vălurite sau orizontale
(predomină cele cu striuri vălurite), amfore din pastă gălbuie-bej, pastă
zaharoasă, cu gît scurt și pîntec bombat, ornamentat cu dungi în relief
distanțate (coaste), uneori cu inscripții cu vopsea roșie ; ceramică „de
bucătărie“ bej-albicioasă cu urme puternice de arsură, ceramică găl-
buie curată, ceramică cenușie, ceramică roșie tîrzie, amfore cu pîntec
prelung, cu caneluri, acoperite la suprafață cu o vopsea albă groasă. Ceea
ce caracterizează aceste straturi este proporția covârșitoare a amforelor
cu striuri vălurite și paralele, amforelor cu coaste și amforetelor cu
vopsea albă groasă. Toate acestea asigură datarea primelor trei nivele în
sec. VI e.n., precizare susținută și de moneda Iustinian descoperită pe
nivelul III (locuința incendiată), ca și de descoperirile monetare din S II.

N IV conține aceleași categorii ceramice ca N III, însă lipsește ce-
ramica cu striuri paralele vălurite. Predomină amforetele cu vopsea
albă și amforele bej cu coaste. În N și N VI (locuința-bordei), frag-
mentele cu striuri orizontale și cu coaste devin extrem de rare. Predo-
mină în schimb ceramica bej-gălbuie, curată sau înegrită puternic de
fum, ceramica cenușie, ceramica cărămizie și ceramica roșie (mai ales
platouri cu impresiuni). Rareori unele fragmente albicioase cu urme late
de vopsea șocolatie. Diferențele sînt perfect sesizabile între ceramica ni-
velurilor sec. VI și cea din locuința-bordei.

În cr. 10—14, sub N III (locuința mare incendiată), mai există, așa
cum am văzut, numai un singur nivel (N IV—VII). Compoziția sa cera-
mică este net deosebită de N III, dar și de N V—VI din locuința-bordei.
Ceramica cu striuri și coaste ca și amforetele cu vopsea albă au dispă-
rut total. Predomină ceramica din pastă bej-gălbuie, uneori roză, cera-
mica cenușie și de bucătărie, a apărut ceramică roșie romană de bună
calitate (dar nu de import) — însă în cantitate redusă. Cîteva fragmente
de amfore („torpilă“) timpurii completează tabloul și ne determină la
o datare a nivelului IV (VII) din acest sector, la sfîrșitul sec. III și (poate
mai probabil) la începutul sec. IV e.n.

Interesant este faptul că N IV (VII) din cr. 10—11 corespunde cu
nivelul (galben-murdar) din cr. 15—16, de dedesubtul lui N IV de aici,
nivelul în care s-a săpat (dar și în pămîntul viu) locuința-bordei (în
N V—VII). (De urmărit legenda nivelelor în fig. 2).

Pentru clarificarea tabloului stratigrafic-cronologic din S I, ne-au
venit în ajutor și cîteva monede¹⁴. Pe N III, cr. 12, locuința mare cu
baze, incendiată, s-a găsit o monedă de la Iustinian (540/41), ceea ce

¹⁴ Determinarea monedelor a fost făcută de Gh. Poenaru-Bordea (1968) și
Radu Ocheșeanu (1970—1971).

SACIDAVA
S I PROFIL EST

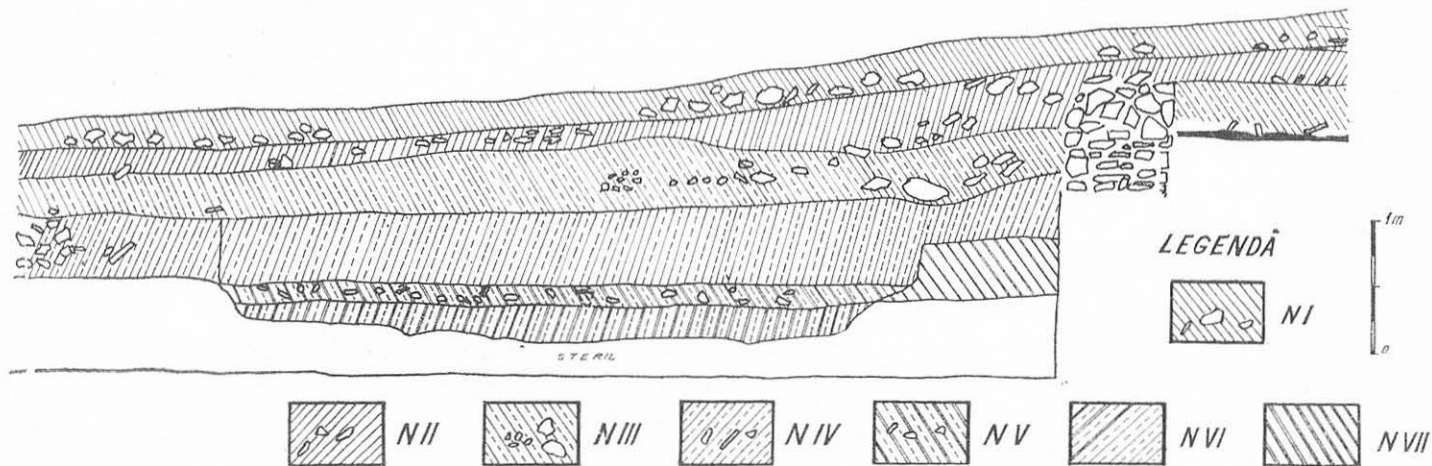

Fig. 2. Sacidava. Profilul de est al secțiunii I, cu locuința-bordei și nivelele sec. V.

confirmă datarea lui N III în sec. VI e.n. Pe N VI din locuința-bordei (cr. 16—18) s-au aflat trei monede, emise între 330—337, 335—341 și 365—375 e.n., ceea ce ar permite datarea acestui nivel (VI) spre sfârșitul sec. IV e.n. În orice caz, locuința-bordei s-a construit într-un moment ulterior nivelului cu depunere de lut galben (pragul) din cr. 15 — corespunzător cu N VII din cr. 10—11. *Urmează deci că N V din locuința-bordei se plasează la începutul sec. V e.n., iar N IV (cr. 16—18) aparține celei de a doua jumătăți a sec. V e.n.,* având în vedere că deasupra lui se află N III, de la începutul și mijlocul sec. VI e.n.

Pe lângă monede, de o certă valoare pentru determinările stratigrafico-cronologice, sînt și opaițele descoperite în condiții clare, în secțiunea I.

În secțiunea a II-a există o situație apropiată din punct de vedere stratigrafic — numai cu nivelele superioare din secțiunea I; numărul nivelelor în S II, ajungînd la zece, adică cronologic în secolul al II-lea (fig. 3).

Tipurile și formele ceramice în nivelele superioare (sec. IV, V, VI) sînt identice celor din secțiunea I.

Ceramica asigură datarea primelor trei nivele (N I, II, III), în sec. VI e.n. Datarea cerută de compoziția ceramică este confirmată de descoperirea pe N II a două monede Iustin II — Sofia, una din anii 573—574 și alta din anii 574—575.

N IV are cam aceleași categorii ceramice, *lipsește însă* tipul de amforă cu striuri paralele vălurite. Rămîn, în continuare amforele cu vopsea albă și amforele bej-zaharoase cu „coaste“. Se remarcă și o ceramică cenușie de un tip mai deosebit, întîlnită și în N V.

Un tip aparte de amforă romană tîrzie am descoperit pe N IV în cr. 6, întregă, dar spartă de presiunea pămîntului (fig. 17). Amfora (inv. nr. 19598), are înălțimea de 80 cm și diametrul maxim de 65 cm. De mari dimensiuni, are un gît cilindric și nu prea înalt în comparație cu pîntecul voluminos și bombat, terminat cu un fund rotund. Pe umăr și lângă fund are două zone, relativ egale și simetrice, ornamente cu adînci și largi caneluri. Toartele, groase și puternice, sînt decorate pe mijlocul lor, de dungi paralele în relief, pronunțate, longitudinale, încadrate într-un oval ca o stampilă. Pereții sînt groși, din pastă brun-roșiatică, cu zone de ardere secundară.

În N V fragmentele ceramice cu striuri paralele orizontale sau cu coaste devin extrem de rare. Predomină ceramica „de bucătărie“. Se întîlnesc și platouri de culoare roșie.

N VI și VII nu mai conțin amfore cu striuri (de nici un fel), nici amforele cu caneluri și vopsea albă. Predomină ceramica din pastă gălbui-e-albicioasă, uneori roză, ceramica „de bucătărie“ și cea cenușie; apare și ceramică romană roșie, de bună factură (dar nu de import).

Nivelele III, IV și V din secțiunea II nu ne-au oferit monede. Am încercat datarea lor pe bază de ceramică și prin încadrarea lor între straturile cu monede sau prin compararea cu secțiunea I. Astfel, N III se datează cu certitudine în sec. VI — prima jumătate — atît prin compo-

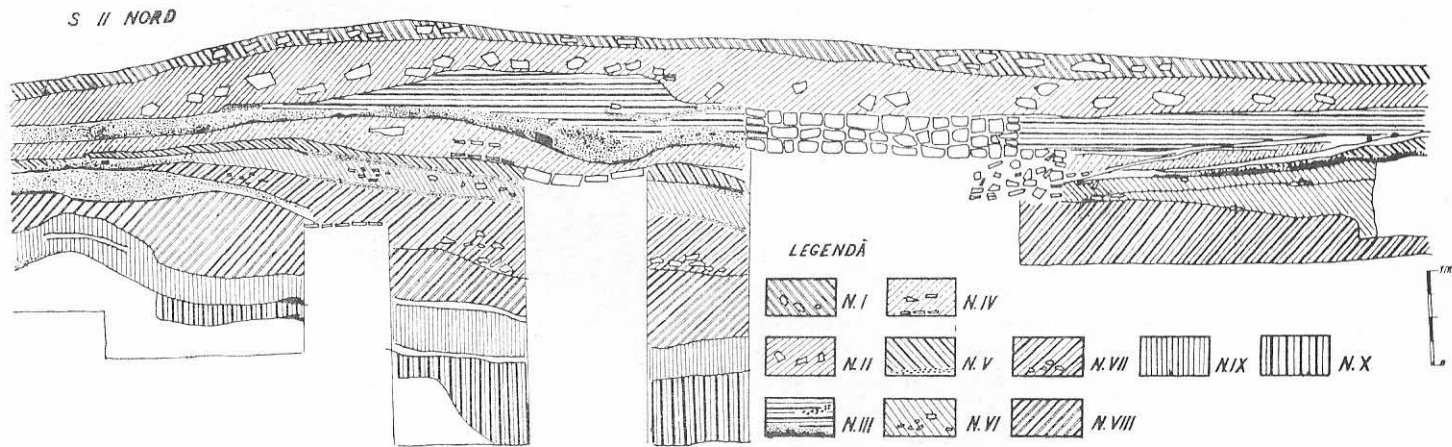

Fig. 3. S II, profilul nordic, nivelele din sez. II- -VI.

ziția ceramică cât și prin faptul că este nivelul imediat anterior lui N II (datat și prin monede Iustin II — Sofia). De asemenea, N III din secțiunea II este analog cu N III din secțiunea I, datat acolo și cu monedă Iustinian.

N IV și V (în S II) nu au monede. Abia N VI conținea o monedă — pe nivel — din vremea lui Constantinus, emisă la Sirmium între anii 351—354.

N VII ne-a oferit, în condiții sigure, două monede, una de la Constantin cel Mare și una de la Constantius II.

Așa dar, completând datele oferite de schimbările petrecute în conținutul ceramic al straturilor, monedele ne ajută să datăm nivelul VI în a doua jumătate a sec. IV e.n., iar nivelul VII în prima jumătate — spre mijlocul sec. IV.

Rezultă deci, fapt deosebit de important pentru stratigrafia cetăților de pe *limes*, că nivelele IV și V se află din punct de vedere cronologic între cea de a doua jumătate a sec. IV e.n. și începutul sec. VI e.n., adică N IV și V aparțin secolului V, trecând foarte probabil limitele fixe ale secolului (N V la sfârșitul sec. IV și prima jumătate a sec. V e.n., iar N IV în a doua jumătate asec. V e.n. și poate la începutul sec. VI e.n. nuanțe pe care, deocamdată, nu le putem preciza).

N VIII, IX, X conțin ceramică romană de calitate superioară, ceramică cenușie, opaițe, toate caracteristice epocii romane — sec. I—III e.n. Monedele confirmă cele de mai sus, oferindu-ne indicii pentru o încadrare cronologică mai precisă : *antoninian* din a doua jumătate a sec. III, o monedă de la Claudius II Gothicul, din anii 268—270 e.n., iar într-o groapă (ce aparține în modul cel mai vizibil lui N VIII) din cr. 15, o monedă bătută la Heraclea, între anii circa 296—298 e.n., *sub Diocletian*. Drept urmare, nivelul al VIII-lea din secțiunea II poate fi datat în a doua jumătate a sec. III (sau chiar sfârșitul sec. III e.n.) și începutul sec. IV e.n. Aceasta confirmă din nou existența nivelelor din sec. V, întrucât N VIII este urmat de patru nivele, ce nu pot nici într-un caz aparține, toate, numai secolului al IV-lea.

N IX conține o monedă din anii 211—217 e.n. Deci N IX ar putea aparține sec. III e.n., rezultând în același timp că nivelul precedent — N X — nu poate fi plasat decât în sec. II, poate sfârșitul acestui secol.

De un categoric ajutor pentru o cât mai corectă interpretare stratigrafico-cronologică s-au dovedit a fi numeroasele opaițe.

În cr. 14, pe nivelul X, se afla un opaiț din tipul „*firmalampen*“, din sec. II e.n. Pe fund are stampila LVPATI. Această officină, nord-italică, a funcționat în sec. II e.n. Produsul oficinei lui Lupatius este atestat pentru prima dată pe teritoriul Dobrogei, în castrul Sacidava.

În rezumat, ordinea stratigrafică și coronologică în secțiunea a II-a de la Sacidava, ar fi, în stadiul actual următoarea :

Peste pământul viu, primul nivel — N X, este databil în sec II e.n. poate cea de a doua jumătate, având în vedere moneda descoperită pe N IX, dar și faptul că în cr. 12, sub N X, a mai apărut un strat, încă nesăpat, dar care ar putea aparține începutului sec. II, sau chiar sfârșitului sec. I.

Nivelul IX, databil în sec. III, are aspectul unei podele de lut, el ajunge la zidul de incintă, în zona căruia acoperă pământul viu, atingând nivelul plintei zidului. Pe acest nivel, un mic strat de arsură roșie lângă zidul de incintă, nu ne poate duce la concluzii speciale.

Nivelul VIII, aparține sfârșitului sec. III și poate și începutului sec. IV.

N VII este databil în sec. IV, prima sa jumătate, iar N VI în cea de a doua jumătate a acestui veac, fiind marcat în cr. 15 și 16 de un strat de arsură puternică.

N V și IV aparțin sec. V e.n., nivele cu straturi nu prea groase, marcate de podele de lut și pavaje de piatră sau cărămidă, ca și de straturi de mortar, ceea ce presupune momente de refacere și reconstrucție generală în cetate.

N III, II și I aparțin secolului VI.

Dovezi de mari incendii se înregistrează la momentul N III (probabil mijlocul sec. VI) și la momentul N VI (sfârșitul sec. IV), mai puternice în zona zidurilor de incintă.

În cr. 8—10, incendii mai puternice sînt marcate pe nivelele IV și mai ales V (*poate în prima jumătate a sec. V e.n.*).

În secțiunea a III-a, ordinea stratigrafică este următoarea: — N IX (deasupra pământului neumblat) aparține sec. II e.n.; — N VIII, sec. II—III; — N VII, sfârșitul sec. III; — N VI, sec. IV, prima jumătate; — N V — a doua jumătate a sec. IV; — N IV — nivel de lut galben, cu arsură puternică și continuă, se datează *în prima jumătate a sec. V!* De la N IV în sus, pînă la N III propriu-zis (primul nivel al sec. VI) mai înregistrăm încă două nivele cu evidente urme de incendiu peste lutuieii galben-cenușii. Aceste două nivele sînt notate cu N IV a și N IV b, databile *în a doua jumătate a veacului al V-lea* (fig. 4).

O serie de argumente suplimentare vin să confirme datarea nivelelor. Astfel, pe N IX, a apărut un opaiț de tipul „*firmalampen*“, avînd pe fund stampila F/LVCIVS, databil în sec. II e.n. Încadrarea cronologică a celui de al cincilea nivel în sec. IV este susținută și de o fibulă de bronz, de tipul „cu capete de ceapă“, databilă în sec. IV. Deosebit de meritoriu este faptul că în secțiunea a III-a, nivelele secolului V au fost confirmate, pe lângă succesiunea logică a straturilor sau schimbările semnalate în compoziția ceramică, și prin descoperiri monetare. În arsură de pe nivelul al IV-lea am descoperit o monedă din anii 423—425, argument peremptoriu pentru apartenența nivelelor IV, IV a și IV b la veacul al V-lea. Deasupra nivelelor de secol V se află, invariabil, N III, II și I, nivelele obișnuite ale sec. VI.

În secțiunea S 7 L am ajuns, pe o porțiune restrînsă, pînă la cel de al V-lea nivel. Nivelele sînt marcate de podele de lut, construcții și pavaje, straturi de incendiu. Cel de al V-lea nivel, lângă opaițe și ceramică, ne-a oferit un depozit de 15 monede: două monede dintre anii 341—346, patru exemplare dintre 348—361, opt din vremea lui Valens — 364—375, iar ultima *depășește anul 378*, datînd din timpul lui Gratian.

SACIDAVA
S III PROFIL NORD

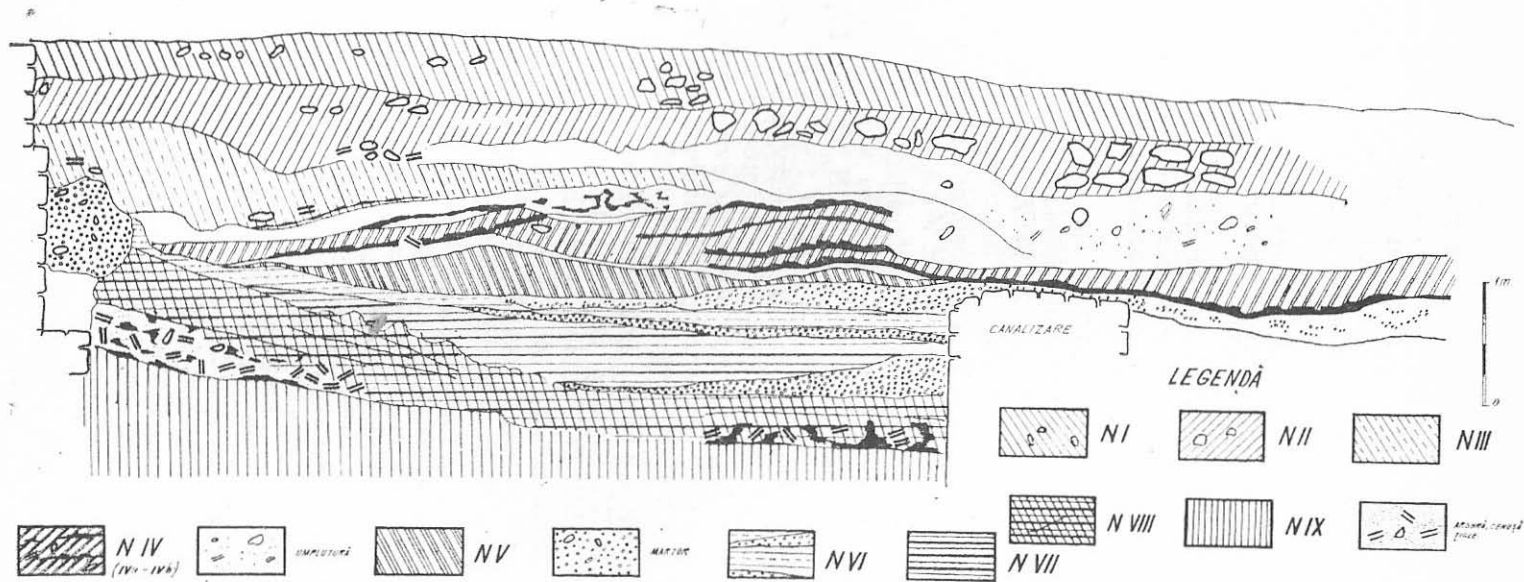

Fig. 4. S III, profil de nord, cu nivelele N IV, IV a, IV b (sec. V).

Monedele de mai sus conturează o concluzie oarecum surprinzătoare. Nivelul V aparține celei de a doua jumătăți a sec. al IV-lea, epocă terminată violent printr-un nimicitor incendiu, dar, contrar așteptărilor și celor ce credeam pînă acum, evenimentul nu a avut loc la sfîrșitul domniei lui Valens (invaziile gotice care au culminat cu dezastrul de la Adrianopol — 378), ci mai tîrziu, spre finele veacului, sub Teodosiu I, probabil între 383—392, cînd frămîntări și violențe sînt reflectate și de cîteva teaurizări monetare ¹⁵.

O altă concluzie însemnată ce se desprinde din cele de mai sus, este datarea nivelului următor (N IV) în secolul al V-lea. De altfel, N IV se află, din punct de vedere stratigrafic, între N V (sfîrșitul sec. IV) și N III (primul nivel general al sec. VI).

★

Absolut necesară devine acum compararea cu stratigrafia și cronologia stabilită în unele puncte de pe *limes* și din restul Dobrogei. Din marea bogăție de date publicate pînă în prezent, ne concentrăm doar asupra unor rezultate obținute la Capidava, Dinogetia, Callatis și Histria.

La Capidava săpăturile conduse de Gr. Florescu au condus pe autor la concluzia existenței a patru mari etape cronologice, reflectate atît în stratigrafia secțiunilor cît și în tehnica și modul de construire a zidurilor și turnurilor. Cele patru etape sînt următoarele : a) sec. II e.n., momentul primului castru ; b) a doua jumătate a sec. III ; c) a doua jumătate a sec. IV ; d) epoca Anastasius ¹⁶.

Tot la Capidava, în secțiunea A din afara zidurilor de incintă, a fost surprinsă următoarea succesiune stratigrafică : un strat din sec. II—III, al doilea strat din sec. IV și al treilea din epoca romano-bizantină (sec. V—VI) amestecat cu ceramică feudal-timpurie. Aceste trei mari etape sînt generale în Dobrogea romană și ele se verifică, relativ, și la Sacidava. Autorii precizează că nu au descoperit nici o podea de locuire. Există însă indicii care ne fac să credem că în secțiunea A de la Capidava se pot sesiza mai multe nivele ¹⁷.

¹⁵ Octavian Ilescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare (II)*, în SCN, II, 1958, p. 453 (nr. 10 — Strunga, com. Oltina). R. Ocheșeanu, *Un tezaur de la Teodosius I descoperit la Medgidia*, în prezentul volum.

¹⁶ Gr. Florescu, *Capidava*, vol. I, 1958, p. 26—28 și 72.

¹⁷ *Materiale*, VII, 1961, p. 573—579, pl. II. Astfel, primul strat e datat cu monede Hadrian și Antonin Pius. În cel de al doilea strat au fost descoperite două ziduri (c și d) din piatră cu mortar demantelate la mijlocul înălțimii stratului, cu mult înaintea celui de al treilea strat. Exact la nivelul la care zidurile c și d au fost întrerupte, se află fundat zidul din piatră și pămînt a, care se întrerupe exact unde începe stratul al treilea. În plus, pe zidul c o monedă Constantin II (337—361), iar lângă zidul a o monedă Iulian Apostatul (361—363). Cele două ziduri (c și d) atît prin tehnica construirii cît și prin momentul demantelării, aparțin unui nivel, iar zidul a, cu altă tehnică și fundat la alt moment (în orice caz el nu poate sta suspendat) aparține unui al doilea nivel din stratul al doilea. Interesant că s-a mai descoperit un mormînt datat cu monedă Licinius (306—324), care pe de o parte deranjează nivelul anterior, dar este la rîndul său deranjat de zidurile c și d. Cele de mai sus ne fac să credem

Săpăturile de la *Dinogetia* ne-au oferit date dintre cele mai interesante, demne de toată atenția.

În partea de nord-vest a sectorului B a fost surprinsă o stratigrafie completă, cuprinsă între sec. II și VI e.n. cu șase nivele : — nivelul din sec. II e.n. ; — nivelul din sec. III, prima jumătate — mare distrugere datorată atacurilor gotice ; — nivel din a doua jumătate a sec. III — refacere intensă ; — nivel din sec. IV e.n. — maximă dezvoltare sfârșită prin distrugere ; — *nivel din sec. V e.n.*, viața se restrânge ; — nivel din sec. VI, epoca Iustinian¹⁸.

Nivelul din sec. II, la fel ca la Sacidava, nu înregistrează incendii. Nivelul din prima jumătate a sec. III a fost puternic distrus ; aceeași situație la Sacidava unde N VIII din S III are cea mai groasă arsură. În cea de a doua jumătate a sec. III, ambele cetăți sînt refăcute. Secolul IV a fost o epocă constructivă sfârșită prin distrugere.

Cel mai valoros cîștig al săpăturilor din acest sector al *Dinogetiei*, bineînțeles din punct de vedere stratigrafic, este surprinderea unui nivel aparținînd veacului al V-lea e.n.

Secolul VI are la *Dinogetia* doar un singur nivel (Iustinian), ceea ce ar corespunde cu N III de la Sacidava. Lipsesc la *Dinogetia* celelalte nivele din sec. VI—VII, fapt ce se poate explica și prin amplele modificări ale straturilor superioare de către așezarea feudală timpurie, dacă nu cumva invazia kutrigurilor a pus capăt definitiv vieții înfloritoare la *Dinogetia*¹⁹.

Pentru secolele IV—VI deosebit de semnificativă apare stratigrafia în teritoriul din afara zidurilor de incintă, unde s-au constatat „mai multe niveluri de incendii succesive“, ale unor construcții de lemn : — nivel cu pavaj, sec. IV ; — nivel cu zid legat cu pămînt, de la sfîrșitul sec. IV, poate și începutul sec. V ; — *mai multe nivele de incendiu din sec. V* ; — trei nivele de foarte puternic incendiu din sec. VI²⁰. Așa dar, ceea ce merită subliniat este existența unei succesiuni asemănătoare cu Sacidava. Pe de altă parte, existența în afara cetății a 5—6 momente de incendii în epoca sec. V—VI (deosebire față de interiorul cetății) s-ar putea explica și prin faptul că unele atacuri au afectat numai terenul neapărat de ziduri, limitrof al castrului, fără a putea pătrunde în interior.

În sectorul *Poartă*, în încăperea P 2, au fost notate elemente interesante pentru etapa anterioară secolului IV, secol considerat drept moment de construire al castrului. Autorii presupun de data aceasta o incintă romană mai veche decît cea din sec. IV²¹. Dedesubtul nivelului sec. IV

că am putea înregistra următoarea succesiune : — primul nivel, din sec. II ; — al doilea moment, mormîntul, sfîrșitul sec. III—începutul sec. IV e.n. ; — al treilea nivel, cu zidurile *c* și *d*, din prima jumătate sau chiar de la mijlocul sec. IV ; — al patrulea nivel, cu zidul *a*, spre sfîrșitul sec. IV ; — al cincilea nivel, general romano-bizantin, sec. V—VI.

¹⁸ *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164, fig. 3.

¹⁹ *DID*, II, p. 429—430.

²⁰ *Materiale*, VII, 1961, p. 592—594.

²¹ *Materiale*, VIII, 1962, p. 686.

au fost identificate încă *alte trei nivele* de călcare mai vechi²², descoperire esențială care, prin analogii cu Sacidava, Capidava și Histria, ar putea coborî data de început a cetății în sec. II.

La *Callatis*, o secțiune transversală pe zidul de incintă, în afara sa, a pus în evidență o stratigrafie nu prea clară²³. Interpretarea profilului a dat loc unor îndoieli²⁴. Săpăturile noastre din 1971, în interiorul cetății *Callatis* au evidențiat un număr de cinci nivele în epoca romană²⁵,

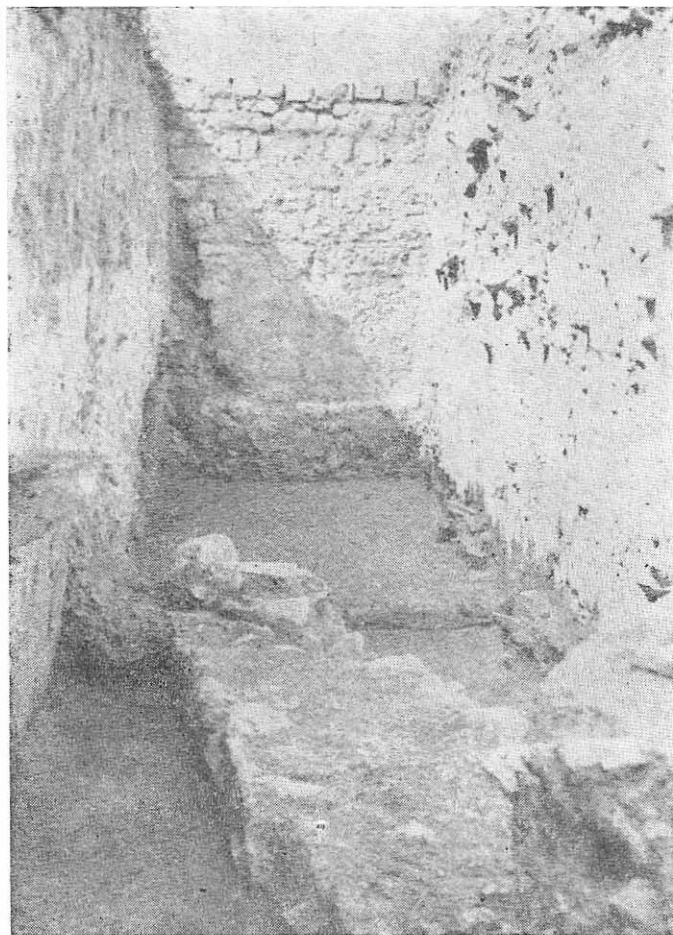

Fig. 5. SIII. Pe fond zidul de incintă. Jos, edificiul din sec. II—III.

²² *Ibidem*.

²³ *Materiale*, VIII, 1962, p. 440, fig. 2.

²⁴ Al. Suceveanu, în *Dacia*, XIII, NS, 1969, p. 354.

²⁵ Această cronologie este incertă, în acest moment raportul asupra săpăturilor de la *Callatis*, cu un caracter preliminar, nefiind încă total redactat.

situație stratigrafică ce se deosebește de tabloul general și întărește părerea noastră asupra existenței unor cazuri locale, particulare.

La *Histria*, săpăturile din sectorul ER²⁶ (edificiu termal) și cele din sectorul central — la care am participat și noi²⁷ — acordând o principală atenție stratigrafiei, au obținut rezultate de mare precizie, pentru sec. II—IV în sectorul ER și pentru sec. IV—VI în sectorul central. Datele unificate ale celor două sectoare oferă un tablou cronologic general al Histriei romane, care se verifică de multe ori și în celelalte zone.

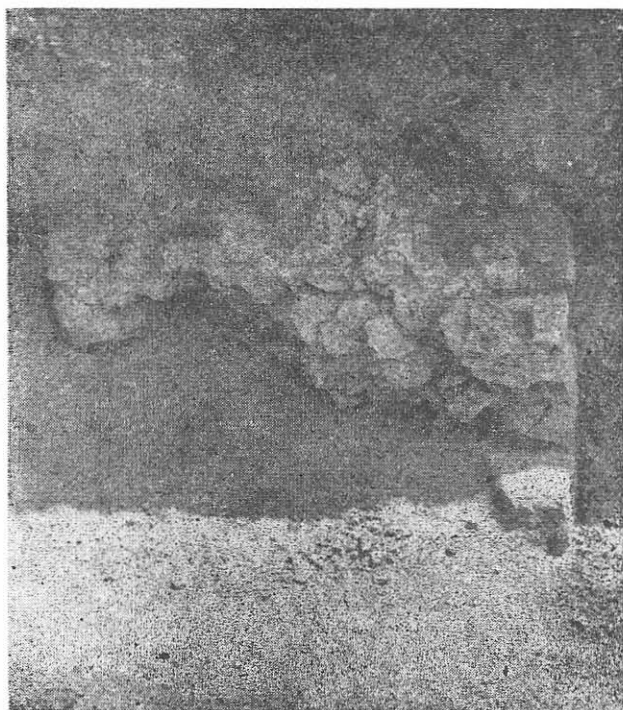

Fig. 6. S II. Porțiune a zidului de incintă.

Succeesiunea stratigrafică este următoarea : — N I, sec. VII, nivel slab, de remarcant construcțiile circulare „rotunde“, fără urme de incendiu ; — N II, sfârșit violent ; — N III, 565/566 și 592/93, sfârșit violent prin incendiu ; — N IV, între 527 și 543/44, epocă de mare efort constructiv, puternic incendiu ; — N V, a doua jumătate a sec. V, viață relativ modestă, incendiu ; — N VI, între 383/95 și 420/50, — N VII, prima jumătate a sec. IV, construcții ; — N VIII, a doua jumătate a sec. III, violentă distrugere ; — N IX, sfârșit sec. II — prima jumătate a sec. III,

²⁶ Al. Suceveanu, *op. cit*

²⁷ Al. Suceveanu, C. Scorpan, în *Pontica*, IV, 1971, p. 155 și urm. și Gh. Poenaru-Bordea, *Pontica*, IV, p. 319 și urm.

puternic incendiu (invaziile carpo-gotice) ; — N X, sec. II, violent incendiu (invazia costobocilor de la anul 170).

Cadrul cronologic asemănător la Histria și Sacidava (ca și la Dinogetia) reiese cu claritate din compararea tabelelor stratigrafice.

Vom încerca acum câteva interpretări cronologice și istorice, pornind de la stratigrafie.

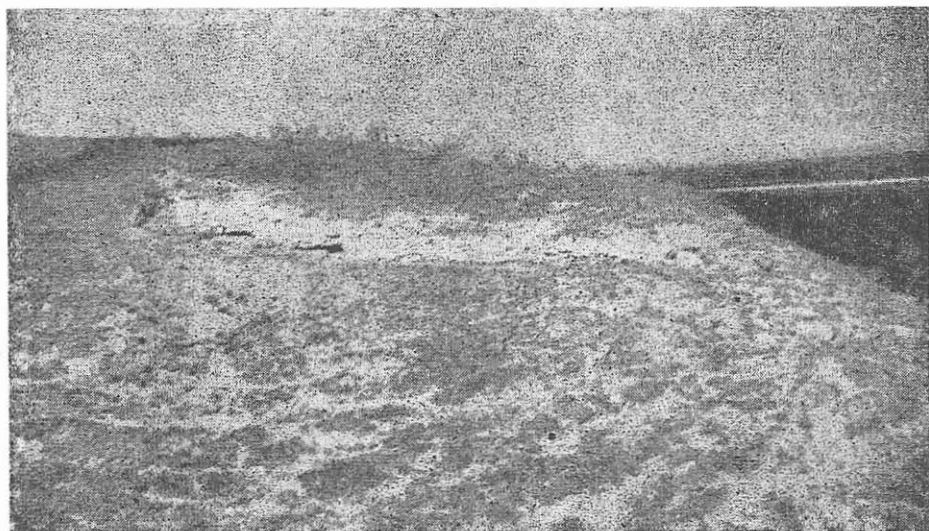

Fig. 7. Colțul de nord-est. Sistemul de fundație a incintei.

Cele mai vechi nivele de viață la Sacidava sînt cele din sec. II e.n. Viața a continuat, secol de secol, pînă la sfîrșitul sec. VI e.n. dar și în prima jumătate a sec. VII e.n., cu distrugerii și refaceri repetate, unele generale pentru întreaga cetate, altele valabile numai pentru o anumită zonă.

Pe lângă zidul de incintă de pe latura de vest, unde este probabilă o fază de construcție din sec. II e.n., aceluiași secol trebuie să-i atribuim edificiul de mari proporții din S III. Ridicarea castrului roman de la Sacidava, în sec. II e.n., ne apare în deplină concordanță cu situația Dobrogei în acea vreme. Veacul al II-lea este unanim considerat drept momentul organizării militare a limesului dobrogean, prin refacerea și fundamentarea castrului pe malul drept al Dunării de Jos²⁸. Castrul de la Carsium a fost refăcut la 103 e.n.²⁹. Primul castru de la Capidava a fost construit la începutul secolului II³⁰. La Dinogetia, cel mai vechi

²⁸ R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 120—122. Gr. Florescu, *Capidava*, vol. I, 1958, p. 9.

²⁹ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în *ARMSI*, seria II, tom XXXV, p. 480—489.

³⁰ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 66—72.

nivel aparține secolului II³¹ și se pare că a existat o veche incintă, probabil din sec. II e.n.³². Și la Histria, sec. II reprezintă un moment deosebit, concretizat în construirea incintei de la sfârșitul sec. I și începutul sec. II e.n.³³, ca și prin ridicarea unor mari edificii, precum termele de la ER³⁴.

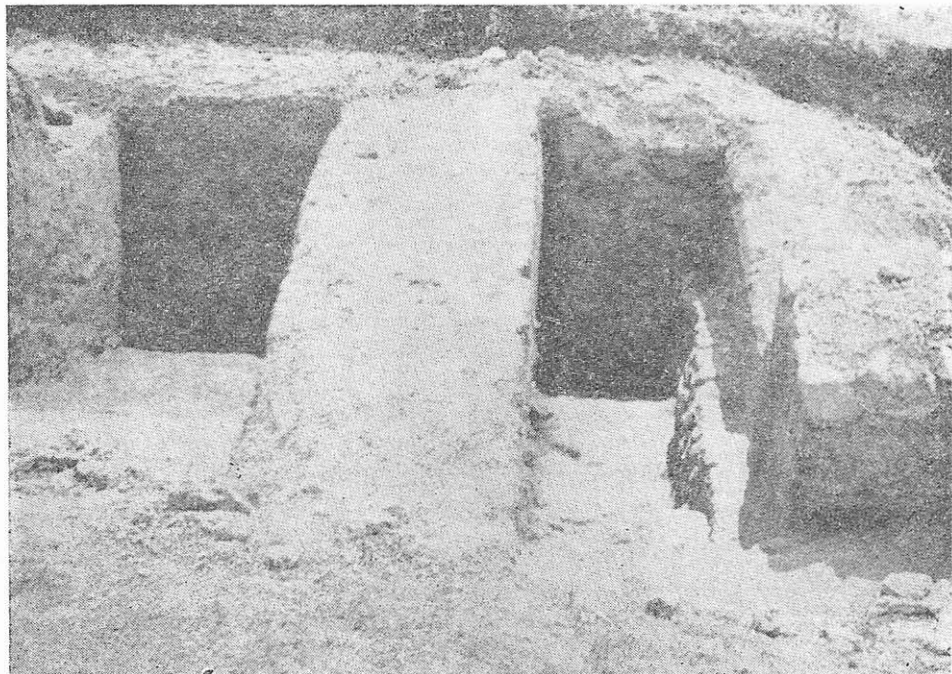

Fig. 8. Săpăturile în turnul A din sec. IV.

Ceea ce este interesant este faptul că în sec. II nu constatăm nici un incendiu la Sacidava și nici la Dinogetia. La Histria însă, invazia costobocică a fost din plin resimțită³⁵.

Un mare incendiu și o teribilă distrugere este marcată pe N VIII din S III, deci în sec. III e.n. În sudul cetății acest eveniment nu a lăsat nici o urmă, ceea ce duce la opinia că distrugerea din sec. III nu a afectat toată cetatea ci numai unele zone, poate numai lângă zidurile de incintă. Doar cu titlu de ipoteză punem acest eveniment pe seama atacurilor gotice de la mijlocul veacului al III-lea, atacuri ce au lăsat urme și amintiri în așezările și cetățile lovite, cit și în izvoarele literare și epigrafice³⁶. De notat că și în alte centre de pe limes nivelele primei

³¹ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 162—164.

³² *Materiale*, VIII, 1962, p. 686. Vezi mai jos capitolul despre Dinogetia.

³³ *Histria*, vol. I, 1954, p. 285—293.

³⁴ Al. Suceveanu, în *Dacia*, XIII, NS, 1969, p. 331—340.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 242—249. Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 340 și 364.

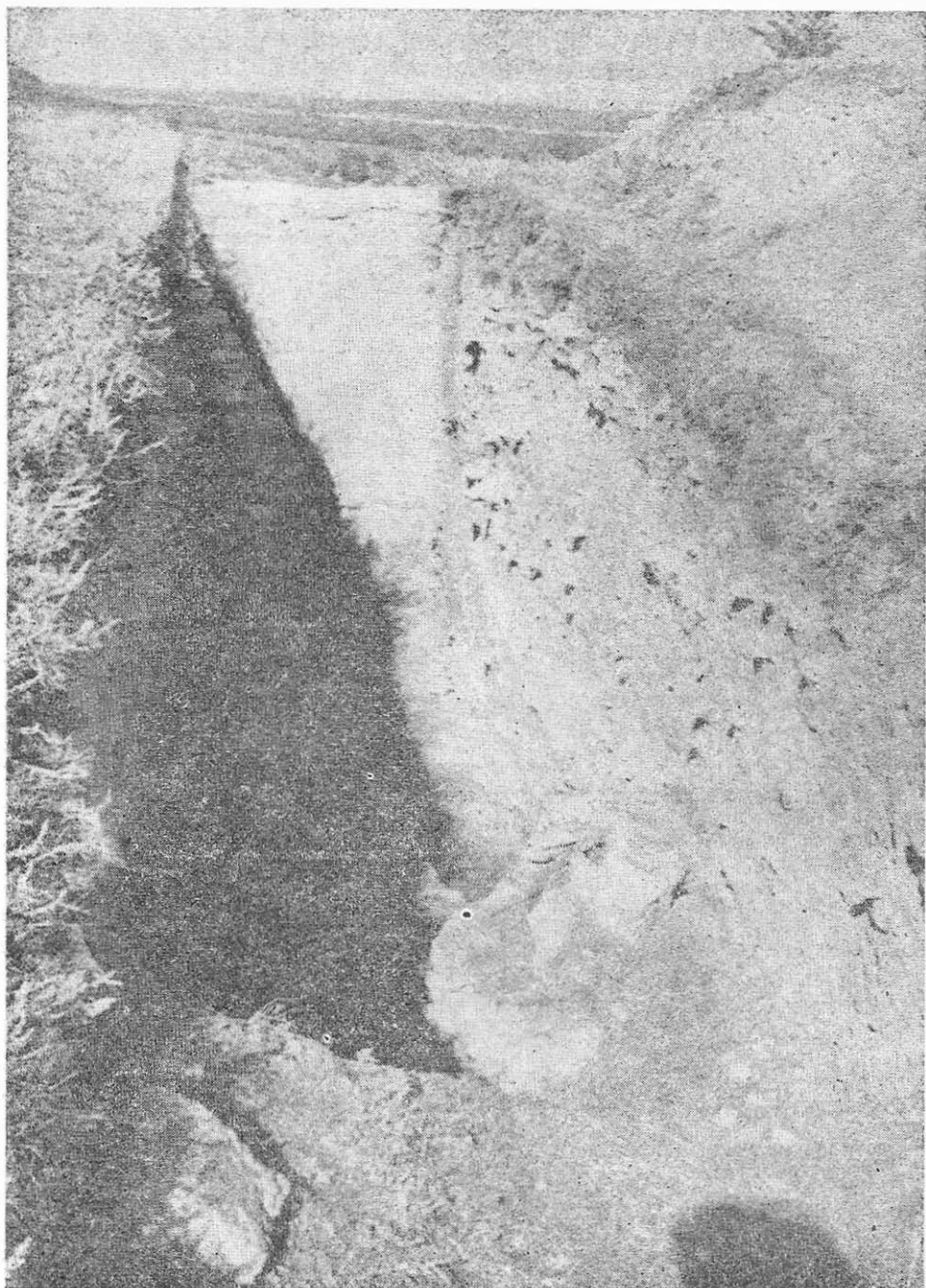

Fig. 9. S III. În prim plan, canalul din sec. IV.

jumătăți a sec. III au cunoscut un sfârșit violent. Astfel, la Dinogetia s-a constatat o mare distrugere la mijlocul sec. III, eveniment ce nu se înregistrează însă la Capidava.

Viața s-a refăcut și a continuat³⁷, eforturile constructive fiind indicate de elementele arheologice de pe nivelele secolului IV și apoi din sec. V e.n. Sfârșitul sec. V este și el martorul unor refaceri dar și a unor

Fig. 10. Canalul din S III.

incendii destul de puternice. În sec. IV a avut loc o probabilă refacere a incintei de pe latura de vest și o extindere a cetății în zone nelocuite anterior (S I) ca și construirea unei noi incinte pe latura de sud.

Faptele constatate la Sacidava confirmă datele generale ale secolului IV e.n. de pe întreg teritoriul Dobrogei și mai cu seamă de pe limesul dunărean. Reorganizarea limesului și a provinciei în perioada Dioclețian-Constantin cel Mare este un fapt bine cunoscut³⁸. Așa cum arătam și la început, izvoare literare și epigrafice atestă staționarea în sec. IV la Sacidava, a unor unități militare.

³⁷ O dovadă a refacerii cetăților romane de pe limes, în special a Sacidavei, la mijlocul sec. III, poate fi considerat și stîlpul miliar descoperit la Rasova și datat între 249—251 în vremea lui Decius, împărat numit în unele izvoare „reparator disciplinae militaris“ (CIL, III, 12351).

³⁸ I. Barnea, DID, vol. II, p. 371—378.

O mare refacere din sec. IV (a doua jumătate) a fost înregistrată la Capidava³⁹. De asemenea, Dinogetia a cunoscut în sec. IV o maximă dezvoltare⁴⁰. Ca să nu mai amintim de ceea ce înseamnă acest secol pentru Tropaeum sau Histria.

Fig. 11. S II. Nivelul secolului al V-lea.

Fig. 12. S II. Vizibil zidul cu absidă din sec. VI (N III).

De remarcă că la Sacidava se constată și urme de incendiu spre sfârșitul sec. IV. Dezvoltarea din sec. IV s-a terminat violent și la Dinogetia⁴¹. Sfârșitul secolului cunoaște un incendiu puternic și la Tropaeum⁴².

Așa cum am văzut, secolul al V-lea se dovedește o epocă de repetate reconstrucții la Sacidava, concretizate în aspectele și caracteristicile nivelelor IV și V. Subliniem că nicăieri în Dobrogea⁴³, secolul al V-lea nu apare cu atita claritate și atit de convingător ca aici.

Secolul V se arată a fi, din punct de vedere stratigrafic, strâns legat de sec. IV și mai ales de perioada de trecere la sec. V. Nivelele secolului

³⁹ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 72.

⁴⁰ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 162—164, *Materiale*, VI, p. 641.

⁴¹ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 162—164, *Materiale*, VII, p. 592—594.

⁴² În sectorul de sud (C), informație R. Ocheșeanu.

⁴³ Un strat din sec. V, apoi nivele de incendiu, au fost descoperite mai întâi la Dinogetia (SCIV, V, 1954, p. 162—164, *Materiale*, VII, 1961, p. 586—587 și p. 592—594), apoi la Histria (Al. Suceveanu, C. Scorpan, *op. cit.*). Un nivel din sec. V se pare că a fost surprins chiar la Tropaeum.

Fig. 13. S V. În prim plan, incinta din sec. IV. Stînga-fund, incinta a doua (reparație) din sec. VI, peste care trece ultimul nivel din sec. VII. În fund zid rudimentar din sec. VII.

Fig. 14. Fibulă din sec. IV.

V au, în anumite zone, straturi puternice de arsură și cenușă, ceea ce marchează la sfrîșitul sec. V la Sacidava un moment de grea încercare. Este vremea cînd teritoriul Dobrogei cunoaște incursiunile hunilor, dar și ale triburilor germanice⁴⁴.

În ceea ce privește problematicul secol V, vom face acum o scurtă incursiune în restul Dobrogei.

Comparația între nivelele secolului al V-lea de la Sacidava cu nivelele aceluiași secol la Histria — sectorul central este, credem, cu totul îndreptățită. La Histria, N VI aparține primei jumătăți a sec. V, datat cu monede între 383/95—420/50, ceea ce asigură fixarea distrugerii

⁴⁴ I. Barnea, *op. cit.*, p. 406—409.

violente a lui N VI la mijlocul secolului⁴⁵. Interpretarea numismatică competentă a lui Gh. Poenaru-Bordea vine în sprijinul ipotezei stratigrafic-arheologice⁴⁶. N V, aflat între anii 450 și 527, nu poate aparține decât celei de a doua jumătăți a sec. V.

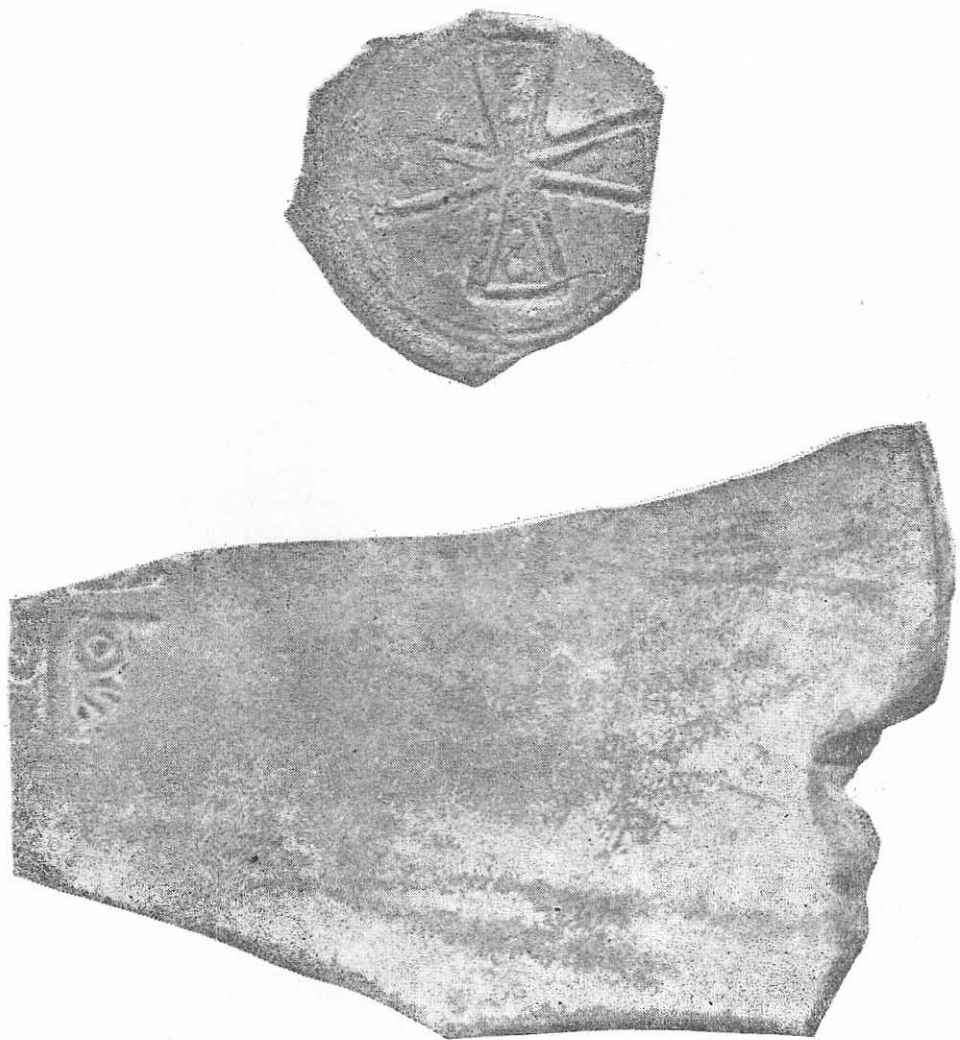

Fig. 15—16. Fragmente ceramice din sec. VI.

⁴⁵ Al. Suceveanu, C. Scorpan, *op. cit.*, p. 168 și nota 23.

⁴⁶ Gh. Poenaru-Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, *Pontica*, IV, 1971, p. 324—326. *Idem*, *Monede bizantine de bronz din secolele V—VII în Dobrogea*, în *BMI*, 3, 1971, p. 52.

Pentru nivelele din a doua jumătate a sec. V, lipsesc monedele aflate în condiții stratigrafice sigure; și totuși, dacă ne gândim că în urmă cu nu prea mulți ani monedele de bronz din această perioadă ne erau necunoscute, descoperirea recentă a unor emisiuni de la Marcianus

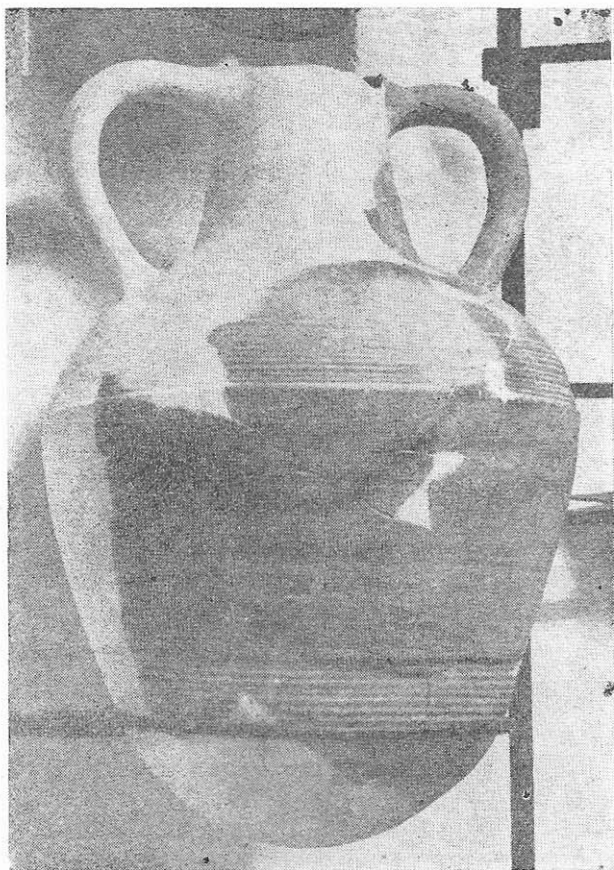

Fig. 17. Sacidava. Amforă sec. V.

și Leon⁴⁷ îndepărtează tot mai mult artificiala idee a unui *hiatus* ce ar fi intervenit într-o a doua jumătate de veac, pe teritoriul Dobrogei. Tocmai de aceea este pe deplin justificată nerăbdătoarea speranță de a vedea publicate tezaurile descoperite, primul pe marele mozaic de la Tomis, al doilea la Saraiu.

Recenta comunicare a lui V. Culică⁴⁸, privitoare la imensa cantitate de monede din sec. V descoperită la Izvoarele (fost Pîrjoaia — pro-

⁴⁷ *Idem*, *Pontica*, IV, p. 325—326.

⁴⁸ V. Culică, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. și unele replici în plumb de la Izvoarele*, în prezentul volum.

babel antica Sucidava), cu monede ce continuă neîntrerupt, în suită, pînă în vremea lui Anastasius, dovedește fără putință de tăgadă o dezvoltare viguroasă și în întregul secol V, măcar în unele cetăți de pe limes.

Săpăturile de la Dolojman confirmă și ele observațiile de la Sacidava. În primul rînd, secolul al VI-lea este reprezentat prin trei nivele generale. Remarcabil că dedesubtul basilicii (descoperită încă de P. Nicorescu) din sec. VI, a fost descoperită o altă basilică, anterioară, databilă cu certitudine în secolul al V-lea⁴⁹.

Ultimii ani au meritul de a fi oferit fapte și argumente tentante și palpabile relativ la veacul al V-lea în arheologia dobrogeană. Trebuie să remarcăm însă că la Dinogeția, încă în 1953, a fost înregistrat un nivel aparținînd sec. V⁵⁰.

Rămîne un semn de întrebare pentru Tropaeum, unde în săpăturile lui M. Irimia și R. Ocheșeanu, au apărut două nivele din sec. IV, un nivel intermediar, și încă două nivele din sec. VI. Nivelul intermediar — al III-lea — urmează unui mare incendiu de la sfîrșitul domniei lui Valens, datat cu monedă, așa încît N III aparține sau secolului V sau trecînd peste secolul V, primei jumătăți a secolului VI, ceea ce însă ar însemna că există și la Tropaeum, cel puțin în zona C, trei nivele urbane generale, din sec. VI și asta înseamnă deja o nouă problemă. Mulțumind celor doi colegi pentru informațiile oferite, le așteptăm interpretarea în scris a săpăturilor. Este cu siguranță prematur să avansăm părerea că la Tropaeum există sau lipsește cu certitudine sec. V, cîteva descoperiri monetare în zona C, în săpăturile noastre ne atrag însă atenția: o monedă de la 388/402, una de la 395/408 și a treia de la Teodosiu II (402—450).

Pentru a îndepărta scepticismul adăugăm descoperirea în săpăturile ce s-au desfășurat în 1971 la Constanța, a două nivele aparținînd sec. V — prin ceramică și printr-un număr impresionant de monede. Pe nivelul inferior (II) ultimele monede sînt de la 392 și 402, ceea ce datează nivelul al II-lea de sus în jos, cel puțin la începutul sec. V, de unde, primul nivel nu putea dura decît în plin secol al V-lea.

Desigur, constatările de la Sacidava, Izvoarele, Dinogeția, Dolojman, Histria și Tomis, nu trebuiesc în mod forțat generalizate și absolutizate la întregul *limes* și cu atît mai puțin la întreaga Dobroge. Este posibilă, în unele locuri, înregistrarea în viitor a unei întreruperi de viață, a unui hiatus mai mult sau mai puțin îndelungat, după invaziile catastrofale ale hunilor.

Oricîte dispute vor mai avea loc, secolul al V-lea în arheologia dobrogeană este un bun cîștigat, iar de la viitoarele cercetări așteptăm rezultate cu urmări încă neprecizate, dar care cu siguranță nu vor fi decît pozitive.

⁴⁹ Comunicare făcută de Maria Coja la sesiunea științifică din octombrie 1971 de la Constanța.

⁵⁰ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 162—164, fig. 3.

**SACIDAVA ET QUELQUES PROBLÈMES STRATIGRAPHIQUES
ET CHRONOLOGIQUES DU „LIMES“ ET DE LA DOBROUDJA ROMAINE
(LE Ve S. DE N. È. DANS L'ARCHÉOLOGIE DE LA DOBROUDJA)**

Résumé

L'auteur présente les résultats des fouilles effectuées à Sacidava (en 1969, 1970, 1971) en les corroborant avec les autres découvertes, faites en Dobroudja et en mettant surtout l'accent sur l'existence du Ve s., problème disputé dans l'archéologie roumaine.

Sacidava se trouve sur la rive droite du Danube, sur une colline massive, entre Rasova et Dunăreni (au point nommé Musait).

Le nom de Sacidava nous est connu par les sources littéraires antiques. Dans *Notitia Dignitatum*, Sacidava est indiquée comme étant l'endroit où stationnait *Cuneus equitum scutariorum* — l'unité la plus méridionale de cavalerie de la province Scythie, située entre *Cuneus equitum stablesianorum* de Suci-dava — au sud (l'unité la plus septentrionale sur le *limes* de Moesia Secunda) et *Cuneus equitum Solensium* de Capidava — au nord. Chez Procopius, le site porte le nom de Skedeba. Cependant, en dépit de la contradiction par rapport à la source ci-dessus indiquée, Sacidava était localisée jusqu'à présent par les chercheurs à Topalu, au nord de Capidava.

En 1964 on a découvert à Rasova (12 km au sud d'Axio polis — Cernavoda de nos jours) un milliaire en calcaire, avec une inscription conservée intégralement; c'est un pillier milliaire élevé sous Decius (249—251 de n. è.) et, ce qui est révélateur, il indique la distance de 4000 pas de Sacidava (exactement les 7 km qui séparent le site antique de Rasova — au camp fortifié de Musait).

À Sacidava, outre la succession stratigraphique, l'intégration chronologique des neuf niveaux découverts par les fouilles est appuyée aussi par la poterie céramique (l'auteur essaie même une classification typologique, à raison des couches et des siècles), par les monnaies, les lampes à estampilles, les fibules, etc.

Ainsi par exemple, dans la IIIe section, la situation stratigraphique se présente comme suit: N IX—IIes. de n. è.; N VIII—IIe—IIIe s.; N VII—fin du IIIe s.; N VI — la première moitié du IVe s.; N V — la seconde moitié du IVe s.; N IVa—N IVb — la seconde moitié du Ve s.; N III, II et I — VIe—VIIe s. Sur N IX — une lampe „firmalampen“, portant l'estampille F/LVCIVS. Sur N V — fibule en bronze, du type „à oignons“ (IVe s.). Sur N I V — monnaie des années 423/25 !

Les plus anciens niveaux de vie à Sacidava sont ceux du IIe s. de n. è. Outre le mur d'enceinte du côté ouest, où nous avons constaté une phase de construction, du IIe s. de n. è., nous devons attribuer au même siècle un édifice de grandes proportions, du S III. L'érection du camp romain à Sacidava au IIe s. de n. è. nous paraît en pleine concordance avec la situation de la Dobroudja à cette époque. Le camp de Carsium avait été reconstruit en 103 de n. è.; le premier camp de Capidava avait été élevé au début du IIes. de n. è.; à Dinogetia il paraît avoir existé une ancienne enceinte du IIes. de n. è. A Histria on a élevé, au début du IIes, une nouvelle enceinte et on a construit de vastes édifices, comme par exemple les thermes de la ER.

Il est intéressant de remarquer qu'on ne constate aucun incendie à Sacidava au cours du IIes., situation pareille à celle de Dinogetia, mais non pas à celle d'Histria, où l'invasion des Costoboces, en 170 de n. è. fut pleinement ressentie.

Une terrible désaffectation et un fort incendie sont signalés au IIIes. de n. è. Mais au sud de la cité cet événement n'a laissé aucune trace; il peut être mis au compte des invasions carpo-gothes de la seconde moitié du IIIes.

La vie a été reprise et a continué. Au IVes. on a refait l'enceinte sur le côté ouest et on a étendu l'aire d'habitation vers le sud, qui fut entourée d'une nouvelle enceinte de défense. Les faits constatés à Sacidava confirment les données générales sur tout le territoire de la Dobroudja à cette époque. La réorganisation générale du „limes“ pendant la période Dioclétien-Constantin est

un fait bien connu. Des sources littéraires et épigraphiques attestent le stationnement, au IVes. de quelques unités militaires à Sacidava, comme par exemple *Cuneus equitum scutariorum*, ou bien un détachement de la IIe légion Herculia. Il faut remarquer qu'on a constaté à Sacidava des traces d'incendie vers la fin du IVes. Mais c'est un problème à part celui de prouver que la destruction violente de la fin du IVes. n'eut pas lieu à Sacidava du temps de Valens (378), mais un peu plus tard, entre 383—392 probablement.

Le Ve s. s'avère comme une époque de reconstructions successives, reflétées par les caractéristiques des niveaux IV et V. Nous devons souligner que, du point de vue stratigraphique, cette époque n'apparaît nulle part en Dobroudja si clairement et d'une manière si convaincante qu'à Sacidava. Les niveaux du Ve s. présentent, dans certaines zones, de fortes traces d'incendies et de cendre, ce qui indique, vers la fin du Ve s., un moment de dure épreuve. C'est l'époque où le territoire de la Dobroudja subit les invasions des Huns et des quelques tribus germaniques.

Pour conclure, l'auteur passe en revue les autres preuves archéologiques certaines, du Ve s. : à Histria, des niveaux du Ve s. avec des monnaies ; à Izvoarele (Sacidava) un immense trésor de monnaies du Ve s., avec des répliques en plomb, et qui continuent sans interruption jusqu'à Anastasius ; à Dolojman, une basilique du Ve s., sur laquelle se superpose une autre, du VIes. ; à Tomi, des niveaux du Ve s., avec des dépôts de monnaies.

Sans doute, ni les observations faites à Sacidava, en premier lieu, ni celles de Izvoarele, Dinogetia, Dolojman, Histria et Tomi ne doivent être généralisées d'une manière forcée et appliquées de façon absolue à tout le „limes“ et d'autant moins à toute la Dobroudja. Par-ci par-là, il est possible d'enregistrer par la technique, une interruption de la vie, un hiatus plus ou moins long (par exemple dans les sites du centre et du sud de la Dobroudja), après les invasions catastrophiques des Huns.

Table des illustrations

- Fig. 1. Sacidava. Colline Musait.
 Fig. 2. Sacidava. Profil de l'est de la section I, avec le logement-hutte et les niveaux du Ve s.
 Fig. 3. S II, profil nord, les niveaux du IIe—VIe s.
 Fig. 3. S II, profil nord, les niveaux du IIe—VIe s.
 Fig. 4. S III, profil nord, aux niveaux N IV, IV a, IV b (Ve s.).
 Fig. 5. S III. Sur le fond, le mur d'enceinte. En bas, l'édifice du IIe—IIIe s.
 Fig. 6. S II. Partie du mur d'enceinte.
 Fig. 7. L'angle nord-est. Système de fondation de l'enceinte.
 Fig. 8. Les fouilles dans la tour A du IVe s.
 Fig. 9. S III. Au premier plan, le canal du IVe s.
 Fig. 10. Le canal du IIIes.
 Fig. 11. S II. Le niveau du Ve s.
 Fig. 12. S II. On voit le mur à abside du VIe s. (N III).
 Fig. 13. S V. Au premier plan, l'enceinte du IVe s. A gauche et au fond, la seconde enceinte (réparation) du VIe s., sur laquelle s'élève le dernier niveau du VIIIe s. Au fond, mur rudimentaire du VIIe s.
 Fig. 14. Fibule du IVe s.
 Fig. 15—16. Fragments en céramique du VIe s.
 Fig. 17. Sacidava. Amphore du Ve s.

SACIDAVA UND EINIGE STRATIGRAPHISCHE UND CHRONOLOGISCHE FRAGEN DES RÖMISCHEN LIMES UND DER RÖMISCHEN DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Der Verfasser bringt die von den Ausgrabungen in Sacidava 1969, 1970, 1971 gezeitigten Ergebnisse und verbindet sie mit den anderen Siedlungen und Entdeckungen der Dobrudscha, wobei er besonders die Existenz des 5. Jh. betont, eine von der rumänischen Archäologie besonders umstrittene Frage.

Sacidava liegt auf dem rechten Donauer auf einem Berg zwischen Rasova und Dunăreni (an der Musait genannten Stelle).

Der Name Sacidava ist aus alten literarischen Quellen überliefert. In *Notitia Dignitatum*, wird Sacidava als die Ortschaft angegeben, in der *Cuneus equitum scutariorum* Standort hatte — die südlichste berittene Einheit der Provinz Skythien, die zwischen *Cuneus equitum stablesianorum* von Sacidava — im Süden (die am weitesten nördlich am Limes in Moesia Secunda gelegene Einheit) und *Cuneus equitum Solensium* von Capidava — im Norden — gelegen ist. Bei Prokop heißt die Ortschaft *Skedeba*. Dennoch hat bisher die Forschung Sacidava in Topalu lokalisiert, nördlich von Capidava, trotz dem Gegensatz zur oben erwähnten Quelle.

Im Jahre 1964 entdeckte man in Rasova (12 km südlich von Axiopolis — dem heutigen Cernavoda) ein Miliarium aus Kalkstein mit einer vollständig erhalten gebliebenen Inschrift, ein Meilenstein der aus der Zeit des Decius (249—251 u.Z.) ist und, was aufschlußreich ist, die Entfernung von 4000 Fuß bis Sacidava angibt (genau die 7 km, die die antike Siedlung von Rasova von dem Kastrom von Musait trennt).

In Sacidava ist die Zeitstellung der 9 bei den Ausgrabungen entdeckten Schichten außer von der stratigraphischen Reihenfolge auch von der Keramik belegt (der Verfasser versucht sogar eine typologische schichten- und jahrhundertbezogene Klassifikation vorzunehmen), von Münzen, gestempelten Öllämpchen, Fibeln usw.

So ist z.B. im Abschnitt III die stratigraphische Lage folgende: N IX — 2. Jh. u.Z.; N VIII — 2.—3. Jh.; N VII — Ende 3. Jh.; N VI — erste Hälfte des 4. Jh.; N V — zweite Hälfte des 4. Jh.; N IV — erste Hälfte des 5. Jh.; N IV a—N IV b — zweite Hälfte des 5. Jh.; N III, II u. I — 6.—7. Jh. Auf N IX eine „Firmalampe“, mit Stempel F/LVCIVS. Auf N V eine bronzene „Zwiebelkopffibel“ (4. Jh.). Auf N IV — Münze aus den Jahren 423/25!

Die ältesten Schichten mit Lebensspuren sind die aus dem 2. Jh. u.Z. Außer der Innenmauer an der Westseite, wo eine Bauphase aus dem 2. Jh. u.Z. nachgewiesen werden konnte, wird demselben Jahrhundert ein Bau von großen Ausmaßen aus S III zugewiesen. Die Erhebung des römischen Kastroms von Sacidava im 2. Jh. u.Z. erscheint in völliger Übereinstimmung mit der derzeitigen Lage der Dobrudscha. Das Kastrom von Carsium wurde im Jahre 103 u.Z. wieder errichtet, das erste Kastrom von Capidava wurde zu Beginn des 2. Jh. u.Z. errichtet und in Dinogetia hat scheinbar eine alte Innenmauer des 2. Jh. u.Z. existiert. In Histria wurden zu Beginn des 2. Jh. eine neue Innenmauer und große Bauten errichtet, wie zum Beispiel die Thermen des ER.

Interessant ist auch die Tatsache, daß im 2. Jh. kein Brand in Sacidava bekannt ist, ähnlich wie in Dinogetia aber nicht ähnlich wie in Histria, wo der Einfall der Kostoboker im Jahre 170 u.Z. zutiefst verspürt wurde.

Eine schreckliche Zerstörung und ein starker Brand fanden im 3. Jh. statt. Im Süden der Festung aber hat das Geschehen keinerlei Spuren hinterlassen; es kann von den karpisch-getischen Einfällen in der zweiten Hälfte des 3. Jh. verursacht worden sein.

Das Leben ging weiter. Im 4. Jh. wurde die Innenmauer an der Westseite wieder hergestellt und die Besiedlungsfläche wurde gegen Süden ausgestreckt und von einer neuen Schutzmauer umgeben. Die in Sacidava festgestellten Tat-

sachen bestätigen die allgemeinen Daten der Zeit im gesamten Gebiet der Dobrudscha. Die allgemeine Umorganisation des Limes, die zur Zeit von Diokletian bis Konstantin stattgefunden hat, ist eine wohlbekannte Tatsache. Literarische und epigraphische Quellen beglaubigen die Stationierung in Sacidava im 4. Jh. von militärischen Einheiten wie z.B. *Cuneus equitum scutariorum* oder eine Abteilung der Legio II Herculia. Bemerkenswert ist, daß in Sacidava auch Brandspuren vom Ausgang des 4. Jh. zu erkennen sind. Ein besonderes Problem ist es aber, den Beweis zu unternehmen, daß die gewaltsame Zerstörung vom Ausgang des 4. Jh. in Sacidava nicht zur Zeit des Valens (378) stattgefunden hat, sondern später, wahrscheinlich zwischen 383 und 392.

Das 5. Jh. ist eine Zeit wiederholter Rekonstruktionen, die sich in den Schichten IV und V widerspiegeln. Zu unterstreichen, daß diese Periode vom stratigraphischen Standpunkt in der Dobrudscha nirgends so deutlich und überzeugend zum Vorschein kommt wie in Sacidava. Die Schichten des 5. Jh. weisen in großen Teilen mächtige Brand- und Aschereste auf, was bedeutet, daß am Ausgang des 5. Jh. Sacidava schwere Zeiten durchgemacht hat. Es ist dies der Augenblick in dem das Gebiet der Dobrudscha den Einfall der Hunnen; aber auch germanischer Stämme über sich ergehen läßt.

Der Verfasser betrachtet im Abschluß die anderen sicheren archäologischen Belege des 5. Jh.: in Histria, die Schichten des 5. Jh. mit Münzen, in Izvoarele (Sucidava) einen riesengroßen Münzschatz aus dem 5. Jh. mit Bleirepliken, der ohne Unterbrechung bis zu Anasthios gereicht, in Dolojman — eine Basilika aus dem 5. Jh. die von einer anderen aus dem 6. Jh. überlagert ist, in Tomis — die Schichten des 5. Jh. mit Münzhorten.

Gewiß dürfen die Befunde von Sacidava in erster Reihe, ferner die von Izvoarele, Dolojman, Histria und Tomis nicht für den gesamten Limes und umso weniger für die gesamte Dobrudscha erzwungen verallgemeinert und absolutisiert werden. Es ist möglich an einigen Stellen technisch eine längere oder kürzere Unterbrechung, einen Hiatus festzustellen (vielleicht in den Siedlungen im Zentrum und im Süden der Dobrudscha) u. zw. nach den verheerenden Hunneneinfällen.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1 — Sacidava. Musait-Berg.
 Abb. 2 — Sacidava. Ostprofil des Schnittes I, mit der Grubenwohnung und den Schichten des 5. Jh.
 Abb. 3 — S. II. Nordprofil, Schichten aus dem 2.—4. Jh.
 Abb. 4 — S. III. Nordprofil, mit den Schichten N IV, IV a, IV b (5. Jh.).
 Abb. 5 — S. III. Im Hintergrund die Innenmauer. Darunter der Bau aus dem 2.—3. Jh.
 Abb. 6 — S. II. Ausschnitt aus der Innenmauer.
 Abb. 7 — Nordostecke. Die Untermauerung der Innenmauer.
 Abb. 8 — Die Ausgrabungen im Turm A des 4. Jh.
 Abb. 9 — S. III. Im Vordergrund der Kanal aus dem 4. Jh.
 Abb. 10 — Der Kanal aus S. III.
 Abb. 11 — S. II. Die Ebene des 5. Jh.
 Abb. 12 — S. II. Die Mauer mit Absis aus dem 6. Jh. ist sichtbar (N III).
 Abb. 13 — S. V. Im Vordergrund die Innenmauer des 4. Jh. Im Hintergrund links, die zweite Innenmauer (Ausbesserung) des 4. Jh. darüber die letzte Schicht des 7. Jh. verläuft. Im Hintergrund die grobe Mauer des 7. Jh.
 Abb. 14 — Fibel aus dem 4. Jh.
 Abb. 15. — 16. — Keramikbruchstücke aus dem 6. Jh.
 Abb. 17. — Sacidava. Amphora aus dem 5. Jh.

ANDREI ARICESCU

INCERCARE NOUĂ DE ÎNȚELEGERE A ȘTIRILOR DATE DE PROCOPIUS DIN CAESAREA DESPRE TERITORIUL DOBROGEI ÎN VREMEA LUI IUSTINIAN

După cum bine se știe, în capitolele 7 și 11 din cartea a IV-a a lucrării „*De aedificiis*”¹, Procopius relatează despre construcțiile și reparațiile de cetăți făcute de Iustinian în provinciile *Moesia* și *Scythia*. În mare parte deci, știrile cuprinse în aceste capitole se referă la teritoriul patriei noastre, respectiv la Dobrogea. Pentru numeroase aspecte privind organizarea celor două provincii în prima jumătate a veacului al VI-lea (numărul și numele așezărilor întărite, drumurile, limita dintre provincii ș.a.), textul lui Procopius constituie adesea singura sursă de informare și, prin urmare, a fost folosit copios² și i s-au închinat chiar studii speciale³. Cu toate acestea, nu întotdeauna interpretarea dată pînă acum textului poate fi considerată corectă și, de asemenea, constatăm adesea păreri contradictorii, uneori acordîndu-i-se istoriografului toată încrederea, ca unic izvor de informații⁴, alteori negîndu-i-se seriozitatea și cunoștințele⁵. Revederea textului ne-a condus la o serie de încheieri care aduc cîteva noi precizări pe harta Dobrogei antice și în același timp, pot contribui la o înțelegere a relatărilor lui Procopius mai apropiată de adevăr și mai puțin zdruncinată de contradicții⁶.

¹ Am folosit textul stabilit de ultimii editori ai lui Procopius: Guiliemus Dindorfius (Bonn, 1838) și Iacobus Haury (Leipzig — Teubner, 1913).

² Cu titlu de exemplu, cităm doar: R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938 și R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968.

³ C. Litzica, *Contribuții la topografia balcanică în Evul mediu. Procopie din Caesarea*, în Ioan Neculce — *Buletinul Muzeului municipal Iași*, VI, 1926 — 27 (extras).

⁴ Așa se întîmplă în lucrările citate la nota 2, cînd sînt pomenite numele cetăților construite și refăcute de Iustinian, nemenționate în alte izvoare.

⁵ C. Litzica, *op. cit.*, p. 73; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 329—332; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 422 și nota 18; P. Diaconu, *În căutarea Dafnei*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 314—317.

⁶ În legătură cu acest subiect s-a referit în parte și comunicarea pe care am susținut-o la Institutul de arheologie al Academiei R.S.R. (14 martie 1969), apărută în *Dacia*, N.S. XIV, 1970, p. 297—309, cu titlul: *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*.

În cap. 7, Procopius, adăugînd uneori amănunte de ordin istoric sau constructiv, face enumerarea lucrărilor întreprinse de Iustinian de-a lungul unui important drum strategic, care urmărea cursul Dunării pe toată granița riverană a provinciei *Moesia*⁷. Ultimele fortărețe reparate de Iustinian pe malul Dunării în *Moesia* sînt Σαλτουπύργος, Δοροστόλος και Συκιδάβα. În ce privește pe cea din urmă (*Sucidava*), conform ultimelor cercetări, dar și unor ipoteze mai vechi, pare că se afla pe locul ruinelor din apropierea satului Izvoarele⁸. În provincia *Scythia*, cunoaștem precis traseul drumului descris de Procopius doar în partea lui finală, adică de la *Ulmetum* la *Aegyssus*, continuîndu-se apoi pînă spre gurile Dunării, la *Halmiris*, în cea mai îndepărtată parte a provinciei (και άλλο δὲ φρούριον Σκυθίας ἐν ὑστάτῳ κεῖται "Ἀλμυρίς ὄνομα). Așadar, în *Scythia* drumul nu mai urmărește valea Dunării, ci se confundă, în parte, cu vechiul drum imperial care străbătea de la sud la nord ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră, pornind de la *Marcianopolis* și ajungînd, tot prin *Ulmetum*, la *Noviodunum*⁹. Rămîne să vedem acum care era traseul itinerariului lui Procopius în porțiunea cuprinsă între *Sucidava*, care se afla pe Dunăre, în *Moesia*, și *Ulmetum*, situat în mijlocul provinciei *Scythia*. Dintre localitățile pomenite în această parte a descrierii făcute de Procopius, a atras atenția în mod deosebit Cetatea Sfintului Chiril (φρούριον Κυρίλλου ἁγίου) care a fost localizată ipotetic pe Dunăre, la Rasova¹⁰. S-a emis și părerea că ar putea fi vorba de o denumire mai recentă pentru *Axiopolis*¹¹. Această presupunere se bazează atît pe textul lui Procopius, care relatează că fortăreața respectivă este prima întîlnită după trecerea graniței din *Moesia* în *Scythia*, cît și pe faptul că Cyrillus a suferit martiriul la *Axiopolis*¹² și deci, localitatea care-i purta numele trebuie căutată prin apropiere. Ipoteza aparține lui J. Weiss, urmat de V. Pârvan¹³. Acesta din urmă a înțeles din episodul respectiv că, după ce ni se vorbește despre ultimele cetăți reparate pe *limes* în *Moesia* (Σαλτουπύργος, Δοροστόλος και Συκιδάβα) se continuă drumul

⁷ Acest drum poate fi recunoscut și în itinerariile mai vechi: K. Miller, *Itineraria Romana, Römische Reisenwege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, col. 504—507; O. Cuntz, *Itineraria Romana, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig, 1929, p. 32.

⁸ C. Litzica, *op. cit.*, p. 61; P. Diaconu, *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 81, 1963, p. 548—550; vezi și supra, nota 6.

⁹ V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, în *ARMSI*, seria II, 1912, p. 577—578 și harta.

¹⁰ J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911; V. Pârvan, *op. cit.*; R. Vulpe, *op. cit.*; I. Barnea, *op. cit.*; *Tabula Imperii Romani*, L 35, București, 1969, p. 63.

¹¹ C. Litzica, *op. cit.*, p. 61, consideră că *Sanctus Cyrillus* ar putea fi un alt nume al cetății *Axiopolis*; I. Barnea, *op. cit.*, p. 421, crede că *Sanctus Cyrillus* ar putea fi identificat la Rasova sau Hinog.

¹² I. Barnea, *op. cit.*, p. 380 și nota 65, unde se dă textul unei inscripții funerare, descoperită la *Axiopolis*, pe care sînt consemnate numele martirilor *Cyrillus*, *Cyndeas* și *Tasios* (*Dasius*).

¹³ J. Weiss, *op. cit.*, p. 44; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 597.

de-a lungul fluviului, relatîndu-ni-se și despre refacerile aduse fortificațiilor care nu se aflau chiar pe mal — *Κουήσορις* (ediția Bonn, 1838), sau *Κούηστρις* (ediția Teubner, 1913), *Πάλματις*, *Ἄδινα*, *Τιλικίων* — dar în imediata lui apropiere (*ταυτῆς πλησίον*) și se ajunge la prima așezare din *Scythia φρούριον Κυρίλλου Ἀγίου*. De-abia de la acest punct sau de mai jos, de la *Axiopolis*, itinerariul descris de Procopius s-ar abate de la fluviu și ar porni spre centrul Dobrogei, către *Ulmetum*. Pârvan a tras concluzia că Iustinian a părăsit vechiul drum imperial *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Ulmetum*, preferînd un nou drum, care lega Dunărea cu centrul provinciei, de la *Axiopolis* la *Ulmetum*, mai corespunzător nevoilor de securitate ale imperiului. Un motiv în plus pentru care s-a considerat că vechiul drum fusese părăsit, era faptul că nicăieri la Procopius nu este menționat *Tropaeum Traiani*, care nu ar fi putut lipsi, dacă drumul imperial ar mai fi trecut pe acolo ¹⁴.

Pornind de la ideea că *Sanctus Cyrillus* nu trebuie căutat neapărat pe Dunăre, deoarece Procopius nu exprimă explicit acest lucru, am revăzut pasajul în cauză și, încercînd a utiliza toate detaliile descrierii și amănunțele de limbă, am ajuns la concluzii de natură să schimbe esențial interpretarea dată pînă acum relatărilor asupra cărora ne-am oprit. Așadar, ultima cetate enumerată pe malul Dunării în *Moesia* este *Sucidava* (*Συκιδάβα*). De aici, urmează o relatare mai amănunțită despre patru fortărețe care nu se aflau pe malul fluviului: *Quesoris* (sau *Questris*), care este situat mai departe de mal, a fost reparat cu aceeași grijă (*Κουήσορις δὲ, ὅπερ κεῖται τῆς ἀκτῆς ἔκτοσθεν, ἐπιμέλιαν τὴν ὁμοίαν πεποίηται*); și *Palmatis*, așezat într-o strîmtoare, a fost mărit și lărgit, cu toate că nu se află pe malul fluviului (*καὶ Πάλματις, ἐν στενωῷ κείμενον μεῖζόν τε κατεστήσατο καὶ διαφερόντως εὐρύτερον, καίπερ οὐ παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ ποταμοῦ ἔν*); foarte aproape de acesta a fost renovată fortăreața *Adina* (*ἐν δὲ ἄγγιστα καὶ φρούριον Ἄδινα κανουργήσας ἐδείμματο*); și fortăreața *Tilicion* a fost refăcută, ca și turnul acesteia, situat în partea stîngă (*καὶ φρούριον δὲ τὸ Τιλικίων ὀκδομήσατο, καὶ αὐτοῦ ἐν ἄριστέρῳ κείμενον ἔρυμα*). Dintre cele patru fortificații, singura care mai apare în vreun izvor este *Palmatae*, menționată în *Tabula Peutingeriana* la o distanță de 14 mii de pași (cca. 20,700 km) dinspre *Durostorum*, pe o rută ce se îndrepta către *Marcianopolis* ¹⁵. Editorul acestui document consideră că drumul mergea direct de la *Durostorum* la *Marcianopolis*, trecînd prin *Palmatae* și printr-o localitate nementionată, aflată la 20 de mii de pași de *Palmatae*, ca apoi, pînă la *Marcianopolis* să mai fie străbătuți încă 45 de mii de pași. În fapt, această ultimă distanță, de cca. 66,500 km, putea fi marcată pe drumul imperial, iar celelalte localități, printre care *Palmatae*, se puteau afla pe o linie de legătură între drumul de pe malul fluviului și cel din interior. Pe această linie, care ar fi putut porni de la *Durostorum* spre est-nord-est, întîlnind drumul imperial într-un punct apropiat de limita dintre *Moesia* și *Scythia*, sau, mai degrabă, ar

¹⁴ C. Litzica, *op. cit.*, p. 63—64.

¹⁵ K. Miller, *op. cit.*, col. 588.

fi putut urmări chiar granița dintre cele două provincii pornind de la *Sucidava* spre răsărit și ajungând în același drum, trebuie să fie plasate așezările depărtate de Dunăre, amintite de Procopius. În felul acesta, toate fortărețele menționate sînt atinse de itinerariul descris. Nimic nu ne spune că cele patru fortărețe nu s-ar fi aflat pe traseul urmărit de Procopius, ci că ar fi fost pomenite doar tangențial, în timp ce drumul se continua mai departe pe malul fluviului, spre *Axiopolis*, cum credea V. Pârvan.

Cele patru toponime (*Quesoris* sau *Questris*, *Palmatis*, *Adina*, *Tilic-ion*), la prima vedere nu ne spun nimic. Punerea lor în relație cu știri de altă natură, ne dă însă posibilitatea să ajungem la rezultate ce merită să fie aduse în discuție. Cele ce urmează privesc numai prima și ultima dintre așezări, deoarece pentru *Palmatis*, în afară de mențiunea din *Tabula Peutingeriana*, și pentru *Adina*, nu am reușit să facem, deocamdată, nici un fel de legături.

Prima așezare apare în edițiile lui Procopius în mai multe variante. Ediția Teubner (1913), bazîndu-se pe *Codex Vaticanus*, folosit cu predicție de autor (Iacobus Haury) în stabilirea textului, ne dă forma $\text{Κοῦ-}\eta\sigma\tau\rho\iota\varsigma$. Ediția lui Claudius Maltretus (Paris, 1603) și cea din Bonn (1833) redau formele $\text{Κοῦ}\sigma\tau\rho\iota\varsigma$, respectiv $\text{Κοῦ}\eta\sigma\tau\rho\iota\varsigma$. Deosebirea dintre manuscrise, privind mijlocul numelui, se poate explica prin faptul că inițial în cuvînt erau notate, una după alta, literele — $\sigma\rho$ — care se constituie într-o înșiruire consonantică neadmisă în limbile latină și greacă, provenită, de bună seamă, dintr-o eroare de scriere, prin inversare. Copiștii, pentru a înlătura neajunsul, mai ales că nu înțelegeau cuvîntul, fiind un nume propriu fără nici o semnificație pentru ei, au introdus între cele două consoane fie un — t — epentetic obținînd astfel un grup consonantic (— str —) întîlnit în cele două limbi, fie o vocală. Se pune întrebarea de ce a fost aleasă vocala — o — și nu oricare alta, care ar fi avut același efect eufonic, și credem că răspunsul cel mai firesc este că tocmai această vocală se afla în cuvînt, în altă parte însă, probabil în terminație. Recapitulînd, ajungem la următorul raționament: grupul — sr — a apărut în urma unei erori, iar vocala — o — a fost mutată pentru eufonie din spre sfîrșitul cuvîntului, deci numele respectiv trebuie să fi avut în realitate forma $\text{Κοῦ}\eta\sigma\tau\rho\iota\sigma\iota\varsigma$ sau $\text{Κοῦ}\sigma\tau\rho\iota\sigma\iota\varsigma$ ¹⁶ (în fonetism latin, *Quersius* sau *Cursius*). Speculația filologică de mai sus n-ar avea nici o valoare, dacă n-ar putea fi pusă în legătură cu un document epigrafic. Este vorba de o inscripție de mult publicată și comentată¹⁷, descoperită la *Durostorum*, în care se arată că monumentul a fost pus spre recunoștință împăratului Aurelian de către oraș, în urma victoriei repurtate în anul 271 asupra carpilelor între *Carsium* și *Sucidava*. Evident, este foarte ciudat că locul victoriei este indicat printr-o distanță de approxi-

¹⁶ Forma cu — η — este acceptată de mai mulți editori, așa că preferăm lecțiunea $\text{Κοῦ}\eta\sigma\tau\rho\iota\sigma\iota\varsigma$ (*Quersius*).

¹⁷ *CIL*, III, 12456; V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Rivista di filologia e d'istruzione classica*, N.S., II, fasc. III, 1924, p. 18.

mativ 100 km ¹⁸. Din textul inscripției, constatăm însă că numele celor două localități au fost întregite pe baza următoarelor litere : *RSIVM ET SVCID*. Întregirea *Sucid[auam]* este sigur corectă, pentru că se păstrează începutul numelui. În schimb, pentru terminația — *rsium* nu este obligatorie întregirea [*Ca*]rsium, deoarece i s-ar putea potrivi și alte începuturi de nume. Putem bănuși că pe inscripție era trecut numele unei localități apropiate de *Sucidava*, poate mai puțin importantă și de aceea nementionată în alte izvoare, dar care era bine cunoscută la *Durostorum*. Cele cinci litere păstrate pe piatră, de la sfârșitul toponimului, corespund întocmai sfârșitului numelui pe care am încercat să-l restabilim în textul lui Procopius (în inscripție avem cazul acuzativ). Așezarea respectivă este prima citată de autor după *Sucidava* și se potrivește mai bine pentru a constitui un reper de localizare a biruinței lui Aurelian asupra barbarilor, pe monumentul dedicat de orașul *Durostorum*. Se anulează astfel nedumerirea pricinuită de vechea întregire, care accepta o lipsă de precizie neobișnuită în documentele epigrafice, urmînd a se citi, dacă este admisă ipoteza noastră : ...*inter Que*]rsium et *Sucid[auam*.

Ultima așezare menționată de Procopius în *Moesia*, aflată deci cel mai adînc în interiorul provinciei, este denumită $\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu\ \tau\iota\lambda\iota\kappa\iota\omega\nu$. Încercarea făcută de unii de a vedea în această denumire o transcriere coruptă pentru *Tegulicium* nu poate fi acceptată ¹⁹. Spre deosebire de fortărețele înșirate mai înainte în text, al căror nume apare la nominativ, de data aceasta determinarea este redată printr-un genitiv plural, care indică pe locuitorii, pe posesorii așezării respective, mai ales că articolul este postpus ($\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu\ \delta\epsilon\ \tau\omicron\ \tau\iota\lambda\iota\kappa\iota\omega\nu$). Ținînd seama de știrile altor documente despre ținutul respectiv, ne putem da seama, și cred că fără a greși, ce anume ascunde denumirea $\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu\ \tau\iota\lambda\iota\kappa\iota\omega\nu$. Numele este în adevăr transcris eronat, dar nu atît de grav, cum sînt altele din listele lui Procopius, ci numai relativ la prima literă : trebuie citit $\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu\ \delta\epsilon\ \tau\omicron\ \kappa\iota\lambda\iota\kappa\iota\omega\nu$. Punctul unde trebuie să se fi aflat localitatea, la cca. 30 km, est de *Sucidava*, se găsește pe vechiul teritoriu al comunității ausdecensilor, despre care știm dintr-o însemnată inscripție ²⁰ că au fost protejați împotriva dacilor de către *cohors I Cilicum*. Chiar dacă este vorba de evenimente care avuseseră loc cu cîteva veacuri mai înainte, iar cohorta de ciliceni nu mai exista în acele ținuturi, castelul în care soldații au staționat vreme îndelungată, a păstrat numele lor, ei reprezentînd puterea statală și forța asimilatoare, în timp ce *Ausdecenses* vor fi fost înglobați în masa localnicilor sau vor fi fost romanizați tocmai prin prezența în mijlocul lor a acestei cohorte

¹⁸ Mulțumesc lui P. Diaconu pentru ideea sugerată.

¹⁹ C. Litzica, *op. cit.*, p. 61, nu crede că *Tiliclion* poate fi transcrierea greșită a numelui *Tegulicium*. De aceeași părere este și R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 329, nota 6, care nu acceptă această interpretare dată în ediția Teubner, pentru că *Tiliclion* nu trebuie căutat pe Dunăre. În *Tabula Imperii Romani*, L. 35, București, 1969, este admisă însă confuzia celor două nume.

²⁰ D. Tudor, *Choros I Cilicum in Scythia Minor și Taurida*, în *Analele Universității București, Seria științelor sociale*, 5, 1956, p. 45—73, unde se află și toată bibliografia anterioară referitoare la această inscripție.

și a veteranilor săi. Precizarea locului de staționare pentru *cohors I Cilicum* la sud de *Tropaeum*, în *Castellum Cilicum*, *alias Civitas Ausdecensium*, confirmă ipoteza susținută de prof. D. Tudor²¹ că această importantă unitate militară din *Moesia Inferior* trebuie să-și fi avut sediul undeva între Tomis și Dunăre.

Pe de altă parte, localizarea făcută ne duce la constatarea că, urmărind itinerariul lui Procopius spre interiorul Dobrogei pe granița de nord a provinciei *Moesia* și ajungînd la *Civitas Ausdecensium*, ne aflăm pe vechiul drum imperial *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Ulmetum*. Deci drumul nu fusese părăsit și nu are nici un rost să ne întoarcem la Dunăre ca să căutăm Sanctus Cyrillus. ἐπὶ Σκύθας δὲ τὸ λοιπὸν βαδισοῦμαι (Să pornesc deci mai departe la sciti). ἐνθα δὲ φρούριον πρῶτον Κυρίλλου ἁγίου ἐπώνυμόν ἐστιν, οὐπερ τὰ πεπονηκότα τῷ χρόνῳ ἀνοικοδομήσατο οὐκ ἀπημελημένος Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς. (Aici dar, prima se află cetatea supranumită a Sfintului Chiril, ale cărei stricăciuni provocate de timp, le-a reparat nu fără grijă împăratul Iustinian). Insistăm asupra cuvîntului ἐπώνυμον, care înseamnă „surnom“, poreclă. Este prima dată cînd întîlnim acest termen, care nu a putut fi folosit întîmplător, în loc de ὄνομα, folosit de obicei (Δάφνην ὄνομα, Οὐλιτιῶν ὄνομα, Ἄλμυρις ὄνομα etc.). Prima cetate în *Scythia*, pe drumul imperial, la nord de *Civitas Ausdecensium* (sau *Castellum Cilicum*) este *Tropaeum Traiani*. Zidurile refăcute de Constantin și Licinius rezistaseră, așa cum s-a presupus, pînă în vremea lui Iustinian, însă distrugerile provocate de scurgerea timpului au trebuit fi reparate și știm foarte bine, din cercetările făcute pînă acum, că orașul a cunoscut o perioadă de înflorire în timpul lui Iustinian²². Dar împăratul creștin a încercat să-i schimbe și numele, dîndu-i altul, legat de unul din martirii provinciei, poate ca să fie uitată slava împăratului păgîn, ostil noii religii. Nu este exclus ca moaștele martirului Chiril să fi fost aduse în importantul centru religios de la *Tropaeum*, așa cum s-a întîmplat cu ale lui Dasius, mort tot la *Axiopolis*, care fuseseră duse la *Durostorum*²³. Procopius ne redă versiunea oficială a numelui așezării, a supranumelui de fapt, pentru că în circulația curentă se folosea, probabil, tot vechea denumire. Noul nume n-a rezistat însă tradiției și nici prețuirii de care se bucura, de sigur, încă Traian printre romanii și romanizații din regiune. De aceea *Sanctus Cyrillus* nu mai apare în alte izvoare, ci din nou vom întîlni denumirea *Tropaeum*. Explicînd astfel lucrurile, pier ne dumerirea pricinuită de lipsa din listele lui Procopius a unui centru atît de important, cum a fost *Tropaeum Traiani* în vremea lui Iustinian. Totodată, dispăre și argumentul că nementiunea acestui oraș dovedește schimbarea traseului drumului imperial.

²¹ *Ibidem*, p. 57.

²² V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, București, 1912, p. 109 și urm.; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 331; I. Barnea, *op. cit.*, p. 422, 470—471.

²³ I. Barnea, *op. cit.*, p. 380 și nota 65.

Iată dar, că cercetarea atentă a textului lui Procopius, încercînd a folosi mai multe amănunte ale descrierii și exprimării, ne-a condus la câteva rezultate însemnate. Pe de altă parte însă, reiese evident că acceptarea fără rezerve a denumirilor din text ne poate duce la perpetuarea unor erori, provenite, de cele mai multe ori, din ignoranța copiștilor. Așa stau lucrurile și cu altul dintre numele întîlnite în cap. 7, nume care aparent nu este menționat de nici un alt izvor, și care a fost admis ca atare de majoritatea cercetătorilor, deși în manuscrisul cel mai bun al lui Procopius (*Codex Vaticanus*) există o inadverență gramaticală ce poate sugera o altă lectură a toponimului față de forma în care a fost menținut de tradiția noastră istorică. Este vorba de așezarea numită de Procopius *πὸλις*, cunoscută sub numele *Ibida* care a fost identificată cu cetatea de la Slava Rusă²⁴.

Ipoteza acestei localizări îi aparține lui V. Pârvan, care, după ce remarcă suprafața neobișnuit de mare a așezării²⁵, ținînd seama de poziția sa, între *Ulmetum* și *Aegyssus*, face legătura cu textul istoriografului lui Iustinian: „Această cetate înseamnă cred că ar putea fi *Ibida*, pomenită de Procopius“²⁶. Însemnătatea așezării de la Slava Rusă mai fusese semnalată și anterior²⁷, iar o serie de monede²⁸ și inscripții²⁹ descoperite acolo, fuseseră publicate încă înainte ca Pârvan să fi făcut ipoteza identificării cu *Ibida*. Asupra faptului că numele orașului s-ar putea să fie fals păstrat, s-a atras atenția mai de mult³⁰, dar nu s-a prea ținut seama de această părere, încît, de cele mai multe ori, caracterul ipotetic al identificării și denumirii așezării de la Slava Rusă a fost omis³¹. Ultimul editor al lui Procopius, Iacobus Haury³², care se bazează pentru restabilirea textului în primul rînd pe *Codex Vaticanus*³³, intervine în

²⁴ A. Aricescu, *Despre numele așezării antice de la Slava Rusă*, în *Buletinul Monumentelor istorice*, XL, 3, 1971, p. 58—60.

²⁵ V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, p. 578.

²⁶ *Ibidem*, nota 8. Cf. și p. 585, 599 și harta.

²⁷ R. Netzhammer, *Aus Rumänien*, I, 1909, p. 385—391.

²⁸ C. Moisil, *O nouă diplomă militară romană*, în *BCMI*, II, 1909, 3, p. 113—114.

²⁹ *C.I.L.*, III, 7612, 7523; despre aceasta din urmă, cf. Christ, *Weickum's Inschriftensammlung aus der Türkei*, în *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu München*, 1875, I, 1, p. 95 nr. 29, care ne transmite că fragmentul de inscripție se afla la Slava, în vechiul zid de apărare.

³⁰ C. Litzica, *op. cit.*, p. 63.

³¹ R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 158, 226, 293, 426, 476; *Tabula Imperii Romani*, L. 35, 1970, p. 46, 67. În aceste lucrări recente numai pe hărți mai este menționat caracterul ipotetic al identificării.

³² Procopii Caesariensis, *Opera omnia. Recognovit Iacobus Haury. Volumen III 2. VI libri Περὶ κτισμάτων sive De aedificiis. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. MCMXIII.*

³³ Cf. *Prolegomena* la vol. IV 2, p. IV. *Codex Vaticanus* este un manuscris din secolul al XIII-lea.

pasajul respectiv (IV, 7, 19), suprimind o literă ca astfel să elimine o eroare gramaticală. În manuscris, textul apare astfel: ...ἐπέκεινά τε αὐτῷ μὲν ἐκ παλαιῶ ὀχύρωμα Οὐλμιτῶν ὄνομα, ... ἔστι δέ που μετὰ τοῦτον Ἴβιδᾶ πόλις. Pentru a evita dezacordul între τοῦτον (masculin) și determinatul său ὀχύρωμα (neutru), a fost înlăturată litera — ν — de la sfârșitul pronumelui, fiind folosit ca sprijin un alt manuscris, mai târziu, *Codex Ambrosianus*³⁴, lacunos și cu numeroase greșeli și intervenții de ordin gramatical, pe care, de obicei, același editor îl evită la restituirea textului. De fapt, litera în cauză ar putea să aparțină cuvântului următor, respectiv toponimului care ne interesează, presupunere care de altfel s-a mai făcut³⁵. Pentru a ști însă cum arăta acest toponim, era necesar să mai existe o atestare, un indiciu care să asigure valabilitatea presupunerii și forma corectă a numelui. În acest sens, ne-au atras atenția două documente, unul literar și celălalt epigrafic. Ne referim la relațiile lui Theophylactus Simocatta din *Historiae*, I, cap. 8³⁶ și la o inscripție, descoperită la Slava Rusă, nu de mult publicată³⁷.

Povestitorul războaielor dintre bizantini și avari, afirmă că reînceperea conflictului dintre aceștia în anii 586—587, încalcându-se pactul din anul 584, s-ar fi datorat și neînțelegerilor provocate de un scit. Expresia Σκύθης ἀνὴρ, în acel timp, putea denumi un locuitor al regiunilor dinspre gurile Dunării, dar în textul care ne interesează este vorba, în mod cert, de un localnic din provincia *Scythia*, adică de la sud de Dunăre, deci aproximativ de pe teritoriul actual al Dobrogei. Afirmatia se bazează pe faptul că Σκύθης ἀνὴρ, după ce a avut o aventură în tabăra haganului avar, temându-se să nu fie prins, și-a pus nădejdea în fuga la neamul său de baștină (τῆν φμγλὴν ἐπὶ τὸ ἀρχέγονον ἐπεποίητο φύλον), adică la conlocalnicii săi din *Scythia*, și pentru aceasta a trebuit să traverseze Istrul (καὶ οὖν διαπορθμεύων τὸν Ἴστρον), deci să revină în provincia dintre Dunăre și Mare. Ținta lui era să ajungă la orașul libidinilor (ἐπὶ τὴν Λιβιδιδῶν πόλιν φερόμενος) dar nu a reușit aceasta, deoarece a fost prins de unul dintre comandanții romani puși la paza Dunării. Genitivul plural Λιβιδιδῶν denumește pe locuitorii orașului, care s-ar fi putut numi *Libidina*, *Libidum* sau *Libida*. Asemănarea cu toponimul a cărui formă încercăm s-o restabilim în textul lui Procopius este evidentă, iar litera Λ —, de la începutul numelui dat de Theophylactus rezolvă situația neclară din manuscrisele istoricului lui Iustinian. Trebuie subliniat că cei doi autori denumesc așezarea respectivă πόλις, fapt care nu poate fi doar o coincidență. O legătură între cele două relatări a fost făcută

³⁴ Acest manuscris datează din secolul al XIV-lea și își trage originea din altul, din același veac, anume *Codex Laurentianus*, editorul neutilizându-l decât pentru a completa lacunele acestuia din urmă (*Prolegomena* la vol I, 1905, p. XLVI).

³⁵ C. Litzica, *loc. cit.*

³⁶ Theophylactus Simocatta, *Historiae* (ediția Bonn, 1834). Capitolul este reprodus în *Fontes historiae Daco-romanae*, II, București, 1970, p. 534.

³⁷ A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Dobrogea*, în *SCIV*, XIV, 1963, I, p. 99—100, nr. 17 sau în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, 1964, p. 168—171, nr. 17.

în trecere, în anul 1927, de N. Bănescu care a bănuit că trebuie să fie vorba de același oraș, dar lăsând impresia că a înțeles ca fiind corectă forma denumirii transmisă de Procopius³⁸. Relatarea lui Theophylactus nu arată că orașul trebuie să se fi aflat pe Dunăre, cum lasă impresia traducătorul textului în limba română³⁹, deoarece expresia ἐπὶ τὴν Λιβιδινῶν πόλιν φερόμενος nu indică punctul de oprire al lui Σκῦθης ἀνὴρ, ci direcția spre care se îndrepta el.

În legătură cu toponimul, constatăm că rădăcina *Lib-*, deși puțin răspândită printre denumirile trace este totuși atestată⁴⁰. O mai întâlnim printre denumirile vechi de pe teritoriul dintre Dunăre și Mare la Plinius, care pomenește localitatea Libistos⁴¹. În ce privește sfârșitul numelui, trebuie ales între formele *Libidina*, *Libidum* și *Libida*. Prima este motivată de textul lui Theophylactus și se potrivește cu toponimia tracă, datorită sufixului — *dina*, destul de răspândit⁴². Preferăm însă *Libida*, deoarece trebuie să avem în vedere textul lui Procopius, care este clar pentru sfârșitul numelui. Cit privește forma Λιβιδινῶν redată de Theophylactus, ea se poate explica prin folosirea lui — *v* — ca sufix de derivare a numelui locuitorilor de la toponim. E drept că de la *Libida* era mai firesc un derivat Λιβιδανῶν, adică format prin adăugarea sufixului — *v* — la numele localității păstrat în întregime⁴³, sau Λιβιδηγῶν cu sufixul — *ην* —, alipit la nume după eliminarea vocalei tematice⁴⁴. În secolul al VI-lea însă, η și ι se confundau, așa că nu este exclusă o transcriere greșită a unei vocale pentru cealaltă. În sfârșit, derivatul ne mai poate sugera și forma *Libidum* și atunci, putem presupune că Procopius a transmis o variantă de feminin a toponimului, cum se mai întâmplă la același autor, având un exemplu asemănător: Ἀλτῖνα⁴⁵ (feminin), corespunzător lui *Altinum* (neutru) din *Notitia Dignitatum*⁴⁶. Așadar, ajungem la concluzia că importanta așezare din nordul Dobrogei, numită de amândoi autorii πόλις, se numea

³⁸ N. Bănescu, *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, în *Academia Română, Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 3 (a extrasului) afirmă despre Λιβιδινῶν πόλις a lui Theophylactus: „Cette ville doit être identifiée avec Ibida, Ἰβιδὰ πόλις, mentionnée par Procope en Scythie Mineure entre Ulmetum et Aegyssus“, dând apoi trimitere pentru localizarea Ibidei la V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, p. 171.

³⁹ *Fontes historiae Daco-romanae*, II, p. 535.

⁴⁰ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 275.

⁴¹ Pliniu cel Bătrîn, *Istoria naturală*, IV, 11, 41, în *Izvoare privind istoria veche a României*, I, București, 1964, p. 398.

⁴² D. Detschew, *op. cit.*, p. 136 și V. Besevliev, *Amlaidina und Sippe*, în *Балканско езикознание*, III, Sofia, 1961, p. 67—70.

⁴³ Ex. gratia: Ἰστρία — Ἰστριανοί, Μεσσαμβρία — Μεσσαμβριανοί, Ἀφρική (latinism pentru Ἀφρική) — Ἀφρικανοί etc.

⁴⁴ Ex. gratia: Βεσσοπάρια — Βεσσοπαρηνοί (G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, 947). Βουρδάπα — Βουρδαπηνός (*Ibidem*, 1340, 1341), Κόζικος — Κούζικηνός (*Ibidem*, 25), Ἀβυζος — Ἀβυδηνοί (Dittenberger, *Sylloge*⁴, 68³⁰).

⁴⁵ *De aedificiis*, IV, 11.

⁴⁶ *Notitia Dignitatum*, Or., XL.

Libida, existind, poate, și varianta *Libidum*. Forma *Libidina* nu poate fi nici ea exclusă ca indicînd numele real al localității.

Documentul epigrafic la care ne-am referit mai înainte credem că nu mai lasă vreo îndoială, nici referitor la denumire, nici la identificarea așezării cu ruinele de la Slava Rusă. Este vorba de o lespede funerară de marmură. pe care, după *trianomina* celui decedat (*Q. Marcius Quadratus*) sînt săpate două cuvinte prescurtate: *NAT. LIB.* Primul editor al inscripției, a propus întregirea ipotetică *nat(ione) Lib(icus?) sive Lib(urnus?)*⁴⁷. Acum însă, apare destul de evident, în urma discuției de mai sus, că cele două cuvinte prescurtate trebuie să fie întregite *nat(us) Lib(idae)*, deci considerăm că inscripția trebuie citită astfel:

Q(uintus) Marcius Qua-
dratus, nat(us) Lib(idae),
vix(it) an(nis) LXXXV. Q(uintus)
Marcus Provincialis fil(ius)
f(aciundum) c(uravit).

La obiecția că nu ar fi avut de ce să fie menționat pe lespede locul de naștere a lui *Marcus Quadratus*, dacă a fost înmormîntat chiar acolo, răspunsul cel mai convingător îl constituie chiar prescurtarea numelui localității, care dovedește că nu poate fi vorba de vreo așezare îndepărtată, ce ar fi rămas de neînțeles pentru cei care citeau inscripția în necropola așezării antice de la Slava Rusă. Dimpotrivă, prescurtarea indică tocmai numele respectivei localități, ușor de reconstituit de către locuitorii ei, cu toate că nu era scris în întregime⁴⁸.

Considerăm că dovezile pe care am încercat să le relevăm din analiza textelor lui Procopius, al lui Theophylactus Simocatta și al inscripției lui *Q. Marcius Quadratus* sînt destul de evidente pentru a ne permite să restituim numele așezării antice de la Slava Rusă sub forma *Libida*, cu eventuala variantă *Libidum*. Prin urmare, putem reconstitui itinerariul dobrogean descris de Procopius în cap. 7 al cărții a IV-a în felul acesta: de la *Sucidava*, aflată pe Dunăre, drumul se abate spre est, trecînd prin fortificațiile *Quersius*, *Palmatae*, *Adina* și *Castellum Ciclicum (alias Civitas Ausdecensium)*. De aici, pornește spre nord, trecînd în provincia *Scythia*, unde prima așezare este Cetatea Sfîntului Chiril (*alias Tropaeum Traiani*). Mai departe, trece prin *Ulmetum* și *Libida*, ajungînd din nou pe Dunăre, de data aceasta în nord, la *Aegysus*, și urmărește cursul fluviului către vărsare, pînă în apropierea lacului Razelm, unde se va fi aflat cetatea *Halmyris*.

⁴⁷ A. Rădulescu, *loc. cit.*

⁴⁸ În aceeași măsură trebuie respinsă și întregirea *nat(ione) Lib(icus?) sive Lib(urnus?)*, propusă de editorul inscripției, deoarece fiind vorba de neamuri prea puțin cunoscute în părțile noastre, ca și în cazul că este vorba de o localitate necunoscută, ar fi trebuit să fie înscrise numele întregi.

Îndreptîndu-ne atenția și spre listele de cetăți din cap. 11, se poate observa că, spre deosebire de cap. 7, unde descrierea construcțiilor și restaurărilor de-a lungul drumului imperial a fost făcută mai detaliat și cu grijă specială pentru corectitudine, în această parte a textului, fiind vorba de niște simple înșiruiți, s-au putut ivi mai ușor erori și inadvertențe, dar ele nu pot fi atât de grave, cum se consideră adesea. De pildă, nu este admisibil să credem că Procopius nu știa că *Tomis* este port la mare sau că *Axiopolis* și *Carsium* se află pe Dunăre, cum reiese din felul în care a fost înțeles textul lui pînă acum⁴⁹. De asemenea, trebuie să ținem seama de faptul că multe dintre erori ar putea să aparțină copiștilor și nu lui Procopius, deoarece, neștiutori ai locurilor și neînțelegînd, de cele mai multe ori, nimic din sensul toponimelor, ei au denaturat denumirile și au putut chiar să le schimbe șirul, omițînd vreuna s-o transcrie la locul ei și plasînd-o, la revenirea asupra textului, în punctul unde se întrerupsese scrierea. Mai mult, încercînd să facă ordine acolo unde n-o înțelegeau pe a lui Procopius, destul de liberă, au putut interveni cu explicații, care n-au făcut altceva decît să agraveze confuziile.

Că Procopius n-a lucrat prea dezorganizat, ne-o dovedește faptul că nicăieri, cel puțin în regiunea care ne interesează, privind în ansamblu ambele capitole în discuție (IV—7, 11), nu este pomenită de două ori aceeași așezare, cu toate că a fost învinuit tocmai de asemenea greșeli. Astfel, s-a spus că *Σκεδεβά* din cap. 11 ar fi tot una cu *Συκιδάβα* din cap. 7⁵⁰, că în lista de cetăți aceeași localitate apare denumită în două feluri: *Ἀργαμώ* și *Ἐργαμία*⁵¹, că cetatea de la Hinog apare și cu denumirea veche (*Ἀζίλοπα*) și cu cea nouă (*Ἅγιος Κύριλλος*)⁵², că *Ἀλτῖνα* din cap. 11 este același lucru cu *Ἀλτηνῶν* din itinerariul descris⁵³. În fapt, credem că lucrurile stau cu totul altfel. *Σκεδεβά* este *Sacidava*, care nu apare altcumva la Procopius. De altfel, este una din cetățile provinciei *Scythia*, pe cînd *Sucidava* se afla în *Moesia*. *Ἐργαμία* poate foarte bine să fie una dintre multele așezări neidentificate, fără a avea nici o legătură cu *Argamum*. Despre *Sanctus Cyrillus* am vorbit mai sus. Ar părea greu de dovedit că *Ἀλτῖνα* din lista de cetăți și *Ἀλτηνῶν* menționat pe drumul dunărean, după *Transmarisca*, sînt două așezări deosebite, dar din nou revederea textului (cap. 7) ne-a arătat că nici în acest caz Procopius nu s-a repetat. Iustinian a refăcut μετὰ δὲ Τραμ α ρίσκαν ἔρρυμά τε τὸ Ἀλτηνῶν, καὶ ὅπερ καλοῦσι Κανδιδιάνα, καθήρημένα πρὸς αὐτῶν πολεμίων πολλῶ πρότερον (după *Transmarisca*, turnul altinenilor, care

⁴⁹ Vezi discuția mai largă la C. Litzica, *op. cit.*

⁵⁰ I. Barnea, *op. cit.*, p. 422, nota 18.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² C. Litzica, *op. cit.*, p. 64.

⁵³ *Ibidem*. În schimb, R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 329, nota 18, nu crede că este vorba de aceeași așezare.

⁵⁴ καθήρημένον, acordat cu ὅπερ în ediția Teubner, 1913, sau καθήρημένα acordat cu Κανδιδιάνα în ediția din Bonn, 1838.

se numește și *Candidiana*, distrusă de vrăjmași cu mult înainte). Așadar, ἔρουμα Ἀλτηνῶν este *Candidiana*, cunoscută din itinerarii și din *Notitia Dignitatum*⁵⁵, între *Transmarisca* și *Tegulicium*, deci în concordanță cu relatările lui Procopius. *Candidiana* fusese de mult distrusă (probabil de goți), iar Iustinian o reface sau, mai bine zis, construiește acolo o mică fortăreață (ἔρουμα), care poartă numele altinenilor. Ἀλτηνῶν din liste (cap. 11) corespunde cu *Altinum* din *Notitia Dignitatum*⁵⁶, localizat la Oltina⁵⁷. Credem că se poate explica și de ce a fost numită a altinenilor fortificația ridicată la *Candidiana*: este probabil că un detașament din *Altinum* a fost folosit pentru această construcție, căreia i-a lăsat numele sau pe care a rămas să o păzească. Cit privește calitățile de constructori ale altinenilor, putem face relația cu descoperirea la *Dinogetia* a cărămizilor din vremea lui Anastasius, care purtau ștampila *Altina* și despre care s-a presupus fie că fuseseră fabricate la *Altinum* și transportate pe Dunăre la *Dinogetia*, fie că fuseseră lucrate pe loc de un detașament deplasat anume acolo⁵⁸. Trebuie amintit și faptul că cele mai însemnate vestigii descoperite pînă acum la *Altinum* sînt tocmai niște cuptoare pentru ars cărămida, datînd din această vreme⁵⁹.

Cea mai gravă învinuire adusă lui Procopius este aceea că în lista de cetăți a plasat greșit unele localități, punînd în interior pe cele de pe malul mării sau al Dunării și invers. Cercetînd textul, am încercat să deslușim care au putut fi criteriile folosite de autor și propunem aici o ipoteză de lucru, care, pînă la verificarea cu viitoarele descoperiri, are darul să aducă puțină lumină în dezordinea ce ne apare la prima vedere, și să micșoreze considerabil numărul erorilor.

Înainte de a începe înșiruirea cetăților din *Moesia* și *Scythia*, Procopius, dă următoarea explicație: Τὰ Θρακῶν λειπόμενα, παρὰ τε τὸν Εὐξείνου πόντον καὶ ποταμὸν Ἰστρον, κὼν τῇ μεσογείᾳ, οὕτως (IV, 11, 20). Din această frază, dacă înțelegem că intenția autorului a fost să clasifice cetățile, pe care le notează mai departe, în trei categorii, de pe litoral, de pe Dunăre și din interior, vom ajunge la inadvertențe inexplicabile. În fapt, credem că este vorba numai de două categorii, toate cetățile fiind considerate în apropierea Pontului Euxin și Dunării, dar unele făcînd parte din μεσόγεια, iar altele nu. Această părere se susține prin faptul că autorul întrerupe înșiruirea numelor cetăților menționînd anume pe cele din μεσόγεια. Pînă la acest loc, apare doar la început indicația παρὰ μὲν ποταμὸν Ἰστρον, dar ea nu se justifică, pentru că nu urmează numai așezări aflate pe Dunăre și nici nu este folosită și indicația pentru a treia categorie, παρὰ δὲ Εὐξείνου πόντον, care nu putea lipsi dacă autorul ar fi făcut o ase-

⁵⁵ *Notitia Dignitatum*, Cr., XL.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 162, 164, 165, 303.

⁵⁸ I. Barnea, *op. cit.*, p. 411 (unde se dă și bibliografia anterioară cu privire la această descoperire).

⁵⁹ M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramica de la Oltina, în Pontice*, I, 1968, p. 379—403.

menea clasificare. Chiar dacă inițial a avut această intenție, el a părăsit-o de îndată ce a trecut la înșirarea cetăților sau poate că acest subtitlu (παρὰ μὲν ποταμὸν Ἰστρον) este o intervenție ulterioară, ca o încercare de precizare, neavenită însă, făcută pentru că nu a fost înțeleasă clasificarea lui Procopius în numai două grupe de cetăți, unele din μεσόγεια și altele din afara ei. Fortificațiile din afară de μεσόγεια au fost împărțite doar în ce privește apartenența lor la cele două provincii, din Moesia (Μοσίας) și din Scythia (Σκυθίας). Pentru așezările din μεσόγεια această împărțire pe provincii nu mai este făcută, dar putem fi siguri că cele cuprinse între Axiopolis (Ἀξίοπα) și Tomis făceau parte din Scythia. Referindu-ne la această provincie⁶⁰, constatăm că, dintre cetățile identificate, făceau parte din μεσόγεια Ἀξίοπα (Axiopolis), Τόμις, Καρσώ (Carsium), Ἀργαμῶ (Argamum) deci localități aflate în partea de mijloc a Dobrogei. În afară de μεσόγεια se aflau Τροσμηΐς (Troesmis), Νεαϊοδουνῶν (Noviodunum), Καλλάτις, Ἀλτιῶνα (Altinum), Σακιδεβά (Sacidava), deci așezări din nordul și sudul provinciei. Rezultă că termenul μεσόγεια nu a fost folosit de Procopius pentru a indica un ținut depărtat de mare sau de Dunăre și lucrul este evident, pentru că Tomis și Argamum se aflau pe litoral, iar Axiopolis și Carsium pe malul fluviului, ci pentru a delimita partea centrală a provinciei, depărtată de granițele ei de nord și de sud.

Folosind această ipoteză de lucru, putem încerca și alte localizări. Din lista cetăților provinciei Scythia aflate în afară de μεσόγεια, trebuie eliminate Ἀβριττος (Abrittus-Razgrad) și Νόβας (Novae-Șistov), care au fost plasate greșit aici, fie chiar de Procopius sau, mai degrabă, de copiiști, ultimul toponim, fiind, probabil, adăugat la sfârșitul listei. Celelalte așezări, neidentificate încă, se aflau fie la nord de linia Argamum-Carsium (probabil Γραψῶ, Νονῶ, Ῥεσιδίνα, Κωνσταντιανᾶ), fie la sud de linia Tomis-Axiopolis (probabil Βασσιδίνα, Βελεδίνα, Διμισκάρτα, Μοντερεγῆς, Βέκις, Μανροβάλλε, Τίγρα). Localizate precis sînt Troesmis și Noviodunum în nord, Callatis, Altinum și Sacidava⁶¹ în sud. Cele două linii convenționale (Argamum-Carsium și Tomis-Axiopolis) se bazează pe așezările sigur localizate din μεσόγεια. În această parte centrală a provinciei se mai aflau fortificațiile Γρατίανα și Πρέιδις (probabil pe Dunăre, la nord de Carsium, dar în orice caz la sud de Troesmis, care, nu se afla în μεσόγεια) și Παυλιμάνδρα, Τζάσκις și Πούλχρα Θεοδώρα între Argamum și Tomis, spre litoral). Gratiana apare și în Notitia Dignitatum, la sfârșitul listei trupelor de infanterie din Scythia. Denumirea cetății ne arată că aparține ultimei faze de redactare a documentului⁶² și deci este posibil ca ea să nu fi fost plasată în text după criteriul geografic, ci adăugată în încheierea înșirării unităților auxiliare. Așadar, localizarea ei spre gurile Dunării, cum se propune de obicei⁶³,

⁶⁰ Nu putem ști care era situația în Moesia, unde realitățile geografice sînt diferite.

⁶¹ Pentru localizarea Sacidavei, cf. A. Aricescu, *op. cit.*, în *Dacia*, XIV, p. 298—301.

⁶² V. Pârvan, *Salsovia*, p. 41—42; I. Barnea, *op. cit.*, p. 396.

⁶³ I. Barnea, *op. cit.*, harta.

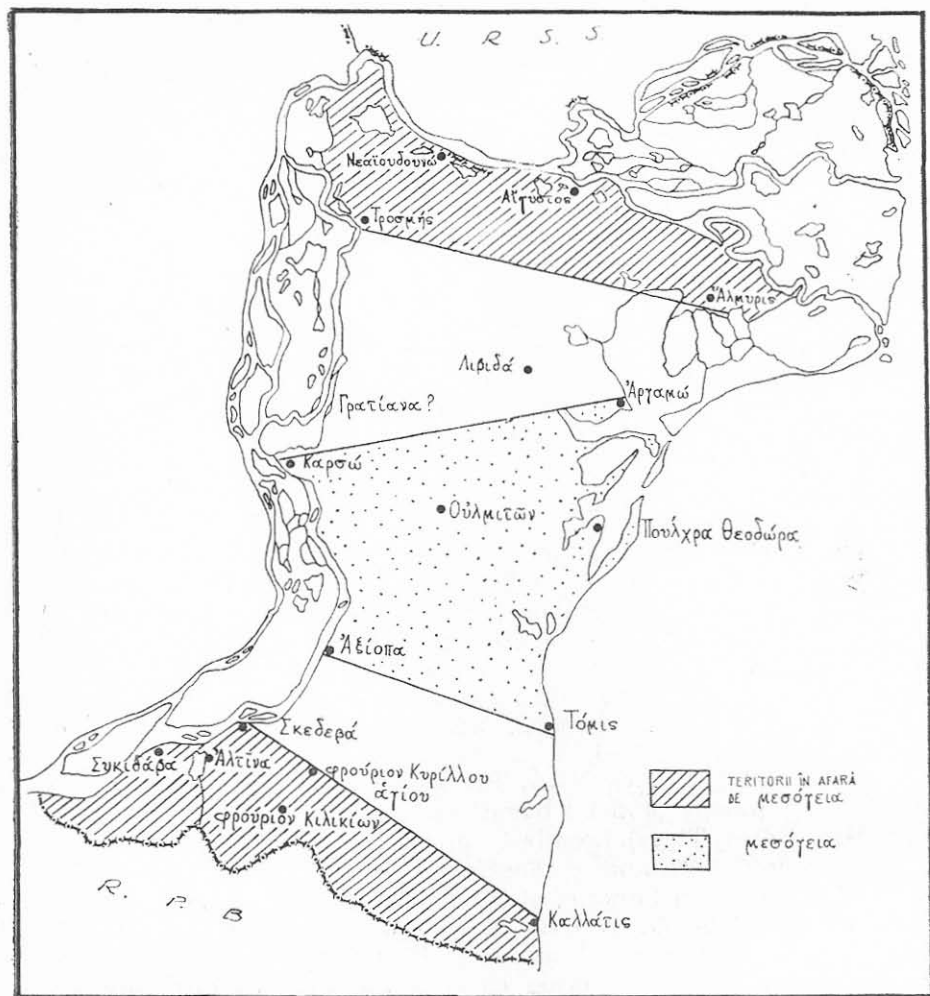

Fig. 1

nu este obligatorie, ci, așa cum pare să reiasă din Procopius, *Gratiانا* trebuie căutată între *Carsium* și *Troesmis*. Credem că mai există și alte indicii în acest sens. Astfel, în cunoscuta inscripție descoperită la Gîrliciu (*CIL*₄ III, 6159), unde este vorba de construirea unei fortărețe în timpul lui Valens⁶⁴, de când trebuie să dateze și *Gratiانا*, după cum ne-o arată numele, se spune că au lucrat *milites primani*. Aceștia ar putea fi chiar *milites primani Gratianenses*, garnizoana în-

⁶⁴ Se poate adăuga și informația lui Themistios (X, 136) privind construirea de către Valens a unei fortărețe pe malul Dunării. Cf. și I. Barnea, *op. cit.*, p. 395.

registrată în această așezare de *Notitia Dignitatum*⁶⁵. Pe de altă parte, constatăm, tot în *Notitia Dignitatum*, că pe Dunăre, în *Scythya*, singurul caz în care apar amplasate una lângă alta două unități de cavalerie îl constituie cei doi *Cunei equitum stablesianorum* de la *Cius* și de la *Beroe*⁶⁶. Credem că este firesc ca între aceste două așezări să fi fost intercalată o unitate de infanterie, în cetatea construită de Valens, și pare probabil ca această unitate să fi fost *milites primani Gratianenses* de la *Gratiana*.

Dintre numele fortificațiilor de pe litoral aflate în *μεσόγεια*, se remarcă *Πούλχρα Θεοδώρα*, care este, fără îndoială, o denumire oficială, dată de Iustinian, neîntilnită în alte izvoare. Este evident că numele împărătesei nu putea fi dat unei localități neînsemnate și de aceea, presupunem că nu este vorba de vreo mică fortăreață ridicată din temelii, ci de un vechi centru urban, care a cunoscut refacerile și construcțiile din vremea lui Iustinian. Cum pare să reiasă din lista lui Procopius, această așezare aflându-se între *Angamum* și *Tomis*, credem că este vorba de noul nume dat orașului *Histria*, unde cercetările arheologice au dat la iveală vestigii însemnate din secolul al VI-lea⁶⁷. Presupunerea noastră se întemeiază și pe faptul că *Histria*, ca și *Tropaeum Traiani* față de care găsim analogia schimbării numelui⁶⁸, lipsește din textul lui Procopius, deși activitatea edilitară din timpul lui Iustinian este remarcabilă. Mai adăugăm și apropierea semantică făcută nu de mult între *Πούλχρα Θεοδώρα* și toponimul Tariverde⁶⁹, al unui sat nu prea departat de ruinele Histriei.

De bună seamă că viitoarele studii și descoperiri vor putea confirma sau nu ipotezele propuse de noi. Oricum, reiese destul de limpede că textul lui Procopius merită să fie mai atent cercetat, pentru că mai poate aduce încă alte informații pentru cunoașterea trecutului Moesiei și Scythiei, ca și al altor teritorii din cuprinsul imperiului lui Iustinian.

NOUVELLE TENTATIVE D'INTERPRÉTER LES INFORMATIONS DONNÉES PAR PROCOPIUS DE CÉSARÉE SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBRUDJA À L'ÉPOQUE DE JUSTINIEN

Résumé

Un nouvel examen des chapitres 7 et 11 du IVe livre de l'ouvrage „De aedificiis“ permet toute une série de conclusions qui apportent quelques nouvelles précisions sur la carte de la Dobroudja antique. Ce sont des conclusions qui permettent de comprendre les informations de Procopius d'une manière plus proche de la vérité et moins ébranlée par des contradictions.

⁶⁵ *Notitia Dignitatum*, Or., XXXIX, 27.

⁶⁶ *Ibidem*, 15—16.

⁶⁷ *Histria. Monografie arheologică*, I, București, 1954, p. 61, 349.

⁶⁸ Referitor la schimbările de nume, cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 331.

⁶⁹ P. Năsturel, *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag*, Heidelberg, 1966, p. 387.

Au VIIe chapitre, Procopius énonce les travaux entrepris par Justinien le long d'une importante route stratégique, qui suivait le cours du Danube dans la province de la *Mésie* et traversait, du nord au sud, la province *Scythia*. Après Συκιδάβα de la Mésie, qui se trouvait sur la rive du fleuve, près du village Izvoarele, la route dont on parle se dirigeait vers l'intérieur, probablement le long de la frontière qui séparait les deux provinces et passait par quatre localités qui ne se trouvaient pas sur la rive. Dans les éditions de Procopius, ces fortifications portent le nom de Κουήσορις (ou Κούηστρις), Πάλματις Ἰλινζίων, Τιλινζίων. La seule de ces quatre localités qu'on trouve aussi dans une autre source, c'est *Palmatae*, mentionnée dans la *Tabula Peutingeriana*, sur un tracé qui partait du côté de *Durostorum* vers *Marcianopolis*. Elle se trouvait donc sur la ligne qui reliait la route de la rive du fleuve, à la route impériale *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Ulmetum*. Le premier des quatre sites mentionnés par Procopius et qui ne se trouvait pas sur le Danube, mais sur cette route de liaison, apparaît dans les éditions sous différentes formes (Κουήσορις, Κούσορις, Κούηστρις). Nous croyons que la forme correcte doit avoir été Κουήσσιος ou bien Κούσσιος. C'est à cette conclusion que nous mène le parallèle que nous établissons avec la célèbre inscription de *Durostorum*, concernant la victoire d'Aurélien sur les Carpes en 271, inscription où les noms des lieux ont été complétés : */Ca/rsium et Sucid/lavam/*, mais que nous proposons d'être lus */Que/rsium et Sucid/lavam/*. Cette lecture élimine l'embarras causé par l'ancienne restitution, qui acceptait un manque de précision inusité dans les documents épigraphiques. Le dernier site mentionné par Procopius en *Mésie* et se trouvant par conséquent tout au fond de la province, apparaît sous la forme φρούριου δὲ τὸ Τιλινζίων. En réalité il faut lire φρούριον δὲ τὸ Κιλινζίων. Il s'agit de l'ancienne résidence de *cohors I Cilicum*, connue par une inscription trouvée dans le village Cetatea (Assarlik), où se trouvent les ruines d'une forteresse qui, selon toutes probabilités, est ce *Castellum Cilicum* même. Cette localisation nous fait constater que, en suivant l'itinéraire de Procopius, nous nous trouvons sur l'ancienne route impériale *Marcianopolis-Tropaeum Traiani-Ulmetum*.

De ce point, on passe dans la province *Scythia*, la première forteresse reconstruite étant nommée par Procopius φρούριον Κυρίλλου ἁγίου. Il utilise pour ce nom le terme ἐπώνυμον (sobriquet) au lieu du nom usuel, ὄνομα. La première cité en *Scythia*, au nord de *Castellum Cilicum (Civitas Ausdecensium)*, est *Tropaeum Traiani*. Procopius rend la version officielle du nom du site, donné par Justinien, qui a remis en état les dégâts provoqués au cours des temps à la cité. Il n'est pas impossible que les reliques du martyr Chiril y fussent apportées d'*Axiopolis*, tout comme celles de Dasius avaient été transportées à *Durostorum*. De cette manière, l'embarras où nous nous trouvons par l'absence dans le texte de Procopius d'un centre d'une telle importance que *Tropaeum Traiani* à l'époque de Justinien, disparaît. Aussi bien disparaît l'argument selon lequel, si cette ville n'est pas mentionnée, cela prouve qu'on avait changé le tracé de la route impériale, comme le supposait Vasile Pârvan qui, de même que J. Weiss, cherchait *Sanctus Cyrillus* à Rasova, sur le Danube.

Un autre nom de lieu mentionné au VIIe chapitre et qui attire notre attention, est celui rencontré dans les éditions de Procopius sous la forme de Ἰβιδά site nommé par l'auteur πόλις. Dans le meilleur manuscrit (*Codex Vaticanus*) il y a une inadvertance grammaticale : le pronom masculin τοῦτον détermine un nom neutre ὀχύρωμα. Pour éviter ce désaccord, les éditeurs ont supprimé la lettre — v — quoique en fait, elle pouvait appartenir au mot suivant, c'est-à-dire au nom de lieu qui nous intéresse. Un autre auteur du VIe s., Theophylactus Simocatta, fait mention de Λιβιδινῶν πόλις (*Historiae*, I, 8). La ville où habitaient les Libidiens s'appelait vraisemblablement, Libida, Libidum ou Libidina. La ressemblance avec le nom du site mentionné dans le texte de Procopius est évidente, et la première lettre Λ du nom explique l'apparente inadvertance grammaticale du manuscrit de l'historien de Justinien. La ville a été localisée hypothétiquement, par Vasile Pârvan, à Slava Rusă. Cette localisation et la restitution sous la

forme *Libida*, que nous avons proposée, sont confirmées par une inscription funéraire trouvée à Slava Rusá et sur laquelle on peut lire, après les *trianomina* du décédé (*Q. Marcius Quadratus*), deux mots abrégés, *NAT. LIB.*, qui doivent être complétés *nat(us) Lib(idae)*.

A propos du tableau des cités du 11e chapitre (*De aedificiis*, IV), on constate que Procopius n'a pas travaillé d'une manière si désorganisée, comme on le considère souvent. Il ne répète jamais le nom du même site, comme on l'a dit, car *φορούριον Κυρίλλου ἁγίου* n'est pas la même chose que *Ἀξιόπολις (Axioapolis)*; *Σακεδραία* (chapitre 11) est *Sacidava* de *Scythia* et ne doit pas être confondue avec *Συκιδιάβα* (chapitre 7) de *Mésie*; *Ἐργαμία* doit être un site pas encore identifié et sans rapport avec *Argamum* et *ἔρυμα Ἀλτηρών* (chapitre 7) représentant une petite fortification élevée par Justinien à *Candidiana* et ne doit pas être confondue avec *Ἀλτιών* (chapitre 11), qui correspond à *Altinum de Notitia Dignitatum*.

Dans un autre ordre d'idées, nous proposons d'interpréter le terme *μεσόγεια* comme territoire situé au centre de la *Scythia*, par opposition aux territoires situés vers les extrémités du nord et du sud de la province. Cela étant, on pourrait comprendre les erreurs inexplicables reprochées à Procopius, qui paraît avoir situé des localités se trouvant au bord de la mer ou sur la rive du Danube, à l'intérieur et inversement. En utilisant cette hypothèse de travail pour la division de la province, nous pouvons essayer d'autres localisations aussi, en nous fondant sur les identifications certaines, ou à peu près certaines. Ainsi, nous croyons que *Gratiana* se trouvait sur le Danube, au nord de *Carsium* et au sud de *Troesmis*, et non pas vers les Bouches du Danube, comme on le propose d'habitude. En effet, il est possible que sa présence dans *Notitia Dignitatum*, à la fin du tableau des troupes d'infanterie de *Scythia*, ne soit pas due au critérium géographique, mais au fait qu'il s'agit tout simplement d'un supplément à ce document. De même, nous croyons que, sous le nom officiel *Πούλχη Θεοδώρα* donné par Justinien, se cache la vieille ville d'Histria, dont Procopius ne fait aucune mention, quoiqu'on y connaît à cette époque, une dernière période de prospérité.

L'avenir apportera, sans doute, de nouvelles clarifications au sujet de ces tentatives d'identifier les informations données par Procopius avec les réalités archéologiques et confirmera, ou ne confirmera pas, les hypothèses que nous avons proposées.

EIN ERNEUTER VERSUCH DIE NACHRICHTEN ZU VERSTEHEN, DIE PROKOP AUS CÁSAREA ÜBER DAS GEBIET DER DOBRUDSCHA ZUR ZEIT JUSTINIANS ÜBERMITTELT

Zusammenfassung

Eine neue Durchsicht des Wortlautes von Kapitel 7 und 11 des Buches IV von „*De aedificiis*“ zeitigt einige Schlüsse, die einige neue Bestimmungen auf die Karte der antiken Dobrudscha bringen und zu dem der Wirklichkeit näheren und von Widersprüchen weniger zersetzten Verständnis der Ausführungen des Prokop beitragen.

In Kapitel 7 führt Prokop die entlang einer wichtigen strategischen, an der Donau entlang bis in die Provinz *Moesia* führenden und durch die Mitte hindurch von Süden gegen Norden die Provinz *Scythia* teilenden Straße von Justinian errichteten Bauten an. Nach *Συκιδιάβα* aus Mösien, das am Flußufer neben dem Dorfe *Izvoarele* gelegen ist, verläuft die beschriebene Straße nach innen, wahrscheinlich an der Grenze zwischen den beiden Provinzen entlang und durchzieht vier Festungen, die nicht am Ufer lagen. In den Auflagen des Prokop erscheinen diese Festungen unter den Bezeichnungen *Κουήσορις* (oder *Κούηστρις*), *Πάλματις*, *Ἄδινω* und *Τιλυζίων*. Die einzige davon, die auch noch in einer anderen Quelle erscheint ist *Palmatae*, die in *Tabula Pentingeriana* erwähnt wird, auf einer Strecke, die von *Durostorum*

aus nach *Marcianopolis* führt, folglich an der Verbindungslinie zwischen der Straße am Flußufer und der Reichsstraße *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Ulmetum*. (Von den vier von Prokopios erwähnten Ortschaften, die nicht an der Donau sondern auf dieser Verbindungsstraße lagen, erscheint die erste in den Ausgaben unter mehreren Formen (Κουήσορις, Κούμστρις, Κούσορις). Ich nehme an, daß die richtige Form Κουήρσιος oder Κούρσιος geheißen haben muß. Zu diesem Schluß bringt mich die Verbindung, die ich zur bekannten Inschrift von *Durostorum* herstellte, die sich auf den Sieg von Aurelianus über die Karper im Jahre 271 bezieht und in der die Ortsnamen /*Ca/rsium et Sucid/avam*/ ergänzt wurden, für die ich aber die Lesung /*Que/rsium et Sucid/avam*/ vorschlage, so daß die von der alten Lesung bewirkte Verlegenheit, die einen in Inschriften ungewohnten Mangel an Präzision annahm, aufgehoben wird. Die von Prokop als letzte in Mösien erwähnte Ansiedlung, die folglich am tiefsten im Inneren der Provinz liegt, erscheint unter der Form φρούριον δὲ τὸ Κιλικίων und es handelt sich um den alten Sitz der *Cohors I Cilicum*, die aus einer Inschrift aus dem Dorf Cetatea (Assarlik) bekannt ist, wo sich die Ruinen einer Festung befinden, die wahrscheinlich dem *Castellum Cilicum* gehörten. Diese Lokalisation führt zu der Feststellung, daß die von Prokop angeführte Strecke genau die alte Reichsstraße *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Ulmetum* ist.

Von hier aus gelangt man in die Provinz Skythien und die erste angetroffene Festung nennt Prokop φρούριον Κυρίλλου ἁγίου. Er gebraucht für diesen Ortsnamen den Ausdruck ἐπόνομον (Zunamen) statt des üblichen ὄνομα. Die erste Festung in Scythia, nördlich von *Castellum Cilicum (Civitas Ausdescensium)* ist *Tropaeum Traiani*. Prokop wiedergibt die offizielle von Justinian angegebene Bezeichnung der Siedlung. Justinian hatte die Verwitterungsschäden der Festung ausbessern lassen, in die man möglicherweise die Gebeine des Märtyrers Kyrillos aus *Axiopolis* überführt hat, so wie man auch die des Dasius nach *Durostorum* gebracht hatte. Auf diese Weise verschwindet die Verlegenheit, die die Abwesenheit aus dem Text des Prokop eines so wichtigen Zentrums wie *Tropaeum Traiani* zur Zeit Justinians verursacht, und es verschwindet der Beweisgrund, der bezeugen sollte, daß dadurch, daß diese Stadt nicht erwähnt wird, der Verlauf der Reichsstraße geändert war, wie Vasile Pärvan vermutete, der ebenso wie J. Weiss *Sanctus Cyrillus* an der Donau, bei Rasova suchte.

Ein weiterer Ortsname aus dem 7. Kapitel, der das Augenmerk auf sich lenkt ist Ἰδιδα, Siedlung, die der Autor als πόλις bezeichnet. Im besterhaltenen Manuskript (*Codex Vaticanus*) ist ein grammatischer Fehler unterlaufen, und zwar bestimmt das mächliche Pronomen τούτου vor der Ortsbezeichnung ein sächliches Substantiv ὀχθῶμα. Um dieser Unübereinstimmung aus dem Wege zu gehen, haben die Herausgeber den Buchstaben — γ — ausgelassen, der im Grunde genommen dem nächstfolgenden Wort bzw. dem interessierenden Ortsnamen gehören konnte. Ein anderer Autor des 6. Jh. u.zw. Theophylaktus Simokatta erwähnt Λιβιδινῶν πόλις (*Historiae*, I, 8). Die Stadt in der die Libidiner lebten muß *Libida*, *Libidium* oder *Libidina* geheißen haben. Die Ähnlichkeit mit der im Text des Prokop erwähnten Ortsbezeichnung ist offensichtlich und der Buchstabe Λ am Anfang des Ortsnamens erklärt den scheinbaren grammatikalischen Fehler im Manuskript des Geschichtsschreibers des Justinian. Vasile Pärvan setzte die Stadt hypothetisch in Slava Rusä an. Diese Lokalisation und die Ergänzung des Namens als *Libida*, so wie ich sie vorschlug, werden von einer Grabinschrift von Slava Rusä bestätigt, auf der nach dem Dreinamen des Verstorbenen (*Q. Marcius Quadratus*) zwei gekürzte Worte zu lesen sind *NAT. LIB.*, die als *nat(us) Lib(idae)* ergänzt werden müssen.

In Zusammenhang mit der Aufstellung der Festungen in Kapitel 11 (*De aedificiis*, IV) ist festzustellen, daß Prokop nicht so sehr unorganisiert ist wie oft gemeint wird. Derart wiederholt er nie den Namen der gleichen Siedlung, so wie bereits erwähnt wurde, denn φρούριον Κυρίλλου ἁγίου ist etwas anderes als Ἀξιόπολις (*Axiopolis*), Σκεδεβά (Kap. 11) ist *Sacidava* aus Skythien und darf nicht mit Σουιδάβα (Kap. 7) aus Mösien verwechselt werden, ἔρουμα Ἀλτηνῶν (Kap. 7) stellt eine kleine von Justinian in Candidiana errichtete Befestigungsanlage dar, und darf nicht mit Ἀλτινῶν (Kap. 11) verwechselt werden, was *Altinum* aus *Notitia Dignitatum* entspricht.

In einem anderen Gedankengang schlage ich vor, daß der Ausdruck *μυσόγεια* als im mittleren Teil von Skythien gelegenes Territorium betrachtet wird im Gegensatz zu den Nord- und Südextremitäten der Provinz. Auf diese Weise könnte man die unerklärlichen Fehler erklären, die Prokop vorgeworfen werden, der die Ortschaften von der Meeresküste und vom Donauufer nach innen und umgekehrt setzt. Gebraucht man diese Arbeitshypothese zur Einteilung der Provinz, so kann man auch andere Lokalisierungen versuchen und sich dabei auf sichere oder fast sichere Ortsbestimmungen beziehen. So glaube ich, daß *Gratiana* an der Donau liegt, nördlich von *Carsium* und südlich von *Troesmis*, also nicht gegen die Donaumündungen zu, wie für gewöhnlich vorgeschlagen wird, weil ihre Stellung in *Notitia Dignitatum* am Schluß der Aufstellung des Fußheeres aus Skythien vermutlich nicht auf geographischen Kriterien beruht, sondern auf der Tatsache, daß es sich um einen alten Zusatz zu dieser Urkunde handelt. Desgleichen glaube ich, daß unter der offiziellen von Justinian gegebenen Bezeichnung *Πούλγρα Θεοδώρα* sich die alte Stadt *Histria* versteckt, die von Prokop nicht anders erwähnt wird, und in der zu der Zeit eine letzte Blütezeit zu verzeichnen ist.

Sicherlich wird die Zukunft neue Klarstellungen zu diesen Versuchen bringen, die Nachrichten von Prokop mit den archäologischen Befunden abzustimmen und meine Vorschläge bestätigen oder widerlegen.

C. SCORPAN

DATE ARHEOLOGICE REFERITOARE LA SEC. VI ȘI VII PE TERITORIUL DOBROGEL. (Rezultate inedite la Tropaeum și Sacidava)

Problema sau, poate mai bine spus problemele ce se ridică în legătură cu sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea sînt deosebit de însemnate, dar și foarte complicate; au fost discutate cu mulți ani în urmă (V. Pârvan, N. Iorga), dar și mai recent, iar prin implicațiile și semnificațiile care le aparțin rămîn chestiuni de mare actualitate.

Pornim în acest articol de la săpăturile noastre efectuate la Adamclisi și Sacidava, oprindu-ne apoi asupra datelor comparative oferite de celelalte săpături și descoperiri din Dobrogea, fără pretenția de a răspunde marilor întrebări, ci doar de a completa și îmbogăți fondul informațional și probabil, fără voia noastră, de a sublinia tocmai caracterul încă destul de confuz și încă oarecum de nerezolvat al acestei epoci și subînțeles. necesitatea unor cercetări speciale în vederea elucidării temei.

La *ADAMCLISI*, în sectorul C, secțiunile C 19, 20, 22, 23 și 24, săpăturile noastre din acest an s-au oprit pe primul nivel general, continuu și urban, pe care l-am întîlnit. El apare la o adîncime ce variază între 0,60—0,70 m și 1,10—1,40 m.

Acest prim nivel urban întîlnit se caracterizează prin podele de lut sau pavaje de cărămidă, clădiri cu mai multe încăperi, din ziduri de piatră, unele legate cu mortar, avînd de obicei o suprastructură din cărămizi groase, arse insuficient pînă la galben-cărămiziu (chirpici). Pe acest nivel se află un strat de incendiu, din cărbune, cenușă și o groasă depunere de cărămizi, țigle, olane, pietre și ceramică.

Nu insistăm aici asupra detaliilor structurale urbanistice-construc-tive, altfel deosebit de interesante, cum ar fi instalația de încălzire a unei locuințe particulare.

Ceramica acestui nivel are un caracter strict unitar, aparținînd secolului al VI-lea, o atenție specială meritînd a fi acordată ceramicii cenușii, descoperită în mari cantități (față de alte centre romano-bizantine, ca Histria sau Sacidava).

Un număr de 14 monede ne ajută încadrarea cronologică, ultimele monede din punct de vedere cronologic fiind de la Iustin II — Sofia,

anii 571/72 și 572/73. Merită remarcată descoperirea sub acest nivel, mai exact în umplutura de sub pavajul de cărămizi a locuinței cu calorifer din C 19 a unei monede Iustinian, anii 543/65.

În linii mari, acesta este aspectul arheologic al ultimului nivel general și continuu la Tropaeum Trajani, în zona C. Viața acestui nivel a fost întreruptă printr-un incendiu, mai accentuat doar în anumite zone.

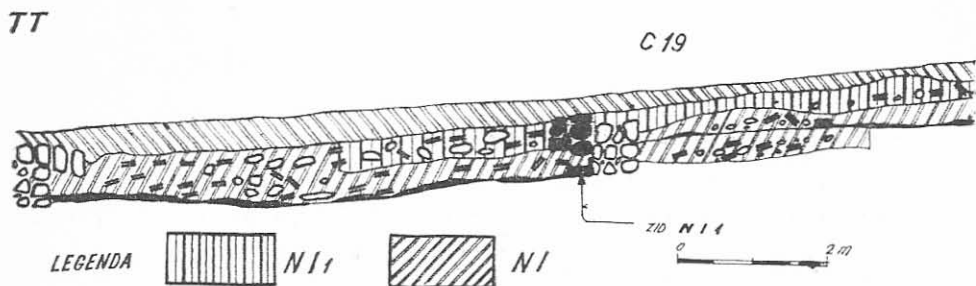

Fig. 1. Tropaeum. Secțiunea C 19, profilul de nord.

În orice caz, monedele Iustin II — Sofia nu pot fi considerate, deocamdată, absolute, drept *terminus*. S-ar putea ca adevăratele ultime monede ale nivelului să fie descoperite abia în anii următori.

După distrugerea ce a avut loc la sfârșitul acestui nivel, putem afirma că *viața orășenească, cel puțin în zona C, a luat sfârșit și nu s-a mai refăcut*. Peste stratul gros de dărîmătură al nivelului I s-a depus în genere pămîntul vegetal; vechile ziduri, deci vechile clădiri ce funcționaseră pe acest nivel nu s-au mai refăcut niciodată.

Ceea ce este deosebit de însemnat și ne-a atras în mod special interesul este faptul că numai în anumite zone, restrînse, dar suficient de certe și concludente, am descoperit un nivel de viață ulterior lui N I, nivel nu general și nu continuu ci sporadic, foarte modest, care trece de cele mai multe ori peste ruinele vechilor ziduri de pe N I, acum distruse. Așa cum vom vedea însă, unele mici porțiuni ale unor ziduri puteau să fie folosite în continuare, tot așa cum într-un singur caz, am constatat repararea (într-un mod cu totul special) a unor ziduri vechi.

Astfel, în C 23, carourile 14—17, după nivelarea dărîmăturilor de pe N I, la vreo 40 cm, s-a creat un nou nivel de călcare, marcat printr-un strat de lut ferm și prin depunerea evidentă a țiglelor, cărămizilor și pietrelor pe această podea. În cr. 8—9, după distrugerea lui N I, pereții unei încăperi modeste au fost reparați odată cu nivelarea stratului anterior de dărîmături și crearea unui nou nivel de călcare, nivel nou pe care stau așezate (fără fundație) două ziduri de piatră și pămînt, rudimentare, ce aveau rolul de a căptuși cei doi pereți mai vechi ai camerei (N I), ce-și păstrau în unele locuri încă o anumită înălțime.

În C 20, după distrugerea lui N I, a fost amenajat un nou nivel ce acoperă un spațiu probabil stradal dintre două clădiri, continuînd peste un zid lateral al uneia dintre ele, anterior demantelat.

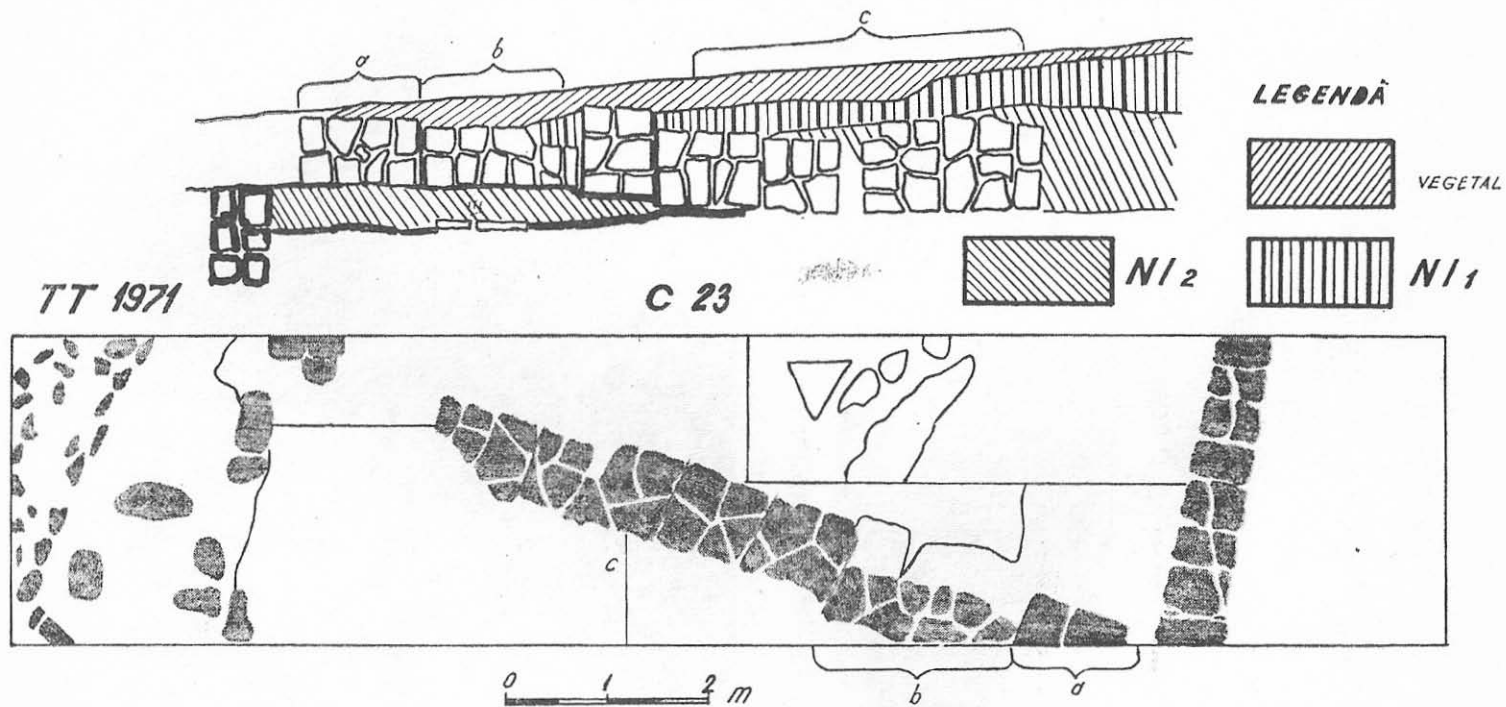

Fig. 2. Tropaeum. C 23, profilul de nord, cu zidurile ultimei etape și plan.

În C 23 situația este deosebit de concludentă. Aici am surprins același N I al unei clădiri mari, distrusă și incendiată. Exact peste zidul demantelat de la est, trece un nou nivel ferm de lut, nivel pe care stau fără fundație, două ziduri de piatră și pământ. Modul de construire și arhitectura acestor ziduri ca și a nivelelor pe care zac, denotă chiar existența a două sau chiar trei faze, ulterioare deci ultimului nivel general al orașului. De asemenea, un nivel sporadic (N I 1) și două faze constructive ulterioare lui N I propriuzis am descoperit în capătul de vest al lui C 23.

TT

C 20

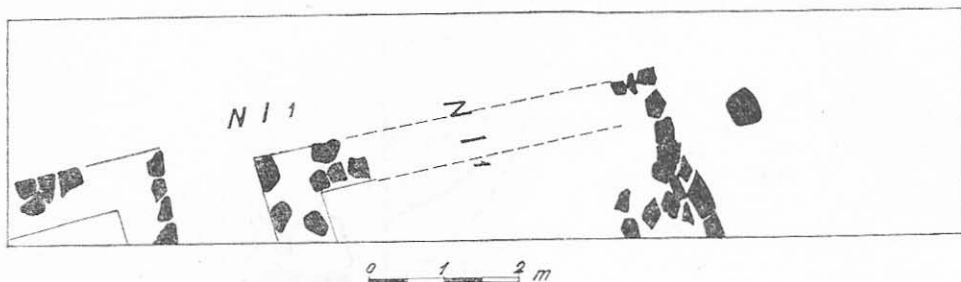

Fig. 3. Tropaeum. C 20 — plan. N I 1 ce trece peste o clădire demantelată.

Fig. 4. Tropaeum. C 19.

Fig. 5. Tropaeum. C 19. Se văd țiglele din nivelul I 1.

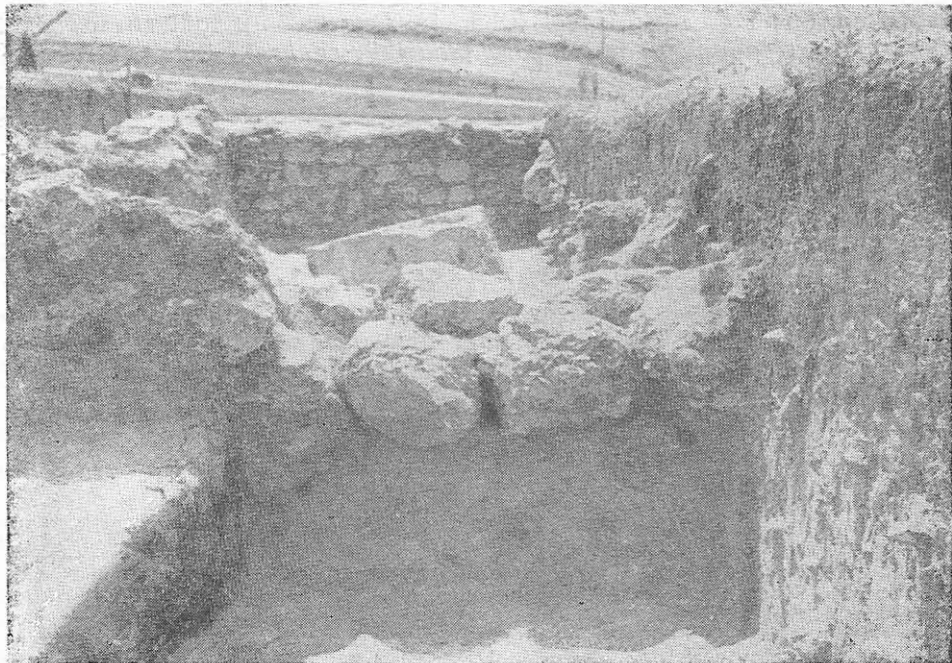

Fig. 6. C 19. Refacerea zidului rudimentar pe N I 1.

Sucesiunea și cronologia relativă a nivelelor descrise mai sus este certă. Mai dificilă devine încercarea unei datări absolute. Am văzut că monedele cele mai târzii de pe N I sînt din anii 572/73. E greu însă să garantăm că acum este momentul încetării nivelului I. Și atunci s-ar putea prea bine ca nivelul să-și fi încetat viața ceva mai târziu, poate pe la 580 sau 586—587, cu ocazia gravelor evenimente, prea bine cunoscute (dacă nu chiar pe la 602).

Bazat pe o monedă din 586, ca și pe relatările lui Theophylactus Simocatta, V. Pârvan credea în sfîrșitul definitiv al cetății Tropaeum pe la finele secolului al VI-lea¹, părere împărtășită în genere de cercetători pînă astăzi, întîlnită și în sinteza lui I. Barnea².

Descoperiri monetare recente și anume o monedă din anul 590/91, a îndemnat pe Gh. Poenaru Bordea să bănuiască, pe bună dreptate după părerea noastră, că Tropaeum a durat în continuare și după dezastrul din 586—587, foarte probabil pînă pe la 602³.

M. Sâmpetru vrea să generalizeze și să absolutizeze pentru întreaga Dobroge data de 586—87, după care ar fi urmat peste tot locul, în mod invariabil, o refacere generală înfloritoare, urbană, ce ar fi durat, din nou invariabil, exact pînă la 614. Iar la 614 a luat sfîrșit, în mod categoric, viața urbană nu numai la Tropaeum dar și în toate celelalte orașe ale Dobrogei⁴. E însă incredibil să prelungim (în zona C) nivelul I, ultim nivel serios, pînă la 614, neavînd elemente de datare, iar dacă am face acest lucru s-ar exclude distrugerea și întreruperea vieții orașului Tropaeum în anii 586—87, prin existența monedelor Iustin II — Sofia. Și totuși dacă N I — ultim nivel urban în zona C — a luat sfîrșit pe la 586—87, așa cum nouă ni se pare plauzibil, se naște îndoiala firească asupra caracterului concret și real al unei refaceri și continuități urbane, înfloritoare chiar, după invazia amintită. Pentru că, așa cum am văzut, săpăturile din zona C dovedesc în mod peremptoriu o continuitate de viață romano-bizantină după N I, dar în foarte modeste, izolate și sporadice forme. Subliniem, ca un fapt semnificativ, lipsa oricăror urme de incendiu pe aceste nivele sporadice, posterioare ultimului nivel urban.

Sau, schimbînd ecuația, dacă am vrea să considerăm N I, nivel ultim general, ca reprezentînd refacerea de după 586—87, ar însemna să ignorăm existența monedelor Iustin II — Sofia de pe acest nivel și să trecem cu vederea lipsa totală a unor monede dintr-o epocă ulterioară, ca și apariția sub pavimentul clădirii cu calorifer, în arsura N II, a monedei Iustinian.

¹ V. Pârvan, *Tropaeum*, p. 190—191.

² I. Barnea, *DID*, II, p. 43.

³ Gh. Poenaru Bordea, *Quelques monnaies trouvées à Adamclissi et la fin de Civitas Tropaensium*, în *Dacia*, NS, XII, 1968, p. 409—411. În timpul săpăturilor din 1971, în pămîntul scos de Gr. Tocilescu, a fost descoperită o monedă de la Mauriciu Tiberiu din anul al 16-lea de domnie! (determinare și informație R. Ocheșeanu). Dacă Simocatta notează distrugerea orașului Tropaeum la 586—87, la Theophanes nu este menționat Tropaeum.

⁴ M. Sâmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul celui de-al VII-lea*, în *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 217 și urm.

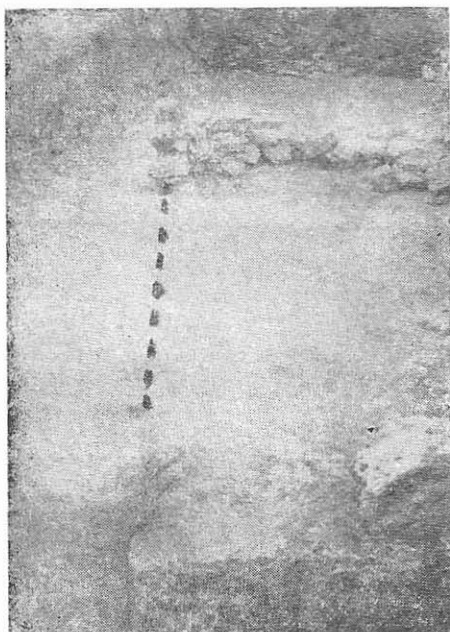

Fig. 7. C 20. Nivelul sporadic
N I 1 ce trece peste zidul
demantelat al unei locuințe.

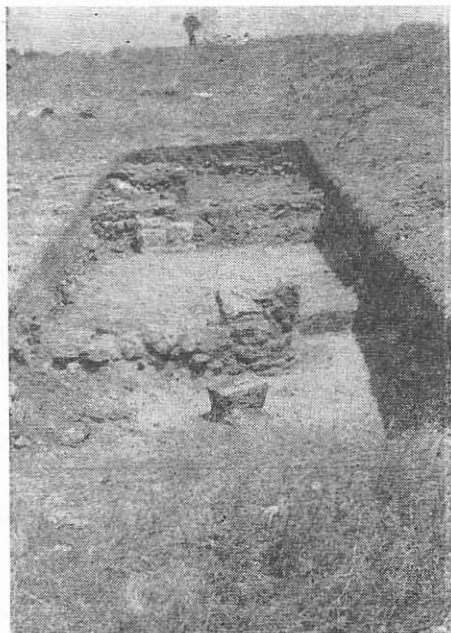

Fig. 8. C 20.

Fig. 9. C 23. La stînga unui
lung zid, N I 1.

Fig. 10. C 23. N I 1 trecînd peste
un puternic zid, demantelat anterior.

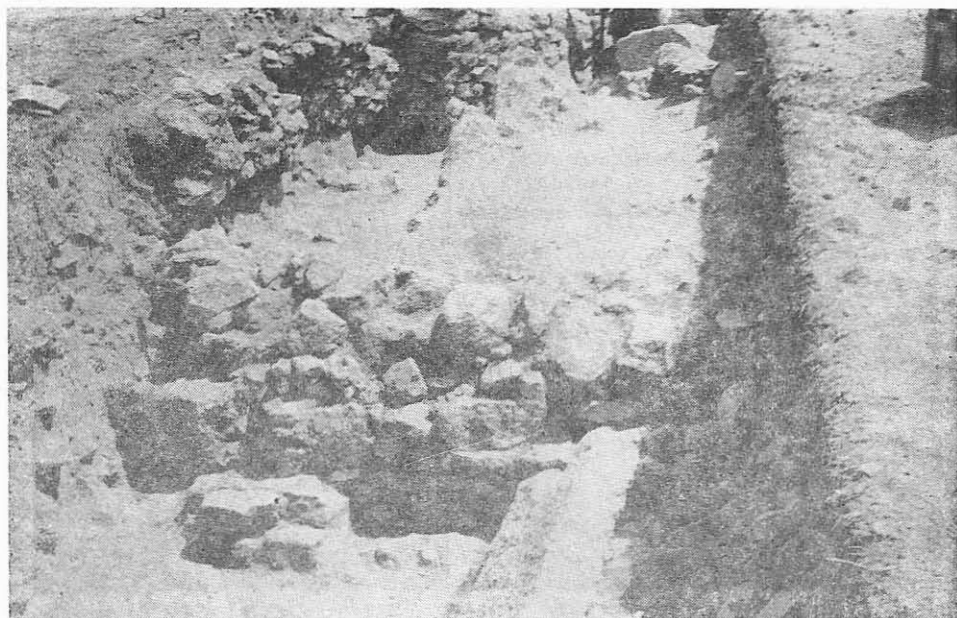

Fig. 11. C 23. În prim plan, un zid de pe N I, peste care trece N I 1. În fund, stînga, zidurile rudimentare, de pe N I 1. Dedesubtul lor, pragul de pe N I 2.

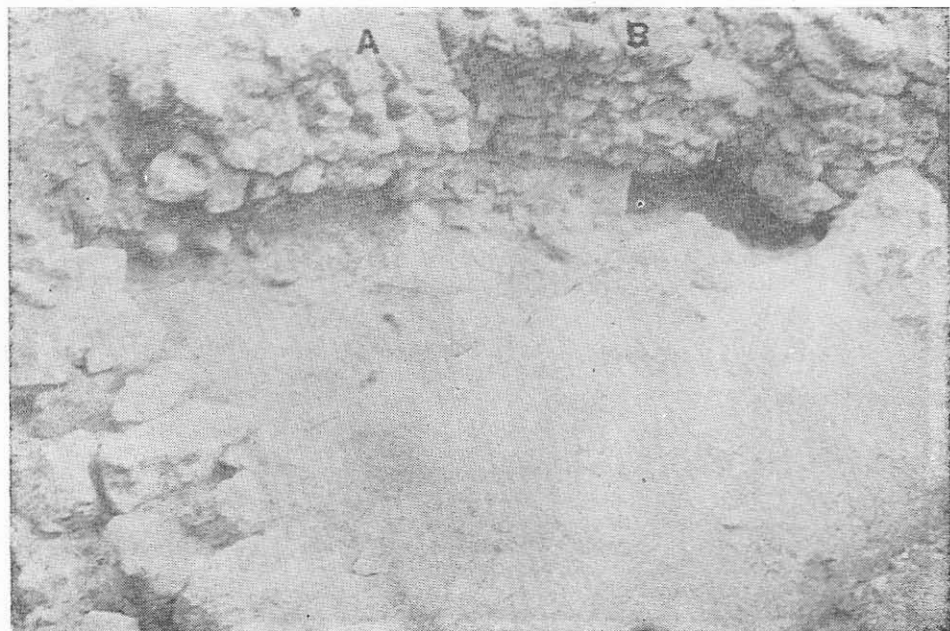

Fig. 12. C 23. Zidurile rudimentare ce zac pe N I 1.

Dacă viața orășenească, înfloritoare, a încetat la Tropaeum la 586, moment de grea cumpănă confirmat de izvoare ca și de unele săpături din alte zone, ea a continuat cu certitudine după marea lovitură, dar în forme și dimensiuni modeste și nu de prea lungă durată, așa cum pro-

Fig. 13. C 23. Fază de ziduri din ultima etapă.

bează N I —1, subțire, sporadic și imediat sub pământul vegetal, fără urme de incendiu⁵.

În ceea ce privește sfârșitul definitiv al vieții romano-bizantine la Tropaeum, indiferent în ce forme, *exact la 614*, M. Sâmpetru nu dispune de nici un argument, nici măcar ipotetic, oferindu-ne doar supoziții,

⁵ Săpăturile lui R. Ocheșeanu în zona C, lângă incinta sudică, au surprins o întrerupere explicată prin evenimentele de la 586, urmată de o refacere a incintei. Deci, ultimul nivel, *post 587*, avea ziduri de incintă, cu toate că viața devenise semirurală pe mari întinderi din oraș. Este posibil ca o viață relativ înfloritoare să fi continuat numai în centrul orașului (probabil în jurul basilicilor și a porții de est) celelalte zone rămânând în paragină, cu o viață semiagricolă, înconjurată totuși de incintă pe vechiul ei traseu, întrucât era desigur mult mai greu pentru locuitori să ridice o nouă incintă, pe un nou perimetru impus de noua urbanistică, decât să refacă pur și simplu vechea incintă acolo unde fusese dărâmată.

întrucît nu credem cã naiva menționare a descoperirii unor capiteluri romano-bizantine neterminate meritã sã ne atragã atenția ⁶.

★

La SACIDAVA, am înregistrat în toate secțiunile un număr de trei nivele generale ce aparțin sec. VI, încadrare cronologicã susținută de structura straturilor, de compoziția și caracterul ceramicii, de oțaițe și monede ⁷. Nivelele I, II și III sînt nivele continue, pe toatã lungimea secțiunilor (fig. 14 și 15), ilustrînd în mod specific tabloul vieții cetãții în sec. VI. Cronologia pe care am stabilit-o în primul an de sãpãturi, este acum sprijinitã și de monede. Pe N III — monede Iustinian (anii 540/41), pe N II monede de la Iustin II — Sofia (573/75) *pinã la Mauriciu Tiberiu* (599/600 !). În plus, una dintre dovezile existenței unui nivel *urban* ulterior, adicã N I, sînt zidurile de piatrã legate cu lut ce au fost așezate exact pe N I (în secțiunea I și V), aparținînd unor locuințe amplasate în spatele zidului de incintã care încã mai funcționa.

Începutul secolului al VI-lea se caracterizeazã prin eforturi constructive : clãdirea cu absidã din S II și mai ales marea locuință cu baze de coloane și ziduri de pe N III — S I. Epoca de reînflorire generalã, reflectatã de N III la Sacidava trebuie explicatã prin mãsurile de refacere, îndreptate în spețã asupra limesului, acțiune începutã în vremea lui Anastasius ⁸.

Reconstrucția pornitã sub Anastasius este atestatã în mai multe centre ale Dobrogei : Histria ⁹, Dinogetia ¹⁰, Capidava ¹¹, Tomis ¹². Aceastã operã va fi continuatã în vremea lui Iustinian ¹³.

Viața înfloritoare de la începutul sec. VI va fi întreruptã cu brutalitate printr-un mare incendiu soldat cu distrugerea construcțiilor ce nu s-au mai refãcut (ne referim la o refacere pe același loc, pe aceleași temelii). Acest al doilea moment de grea cumpãnã în viața Sacidavei (dupã cel din sec. III) se datorește desigur, avînd în vedere proporțiile

⁶ *Op. cit.*, p. 230. În timp ce autorul discutã sãpãturile și descoperirile monetare din Dobrogea și chiar din Bulgaria, ne lipsește din pãcate, de orice date din sãpãturile sale la Adamclisi, ceea ce ni se pare curios, întrucît tocmai de la sãpãturi sau descoperiri noi, personale, se porneste în mod obișnuit la susținerea unei ipoteze. Din cîte cunoaștem de la fața locului, M.S. s-a oprit numai pe primul nivel urban. Dacă acestã reprezintã refacerea de dupã 587, cum poate autorul sã dovedeascã incendiul de la 586 pe nivelul al doilea, la care de fapt nu a ajuns ?

⁷ Vezi și articolul nostru despre Sacidava și stratigrafia Dobrogei romane, în acest volum. De asemenea, raportul asupra sãpãturilor, în *Materiale*, XI (sub tipar).

⁸ I. Barnea, *DID*, II, p. 409—411.

⁹ V. Pãrvan, *Histria*, IV, p. 701. Em. Popescu, *O inscripție de la Anastasius I descoperitã la Histria*, în *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 197.

¹⁰ *SCIV*, II, 1, 1951, p. 33. *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 168. *Materiale*, VI, 1959, p. 646. I. Barnea, *Contributions to Dobruđa history under Anastasius I*, în *Dacia*, NS., IV, 1960, p. 365—367.

¹¹ Gr. Florescu, *Capidava*, p. 722.

¹² I. Barnea, *op. cit.*, p. 367—373.

¹³ *DID*, vol. II, p. 421—429.

SACIDAVA
S I PROFIL EST

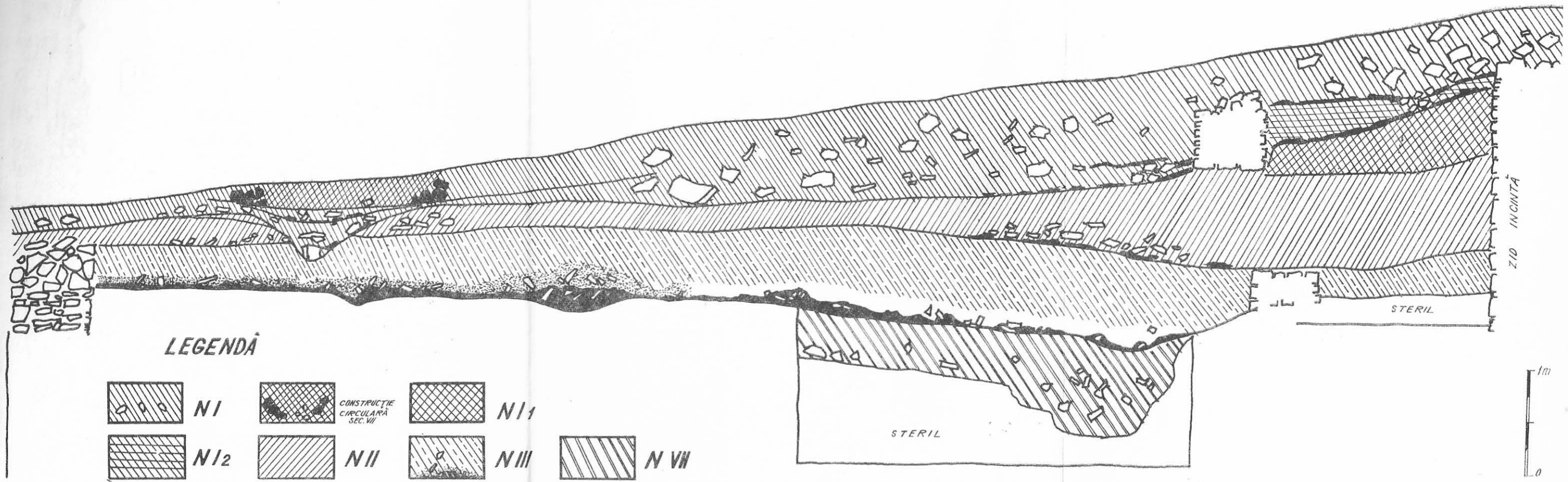

Fig. 14. Sacidava. Profilul de est al secțiunii I, cu nivelele sec. VII.

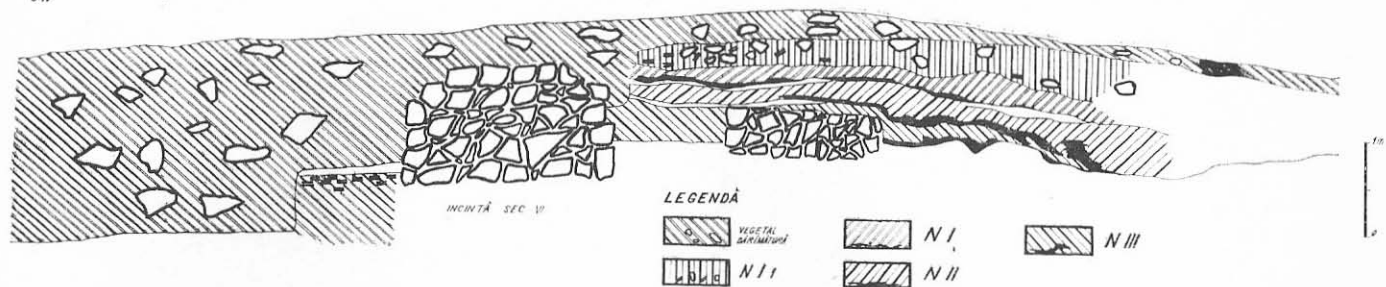

Fig. 15. Sacidava. S IV — profilul de vest.

S V PROFIL VEST

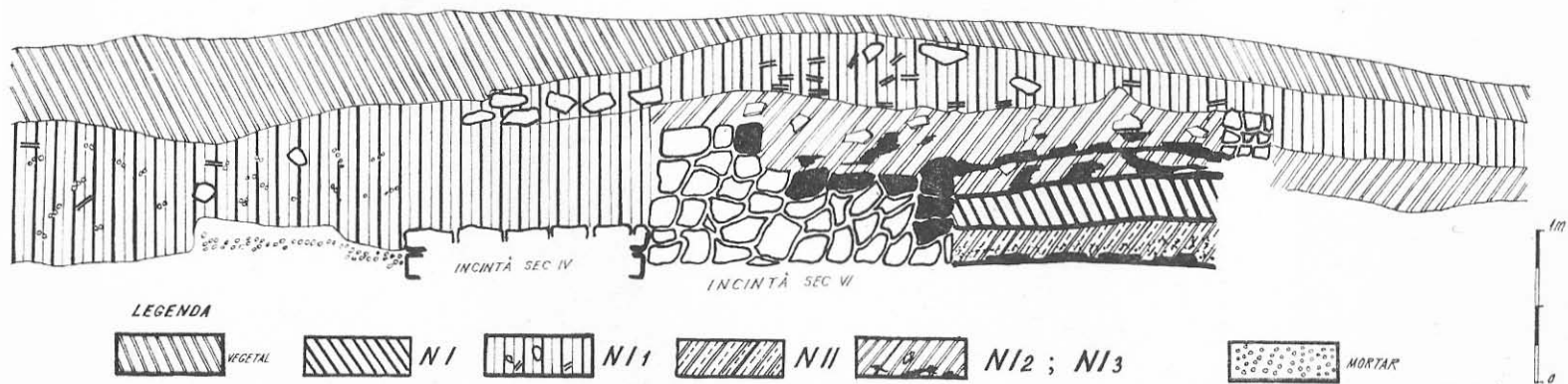

Fig. 16. Sacidava. S V — profilul de vest cu nivelele sec. VII.

catastrofei, unui viguros și pustiitor atac venit de dincolo de Dunăre. Distrugerii violente au suferit la mijlocul veacului VI și alte centre ale Dobrogei, cauzate de incursiunile kutrigurilor, aliați cu bulgarii și slavii ¹⁴. La Dinogetia, un strat masiv de arsură atestă marea lovitură primită de cetate la sfârșitul domniei lui Iustinian ¹⁵. În sectorul central al Histriei cel de al IV-lea nivel, datat între 527—544, epocă de mare dezvoltare analogă cu N III la Sacidava, a sfârșit violent, printr-un puternic incendiu ¹⁶.

Fig. 17. S I, N I 1.

Fig. 18. S I, zid din sec. VII (N I 2).

Cel de al II-lea nivel al Sacidavei, ce reprezintă perioada de viață de după distrugerea de la sfârșitul domniei lui Iustinian, refacere observată și la zidul de incintă de pe latura sudică, aparține celei de a doua jumătăți a sec. VI și, dacă ultima monedă din punct de vedere cronologic — cea de la Mauriciu Tiberiu (599/600) — merită a fi luată în considerație, atunci sfârșitul violent al nivelului II trebuie raportat la tulburările din jurul anilor 602—603 și nu la evenimentele din 586—587, așa cum eram tentați să credem în primii doi ani de săpături, pînă la descoperirea monedei de la Mauriciu. Drept urmare, N I — ultima perioadă

¹⁴ *Idem*, p. 429—431.

¹⁵ *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164. *Materiale*, VII, 1961, p. 592—594. *DID*, II, p. 429—430, fig. 27.

¹⁶ Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane târziu în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 158—164.

generală de viață la Sacidava — nu o mai putem plasa după 587 ci după 602—603 pînă pe la 614.

În unele secțiuni, a apărut o situație stratigrafică specială, concretizată în prezența unor nivele de viață romano-bizantine ulterioare ultimului nivel (N I). O astfel de situație am înregistrat în secțiunile I, IV și V. În S I, pe lângă cele trei nivele de locuire urbană ale secolului VI—VII, apar încă două nivele (N I 2 și N I 1), nivele bune de lut galben cu straturi de incendiu, cenușă și cărbune. Aceste nivele de locuire, la fel cu N I 1 surprins sporadic în restul secțiunii, reprezintă desigur ultimele momente din viața cetății de la Sacidava. Ele se cer datate în sec. VII e.n., deoarece, chiar dacă nu ar fi moneda Mauriciu, ar fi greu de crezut că doar într-un singur secol s-ar fi succedat cinci nivele de locuire. Subliniem că în S I am descoperit și o rudimentară și modestă construcție circulară din pietre, așezată peste ultimele dărîmături ale lui N. I, prezentînd în interior o subțire podea banală de lut galben cenușiu, însă *fără nici o urmă de arsură*. Analogiile ne îndreaptă spre descoperiri similare de la Histria, sau mai recent la Tropaeum.

De remarcat că absolut toate materialele arheologice descoperite pe aceste ultime nivele ale Sacidavei din sec. VII (în primul rînd ceramica) sînt identice cu cele descoperite pe celelalte trei nivele anterioare din

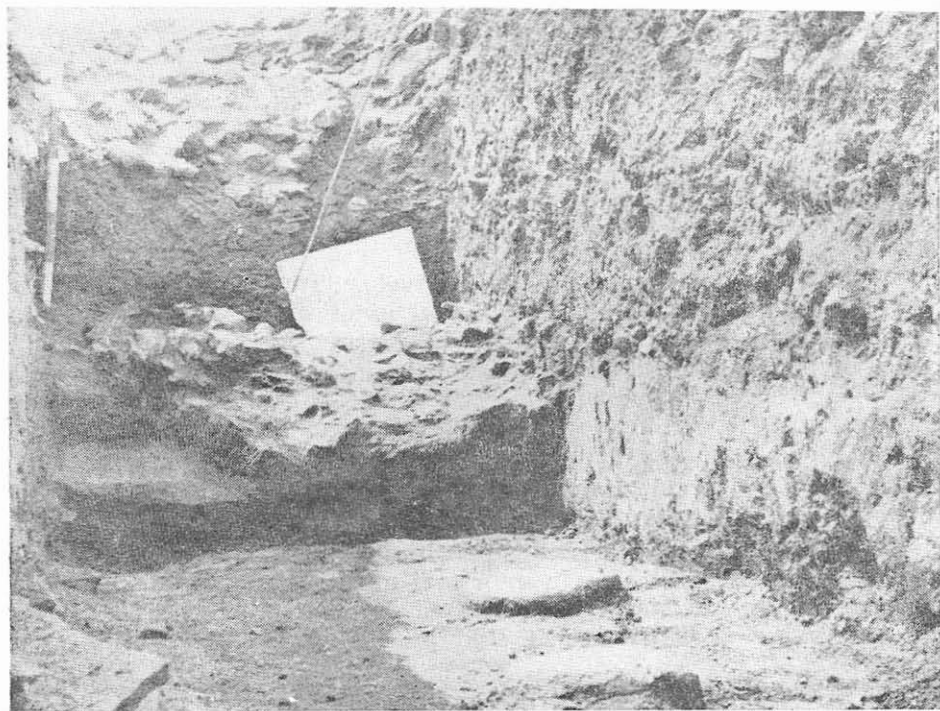

Fig. 19. S I, locuința de pe N III.

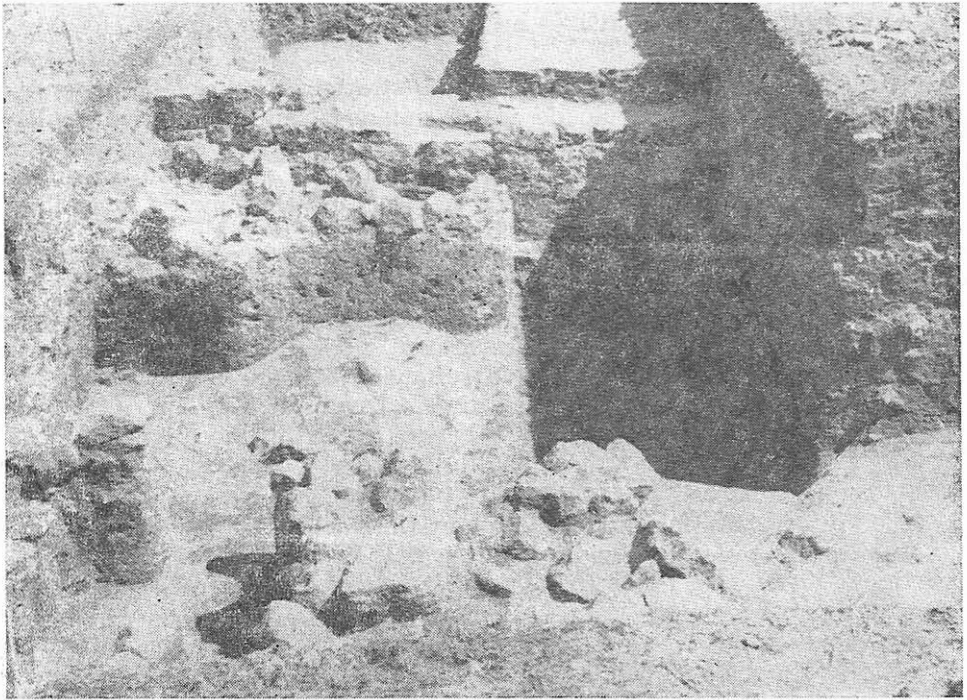

Fig. 20. S 7 L, martori ai nivelelor sec. VII.

sec. VI, ceea ce dovedește continuitatea vieții, în conținut și în forme romane-tîrzii. Nici un indiciu și nici o urmă nu au fost descoperite la Sacidava, care să poată fi puse pe seama unei populații străine, de migratori.

În S V, N I este urmat de două nivele, dintre care numai primul a fost incendiat (fig. 16, 21, 22). Primul nivel sporadic este marcat și de un zid fără fundație plasat pe nivel, zid răzuit și nivelat cu ocazia creării celui de al doilea nivel, marcat la rîndul său prin urmele unui pavaj din cărămizi. Deosebit de interesant este faptul că cel de al doilea și ultimul nivel sporadic (deci al treilea din sec. VII) trece peste zidul de incintă, demantelat anterior (fig. 22).

În S IV am înregistrat doar un singur nivel din sec. VII, însă fără urme de incendiu (fig. 15, 23).

Reținem și constatarea că atît pe ultimele nivele, din sec. VI, dar și pe cele din veacul al VII-lea, a unor mai mult sau mai puțin puternice urme de incendiu. Există însă și în această problemă deosebiri și nuanțe ce nu trebuie neglijate atunci cînd procedăm la generalizarea unor concluzii.

Relativ la sfîrșitul violent al nivelului I, nu avem încă posibilități să-l fixăm, la 614 sau 641 (dar oricum după anul 600). Cu totul subiec-

tiv, înclinăm spre primii ani de domnie ai lui Heraclius, determinați și de dimensiunile reduse ale lui N I.

În orice caz, dacă totuși am ignora argumentele numismatice, urmărind o cit mai logică succesiune în timp a nivelelor de viață, N II nu poate aparține decît celei de a doua jumătăți a sec. VI, iar N I, dacă ar începe la sfîrșitul veacului, ar trece bineînțeles și în sec. VII. Tocmai de aceea în legătură cu nivelele sporadice tîrzii N I 2 și N I 1, sîntem îndemnați să le datăm în sec. VII, oricum după 614—615! Cu toate că nu credem, personal, în obligativitatea pentru toate centrele Dobrogei a momentului 586—87 și 614, aplicînd totuși aceste două termene Sacidavei, rămîn încă două nivele de locuire romano-bizantine post 614.

Miezul problematic de fond, atît la Sacidava cît și la Adamclisi și în general în Dobrogea, rămîne problema ultimului nivel orășenesc, civilizat, al caracterului și cronologiei acestui ultim nivel. Apoi, ca urmare imediată, se cere să aflăm dacă a existat o continuitate romano-bizantină în cetățile și orașele Dobrogei, caracterul acestei continuități (adică al nivelelor arheologice), durata exactă și deci sfîrșitul definitiv al stăpînirii și civilizației romano-bizantine în Dobrogea.

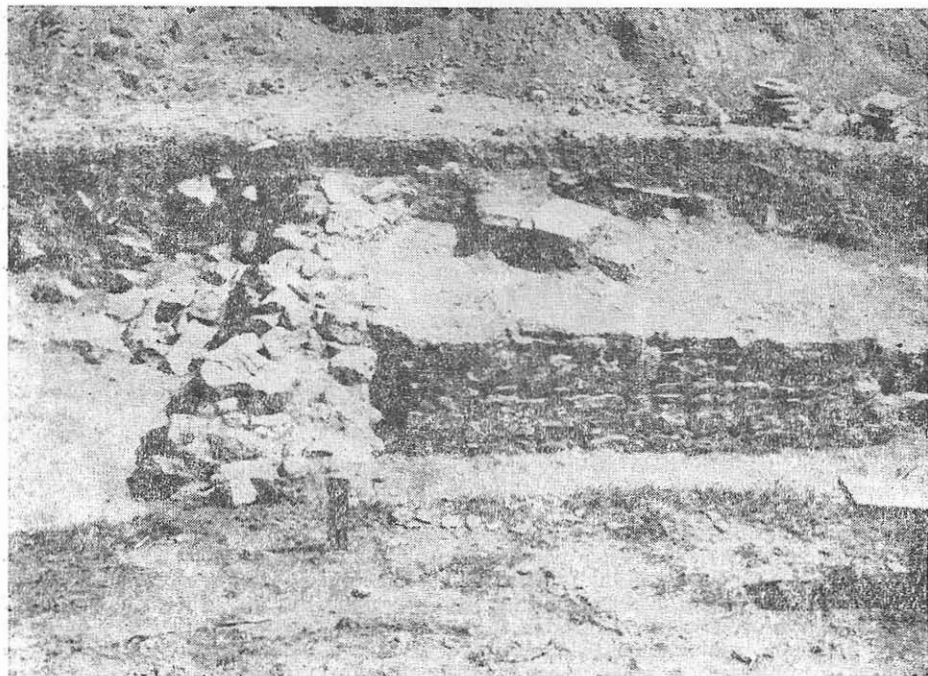

Fig. 21. S V. Primele două nivele de sec. VII.

Au fost cazuri când, pornind de la o descoperire sau de la o așezare, s-au generalizat și absolutizat concluziile, forțându-se mult ipotezele, ignorând unele argumente incomode, trunchiindu-se artificial *corpus-ul* de fapte și dovezi existent la un moment dat¹⁷. Diferite date cronologice au fost lansate în circuitul științific, cum ar fi 580, 586—87, 602—3, 614, 640—41, enunțate drept limite absolute și generale pentru Dobrogea în totalitatea ei. Realitatea arheologică nu permite astfel de generalizări și, după părerea noastră, datele și argumentele necesită o înțelegere și o interpretare relativistă și diferențiată¹⁸.

Am văzut care sînt faptele, deocamdată, în zona C la Tropaeum.

De asemenea, Sacidava, foarte modestă desigur, dar înconjurată de zidurile de apărare, depășește anul 614, dacă nu cu trei nivele, cel puțin cu două. Chiar după dezafectarea zidurilor de incintă, continuă la Sacidava o viață romano-bizantină, retragerea deplină a populației producîndu-se nu deodată, ci în timp.

Etapele de sfîrșit ale Histriei au fost discutate în mai multe rînduri. În ultimii ani însă, s-au acumulat suficiente date și probe care dovedesc că Histria nu a suferit o distrugere la 586. Dacă într-adevăr

¹⁷ Cel mai bun exemplu — articolul lui M. Sâmpetru, citat. Partea corectă a articolului este cea care strînge datele din izvoare, încercîndu-se un curs de istorie romano-bizantină. De fapt, cele spuse în această parte erau de mult prea bine cunoscute celor ce s-au ocupat de epocă. Acolo unde vine partea concretă, lipsesc cu desăvîrșire datele și argumentele săpăturilor de la Adamclisi și Histria, iar restul materialului documentar este folosit după metoda arătată (mai jos, nota 18). Reamintind că Theophylactus Simocatta a menționat Tropaeum drept *ultimul oraș* căzut în mîna invadatorilor, M.S. extinde pe cont propriu aria invaziei: „Desigur că avarii au continuat înaintarea spre Ulmetum și de aici la Histria și Tomis“ (p. 218). De ce și pe ce bază *desigur* ?

În ceea ce privește săpăturile de la Histria, sector D, se enunță doar un nivel pînă pe la 586, și următorul după această dată, fără nici o explicație sau argumentare (*Materiale*, IX, 1970, p. 187—188). Ni se oferă un singur profil (fig. 8), selectat probabil ca cel mai semnificativ. Numai că, nivelul I de călcare nu are urme de incendiu, iar de la nivelul II de călcare (datat *post* 587) în sus, pînă la suprafața vegetalului, rămîne un gol important, de aproape 1 m grosime excavat de săpăturile anterioare anului 1961, porțiune despre care nu ni se spune nimic. Pe o asemenea grosime pot exista unul — cel puțin, sau mai multe nivele de locuire, ulterioare decît anului 614, an asiduu dorit de M.S. ca termen final, general. În orice caz, un asemenea profil nu poate fi luat în discuție, mai ales că nci cunoaștem prea bine situația dintr-o zonă imediat învecinată (vezi Al. Suceveanu, C. Scorpan, *op. cit.*).

¹⁸ Cercetarea științifică se cere exactă și riguroasă, dar nu rigidă și fixistă, ci flexibilă, elastică; interpretarea profundă cu orizont larg și cu amplă cuprindere necesită corectitudine, dar și toleranță opiniilor. Între rigid și fals nu este o distanță prea mare. Acuzațiile lui M.S. adresate lui I. Barnea se dovedesc neînte-meiate. Nu numai că I. Barnea a constatat, mult înainte de M.S., marea distrugere în Dobrogea la 586, dar mai mult decît atît, a presupus pe bună dreptate că litoralul Mării Negre și nordul regiunii nu au suferit prea mult de la acest atac, opinie ce-și găsește azi confirmarea. În plus, I. Barnea nu a afirmat niciodată și cu atît mai puțin la pag. indicată de M.S., *că după 586 slavii s-ar fi întors în Muntenia*, sau că pînă la venirea bulgarilor nu ar fi fost slavi în Dobrogea. Dimpotrivă, la p. 432—433 și 440—441, *DID*, II, este afirmată așezarea slavilor în Dobrogea după anul 580, însă sub autoritatea imperiului.

celor 11 monede inventariate la nr. 796/1950 nu li se cunoaște exact locul descoperirii, așa cum ne anunță M. Sâmpetru¹⁹, rămân încă numeroase argumente clare ce obligă prelungirea duratei lui N II (deci a primului nivel de sec. VI) dincolo de 586. Dintre acestea reamintim depozitul din sectorul Templu, între Iustin II pînă la Mauriciu (600/601). În sectorul economic, inventar nr. 458/1954, un depozit descoperit sub un zid tardiv, deci în N II, se termină la 587/88. Într-un canal al termelor, aparținînd lui N II, monedele se termină cu una din 591/92²⁰. Iar monedele surfrapate sub Heraclius la 612/13 și 613/14, deschid perspectiva prelungirii nivelului I după anul 614 — avînd în vedere circulația acestor monede de-a lungul întregii epoci a lui Heraclius²¹.

Construcțiile de piatră, circulare, numite „rotunde”, descoperite atît la Histria, dar și la Sacidava și Tropaeum (ridicate, *N.B.*, pe nivelarea stratului ultim), își au semnificația lor; interpretarea acestora drept cupatoare²² este total incredibilă, lipsa completă a urmelor de arsură ca și

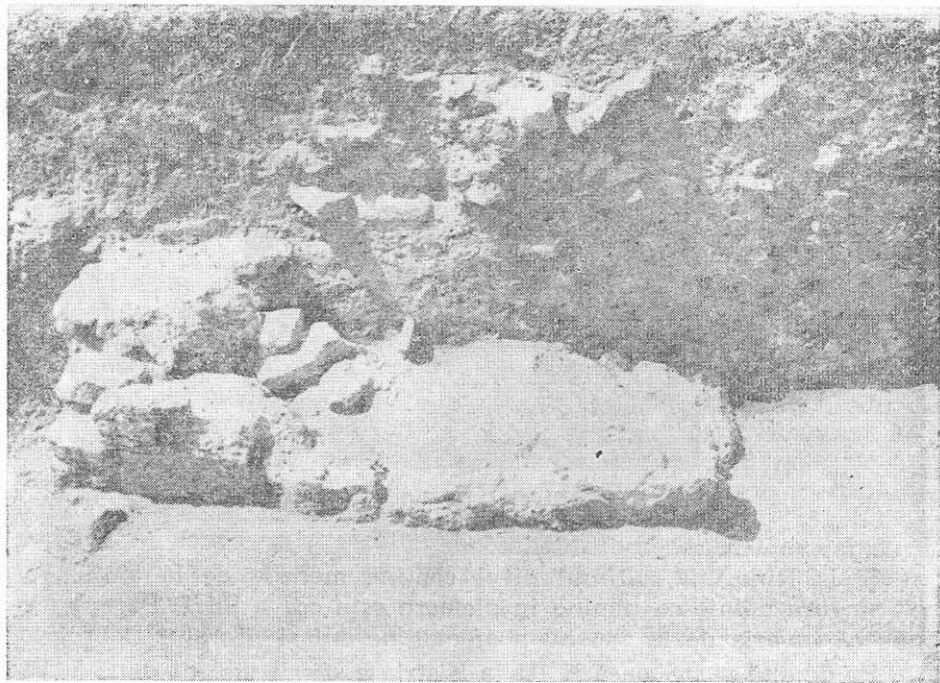

Fig. 22. S V, nivelul din sec. VII ce trece peste zidul de incintă.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 220, nota 19.

²⁰ Aurelian Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, în *Dacia, NS.*, VII, 1963, p. 320—323.

²¹ H. Nubar, în *SCN*, III, p. 191 și B. Mitrea, *apud* A. Petre, *op. cit.*, p. 323, nota 29.

²² M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 221.

prezența podelelor banale ce le caracterizează, rămânând singurele elemente reale demne de luat în considerație²³.

Sectorul central al Histriei ne-a oferit pe N III — al doilea nivel incendiat — monede între 565/66 și 592/93, eliminând din discuție ideea distrugerii Histriei la 586, așa cum se afirmă, facil, într-un articol din SCIV.

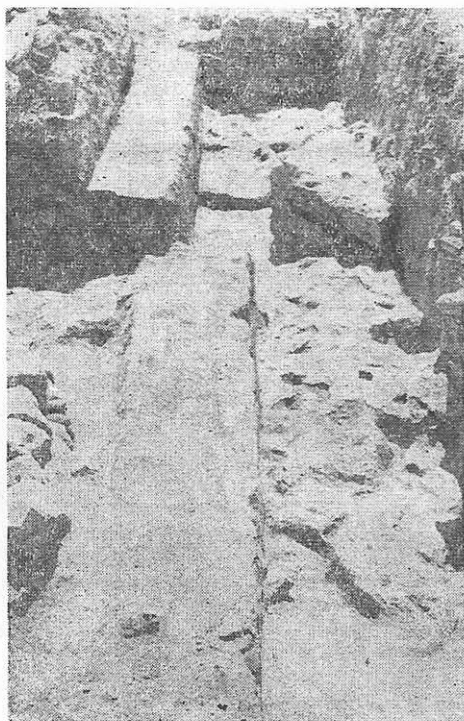

Fig. 23. S IV. Nivelul III (inceputul sec. VI.).

Și la Dinogetia, ultimul nivel conține monede de la 591/92, așa încât singura opinie ce rămâne în picioare este cea a lui I. Barnea, care spune că invazia de la 586 nu a afectat nordul și litoralul Dobrogei²⁴.

Pe de altă parte, dacă N III la Histria a sfârșit violent după 592/93, nu ne putem gândi decât la anii 602/603 ; iar încă două nivele ulte-

²³ Cunoaștem bine asemenea *rotonde* din săpăturile noastre la Histria și Tro-paeum. De asemenea, am văzut îndeaproape *rotondele* din sectoarele M. Munteanu și Al. Barnea. Ba chiar în rapoartele de săpături de la Histria se specifică că asemenea construcții au fost amenajate deasupra nivelării dărîmăturilor ultimului nivel și nu se face nici cea mai mică aluzie la vreo urmă de arsură (*Materiale*, V, p. 289, fig. 1 și *Materiale* VII, p. 239—240, fig. 12).

²⁴ *DID*, II, p. 433.

rioare existente în sectorul central, prelungesc mult data finală, oricum dincolo de 614, spre 640, dacă nu și mai mult.

Datarea cataramelor specifice sec. VII e.n. descoperite în unele morminte de la Histria sau Piatra Frecăței, într-o epocă *obligatoriu* anterioară anului 614 este cel puțin naivă dacă nu vicioasă ²⁵.

La Ulmetum există trei nivele incendiate. Nivelul inferior, pe baza monedei din anul al doilea de domnie a lui Mauriciu, pare că a fost distrus la 586. Mai există încă două nivele de incendiu ²⁶ ce prelungesc peste 614 durata cetății. Adăugăm la acestea și observațiile lui V. Pârvan despre închiderea porții de nord-vest în ultima etapă și asupra caracterului civil-rural al ultimelor construcții, numite de marele savant „barbare“, neîndoindu-se însă de caracterul romano-bizantin al cetății ²⁷.

La Callatis au fost descoperite monede din anii 628/29 și 630/31 ²⁸. Și la Tomis este cunoscută o monedă de la 629/30. Merită relevată descoperirea pe litoral, pe lângă monedele de aur, și a unor monede de bronz de la Constans II și Constantin IV Pogonat ²⁹.

Considerăm, în stadiul actual, după corelarea datelor arheologice și numismatice, că există premise pentru confirmarea ipotezei prelungirii civilizației romano-bizantine în Dobrogea după anii 614/15, ipoteză ce-capătă trăsături tot mai concrete.

Cu această ocazie ne aducem cu plăcere aminte de opiniile mai vechi ale lui Nicolae Iorga, bazat la rîndul său pe *Chronographia* lui Theophanes, asupra continuității romano-bizantine în Dobrogea pînă pe la 680 ³⁰.

Atragem atenția asupra faptului că noi nu interpretăm în momentul de față al săpăturilor, indiciile de incendii, demantelări și refaceri de pe anumite nivele drept momente obligatorii și generale de distrugeri și reconstrucții ale unei cetăți în ansamblu, întrucît de-a lungul timpului cercetarea va putea dovedi existența unor *nivele individuale*, adică dărîmări și reconstrucții aparținînd *numai unor zone sau complexe de locuire*, fără a putea fi raportate la momente istorice generale. Ne așteptăm la descoperirea în unele complexe a mai multor nivele aparținînd e.g. unui anumit secol, în timp ce în restul așezării, același secol să aibe nivele mai puține, ceea ce a și rezultat din săpăturile de la Sacidava și din alte părți. Datorită aceluiași precauții, nu putem și nu trebuie, numai pe baza

²⁵ M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 231—232.

²⁶ V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 597—598, II, p. 283, 304.

²⁷ *Ulmetum*, II, p. 42—50. În orice caz, din textul și din harta lui Pârvan reiese clar că poarta de nord-est a fost astupată.

²⁸ Gh. Poenaru Bordea, *Monede bizantine de bronz din secolele V—VII în Dobrogea*, în *BMI*, nr. 3, 1971, p. 56.

²⁹ *Ibidem*, p. 57.

³⁰ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, II, Buc., 1937, p. 365, nota 1, p. 376. În dorința sa de a se pune de acord cu teza continuității romanității la Dunărea de Jos, M.S., în ultimă instanță, afirmă pur și simplu că orașele au reinviat abia în perioada anilor 660—680! Idee cu totul fantezistă, altfel s-ar fi descoperit în cetățile și orașele din Dobrogea, după un hiatus prelung, ziduri de incintă și construcții urbane databile în epoca amintită.

unor date preliminare, să generalizăm stratigrafia și cronologia Sacidavei la întregul limes roman de pe Dunăre, sau la întreaga Scythie Minor, considerînd însă că o raportare și o comparație cu datele obținute în celelalte așezări poate fi, măcar ca ipoteză de lucru, destul de folositoare.

Așa cum am văzut, există diferențe, unele numai de nuanță, de la un sector la altul ale aceleiași așezări. Cu atît mai mult de la o zonă a Dobrogei la alta, de la o așezare la alta. Dacă o invazie sau un atac barbar³¹ puteau afecta una sau mai multe așezări, tot atît de bine putem presupune și faptul că unele orașe, cetăți și sate rămîneau, din multiple cauze, neatînse sau nederanjate, unele doar parțial.

Nu trebuie însă scăpat din vedere că sînt și date sau momente cu caracter general, asemenea fapte aparținînd istoriei generale a Dobrogei romane. Tocmai asemenea elemente generale, ce se întîlesc cu adevărat, ne îndeamnă uneori la uniformizări. Față de această tendință, am încercat să păstrăm cît mai multe precauții.

Săpăturile de pînă acum demonstrează că în Dobrogea există un cadru general stratigrafic cu aspectele sale locale³¹.

DATES ARCHÉOLOGIQUES RELATIVES AU VIe ET AU VIIe s. SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

Résumé

L'auteur passe en revue des résultats stratigraphiques inédits des fouilles qu'il a effectuées à Tropaeum Trajani et à Sacidava, et qui dénotent, par des preuves archéologiques et numismatiques, la continuité des niveaux de vie romano-byzantins en plein VIIe s.

A Tropaeum, sur la zone C, on constate que le dernier niveau de vie urbaine civilisée finit violemment, vers 586—587, et il ne se redresse plus que sous une forme tout-à-fait modeste, semi-rurale; cette existence rudimentaire dure probablement jusqu'en 602—603. La dernière monnaie, trouvée en 1971, dans des conditions indubitables, appartient aux années 16—17 du règne de Mauricius Tiberius. Aucune preuve ne prolonge la vie du Tropaeum jusqu'en 614, comme l'affirme, sans fondement, M. Sâmpetru (SCIV, 2, 1971, p.).

A Sacidava on a enregistré trois niveaux complets et continuels, du VIe s. (N. I, II, III, de haut en bas). Sur N III — des monnaies de Justinien (des années 540/41); sur N II — des monnaies de Justin II — Sophie (des années 573/75) jusqu'à Mauricius Tiberius (des années 599/600).

Les constructions appartenant au troisième niveau (du début du VIe s.) ont été violemment détruites par un incendie particulièrement violent, dû aux incursions des Koutrigouris, des Bulgares et des Slaves, vers la fin du règne de Justinien.

Le second niveau de Sacidava représente la réfection, après le coup du milieu du VIe s., et il persiste pendant toute la seconde moitié du VIe s. et jusqu'en 602/603, si bien que N I (niveau avec des constructions en pierre, liée avec de la terre) se place après 602/603, jusque vers 614.

Après les niveaux plus haut présentés, se succèdent, dans la première section, deux niveaux encore, clairs, fermes, avec des planchers en argile et des murs qui gardent des traces d'incendie (N I 2 et N I 1). Dans la Vème section

³¹ A se vedea și articolul nostru despre Sacidava, în acest volum.

le second niveau sporadique (c'est-à-dire le troisième du VIIes.) surpasse le mur d'enceinte, déjà démantelé.

Quoique personnellement nous ne croyons pas que les moments 586—87 et 614 soient obligatoires dans tous les centres de la Dobroudja, cependant, en appliquant ces deux dates à Sacidava, il y reste encore deux niveaux d'habitations romano-byzantins après 614.

Dans la même S I, sur les derniers effondrements de N I, nous avons trouvé, en outre, une construction circulaire en pierre, rudimentaire, ayant à l'intérieur un mince plancher banal, en argile jaune-gris, mais sans aucune trace d'incendie. Les analogies nous guident vers des découvertes similaires à Histria et à Adamclisi.

Il faut remarquer que tous les matériaux archéologiques trouvés sur ces derniers niveaux de Sacidava du VIIe s. de n.è., absolument tous (et en premier lieu la poterie céramique) sont identiques à ceux découverts sur les trois niveaux antérieurs, du VIe s., ce qui prouve la continuité de la vie, en contenu et formes romains tardifs. Aucun indice et aucune trace n'ont été trouvés à Sacidava qui pourraient être mis sur le compte d'une population étrangère de migrants.

Dans la littérature de spécialité on remarque des cas où, en partant d'une découverte, ou bien d'une cité, on généralise et on arrive à des conclusions estimées comme absolument certaines, mais en forçant les hypothèses, en mutilant le corpus des faits et des preuves qui existent à un moment donné. La réalité archéologique ne permet pas de telles généralisations et, à notre avis, les données et les arguments nécessitent une compréhension et une interprétation relatives et différenciées. Une interprétation rigoureuse ne doit pas exclure la tolérance des opinions.

Nous avons exposé, pour le moment, les faits constatés dans la zone C du Tropaeum. Sacidava, très modeste sans doute, mais entourée de murs de défense, dépasse l'année 614, sinon de trois niveaux, du moins de deux. Après que l'enceinte fût désaffectée, on a continué la vie romano-byzantine, car la retraite définitive de la population ne s'est pas accompli tout d'un trait, mais à la longue.

Les étapes finales d'Histria ont été discutées nombre de fois. Mais au cours de ces dernières années on a accumulé des preuves suffisantes qui dénotent qu'Histria ne fut pas anéantie en 586. Le secteur central d'Histria N III (second niveau incendié) contient des monnaies datées entre 565/66 et 592/93, ce qui exclut l'idée de la destruction de cette ville en 586. (Voir aussi Al. Suceveanu, C. Scorpion, *La Stratigraphie d'Histria tardive*, dans *Pontica*, IV, 1971, p. 158).

A Dinogetia aussi, le dernier niveau renferme des monnaies des années 591/92, si bien que la seule opinion qui résiste est celle qui affirme que l'invasion de l'année 586 n'a pas affecté le nord et le littoral de la Dobroudja.

D'autre part, si à Histria, N III a fini violemment, après 592/93, nous ne pouvons nous arrêter qu'aux événements autour des années 602/603. Les deux niveaux ultérieurs du secteur central prolongent de beaucoup la date finale, en tout cas au delà de 614, jusque vers 640, sinon davantage.

A Ulmetum aussi, on a constaté des niveaux de vie après l'année 614, niveaux caractérisés comme semi-ruraux.

A Callatis on a trouvé des monnaies des années 628/29 et 630/31. A Tomi on connaît une monnaie de l'année 629/30. Il faut mentionner aussi la découverte, sur le littoral, de quelques monnaies de bronze de Constants II et de Constantin IV Pogonat.

Dans le stade présent, en établissant une corrélation entre les données archéologiques et numismatiques, nous croyons que toutes les prémisses existent pour confirmer l'hypothèse selon laquelle la civilisation romano-byzantine s'est prolongée en Dobroudja au delà des années 614/615, hypothèse qui acquiert des traits de plus en plus concrets.

A cette occasion, nous rappelons aussi les opinions plus anciennes de Nicolae Iorga, qui parlait à son tour de la *Chronographia* de Theophanes, sur la continuité romano-byzantine en Dobroudja jusque vers 680.

Table des illustrations

- Fig. 1. Tropaeum. Secteur C 19, profil du nord.
Fig. 2. Tropaeum. C 23, profil du nord, avec les murs de la dernière étape et le plan.
Fig. 3. Tropaeum. C 20 — plan. N. I 1, qui passe par-dessus une construction démantelée.
Fig. 4. Tropaeum. C 19.
Fig. 5. Tropaeum. C 19. Sont visible les tuiles du niveau I 1.
Fig. 6. C 19. La réfection du mur rudimentaire sur N I 1.
Fig. 7. C 20. Niveau sporadique N I 1, qui passe par-dessus le mur démantelé d'un logement.
Fig. 8. C. 20.
Fig. 9. C 23. A gauche d'un long mur, N I 1.
Fig. 10. C 23. N I 1 passe par-dessus un mur solide, démantelé antérieurement.
Fig. 11. C 23. Au premier plan, un mur sur N I, au-dessus duquel passe N I 1. Au fond, à gauche, les murs rudimentaires sur N I 1. Au-dessous, le seuil du N I 2.
Fig. 12. C 23. Les murs rudimentaires qui gisent sur N I 1.
Fig. 13. C 23. La phase des murs de la dernière étape.
Fig. 14. Sacidava. Profil est de la section I, avec les niveaux du VIIe s.
Fig. 15. Sacidava. S IV — profil ouest.
Fig. 16. Sacidava. S V — profil ouest, avec les niveaux du VIIe s.
Fig. 17. S I, N I 1.
Fig. 18. S I, mur du VIIe s. (N I 2).
Fig. 19. S I, l'habitat sur N III.
Fig. 20. S 7 L, témoins des niveaux du VIIe s.
Fig. 21. S V. Les deux premiers niveaux du VIIe s.
Fig. 22. S V, le niveau du VIIe s., qui passe au-dessus du mur d'enceinte.
Fig. 23. S IV. Niveau III (début du VIe s.).

ARCHÄOLOGISCHE ANGABEN ÜBER DAS 6. UND 7. JH. AUF DEM GEBIET DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Der Verfasser geht von den unveröffentlichten stratigraphischen Ergebnissen seiner Ausgrabungen in Tropaeum Traiani und Sacidava aus und belegt die Kontinuität der römisch-byzantinischen Besiedlungsschichten im 7. Jh. mit archäologischen und numismatischen Beweisen.

In *Tropaeum* wird im Abschnitt C festgestellt, daß die letzte Schicht zivilisierter städtischer Besiedlung etwa um 586—587 plötzlich abbricht, und nur noch eine äußerst bescheidene halbdörfliche Lebensweise primitiver Existenz zustande kommt, die bis etwa 602—603 anhält. Die letzte Münze, die in gesicherten Umständen im Jahre 1971 gefunden wurde, gehört in das 16.—17. Jahr der Herrschaft des Maurizius Tiberius. Kein einziger Beweis verlängert das Leben von Tropaeum bis 614, wie M. Sâmpetru in unbegründeter Weise behauptet (SCIV, XX, 1971, 2, S.).

In *Sacidava* wurden drei allgemeine und kontinuierliche Schichten des 6. Jh. erkannt (N, I, II, III von oben abwärts). Auf N III — Münzen von Justinian (aus den Jahren 540/41), auf N II — Münzen von Justinus II. — Sofia (aus den Jahren 573/75) bis zu *Maurizius Tiberius* (aus den Jahren 599/600).

Die der Schicht III angehörenden Bauten (Beginn des 4. Jh.) sind nach einem äußerst starken Brand gewaltmäÙig zerstört worden. Der Brand ist auf die Einfälle der Kutriguren, Bulgaren und Slawen, gegen Ende der Herrschaft des Justinian zurückzuführen.

Die zweite Schicht von Sacidava stellt den Wiederaufbau nach dem Untergang in der Mitte des 6. Jh. dar, die die zweite Hälfte des 6. Jh. über, bis 602/603 andauert. Folglich ist N I (eine Schicht mit lehmgebundenen Steinbauten) nach 602/603, etwa bis 614 anzusetzen.

In Schnitt I folgten nach den oben dargestellten Schichten noch zwei eindeutige Schichten mit Lehmfußböden und Mauern und mit Brandspuren (N I 2 und N I 1). In Schnitt V reicht die zweite sporadische Schicht (d.h. die dritte Schicht im 7. Jh.) über die vorher geschleifte Innenmauer.

Obwohl ich persönlich nicht die Ansichte teile, nach der unbedingt in allen Zentren der Dobrudscha die Momente 586—87 und 614 nachzuweisen sein müssen, verbleiben, wenn man diese dennoch an Sacidava anlegt, noch weitere zwei römisch-byzantinische Besiedlungsschichten, die nach 614 zu datieren sind.

Ebenfalls in S I habe ich einen grob gefertigten Rundbau aus Stein gefunden, der die letzten Trümmer von N I überlagerte und im Innenraum einen einfachen gelbgrauen Lehmestrich, jedoch ohne jegliche Brandspur aufwies. Die Analogien weisen nach ähnlichen Entdeckungen in Histria und Adamklissi.

Es ist bemerkenswert, daß absolut das ganze archäologische Fundgut, das auf diesen letzten Schichten von Sacidava aus dem 7. Jh. u.Z. geborgen wurde (hauptsächlich Tonware), identisch ist mit dem auf den vorgehenden Schichten des 6. Jh. gehobenen, was bezeugt, daß die Siedlungstätigkeit sowohl im Gehalt als auch in den spätrömischen Formen andauernd war. Keinerlei Hinweis und keinerlei Spur fand man in Sacidava, die man auf fremde, wandernde Völkerschaften beziehen könnte.

In der Fachliteratur sind noch Fälle erwähnt, in denen von einem Fund oder von einer Festung ausgehend die Schlüsse absolutisiert, die Voraussetzungen erzwungen und der Bestand an zu einem gewissen Augenblick bestehenden Tatsachen und Beweisen beschnitten werden. Die archäologischen Befunde gestatten keine derartigen Verallgemeinerungen und m.E. erfordern die Angaben und Beweise ein gegenstandsbezogenes und aufgefächertes Verständnis und eine ebensolche Auslegung. Eine rigorose Auslegung darf die Meinungstoleranz nicht ausschließen.

Bisher wurde der Tatsachenbestand in Abschnitt C von Tropaeum erörtert. Sacidava, das zwar sehr bescheiden ist aber von Schutzmauern umgeben, überdatiert das Jahr 614 wenn nicht um drei Schichten so mindestens um zwei. Nachdem die Innenmauer ihrer Bestimmung entzogen war, besteht eine römisch-byzantinische Wohnschicht fort, der endgültige Rückzug der Bevölkerung findet nämlich nicht plötzlich sondern allmählich statt.

Die Schlußetappen von Histria sind bereits mehrere Male erörtert worden. In den letzten Jahren haben sich jedoch genügend Beweise gehäuft, die angeben, daß Histria im Jahre 586 nicht zerstört wurde. Im Mittelabschnitt von Histria enthält N III (die zweite abgebrannte Schicht) Münzen von 565/66 bis 592/93, so daß die Möglichkeit der Zerstörung von Histria im Jahre 586 ausgeschlossen wird (siehe auch Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane tîrzi*, in „Pontica“, IV, 1971).

Auch in Dinogetia enthält die letzte Schicht Münzen aus 591/92, so daß die einzige standhaltende Meinung, diejenige ist, daß der Einfall von 586 den Norden und die Küste der Dobrudscha nicht beeinträchtigte.

Andererseits kann man, wenn N III in Histria gewaltmäÙig nach 592/93 unterbrochen wurde, nur an die Geschehen um die Jahre 602/603 denken; und die beiden späteren Schichten des mittleren Abschnitts ziehen das Schlußdatum unbedingt jenseits von 614, wenn nicht gegen 640, wenn nicht sogar noch weiter.

Auch in Ulmetum sind Besiedlungsschichten nach 614 belegt, die als halb-ländlich betrachtet werden.

In Kallatis sind Münzen der Jahre 628/29 und 630/31 gefunden worden. Aus Tomis ist eine Münze von 629/30 bekannt. Erwähnenswert sind die Bronzemünzen von Konstans II, und Konstantin IV. Pogonatos, die an der Küste gehoben wurden. Im gegenwärtigen Forschungsstand und nach der Korrelation von archäo-

logischen und numismatischen Angaben ist anzunehmen, daß sämtliche Voraussetzungen bestehen, um die Hypothese der Verlängerung der römisch-byzantinischen Zivilisation in der Dobrudscha nach 614/615 anzunehmen, eine Voraussetzung die immer konkretere Züge annimmt.

Zu diesem Anlaß, sei auch auf die älteren Meinungen von Nicolae Iorga über die römisch-byzantinische Kontinuität in der Dobrudscha bis etwa 680 hingewiesen, die sich ihrerseits auf die *Chronographia* des Theophanes begründet.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Tropaeum. Schnitt C 19, Nordprofil.
Abb. 2. — Tropaeum. C 23, Nordprofil, mit den Mauern der letzten Stufe und Grundriß.
Abb. 3. — Tropaeum. C 20, Grundriß N I 1 der über ein verstärktes Gebäude verläuft.
Abb. 4. — Tropaeum. C 19.
Abb. 5. — Tropaeum. C. 19. Es sind die Ziegeln der Ebene I 1 sichtbar.
Abb. 6. — C 19, Wiederherstellung der groben Mauer auf N I 1.
Abb. 7. — C 20. Sporadische Ebene N I 1, die über die verstärkte Mauer einer Wohnung verläuft.
Abb. 8. — C. 20.
Abb. 9. — C 23. Links von einer langen Mauer, N I 1.
Abb. 10. — C 23. N I 1 verläuft über eine mächtige, früher verstärkte Mauer.
Abb. 11. — C 23. Im Vordergrund eine Mauer auf N I 1. Links im Hintergrund die groben Mauern auf N I 1. Darunter die Schwelle auf N I 2.
Abb. 12. — C 23. Die groben Mauern liegen auf N I 1.
Abb. 13. — C 23. Die Mauerphase der letzten Stufe.
Abb. 14. — Sacidava. Ostprofil des Schnittes I, mit den Ebenen des 7. Jh.
Abb. 15. — Sacidava. S IV — Westprofil.
Abb. 16. — Sacidava S V — Westprofil mit den Ebenen des 7. Jh.
Abb. 17. — S I, N I 1.
Abb. 18. — S I, Mauer aus dem 7. Jh. (N I 2).
Abb. 19. — S I, Wohnung auf N III.
Abb. 20. — S 7 L, Bezugsmarken der Ebenen des 7. Jh.
Abb. 21. — S V. Die ersten zwei Ebenen des 7. Jh.
Abb. 22. — S V. aus dem 7. Jh., der über die Innenmauer verläuft.
Abb. 23. — S IV. Ebene III (Beginn des 6. Jh.).

PETRE DIACONU

CITEVA CONSIDERAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU VALURILE DIN DOBROGEA

N-am aborda aici chestiunea valurilor din Dobrogea¹, dacă în literatura de specialitate nu s-ar comite și astăzi o serie de erori în legătură atât cu datarea cit și cu atribuirea etnică a acestora.

Înainte de orice ne vom permite să facem o succintă descriere a valurilor care brăzdează mijlocul Dobrogei între Cernavodă și Constanța. Ele sînt în număr de trei²: valul mic de pămînt, valul mare de pămînt și valul de piatră.

Valul mic de pămînt, cel mai sudic dintre ele, pornește de pe malul Dunării, dintr-un loc situat la mai puțin de 1 km nord de satul Cochirleni și se îndreaptă spre est trecînd pe la miază noapte de satul Ivrinez.

¹ O bibliografie completă privind valurile din Dobrogea vezi la R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 359—367. La aceasta trebuie adăugate: Dim. Krandjalov, *Валовете въ Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория* în *Годишник на Университета Св. Климент — София (историко-филологически Факултет)*, XXXIX, 1942—1943, 167 p. și bibliografia de acolo (extras); E. Comșa, *Cercetări și observații în legătură cu valurile din Dobrogea*, în *SCIV*, anul II, 2, 1951, p. 237—238; Petre Diaconu, *Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudscha und der Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse*, în *Dacia*, N.S., VII, 1962, p. 317 sq. și bibliografia de acolo. Idem, *Din nou despre valul de piatră din Dobrogea și Nota toparhului grec*, partea I, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 189—199 și partea II-a, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 383—394; idem, „*Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin*“, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 357—369. Vezi de asemenea și C. Cihodaru, *Observații critice asupra însemnărilor toparhului bizantin în Studii și cercetări științifice*, XII, 1961, 2, Iași, p. 252—272; idem, *Precizări necesare în legătură cu datarea valului de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin*, în *Studii*, XVI, 1963, 5, p. 1125—1135; idem, *Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și cu însemnările toparhului bizantin în Analele Institutului de istorie și arheologie*, II, Iași, 1965, p. 261—280.

² Vezi o descriere amănunțită a valurilor la Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 143—184.

După o întrerupere de 4 km, în regiunea de la sud de Medgidia³, valul ocolește pe la nord Ciocîrlia de sus și apoi se îndreaptă spre răsărit, oprindu-se pe malul mării, imediat la sud de vechea cetate a Tomis-ului.

Valul mic de pământ este prevăzut pe latura sa sudică cu un șanț de apărare. De remarcat, că nicăieri de-a lungul lui nu există vreo urmă de castru, castel sau turn.

Valul mare de pământ pornește de pe malul Dunării, din același loc de unde pornește și valul mic de pământ. La Gura Ghermelei, aflată pe malul stîng al Carasu-ului, la o depărtare de circa 7 km de capătul valului, acesta dispare ca să reapară în punctul numit de localnici „la Pietre“. De „la Pietre“ și pînă la răsărit de gara Castelu el însoțește malul stîng al Carasu-ului. La est de Castelu, într-un loc situat la circa 1 km spre vest de Poarta Albă, valul traversează, de la sud la nord, valea Carasu-ului⁴ și după ce înscrie un fel de arc, lăsînd la miază zi o serie de localități ca : Murfatlar, Valea Seacă, Valu Traian, coboară ușor spre sud trecînd pe la actuala margine vestică a Constanței ca să se oprească pe malul mării la o depărtare de aproximativ 2 km de zidurile cetății Tomis.

Valul mare de pământ este prevăzut pe ambele sale laturi cu cîte un șanț. Cel nordic este sensibil mai larg și mai adînc. Unii cercetători, plecînd de la existența celor două șanțuri au opinat că valul mare de pământ a fost folosit în diferite reprize cînd de o populație din sudul Dobrogei, cînd de alta din nordul Dobrogei⁵.

Cercetările efectuate de noi la Cochirleni ne-au permis să constatăm că șanțul de pe latura sudică a fost făcut, din necesități tehnice, în aceeași epocă cu șanțul de pe latura nordică. Întrucît cu pămîntul scos din șanțul nordic nu se poate asigura înălțimea proiectată a valului, constructorii au fost obligați să scoată pămînt și de pe latura sudică, ceea ce a avut drept rezultat realizarea celui de al doilea șanț. Observațiile

³ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 375, socotește că întreruperea din acest loc se datorează faptului că construirea valului n-a fost terminată. Potrivit punctului său de vedere, dezvoltat într-o intervenție pe marginea unor comunicări, ținute în ziua de 20 oct. 1971, la Constanța, construirea valului mic ca și a celorlalte două ar fi început de la capete, ceea ce înseamnă că încheierea lucrului trebuia să aibă loc undeva în mijlocul Dobrogei. Firește, un astfel de punct de vedere nu poate fi acceptat. Întrucît valorile erau — în primul rînd — obstacole militare, construirea lor trebuia să înceapă, concomitent, pe toată lungimea lor. După opinia noastră, întreruperea din dreptul Medgidiei are o altă explicație. Terenul din zona respectivă fiind accidentat el însuși îndeplinea funcție de val. Cu alte cuvinte, în acest loc nu era nevoie să se chelutiască energii imense pentru construirea valului, de vreme ce terenul prin accidentele sale oferea o bună pavază împotriva eventualelor atacuri pornite dinspre sud.

⁴ În această zonă valul mare de pământ este „tăiat“ de valul de piatră.

⁵ Eug. Comșa, *op. cit.*, p. 235. Acest punct de vedere a fost însușit și de Em. Condurachi, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limes-Forschung in Scythia Minor*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6 Internationalen Limeskongress in Süddeutschland*, Böhlau Verlag Köln Graz, 1967, p. 173.

noastre stratigrafice confirmă în parte supoziția lui Gr. Tocilescu privind contemporaneitatea între cele două șanțuri, formulată încă în anul 1900⁶.

Pe latura sa sudică valul este înzestrat cu o serie de întărituri, în fapt, castre de pământ, unele mai mari, altele mai mici. Cu două excepții, castrele au formă rectangulară. Excepțiile le constituie ringurile de pământ, întărite cu câte o dublă centură de șanțuri, ringuri situate pe teritoriul comunei Poarta Albă. În sfârșit, tot în legătură cu valul mare de pământ se cuvine să menționăm și existența la Cochirleni, pe malul Dunării, numai la 150 m sud de capătul valului a unei fortificații, de astădată, cu ziduri de piatră⁷.

Valul de piatră este prevăzut pe latura sa nordică cu un șanț de Dunării, imediat de la sud de cetatea Axiopolis, aflată la 3,5 km miazăzi de Cernavodă. De aici, din acest loc, valul coboară spre apa Carasu și începînd dintr-un punct situat la 5 km est de Cernavoda, el urmărește malul apei pînă-n dreptul cantonului C.F.R. de la Poarta Albă, unde traversează Carasu-ul și după ce ocolește pe la nord localitatea Murfatlar, străbate aceeași vale, de data aceasta în sens invers, într-un loc situat la est de satul Valea Seacă ; după aceea, urcînd ușor spre miază noapte, se oprește pe malul mării cam în același loc în care se oprește și valul mare de pământ.

Valul de piatră este prevăzut pe latura sa nordică de un șanț de apărare, iar pe latura sudică cu un număr de 29 de castre, dintre care cel mai mare este acela din dreptul gării Mircea Vodă, identificat cîndva, în chip eronat, de Tocilescu cu așezarea antică a Zaldapei⁸.

În prezent, toți cercetătorii sînt de acord asupra cronologiei relative a valurilor. Cel mai vechi dintre ele este valul mic de pământ „tăiat” — ca să ne exprimăm în termeni arheologici — la sud-vest de Constanța atît de valul mare de pământ cît și de valul de piatră. Mai mult încă, la Cochirleni, începînd de pe malul Dunării, pe o lungime de 4 km, spre est, valul mic de pământ este suprapus de valul mare de pământ⁹. Prin urmare, cel mai vechi este valul mic de pământ ; urmează, în timp, valul mare de pământ și apoi cel de piatră.

Dacă există un consens în ceea ce privește cronologia relativă a valurilor, în schimb, părerile sînt controversate atunci cînd se discută cronologia lor absolută. Și astăzi unii socotesc că valurile sînt din epoca romană¹⁰, iar cîțiva cercetători le asigură și o datare, pe secole, în vre-

⁶ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 156.

⁷ Această cetate — cunoscută și sub numele de „Cetatea Pătului” este socotită de către unii cercetători a fi din vremea romanilor (vezi bibliografia de rigoare în *Tabula Imperii Romani* (Romula — Durostorum — Tomis), L 35, Bucarest, 1969, sub voce. Din cercetările noastre, de suprafață, rezultă că cetatea a fost zidită în epoca feudală timpurie. O concluzie fermă nu se poate impune decît în urma unor săpături sistematice.

⁸ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 151.

⁹ Stratigrafic, această afirmație este demonstrată în zona Constanței.

¹⁰ De pildă, C. Cihodaru, în *Alte precizări...*, p. 266 socotește că atît valul mic cît și valul mare de pământ au fost construite de romani.

murile antichității târzii, în pofida faptului că de 20 de ani încoace au apărut suficiente elemente care fac inutilă orice încercare de atribuire a valurilor antichității, fie ele și târzii — romane.

Eug. Comșa atrăgea atenția încă din anul 1951 că valul de piatră se datează în epoca feudală timpurie¹¹, iar noi, plecînd de la propriile noastre cercetări efectuate la Murfatlar, în anii 1957—1958, am precizat că valul de piatră a fost construit în a doua jumătate a veacului al X-lea¹². Concluzia era impusă de constatarea că în carierele de cretă de la Murfatlar s-au exploatat, în a doua jumătate a veacului al X-lea, blocuri paralelipipedice spre a fi folosite la ridicarea porțiunii de val din dreptul amintitei comune. De altfel, observațiile noastre au fost confirmate mai târziu, în 1965, de I. Barnea și Seb. Morintz care, executînd o secțiune în valul de piatră, la Murfatlar¹³, au dovedit că în acest loc el era constituit din blocuri aduse din cariera de pe dealul Tibișir. Că valul de piatră se datează în a doua jumătate a secolului al X-lea o demonstrează și sumedenia de materiale arheologice, fără excepție, din epoca feudală timpurie, descoperite în castrele cercetate¹⁴. Noi înșine am avut prilejul să facem această constatare prin săpături organizate în castrul de la Mircea Vodă¹⁵. Evident, ici-colo, în valul de piatră au apărut și vestigiile romane, în special, piese arhitectonice, dar toate acestea se însiră în categoria materialelor refolosite. Să reținem, deci ! Valul de piatră este din epoca feudală-timpurie.

Dar tot din epoca feudală timpurie este și valul mare de pămînt. El a fost ridicat în secolul al IX-lea¹⁶. Afirmația, formulată în termeni atît de categorici, e impusă de analiza materialului arheologic existent în pămîntul din structura valului¹⁷. Ce altă dovadă mai evidentă se poate aduce pentru datarea valului decît constatarea că în pămîntul folosit la ridicarea acestuia s-au găsit numeroase fragmente ceramice care după formă, tehnică de execuție și decor se datează în secolul al IX-lea ? Toate observațiile pe care ne întemeiem susținerea au fost culese în săpăturile efectuate de noi și de I. Barnea, la Cochirleni. De altfel, ele au fost confirmate și de cercetările făcute de aceeași echipă, căreia i s-au adăugat și Simion Ștefan, în ringul de la Roata, Poarta Albă¹⁸.

Și pentru că am ajuns cu expunerea noastră aici ne vom permite să ne oprim o clipă asupra semnificației celor două ringuri de la Poarta Albă.

¹¹ E. Comșa, *op. cit.*, p. 235—237.

¹² Vezi concluziile noastre în *Zur Frage...*, p. 318—319.

¹³ Rezultatele cercetărilor sînt inedite încă.

¹⁴ Cf. E. Comșa, *Cîteva descoperiri arheologice din r. Medgidia*, în *Materiale*, IV, p. 332 ; vezi, de asemenea, Petre Diaconu și E. Zah, *Despre carierele de piatră de lângă Păcuiul lui Soare*, în *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 464.

¹⁵ Rezultatele cercetărilor sînt nepublicate încă.

¹⁶ Vezi Petre Diaconu, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 362.

¹⁷ În secțiunea practică de noi și de I. Barnea, chiar în val, au fost descoperite circa 20 fragmente ceramice care, fără excepție, se înscriu în aria culturii Dridu.

¹⁸ Rezultatele cercetărilor sînt nepublicate încă.

Fiecare dintre ele se află pe cite un bot de deal. Aceste dealuri mărginesc gura unei văi care vine dinspre sudul Dobrogei și se deschide, chiar în zona în care valul mare de pământ traversează la Poarta Albă — Carasu-ul. Valea la care ne-am referit constituie una din cele mai bune căi de acces spre miază zi. Firește, în condițiile existenței valului mare de pământ, dacă gura văii nu ar fi fost bine fortificată, o armată care ar fi pornit de la nord, îndreptându-se spre sud, ar fi putut străpunge valul — fără mari dificultăți — tocmai aici, la Poarta Albă. Iată așa dar motivele care explică existența la Poarta Albă a celor două ringuri.

Dacă se ține seama de observația — și trebuie să se țină seama — că ambele valuri despre care a fost vorba mai sus, au șanțul de apărare dispus pe latura nordică, iar castelele pe latura sudică reiese limpede că ele-s opera unei puteri politice care controla sudul Dobrogei; iar această putere politică nu putea fi, în secolul al IX-lea și în a doua jumătate a secolului al X-lea, decît aceea a statului bulgar.

De aici, însă, izvorăsc alte întrebări: împotriva cui au fost construite? Cine stăpînea nordul Dobrogei în acele vremuri? Răspunsul la întrebări ni-l dă în primul rînd, analiza topografică a valurilor. Urmărind traseul lor observăm cum constructorii valului au lăsat la nord de acestea atît Tomis cît și Axiopolis, două dintre porturile cele mai importante din Dobrogea secolelor IX și X. Mai mult decît atît, la nord de val rămîne și apa Carasu-ului pe toată lungimea părții ei navigabile. Făcînd aceste precizări, vrem să atragem atenția că puterea politică din nordul Dobrogei, împotriva căreia au fost construite valurile beneficia de o puternică flotă. Or, la data cînd se construiau valurile singurul stat din jumătatea estică a Europei care putea să controleze gurile Dunării și partea nordică a Dobrogei, bizuindu-se în bună măsură și pe existența unei puternice flote, era cel al Bizanțului. Deci în secolul al IX-lea și al X-lea, inamicii din nordul Dobrogei de care se temeau atît de mult hani bulgari erau bizantinii, care la adăpostul unor populații clientelare vor fi încercat adeseori să invadeze sudul Dobrogei și nord-estul Bulgariei. Tocmai pentru a fi respinse astfel de atacuri au fost ridicate valul mare de pământ și valul de piatră.

În funcție de judecățile pe care le-am formulat în legătură cu valul mare de pământ și valul de piatră poate fi abordată și problema valului mic de pământ. Ce-i drept, pînă în momentul de față, nu dispunem de nici un element concret care să ne permită o încadrare cronologică a acestuia. La locul potrivit s-a atras atenția că el este cel mai vechi¹⁹. Dar construirea lui nu poate fi pusă pe seama romanilor, ci — cel mult — pe seama unei populații care se temea de atacurile romanilor²⁰. Afirmația noastră este motivată de dispoziția șanțului de apărare. Întrucît acesta este orientat de-a lungul laturii sudice, de la sine înțeles că valul a fost ridicat de o populație din nordul Dobrogei. Și fiindcă cei ce l-au construit

¹⁹ Vezi, *supra*, p. 375.

²⁰ Vezi Petre Diaconu, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 362.

au ținut cu tot dinadinsul să cuprindă în teritoriul ocrotit de val por-
turile Axiopolis și Tomis, iar — pe de-asupra — și o bună firșie de
pământ de la sud de Carasu suficient de largă pentru a asigura securi-
tatea navigației pe această apă noi credem că autoritatea politică-militară
care a ordonat înălțarea valului era prin excelență navală. În acest caz,
însă, cu greu poate fi vorba de inamici de-ai romanilor. În ce ne pri-
vește, pînă la obținerea unor date mai elocvente, noi avansăm ipoteza
că valul mic de pământ marchează de asemenea o frontieră între bulgari
și bizantini cu precizarea însă că el este opera acestora din urmă. Evi-
dent, bizantinii îl vor fi construit într-o vreme în care căutau să pună
stavilă încercărilor de expansiune ale statului bulgar spre gurile Dunării.

Or, aceasta se putea întîmpla prea bine la sfîrșitul secolului al
VII-lea, după ce drujinele lui Asparuh s-au așezat în nord-estul Bulgariei.
Oricum ar fi valul mic de pământ, apreciat în funcție de traseul său, de
particularitățile de ordin tehnic constructiv oferă suficiente elemente spre
a-l plasa cronologic în epoca luptelor dintre bizantini și bulgari pentru
controlul gurilor Dunării.

La capătul succintelor noastre considerații vom reține următoarea
concluzie. Existența celor trei valuri care străbat mijlocul Dobrogei între
Cernavodă și Constanța oferă suficiente elemente care ne îndrituiesc
a considera că Dobrogea, departe de a fi fost o posesiune bulgărească
în veacurile XII—X, era mai degrabă o zonă controlată, într-un fel sau
altul, de constantinopolitani.

QUELQUES PROBLÈMES AYANT TRAIT AUX „VALLUMS“ DE TERRE DE LA DOBROUDJA

Résumé

Après avoir fait une description succincte des vallums qui sillonnent le
centre de la Dobroudja, entre Axiopolis — sur le Danube — et Tomi — au bord
de la Mer Noire — l'auteur attaque le problème de leur date. En partant des
éléments de culture matérielle, repérés dans les fouilles archéologiques du Mur-
fatlar, Poarta Albă, Mircea Vodă et Cochirleni, l'auteur affirme que le grand
vallum de terre a été élevé au IXe s., et le vallum en pierre, au Xe. Sans posséder
des preuves certaines, l'auteur avance l'hypothèse que le petit vallum de terre
— le plus ancien — date de la fin du VIIe s.

Il procède ensuite à une analyse des observations qui se dégagent, d'une
part, de l'étude de la position des fossés et des camps fortifiés, et d'autre part
de la topographie de ces obstacles à caractère militaire.

Comme le fossé du petit vallum se trouve du côté sud du vallum, on
estime que la fortification a été élevée par une population du nord de la Do-
broudja, pour se défendre contre les attaques possibles qui partaient du sud
de la province située entre le Danube et la Mer Noire. En partant de la constatation
que le fossé du grand vallum en terre, aussi bien que celui du vallum en pierre
sont disposés sur le côté nord, et les camps fortifiés sur le côté sud, on suppose
que tous les deux sont l'oeuvre d'une population du sud de la Dobroudja, qui

se défendait contre les attaques possibles d'une population ou — plutôt — d'une force politique qui se trouvait au nord de la fortification.

La seule force politique en état de construire, au IXe et au X^es. de tels obstacles, était, selon l'opinion de l'auteur, le Khanat avec la capitale Pliska. Dans ce cas, la question qui se pose est : contre qui furent construits ces vallums ? De leur analyse topographique, il résulte que le grand vallum en terre, aussi bien que celui en pierre, excluent au nord deux des plus importants ports de l'époque : Axiopolis et Tomi, ainsi que la rivière du Caras, qui était navigable. Cela veut dire que „les ennemis“ de ceux qui ont construit les fortifications et qui dominaient le nord de la Dobroudja représentaient une véritable force navale. Mais qui est-ce qui pouvait disposer à cette époque d'une flotte puissante dans cette partie de l'Europe ?

Selon l'avis de l'auteur, c'étaient les Byzantins, d'où la conclusion que ce sont eux qui dominaient les Bouches du Danube et le nord de la Dobroudja et contre lesquels auraient été élevés les grands vallums en terre et en pierre. Quant au petit vallum, l'auteur suppose qu'il fut élevé par les Byzantins, comme défense contre les Bulgares, mais à une époque antérieure.

Quoi qu'il en soit, la présence des vallums en Dobroudja reflète la lutte dans la seconde moitié du premier millénaire de n. è. entre l'Etat byzantin et l'Etat bulgare, pour la domination des Bouches du Danube.

EINIGE FRAGEN MIT BEZUG AUF DIE WÄLLE IN DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Nach einer kurzen Beschreibung der die Mitte der Dobrudscha — zwischen Axiopolis an der Donau und Tomis am Schwarzen Meer — durchziehenden Wälle, befaßt sich der Verfasser mit deren Zeitstellung. Anhand der sachkulturellen Funde, die durch die archäologischen Ausgrabungen in Murfatlar, Poarta Albă, Mircea Vodă und Cochirleni gemacht wurden, begründet der Verfasser, daß der große Erdwall im 9. Jh. und der Steinwall im 10. Jh. errichtet wurden. Ohne im Besitze sprechender Beweise zu sein, setzt der Verfasser voraus, daß der kleine Erdwall, der Älteste von ihnen, vom Ausgang des 7. Jh. datiert.

Weiterhin werden die Beobachtungen untersucht, die sich aus dem Studium der Lage der Wälle und Kastras einerseits und aus der Topographie dieser militärischen Hindernisse andererseits ergeben.

Da sich der Schutzgraben des kleinen Erdwalls auf dessen Südseite befindet wird erachtet, daß der Wall von einer Völkerschaft im Norden der Dobrudscha errichtet wurde, die sich vor den vermeintlich aus dem Süden der Dobrudscha herkommenden Angriffen schützte.

Von der Beobachtung ausgehend, daß der große Erdwall und der Steinwall den Schutzgraben auf der Nordseite liegen haben und die Kastras auf der Südseite, ist anzunehmen daß beide das Werk einer Völkerschaft aus dem Süden der Dobrudscha sind, die sich vor den vermutlichen Angriffen einer Völkerschaft oder eher einer nördlich des Walls befindlichen politischen Macht schützte.

Die einzige politische Macht, die der Meinung des Verfassers gemäß im 9.—10. Jh. derartige Hindernisse zu errichten vermochte, war das Chant, mit der Hauptstadt Pliska. In diesem Falle kommt die Frage auf gegen wen diese Wälle errichtet worden waren. Aus dem Studium der Topographie dieser Wälle folgt, daß sowohl der große Erdwall als auch der Steinwall südlich gelegen sind von zwei der wichtigsten Häfen der Zeit : Axiopolis und Tomis sowie vom schiffbaren Carasu-Fluß. Mit anderen Worten waren die „Feinde“ derer die die Wälle errichtet haben und die den Norden der Dobrudscha beherrschten eine richtige

Seemacht. Wer konnten aber zu der Zeit die Nutznießer einer mächtigen Flotte in diesem Teil Europas gewesen sein?

Der Verfasser nimmt an, daß dies die Byzantiner waren, woher auch der Schluß, daß sie diejenigen sind, die die Donaumündungen und den Norden der Dobrudscha innehatten und gegen deren Angriff der große Erd- und der Steinwall errichtet wurden. Von dem kleinen Erdwall nimmt der Verfasser an, daß ihn die Byzantiner zum Schutze gegen die Bulgaren errichteten, aber zu einem früheren Zeitpunkt.

Allenfalls widerspiegelt das Vorhandensein der Wälle in der Dobrudscha den Kampf, der zwischen dem byzantinischen und dem bulgarischen Staat in der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends um die Donaumündungen ausgetragen wurde.

R. FLORESCU și R. CIOBANU

PROBLEMA STĂPÎNIRII BIZANTINE ÎN NORDUL DOBROGEI ÎN SEC. IX.-XI

Titlul lexiconului lui Photios¹ — patriarh de Constantinopol — în care este inclusă dedicația către protospatarul Toma, arhonte de Lykostomion, constituie temeiul deschiderii unei noi discuții privind regimul politic și organizarea militară și administrativă din Dobrogea, între sec. VII și X e.n.

Deși cunoscut încă din sec. XIX² acest text a fost pus în adevărata lui valoare de Hélène Ahrweiler³ care a stabilit existența unui comandament maritim bizantin, începînd eventual din sec. VIII, dar atestat cu siguranță din sec. IX, comandament comportînd și o jurisdicție teritorială⁴.

¹ Photius patriarh de Constantinopol între anii 857—867 și 877—886 a dedicat câteva manuscrise ale lexiconului său intitulat *Myrion byblion* unui fost elev, protospatarul Toma, arhonte de Lykostomion. Dedicatia a fost inserată exclusiv în titlurile acelor arhetipuri adresate lui Toma și care după părerea unor cercetători sînt în număr de două, celelalte exemplare fiind copie (cf. P. Ș.-Năsturel — *Revue des études Sud-Est Européennes*, IV/1966 (3—4), p. 649).

² Titlul Lexiconului lui Photius cuprinzînd dedicația adresată lui Toma a fost transcris integral de Karl Krumbacher, dar a trecut neobservat și nu i s-a dat importanța cuvenită, deși ulterior numeroși istorici l-au menționat. (K. Krumbacher — *Geschichte der Byzantinische Literatur*, vol. II, p. 519 și bibliografia de la p. 523).

³ Hélène Ahrweiler — *Byzance et la mer — La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles* — Paris, 1966, pp. 57 și N2 ; 89 și N 1. 90, 101.

⁴ Fostul oraș bizantin, reședință a unui comandament naval, Lykostomion, plasată de H. Ahrweiler, pe baza consultării hărților medievale la gurile Dunării, a fost identificat de O. Iliescu *Localizarea vechiului Lykostomo* — lucrare în manuscris — prezentată sub forma unei comunicări la Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor — decembrie 1965) și de R. St. Ciobanu (*Aspecte ale civilizației portuare în Dobrogea la sfîrșitul secolului XIII și în secolul XIV — Pontica* III/1970, p. 297, 329), cu actuala așezare Periprava, în fața Vîlcovului. În jurul sediilor comandamentelor flotei maritime, după cum demonstrează H. Ahrweiler se întindea teritoriul subordonat arhontelui conducător al themei maritime, legate de Constantinopol, exclusiv prin flotă. Cf. H. Ahrweiler. *Op. cit.*, p. 58—60.

Pentru o altă localizare a Lykostomului: *Fontes historiae Daco-Romanae*, București, 1970, II, p. 637 N. 1.

Interpretarea nouă a eruditei învățate franceze, pune sub semnul întrebării temeinicia vechiului punct de vedere — general și de cele mai multe ori tacit acceptat — după care întreaga Dobrogea, a constituit parte integrantă din primul țarat bulgar de la sfârșitul sec. VII e.n.⁵ și pînă la recucerirea bizantină din vremea lui Ioan Tzimiskes⁶. Plecînd de la această interpretare și reluînd totodată o mai veche idee a lui N. Iorga⁷, cîțiva specialiști români au încercat o nouă analiză a izvoarelor și faptelor, de natură să ateste permanența unei prezențe bizantine la Gurile Dunării. În recenzia sa la lucrarea Helenei Ahrweiler, P. Ș. Năsturel⁸ atrage cel dintîi atenția asupra importanței menționării Lykostomion-ului oraș, sediu de comandament naval bizantin încă din sec. al IX-lea. Un pas încă mai departe avea să-l facă M. Simpetru⁹ care reluînd o mențiune dintr-un izvor narativ, avea să afirme prezența bizantină la gurile Dunării la sfârșitul sec. VII e.n. Atestarea situației avea să fie confirmată, pe temeiul izvoarelor numismatice de către Gh. Poenaru Bordea¹⁰ care plecînd de la analiza comparativă a descoperirilor monetare a putut

⁵ Bazîndu-se pe un pasaj neclar al cronicii călugărului Teophanes (*Chronographia*, ed. de Boor — Leipzig, 1883—1885, p. 359 (7) —), istoricul Tomashek a emis ipoteza, considerată ulterior realitate, că bulgarii conduși de Asparuh, după ce l-au înfrînt pe Constantin IV Pogonatul (679—680), au ocupat Dobrogea în întregime. Singurul argument folosit, în stadiul documentației din acel moment, a fost marșul armatei bulgare peste teritoriul Dobrogei către viitorul centru al primului țarat bulgar (Tomashek — *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, II, Sitzungsber. der Wiener Akad., Phil-Hist. Classe, t. 2, CXIII, p. 189 și următoarele). Elemente noi în domeniul argumentației au adus K. Škorpil (în vol. *Dobroudja* — Sofia, 1918, p. 112—135) și Mutafciiev (*Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, p. 81—97).

⁶ Momentul reinstaurării stăpînirii bizantine asupra Dobrogei, considerată pînă recent un tot, fără distincție între nordul și sudul provinciei, era legat de campania împăratului Ioan Tzimiskes la Dunăre și victoria lui definitivă împotriva bulgarilor și a cnezului Sviatoslav (aprilie—iulie 971). Pentru bibliografia completă asupra cuceririi Dobrogei de către bizantini: N. Bănescu — *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube* — *Bull. de la Sect. Hist. de l'Academie Roumaine*, XIII, Buc., 1927.

Idem, *L'ancien État bulgare et les pays roumains*, Buc., 1947 (v. și ed. N. 1; 376).

⁷ N. Iorga — *Dobrogea* (Schită geografică istorică). Buc. 1913 — p. 25, 53; Idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, Buc., 1937 — II, p. 365 N. 7; 376.

⁸ P. Ș. Năsturel — Recenzie la *Hélène Arweiler — Byzance et la mer — La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes du Byzance aux VIIe—XVe siècles* — în *Revue des études Sud-Est Européenes*, IV/1966, (3—4), p. 649—651.

⁹ M. Simpetru — *Situația Imperiului Romano-Bizantin la Dunărea de Jos — S.C.I.V.*, XXII/1971, (2), p. 242.

¹⁰ Gh. Poenaru-Bordea și Gh. Popeea — *Monede bizantine din colecția Muzeului de Arheologie Dobrogea* — lucrare rămasă, din păcate, inedită. Profităm de acest prilej pentru a mulțumi și pe această cale autorilor pentru amabilitatea cu care ne-au pus la dispoziție manuscrisul; Gh. Poenaru-Bordea, *Monede bizantine de bronz din sec. V—VII în Dobrogea*, *Bul. Monumentelor istorice*, III/1971, pp. 51—57; idem — *Monnaies byzantines des VIe—VIIe siècles en Dobroudja*, comunicare prezentată la al XIV-lea Congres Internațional de studii bizantine, 10 septembrie 1971.

stabili o permanență bizantină, cu caracter economic, pînă la Ioan Tzimiskes, în Dobrogea.

Prof. Ion Barnea în ultimul său articol cu caracter de sinteză¹¹ a reluat problema folosind un ansamblu de izvoare — narrative, sigilografice și numismatice — și a ajuns la concluzia existenței continui a unor puncte de sprijin bizantine pe litoralul dobrogean al Mării Negre și pe malul Dunării.

În sfîrșit, Petre Diaconu¹² în mai multe lucrări recente ajunge la concluzia unei diferențe de regim politic și de organizare între nordul și sudul Dobrogei, admițînd, fără o argumentare analitică, prezența stăpînirii bizantine în întreg nordul provinciei.

În discuțiile de pînă acum nu au apărut cîteva probleme cel puțin la fel de importante ca și permanența bizantină în nordul Dobrogei: evoluția stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei și cronologia acesteia; întinderea teritoriului stăpînit de bizantini — implicit fluctuațiile acestei întinderi — și organizarea lui internă, în sfîrșit geneza, procesul de constituire și importanța limesului bizantin de pe Dunăre.

De asemenea, analizele istorico-arheologice de pînă astăzi au omis considerarea unor fapte istorice de primă importanță pentru înțelegerea întregii problematice puse în discuție. Este vorba anume de incompatibilitatea dintre, pe de o parte, permanența stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei și a controlului flotei imperiului de răsărit pe Dunărea de jos și, pe de alta, funcția strategică de frontieră fortificată a valurilor transdobroge precum și aceea de bază navală militară a cetății de la Păcuiul lui Soare în vremea stăpînirii bizantine¹³ asupra întregii Dobrogei, începînd din vremea lui Ioan Tzimiskes. De altfel, însăși datarea acestor ansambluri monumentale la sfîrșitul secolului X și începutul secolului XI¹⁴ poate fi pusă în discuție.

¹¹ I. Barnea — *Dobrogea, în secolele VII—X.*, Peuce, Studii și comunicări de istorie, Muzeul Delta Dunării — Tulcea, II/1971, p. 205—220.

¹² P. Diaconu — *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din nota toparhului grec*, Studii, XV/1962, (5), p. 1215—1235; Idem, *Zur Frage der Datierung des Steinwalles im der Dobrudscha und der Lokalisierung der im der Berichte, des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse — Dacia VI*, (1962); Idem — *Problemele valurilor din Dobrogea dintre Cuza-Vodă și Constanța*, comunicare prezentată la Sesiunea Științifică a Muzeului de Arheologie, Constanța, 21.X.1971.

¹³ Petre Diaconu — *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare* — *Bul. Monumentelor Istorice*, 1/1971, p. 3—20.

Articolul menționat are caracter de sinteză cuprinzînd în formă rezumativă, ideile referitoare la cetatea de la Păcuiul lui Soare, expuse de autor în studii anterioare. V. bibliografia în legătură cu cetatea de la Păcuiul lui Soare la sfîrșitul art. cit. La această bibliografie trebuie adăugat Em. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu — *Nouvelles recherches sur le „limes“ byzantin du Bas-Danube aux X—XIème siècles* — in *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford — London, 1967, pp. 179—193.

¹⁴ Pentru discuția asupra datării valului V.N. 12 și C. Cihodaru — *Precizări necesare în legătură cu datarea valului de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin* — *Studii*, XVI/1963, (5), p. 1127—1128.

Din analiza ansamblului izvoarelor, încadrate în epocă și din compararea faptelor, așa cum acestea au fost stabilite de cercetătorii de pînă acum, se desprinde o imagine nouă a situației istorice care permite precizarea etapelor procesului de evoluție a sistemului de organizare politică, militară și administrativă a stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei.

Așa cum predecesorii noștri au stabilit¹⁵, după perioada confuză și nesigură generată de violența invazie avaro-slavă, începînd cu mijlocul secolului VII e.n. puterea bizantină revine pe litoralul dobrogean și la Gurile Dunării. Stăpînirea aceasta durează pînă la conflictul cu bulgarii, în anul 679, și la înfrîngerea lui Constantin al IV-lea Pogonatul de către Asparuh¹⁶. Trecerea armatelor bulgare în sudul Dunării și marșul acestora peste Dobrogea¹⁷ pînă în zona centrului tradițional al puterii țaratului de mai tîrziu — Madara, Pliska, Preslav — a constituit evident începutul altei perioade tulburi, de eclipsă a puterii bizantine în zona deltei marelui fluviu și în împrejurimi. Cît de mult a durat această eclipsă este dificil de stabilit în actualul stadiu al cercetărilor. Deși împăratul Leon al III-lea (717—741) este marele reformator al flotei militare bizantine, și practic întemeietorul regimului themelor maritime¹⁸, constituirea unei provincii militare bizantine la Gurile Dunării este greu de așezat în timpul domniei lui, atît pentru că epoca este caracterizată de absența descoperirilor monetare¹⁹, cît și pentru că împrejurările istorice — luptele cu arabii — nu permiteau o acțiune susținută în bazinul Mării Negre. Abia în timpul fiului și urmașului acestuia, Constantin al V-lea (741—775), Bizanțul reia ofensiva împotriva bulgarilor și profitînd de tulburările interne ale acestora și de înfrîngerea arabilor în bazinul mediteraneean, se orientează din nou către bazinul Pontic; prezența bizantinilor în Dobrogea în a doua jumătate a sec. VIII

¹⁵ V. N. 7; N. 8; N. 9; N. 10; N. 11. N. 12.

¹⁶ V. N. 5. Pentru discutarea datei luptei dintre Constantin IV Pogonatul și Asparuh, precum și pentru analiza conjuncturii în care s-a desfășurat conflictul. v. G. Ostorogorsky — *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1969, p. 156.

¹⁷ Atît tradiția istorică cît și descoperirile din circumvalația de la Niculițel atestă trecerea bulgarilor prin Dobrogea. Cercetările recente au dovedit că circumvalația a fost construită posterior sec. VI, în măsura în care suprapune așezări romane din sec. IV—VI e.n., iar în compoziția valului apar materiale romane — cărămizi, ceramică, aduse aici odată cu pămîntul din care acesta a fost construit, iar valul a fost tăiat de un mormînt de inhumație cu ceramică caracteristică sec. X e.n. (informație Mircea Rusu, comunicată în cadrul Sesiunii de comunicări a Muzeului de Arheologie Constanța 1971). Datarea construcției valului în epoca romană, tocmai pe baza materialului reportat este cel puțin ciudată. (I. Barnea, *Șantierul arheologic Dinogetia*, S.C.I.V., VI, 3—4, 1955, p. 736—737; 743). Descoperirile par mai degrabă să confirme ipoteza lui Karel Škorpiľ, în măsura în care o asemenea circumvalație este mai greu să fie atribuită avarilor, care nu s-au așezat în Dobrogea, așa cum au făcut-o în Pannonia (K. Škorpiľ, V. N. 5).

¹⁸ Cf. H. Ahrweiler — *Op. cit.*, pp. 58—59; 88.

¹⁹ Pentru a se putea urmări stadiul descoperirilor monetare din Dobrogea — sec. VII—X — anexăm extrase din tabelul alcătuit de Gh. Poenaru Bordea și Gh. Popeea. Tabelul face parte din lucrarea *Monede bizantine din Colecția Mu-*

este atestată de descoperiri monetare²⁰. Este probabil că în această vreme a fost organizată thema maritimă cu sediul la Lykostomion, și de asemenea este posibil ca în același context istoric să se fi fixat și granița de sud a acestei noi provincii pe traseul Văii Carasu²¹ — care prin caracterul său mlăștinos constituia un obstacol natural. Perioada urmă-

zeului de Arheologie Constanța. În cadrul lui sint inserate și mențiunile bibliografice referitoare la fiecare monedă în parte.

1. Tiberiu Absimaros (698—705)
1 Ag. = Dobrogea passim.
2. Leon IV Cazarul (775—780)
1 AE. = Dobrogea passim.
3. Leon IV Cazarul (775—780)
1 AE = Constanța.
4. Teofil (829—842)
1 AE = Pecineaga (Mangalia)
5. Teofil și Constantin (832—842)
3 AE = Rasova
6. Teofil și fiii săi (832—842)
3 AU = Dobrogea passim.
7. Vasile I (867—886)
3 AU = Dobrogea passim.
8. Leon VI Înțeleptul (886—912)
2 AE = Constanța passim.
9. Leon VI Înțeleptul (886—912)
8 AE = Dobrogea passim.
10. Leon VI Înțeleptul (886—912)
8 AE = Dobrogea passim.
11. Leon VI Înțeleptul (886—91)
2 AE = Mangalia
12. Roman I Lekapenus (912—944)
1 AE = Pecineaga (Mangalia)
13. Roman I Lekapenus (912—944)
1 AE = Constanța
14. Roman I Lekapenus și Christophor (921—927)
1 AU = cumpărat la Constanța
15. Constantin VII — Zoe (911—919)
1 AE = Constanța
16. Constantin VII — Zoe (911—919)
1 AE = Mangalia
17. Constantin VII — Roman II (949—958)
1 AU = Essekioi
18. Constantin VII — Roman II (945—959)
1 AU = Dobrogea passim.
19. Nikephoros II Phokas (963—969)
1 AE = Mangalia

Tezaure

1. Tezaurul de la Urluia. Începe cu Constantin V și Leon IV Cazarul (775—780) și se termină cu Constantin VII — Roman II (945—9589).
25 AE; 04 Ag.
2. Tezaurul de la Greci. Începe cu Vasile I și Constantin (869—879) și se termină cu Vasile II Constantin VIII (976—10257).
50 Ae, 34 de la Constantin VII și Roman II.
3. Tezaurul de la Valul lui Traian. Constantin II — Roman II (945—959) și Nikephoros II Phokas (959—969) AU.

²⁰ V. Tabelul de la N. 19.

²¹ Informațiile orale primite de la prof. dr. docent P. Coteț căruia îi mulțumim și pe această cale pentru prețioasele indicații.

toare, dominată de conflicte intestine în Bulgaria, este fără îndoială un timp de consolidare a stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei²².

În aceste condiții, securitatea provinciei era asigurată de flota acesteia, care, cum ne permit să presupunem sigiliile unor turmarhi descoperite la Silistra²³, comporta două subunități asigurînd deopotrivă eventualele operații militare precum și cele de poliție — o subunitate maritimă și alta fluvială. Dacă admitem această organizare militară, înțelegem de ce nu a fost necesară o frontieră fortificată către țaratul bulgar, ci numai o simplă delimitare concretizată prin valul mic de pămînt — orientat către sud²⁴. Intervalul dintre valul mic și mlaștinile văii Carasu avea probabil funcția de țară a nimănu.

Forțele bulgare refăcute sub energicii hani Krum și Omurtag, reiau ofensiva antibizantină, ceea ce determină o serie de conflicte armate, dintre care unele încheiate cu tratate de pace și chiar cu operații de delimitare teritorială. Un tratat deosebit de important este acela din 814, care trebuia să stea la baza unei întreruperi a ostilităților cu durata apreciabilă de 30 de ani²⁵. În perspectiva unei asemenea stabilizări a situației este posibil ca hani bulgari să fi luat măsuri de fortificare a graniței dobrogene. De altfel o construcție militară importantă, cum este valul mare de pămînt, cu castrele — puncte de rezistență — care îl jalonează, poate fi firesc plasată în epoca hanilor Krum și Omurtag, cunoscuți drept mari ctitori de palate, fortificații și orașe²⁶. Textul tratatului de la 814, așa cum el ne este păstrat de inscripția de la Pliska, permite și deschiderea altei discuții, susceptibilă de a arunca o lumină nouă asupra delimitării teritoriale pe care o implică. Între

²² În legătură cu tulburările sociale politice din Bulgaria și urmările lor pentru situația Peninsulei Balcanice, v. *Précis de l'histoire de Bulgarie*, Sofia 1966, pp. 85—90; G. Ostrogorski, *op. cit.*, ed. cit., p. 198—199.

²³ I. Barnea care, cel dintîi (cf. nota 11 ibidem, p. 211—213), încearcă o interpretare a acestor descoperiri consideră că sigiliile de ofițeri descoperite la Silistra și databile între sec. VIII și X e.n., atestă prezența acestor ofițeri bizantini, avînd și funcție de guvernatori militari ai unui district, subdiviziune a themei, la Silistra. Autorul citat omite faptul că asemenea documente atestă în cel mai bun caz existența unei corespondențe între acești ofițeri și un corespondent care poate fi localizat la Silistra, dar despre care nu se poate spune nici ce situație avea, nici reprezentantul cărei puteri era. În schimb, apariția acestor turmarhi atestă un fapt deosebit de important pentru înțelegerea organizării limesului bizantin. În adevăr, în lumina noilor clarificări aduse de H. Ahrweiler, pare clar că turmarhii — cu rang de spathar sau de spatharocandidat sînt comandanți de unități de flotă și pe cale de consecință de circumscripții navale ale provinciei. (H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris, 1966, p. 58—60).

²⁴ Pentru orientarea și traseul valurilor v. R. Vulpe — *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938. harta *Les vallums romains de la Dobroudja*.

²⁵ Textul Tratatului de pace a fost parțial conservat de o inscripție descoperită la Pliska — Bulgaria. Bulgarii au inserat în inscripția menționată, exclusiv, clauzele tratatului de pace care constituiau obligații ale bizantinilor. Pentru textul inscripției și pentru comentarii v. Weselin Beschewliew — *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963, Nr. 41.

²⁶ Pentru activitatea de constructori a hanilor Krum și Omurtag v. *Précis de l'histoire de Bulgarie* — Ed. cit., p. 80—81.

topicele pomenite ca puncte determinante ale graniței între bulgari și bizantini (creștini)²⁷ apare și o Constantia, care însă, din contextul celorlalte toponime nu poate fi localizată precis²⁸. În general comentarii inscripției plasează acest topic în sud, în limitele provinciei Tracia, fără să poată preciza și argumenta peremptoriu această localitate²⁹. Este interesant de remarcat că traseul tuturor valurilor transdobrogene lasă Constanța-Tomis la nord, adică în afara zonei apărate de aceste fortificații. Faptul pare oricum revelator permițând o reluare a analizei izvoarelor, dintre care numai puține pot fi considerate clare și concludente³⁰.

Sirul conflictelor bulgaro-bizantine, a continuat — intrucîtva mai atenuat — pînă în vremea primului țar creștin Boris-Mihail, cînd relațiile dintre cele două puteri balcanice s-au stabilizat într-o perioadă de relativ echilibru³¹. Profitînd de acest interval calm, bizantinii și-au consolidat stăpînirea la gurile Dunării, trecînd la organizarea militară și administrativă a themei. Din această vreme deci, par să dateze așezările de stratiotai de tipul Capidavei³², a cărei datare în sec. IX, a doua jumătate — și cel puțin în ceea ce privește primul nivel feudal timpuriu, caracterizat de locuințe de suprafață, din ziduri de piatră cu pămînt, de mari dimensiuni — este asigurată de materialul similar cu acela frecvent în așezările și cimitirele datînd din aceeași perioadă descoperite în Bulgaria³³.

²⁷ Inscriptiile protobulgare în limba greacă și cu alfabet grecesc folosesc, cu frecvență aproape egală, doi termeni, pentru desemnarea bizantinilor ca entitate etno-politică: greci și creștini. Cf. Weselin Beschewliew, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, pass.).

²⁸ Localitățile — în ordinea menționării — sînt următoarele: Debeltos (— Deultum), Potamoukastelou (?), între cele două Abroleba (?), Balzena (?), Agatonike (?) — cele două din urmă localizate ipotetic în zona Constantinopolului, — Leuke (?), Constantia și Makri-Libada. Localizarea tuturor acestor localități în sud dă un traseu de hotar extrem de întortochiat și dificil de imaginat (Beschewliew, *op. cit.*, nr. 41).

²⁹ Vezi toată discuția la Beschewliew, *op. cit.*, nr. 2.

³⁰ În general izvoarele folosesc toponimul Constantia, fără determinative, sau cu determinative vagi: εν Θρακίη Singur Constantin Porfirogenetul (*De administrando Imperio*, 9, 78—101) localizează punctul mai precis între Conopa (poate un ostrov între brațul Sf. Gheorghe și lacul Razelm) și Varna. În geografia vagă a Bizanțului mijlociu o localizare de tipul „în Tracia“ nu constituie de loc o precizare care să poată localiza un punct la sud de Balcani.

³¹ Cf. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, ed. cit., p. 258, 262, 282.

³² Radu Florescu, *Date noi de la Capidava*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 259—267, față de care articolul de față aduce ca element nou, atribuirea limes-ului dunărean bizantinilor, începînd însă din sec. al IX-lea, corectînd astfel ipoteza de lucru enunțată atunci.

³³ Este vorba în primul rînd de ceramică cenușie lustruită, cu decor în reșea, de urcioare amforoide, cu fund plat și cu glazură verde-măslinie, groasă, precum și de ceramica cu șlem roșu. Toate aceste tipuri se reîntîlnesc în proporții variabile în așezările tipice protobulgare, iar tipul cenușiu-lustruit este caracteristic pentru cimitirele contemporane de tip Novi Pazar și Histria. Cf. Radu Florescu. *Unele observații cu privire la ceramica decorată cu culoare roșie din așezarea tîrzie de la Capidava*, SCIV, IX, 1958, 1, p. 131—140.

Domnia lui Simeon este caracterizată de reluarea politicii ofensive a Bulgariei. Atacurile din Sud, care au dus armatele războinicului țar pînă sub zidurile Constantinopolului³⁴, implicau în mod necesar o asigurare a spatelui. Este posibil ca tocmai în această vreme să se plaseze construcția valului de piatră și cetății de la Păcuiul lui Soare³⁵. Fără a intra în discuția datărilor mai vechi³⁶ ale acestor monumente, este suficient să amintim aici că acestea se bazează fie pe interpretări tehnic eronate ale documentelor³⁷, fie pe argumente care pot în egală măsură servi pentru acreditarea unei datări mai vechi sau mai noi, în limitele secolului al X-lea³⁸. În consecință pentru precizarea datării acestor două ansambluri de fortificații trebuie apelat la alte considerente, mai degrabă de analiză critică istorică decît la criteriile de cultură materială. În ansamblul situației istorice de la Dunărea de jos, este evident că nu Imperiul bizantin, stăpîn pe gurile fluviului, dispunînd de o flotă puternică, era în situația să protejeze sudul Dobrogei și orașul Dristor de un atacator din nord, care venea cu bărcile pe fluviu, ci dimpotrivă, putea să constituie tocmai agresorul probabil. În consecință singura putere interesată să ridice ansamblul de fortificații din Dobrogea de mijloc — valurile transdobrogene și cetatea de la Păcuiul lui Soare — era primul stat bulgar.

Este posibil ca în vremea guvernării comitopolilor (976—1001)³⁹ — revenirea stăpînirii bulgare în partea de est a fostului țarat bulgar,

³⁴ Pt. luptele purtate de țarul Simion împotriva bizantinilor v. V. N. Zlatarski. *Istoria na Bălgarskata dorjžava prez srednite vekove* — Sofia, 1927, p. 630—650; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, ed. cit., p. 243, 287, 298, 326, 544, 547.

³⁵, ³⁶ Pentru discuțiile asupra datării valului v. N. 12, iar pentru datarea cetății de la Păcuiul lui Soare v. N. 13.

³⁷ Considerăm o astfel de interpretare tehnic eronată a documentelor datarea unui monument — d.e. cariera de la Basarabi — prin însumarea statistică a fragmentelor ceramice pe adîncimi, fără o prealabilă analiză a profilelor stratigrafice și fără tratarea separată a depozitelor închise de ceramică „in situ”. În aceeași categorie se încadrează și folosirea sigiliilor descoperite la Silistra pentru atestarea prezenței celor doi turmarhi în această localitate — vezi mai sus nota 23 —, folosirea inscripției fragmentate, descoperită în condiții neclare din punct de vedere stratigrafic, a lui Jupan Dimitrie, pentru datarea Valului de Piatră, în sfîrșit folosirea descoperirii unei monete de la Ioan Tzimiskes pe stratul de mortar marcînd încheierea construcției cetății de la Păcuiul lui Soare, în condițiile unei adevărate sărăcii de depuneri, și a unei lacune de locuire care începe tocmai din vremea acestui împărat, pentru datarea începutului funcționării și chiar a construirii cetății.

³⁸ V. p. 11 și N. 80.

³⁹ După ce bulgarii au fost înfrinți de federatul bizantinilor, cneazul Sviatoslav (969—971), apoi de către împăratul bizantin Ioan Tzimiskes (aprilie-iulie 971), venit atît împotriva bulgarilor cît și a rușilor care nu i-au respectat poruncile, țarul bulgar Boris I a fost dus în captivitate la Constantinopol, iar partea de est a Bulgariei a fost cucerită de bizantini. Partea de vest a țaratului bulgar a fost guvernată în perioada de interegn de 4 frați comitopuli cu funcția de viceregi, care, se pare și-au extins, la un moment dat stăpînirea și în Bulgaria de est, profitînd de orientarea politicii Imperiului Bizantin către răsărit. Leon Diaconul — *Historia*, ed. Bonn, 1883, pl. 55 și urm., este izvorul cel mai bine informat pentru domnia lui Ion Tzimiskes. Pentru interpretarea izvorului v. V. N. Zlatarski, *op. cit.*, ed. cit., p. 642—644; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, ed. cit., p. 325.

imediat după recucerirea din vremea lui Ioan Tzimiskes — valul de piatră și fortificațiile lui să fi fost reparate, pentru a recâștiga frontiera tradițională⁴⁰. Este cert că încastrarea unei inscripții fragmentate — în speță aceea a lui Jupan Dimitrie⁴¹ în zidul unui castru făcând parte dintr-un sistem de fortificații despre care știm pozitiv că a fost construit cu piatră nouă, pentru obținerea căreia s-au deschis cariere de considerabilă amploare⁴², atestă tocmai o astfel de etapă constructivă, cu caracter de reparații sumare și pripite. Pe de altă parte această reparație confirmă părerea după care revenirea comitopulilor nu a afectat și nordul Dobrogei, care și în perioada 976—1001 a continuat să rămână bizantină⁴³. În schimb este probabil că în vremea expediției lui Sviatoslav (969—971) stăpânirea bizantină a cunoscut o eclipsă la Gurile Dunării, iar nordul Dobrogei a trecut printr-o perioadă de tulburare și incertitudine, așa cum o atestă descoperirile de la Capidava. Aci în succesiunea stratigrafică a descoperirilor apare o cezură importantă marcată de diferența de habitat între cel mai vechi nivel feudal timpuriu — caracterizat de locuințele de suprafață — și cel imediat următor — în care apare locuirea în bordeie⁴⁴. Evident vechea organizare a frontierei apărată de unități de stratiotai, a fost grav afectată de evenimentele din 969—971 — de care vorbesc în termeni expresi izvoarele scrise⁴⁵ și reorganizarea ei a comportat fluctuații demografice, precum și aporturi de elemente noi de cultură materială.

Perioada următoare, mai bine cunoscută (de după 796) nu comportă noi discuții, așa încât rămîne în afara preocupărilor noastre⁴⁶.

Încercarea de reconstituire istorică schițată mai sus, comportă, în afara logicii sale interne sau a faptelor cruciale expuse mai sus, în sprijinul ei și discuția altor fapte și păreri, discuție de natură să o argumenteze și să o confirme.

Analiza atentă a situației istorice, relevă, în afara incompatibilității celor două sisteme strategice — pe de o parte flota pontică bizantină, cu baze în zona Gurilor Dunării, și pe de alta valurile transdobrogene —

⁴⁰ După cum încercăm să demonstrăm între bulgari și bizantini granița tradițională stabilită prin tratatul de pace din 814 (V. N. 25) urma în Dobrogea linia marcată de valuri. Pentru traseul valurilor V. N. 24.

⁴¹ E. Comșa, V. Costăchel, D. Bogdan — *Inscripție slavă din Dobrogea din anul 943* — *Studii*, III/1954, p. 122—134.

⁴² cf. P. Diaconu — *Studii*, XV/1962, (5), p. 1218.

⁴³ Problema stăpînirii politice a Dobrogei între anii 976—1001 a fost amplu dezbătută în Em. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu — *Nouvelles recherches sur le „limes“ byzantin. The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies Oxford* — London, 1967, p. 179—193.

⁴⁴ Cf. nota 32 și Radu Florescu, *Capidava*, București, 1965, p. 20—32.

⁴⁵ Leon Diaconul, *op. cit.*, Ed. cit., p. 150—160. Cedrenus — *Historiarum compendium*. Ed. Bonn, II, p. 19—23; I, p. 401, Zonaras, *Epitomae historiarum*, Ed. Bonn, III, p. 16—18; p. 530; *Poln-Sobr. Rssk. Letop.* I, p. 720, Trad. Trautmann, cf. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, ed. cit., p. 320.

⁴⁶ V. N. 43.

și unele diferențe caracteristice între nordul Dobrogei și sudul aceleiași provincii. În această ordine de idei se pot aminti folosirea limbii și scrierii grecești în inscripțiile feudale timpurii de la nord de valurile transdobrogeene⁴⁷ și a scrierii runice, glagolitice sau chirilice, și a limbii slave la sud de acestea⁴⁸; caracterul fortificat al așezărilor de pe malul Dunării de la nord de valuri⁴⁹ și absența așezărilor întărite constituind sistem, la sud de acestea⁵⁰; caracterul deosebit al fortificațiilor de la sud de valuri — Silistra⁵¹ și Păcuiul lui Soare⁵², — ale căror trăsături specifice — porți cu zwingler, turnuri patrute, poligonale, zidărie în blocaj de tip oriental, porturi flancate de turnuri patrute⁵³ — sînt net diferite de cele ale fortificațiilor de la nordul acestora⁵⁴. În adevăr în nord se cunosc trei tipuri de construcții militare: așezările de țărani grăniceri cu incinte din piatră cu pămînt, de tip Capidava⁵⁵, cetățile

⁴⁷ A. Rădulescu, *Un atestat străromânesc la Capidava, Pontica*, 3, 1970, p. 255—274; în săpăturile din 1955 de la Capidava, mai este cunoscut un alt fragment ceramic, cu o inscripție indescifrabilă cu litere grecești, zgîriată pe suprafața lui, înainte de ardere.

⁴⁸ D. Bogdan — *Grafitile de la Basarabi. An. univ. Parhon — Seria Științe sociale — istorie*, IX, (16), 1960. Articolul cuprinde bibliografia descoperirilor epigrafice de la Basarabi.

⁴⁹ Între aceste așezări fortificate se pot aminti Capidava — (Gr. Florescu, Radu Florescu, și Petre Diaconu, *Capidava*, monografie arheologică, București, 1958, p. 135—137), Garvăn (Eugen Comșa în *Dinogetia* I, p. 31), Hirșova unde zidurile cetății se pot data încă din sec. X dacă nu IX e.n. (A. Aricescu, *Noi date despre cetatea Hirșova, Pontica*, IV, p. 351 și urm., cf. Radu Ciobanu, *Un monument istoric puțin cunoscut: cetatea feudală de la Hirșova, Buletinul Monumentelor Istorice*, XXXIX, 1, 1970, p. 25 și urm.). Atribuirea cetății Hirșova protobulgarilor (Alexandre Cousev, *Contribution à l'histoire des forteresses médiévales sur le Bas-Danube, IV, Silistra et Harsovo, Bulletin du Musée National à Varna*, t. V (XX), 1969, p. 137 urm.) nu poate fi acceptată dacă ținem seama de diferențele importante de tehnică constructivă și de plan dintre Hirșova și clasicele fortificații protobulgare de la Pliska, Madara și Preslav.

⁵⁰ Nu sînt cunoscute fortificații, propriu-zise și cu atât mai puțin fortificații care să reia elementele și planul celor romane anterioare nici la Popina, nici la Abrittus-Razgrad, nici la Iatrus sau Novae. La Silistra, recenta descoperire a unei cetăți de piatră, de tip protobulgar — cu poarta flancată de turnuri duble, specifică, — este caracterizată tocmai de deosebirea de traseu și de detalii față de incinta romană anterioară (pentru descoperirile recente de la Silistra cf. Cousev, *op. cit.*, precum și informații orale de la prof. Ivan Venedikov, Sofia).

⁵¹ Cf. nota anterioară.

⁵² R. Popa — *La porțe nord de la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare — Dacia, N. S.*, XI, 1967, p. 371—392, M. Dordea Voitec — *L'étude de restitution de la porte nord de la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare, Dacia, N. S.*, XI, p. 293—299.

⁵³ V. P. Diaconul, *Bul. Monumentelor istorice*, 1/1971, fig. 2.

⁵⁴ Cf. nota 49 și 56.

⁵⁵ Cf. n. 32 și 49.

⁵⁶ Cf. R. St. Ciobanu, *Un monument istoric puțin cunoscut — Cetatea feudală de la Hirșova, Bul. monumentelor istorice*, 1/1970, p. 26—28.

de zid cu mortar, cu bastioane pline patrulate, de tip Hirşova⁵⁶ și Cernavoda-Hinog⁵⁷, și cu zidărie cu emplecton cu caementa de tradiție antică⁵⁸ și porturile cu turnuri rotunde și fără chei amenajat special⁵⁹.

Sînt revelațiile de asemenea cîteva fapte păstrate în izvoarele vremii. În primul rînd dedicația patriarhului Photios, menționată la începutul articolului: "Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λύξεων συναγωγῆς, αἱ μᾶλλον τῶν ἄλλων ρήθουσι καὶ λογογράφοις ἀνήκομεσιν ἐπὶ χρείαν. Προσπεφώνηται δὲ Θωμᾶ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι τοῦ Λυκοστομίου οἰκίῳ μαθητῆς.

Calitatea de arhonte a lui Toma ca și rangul său de protospatar, indică, așa cum analizele Helenei Ahrweiler⁶⁰ au demonstrat-o, un ofițer comandant al unei theme maritime, implicînd atît o flotă, cît și un teritoriu dependent direct de Constantinopol, avînd drept centru Lykostomion. Apariția turmarhilor cu rang de spathar și spatharocandidat, pe Dunăre, atestată de sigiliile descoperite la Silistra, dovedește existența — în cadrul flotei pontice — a unei divizii danubiene⁶¹.

Trebuie de altfel remarcat că descoperirea la Silistra a sigiliilor celor doi ofițeri menționați mai sus, nu implică prezența lor în oraș, ci dimpotrivă o corespondență a acestora — prin forța lucrurilor situați în altă localitate — cu o autoritate locală, care însă nu mai este necesar să fie tot bizantină.

Inscripția lui Jupan Dimitrie, datată în 943, vorbind probabil de o acțiune a lui împotriva grecilor — nume sub care documentele bulgărești îi desemnează în mod obișnuit pe bizantini, ca formație de stat — în perioada în care forțele bizantine de sub conducerea marelui amiral Romanos Lekapenos erau angrenate în luptele împotriva arabilor, a fost fără îndoială găsită în zona în care avea să fie mai tîrziu reutilizată, adică în Dobrogea centrală. Este un exemplar cu calitate aproape de unicat, vorbind despre existența unor șefi militari feudali bulgari⁶² în zona amintită, precum și de conflicte dintre forțele comandate de aceștia și armatele bizantine, care implicit se aflau în aceeași zonă. Este dificil — dacă nu imposibil — să nu se lege aceste fapte de construirea și funcția valurilor transdobrogene. De altfel datarea acestor valuri constituie o problemă în sine, care nu a fost deplin rezolvată nici acum.

⁵⁷ Cf. Raymund Netzhammer — *Christliche Altertümer im Dobrudscha*, Berlin, 1890, p. 20—25; R. Florescu — *Ghidul arheologic al Dobrogei*, București, 1968, p. 71—72.

⁵⁸ V. N. 56.

⁵⁹ V. N. 56.

⁶⁰ H. Ahrweiler. *Op. cit.*, Ed. cit., p. 58—60.

⁶¹ Cf. I. Barnea, I. Mititelu — *Sigiliu de plumb din regiunea Dunării de jos*, SCIV, XVIII/1966, (1), p. 43—45; V. N. 23.

⁶² În epigrafiă protobulgară titlul de jupan este totdeauna semnul unei comenzi militare, sau unei însărcinări din partea puterii centrale (cf. Beschewliew, *op. cit.*, pass.). Sensul de stăpînitor feudal îl capătă termenul citat abia mai tîrziu, în vremea celui de al doilea țarat — de la Tîrnova.

Cercetările din ultima vreme⁶³ sînt toate de acord să dateze valul mare de piatră în sec. X e.n. Acceptînd provizoriu, cea mai recentă dată propusă⁶⁴, — de altfel susceptibilă de discuții — putem pleca în analiză de la fixarea valului de piatră, în perioada stăpînirii comitopulilor — 976—1001. Dar valul de piatră nu este primul val transdobrogean. El nu constituie decît o refacere, într-o tehnică superioară și cu traseu parțial schimbat a valului mare de pămînt⁶⁵. La rîndul său acesta — avînd același caracter de fortificație și aceeași orientare către nord — înlocuiește valul mai vechi cunoscut sub numele de valul mic de pămînt, care, este adevărat, era orientat spre sud, dar care nu constituia un sistem strategic de fortificații ci o simplă linie convențională. Așadar în procesul de constituire al liniei de valuri transdobrogene se pot distinge cel puțin trei faze, dintre care două cu siguranță anterioare jumătății sec. X. Prima dintre cele trei faze, de altfel, nu constituie un sistem strategic de frontieră, ci numai o linie convențională de graniță, astfel materializată de bizantini și marcînd limita sudică a posesiunilor acestora.

Dar chiar datarea valului de piatră poate fi încă discutată. Astfel, includerea inscripției lui Jupan Dimitrie în zidăria valului, chiar dacă acceptăm că descoperirea pietrei — petrecută fără supraveghere arheologică — a avut loc în condiții clare⁶⁶ și că prin urmare a fost efectiv utilizată — în stare fragmentară — ca material de construcție, — spolia — nu permite decît datarea valului într-o perioadă posterioară anului 943 și nu oferă nici un element pentru datarea lui după 971. Așa cum se amîntea mai sus însă, prezența unei pietre fragmentare în zidăria unui castru, făcînd parte dintr-un sistem construit de la pămînt, cu pietre noi, pentru obținerea cărora s-au deschis un număr de cariere, dintre care unele de amploare deosebită — dacă acceptăm integral cele afirmate de specialiștii care au studiat valul și au propus datarea în discuție — este ciudată și posibilă numai în două cazuri: dacă piatra a fost pusă ca inscripție — cu rost votiv sau de altă natură — sau dacă se datorește unei intervenții ulterioare construirii valului — adică unei reparații. Starea fragmentară a pietrei și plasarea în fundații exclude folosirea ei ca inscripție înserată în zid. Rămîne așadar să admitem ipoteza reparației, ceea ce duce dintr-o dată la dispariția valorii inscripției ca element de datare pentru construcția inițială a valului.

Dar datarea aceasta — post 971 e.n. — a valului de piatră se întemeiază și pe alt argument: încadrarea carierii de cretă de la Basarabi

⁶³ Cf. Em. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, *op. cit.*, Ed. cit. pp. 185—186, Aurelian Petre, *Despre valurile din Dobrogea* — comunicare prezentată la Sesiunea științifică de comunicări a Muzeului de arheologie Constanța 19—21.XI.1971, Petre Diaconu — *Studii*, XV/1962, (5), p. 1215—1235.

⁶⁵ V. N. 24; Aurelian Petre. *Op. cit.*

⁶⁶ V. N. 41.

în ultimul sfert al sec. X⁶⁷. În adevăr autorii în discuție afirmă că monumentul rupestru de la Basarabi nu este altceva decât o mare carieră destinată obținerii pietrii, necesară construirii valului de piatră în segmentul Basarabi⁶⁸. Cum după ceramica descoperită, am spune omogen amestecată la toate adâncimile depunerilor arheologice care au umplut cariera⁶⁹, ca și după inscripția de deasupra ușii ultimei bisericuțe⁷⁰ — 992 — unii dintre specialiștii care au săpat la Basarabi datează întreaga carieră în perioada 976—992, urmează că și valul de piatră trebuie datat în aceeași perioadă. Realitatea arheologică însă nu corespunde întru totul acestei imagini. Astfel nu este vorba de o mare carieră exploatată unitar, într-un sistem general și într-o perioadă relativ scurtă, ci de un ansamblu de bazine în amfiteatru, a căror dispunere în trepte, înălțându-se către masivul de rocă, arată o exploatare de lungă durată, pe unități mici, și cunoscând faze succesive în timp. Studiul iconografiei gravurilor și a raporturilor de juxtapunere și suprapunere dintre ele, în sfârșit apariția unor resturi și urme de locuire, cum ar fi depozite de gunoaie și de fragmente ceramice în unele biserici și cavouri, arată chiar mai mult decât atât, că încăperile rituale, funerare, sau de habitat, scobite în masivul de cretă sau amenajate pe umplutura bazinelor de exploatare sînt construite în etape diferite și de la etapă la etapă au funcții diferite. Însăși bisericuța cu inscripția unei date pare să fi avut o etapă de folosire laică, din care datează gravurile cu caracter naturist de pe pereții pronaosului⁷² — și numai ai acestuia — fără a mai vorbi de faptul — nu lipsit de temeuri — că slaviștii competenți⁷³ au interpretat această inscripție drept un text runic, fără nici un fel de legătură cu consemnarea datei de construcție a bisericuței. În sfârșit trebuie remarcat că nu este vorba de un ansamblu de forme ceramice, constant același la toate nivelele depunerilor arheologice, ci numai de o înregistrare defectuoasă a datelor stratigrafice. În adevăr există cel puțin două depozite închise de resturi ceramice⁷⁴ cu caracter omogen, în care nu se

⁶⁷ P. Diaconu, *Studii*, XV/1962, (5), p. 1218.

I. Barnea, V. Bilciurescu — *Șantierul arheologic Basarabi. Materiale*, VI/1953, p. 541—563; I. Barnea — *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi*, SCIV, XIII/1962, (2), p. 366.

⁶⁸ V. N. 67.

⁶⁹ P. Diaconu, I. Barnea, *Studii*, XV/1962, (5), p. 1218—1219.

⁷⁰ P. Diaconu, *Studii*, XV/1962, (5), p. 1219.

⁷¹ V. N. 67, N. 68, 69.

⁷² I. Barnea și Virg. Bilciurescu, *Șantierul arheologic Basarabi, M.C.A.*, VI, p. 543—546, fig. 4 și 5.

⁷³ Cf. n. 48 și M. Comșa, *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 363—370.

⁷⁴ Cele două depozite închise sînt constituite din vasele descoperite „în situ” în bordeiul F săpat în anul 1957 (cf. Barnea și Bilciurescu, *loc. cit.*, p. 550 fig. 15), și depozitul de resturi menajere din bisericuța B1, constituit din gunoaie și resturi ceramice aruncate pe chepengul din plafonul bisericuții amintite, din locuința instalată secundar în catacomba contingentă bisericuții B3 și care a rămas pînă acum inedit.

întilnesc reprezentante ale formelor târzii. — ceramică modelată pe roata rapidă caracteristică pentru sec. X—XI. Mai mult decât atât această relativă omogenitate a ceramicii la nivele diferite se datorește nu faptului că ceramica este aceeași de-a lungul întregii durate de exploatare a carierii, ci că depunerile arheologice sînt formate din straturi oblice de ravinare, care au umplut și au acoperit vechile bazine cu depozite provenind de pe platoul de deasupra vechii cariere⁷⁵. Rezultă clar de aci lipsa de valoare a acestor descoperiri pentru datarea perioadei de activitate a carierii. Acest ansamblu de observații ne permite să afirmăm că datarea acceptată pînă acum pentru cariera de cretă de la Basarabi nu se poate susține — 976—992 — : că aceasta trebuie să fi funcționat pe o perioadă mult mai lungă și să se fi umplut complet, relativ târziu ; în sfîrșit că singurul criteriu de datare relativ cert este tocmai lipsa monedelor bizantine situație similară cu aceea din orașele fortificate bulgărești⁷⁶. De altfel ceramica din cele două depozite închise, și care aparține deci, cu siguranță, locuitorilor carierii, este similară cu aceea din cel mai vechi nivel de la Capidava⁷⁷, sau cu aceea din cimitirele de la Castelu⁷⁸ și Histria⁷⁹, ceea ce pledează de asemenea pentru o datare sensibil mai timpurie a carierii — sec. IX, înc. sec. X e.n.

În acest context problema datării cetății de la Păcuiul lui Soare capătă o valoare nouă, pentru că este dificil de conceput construirea de către bizantini a unei cetăți — bază navală — în apropierea și ca acoperire strategică a unui mare oraș — Silistra — într-o epocă în care bizantinii erau deplin stăpîni pe nordul Drobogei. De altfel situarea noii cetăți pe malul stîng — și nu într-o insulă, cum se găsește astăzi datorită acțiunii fluviului⁸⁰ arată că ea nu făcea parte din sistemul de limes al bizantinilor ci constituia un sistem strategic independent, împreună cu Silistra și numai cu rostul de fort naval înaintat al acesteia.

Datarea actuală a construirii acestei cetăți se sprijină pe două argumente arheologice : descoperirea unui cercel tipic pentru sec. X în mortarul zidului de incintă și a unei monete din vremea împăratului Ioan

⁷⁵ Cf. nota 37. Trebuie menționat că nu s-a efectuat pînă acum nici un fel de cercetare a platoului de deasupra carierii.

⁷⁶ D. M. Metcalf — *Coinage in the Balkans* — Thessaloniki 1965, p. 210—211 ; 264.

⁷⁷ Cf. N. 33.

⁷⁸ A. Rădulescu, N. Harțuchi, *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu* — Constanța, 1967, p. 25—97 (v. în special concluziile p. 95—97).

⁷⁹ Vl. Zirra, *Cimitirul feudal timpuriu de la Capul Viilor*, în D. M. Pippidi și colaboratori, *Activitatea șantierului Histria în campania 1956, M.C.A., V*, p. 311—317. Apariția unei necropole slavo-bulgare la nord de valorile transdobrogene se poate de altfel lesne explica prin prisma tratatului din 814 (cf. Beschewliew, *op. cit.*, nr. 4) între ale cărei prevederi se face mențiune despre obligația bizantinilor de a trimite înapoi, la așezările lor, pe slavii care au venit — probabil profund de împrejurările tulburi din timpul ostilităților — în zona litoralului de sub stăpînirea împăratului.

⁸⁰ P. Coteș — *Scurte considerații morfo-hidrografice asupra ostrovului Păcuiul lui Soare din Balta Ialomței*, SCIV, XVIII/1967, (4), p. 617—622.

Tzimiskes pe platforma de mortar care marchează sfârșitul construcției cetății⁸¹. Este evident că nici unul dintre aceste argumente nu constituie o dovadă a începerii construirii cetății în vremea împăratului amintit, ci cel mult una pentru faptul că cetatea a continuat să funcționeze și în această vreme. Pentru o datare mai circumstanțiată a primei faze de construcție a cetății de la Păcui trebuie din nou să se facă apel la alte argumente. Fără îndoială, asemănarea dintre tehnica constructivă și în general, arhitectura cetății și acelea ale orașelor bulgărești, constituie o indicație importantă cu privire la data construirii cetății⁸². Dar hotărîtor este raționamentul istoric cu privire la funcția cetății. În adevăr, este nerațional să acceptăm construirea acestei cetăți de către bizantini împotriva unui inamic probabil de felul lui Sviatoslav⁸³, a cărui forță navală consta din ambarcațiuni ușoare — monoxile —, lesne de controlat și combătut de către flota de larg a bizantinilor de la Gurile Dunării, într-un moment în care bizantinii controlau întreaga Dobroge, reorganizau limes-ul și puteau să instaleze această bază navală mult mai la nord, în poziții mult mai avantajoase și mai propice pentru apărarea restului teritoriului. Toate aceste considerente împing începutul cetății mai înapoi, în prima jumătate a sec. X, lipsa unor depuneri de cultură materială mai importante, datînd din această vreme, neputînd constitui un argument pentru ocuparea extrem de scurtă a cetății, această situație fiind direct legată și de caracterul locuirii din cetate, după cîte se pare avînd o slabă intensitate, așa cum se întîmplă cu orice sediu de garnizoană exclusiv militară. Abundența resturilor de cultură materială din nivelele posterioare se datorește evidentului caracter de așezare fortificată de țărani-grăniceri — stratiotai tipic bizantini — pe care îl capătă acum⁸⁴.

În sensul acestei situații istorice pledează de altfel și scurtul intermezzo al lui Sviatoslav. În adevăr acesta este chemat de la Kiev și pătrunde pe Dunăre — ocolind pe riuri și pe mare, zona pecenegă din sudul stepelor pontice — într-un moment în care împăratul Nicefor Phocas era reținut în Orient și obligat să mobilizeze întreaga flotă pentru susținerea campaniei siriene, în cadrul căreia adoptase soluția strategică de a înainta de-a lungul litoralului. Prezența maritimă a Bizanțului, în aceste condiții, devenise mai mult simbolică. Aceasta de altfel permite mișcările frecvente ale lui Sviatoslav între Silistra și Kiev — sub imperiul amenințării pecenege — și clarifică sensul calității de federat⁸⁵ al

⁸¹ V. N. 38.

⁸² Al. Kuzev — *Prinosi kăm istoriata na srednoviekovite kreposti po dolnia Dunav* — *Bulletin du Musée National Varna*, T. V—XX, 1969, p. 137—157.

⁸³ V. N. 45.

⁸⁴ Evoluția cetății de la Păcuiul lui Soare poate fi urmărită în articolele cercetătorului P. Diaconu cu acest subiect. Pentru lista acestor articole V. N. 13.

⁸⁵ Pentru definiția federatului bizantin, v. Louis Bréhier, *Les institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, 1947, II, p. 171. Sviatoslav poate fi ușor încadrat în această definiție în urma analizei tratatului încheiat de el cu împăratul Nicefor Phocas (959—969), care l-a chemat împotriva bulgarilor. Pt. tratatul dintre Phocas și Sviatoslav v. *Poln. Sobr. Russek. Letop.*, I, p. 72, trad. Trautmann; cf. G. Ostrogorsky, p. 320.

acestuia. Chemat pentru a înlocui forțele bizantine în lupta împotriva statului bulgar, cu care nu era limitrof, fiind despărțit de acesta cel puțin prin teritoriul de sub stăpînirea pecenegilor, el era de fapt comandantul unui contingent străin pus în slujba Bizanțului, așezat pe teritoriul bizantin și acționînd împotriva dușmanilor acestuia. Baza lui de atac împotriva bulgarilor era tocmai provincia bizantină din nordul Dobrogei.

Considerentele și discuțiile de mai sus scot în evidență două aspecte caracteristice : nici un fapt istoric — sau arheologic — cert nu vine să infirme imaginea pe care am încercat să o conturăm în prima parte a acestei comunicări, în schimb un ansamblu de fapte și de aspecte istorice pledează în favoarea ei, cînd nu o confirmă în mod expres. Fără îndoială această imagine nu este decît o ipoteză de lucru, ca și multe alte ipoteze care se referă la istoria acestei epoci caracterizată de izvoare puține și sărace. Sperăm să fie efectiv mai plauzibilă decît acelea pe care le-am analizat. Desigur însă, că numai noi cercetări mai ample și mai sistematice urmărite, în primul rînd privind topografia și datarea valurilor transdobrogene, vor putea să transforme ipoteza noastră într-un adevăr general acceptat sau să o nimicească. Aceste cercetări deci vor trebui să stabilească dacă într-adevăr valurile transdobrogene datează din vremea stăpînirii bulgare și au fost construite de aceasta, împotriva forțelor bizantine situate în tema maritimă a Gurilor Dunării, cuprinzînd întreg nordul Dobrogei.

Elucidarea problemei este extrem de importantă și pentru lămurirea începuturilor timpurii ale limesului bizantin de la Dunăre, care la rîndul ei poate constitui un aport însemnat la clarificarea rolului zonei dunărene în procesul de formare a poporului român, precum și a începuturilor feudalismului românesc și a instituțiilor sale.

LA PROBLÈME DE LA DOMINATION BYZANTINE AU NORD DE LA DOBROUDJA AUX IXe—XIe S.

Résumé

La reconsidération critique du titre du Lexique de Photius, qui renferme la dédicace adressée à Toma „protospătar“ et archonte de Lycostomion, a soulevé le problème de l'existence aux bouches du Danube d'un siège de commandement naval, avec une juridiction territoriale et a permis aux auteurs de reprendre le problème de l'autorité politique en Dobroudja entre le VIIe et le Xe s. de n.è.

En analysant toutes les sources de l'époque et en confrontant les événements historiques, tels qu'ils ont été établis par nos prédécesseurs, on arrive à dégager une nouvelle image de la situation politique dans la région du Delta du Danube.

C'est parfaitement bien établi qu'il y a eu là une domination byzantine permanente et c'est ce qui a déterminé les auteurs de l'article à s'occuper de quelques problèmes tout aussi importants : l'évolution et les étapes de cette do-

mination, l'étendue du territoire gouverné par les Byzantins, l'évolution de ses frontières et puis l'organisation politique-administrative du nord de la Dobroudja.

Après l'époque incertaine et confuse, générée par l'invasion des Avars et des Slaves, l'autorité byzantine a été rétablie dans la Dobroudja du nord, et a continué jusqu'au moment de la défaite de Constantin IV Pogonat, par Asproukh (679—680). Le passage des armées bulgares sur le territoire de la Dobroudja, vers la zone centrale du premier empire bulgare, Madara, Preslav, Plisca, a représenté le début d'une nouvelle période d'éclipse de la domination byzantine au Bas-Danube. Sous Constantin V (741—775) Byzance a repris l'offensive contre les Bulgares, il s'est imposé sur le littoral de la Mer Noire et a restauré sa domination au nord de la Dobroudja.

Il est possible qu'à cette époque on eût organisé le thème maritime qui avait son siège à Lycostomion, et dont la frontière méridionale était probablement sur le tracé de la Vallée de Cara-Su qui, par son caractère marécageux, constitue un obstacle naturel. La sécurité de la province était assurée par la flotte qui, comme on le peut supposer d'après les sceaux de quelques „turmarhi“ découverts à Silistra, possédait deux sous-unités — l'une maritime l'autre fluviale — qui assuraient au besoin, les opérations militaires et policières. Si on accepte cette situation, nous comprendrions pourquoi il n'était pas nécessaire d'avoir une frontière fortifiée vers les Bulgares et c'est pourquoi on n'a élevé qu'un petit vallum de terre, le long de la Vallée Cara-Su.

Sous les khans Krum et Omurtag, les hostilités byzantino-bulgares ont repris d'une manière plus vive et ont fini par la conclusion d'un traité de paix et par des opérations qui devaient délimiter les territoires. Un tel traité a été conclu en 814, suivi par une nouvelle démarcation de la frontière et, probablement, par la construction du grand vallum de terre, jalonné par des camps fortifiés.

Le texte du traité de 814, tel qu'il nous a été conservé dans une inscription de Plisca, nous permet de poser le problème du tracé de la frontière, vu que, parmi les noms de lieux déterminants, apparaît une Constantzia, qui n'a pas été localisée jusqu'à présent. Il est intéressant de remarquer que le tracé des vallums en Dobroudja n'atteignent pas, au nord, Constantzia-Tomi, détail sur lequel il faudra revenir quand on reprendra le débat, du moment qu'on ne possède que peu de sources claires et concluantes. Sous le premier tsar bulgare chrétien, Boris-Mihail, les relations byzantino-bulgares ont connu un état d'accalmie relative, et l'autorité de Byzance fut consolidée aux bouches du Danube. On commença à y organiser le thème du point de vue administratif. C'est de cette époque que datent, probablement, les sites de „statiotai“ du type Capidava, dont la datation pour la seconde moitié du IXe s. est fondée sur le matériel, pareil à celui des sites et nécropoles de Bulgarie.

Le règne de Simion signifia une reprise de l'offensive des Bulgares contre Byzance, ce qui a obligé à consolider l'arrière des troupes. C'est donc de cette époque que date probablement la construction du vallum de pierre et de la cité de Păcuil lui Soare. Etant donné l'ensemble de la situation au Bas-Danube, il est évident que ce n'est pas l'Empire Byzantin — qui disposait d'une flotte solide — qui était intéressé à protéger le sud de la Dobroudja et la cité de Silistra contre un assaillant venu du nord. Par contre, l'agresseur était probablement l'empire même. Par conséquent, la seule autorité intéressée à élever le vallum de pierre et la cité de Păcuil lui Soare était le premier empire bulgare et c'est probablement de la fin du IXe — début du Xe s. que date, également, l'ouverture de l'ensemble des carrières de Basarabi.

Il est probable que, sous les Komitopules, après la recrudescence de la force bulgare à l'est, le vallum de pierre fut refait, pour rejoindre la frontière traditionnelle. L'encastrement d'une inscription fragmentaire de „Jupan Dimitrie“, dans un camp fortifié, qui faisait partie d'un système de fortifications pour lesquelles on utilisait une nouvelle pierre, obtenue des carrières ouvertes spé-

cialement à cette fin, atteste, sans nule doute, une étape constructive, ayant un caractère de réparation sommaire et urgente. Cela confirme l'opinion selon laquelle sous les Komitopules (976—1001) le nord de la Dobroudja était sous la domination byzantine.

Par contre, pendant l'expédition de Sviatoslav (969—971) la force byzantine aux bouches du Danube a connu une éclipse et, comme l'attestent les découvertes archéologiques, a traversé un moment d'incertitude.

Il est évident que la réorganisation de la défense de la frontière par les „stratiotai“, gravement troublée par les événements de 969—971, et dont on fait mention dans les sources écrites, a eu comme conséquence des mouvements démographiques, ainsi que la création de nouveaux éléments de civilisation matérielle, mais nous ne nous sommes pas occupés de la période postérieure aux années 976—1001, ces problèmes ayant été déjà éclaircis.

Les considérations ci-dessus mentionnées mettent en évidence deux aspects — aucun fait historique ou archéologique ne contredit l'image esquissée, et même lorsque les éléments historiques ne confirment pas directement les assertions faites, tout de même ils plaident indirectement pour elles. Dans l'étape actuelle des recherches, ce qu'on a avancé ci-dessus constitue sans doute une hypothèse, qui pourra être confirmée ou infirmée par des recherches systématiques dans le domaine de la topographie et de la datation des vallums. Le problème pourrait éclaircir aussi les débuts du limes byzantin au Bas-Danube, ce qui serait un important apport pour clarifier le rôle de la zone danubienne dans la formation du peuple roumain et la naissance des institutions médiévales roumaines.

DIE FRAGEN DER BYZANTINISCHEN HERRSCHAFT IM NORDEN DER DOBRUDSCHA, IM 9.—11. JH.

Die kritische Neubetrachtung des Titels des Lexikons des Photios, das die Widmung für Thomas, Archon Protospatharion von Lykostomion enthält, hat die Frage der Existenz an den Donaumündungen von einem Sitz des Oberkommandos der Seeflotte aufgeworfen, der eine eigene Jurisdiktion des Gebietes besitzt und den Verfassern die Möglichkeit geboten, die Diskussion über die politische Herrschaft in der Dobrudscha vom 7. bis zum 10. Jh. wieder aufzugreifen.

Aus der Untersuchung der gesamten Quellen der Zeit, aus dem Vergleich zwischen den Zeitgeschehen, so wie diese von unseren Vorfahren festgelegt wurden, ergibt sich ein neues Bild der politischen Lage im Gebiet des Donaudeltas.

Wie bereits bewiesen, bestand hier eine ständige byzantinische Herrschaft, die den Autoren gleich wichtige Fragen zur Diskussion bot: die Entwicklung und ihre verschiedenen Stufen, die Ausdehnung des von den Byzantinern regierten Gebietes und die Wandlung seiner Grenzen und schließlich die verwaltungspolitische Einteilung des Nordens der Dobrudscha.

Nach den wirren und unsicheren Zeiten, die der awarisch-slawische Einfall mit sich brachte, kam die byzantinische Gewalt an den Norden der Dobrudscha zurück und blieb diesem bis zum Sieg von Asparuch über Konstantin IV. Pogonnatos (679—680) erhalten. Der Durchgang des bulgarischen Heeres durch die Dobrudscha in seinem Zuge gegen das Zentrum des ersten Bulgarischen Zarats, gegen Madara, Pleslav, Pliska, bildete den Anfang einer neuen Schwächeperiode der byzantinischen Macht an der Niederdonau. Zur Zeit Konstantins V. (741—775) hat Byzanz den Angriff auf die Bulgaren wieder aufgenommen, sich an der Schwarzmeerküste behauptet und seine Herrschaft im Norden der Dobrudscha wieder hergestellt.

Es könnte möglich sein, daß zu dieser Zeit die Küstenprovinz (Thema) mit dem Sitz in Lykostomion organisiert wurde, deren vermutliche Südgrenze das Kara-Su-Tal entlang verlief, das durch seine Sümpfe ein natürliches Hindernis darstellt. Die Sicherheit der Provinz gewährleistete ihre Flotte, die nach den in Silistra gefundenen Siegeln einiger Befehlshaber (Turmarchoi) zu urteilen zwei Untereinheiten hatte, die die eventuellen militärischen und polizeilichen Operationen versorgten: eine See- und eine Flußabteilung.

Wird diese Sachverhalt angenommen, so ist zu verstehen, warum es nicht notwendig war, eine befestigte Grenze gegen die Bulgaren zu errichten und nur der kleine zum Kara-Su-Tal parallelverlaufende Erdwall erhoben wurde.

Zur Zeit in der die Chans Krum und Omurtag herrschten, loderte der Kampf zwischen Byzanz und den Bulgaren erneut und heftig auf und endete mit Friedensverträgen und mit Gebietsabgrenzungen. Ein derartiger Vertrag wurde 814 abgeschlossen, worauf eine neue Abgrenzung der Gebiete folgte und vermutlich der große Erdwall erhoben wurde, der von den Widerstandspunkten der Kastella vorgezeichnet war.

Der Wortlaut des Vertrages aus dem Jahre 814, so wie er in einer Inschrift aus Pliska überliefert ist, ermöglicht es über den Grenzverlauf eine Diskussion zu eröffnen, denn unter den aufschlußgebenden Ortsnamen befindet sich ein bisher unlokalisierbares Konstanza. Dabei ist die Tatsache erwähnenswert, daß die Wälle in der Dobrudscha Constanța — Tomis nordwärts ausschließen, was bei der Wiederaufnahme der Diskussion, unter Umständen unter denen wenig Quellen eindeutig und sprechend sind, nicht uninteressant ist. Während der Herrschaft des ersten christlichen Bulgarenzaren Boris-Michael, waren die Verhältnisse zwischen Byzanz und den Bulgaren relative ruhig, die Macht der ersten festigte sich an der Donaumündung und es wurde mit der militärischen und verwaltungsmäßigen Organisation der Küstenprovinz (Thema) begonnen. Aus dieser Zeit scheinen die Ansiedlungen der Soldatenbauern (Stratioten) vom Typus Capidava zu stammen, deren Datierung in die zweite Hälfte des 9. Jh. auf Fundgut beruht, das dem aus den Siedlungen und Gräberfeldern in Bulgarien ähnlich ist.

Mit der Herrschaft des Simeon wurde die Offensive der Bulgaren auf Byzanz wieder aufgenommen, was auch Rückendeckung erforderlich machte: folglich datiert aus dieser Zeit der Bau des Steinwalls und der Steinfestung von Păcuil lui Soare. In Anbetracht der gesamten Lage an der Niederdonau ist es ganz offensichtlich, daß nicht das Byzantinische Reich, das über eine mächtige Flotte verfügte dasjenige war, das daran Interesse hatte, den Süden der Dobrudscha und die Festung von Silistra vor einem Angreifer aus dem Norden zu schützen, sondern viel eher der vermutliche Angreifer selbst gewesen sein konnte. Folglich war die einzige Macht, die daran interessiert war, den Steinwall und die Festung von Păcuil lui Soare zu errichten das erste Bulgarische Zarat, und vom Ausgang des 9. und Beginn des 10. Jh. datiert auch der Anfang des Abbaus im Steinbruchverband von Basarabi.

Zur Zeit der Herrschaft der Komitopulen, nachdem die bulgarische Macht im Osten wieder erstellt war, ist der Steinwall wieder errichtet worden um die herkömmliche Grenze zurückzuerobern. Gewiß ist, daß der Einbau des Bruchstückes einer Inschrift des Džupan Demeter in ein Kastellum, das zu einem Verteidigungssystem gehörte, für dessen Bau ein neuer Stein gebraucht wurde, den man aus den eigens dazu geöffneten Brüchen abgebaut hatte, zeugt von einer Baustapen in der summarisch und hastig repariert wurde. Auf diese Weise wird die Meinung bestätigt, daß während der Herrschaft der Komitopulen (976—1001) der Norden der Dobrudscha in byzantinischer Gewalt war.

Während des Heereszuges des Swjatoslaw (969—971) erfuhr dagegen die byzantinische Macht an der Donaumündung eine Schwächung und machte unsichere Zeiten durch, die von den archäologischen Funden bezeugt sind.

Es liegt auf der Hand, daß die erneute Organisation der Grenzverteidigung durch die Soldatenbauern, die stark beeinträchtigt war von den Geschehnissen der Jahre 969 bis 971, die von den schriftlichen Quellen erwähnt werden, Verschiebung

gen der Bevölkerung und die Einfuhr von neuen sachkulturellen Elementen bewirkt hat. Die nächstfolgende Zeitspanne (976—1001) hat nicht zu dem Thema vorliegenden Studiums gehört, da die dies betreffenden Fragen früher geklärt wurden.

Obige Betrachtungen stellen zwei Aspekte heraus — zumindest besteht kein geschichtliches oder archäologisches Argument, das das umrissene Bild widerlegen würde, und wenn die historischen Elemente die Ausführungen auch nicht unmittelbar bestätigen, so sprechen sie doch indirekt dafür. Sicherlich stellen im gegenwärtigen Forschungsstand die obigen Behauptungen eine Vorstellung dar, die durch systematische topographische Forschungen zur Zeitstellung des Walls bestätigt oder widerlegt werden kann.

Die Erörterung dieser Frage ist auch für die Klärung der frühzeitlichen Anfänge des byzantinischen Limes an der Niederdonau von Bedeutung, denn ihrerseits kann sie einen wichtigen Beitrag dazu erbringen, die Rolle des Donauraumes in der Entstehung des rumänischen Volkes und der Schaffung der rumänischen mittelalterlichen Institutionen klarzulegen.

D. VILCEANU

SITUAȚIA MEȘTEȘUGURILOR ÎN DOBROGEA SECOLELOR X—XII

Stadiul actual al cercetărilor, determinat de o anumită orientare a săpăturilor arheologice, face ca pentru perioada anterioară celei de care ne vom ocupa (secolele VII—X), realitățile economice în general și meșteșugurile, în special, să fie foarte puțin cunoscute¹. Studiile legate de aceste probleme încep, de obicei, cu prezentarea situației din secolul al X-lea². Este evident că o atare situație face imposibilă urmărirea, pe plan local, a procesului de dezvoltare al forțelor de producție, constituind în același timp un impediment major în aprecierea obiectivă a potențialului economic real al diverselor așezări cercetate.

Faptul că în Dobrogea săpăturile arheologice au vizat, pînă acum, în special așezări ce se datează cu începere din a doua jumătate a secolului al X-lea a dus la situația ca aprecierea nivelului atins de diverse meșteșuguri să se facă după criterii destul de subiective. Ne gândim la împărțirea oarecum mecanică a diverselor categorii de obiecte în două: cele de calitate inferioară fiind, în general, considerate ca produse locale, iar cele de calitate superioară ca importuri. Faptul că există foarte puține descoperiri de ateliere meșteșugărești face ca în cele mai multe lucrări de arheologie să întîlnim incertitudinea, firească, a stabilirii locului de producție al diverselor obiecte. Exagerările, în ambele sensuri, sînt ușor de atins dar, după părerea noastră, în general, s-au subestimat posibilitățile producției locale.

Nu ne vom propune o trecere în revistă a tuturor descoperirilor legate de producția meșteșugărească, lucrul s-a mai făcut și faptele sînt

¹ Nu credem că mai este cazul să subliniem faptul că așezări datînd între începutul secolului VII și începutul secolului al X-lea nu s-au cercetat în Dobrogea. Or, cercetările din necropole nu pot oferi date complete pentru problemele de care ne ocupăm.

² Consecință a situației relatate mai sus. Semnalăm ca dificultate suplimentară lipsa săpăturilor în așezările datînd din secolele X—XII, situate în interiorul Dobrogei. În această situație, concluziile izvorîte din cercetările efectuate în așezările de pe linia Dunării ar putea fi valabile în parte căci nu este exclus ca aceste așezări să fi avut o dezvoltare mai accentuată datorită poziției lor geografice și organizării diferite ca puncte de limes.

cunoscute. Vom încerca, în schimb, o nuanțare a datelor de care dispunem, în sensul definirii locului pe care diverse meșteșuguri par să-l fi ocupat în contextul culturii materiale de la sud de Dunăre.

În limita posibilului vom căuta să fixăm și eventualele trepte de evoluție ale acestor meșteșuguri, sesizabile pe parcursul celor două secole de care ne ocupăm. Ne vom referi numai la meșteșugurile specializate care depășiseră nivelul casnic³.

Prelucrarea metalelor, în general, este documentată printr-o serie de descoperiri care atestă o activitate complexă ce cuprinde atât metalele comune cât și pe cele prețioase. Cercetările de pînă acum au manifestat mai mult interes pentru prelucrarea fierului⁴. Ca urmare, în acest domeniu, se pot face la ora actuală o serie de precizări. Astfel s-a dovedit că, în feudalismul timpuriu, activitățile de extragere a minereului și de prelucrare a sa la obiectul finit, erau practicate de un singur meseriaș, care recolta minereul, îl reducea și, în ultimă instanță, executa diverse obiecte de fier⁵. Aspectele tehnologice, propriu zise, ale acestor operații sînt mai slab documentate. Remarca este valabilă în special pentru faza de execuție a diverselor obiecte de fier. Subliniem că, pînă în prezent, în Dobrogea nu s-a descoperit nici un atelier cu unelte tipice de fierar, care să sugereze nivelul tehnologic și amploarea acestui meșteșug⁶. Cît privește obiectele de fier descoperite în diverse așezări ele sînt, în general, obiecte mici de uz casnic sau personal. În majoritatea cazurilor ele erau lucrate, probabil, în așezările respective.

Dobrogea nu ne-a oferit, pînă acum, depozite mai importante de obiecte sau unelte de fier, iar descoperirile izolate sînt rare și n-au constituit obiectul unui studiu general. Pentru judecarea în ansamblu a problemei, în ceea ce privește sudul Dunării, descoperirile de pe teritoriul actual al Bulgariei — mai numeroase și în general valorificate — ne sînt de un real folos⁷. Ele ne permit, pe lîngă o mai justă apreciere a nivelului atins în aceeași perioadă de metalurgia fierului la sud de Dunăre, o comparație a descoperirilor de aici cu cele de la nord de fluviu și chiar din zone mai îndepărtate. Această comparație ne prilejuiește

³ Nu ne vom ocupa totuși de toate meșteșugurile specializate, ci de acelea care aveau o pondere mai mare în viața economică a timpului și care ulterior vor constitui ramuri economice importante. Astfel, nu vor apare referiri la prelucrarea osului și cornului care deși atinseseră, în mod cert, un nivel de specializare remarcabil nu ocupă — prin volumul producției lor și prin răspîndirea produselor — un loc comparabil cu al altor meșteșuguri cum ar fi prelucrarea metalelor, olăritul etc.

⁴ Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova*, Buc., 1969, p. 14—23; Emanoil Zah, *Exploatarea fierului în Dobrogea veche*, Pontica, IV, 1971, p. 191—206.

⁵ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 14—15.

⁶ Acel „bordei al fierarului“ de la Dinogetia (I. Barnea, în *Dinogetia I*, Buc. 1967, p. 72) nu conținea unelte tipice, interpretarea sa ca atelier putîndu-se face doar ipotetic.

⁷ I. Siangova, *Средновековни оръдия на труда в България*, *Izvestia*, Sofia, XXV, 1965, p. 19—55. În afara uneltelor de fierărie, de luat în considerare și celelalte unelte produse ale acestui prim meșteșug.

constatarea că stadiul de dezvoltare al tehnologiei prelucrării fierului era, în mare, același pe spații foarte întinse⁸. Nu există indicii după care să stabilim eventuale faze de evoluție ale acestui meșteșug în secolele X—XII. De asemenea nu avem posibilitatea să apreciem cu multă siguranță dacă „bizantinizarea“ culturii materiale, cu precădere în sudul Dunării, a dat un impuls puternic prelucrării fierului sau, în acest domeniu, ea n-a avut o contribuție esențială⁹. Pe baza descoperirilor existente, nu putem sesiza aspecte deosebite ale organizării acestui meșteșug și eventuale consecințe social-economice.

Ca impresie generală, judecând după obiectele de fier descoperite în așezările mai intens cercetate din Dobrogea, meșteșugul prelucrării fierului nu pare să fi atins în secolele X—XII la sud de Dunăre un nivel mai înalt decât în regiunile de la nord de fluviu¹⁰. După toate probabilitățile, fiecare așezare mai importantă avea fierarul său. Din punct de vedere tipologic, produsele acestor meșteșugari nu permit interpretări deosebite, ele având aceleași caracteristici pe arii largi. Cît privește încercarea de a face o comparație între capacitatea de producție a atelierelor dobrogene, de exemplu, și a celor din alte regiuni, ea are șanse puține de reușită din cauza stadiului diferit al cercetărilor. Ținând cont, pe de o parte, de faptul că obiectele și uneltele de fier (cuie, scoabe, cuțite, topoare etc.) erau indispensabile desfășurării vieții unei comunități omenestii, oricît de modeste, ca și de observația că în secolele X—XII nivelul meșteșugului pare să fie același, pe arii întinse, credem că se poate afirma că în această ramură a prelucrării metalelor, ramură de necesitate permanentă și absolută, nivelul meșteșugului constatat în secolele X—XII, este o consecință a dezvoltării continue a forțelor de producție locale, „bizantinizarea“ culturii materiale de la Dunărea de jos, neexercitînd influențe novatoare asupra acestui meșteșug.

Prelucrarea metalelor neferoase și prețioase. Este mai bine documentată pentru această perioadă la sud de Dunăre. Latura extracției și reducerii minereurilor în această regiune, nu a fost încă cercetată sistematic, dar există numeroase descoperiri care atestă confecționarea obiectelor de aramă, repararea lor, turnarea unor podoabe și obiecte de

⁸ Pentru comparații vezi în special: V. A. Kolcin, *Черная металлургия и металлообработка в древней Руси*, MIA, 32; idem *Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого*, MIA, 65; S. S. Sorokin, *Железные изделия Саргело-Белой Вези*, MIA, 75; Maria Comșa și Gh. Constantinescu, *Depozitul de unelte descoperit la Dragoslavele (Focșani)*, SCIV, 1969, 3, p. 425—436; Maria Comșa și Elena Gheannopoulos, *Unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperite la Rado vanu (jud. Ilfov)*, SCIV, 20, 1969, 4, p. 617—621; Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu...*, București, 1967, p. 94, fig. 53—54.

⁹ Deși, după cum am arătat, nu putem recurge la comparații detaliate cu secolele precedente, descoperirile de obiecte din fier făcute în așezări romano-bizantine ca și cele din necropolele datînd din secolele VIII-IX par să indice o dezvoltare continuă, fără salturi, a meșteșugului prelucrării fierului.

¹⁰ În sprijinul acestei constatări, vezi pe lângă termenii de comparație offered de materialele citate la nota 8 și obiectele din fier publicate în monografiile *Capidava*, Buc., 1958, p. 234; *Dinogetia*, Buc., 1967, p. 71—80; *Păcuil lui Soare*, I, Buc., 1972, p. 165, 168, 169, pl. XXXI.

bronz, de plumb, ca și realizarea unor podoabe din argint și aur¹¹. Este posibil ca, într-adevăr, în acest domeniu influența bizantină să fi fost puternică. Deocamdată este încă greu de stabilit care era gradul de specializare al acestor meșteșugari. Anumite descoperiri, printre care cea a „bordeiului fierarului“ de la Dinogetia, ar putea duce la concluzia că prelucrarea aramei și a bronzului era practică de același meșteșugar care prelucra și fierul¹². Având în vedere tehnologiile diferite, faptul ni se pare posibil doar pînă la un anumit punct. Nu este exclus ca același atelier care confecționa mici obiecte de fier și eventual făcea reparații ținînd de domeniul lăcătușeriei să fi executat și reparația unor obiecte (vase etc.) de aramă prin nituire, îmbinări prin bateri la rece sau cald etc. S-ar putea ca obiectele de uz gospodăresc din aramă să fi fost făcute, cel puțin în unele cazuri, de către fierari.

În schimb, credem că problema trebuie pusă altfel pentru meșteșugarii care făureau podoabe. După părerea noastră, indiferent de metalul pe care-l prelucrau, finețea lucrului — impusă de natura obiectelor — ne obligă să admitem o specializare superioară a acestor meșteșugari. Este foarte probabil ca în diverse așezări să fi existat mici ateliere de „bijutieri“ care confecționau podoabe atît din plumb și bronz cît și din argint și aur. Nu putem face aprecieri asupra existenței unei specializări mai adînci în sensul separării, la Dunărea de jos, a argintarilor de aurari. În general, dovezile activităților desfășurate de acești meșteșugari sînt reprezentate prin descoperirile de unelte tipice (fig. 1/1, 4, 5), deșeuri, piese neterminat și mai puțin prin descoperiri de podoabe. Ni se pare semnificativ faptul că pentru cele mai multe tipare de bijuterii descoperite, nu există și piesele corespunzătoare confecționate cu ajutorul lor¹³. Această situație nu ne permite să evaluăm nici intensitatea producției acestor ateliere, nici aria de răspîndire a produselor lor. Lucrul va fi posibil abia după cercetarea unor necropole mai întinse aparținînd aceleiași epoci. Din punct de vedere al dezvoltării acestui meșteșug în cursul secolelor XI—XII, în Dobrogea, în raport cu secolele precedente, nu avem repere pentru a emite anumite judecăți. În schimb, comparînd situația descoperirilor din Dobrogea cu cea din așezările contemporane de la nord de Dunăre, cercetate pînă acum, rămînem cu impresia că acest meșteșug luase, în această perioadă, o mai mare dezvoltare în regiunile anexate la Bizanț. Există multe șanse ca în acest domeniu să avem de-a face, la sud de Dunăre, cu unele „importuri

¹¹ Pe lîngă tiparele publicate de I. Barnea, *op. cit.*, p. 73, mai menționăm uneltele tipice de bijutier descoperite la Păcuiul lui Soare, ca și un fragment de sîrmă din aur pregătît în vederea realizării unei podoabe, dar nefinisat.

¹² I. Barnea, *op. cit.*, p. 74, cu inventarul bordeiului care pe lîngă diverse obiecte de fier finite conține și două bucăți de bronz, mai vechi, încă neprelucrate.

¹³ Fiînd obiecte de uz strict personal bijuteriile se află, în general, în inventarul mormintelor. Atragem atenția că numărul mormintelor, cercetate, datînd din secolele X-XII, este relativ restrîns.

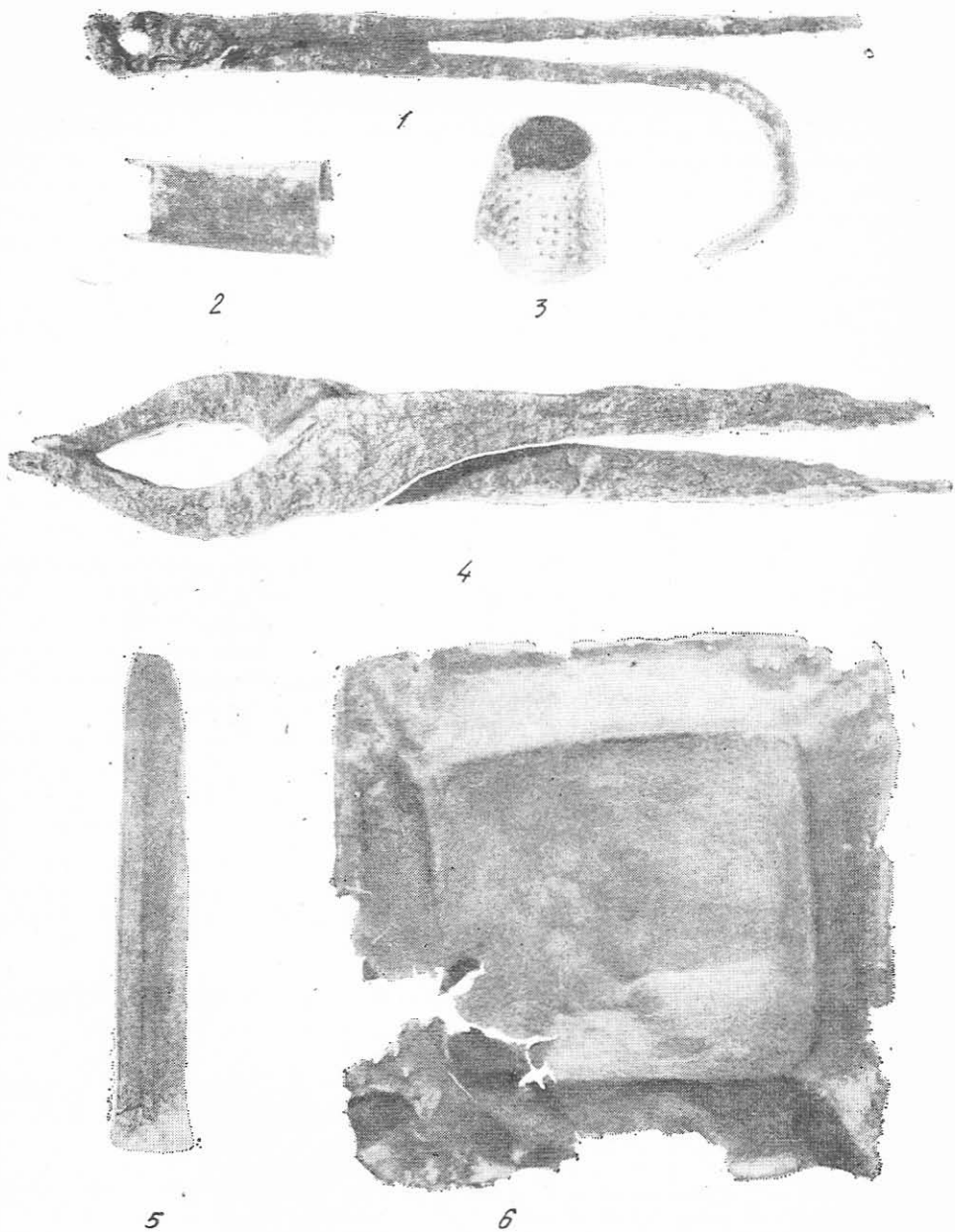

Fig. 1. 1 — Clește de bijutier (Păcuiul lui Soare, sec. XI) 2 — Capăt de tindechi (Păcuiul lui Soare, sec. XI) ; 3 — Degetar din bronz (Păcuiul lui Soare, sec. XI) ; 4 — Clește de bijutier (Păcuiul lui Soare, sec. XI) 5 — Daltă mică de bronz — folosită probabil la prelucrarea aurului — (Păcuiul lui Soare, sec. XI) ; 6 — Tăviță din foaie de aramă (Păcuiul lui Soare, sec. XI).

tehnică" din centre mari ale Imperiului ¹⁴, care să fi provocat un salt în dezvoltarea meșteșugului și în același timp un decalaj față de zonele rămase în afara acestui proces.

Olăritul atinsese, în mare, la jumătatea secolului al X-lea, în sud-estul Europei, un nivel tehnologic caracterizat prin generalizarea tehnicii de modelare la roata de mână ¹⁵. Descoperirile arheologice legate direct de practicarea olăritului sînt în general rare dar suficient de concludente. În afara speciilor mai răspîndite ale ceramicii comune, în cursul secolului al X-lea, la roata de mână se modela și ceramica decorată cu vopsea roșie (șlem) ca și, după toate probabilitățile, o parte a ceramicii cu smalt verde-oliv ¹⁶.

Cuptoarele de olari descoperite pînă în prezent, în Dobrogea, sînt de dimensiuni mici și de construcție simplă ¹⁷. Deși observațiile de ordin tipologic sînt destul de greu de generalizat, deocamdată, pentru teritoriul Dobrogei se desprinde existența unor caracteristici tipologice zonale în cadrul mării grupe a ceramicii uzuale. După toate probabilitățile avem de-a face nu cu mari centre ce iradiau cu produsele lor zone mai întinse ci cu mici ateliere situate în preajma mai multor așezări, care-și înscriau tipul produselor în „moda” dominantă a timpului de pe un spațiu mai larg ¹⁸.

Circulația acestor produse și interferențele inerente sînt încă probleme de urmărit. În schimb, evoluția tipologică, pe ansamblu, este mai bine pusă la punct, ea putînd fi urmărită pînă în secolul al XII-lea ¹⁹.

Din punct de vedere al meșteșugului, această stare de lucruri prezintă avantajul de a înregistra eventualele schimbări survenite în producerea ceramicii „comune” sub raport tehnologic. Este interesant de remarcat că, în această privință, atît tehnica modelării cît și arderea nu par să fi suferit vreo modificare esențială în cursul secolelor X—XII, cînd regiunile de la sud de Dunăre au făcut parte din imperiul bizantin. Este o constatare deosebit de importantă pentru judecarea liniilor de dezvoltare ale meșteșugului olăritului, în ansamblu.

Într-adevăr, poate mai mult decît în alte domenii aici vom avea ocazia să sesizăm rolul jucat de Bizanț, sub aspectul dezvoltării culturii

¹⁴ Pe lîngă intensificarea circulației de produse și eventual de materii prime, în Dobrogea devenită regiuca bizantină, trebuie să presupunem și venirea unor meșteșugari care lucrînd în această zonă au contribuit la răspîndirea diverselor procedee tehnice.

¹⁵ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 24.

¹⁶ În legătură cu această ultimă categorie, se impune observația că în așezările unde nivelul de la sfîrșitul secolului al X-lea este mai bine reprezentat, procentul de vase smălțuite lucrate la roată rapidă este mai mare.

¹⁷ Vezi descoperirile de la Dinogetia (Maria Comșa, în *Dinogetia*, I, Buc., 1967, p. 123—129) care nu s-au repetat în alte așezări. Este de presupus că atelierele și în special cuptoarele erau situate în afara așezărilor.

¹⁸ Fără a presupune existența olarilor în absolut toate așezările feudale timpurii, credem că pe lîngă cele mai importante activau ateliere producătoare de ceramică uzuală. Vezi discuția la Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 25—27.

¹⁹ Vezi ca ultimă lucrare mai completă capitolul „Ceramica locală”, din monografia *Dinogetia*; M. Comșa, *loc. cit.*, p. 134—229.

materiale, la Dunărea de jos, începînd din a doua jumătate a secolului al X-lea. În stadiul actual al cercetărilor se poate afirma că o bună parte a ceramicii cunoscute sub numele de „ceramică de import“ sau „ceramică bizantină“, care începe să se răspîndească la sud de Dunăre în această perioadă, este de producție locală²⁰. Fără a intra în detalii de ordin tipologic, subliniem că au fost aduse argumente convingătoare, de această natură, în sprijinul unor tipuri zonale, dobrogene²¹, a categoriilor ceramice pe care noi le vom numi de factură superioară. Includem aici speciile ceramice lucrate la roata rapidă : ceramica roșie²², cea cu angobă din praf de mică²³ și ceramica smălțuită²⁴.

Argumentelor de ordin tipologic li se mai alătură observațiile privind existența urmelor de smalt pe unele vase de factură comună²⁵, elemente caracteristice de compoziție a pastei²⁶, care accentuează ipoteza producției locale — în sens zonal — a unor categorii ceramice de factură superioară. Sub aspect tehnologic ceea ce ni se pare caracteristic este, în primul rînd, modelarea acestor vase cu ajutorul roții rapide, manevrate cu piciorul. De reținut, ca observație esențială, faptul că odată cu începutul secolului al XI-lea ceramica cu smalt verde-oliv, pare să fie lucrată numai la roata rapidă²⁷. Ținînd cont de argumentele în favoarea unei producții locale, amintite mai sus, faptul nu poate fi interpretat decît în două feluri : 1) tehnica de modelare superioară, a acestei categorii ceramice se generalizează în Dobrogea, raționament pentru care optăm sau, 2) toată ceramica de acest gen este importată, raționament care, ținînd cont de datele acumulate, ni se pare imposibil de admis. Credem că această judecată este — în mare — valabilă și pentru celelalte categorii ceramice de factură superioară. Altfel, ar fi

²⁰ Consecință firească a integrării sudului Dunării în imperiul bizantin. Devenită provincie bizantină, Dobrogea intra în circuitul economic al Imperiului.

²¹ Ne referim la comparația tipologică cu materiale contemporane provenind din săpăturile de la Corint, din Bulgaria și din Crimeea. Discuția mai amplă în monografia Păcuil lui Soare, p. 105—112.

²² I. Barnea, *op. cit.*, p. 268—275, apărînd ca ceramică de import. Vezi și R. Florescu, *Problema originii ceramicii românești și unele descoperiri de la Capidava*, în *Omagiu lui George Oprescu*, Buc., 1961, p. 199—209.

²³ Este vorba de serii relativ mici de vase — în special ulcioare — lucrate la roată rapidă și acoperite cu o angobă cu praf foarte fin de mică, aceasta dîndu-le o nuanță aurie sau argintie în funcție de concentrație.

²⁴ Ne referim numai la smaltul verde-măsliniu, caracteristic secolelor X-XI. Vezi I. Barnea, *op. cit.*, p. 230—238 ; D. Vilceanu, *Reprezentări zoomorfe pe ceramica din sec. XI de la Dunărea de jos*, SCIV, 1962, 2, p. 373—386 ; R. Florescu, *Note despre olăria smălțuită din secolele X-XI*, SCIA, 1—2, 1956, p. 291 și discuția problemei la D. Vilceanu, în monografia *Păcuil lui Soare*, p. 102—107.

²⁵ Descoperiri care au dus la presupunerea că ceramica smălțuită se producea în aceleași ateliere cu cea comună : I. Barnea, *op. cit.*, p. 238 și R. Florescu în *Capidava*, I, Buc., 1957, p. 207.

²⁶ Rezultatele preliminare ale unor cercetări privind compoziția mineralogică a pastei vaselor smălțuite indică, pe deoparte, existența a doar două grupe caracteristice iar pe de altă parte unele elemente caracteristice solului local.

²⁷ Observații făcute de noi pe materialul de la Păcuil lui Soare și Dinogetia.

greu să explicăm răspîndirea pe care, în secolul al XII-lea o are ceramica lucrată la roată rapidă, la Dinogetia. După toate probabilitățile, aceasta este filiera prin care se va transmite și generaliza, în secolele următoare, tehnica modelării la roata rapidă.

Dacă în stadiul actual al cercetărilor nu putem discuta evoluția fenomenului în secolele XII—XIII, remarcăm că în secolul al XIV-lea, la Dunărea de jos, toată ceramica se modela la roata rapidă. În această situație este greu de afirmat dacă s-a produs un salt brusc sau a avut loc un proces evolutiv.

Dacă cercetările viitoare vor confirma aceste observații, va trebui avut în vedere un aspect al problemei ce poate avea o importanță excepțională pentru sesizarea unor aspecte de organizare a meșteșugurilor. Este vorba de existența paralelă, fără contaminări, în aceeași regiune, a două tehnici de modelare diferite, o perioadă de timp îndelungată.

Într-adevăr, alături de aplicarea procedului de lucru cu roata rapidă la modelarea categoriilor ceramice superioare, procedeu tehnic a cărui apariție și dezvoltare am încercat s-o schițăm, modelarea la roată înceată a ceramicii de factură comună va continua, cel puțin un secol, fără a beneficia de aportul tehnicii superioare reprezentat de roata rapidă. Acest fenomen de izolare pare, la prima vedere, cel puțin ciudat. Cercetările în acest domeniu sînt încă la început, dar credem că sub forma unei ipoteze de lucru, ne-am putea gândi la unele măsuri de caracter protecționist impuse de administrația bizantină. De ele ar fi putut beneficia cîteva ateliere, care aveau „monopolul“ folosirii roatei cu turație rapidă și implicit al producerii anumitor categorii ceramice²⁸. Spre deosebire de ceramica de factură comună care, după cum am spus, pare să fi fost produsă în mai multe centre, categoriile ceramice de factură superioară erau, aproape sigur, apanajul a puține ateliere — două sau trei — situate, probabil, în unele așezări mai importante²⁹. Rămînea ca cercetări viitoare să încerce elucidarea acestor probleme, care sînt încă în faza de ipoteză.

În orice caz faptul că, spre deosebire de alte meșteșuguri, în cazul olăritului par să se contureze primele dovezi ale unor forme de organizare și controlare a producției meșteșugărești nu este întîmplător. Nu trebuie pierdut din vedere că olăritul era în mod cert — ținînd cont de marea cerință de produse și în același timp de perisabilitatea lor — unul din meșteșugurile cele mai răspîndite și cu o producție intensă. Or, popularea masivă a așezărilor de pe linia Dunării, în special, a atras

²⁸ Această ipoteză ține cont și de delimitările stricte ale producției meșteșugărești din Bizanț derivate din măsurile restrictive impuse de „Cartea Prefectului“ (vezi E. Frances, *L'État et les métiers à Byzance*, în *Byzantinoslavica*, XXIII, 1962, 2, p. 240). Sistemul avantaja impunerile diferențiate și controlul fiscal al cărui rol în economia bizantină nu credem că mai trebuie subliniat.

²⁹ Cantitatea relativ redusă în care apar aceste categorii ceramice, faptul că se produceau în general serii mici — după cum arată și reprezentările zoomorfe de pe ceramica smălțuită care sînt puține și nu se repetă — ca și analizele de pastă deja menționate, pledează în acest sens.

după sine și dezvoltarea corespunzătoare a acestui meșteșug cu vechi tradiții. Reprezentând, procentual, categoria arheologică cea mai răspândită ceramica reflectă, în cazul de față, mai bine decât altele procesul de dezvoltare a forțelor de producție și implicit creșterea nivelului de trai al populației din zona Dunării de jos în secolele X—XII.

Activități constructive (prelucrarea pietrei și lemnului).

Revenirea bizantinilor la Dunărea de jos în a doua jumătate a secolului al X-lea a însemnat, cu siguranță, un reviriment în tehnica construcțiilor. Necesitatea de a recondiționa unele fortificații de pe linia Dunării ca și construirea altora noi³⁰, a dus la concentrarea în aceste regiuni a unui mare număr de meșteșugari constructori cu experiență³¹. Cetatea de la Păcuiul lui Soare reflectă, în momentul de față, cel mai pregnant nivelul tehnic deosebit atins în domeniul extragerii pietrei din cariere și al executării zidăriei. Este vorba de lucrări al căror grad de perfecționare situează cetatea de aici la nivelul celor mai reușite exemple din rîndul fortificațiilor epocii romane sau medievale³². Punerea în practică a celor mai avansate procedee tehnice la ridicarea unor monumente de la Dunărea de jos, reanima o tradiție constructivă întreruptă de evenimentele istorice de la începutul secolului al VII-lea. Din acest punct de vedere, credem că momentul reînălțării bizantinilor la sud de Dunăre trebuie considerat ca un salt calitativ realizat în tehnica construcțiilor de piatră din regiunea Dunării de jos³³. Acest salt constă în primul rînd în formarea unui mare număr de meșteșugari specializați în exploatarea pietrei din cariere cît și în zidăria propriu zisă, din

³⁰ În afara reamenajării incintelor de la Capidava și Dinogetia — mai mult cercetate pînă în prezent — și mai mult ca sigur al celorlalte cetăți romane de pe linia Dunării repopulate masiv la sfîrșitul secolului al X-lea, o mențiune aparte merită cetatea de la Păcuiul lui Soare construită din temelii în această perioadă.

³¹ Efortul constructiv depus în același interval de timp în diverse locuri, implica participarea unui număr imens de oameni, impunînd și prezența unor constructori capabili să contribuie efectiv la realizarea lucrărilor și să dirijeze diversele operații. Subliniem, între altele, că la Păcuiul lui Soare în afara procedeele tehnice remarcabile aplicate de constructori la zidăria cetății, nu trebuie să scape atenției cantitatea uriașă de blocuri scoase din cariere și transportate de la distanțe mari uneori. Vezi Petre Diaconu și Emanoil Zah, *Despre carierele de piatră de lângă Păcuiul lui Soare*, SCIV, 19, 1968, 2, p. 452.

³² Pentru precizări în legătură cu tehnica de construcție vezi D. Vilceanu, *Cu privire la tehnica de construcție a zidului de incintă al cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare*, SCIV, 1965, 2, p. 291—305; R. Popa, *La porte Nord de la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare, Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 271—292; D. Vilceanu, *Debarcaderul și problema poziției geografice a cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare*, SCIV, 18, 1967, 4, p. 593—615. Proporțiile acestor vestigii și calitatea construcțiilor de aici suportă, în mod cert, comparația cu orice monument de pe teritoriul țării noastre.

³³ Pentru Dobrogea și pentru malul Dunării, în general, nu cunoaștem construcții monumentale datînd din secolele VIII—IX. Monumentele din Bulgaria, cum ar fi cele de la Pliska sau Preslav se încadrează într-o zonă aparte și ridică alte probleme.

rindurile populației locale³⁴. O dovadă a permanenței pe care o capătă acest meșteșug credem că o reprezintă, între altele, și cele două refaceri ale laturii de sud-est a incintei de la Păcuiul lui Soare, în secolele XI și respectiv XIV³⁵. Acest fenomen va crea suportul pentru dezvoltarea arhitecturii militare și monumentale din regiunile Dunării de jos³⁶.

Acumularea acestei experiențe constructive nu pare să se fi repercutat în secolele X—XII asupra modului de construcție a locuințelor din așezările de la sud de Dunăre. În general, acestea se mențin la nivelul modest ce caracterizează perioada pe spații întinse atât la sud cât și la nord de fluviu. Bordeiele sau semibordeiele — care sînt cele mai numeroase — avînd pereții căptușiți cu piatră sau cu lemn, nu beneficiază de cuceririle tehnice aplicate la construcțiile monumentale. Acest fapt reflectă, în ultimă instanță, realitățile social-economice din aceste așezări care, cel puțin pînă în momentul de față, nu au dat la iveală diferențieri de locuințe suficient de spectaculare pentru a putea fi interpretate ca rezultat al unor stratificări sociale sensibile³⁷.

În ceea ce privește trecerea la construirea locuințelor de suprafață, care se manifestă într-o serie de așezări în a doua jumătate a secolului al XI-lea, ne este greu să o considerăm ca o dovadă de progres tehnic. De fapt, avem de-a face cu locuințe cu pereții de lemn construiți în general, în același mod ca și pereții semibordeielor. Nu cunoaștem niciun caz în care locuințele de suprafață să fi avut, în zona la care ne referim, pereții de piatră cu mortar, fapt care ne-ar fi permis alte interpretări. După toate probabilitățile trecerea la locuințele de suprafață este rezultatul adaptării la unele schimbări de ordin natural. Evident ar putea exista și alte explicații, care în stadiul actual al cercetării, să ne scape.

În ceea ce privește „sistemizarea“ acestor construcții în cadrul așezărilor este evident că se respecta, din motive lesne de înțeles, o dispoziție a locuințelor care permitea circulația locuitorilor. Pînă în momentul de față nu dispunem de date cu o semnificație mai precisă. De altfel, credem că în ceea ce privește caracterul unor așezări din această vreme situate pe linia Dunării, o mai mare importanță pentru anumite interpretări au dimensiunile aglomerării umane și diversele descoperiri „mărunte“ reflectînd nivelul economic al așezării, „sistemizarea“ la care ne-am referit fiind, de fapt, obligatorie — evident cu gradații diferite — pentru orice tip de așezare organizată.

³⁴ Populație cuprinsă, în mod obligatoriu, în acest imens efort constructiv ca principală forță de muncă, contribuind la formarea de meșteri pietrari și zidari.

³⁵ Refaceri determinate de schimbarea cursului Dunării.

³⁶ Credem că pe această linie vor trebui îndrumate și cercetările privind unele construcții medievale românești.

³⁷ Diferența care s-ar putea face între locuințele de suprafață și bordeie nu are fundament, avînd la origine cauze naturale. Pe de altă parte, n-ar fi exclus ca în afara așezărilor, în apropierea lor să fi existat construcții mai importante, locuințe ale unor demnitari sau ale altor reprezentanți ai clasei suprapuse.

Considerăm că, fără a greși prea mult, putem afirma că în domeniul construcțiilor de locuințe perioada secolelor X—XII nu marchează un salt calitativ față de perioadele precedente.

Totuși și în domeniul construcțiilor de locuințe pare să fi existat un meșteșug specializat, anume acel al lemnarilor. Ridicarea unor construcții de lemn, fie și de dimensiuni relativ reduse, impunea o serie de operații cum ar fi cioplirea și încheierea birnelor și a scheletului acoperișului, operații care cer o oarecare experiență și în orice caz, un anumit grad de îndeminare. O serie de unelte cum ar fi topoare de dulgherie, tesle, sfredele (fig. 2/1, 2, 3), atestă executarea operațiilor respective în așezările de pe linia Dunării. Care era gradul de specializare al acestor lemnari, dacă ei lucrau și alte obiecte de lemn, dacă își exercitau meșteșugul ocazional sau permanent (eventual deservind mai multe așezări), nu se poate preciza. Din punct de vedere tehnologic, putem considera că nivelul acestui meșteșug era același pe spații întinse atât la sud cât și la nord de Dunăre³⁸.

Descoperiri arheologice făcute în ultimii ani întăresc dovezile despre existența, în așezările de la Dunărea de jos, a unor meșteșugari specializați în prelucrarea fibrelor textile și a pieilor. Este vorba de anumite activități specializate care depășeau nivelul de realizare al unor produse de îmbrăcăminte în cadrul gospodăriilor din acea vreme. Ne gândim în primul rînd la descoperirile privind existența războiului de țesut orizontal în Dobrogea secolului al XI-lea. După cum s-a mai arătat, țesutul la războiul orizontal reprezintă un procedeu tehnic avansat pentru acea epocă³⁹. Pe lângă descoperirile de la Dinogetia, deja cunoscute, s-au mai găsit capete de tindechi la Păcuiul lui Soare (fig. 1/2), iar în așezarea de la Piatra Frecăței un „depozit“ cu păpuși de fuior, ață, sfoară și țesătură cu flotări, caracteristică pentru războiul orizontal. Această din urmă descoperire prezintă un aspect deosebit ce ar putea avea o anumită semnificație : în aceeași groapă unde erau așezate resturile textile, s-a descoperit o mare cantitate de „gale de stejar“ ce foloseau la tăbăcitul pieilor de animale. Nu este exclus ca această asociere să reprezinte dovada existenței unui meșteșugar care lucra îmbrăcăminte de piele, resturile textile reprezentînd, eventual „furniturile“ pe care și le procura sau, poate chiar le realiza, pînă la un punct, singur. În stadiul actual al cercetărilor, pare un fapt dovedit că apariția războiului orizontal de țesut în așezările de la sud de Dunăre este un aport bizantin care a ridicat meșteșugul țesutului în aceste regiuni, la un nivel foarte avansat pentru acea vreme⁴⁰. Pînă în momentul de față, cele mai timpurii descoperiri legate de apariția acestei „inovații“ în așezările de la sud de Dunăre, datează din secolul al XI-lea. Evident, tradiția războiului de țesut vertical a persistat după cum atestă descoperirile de greutate tipice, descoperite în diverse așezări feudale timpurii. De utilitate cas-

³⁸ Pentru comparații vezi uneltele de tîmplărie din lucrările menționate la nota 8, ca și referirile la locuințe din monografiile Capidava, Dinogetia, Dridu.

³⁹ Gh. Bichir, *Contribuție la cunoașterea țesutului în așezarea de la Garvăn* (sec. X-XI) în *SCIV*) IX, 1958 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 121.

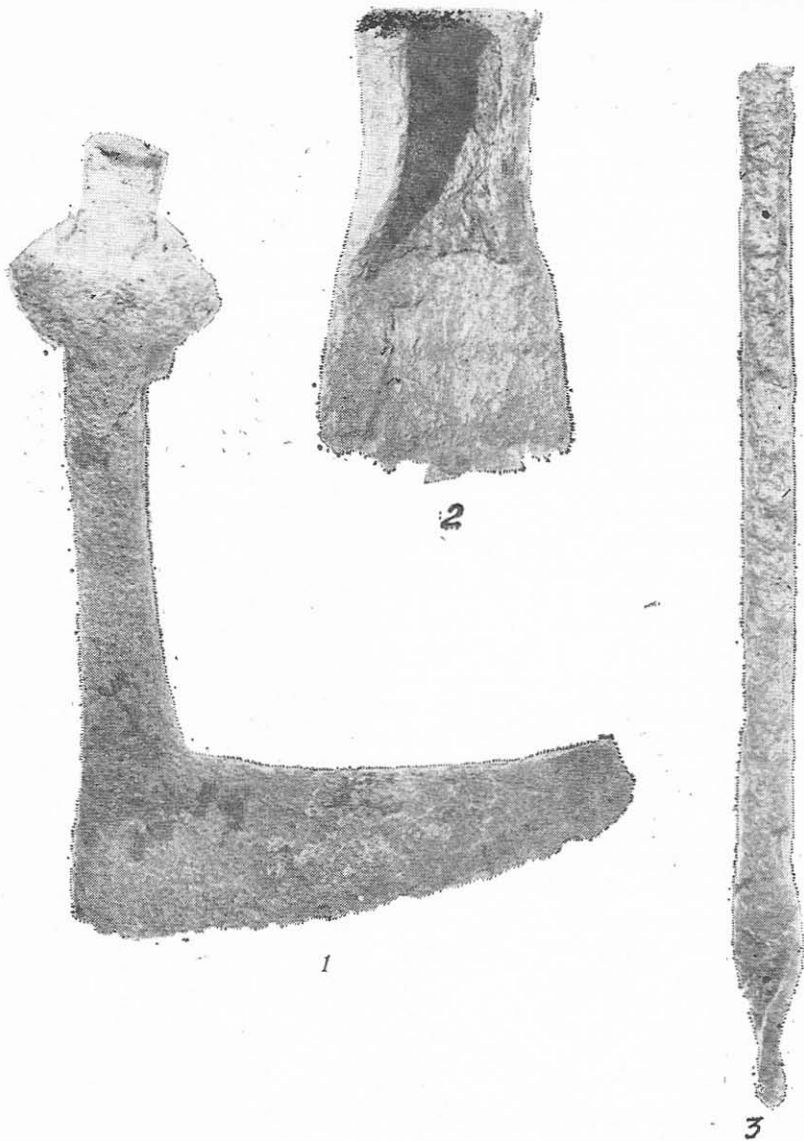

Fig. 2. 1 — topor de dulgher (Păcuiul lui Soare, sec. XI); 2 — teslă (Păcuiul lui Soare, sec. XI); 3 — sfredel (Păcuiul lui Soare, sec. XI).

nică, războiul de țesut vertical va dăinui paralel cu cel orizontal care pare să fi avut o răspîndire limitată. Existența croitoriei atestată și considerată meșteșug specializat, ar putea fi legată, ca apariție în timp, de dezvoltarea țesutului ca meșteșug. Dar, după toate probabilitățile, nici țesutul la război orizontal nici croitoria ca meșteșug nu reprezentau încă,

în perioada de care ne ocupăm, niște meșteșuguri dezvoltate, cu pondere în economia așezărilor respective. Secolul al XI-lea pare să marcheze începutul acestor meșteșuguri pe care le putem considera ca apărute sub influența Bizanțului. De-abia în secolele următoare ele vor ajunge să fie niște meșteșuguri importante și bine diferențiate ⁴¹.

Perioada al cărei tablou — sub aspectul dezvoltării anumitor meșteșuguri — am încercat să-l schițăm, este considerată ca având drept caracteristică economică principală predominarea economiei naturale ⁴². În ceea ce privește așezările din secolele X—XII, de la sud de Dunăre, credem că se pot desprinde anumite constatări interesante.

După părerea noastră așezările care, în stadiul actual al cercetărilor, se pretează cel mai bine unor investigații privind diversele laturi ale activității economice sînt cele situate pe linia Dunării dobrogene ⁴³. Din punct de vedere al dezvoltării forțelor de producție ele prezintă avantajul de a reprezenta în momentul de față — pentru zona și perioada de care ne ocupăm — complexe arheologice cu cele mai multe elemente sigure de datare. În mare, unele dintre ele reprezintă chiar „complexe” închise pentru anumite perioade ⁴⁴. Evident, există dezavantajul lipsei de contact cu realitățile perioadei precedente, pe care l-am menționat la început. Singura modalitate de a umple această lacună este aceea de a completa datele dispersate pe care ni le oferă așezările contemporane sau chiar mai tîrzii de la nord de Dunăre. În acest fel vom putea sesiza, în general, ce a însemnat, sub raport economic, stăpînirea bizantină la sud de Dunăre, ca și dezvoltarea anumitor meșteșuguri. Problema este foarte complexă și detalierea ei ar putea constitui subiectul unui studiu de proporții. De aceea, ne vom menține la nivelul generalizărilor schițînd datele problemei.

În primul rînd se cuvine să subliniem faptul că așezările feudale timpurii de pe linia Dunării, încep să aibă o viețuire intensă după anul 971 ⁴⁵. Ele pot fi considerate ca fiind populate de bizantini în vederea stabilirii unui „limes” dunărean ⁴⁶. Aceste așezări reprezintă aglomerări umane importante și sub acest aspect, încă nu-și găsesc analogii în așeză-

⁴⁰ Idem.

⁴¹ Șt. Olteanu, *op. cit.*, passim.

⁴² Vezi discuția problemei la I. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. Cluj, 1954, p. 19—22 și Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 13—14.

⁴³ Pe de o parte au fost mai intens cercetate, pe de altă parte se pare că densitatea populației de aici era mult mai mare decît în așezările din interior.

⁴⁴ Ca exemple putem lua așezările de la Capidava și Dervent, databile între a doua jumătate a secolului X și prima treime a sec. XI sau pe cea de la Păcuiul lui Soare unde este foarte bine reprezentat secolul XI.

⁴⁵ Nu există pînă în prezent niciun fel de descoperiri concludente ale unor urme demne de luat în seamă, anterioare acestei date.

⁴⁶ Em. Condurachi, I. Barnea și Petre Diaconu, *Nouvelles recherches sur le „limes” byzantin du bas Danube, XIII International Congress of byzantine Studies*, Oxford, 1966 (extras), passim.

riile cercetate la nord de Dunăre⁴⁷. Fără a intra în detalii privind componența etnică a populației așezărilor fortificate din Dobrogea, credem că trebuie să admitem și un procent de oameni îndeplinind funcții administrative sau militare, veniți din diferite regiuni ale imperiului bizantin⁴⁸. Pe lângă acești oameni avînd funcții oficiale era firesc să apară negustori și meșteșugari veniți să prospecteze și să „cucerească“ noile teritorii anexate la imperiu⁴⁹. Acestei categorii de meseriași credem că i se datorează progresele tehnice și avîntul realizat de unele meșteșuguri, după cum am încercat să arătăm mai sus. Ni se pare interesant de remarcat că, după toate aparențele, aceste progrese se evidențiază în mod deosebit în domeniul așa ziselor „produse de lux“. Faptul nu este întîmplător și el reflectă, după toate probabilitățile, nu numai existența unor cumpărători — în număr destul de mare pentru a justifica dezvoltarea unei producții locale — ci reprezintă una din laturile complexului proces de dezvoltare economică desfășurat în aceste regiuni după alipirea lor la imperiul bizantin. Se poate afirma că integrarea Dobrogei în circuitul economic bizantin a dat un puternic impuls dezvoltării forțelor de producție locale. Subliniind acest fapt, ne grăbim să adăugăm că, după părerea noastră, nu există motive să considerăm în această fază meșteșugurile ca primă componentă a acestui proces de dezvoltare.

Judecînd după descoperirile arheologice, în ansamblu, nu putem afirma că ponderea producției meșteșugărești din secolele X—XII era de natură să determine caracterul economiei așezărilor de la Dunărea de jos. În trecut, atragem atenția, că agricultura nu pare să fi constituit nici ea o ramură economică importantă în așezările de pe linia Dunării⁵⁰. Cît privește negoțul cu pește, credem că rolul său în înflorirea economică a acestor așezări a fost exagerat⁵¹. După părerea noastră — faptul într-o formă atenuată s-a mai spus⁵² — dezvoltarea pe care o cunoștea unele din aceste așezări în secolul al XI-lea se datorește rolului de centre comerciale de tranzit pe care l-au jucat datorită poziției lor geografice deosebite. Situate pe marea arteră de circulație care era Dunărea și în același timp la granița imperiului, aceste așezări făceau, probabil, oficiul de intermediar în schimburile comerciale dintre aceste regiuni și marile centre

⁴⁷ După cunoștința noastră o așezare de proporții din Muntenia ar fi aceea de la Bîrlogu (jud. Argeș) dar cercetarea de aici este încă la început (informații Maria Comșa).

⁴⁸ Nu-și găsește aici locul o bibliografie privind izvoarele istorice și descoperirile arheologice privind existența la Dunărea de jos, în această vreme, a unor demnitari și conducători militari bizantini, între care personalități marcante ale epocii.

⁴⁹ Fenomenul este normal și dacă pentru comerțul care se desfășura în aceste regiuni cu participarea activă a negustorilor bizantini există indicii și în izvoarele scrise, pentru meșteșugari atenția noastră va trebui concentrată asupra interpretării descoperirilor arheologice.

⁵⁰ În niciuna din așezările dobrogene cercetate pînă acum nu s-au descoperit unelte agricole într-o proporție care să justifice presupunerea practicării intense a agriculturii aici.

⁵¹ I. Barnea, *op. cit.*, p. 51; R. Popa, *Păciul lui Soare. O așezare dunăreană cu trăsături urbane în veacurile XII-XIV*, Studii, anul XVII, 1964, 1, p. 115.

bizantine. Ținând cont și de funcția militar-administrativă pe care o aveau în cadrul limes-ului bizantin, am putea găsi o explicație stadiului de dezvoltare preorășenesc pe care îl căpătaseră unele din așezările de la Dunărea de jos⁵³.

Chiar dacă nu putem spune că meșteșugurile au jucat un rol esențial în viața economică a regiunilor de la Dunărea de jos în secolele X—XII, consolidarea producției meșteșugărești, în general, și dezvoltarea unora dintre meșteșuguri cum ar fi cel al olăritului, în special, va avea urmări importante.

Consecințele dezvoltării economice realizate în regiunile de la sud de Dunăre a căror cultură materială se bizantinizează în secolele X—XII, se vor manifesta pe spații geografice mult mai întinse. Ele se vor evidenția deplin în multe domenii ale culturii materiale din Țările Române, în veacurile următoare.

LES MÉTIERS EN DOBROUDJA AUX Xe -XIIe S.

Résumé

A partir de la seconde moitié du Xe s., époque à laquelle la Dobroudja était définitivement intégrée dans l'Empire Byzantin, les forces de productions locales se développent dans un rythme plus vif. Au fur et à mesure que la circulation des marchandises arrivées des diverses parties de l'empire s'intensifiait dans cette zone d'interférences culturelles, on constate un progrès qualitatif dans le développement de certains métiers locaux. Il s'agit tout spécialement de l'usinage des métaux non ferreux (bronze, argent, or) de la technique des constructions (ce qui est dû à la réalisation de quelques constructions monumentales, comme par exemple celle de Păcuil lui Soare, et de la restauration des murs de quelques cités romano-byzantines sur la rive du Danube) et du perfectionnement du tissage, par l'apparition du métier à tisser horizontal. On commença aussi à fabriquer certaines catégories céramiques de facture supérieure — parmi lesquelles les produits céramiques émaillés en vert-olive — modelés au tour à mouvement circulaire rapide. Et c'est justement dans ce dernier domaine que l'auteur croit pouvoir discerner l'apparition de certaines mesures protectionnistes, promouvées par le fisc byzantin. Pour arriver à ces conclusions, il part de la constatation qu'au cours du XIe s. on fabriquera en même temps les deux catégories céramiques, c'est-à-dire d'une part celle modelée au tour rapide, et d'autre part la grande masse de produits communs, modelée au tour lent. En dépit des apparences, les mesures dont a parlé, tout en visant le contrôle et la réglementation des impôts, paraissent avoir retardé pendant longtemps la généralisation de la technique du tour au mouvement rapide. Mais cette barrière conventionnelle sera brusquement rompue, à un moment où l'autorité byzantine avait peut-être diminué dans le Bas-Danube, si bien que au XIVe s. toute la poterie de cette région sera modelée au tour rapide. Parmi les formes caractéristiques de cette époque, on pourra distinguer les éléments typiques des produits céramiques de l'époque dont l'auteur s'est occupé. Cela est également valable pour d'autres domaines de la culture matérielle de cette zone, qui porteront la marque du processus de l'influence byzantine, qui eut lieu aux Xe—XIIe s., processus esquissé dans cet article.

⁵² Gh. Ștefan, în *Dinogetia*, I, Buc., 1967, p. 379.

⁵³ Idem, p. 378.

TABLE DES FIGURES

- Fig. 1. 1 — Pince de joailler (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 2 — Extrémité d'un tendoir (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 3 — Dé en bronze (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 4 — Pince de joailler (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 5 — Petit ciseau en bronze — utilisé probablement pour usiner l'or (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 6 — Petit plateau en tôle de cuivre (Păcuiul lui Soare, XIe s.).
- Fig. 2. 1 — Hache de menuisier (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 2 — herminette (Păcuiul lui Soare, XIe s.); 3 — vrille (Păcuiul lui Soare, XIe s.).

ÜBER DIE LAGE DER HANDWERKE IN DER DOBRUDSCHA IM 10.-12.JH.

Zusammenfassung

Mit Beginn der zweiten Hälfte des 10. Jh., zugleich mit der vollständigen Eingliederung der Dobrudscha in das Byzantinische Reich, entwickeln sich die örtlichen Produktivkräfte in beschleunigterem Rhythmus. Gleichlaufend mit dem intensiver werdenden Umlauf der in dieses Gebiet kultureller Interferenzen aus verschiedenen Teilen des Reiches gelangten Waren, läßt sich auch ein qualitativer Sprung in der Entwicklung örtlicher Handwerke feststellen. Es handelt sich hauptsächlich um die Verarbeitung von Buntmetall (Bronze, Silber, Gold), um die Bautechnik (durch die Errichtung von Monumentalbauten, wie z.B. der von Păcuiul lui Soare und die Wiederherstellung einiger Mauern römisch-byzantinischer Festungen entlang der Donau, um die Verbesserung des Webens, durch das Aufkommen des Flachwebstuhls und um den Beginn der Herstellung von keramischen Kategorien hochwertiger Machart — darunter auch die olivgrün glasierte Keramik — die an der schnellen Töpferscheibe gedreht sind. Eben in diesem letztgenannten Bereich und auf der Grundlage der Beobachtung, daß im Laufe des 11. Jh. diese keramischen Kategorien gleichlaufend hergestellt werden — die an der schnellen Töpferscheibe gedrehte und die meiste, grobe Ware, an der langsamen, — meint der Verfasser das Walten einiger Schutzmaßnahmen erkennen zu können, die der byzantinische Fiskus erlassen hätte. Diese Maßnahmen, die sich auf die Kontrolle und Regelung der Besteuerungen beziehen, scheinen allem Anschein zum Trotz die Verallgemeinerung der Technik der schnelldrehenden Töpferscheibe in der Formgebung der Tonware lange verzögert zu haben. Diese konventionelle Schranke, wird plötzlich fallen, vielleicht zu einem Augenblick der Minderung der byzantinischen Macht an der Niederdonau, so daß im 14. Jh. die gesamte Keramik dieser Gegend an der schnellen Töpferscheibe gedreht wird. In den Formen, die für diese Zeit kennzeichnend sind, lassen sich die für die Keramik dieser Periode typischen Elemente erkennen. Dies gilt auch für andere Bereiche der materiellen Kultur in diesem Gebiet, Bereiche welche von der Byzantinisierung die im 10. bis 12. Jh. stattgefunden hat gekennzeichnet sind ein Prozess der im vorliegenden Aufsatz skizziert wird.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. 1 — Goldschmiedezange (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.); 2 — Endstück eines Weberkamms (Păcuiul lui Soare, 12. Jh.); 3 — Fingerhut aus Bronze (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.); 4 — Goldschmiedezange (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.); 5 — Kleiner Bronzemeißel, der wahrscheinlich bei der Goldschmiedearbeit gebraucht wurde (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.); 6 — Pfännchen aus Kupferblech (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.).
- Abb. 2. 1 — Zimmermannsaxt (Păcuiul lui Soare, 12. Jh.); 2 — Dechsel (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.); 3 — Bohrer (Păcuiul lui Soare, 11. Jh.).

OVIDIANA

D. M. PIPPIDI

IN JURUL CRONOLOGIEI SCRISORILOR LUI OVIDIU DIN PONT

Cu mulți ani în urmă, într-o lucrare în limba franceză tratind despre cultul imperial și, din pricina împrejurărilor în care a fost tipărită, rămasă aproape nerăspîndită, am avut prilejul să ating în treacăt problema cronologiei cîtorva compuneri ale lui Ovidiu din exil, pornind de la stabilirea datei precise a unui eveniment de ordin politic deseori menționat — direct sau indirect — în cărțile a II-a și a III-a ale *Scrisorilor din Pont*. Întrucît concluziile la care am ajuns și care nu mi se par contestabile au rămas necunoscute celor mai mulți dintre comentatorii din ultima vreme ai corpus-ului ovidian, îmi iau libertatea să revin aci asupra problemei, înfățișînd pe scurt elementele noi introduse în discuție și rezultatele de oarecare interes la care socot a fi ajuns.

★

Cum e îndeobște știut, indicațiile de ordin cronologic oferite de textul care ne reține atenția sînt rare. În plus, o seamă de evenimente la care se face aluzie într-o epistolă sau alta și care ar putea contribui la înțelegerea versurilor unde sînt menționate sînt și ele imprecis date. În aceste condiții, e aproape sigur că nu vom ajunge niciodată la o cronologie satisfăcătoare a *tuturor* scrisorilor din culegere. Putem totuși spera că unele lumini ne-ar putea veni din descoperiri întîmplătoare — epigrafice în primul rînd —, și în această direcție va trebui să se îndrepte de-aci înainte atenția susținută a istoricilor literari.

De pe acum, o descoperire neașteptată dar foarte bine venită ne-a adus o informație menită să contribuie la fixarea cronologiei cărților a II-a și a III-a. E vorba de un fragment din *Fasti Praenestini* publicat în 1921 de Orazio Marucchi¹, al cărui conținut e făcut să înlesnească cunoașterea activităților lui Tiberiu între anii 9—13 e.n. și care — în chip indirect — poate contribui și la datarea cîtorva compuneri ovidiene din aceeași perioadă.

¹ *Di un nuovo frammento del Calendario prenestino di Verrio Flacco*, în *Dissert. della Pontif. Accad. Rom. di Archeologia*, s. II, t. XV, 1921, p. 313—322; *Un nuovo frammento del Calendario prenestino di Verrio Flaco*, în *Notizie degli Scavi*, XVIII, 1921, p. 277—283.

Înainte de a ne opri însă mai îndelung asupra lui, aş vrea să amintesc că, după părerea generală², în primele trei cărţi ale *Ponticelor* n-ar exista decît două scrisori a căror dată e limpede indicată de poet. E vorba, în ordinea culegerii, de I 2, ale cărei versuri 27—28 o situează fără greş³ în iarna 12/13 e.n. :

*Hic me pugnatem cum frigore cumque sagittis
Cumque meo fato quarta fatigat hiemps*

şi de I 8, a cărei compunere ar fi avut loc, după versurile 27—28, în toamna anului 12 :

*Ut careo uobis, Scythicas detrusus in oras,
Quattuor autumnos Pleias orta facit.*

Acestor două locuri clasice socot că li se poate adăuga un al treilea, în cazul căruia, în lipsa unei indicaţii mai precise, dispunem de un *terminus post quem* sigur. E scrisoarea III 6, către un prieten necunoscut, atribuită îndeobşte ultimei perioade a exilului⁴, dar care în realitate nu poate fi decît cu cîteva luni posterioară altarului *Dreptăţii Auguste*, consacrat la 8 ianuarie anul 13 şi limpede menţionat în text :

*Principe nec nostro deus est moderatior ullus :
Iustitia uires temperat ille suas.
Nuper eam Caesar facto de marmore templo
Iampridem posuit mentis in aede suae⁵.*

Cu excepţia acestor bucăţi, restul scrisorilor grupate în cărţile a II-a şi a III-a *Ex Ponto* nu-s susceptibile decît de o datare aproximativă, de vreme ce, după propria mărturie a lui Ovidiu, editarea lor ar fi fost făcută fără nici o preocupare de cronologie :

*Nec liber ut fieret, sed uti sua cuique daretur
Littera, propositum curaque nostra fuit.
Postmodo collectas, utcumque sine ordine, iunxi...⁶*

Aşa fiind, nădejdea e la posibilitatea de a data cu mai multă precizie un eveniment care a constituit dintotdeauna un reper pentru cla-

² În ultimă instanţă, Martin Schanz, *Gesch. der röm. Litteratur*³, II 1, p. 332.

³ Fireşte, dacă se acceptă părerea — împărtăşită astăzi de cei mai mulţi — după care, condamnarea fiind pronunţată la sfîrşitul anului 8, iar călătoria prelungindu-se timp de mai multe luni, Ovidiu n-a ajuns la Tomi decît în primăvara anului 9. Pentru opinia că evenimentele amintite ar fi avut loc un an mai tîrziu — la sfîrşitul anului 9 —, cf. J. Schwartz, *Recherches sur les dernières années du règne d'Auguste (4—14)*, în *Rev. de Philologie*, p. 21 urm. în special 27 urm.

⁴ G. Wartenberg, *Quaestiones Ovidianae quibus agitur de Tristium, Ibidis, epistolarumque, quae 'ex Ponto' inscribuntur, temporibus*, Berolini, 1884, p. 88.

⁵ *Ex Ponto*, III 6, 23—26. Consecrarea altarului e amintită în *Fasti Praenestini* la data de 8 ianuarie : *Signum Iustitiae Augustae dedicatum Plancoj et Silio cos.* (C.I.L., I² 1, p. 231).

⁶ *Ex Ponto*, III 9, 51—53.

sarea scrisorilor în lăuntru cărților a II-a și a III-a, vreau să zic triumful panonic al lui Tiberiu, pompos descris în lunga scrisoare cu care începe cartea a II-a.

Dacă data triumfului ne-ar fi fost cunoscută, e evident că toate piesele unde acest eveniment e menționat — direct sau numai sub o formă aluzivă — s-ar rîndui firesc în jurul scrisorii II 1, la mai mare sau mai mică distanță, după insistența sau prospețimea cu care poetul ne vorbește de ceremonia pe care încerca s-o vadă cu ochii minții. Din păcate, dacă astfel de tentative s-au succedat cu regularitate, pe măsura elaborării și a altor lucrări critice privind opera din exil a lui Ovidiu, autorilor le-a lipsit de fiecare dată ceea ce ar fi trebuit să constituie baza însăși a raționamentului lor — ziua exactă a triumfului panonic al lui Tiberiu. Nu doar că această lacună de informație ar fi fost resimțită în chip deosebit de cei ce s-au ocupat cu problema. De la data depărtată cînd Pier Francesco Foggini s-a gândit să întregească rîndul mutilat din *Fasti Praenestini*, la data de 16 ianuarie, așa fel ca să se citească acolo știrea importantului eveniment⁷; mai ales de cînd Mommsen s-a mulțumit să îmbunătățească citirea primului editor, păstrîndu-i în totul semnificația inițială⁸, ziua părea găsită. Rămînea să se stabilească anul, dar întrucît opiniile cercetătorilor nu șovăiseră nici cînd decît între 16 ianuarie 12 și 16 ianuarie 13, exemplul aceluiași Mommsen, convertit de argumentele lui Schulz, făcuse ca părerea celor mai mulți să încline spre ultima dată.

A trebuit ca ultimul fragment descoperit să ne aducă siguranța că triumful lui Tiberiu a fost celebrat în aceeași zi în care altădată August raportase victoria de la Philippi — 23 octombrie 42 — pentru ca restituiră tradițională a notiței de la 16 ianuarie să se dovedească falsă⁹. Ca urmare, anul evenimentului se vedea și el repus în discuție, iar opinia aceluia care altădată se pronunțaseră pentru 16 ianuarie 13 oscila acum între toamna anului 11 și toamna anului 13, repunînd o dată mai mult în discuție cronologia laborios stabilită a epistulelor ovidiene din Pont.

De data aceasta problema nu mai apărea totuși atît de insolubilă cît s-ar putea crede, judecînd după confuzia cercetătorilor. Anul exact al triumfului putea fi și el fixat, pe baza documentelor existente, și încercarea mea de a ajunge în această privință la un rezultat necontestat pare să fi izbutit, de vreme ce concluziile studiului la care mă refer¹⁰ — 23 octombrie, anul 12 — figurează astăzi în lucrări atît de

⁷ *Fastorum anni Romani a Verrio Flacco ordinatorum reliquiae*, Romae, 1779, p. 14.

⁸ *C.I.L.*, I² 1, p. 231; cf. p. 308.

⁹ Demonstrația a fost făcută în chipul cel mai convingător de Chr. Hülsen, *Sopra alcuni frammenti dei Fasti Arvalici e Praenestini*, în *Dissert. Pontif. Accad. Rom. di Archeologia*, s. II, t. XV, 1921, p. 323—330; de același autor, *Zum Kalender der Arvalbruder: Das Datum der Schlacht bei Philippi*, în *Strena Buliciana*, Zagrebiae-Aspalathi, 1924, p. 193—197.

¹⁰ *La date de l'ara numinis Augusti de Rome*, în *Recherches sur le culte impérial*, Paris-Bucarest, 1939, p. 47—73.

autorizate ca volumul X din *Cambridge Ancient History*¹¹ sau comentariul Gagé la *Res gestae Divi Augusti* (ediția Belles Lettres, 1935¹²).

Un examen nou al întregii probleme devenea astfel posibil și dacă încheierile la care m-am oprit n-au în ele nimic senzațional, nici neașteptat, satisfacția de a vedea confirmate unele din rezultatele unor vechi critici ovidieni — un Masson¹³ sau un Clinton¹⁴ — nu-i câștigul cel mai mic al acestei investigații rapide.

Să începem cu prima epistolă din cartea a II-a. Urmărind să exprime bucuria poetului la vestea triumfului panonic al lui Tiberiu, năzuind chiar să-i descrie desfășurarea grandioasă, după vagile zvonuri ajunse pînă la Tomis :

*Gratia, fama, tibi ! per quam spectata triumphi
Incluso mediis est mihi pompa Getis*¹⁵

e evident că piesa n-a putut fi scrisă decît la scurtă vreme după evenimentul care i-a servit ca pretext. În această privință toată lumea a fost întotdeauna de acord, cu singura deosebire că — triumful fiind datat uneori din 16 ianuarie 12, alteori din 16 ianuarie 13 — data atribuită compunerii scrisorii a suferit și ea variații însemnate. Acum însă, cînd ziua și anul ceremoniei triumfale ne sînt cunoscute în chipul cel mai sigur, e limpede că pentru a putea atribui poemului o dată plauzibilă, ne-ar fi de ajuns să cunoaștem cu oarecare exactitate timpul necesar unei ștafete pentru a ajunge de la Roma la Tomis pe calea cea mai scurtă : aceea care, pornind din Brundisium, peste marea Ioniană, se îndrepta spre Nord de-a lungul Traciei și al Sciției Mici. E itinerariul pe care chiar Ovidiu îl fixează unui mesaj al său în scrisoarea IV 5, versurile 5—6 :

*Cum gelidam Thracen et opertum nubibus Haemum
Et maris Ionii transieritis aquas*¹⁶..

A ne închipui că durata acestei călătorii ar putea fi stabilită cu toată precizia, ar fi desigur o iluzie, ținînd seama de vagul informațiilor pe care ni le servește poetul. Nu cred, de pildă, că se poate accepta o indicație ca aceea după care, pentru a primi vestea triumfului, a compune poemul și a-l trimite la Roma, Ovidiu ar fi avut nevoie de un an întreg, așa cum se afirmă în III 4, 59—60 :

*Dum uenit huc rumor, properataque carmina fiunt,
Factaque eunt ad uos, annus abisse potest*¹⁷.

¹¹ Cambridge, 1934, p. 609 (capitol redactat de M. P. Charlesworth).

¹² *Le Calendrier d'Auguste*, în apendicele ediției citate, p. 183—184.

¹³ Johannes Masson, *P. Ovidii Nasonis uita ordine chronologico digesta*, în *P. Ovidii Nasonis Opera*, ed. P. Burmann, IV (Amstelodami, 1727).

¹⁴ Henry Fynes Clinton, *Fasti Hellenici*, p. 279.

¹⁵ II 1, 19—20.

¹⁶ IV 5, 5—6.

¹⁷ III 4, 59—60 ; cf. IV 11, 15—16.

În sens potrivit, mi se pare tot atât de neverosimilă afirmația glumeață din IV 5, 7—8, potrivit căreia versurile destinate lui Sextus Pompeius pentru a-l felicita de obținerea consulatului ar fi putut ajunge la Roma într-un timp uimitor de scurt :

*Luce minus decima dominam uenietis in Urbem
Ut festinatum non faciatis iter.*

Ținând seama de realități, și fără a pretinde la o precizie cu neputință de atins în starea prezentă a informațiilor de care dispunem, socot că fixînd compunerea epistulei II 1 în ultimele săptămîni ale anului 12, abia dacă riscăm să ne înșelăm.

Cu o mică deosebire (întru totul explicabilă, dacă ne gîndim la lipsa de precizie a documentelor pe care le folosea), e concluzia la care ajunsese încă de la începutul sec. al XVIII-lea eruditul Masson, punînd la contribuție datele interne ale corespondenței lui Ovidiu și unele indicații din opera lui Velleius¹⁸. Rînd pe rînd respinsă sau admisă de comentatorii mai noi, potrivit cu atitudinea fiecăruia față de notița din *Fasti* unde Foggini credea a fi descoperit mențiunea triumfului lui Tiberiu, această datare e acum confirmată de mărturia categorică a ultimului fragment descoperit din Calendarul prenestin.

Pornind de la acest prim rezultat, putem acum încerca să obținem lumini și în privința altor cîteva scrisori din cărțile II/III, în care — mai mult sau mai puțin perceptibil — stăruie ecoul triumfului din anul 12. Astfel în epistula II 2, adresată lui Messalinus, — care prin conținut și dată se apropie cel mai mult de poema precedentă — întîlnim, alături de îndemnul adresat prietenului de a profita de atmosfera sărbătorească din Capitală pentru un nou demers în favoarea surghiunitului : *tempus adest aptum precibus*¹⁹, — o revenire insistentă asupra ceremoniei descrise înainte în toate amănuntele :

*Adde triumphatos modo Paeonas, adde quieti
Subdita montanae brachia Dalmatiae.
Nec dedignata est abiectis Illyris armis
Caesareum famulo uertice ferre pedem.
Ipse super currum placido spectabilis ore
Tempora Phoebea uirgine nexa tulit*²⁰.

Cum s-a observat desigur, adverbul *modo* din versul 77 lasă să se înțeleagă că momentul cînd scria Ovidiu trebuie să fi fost destul de apropiat de cel cînd triumful avusese loc, impresie confirmată de indicația prețioasă din versul 96 al aceleiași scrisori :

Terraque pacis inops undaque uincta gelu

— ceea ce ne îndreptățește să susținem că și acest text trebuie să dateze din iarna 12/13, cu multă probabilitate din ianuarie sau februarie 13.

¹⁸ *Op. cit.*, p. 102—103.

¹⁹ II 2, 69.

²⁰ II 2, 77—82.

În ciuda unei oarecari similitudini de ton și de intenții, asupra căreia voi reveni, e mai greu să atribuim o dată epistulei II 5. Fără îndoială, cum rezultă din versurile 27 urm., piesa e posterioară triumfului illyric al lui Tiberiu, la care poetul se referă lămurit :

*Nuper, ut huc magni peruenit fama triumphi,
Ausus sum tantae sumere molis opus.*

Singur *nuper* nu-i totuși de ajuns pentru a sugera o dată, ceea ce ne obligă să zăbovim o clipă asupra conținutului de idei al textului din care rezultă, în primul rând, faptul că scrisoarea n-are un caracter să zicem „intim“, ca atâtea altele din culegerea *Ponticelor*. Cum Ovidiu singur e silit să mărturisească, Salanus, destinatarul scrisorii, nu se numără printre prietenii poetului. Abia o cunoștință, dacă trebuie să credem versul 7 :

Nam fuerim quamvis modico tibi iunctus ab usu.

Pentru acest motiv, în text nu se vorbește de raporturile lor anterioare, nici de sentimentele unuia față de celălalt, ci numai de activitatea poetică a exilatului și de meritele eminente ale corespondentului său. Aceste merite, de altfel, sînt de ordin social mai curînd decît literar. Salanus e prietenul lui Germanicus, și acesta e probabil motivul pentru care i se adresează poetul, care nu uită să strecoare în această missivă particulară complimentele cele mai exagerate la adresa principelui imperial (v. 49 urm.). Astfel totul se lămurește și-i de ajuns să presupunem că Ovidiu ținea să facă să ajungă la urechile familiei auguste intenția de a închina gloriei lui Tiberiu un poem ocazional, pentru ca problema datei care ne interesează să primească un început de răspuns. Putem, într-adevăr, considera ca sigur că neconsolatul poet trebuie să fi văzut în triumful panonic un prilej prielnic pentru scopurile pe care le urmărea și că însuși poemul plănuit i se va fi înfățișat ca o manifestare de lealism în stare să-i obțină iertarea. De-acî, de bună seamă, îndemnul insistent către Messalinus : *tempus adest aptum precibus* ; de-acî și pretinsa reflecție a ascultătorului barbar, după lectura publică a poemului său în limba getă :

*Atque aliquis „scribas haec cum de Caesare“ dixit
„Caesaris imperio restituendus eras“²¹.*

Dacă așa stau lucrurile, e firesc să ne închipuim că ideea compunerii menite să-i asigure rechemarea din exil trebuie să fi incolțit în mîntea lui Ovidiu chiar de la primirea veștii despre sărbătoarea ce se pregătea la Roma. Scrisoarea către Salanus nu poate fi deci posterioară epistulei a II-a, ci, la fel ca aceasta, din ianuarie sau februarie 13. Ca ea, măcar că într-alt chip, păstrează pecetea zilelor înșelătoare cînd speranța o vreme înmugurită în sufletul poetului surghiunit avea să lase locul unei deznădejdi tot mai cumplite.

²¹ IV 13, 37—38.

Că, de altă parte, poemul a cărei expediere se grăbea s-o anunțe lui Salanus nu va fi fost decît schițat în zilele cînd scanda distihurile epistulei II 5, mi se pare neîndoios, dacă ținem seamă de cumpătarea cu care e pomenit de autor. Dacă altfel ar fi stat lucrurile, putem fi siguri că ne-ar fi dat despre el și alte amănunte decît mărturisirea din versurile 29—30, cu privire la greutățile întîmpinate :

*Obruit audentem rerum gravitasque nitorque,
Nec potui coepti pondera ferre mei.*

Cînd poemul va fi într-adevăr scris (la ce dată anume e mai greu de spus : cu multă probabilitate în cursul primăverii sau la începutul verii 13) ; cînd, cu ochi critic, îi va putea parcurge calitățile și defectele, altfel va vorbi despre el prietenului său Rufinus, într-o scrisoare care amintește pe cea către Salanus, dar se deosebește de aceasta prin abundența detaliilor ²².

Insolubilă la prima vedere, apare și problema datării epistulei II 8, de cei mai mulți socotită anterioară triumfului din anul 12. Într-adevăr, în afara nesfîrșitelor mulțumiri adresate de Ovidiu prietenului bine intenționat care-i trimisese chipurile turnate în argint ale triadei Livia-August-Tiberiu, nu găsim în ea nici o indicație în stare să curme definitiv discuția. Nici vorbă, în versurile 39—40 și 49—50 se proclamă speranța autorului că Tiberiu va avea să celebreze cît de curînd un al doilea triumf. Dar cum, după toate probabilitățile, aluzia e la un nou triumf *germanic*, după cel sărbătorit în anul 7 î.e.n. :

*Sic fera quamprimum pavido Germania uultu
Ante triumphantis serua feratur equos* ²³

— tocmai versurile citate slujesc, în argumentarea lui Graeber sau a lui Wartenberg, să dovedească anterioritatea epistulei în raport cu triumful din anul 12 ²⁴.

Considerații de un alt ordin contribuie și ele să întărească această ipoteză, începînd cu faptul că din toamna anului 8 pînă-n toamna anului 12 Tiberiu exercitase comanda oștilor din Germania și că, în această calitate, izbutise să restabilească în față lumii barbare prestigiul roman grav compromis prin înfrîngerea lui Varus ²⁵. Încă din *Tristia*, în unele pagini mai mult sau mai puțin contemporane cu aceste isprăvi, Ovidiu

²² III 4. Tocmai numărul mare de amănunte și siguranța că în momentul cînd Ovidiu le înșira poemul trebuie să fi fost încheiat, ne dă dreptul să fixăm compunerea scrisorii III 4 în cursul verii 13, oricum înainte de venirea toamnei, de vreme ce în versurile 57—60 autorul nu uită să precizeze că nu trecuse un an de cînd concepuse ideea acestei lucrări de circumstanță.

²³ II 8, 39—40 ; cf. și 49—50 : „*Sic tibi mature fraterni funeris ultor / purpureus niueis filius instet equis*“.

²⁴ G. Graeber, *Untersuchungen über Ovids Briefe aus der Verbannung*, II. Teil, în *Programm d. Gymn. zu Elberfeld*, 1884 ; Wartenberg, *op. cit.* (supra n. 4) p. 80 și 88.

²⁵ Pentru ansamblul evenimentelor din acest an, ca și pentru cronologia campaniilor lui Tiberiu în Germania, vezi studiul meu citat la nota 10, p. 56 urm.

ceruse triumful pentru principele învingător, se complăcuse chiar să-l contemple în inchipuire :

*Crinibus en etiam fertur Germania passis
Et ducis inuicti sub pede maestra sedet ;
Collaque Romanae praebens animosa securi
Vincula fert illa, qua tulit arma manu.
Hos super in curru, Caesar, uictore ueheris
Purpureus populi rite per ora tui :
Quaque ibis, manibus circumplaudere tuorum,
Undique iactato flore tegente uias* ²⁶.

Mai mult decît atît, un istoric al vremii, un militar care putuse admira pe cîmpul de luptă destoinicia și priceperea comandantului său, — Velleius Paterculus, — nu șovăie nici el să susțină că Tiberius ar fi meritat un triumf asupra germanilor, după campaniile amintite : „Et post cladem sub Varo acceptam, totiens prosperrimo rerum euentu eadem excissa Germania triumphus summi ducis adornari debuerit“ ²⁷.

Nimic mai firesc, în aceste condiții, decît de a atribui compunerea epistulei II 8 unei epoci anterioare triumfului panonic, într-o vreme cînd recentele victorii obținute pe Rin păreau a fi aruncat în umbră glorioasele fapte de arme care — spre sfîrșitul anului 9 — determinaseră supunerea definitivă a dalmaților răscuțați.

Și totuși, în ciuda acestor aparențe, nu cred că trebuie să acceptăm concluziile unor Graeber ori Wartenberg, pentru un motiv care-mi pare hotărîtor. Și anume : dacă-i adevărat că încă dinainte de celebrarea triumfului panonic Ovidiu exprimase speranța că se va acorda lui Tiberiu un triumf asupra germanilor, aceeași nădejde continuă s-o proclame chiar după primirea vestii despre triumful dalmat. Printr-o fericită întîmplare, scrisoarea III 4, pomenită înainte în legătură cu epistula către Salanus, ne-a păstrat pe lîngă detalii precise cu privire la poemul menit să cînte triumful de la 23 octombrie 12, prezicerea altui triumf apropiat asupra înamicului de la nord :

Alter enim de te Rhene triumphus adest (v. 88)
și expresia încrederii că viitorul avea să-i îplinească așteptarea :

*Quid cessas currum pompamque parare triumphis,
Livia ? iam nullas dant tibi bella moras.
Perfida damnatas Germania proicit hastas.
Iam pondus dices omen habere meum.
Crede, breuique fides aderit, geminabit honorem
Filius, et iunctis ut prius ibit equis* (v. 95—100).

Dacă însă așa stau lucrurile, dacă un sentiment ușor de înțeles îl împingea pe Ovidiu la asemenea anticipații într-un poem desigur posterior triumfului panonic al lui Tiberiu, nu vād pentru ce aceleași preziceri

²⁶ *Trist.*, IV 2, 43—50 ; cf. III 12, 45—50.

²⁷ *Ad Vinicium*, II 122.

nu s-ar citi și în versuri care — fără să conțină aluzii precise la acest subiect — pot foarte bine să fi fost scrise în aceeași vreme. Tonul general al scrisorii se acordă perfect cu atmosfera festivă care e nota distinctivă a scrierilor ovidiene de la începutul anului 13 și care, nu o dată, e singurul criteriu la care putem recurge pentru a le atribui o dată aproximativă. E cazul epistulei III 1, de toți considerată posteroară triumfului pannonic pe singura mărturie a versurilor 133 urm. :

Cum status Urbis erit, qualem nunc auguror esse,

Et nullus populi contrahet ora dolor :

Cum domus Augusti, Capitoli more colenda,

Laeta, quod est et sit, plenaque pacis erit :

Tum tibi, di faciant, adeundi copia fiat...

ce, fără îndoială, și cazul epistulei II 8, ale cărei repetate preziceri despre un apropiat triumf germanic exprimă limpede zelul autorului de a merita o iertare multă vreme așteptată.

Pentru a încheia lista poemelor avînd o oarecare legătură cu triumful pannonic al lui Tiberiu, mi-ar rămîne să vorbesc de scrisoarea III 3. Singurul lucru pe care-l putem spune însă în această privință e că, așa cum s-a observat mai de mult, trebuie să fie posteroară evenimentului de la 23 octombrie 12 (vezi versurile 85—92), cu multă probabilitate din primele luni ale verii 13.

SUR LA CHRONOLOGIE DES LITRES D'OVIDE EX PONTO

Résumé

L'auteur essaie de fixer la chronologie de quelques épîtres *Ex Ponto*, livres II et III, en partant de la mention, directe ou indirecte, de certains événements politiques. Un fragment des *Fasti Praenestini* publié en 1921 nous permet de connaître l'activité de Tibère entre les années 9—13 de n.è.et, indirectement, de dater quelques compositions ovidiennes de la même période.

Parmi les lettres du premier livre des *Pontiques*, on ne considérait comme exactement datées que I 2 — pour l'hiver de l'année 12/13 de n.è. — et I 8 — pour l'automne de l'année 12 de n. è. De même, la lettre III 6 est postérieure de quelques mois au 8 Janvier 13, date à laquelle fut consacré l'autel de la *Justitia Augusta*.

L'événement sur lequel on peut s'appuyer pour dater d'autres épîtres est le triomphe pannonique de Tibère, dont on parle dans la première lettre du livre II et dont on fait mention, soit directement, soit par simples allusions, dans d'autres pièces. Si l'opinion la plus courante était que ce triomphe avait eu lieu entre le 16 Janvier 12 et le 16 Janvier 13, le dernier fragment des *Fasti Praenestini* a mené à la conclusion qu'il s'était produit entre le 23 Octobre 11 et le 23 Octobre 13, et l'auteur estime qu'il a dû se passer au cours de l'automne 12. Par conséquent, l'épître II 1 doit être fixée dans les dernières semaines de l'année 12. L'épître II 2, où il est question du même événement, qu'avait eu lieu peu de temps avant — comme l'indique l'adverbe *modo* du vers 77 — doit dater de l'hiver 12/13, le plus probablement des mois de Janvier ou de Février 13. Vers la même date a été composée aussi la lettre II 5, puisqu'il en résulte que le poète désirait faire parvenir aux oreilles de la famille impériale son intention

de vouer à la gloire de Tibère un poème occasionnel, qui ne peut être mis en rapport qu'avec le triomphe pannonique. Quant à la lettre II 8, considérée par la plupart des commentateurs comme antérieure au triomphe de l'an 12, puisqu'on y parle de la victoire sur les Germains, l'auteur est d'avis qu'elle pourrait être postérieure au triomphe pannonique, tout comme l'épître III 1, c'est-à-dire qu'elle date du début de l'année 13, et cela, dû au ton général qui s'en dégage et qui est plus d'une fois le seul critérium auquel on a recours pour attribuer une date approximative. La prédiction d'un second triomphe germanique, qui n'avait pas eu lieu après la fin des campagnes sur le Rhin, aurait pu être faite à ce moment-là, car Ovide attendait l'occasion d'obtenir la grâce par son zèle à chanter la gloire de l'empereur.

Pour conclure, on considère que l'épître III 3 est, elle aussi, postérieure à l'événement du 23 Octobre 12, ayant été écrite, selon toutes probabilités, au début de l'été de l'année 13.

ÜBER DIE CHRONOLOGIE DER EPISTULAE EX PONTO OVIDS

Zusammenfassung

Der Verfasser untersucht die zeitliche Folge einiger der Episteln aus dem Pontus, Bücher II und III, aufgrund der mittelbaren oder unmittelbaren Erwähnung eines gewissen politischen Ereignisses. Ein 1921 veröffentlichtes Fragment aus *Fasti Praenestini* erleichtert die Kenntnis der Tätigkeiten des Kaisers Tiberius zwischen den Jahren 9 und 13 u.Z. und trägt damit zur Datierung einiger Schriften Ovids aus dieser Zeit bei.

Von den Briefen der ersten Bücher *ex Ponto* erachtete man bloß I 2 als genau datiert, u. zw. im Winter des Jahres 12/13 und I 8 im Herbst des Jahres 12 u.Z. Auch der Brief III 6 ist einige Monate nach dem 8. Januar 13 zu datieren, Datum zu dem der Altar der Augusteischen Gerechtigkeit geweiht wurde.

Das Ereignis, auf das die Datierung anderer Episteln bezogen werden kann, ist der pannonische Triumphzug des Tiberius, der im ersten Brief des zweiten Buches beschrieben wird und direkt oder anspielungsweise auch in anderen Stücken erwähnt wird. Wenn auch die allgemeine Meinung herrschte, daß dieser Triumphzug zwischen dem 16. Januar 12 und dem 16. Januar 13 stattgefunden hat, so führte das letzte Fragment der *Fasti Praenestini* zu dem Schluß, daß er zwischen dem 23. Oktober 11 und dem 23. Oktober 13 stattgefunden haben muss und der Verfasser hat bewiesen, daß er im Herbst des Jahres 12 stattgefunden hat. Folglich muß die Epistel II 1 in die letzten Wochen des Jahres 12 angesetzt werden. Die Epistel II 2, in der es sich um dasselbe Ereignis handelt, das kürzlich stattgefunden hatte, was aus dem Adverb *modo* des Verses 77 erhellt, muß aus dem Winter 12/13, wahrscheinlich aus dem Januar oder Februar 13 datieren. Ungefähr zur gleichen Zeit schrieb er auch Brief II 5, aus dem zu entnehmen ist, daß der Poet der kaiserlichen Familie zu Gehör kommen lassen wollte, daß er beabsichtige ein Gelegenheitsgedicht zu Ehren des Tiberius zu dichten, das ebenfalls nur mit dem pannonischen Triumphzug in Zusammenhang sein konnte. Vom Brief II 8, der von den meisten vor den Feldzug angesetzt wird, weil er den Sieg über die Germanen erwähnt, meint der Verfasser, daß er nach dem pannonischen Triumphzug angesetzt werden kann, ebenso wie die Epistel III 1, d.h. zu Beginn des Jahres 13. Er Begründet diese Meinung mit dem allgemeinen Ton, der nicht selten das einzige Kriterium ist, auf das man zurückgreift, um ein ungefähres Datum aufzustellen, und auf die Vorhersage eines zweiten Triumphes, die nach Abschluß der Feldzüge am Rhein zu diesem Zeitpunkt bereits gemacht werden konnten, denn Ovid wartete auf die Gelegenheit, durch seine Befleißigung den Ruhm des Kaisers zu lobpreisen, um die Vergebung zu erwirken.

Abschließend meint der Verfasser, auch die Epistel III 3 nach dem Ereignis vom 23. Oktober 12 ansetzen zu können und zwar mit großer Wahrscheinlichkeit zu Beginn des Sommers 13.

M. MUNTEANU

INFORMAȚIILE DATE DE OVIDIU DESPRE POPULAȚIA TERITORIULUI RURAL AL DOBROGEI ÎN COMPARAȚIE CU ALTE IZVOARE DOCUMENTARE.

Despre autenticitatea informațiilor transmise de Ovidiu în cele două opere din exil, *Tristia* și *Epistulae ex Ponto*, s-a discutat în nenumărate rînduri, apreciindu-se în general spontaneitatea și veridicitatea lor¹. Așa cum s-a remarcat nu lipsesc nici exagerările poetului, menite a-i ușura pedeapsa exilului, fapt ce implică utilizarea cu precauție a unora dintre informații². Cu toate acestea cunoașterea directă a realităților de la Dunărea de Jos este evidentă la Ovidiu. Referindu-ne la un singur domeniu, cel politic, Ovidiu este cel care ne transmite că „Regiunea aceasta a intrat foarte de curînd sub jurisdicția ausonică...”³, că orașele grecești erau supravegheate de un comandant al litoralului, pontic⁴, iar restul teritoriului Dobrogei era sub controlul regilor odrîși⁵.

O atenție deosebită a acordat poetul problemei populațiilor din Dobrogea și de la nord de Istru⁶, de care depindea liniștea pe pămîntul exilului său. De aceea informațiile în legătură cu cei ce viețuiau dincolo de zidurile cetății Tomis, în teritoriul rural al Dobrogei, sînt mai numeroase decît referirile la noii săi concetățeni⁷.

¹ N. Lascu, *Pămîntul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în vol. *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 119—191. R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*, în *Studi Ovidiani*, Roma, 1959, p. 42—43. V. Buescu, *Trois aspects „roumains” d'Ovide*, în *Atti del Convegno internazionale Ovidiano, Sulmona*, 1958, Roma, 1959, p. 238. Y. Bouynot, *Misère et grandeur de l'exil, ibidem*, p. 235—236.

² E. Lozovan, *Réalités pontiques et nécessités littéraires chez Ovide, ibidem*, p. 355—375; *idem*, *Ovide et le bilinguisme*, în *Ovidiana*, Paris, 1958, p. 396—397. N. Herescu, *Ovide, le gétique*, în *Atti...*, Roma, 1959, p. 57. D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, vol. I. București, 1965, p. 293, 297.

³ *Tristia*, II, 199: „*Haec est Ausonio sub iure novissima...*”, traducerea aici și în continuare după: Vl. Iliescu, V. Popescu, Gh. Ștefan, *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964.

⁴ *Tristia*, IV, 7, 1—54. D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 300; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 45, nota 96: despre *Ex Ponto*, IV, 9, 119.

⁵ *Ex Ponto*, I, 8, 15—19; IV, 7, 25; II, 9, 38 și 79; Tacit, *Annales*, II, 64. D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 301—306; R. Vulpe, *DID*, II, p. 46—48.

⁶ Problema minuțios tratată de N. Lascu, *op. cit.*, passim.

⁷ R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*, p. 43.

Pământul Dobrogei — „unde Istrul cel larg se unește cu apele mării“⁸ era locuit din vechime de geți⁹. Poetul transmite salutări, „din țara geților“¹⁰, ogoarele sînt getice¹¹, conviețuiește deci „printre geți“¹². Geții sînt întîlniți pretutindeni, în imediata apropiere a Tomisului și în interiorul acestuia :

„Deși în acest loc sînt amestecați greci și geți,
țărîmul ține mai mult de geții nedomoliți“¹³

Poetul îi știa locuind pînă departe deoarece vorbește de :

„țărîmul care unește pe geți cu cruzii sarmați...“¹⁴

Mai periculoși erau însă cei de dincolo de Istru — „fluviu din care beau geții cei nesupuși pe deplin“¹⁵, care amenințau adeseori pămîntul dobrogean¹⁶.

Dînd amănunte prețioase despre geți¹⁷, Ovidiu nu precizează în mod direct felul în care erau organizați¹⁸. Ni-i închipuim însă pe acei „agricultori“¹⁹, care posedau : „bogății mici, ca la țară : vite și care ce scîrție“²⁰, ca fiind locuitorii unor sate.

Aproximativ contemporan cu Ovidiu a fost Strabon²¹, ale cărui relatări despre regiunile noastre sînt dintre cele mai prețioase. Bun cunoscător al geto-dacilor²², el precizează că : „Geții sînt cei care se întind spre Pont și spre răsărit“²³ sau amintește de „Partea inferioară a fluviului, pînă în Pont, de-a lungul căreia trăiesc geții“²⁴. Vorbind de re-

⁸ Tristia, V, 7, 2 : „*latus ubi aequoreis additur Hister aquis*“.

⁹ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 48—50.

¹⁰ Tristia, V, 13, 1 : „*e Getico*“ ; I, 5, 62 ; V, 1, 1 ; Ex Ponto, I, 1, 1—2 ; III, 7, 19 ; IV, 4, 8.

¹¹ Ex Ponto, I, 9, 45 : „*...Geticis... ab arvis...*“.

¹² Tristia, III, 9, 4 : „*inque Getis...*“ ; V, 5, 28 ; V, 12, 10 ; Ex Ponto, II, 10, 50 ; cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 130.

¹³ Tristia, V, 7, 11—12 : „*Mixta sit haec quamvis inter Graecosque Gestasque a male pacatis plus trahit ora Getis*“.

Tristia, V, 10, 29—30 ; S. Lambrino, *Tomis, cité gréco-gète chez Ovide, in Ovidiana*, Paris, 1958, p. 379—390 ; R. Vulpe, *DID*, II, p. 38, nota 61. C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică la Tomis și Callatis, în SCIV*, 1970, nr. 1, p. 65—95. D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 297.

¹⁴ Tristia, V, 3, 8 : „*iuncta tenet crudis Sarmatis ora Getis*“.

¹⁵ Ex Ponto, III, 4, 92 : „*non bene pacatis flumina pota Getis*“ ; II, 2, 3.

¹⁶ Tristia, II, 191—192 ; III, 10, 53—66 ; Ex Ponto, I, 2, 81—82 ; 107—108 ; I, 7, 12 ; I, 8, 1—20 ; II, 1, 66—67 ; III, 5, 45, IV, 7, 1—54 ; IV, 9, 78—80. Cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 184—191 ; D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 293, 298 ; R. Vulpe, *DID*, II, p. 37, nota 50.

¹⁷ N. Lascu, *op. cit.*, *passim*.

¹⁸ Despre „războinicii“ geți din Tomis : cf. S. Lambrino, *op. cit.*, p. 381—388. R. Vulpe, *DID*, II, p. 38, nota 61.

¹⁹ Ex Ponto, III, 8, 6 : „*hostis ab agricola vix sinit illa fodi*“.

²⁰ Tristia, III, 10, 59 : „*ruris opes parvae, pecus et stridentia plaustra*“.

²¹ M. Dubois, *Examen de la Géographie de Strabon*, Paris, 1891, p. 75 și 90 : cartea a VII-a retușată după 17 e.n. E. Honigmann, în *RE*, IV, z.r. Stuttgart, 1932, p. 90 : în anul 7 î.e.n. terminată opera ; Vl. Iliescu, în *Izvoare privind istoria României*, p. 217 : în anul 18 e.n.

²² Strabon, *Geographia*, VII, 3, 2 ; 3, 12.

²³ *Ibidem*, VII, 3, 12 : „*Γέτας μὲν τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἕω...*“

²⁴ *Ibidem*, VII, 3, 13 : τὰ δὲ κάτω μέγρι τοῦ Πόντου τὰ παρὰ τοὺς Γέτας καλοῦσιν Ἰστρῶν.

giunea de dincolo de Haemus, Strabon arată că : „După scordisci, de-a lungul Istrului, vin tribalii și misii...”²⁵, vecinii de la sud-vest ai geților²⁶. Afară de aceștia el mai amintește că „crobizii și așa-zișii troglodii locuiesc pe teritoriul ce se întinde mai sus de Callatis, Tomis și Histria”²⁷, iar în deltă cunoștea tribul bastarnic al peucinilor²⁸.

Pomponius Mela se referă, credem, tot la momentul dependenței teritoriilor noastre de regatul odris, deoarece vorbește de Tracia ca „mărginindu-se dintr-o parte cu Istru și din alta cu marea”²⁹. În ce privește locuitorii arată că „Tracia este locuită de un singur neam de oameni, tracii, avînd fiecare alt nume și alte obiceiuri”³⁰, precizare importantă dacă o raportăm la cele douăzeci și două de „populații” amintite de Strabon în Tracia³¹. Dintre „traci” Pomponius Mela îi enumeră mai întîi pe geți — „cu totul gata să înfrunte moartea”³².

Pliniu cel Bătrîn înfățișează și el situația de după crearea provinciei Moesia³³ și înainte de crearea provinciei romane Tracia, deoarece precizează că hotarele acesteia erau „la mieznoapte Istru la răsărit Pontul” sau în alt loc : „Tracia începe la malul Pontului, unde se varsă fluviul Istru”³⁴. Vorbind despre locuitori Pliniu arată și el că „Partea opusă, înclinată, spre Dunăre este locuită de moesi, geți...”³⁵, cunoscîndu-i în Dobrogea și pe sciții „plugari”³⁶.

Indicații mult mai exacte ne dă Ptolemeu care cunoștea așezarea provinciei Moesia Inferior, arătînd că „se mărginește la apus cu acea parte a râului Ciabrus despre care am vorbit ; la miezăzi, cu partea Tra-

²⁵ *Ibidem*, VII, 5, 12 : „μετὰ δὲ τὴν τῶν Σκορδίσκων χώραν παρὰ μὲν τὸν Ἴστρον ἢ τῶν Τριβαλλῶν καὶ Μυσῶν ἔστιν...”

²⁶ *Moesii* : Strabon, I, 1, 10 ; VII, 3, 2 ; 3—4 ; 3, 10 ; 3, 13 ; 5, 12. Pliniu cel Bătrîn, III, 26 (29) 149 ; IV, 1, 3 ; IV, 11 (18) 41 ; Appian, *Hist. rom.*, 3, 8 ; *idem.*, *Illyrica*, 6, 15 ; 29, 84 ; 30, 85 ; Dio Cassius, LI, 22, 7 ; 23, 2 ; 27, 1. *Tribalii* : Strabon, VII, 5, 11 ; 12 ; Pliniu cel Bătrîn, III, 26 (29) 149 ; IV, 1, 3 ; Ptolemeu, III, 10, 4 ; Appian, *Illyrica*, 3, 5 ; Arrian, *Anabasis*, I, 1, 4 ; 2, 1 ; Dio Cass., LI, 22, 6 ; 23, 2 ; 27, 1.

²⁷ Strabon, VII, 5, 12 : „ὑπερκοῦσι δ' οὗτοι τε καὶ Κρόβυζοι καὶ οἱ τρωγλόδοται λεγόμενοι τῶν περὶ Κάλλάτιν καὶ Τομέα καὶ Ἴστρον τόπων”.

²⁸ *Ibidem*, VII, 3, 15 ; 3, 17.

²⁹ Pomponius Mela, II, 2, 16 : „*His Thracia..., qua latera agit Histro pelagique contigitur*”.

³⁰ *Ibidem*, II, 2, 18 : „*Una gens Thraces habitant, aliis aliisque praediti et nominibus et moribus*”.

³¹ Strabon, VII, fragm. 47 : „Ἔστι δ' ἡ Θράκη σύμπασα ἐκδυεῖν καὶ εἰκοσι ἐθνῶν συνεστῶσα”.

³² Pomponius Mela, II, 2, 18 : „...*et paratissimi ad mortem, Getae utique*”.

³³ Pliniu cel Bătrîn, III, 26 (29) 149. Despre începuturile provinciei Moesia : R. Vulpe, *DID*, II, p. 43, nota 81.

³⁴ *Ibidem*, IV, 11 (18) 42 : „*Ita finit Hister a septentrione, ab ortu Pontus...*”
44 : „*Namque Thracia altero latere a Pontico litore incipiens, ubi Hister amnis inmergitur...*”.

³⁵ *Ibidem*, IV, 11 (18) 41 : „*Aversa eius et in Histrum deversa Moesi, Getae, Aedi, Scaugdae, Clariaeque...*” aceștia din urmă probabili corali, cf. R. Vulpe, *DID*, II, p. 40, nota 66.

³⁶ *Ibidem*, IV, 11(18) 44, vezi *infra*.

ciei de peste muntele Haemus de la râul Ciabrus pînă la Pont“³⁷. În ce privește locuitorii Ptolemeu repetă în parte informațiile lui Strabon³⁸ spunînd : „Ținuturile din partea de apus a Moesiei Inferioare sînt locuite de tribali, iar cele răsăritene — mai jos de gura Peuce — de troglodiți, iar gurile de pecuni. Ținuturile de lingă Pont le ocupă crobisii“³⁹.

Faptul că datele celor doi geografi concordă în bună parte ne face să credem că în ceea ce privește populația Ptolemeu înfățișează o situație anterioară creerii provinciei Moesia Inferior. Spre deosebire de Strabon, Ptolemeu mai adaugă : „Mai sus de aceștia [crobisi n.n.] se află oinesii și obulensii. Ținuturile așezate însă la mijloc sînt locuite de dimensi și piarensii“⁴⁰.

Nici Strabon, nici Ptolemeu nu dau vreun calificativ etnicoanelor transmise (la plural)⁴¹. Așa cum am arătat Strabon amintește în Tracia douăzeci și două de ἔθνη⁴², referindu-se cu siguranță la etnicoanele transmise de el⁴³. Analizînd accepțiunea termenului ἔθνος la Strabon observăm că este folosit pentru a indica originea, neamul : „Μυσων ἔθνος Θρακίου“⁴⁴, sau în altă parte „coralii, besii, o parte din maidi și danteleți. Toate aceste neamuri...“ (...ἔθνη)⁴⁵. În același sens îl întîlnim și la alți autori printre care și Filostrat, care amintește de „neamurile getice“ (τὰ Γετικὰ ἔθνη)⁴⁶. Referindu-ne, deci, numai la regiunea Dunării de Jos, putem considera că etnicoanele transmise de Strabon — Ptolemeu sînt numele unor seminții getice (la origine triburi) găsite de romani aici⁴⁷. Ne ajută în mod expres afirmațiile lui Ovidiu în legătură cu geții dobrogeni, amintite mai sus.

Folosindu-ne de informațiile autorilor citați am avea în Dobrogea următoarea situație : între Histria și Tomis pe *troglodiți*, ai căror nume nu este un etnicon, ci vine de la felul habităției⁴⁸, între Tomis și

³⁷ Ptolemeu, III, 10, 4 : Ἡ κάτω Μυσία περιορίζεται ἀπὸ μὲν δύσεως τῷ εἰρημένῳ μέρει τοῦ Κιάβρου ποταμοῦ ἀπὸ δὲ Μεσημβρίας Θρακίας μέρει τῷ ἀπὸ τοῦ Κιάβρου ὑπὲρ τὸν Λίμνην τὸ ὄρος μέχρι τοῦ ἐπὶ τὸν Πόντον πέρατος.

³⁸ Strabon, VII, 5, 12.

³⁹ Ptolemeu, III, 10, 4 : „Κατέχουσι δὲ τῆς κάτω Μυσίας τὰ μὲν δυσμικὰ Τριβαλλοὶ τῶν δὲ ἀνατολικῶν τὰ μὲν ὑπὸ τὸ στόμα τὴν Πεύκηνη Τρογλοδοῦται, τὰ δὲ στόματα Πευκίνοι τὰ δὲ πρὸς τῷ Πόντῳ Κρόβυζοι...“

⁴⁰ *Ibidem* : καὶ ὑπὲρ αὐτοὺς Οἰνήησιοι καὶ Ὀβουλήησιοι, τὰ δὲ μεταξὺ Διμήησιοι καὶ Πιαρήησιοι.“

⁴¹ R. Florescu, *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpînirii romane*, în *SCIV*, VII, 1956, nr. 3—4, p. 376 și urm.

⁴² *Supra* nota 31.

⁴³ R. Florescu, *op. cit.*, p. 377, nota 2.

⁴⁴ Strabon, I, 1, 10.

⁴⁵ *Ibidem*, VII, 5, 12 : „Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Δανθηλητῶν“; VII, 3, 2 ; 3, 13.

⁴⁶ Filostrat, *Viețile sofistilor*, I, 7, 3 ; Appian, *Illyrica*, 4, 8 ; Herodian (Gramaticul) cartea a III-a, I, 62, 9 ; Dio Cass., LI, 27, 3.

⁴⁷ R. Florescu, *op. cit.*, p. 379 : aceste etnicoane ar putea să ilustreze și un început de organizare teritorială, în timpul stăpînirii odrise.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 383 ; D. M. Pippidi, *Note de lectură*, în *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 235 ; Pliniu cel Bătrîn, IV, 12, 80.

Callatis, *crobisii*, amintiți de mult timp în izvoare⁴⁹, în nord-vestul Dobrogei *obulensii*, sub aceștia *oinensii*⁵⁰ iar în partea centrală și sudică este locuită de *dimensi* și *piarensi*.

Prezența geților în epoca romană este ilustrată de curînd de descoperirile arheologice, e adevărat puține încă, ca urmare a unor cercetări speciale, ca în așezarea de la Bugeac⁵¹ sau în necropola de la Enisala⁵², dar suficiente în urma unor sondaje și cercetări de suprafață ca la : Sinoe⁵³, Tariverde⁵⁴, Ovidiu, Tașaul, Schitu, Tuzla, Limanu⁵⁵, M. Viteazul⁵⁶, Runcu, Valul lui Traian, Gîrlîța⁵⁷, Niculițel⁵⁸ și Somova⁵⁹, precum și în orașe⁶⁰. Amintim de asemenea cunoscuta problemă a moștenirii autohtone în toponimie⁶¹ și onomastică⁶², fără a putea să ne oprim aici asupra ei.

După geți, Ovidiu îi amintește mai adeseori pe sarmați. Înainte de sosirea sa aici știa că se îndreaptă spre „pămîntul sarmaților”⁶³, apreciere ce o menține și după aceea⁶⁴, deoarece amintea de recentii dușmani ai Imperiului — sarmații — subliniind astfel nesiguranța în care se afla. Cu toate acestea Ovidiu cunoștea situația reală, deoarece îi plasează pe sarmați la nord de Istru⁶⁵ și amintește de ramura acestora, iazigii⁶⁶, care împreună cu alte neamuri treceau adeseori fluviul⁶⁷. To-

⁴⁹ Hecateu, la Stephanos din Bizanț, fr. 170 ; Herodot, IV, 49 ; Ps. Skymnos, 745 și urm. Herodian (Gramaticul) VI, I, 144, 3. R. Vulpe, *HAD*, p. 49, nota 2 ; *idem*, *DID* II, harta III : la N de *Haemus*.

⁵⁰ R. Florescu, *op. cit.*, p. 383.

⁵¹ C. Scorpan, *Săpăturile arheologice din așezarea getică de la Bugeac — Valea lui Marinciu, în Pontice*, II, 1969, p. 43 ; *idem*, *Aspecte ale continuității și romanizării băștinașilor din Dobrogea în lumina recentelor cercetări*, în *Pontica*, III, 1970, p. 139.

⁵² M. Babeș, în *SCIV*, XXII, 1971, nr. 1, p. 19—45.

⁵³ Șantierul *Histria*, în *SCIV*, IV, 1953, nr. 1—2, p. 136.

⁵⁴ Șantierul *Histria*, în *SCIV*, III, 1952, p. 271 ; Șantierul *Histria*, în *SCIV*, IV, 1953, nr. 1—2, p. 133.

⁵⁵ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 150, 160.

⁵⁶ *Idem*, *Imitații getice după opaițe greco-romane*, în *Pontice*, II, 1969, p. 253—367.

⁵⁷ *Idem*, în *Pontica*, III, p. 148—150, 160.

⁵⁸ Șantierul *Dinogetia*, în *SCIV*, V, 1954, 1—2, p. 182—183, fig. 20.

⁵⁹ Gh. Ștefan, în *Studii și referate privind istoria României*, I, p. 37.

⁶⁰ C. Scorpan, în *SCIV*, XXI, 1970, I, p. 65—95 ; *idem*, în *Pontica*, III, 1970, p. 142—145, 156 ; *Histria, Dinogetia, Tropaeum Traiani, Sacidava*.

⁶¹ R. Vulpe, *HAD*, p. 190.

⁶² V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 28 și urm. ; R. Vulpe, *HAD*, p. 190—191 ; I. I. Russu, *Despre populația istrieană în sec. II e.n. în legătură cu un catalogus fragmentar*, în *SCIV*, IX, 1958, 1, p. 50—54.

⁶³ *Tristia*, I, 2, 82 : „*Sarmatis est tellus, quam mea vela petunt*”.

⁶⁴ *Tristia*, I, 8, 39—40 ; IV, 8, 16 ; V, 1, 13 ; 3, 8 ; *Ex Ponto*, I, 2, 60 ; III, 8, 8 ; IV, 10, 38 ; cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 128—129.

⁶⁵ *Tristia*, IV, 10, 110 ; II, 197—198 ; Florus, IV, 12, 20. R. Vulpe, *HAD*, p. 105, nota 2 ; D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 293, notele 24—26.

⁶⁶ *Ex Ponto*, I, 2, 79 ; IV, 7, 9—10 ; *Tristia*, II, 191—192.

⁶⁷ *Tristia*, III, 12, 29—30 ; *Ex Ponto*, I, 2, 81—82 ; 3, 60 ; *Tristia*, II, 191—192, cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 83 ; Dio Cass, LIV, 20, 3 ; LV, 30, 4 ; V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 92 și urm. ; R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*, p. 56.

tuși în câteva rînduri poetul pare a vorbi de sarmați ca aflîndu-se în imediata vecinătate, alături de geți. Spunea despre el că se află „printre sarmați și geți”⁶⁸ sau în alt loc se întreba :

„Citi-vor oare poeziile mele sarmații sau geții ?”⁶⁹ Sugestivă este situația cînd îi amintește pe sarmați, alături de geți și besi, pe care-i considera locuitori ai pămîntului dobrogean :

„Mă înconjoară sarmații, neam de oameni sălbatici, și geții”⁷⁰.

De altfel este singura dată cînd îi pomeneste ca *gens*, în restul cazurilor numele lor figurează fie împreună cu cel al geților, fie ca un adjectiv-epitet. Situațiile în care sînt amintiți aceștia sînt puțin semnificative, poetul referindu-se probabil la grupuri sarmatice restrînse, rămase cu prilejul nenumăratelor incursiuni⁷¹, presupunere întărită și de afirmațiile sale că a învățat limba sarmatică⁷².

Strabon confirmă într-un fel măturile lui Ovidiu⁷³. El îi amintește „pe sciți și pe sarmați care-și duc traiul în care. Aceste neamuri, ca și bastarnii, sînt astăzi amestecate cu tracii — mai ales cu cei de dincolo de Istru, dar și cu cei de dincoace”⁷⁴. Tot Strabon precizează : „Ba chiar, acei de dincolo de Istru — și anume sciții, bastarnii și sarmații—, după ce îi învingeau, treceau fluviul o dată cu cei alungați de ei, statornicindu-se chiar, unii dintre aceștia, fie în insule, fie în Tracia”⁷⁵.

Pătrunderea acestor grupuri sarmatice nu putea fi decît sporadică, iar întărirea stăpînirii romane la Dunăre va reduce considerabil astfel de posibilități. Descoperirile arheologice, încă foarte puține, ca cele de la Histria⁷⁶, Tomis și Bugeac⁷⁷, ilustrează mai degrabă o penetrație sporadică, decît o populație sarmatică permanentă pe teritoriul Dobrogei.

Ovidiu, fiind încredințat la început că „Sciția” e țara în care e trimis⁷⁸, va numi în repetate rînduri regiunea (marea, litoralul, Istrul)

⁶⁸ *Tristia*, III, 3, 6 : *inter Sauromatas esse Getasque putes?*; III, 3, 63 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 48.

⁶⁹ *Tristia*, IV, 1, 94 : *An mea Sauromatae scripta Getaeque legent? Ex Ponto*, I, 2, 60.

⁷⁰ *Tristia*, III, 10, 5 : *Sauromatae cingunt, fera gens Bessique Getaeque*.

⁷¹ N. Lascu, *op. cit.*, p. 156—157. R. Vulpe, *DID*, II, p. 39 : referiri la congenerii lor sciți.

⁷² *Ex Ponto*, III, 2, 40.

⁷³ N. Lascu, *Notizie di Ovidio sui geto-daci*, în *Maia*, N.S., X, 1958, Fasc. IV, p. 312.

⁷⁴ Strabon, VII, 3, 2 : „ὅπερ εἰσὶν οἱ ἀμάξοικοι Σκύθαι καὶ Σαρμάται. καὶ γὰρ νῦν ἀναμείκται ταῦτα τὰ ἔθνη τοῖς θρᾶξι καὶ τὰ βασιταρνικά, μᾶλλον μὲν τοῖς ἐκτὸς Ἰστρου ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐντός.”

⁷⁵ *Idem*, VII, 3, 13 : „τῶν πλησιοχώρων ἐς τοὺς ἀσθενεστέρους ἐξανατάντων, τῶν μὲν ἐκ τῆς περαιᾶς Σκυθῶν καὶ Βασταρῶν καὶ Σαρματῶν ἐπικρατούντων πολλάκις ὥστε καὶ ἐπιδιδάινειν τοῖς ἐξελαθεῖσι καὶ καταμένειν τινὰς αὐτῶν ἢ ἐν ταῖς νήσοις ἢν τῇ θρᾶκι. VII, 3, 17. De asemenea, Solinus, 10, 7 ; 23.

⁷⁶ P. Alexandrescu, în *Materiale*, V, 1959, p. 307, fig. 7 c ; *idem* în *Histria*, II, 1967, p. 281.

⁷⁷ C. Scorpan, în *SCIV*, XXI, nr. 1, 1970, p. 93 ; *idem*, în *Pontica*, III, 1970, p. 143.

⁷⁸ *Tristia*, I, 3, 61 : „...Scythia est, quo mittimur inquam”, 8, 39—40 ; III, 2, 1 ; 11, 55 ; IV, 6, 5.

scitice⁷⁹. Dar ca și în cazul sarmaților va ajunge la cunoașterea adevăratei poziții geografice a Sciției spunînd :

„Este un ținut în Sciția — strămoșii l-au numit Taurida, care nu-i așa departe de pămîntul getic“⁸⁰.

De data aceasta calificativul „scitic“ este motivat de prezența unei enclave scitice în Dobrogea. Populația scitică este amintită de poet numai în trei rînduri, mărturie ca acestea : „Este de față norodul scitic“⁸¹, lasă impresia că i-a cunoscut. Dat fiind cunoștințele sale de limbă sarmatică și propriile afirmații despre asemănările dintre cele două neamuri, ne fac să credem că-i înțelegea pe sciți⁸².

S-a presupus, pe bună dreptate, că unele din afirmațiile lui Ovidiu în legătură cu sarmații se refereau la sciți⁸³, din motive lesne de înțeles și anume, cunoscuta lume scitică impresiona mai puțin decît sarmații.

Mărturii prețioase în legătură cu sciții găsim la Strabon. El este cel care ne spune că : „Datorită mulțimii locuitorilor de acolo — care au trecut peste Tyras și Istru și s-au așezat în ținutul de dincolo —, o bună parte din Tracia s-a numit și ea Sciția Mică“⁸⁴. Tot el amintește că acestora, „tracii le-au dat pămînt...“⁸⁵ și anume „sciților agricultori“.

Tot atît de prețioase sînt mărturiile lui Pliniu cel Bătrîn, care amintește de „sciții vecini cu Pontul“⁸⁶ și anume „sciții“ porecliți „plugari“, care locuiau teritoriul de la sud de Callatis, enumerînd orașele lor⁸⁷.

Enclava scitică, în perioada de care ne ocupăm, își pierduse mult din importanță, sfîrșind prin a se integra populației locale⁸⁸.

Bessi sînt amintiți de Ovidiu în două rînduri, o dată alături de sarmați și geți :

„Mă înconjoară sarmații, neam de oameni sălbatici, besi și geții“⁸⁹.

În altă parte besi sînt amintiți numai alături de geți :

⁷⁹ *Tristia*, III, 4, 46 ; IV, 1, 45 ; III, 12, 51 ; V, 1, 21 ; 26, 18 ; V, 10, 14 ; *Ex Ponto*, I, 2, 110 ; II, 1, 3 ; 2, 122 ; cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 129.

⁸⁰ *Ex Ponto*, III, 2, 45—46 : *Est locus in Scythia, Tauros dixere priores qui Getica longe non ita distat humo*. Cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 130.

⁸¹ *Tristia*, IV, 6, 47 : „*Vulgus adest Scythicum*...“

⁸² *Ex Ponto*, III, 2, 40 ; 43—96 ; cf. N. Lascu, *op. cit.*, p. 159.

⁸³ R. Vulpe, *DID*, II, p. 39 ; *idem* ; *Ovidio nella città dell'esilio*, p. 48—49. N. Lascu, *op. cit.*, p. 160.

⁸⁴ Strabon, VII, 4, 5. „*διὰ δὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐνθένδε περαιομένων τὸν τε Τύραν καὶ Ἰστρον καὶ ἐποικιούστων τὴν γῆν καὶ ταύτης οἰκ. ὀλίγη μικρὰ προσηγορεύθη Σκυθία*“.

⁸⁵ *Ibidem* „... τῶν θρακῶν τα μὲν τῆ βία...“ , VII, 3, 2 ; 3, 13 ; 5, 1.

⁸⁶ Pliniu cel Bătrîn, III, 26 (29) 149 : „*Pontoque contermini Scythae*“.

⁸⁷ *Ibidem*, IV, 11 (18) 44 : „*Totum eum tractum Scythae Aroteres cognominati tenuere*“. Ps. Skymnos, 755. Arrian, *Fragmenta*, 72 (52) ; Solinus, 10, 6.

⁸⁸ R. Vulpe, *HAD*, p. 56—58 ; *idem*, *DID*, II, p. 39, nota 63.

⁸⁹ *Tristia*, III, 10, 5 : „*Sauromatae cingunt, fera gens, Bessique Getaeque*“.

„Cît e de nenorocit să trăiască între bessii și geți“⁹⁰. Menționarea bessilor este o dovadă în plus a atenției cu care Ovidiu a înregistrat populațiile din jur. Bessi, traci colonizați în Dobrogea de curînd⁹¹, vor continua să fie menționați de celelalte izvoare numai în locul lor de baștină din Balcani⁹². Dar prezența lor în Dobrogea este bine ilustrată de documentele epigrafice din secolul al II-lea e.n.⁹³, confirmîndu-se încă odată știrile date de Ovidiu.

O altă populație amintită de poet sînt *coralii*, pe care-i plasează nu prea departe de locul exilului său :

„Cui aş putea citi aici scrierile mele decît coralilor blonzi și celorlalte triburi pe care le are Istrul cel barbar?“⁹⁴

În alt loc Ovidiu subliniază ideea vecinătății acestora vorbind despre : „țărmurile prea apropiate de coralii îmbrăcați în piei“⁹⁵.

Amintindu-i pe corali Strabon este ceva mai precis spunînd : „Apoi cei care locuiesc de la poalele munților Haemus pînă la Pont, coralii, bessii“...⁹⁶, plasîndu-i deci mult mai la sud decît putem bănui la Ovidiu⁹⁷. Coralii sînt amintiți în izvoare într-un interval scurt, sec. I î.e.n! — sec. I e.n., fără să poată fi prea precis localizați, de asemenea nu știm despre ei dacă sînt traci sau de alt neam. Oricum prețioasa indicație a lui Ovidiu despre înfățișarea lor (*flavi*) a permis discuții în legătură cu originea lor⁹⁸.

În ce privește bastarnii, la fel ca și pe sarmați, Ovidiu îi plasează la nordul Istrului, ajungînd uneori pînă la fluviu :

„Pînă aici se întinde stăpînirea romană și pe țărmlul stîng al Pontului Euxin ținuturile vecine le stăpînesc bastarnii și sarmații“⁹⁹.

⁹⁰ *Tristia*, IV, 1, 67 : *Vivere quam miserum est inter Bessosque Getasque*“.

⁹¹ R. Vulpe, *DID*, II, p. 39, nota 65.

⁹² *Strabon*, VII, 5, 12 ; *Dio Cass.*, LI, 25, 5 ; LIV, 20, 2 ; 34, 5 ; *Solinus*, 10, 6 ; *Eutropius*, *Breviarium*, VI, 10.

⁹³ *CIL*, III, 14214²⁶. V. Pârvan, *Ulmelum*, II, 2 în *ARMSI*, XXXVI, 1914, p. 365, nr. 16 ; p. 344, nr. 8 ; *idem*, *Histria*, VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, 1923 : p. 55, nr. 46 ; p. 62, nr. 49 ; p. 67, nr. 50 ; p. 71, nr. 51 ; p. 74, nr. 52 ; *idem*, *Histria*, IV, în *ARMSI*, XXXVIII, 1916, p. 617, nr. 24. R. Vulpe, *HAD*, p. 108—109 ; *idem*, *DID*, II, p. 48 ; D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 321.

⁹⁴ *Ex Ponto*, IV, 2, 37—38 : „*Hic mea cui recitem nisi flavis scripta Corallis quasque alias gentes barbarus Hister habet?*“

⁹⁵ *Ex Ponto*, IV, 8, 83 : „*Litora pellitis nimium subiecta Corallis*“.

⁹⁶ *Strabon*, VII, 5, 12 : „...εἰθ' οἱ περὶ τὸν Αἴμον καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτοῦ οἰκοῦντες μέχρι τοῦ Πόντου Κόραλλοι καὶ Βέσσοι.“ R. Vulpe, *DID*, II, p. 40, nota 66.

⁹⁷ *Appian*, *Mitridates*, 69, 293 ; *Valerius Flaccus*, *Argonautica*, 6, 89—94 ; *Peripl. Ponti Euxini*, 16, 15 ; *Anonymus*, *Peripl. Ponti Euxini*, (*GGM*, I), p. 410. Probabil și *clariae* de la Pliniu, IV, 11, 41, cf. R. Vulpe, *DID*, II, p. 40, nota 66.

⁹⁸ R. Vulpe, *HAD*, p. 85 : celți, sarmați sau geți ; *idem*, *DID*, II, p. 40, nota 66 : „...o populație carpato-vistuliană, protoslavă sau germanică...“ (*Chr.* — J. Guyonvarch, *Le nom de Coralli*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 119—122 : numele lor celtic.

⁹⁹ *Tristia*, II, 197—198 : *Haectenues Euxini pars est Romana sinistri: proxima Basternae Sauromataeque tenent*“.

Strabon, care cunoștea împărțirea bastarnilor în triburi, spune despre acela al peucinilor că „locuiesc în insula Peuce din Istru“¹⁰⁰. Pliniu cel Bătrîn vorbește și el de „peucini, bastarni vecini cu dacii...“¹⁰¹. Ptolemeu, preluând informațiile lui Strabon, îi amintește pe peucini la gurile Istrului¹⁰². Deocamdată problema localizării acestora n-a fost pe deplin rezolvată : deși sînt plasați cu insistență de izvoare la gurile Dunării sau în imediata apropiere a acesteia¹⁰³, n-a fost constatată arheologic urma lor în aceste locuri¹⁰⁴.

Confruntarea știrilor transmise de Ovidiu cu alte izvoare documentare ne duce la concluzia că poetul exilat la Tomis a înfățișat în general cu exactitate problema populației Dobrogei în preajma cuceririi romane. Această comparație ne ajută în aceeași măsură să desprindem exagerările poetului care, printr-o interpretare singulară, ar duce la concluzii istorice greșite.

LES INFORMATIONS DUES A OVIDE SUR LA POPULATION DU TERRITOIRE RURAL DE LA DOBROUDJA, COMPARÉES À D'AUTRES SOURCES DOCUMENTAIRES

Résumé

L'étude compare les informations données par Ovide dans ses deux oeuvres d'exil, *Tristia* et *Epistulae ex Ponto*, à d'autres sources documentaires. Les affirmations réitérées du poète, selon lesquelles les Gètes étaient les habitants les plus nombreux de la terre de Dobroudja sont confirmées par Strabon (VII, 3, 12, 13), Pomponius Mela (II, 2, 18), Pline l'Ancien (IV, 11 (18) 41) et Ptolémée (III, 10, 4). La présence des Gètes à l'époque romaine est illustrée aussi par les découvertes archéologiques comme celles de Bugeac, d'Enisala, Sinoc, Tariverde, etc.

Les affirmations d'Ovide sur la présence des Sarmates en Scythia Minor (*Tristia* III, 3, 6 ; 10, 5 ; IV, 1, 94) sont confirmées, dans une certaine mesure, par Strabon, qui parle de l'établissement de quelques Sarmates au sud du fleuve (VII, 3, 2 ; 3, 13) ; il ne s'agit donc que de la pénétration de quelques groupes restreints, au cours des expéditions.

Les affirmations d'Ovide sur les Scythes sont plus exactes (*ex Ponto*, III, 2, 40—46 ; *Tristia*, IV, 6, 47). Elles sont confirmées par Strabon (VII, 4, 5 ; 3, 2 ; 3, 13) et par Pline l'Ancien (III, 26 (29) 149 ; IV, 11 (18) 44). En fait, dans cette période l'enclave scythe était en voie d'intégration dans la population locale.

Ovide présente les Scythes comme des habitants de la Dobroudja, tout comme les Besses (*Tristia*, III, 10, 5 ; IV, 1, 67) et les Coralli (*ex Ponto*, IV, 2, 37—38 ; 8, 83 ; ces derniers étant situés par Strabon plus au sud (VII, 5, 12).

Quant aux Bastarnes, Ovide les situe dans le voisinage du Danube (*Tristia*, II, 197—198), tout comme Strabon (VII, 3, 17), Ptolémée (III, 10, 4 ; 7), etc., affirmation qui n'a pas encore été attestée du point de vue archéologique.

On constate donc qu'en général, le poète exilé à Tomi a présenté assez exactement les populations de la région limitée par le Danube et la Mer Noire.

¹⁰⁰ Strabon, VII, 3, 17 : „...οί δὲ τὴν Πεύκην κατὰ σχόντας ἐν τῷ Ἰπτρῷ νῆσον Πευκῶνοι ἐπὶ τῶν πολλῶν“ VII, 3, 2 ; 3, 13 ; 3, 15.

¹⁰¹ Pliniu cel Bătrîn, IV, 14 (28) 100 : „...Peucini, Basternae, supra dictis contermini Dacis...“

¹⁰² Ptolemeu, III, 10, 4 ; 7.

¹⁰³ Tacit, *Germania*, 46, 1, Appian, *Illyrica*, 22, 65 ; *idem*, *Mitridates*, 15, 53.

¹⁰⁴ R. Vulpe, *DID*, II, p. 32—33, notele 34—39.

DIE NACHRICHTEN, DIE OVID ÜBER DIE LANDBEVÖLKERUNG DER DOBRUDSCHA ÜBERMITTELT, IM VERGLEICH ZU ANDEREN URKUNDLICHEN QUELLEN

Zusammenfassung

Das Studium stellt einen Vergleich an zwischen den Nachrichten, die Ovid in seinen beiden in der Verbannung geschriebenen Werken *Tristia* und *Epistulae ex Ponto* überliefert, und anderen urkundlichen Quellen. Die wiederholten Behauptungen des Poeten über die Goten als die zahlreichsten Bewohner des Gebietes der Dobrudscha werden auch von Strabo (VII, 3, 12, 13), Pomponius Mela (II, 2, 18), Plinius dem Älteren (IV, 11 (18) 41) und Ptolemäus (III, 10, 4) bestätigt. Die Anwesenheit der Geten zur römischen Zeit wird auch durch die archäologischen Funde wie z. B. diejenigen von Bugeac, Enisala, Sinoe, Tariverde usw. veranschaulicht.

Die Behauptungen Ovids über die Anwesenheit der Sarmathen in Kleinskythien (*Tristia*, III, 3, 6; 10, 5; IV, 1 94) werden verhältnismäßig von Strabo bestätigt, der darüber berichtet, daß einige von diesen sich südlich des Flusses niederlassen (VII, 3, 2; 3, 13), so daß es sich also um kleine Gruppen handelt, die anlässlich der Heerzüge eingedrungen sind.

Den Tatsachen entsprechender sind die Ausführungen Ovids über die Skythen (*Ex Ponto*, III, 2, 40—46; *Tristia*, IV, 6, 47), die Strabo (VII, 4, 5; 3, 2; 3, 13), Plinius der Ältere (III, 26 (29) 149; IV, 11 (18) 44) bestätigen, da die Skythenvölkerschaft zu der Zeit eigentlich im Begriff war sich der Ortsbevölkerung anzugleichen.

Ovid gibt auch die Bessen als Bewohner der Dobrudscha an (*Tristia*, III, 10, 5; IV, 1, 67), ebenso wie die Koralen (*Ex Ponto*, IV, 2, 37—38; 8, 83), die Strabo weiter südlich erwähnte (VII, 5, 12).

Die Bastarner führt Ovid in der Nähe der Donau an (*Tristia*, II, 197—198) ebenso wie Strabo (VII, 3, 17), Ptolemäus (III, 10, 4; 7) usw. was archäologisch noch nicht bestätigt wurde.

Es läßt sich also feststellen, daß der nach Tomis verbannte Dichter Ovid die Völkerschaften zwischen Donau und Schwarzem Meer im allgemeinen genau dargestellt hat.

ANDREI ARICESCU

DESPRE ZIDUL DE APĂRARE AL TOMISULUI ÎN VREMEA LUI OVIDIUS.

Descoperirile arheologice tomitane care aparțin începutului erei noastre sînt puțin numeroase și în cea mai mare parte se datoresc hazardului. Totuși, unele date materiale concrete pot fi puse în slujba cunoașterii stării orașului în acea vreme, mai ales prin raportarea la știrile pe care ni le-a lăsat Ovidius în scrierile sale din exil. În ce privește sistemul defensiv al Tomisului, informațiile date de poet sînt și ele puține și, uneori, stereotipe, iar pe de altă parte, trebuie să fie interpretate cu discernămintul impus de caracterul evident tendențios al scrișorilor și alegiilor de a exagera în rău realitățile în mijlocul cărora autorul și-a petrecut ultimii ani ai vieții.

În legătură cu fortificațiile Tomisului, așa cum apar ele în opera lui Ovidius, s-au mai făcut unele aprecieri¹, dar credem că discuția poate fi încă extinsă, mai ales că documentarea arheologică, oricît de săracă ar fi, a fost insuficient sau, uneori, impropriu² folosită.

Pentru a putea selecționa știrile cu caracter documentar mai pronunțat, ca apoi să le raportăm la datele arheologice, cităm mai jos acele pasaje din opera lui Ovidius³, unde se fac referiri la sistemul de apărare a Tomisului⁴:

*Tantaque commoti vis est Aquilonis, ut altas
Aequet humo turres, tectaque rapta ferat.* (Tristia, III, 10, 17—18)

*Nec quo secedam, locus est : custodia muri
Summovet infestos clausaque porta Getas ;* (Tristia, III, 14, 41—42)

¹ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, în *ARMSI*, XXXVII, 1915, p. 328—431 ; N. Lascu, *Pămîntul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 180—181 ; R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*, în *Studii Ovidiani*, Roma, 1959, p. 41—62 ; D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 295—296.

² N. Lascu, *loc. cit.*, pare să facă legătura între știrile date de Ovidiu și zidul de incintă tîrziu al Tomisului.

³ Am folosit ediția Garnier, Paris, 1957.

⁴ Menționăm că nici unul din cercetătorii mai sus citați nu au adunat laolaltă în totalitate aceste fragmente.

*Quam miserum est porta vitam muroque tueri,
Vixque sui tutum viribus esse loci!* (Tristia, IV, 1, 69—70)

*Nam dedit e specula custos ubi signa tumultus,
Induimus trepida protinus arma manu.
Hostis, habens arcus imbutaque tela venenis,
Saevus anhelanti moenia lustrat equo.* (Tristia, IV, 1, 75—78)

*Sic, siquem nondum portarum saepe receptum
Barbarus in campis repperit hostis, habet;* (Tristia, IV, 1, 81—82)

*...finitimo cinctus premor undique Marte,
Vixque brevis tutos murus ab hoste facit.* (Tristia, V, 2, 69—70)

*Nil extra tutum est : tumulus defenditur aegre
Moenibus exiguis ingenioque loci.* (Tristia, V, 10, 17—18)

*Saepe intra muros clausis venientia portis
Per medias legimus noxia tela vias.* (Tristia, V, 10, 21—22)

*Vix ope castelli defendimur, et tamen intus
Mixta facit Graiis barbara turba metum;* (Tristia, V, 10, 27—28)

*His eques instructus perterrita moenia lustrat,
More lupi clausas circumeuntis oves.* (Ex Ponto, I, 2, 19—20)

Portaque vix firma submovet arma sera (Ex Ponto, I, 2, 24)

*Unde, sed hoc nobis, minimum quos inter et hostem
Discrimen murus clausaque porta facit?* (Ex Ponto, I, 8, 61—62)

*Tu quoque fac prosis intra tua castra iacenti
O Coty, progenies digna parente tuo!* (Ex Ponto, II, 9, 37—38)

De bună seamă, citatele înșirate nu au o egală valoare informativă. Asupra unora, în care nu se face decât mențiunea zidurilor, fără nici o apreciere, și care nu au alt rol decât de a aduce un spor cantitativ al atestărilor despre incintă, nu vom mai reveni. În cele mai multe dintre pasajele citate, Ovidius încearcă să demonstreze nesiguranța sistemului defensiv al Tomisului, folosind epitete care subliniază slăbiciunile zidului și porților: *brevis murus, moenia exigua, porta vix firma etc.* Evident, poetul exagerează, poate și datorită comparației pe care o face, așa cum s-a mai spus⁵, cu alte cetăți pe care le cunoștea, dar mai ales, ca prețutindenii în scrierile din exil, pentru a-și atrage compasiunea și iertarea celor de la Roma. Zidul însă, așa cum era, a rezistat atacurilor din afară mai răzlețe sau mai compacte, atât de des pomenite chiar de Ovidius, și, acceptând datarea cunoscutelor inscripții privitoare la gărzile orașului cam pentru aceeași vreme⁶, rezultă că acest zid putea face față nevoilor de securitate ale cetății, chiar dacă el prezenta destul de multe slăbiciuni și erau necesare măsuri speciale în fața amenințării vreunei primejdii mai mari. De altfel, poetul însuși, când vrea să atragă atenția asupra altor

⁵ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 57—58.

⁶ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 283, nota 72 și p. 295—297.

neajunsuri suferite în exil, descriind forța Acvilonului ce bîntuia în timpul iernii, spune că vîntul făcea una cu pămîntul turnurile înalte (*altas turres*), care, fără îndoială, intrau în alcătuirea aceleiași zid⁷ numit în alte locuri scund, deci putem constata asemenea contradicții cu privire la același obiect, cînd motivele disperării poetului sînt de altă natură : zidul e mic dacă e vorba de pericolul atacurilor năvălitorilor, dar turnurile lui sînt înalte cînd sînt zugrăvite ravagiile făcute de crivăț.

Vom încerca în cele ce urmează să stabilim unele amănunte referitoare la locul și alcătuirea acestui zid de apărare al Tomisului, elenistic tîrziu și roman timpuriu. Am văzut că din scrierile lui Ovidius reiese că el era prevăzut cu turnuri. Dintre acestea, cel puțin unul avea și întrebuintarea de punct de observare (*specula*). În ce privește numărul porților, s-a emis părerea că ar fi existat doar una, către interiorul regiunii adică spre nord-vestul orașului, care doar în această parte ar fi fost apărat de ziduri⁸.

În mod deosebit ne atrag atenția cele două versuri din elegia a 10-a a cărții a III-a a Tristelor, singurul pasaj unde sînt date amănunte despre natura terenului pe care era construit Tomisul cu zidurile sale de apărare :

Nil extra tutum est : tumulus defenditur aegre
Moenibus exiguis ingenioque loci.

Atît sensul cuvîntului *tumulus*, cît și indicația că această formă de teren asigura ea însăși o protecție împotriva atacurilor dinspre interiorul regiunii, ne îndeamnă să căutăm pe planul Constanței de astăzi acea parte din peninsulă care să cuprindă un loc mai înalt, de formă cît de cît rotunjită, mărginit spre continent de o depresiune. Evident, trebuie să ținem seamă, în primul rînd, și de punctele în care s-au descoperit, fie și întîmplător, materiale elenistice tîrzii, bine înțeles, excluzînd mormintele. Credem că acest loc, pe care se întindea Tomisul în vremea lui Ovidius, se limita la capătul sud-estic al peninsulei, avînd în partea ei cea mai îngustă, adică în piața în care se află azi statuia lui Ovidiu, zidul de incintă care proteja orașul în fața primejdiilor dinspre teritoriu. Vom aduce în sprijinul acestei ipoteze mai multe argumente.

În primul rînd, forma terenului cuprins în acest spațiu se potrivește accepției cuvîntului *tumulus*, deoarece din centrul acestui capăt al peninsulei, aflat cam pe unde se înalță astăzi clădirea Băncii de investiții, constatăm o descreștere a nivelului de jur împrejur către mare, mai pronunțată spre sud și sud est și mai lină spre nord-est. În piața Ovidiu, cu prilejul unor șanțuri de canalizare săpate în iarna 1959—1960, s-a putut constata, de asemenea, o descreștere destul de pronunțată a solului natural, stratul de umplutură de aici fiind mult mai mare⁹,

⁷ R. Vulpe, *loc. cit.*

⁸ N. Lascu, *op. cit.*, p. 180 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 295.

⁹ Observațiile au fost făcute personal, dar există și unele înregistrări de profile, aflate în arhiva Muzeului de Arheologie din Constanța.

ceea ce ne permite să afirmăm că prin aceste părți trebuie să fi existat în vremea exilului poetului o depresiune care despărțea locul numit de el *tumulus* de teritoriul ce se ridica în pantă lină dincolo de această linie naturală de apărare. În sfârșit, deși Constanța a fost sfîrtecătă în lung și în lat de canalizări și săpături de fundații, urmărite cu atenție de cercetătorii Muzeului de arheologie în ultimii 15 ani, singurele puncte în care s-au descoperit materiale elenistice și chiar nivele de locuire din acea vreme, se află tocmai în această parte a peninsulei¹⁰. La prima vedere, s-ar părea că suprafața pe care presupunem că se întindea Tomisul în vremea lui Ovidius, este prea mică pentru un oraș care a cunoscut o perioadă de dezvoltare spre sfîrșitul epocii elenistice. Dar aparițiile înșală, datorită construcțiilor moderne care nu permit o privire de ansamblu a locului. În fapt, acest capăt al peninsulei însumează peste 17 ha¹¹, ceea ce nu este deloc puțin dacă facem comparație cu Histria, de pildă, care, în aceeași vreme, se întindea într-o incintă care cuprindea o suprafață mai mică de 10 ha¹². Că Tomisul s-a extins apoi în timpul stăpînirii romane, ajungînd în veacul al II-lea pînă la linia Biserica greacă — poarta nr. 2 a portului¹³, iar în cel de al IV-lea pînă la cunoscuta incintă tîrzie¹⁴, adăugîndu-i-se noi cartiere, este în concordanță cu ceea ce știm din izvoarele literare și din descoperirile arheologice mai numeroase pentru ultimele etape de existență a orașului antic. Cert este că orice deplasare a limitelor dincolo de cea propusă de noi pentru vremea lui Ovidius, ar contrazice atît știrile date de poet, pentru că ar dispărea acea posibilitate de apărare oferită de *ingenio loci*, cît și realitățile arheologice, pentru că dincolo de piața Ovidiu, nu s-au mai întilnit materiale elenistice tîrzii decît în mormintele aflate pe locurile mai înalte din afara orașului exilului¹⁵.

Tot referitor la știrile date de Ovidius cu privire la sistemul defensiv al Tomisului, o scurtă discuție comportă și faptul că poetul dă

¹⁰ Punctul de pe str. Marcus Aurelius, unde au fost descoperite materiale elenistice (supravegherea acestui sector a fost efectuată de Gh. Poenaru — Bordea), se află și el în vecinătatea Pieții Ovidiu, deși pare să nu aparțină de capătul peninsulei, pe care se întindea Tomisul în acea vreme. S-ar putea să fie vorba de un strat de umplutură sau de o prelungire a malului mai înalt din partea de nord-est, ceea ce nu schimbă datele esențiale ale problemei.

¹¹ Măsurătorile au fost făcute de arh. Dan Rusovan de la D.S.A.P.C. Constanța, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹² După măsurătorile aproximative făcute cu ajutorul planului dat de Em. Condurachi, *Histria*, ed. Meridiane, București, 1959, reiese că suprafața Histriei cuprinsă în incinta elenistică tîrzie însuma aproximativ 8 ha.

¹³ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, în *Studii clasice*, III, 1961, p. 204, crede că pînă la acest zid se întindea orașul elenistic. De fapt, este vorba, probabil, de zidul roman din secolele II-III. În epoca elenistică tîrzie și romană timpurie, Tomisul nu putea să aibă o suprafață atît de mare (peste 30 ha), pentru că atunci Strabo nu l-ar mai fi numit *πολιχνιον* (VII, 6).

¹⁴ V. Pârvan, *op. cit.* În această incintă au fost descoperite monede de la împărații Aurelianus și Tacitus. La această datare, mai adăugăm și inscripția din vremea lui Diocletianus despre construirea unei porți (*CIL*, III, 14450).

¹⁵ V. Barbu, *op. cit.*, p. 204—205 și fig. 1.

oraşului denumirile *castellum* (Tristia, V, 10, 27) și *castra* (*Ex Ponto*, II, 9, 37). Desigur, fiind vorba de un limbaj poetic, s-ar putea să fim în fața unor licențe privind sensul propriu al cuvintelor, dar este greu de presupus că aceste cuvinte au putut fi folosite pentru o așezare care ar fi avut zid de apărare numai pe o latură, spre nord-vest, așa cum s-a presupus. În acest sens amintim că V. Pârvan și-a exprimat îndoiala cu privire la forma incintei Tomisului în acea vreme¹⁶. Atît spusele lui Ovidius, cît și termenul *περίβολος* din aceeași inscripție, despre gârziile cetățenești, mai sus amintită¹⁷, par să indice un zid împrejmuitor. Se pune întrebarea dacă își aveau rostul asemenea fortificații în condițiile naturale de apărare pe care le oferea promontoriul tomitan. Tot descoperirile arheologice pot să ne dea unele lămuriri în această direcție. Acolo unde au fost constatate cu mai multă certitudine, pe str. Muzeelor și pe str. Cristea Georgescu, nivelurile elenistice se află la o adîncime de peste 2 m¹⁸, ceea ce arată că, cel puțin către maluri, mai ales spre sud-est și sud, terenul nu era prea înalt față de nivelul mării. La aceeași concluzie ne duce și faptul că inițial, accesul în clădirea cu mozaic nu se făcea pe sus, aproximativ de la nivelul de azi al oraşului, nivel în mare parte corespunzător cu cel roman tîrziu, ci printr-o intrare, astupată ulterior, aflată la nivelul mozaicului¹⁹. Așa dar, în vremea lui Ovidius, nu în toate părțile peninsulei apărarea dinspre mare era asigurată de țărmlul înalt, care a devenit astfel abia în urma unei nivelări ulterioare, pe care, după părerea noastră, trebuie s-o plasăm tocmai în a doua jumătate a secolului al III-lea, și deci, erau necesare lucrări de apărare și în alte părți decît în marginea dinspre teritoriu a oraşului. În partea de nord-est poate că nu era nevoie de construirea unui zid, pentru că aici malul a fost întotdeauna, se pare, înalt și abrupt²⁰, dar în rest, existența unei asemenea construcții nu este deloc exclusă, mai ales dacă adăugăm că înspre faleza Cazinoului, la capătul străzii Muzeelor, a fost descoperit un zid în care erau folosite blocuri fasonate de dimensiuni mari (80×60×40 cm), ce par să fi aparținut unei incinte²¹.

În felul acesta termenii *castellum*, *castra*, *περίβολος* își capătă rostul lor adevărat. Dar un zid de apărare care înconjură oraşul, trebuie să mai fi avut, în afară de poarta care permitea accesul spre interiorul regiunii și la care se referă Ovidius cînd folosește singularul, pentru că de acolo pîndea pericolul atacurilor din afară, încă cel puțin

¹⁶ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 428 și 431.

¹⁷ AEM, XIV, 1891, p. 22, nr. 50 = *Syll.* 3, 731.

¹⁸ Săpăturile de pe str. Muzeelor au fost supravegheate de autorul acestor rînduri. Este singurul loc din vechiul Tomis unde au fost determinate clar pînă acum nivelurile elenistice și chiar cele anterioare.

¹⁹ Intrarea astupată apare astăzi ca o nișă. Poate fi observată pe planurile 2 și 3 din V. Canarache, *Tomis*, ed. Meridiane, București, 1961.

²⁰ În această parte a oraşului s-a produs cîndva o prăbușire a țărmlului, așa că nu putem ști exact configurația terenului în antichitate.

²¹ În cursul cercetării efectuate prin lărgirea șanțului de canalizare nu s-a putut determina natura construcției căreia îi aparținea zidul, dar blocurile erau refolosite sau, în orice caz, existau evidente urme de reparație.

o poartă care făcea legătura cu portul, aflat, după toate aparențele, în partea de sud-vest a peninsulei²², ceea ce explică pluralul întâlnit uneori la Ovidius, ca și în inscripția de care a fost vorba²³. Sigur că o asemenea incintă nu-și mai avea rostul în vremea romană târzie, când zidul de apărare lega țărmurile prăpăstioase de la plajă și de la intrarea nr. 3 a portului modern²⁴.

În încheiere, subliniem că analiza știrilor date de Ovidius mai poate aduce încă noi cunoștințe privind istoria Tomisului, mai ales dacă aceste știri sînt puse, în măsura posibilităților, în relație cu descoperirile arheologice, care, sperăm că în viitor, vor putea confirma sau corecta ipotezele propuse.

A PROPUS DU MUR DE DÉFENSE DE TOMI À L'ÉPOQUE D'OVIDIUS

Résumé

Les découvertes archéologiques tomitaines qui se rattachent au début de notre ère sont peu nombreuses, la plupart étant dues au hasard. Pourtant, certaines dates matérielles concrètes peuvent être mises au profit, pour nous faire connaître la situation de la ville à cette époque, par rapport surtout aux informations qu'Ovidius nous donne dans ses écrits de l'exil. Les informations données par le poète sur le système défensif de Tomi sont, elles aussi, peu nombreuses et parfois stéréotypes. D'autre part, elles doivent être interprétées avec le discernement imposé par le caractère évidemment tendancieux des écrits et des élégies, qui exagèrent et dénigrent les réalités au milieu desquelles l'auteur a passé les dernières années de sa vie.

Dans ce qui suit, nous allons essayer de fixer quelques détails se référant à l'emplacement et à la structure du mur de défense de Tomi, hellénistique tardif et romain primitif. Des écrits d'Ovidius il résulte que ce mur était pourvu de tours. De ces tours, l'une au moins servait également comme point d'observation (*specula*).

Notre attention est sollicitée tout particulièrement par les deux vers de la 10ème élégie du livre III des Tristes, le seul passage où l'on donne des détails relativement à la nature du terrain sur lequel s'élevait Tomi, avec ses murs de défense :

*Nil extra tutum est : tumulus defenditur aegre
Moenibus exiguis ingenioque loci.*

Le sens du mot *tumulus*, aussi bien que l'indication selon laquelle cette forme de terrain constituait, par elle-même, une protection contre les attaques de l'intérieur de la contrée, nous incitent à chercher, sur le plan de la Constantza de nos jours, la partie de la presqu'île qui renferme un niveau plus élevé, ayant une forme tant soit peu arrondie et limitée, vers le continent, par une dépression. Évidemment, il faut tenir compte, en premier lieu, des points où l'on a découvert, même si par hasard, des matériaux hellénistiques tardifs, en excluant, bien entendu, les tombes. Nous croyons que le lieu sur lequel était emplacée Tomi à l'époque d'Ovidius avait pour limite l'extrémité sud-est de la presqu'île. Dans sa partie la plus étroite, c'est-à-dire sur la place où se trouve aujourd'hui la statue d'Ovide, s'élevait le mur d'enceinte, qui protégeait la ville contre les périls venus de l'intérieur. Nous invoquerons à l'appui de cette hypothèse plusieurs arguments.

²² V. Canarache, *op. cit.*, p. 24 și planul 1.

²³ Vezi nota 17. În inscripție : ἐπὶ τῶν πυλῶν.

²⁴ V. Pârvan, *op. cit.*, V. Canarache, *op. cit.*

En premier lieu, la forme du terrain englobé dans cet espace correspond à l'acception du mot *tumulus*. En effet, à partir du point central de cette extrémité de la presqu'île, qui se trouvait à peu près là où se dresse aujourd'hui le bâtiment de la Banque d'Investitions, on constate, tout autour, une déclivité du niveau vers la mer, déclivité plus accentuée vers le sud et le sud-est et plus douce vers le nord-est. A l'occasion de quelques travaux de canalisation, effectués pendant l'hiver de 1959—1960, on a pu constater une inclinaison assez accentuée du sol naturel sur la place d'Ovide également, la couche de remplissage y étant beaucoup plus épaisse. Cela nous permet d'affirmer qu'à l'époque de l'exil du poète il a dû exister, de ce côté-ci, une dépression qui séparait l'endroit qu'il nomme *tumulus*, du territoire qui s'élevait en pente douce au delà de cette ligne nouvelle de défense.

À première vue, on dirait que la superficie sur laquelle nous supposons que s'étendait Tomi à l'époque d'Ovide aurait été trop petite pour une ville qui a connu une période de développement vers la fin de l'époque hellénistique. Mais les apparences sont trompeuses : les constructions modernes ne permettent pas un regard d'ensemble sur l'endroit. En fait, cette extrémité de la presqu'île mesure plus de 17 ha, ce qui n'est pas peu, si nous la comparons, par exemple, à Histria, qui s'étendait, à la même époque, sur une enceinte qui renfermait une superficie au-dessous de 10 ha.

Encore quelques notes relativement aux informations données par Ovidius sur le système défensif de Tomi : le fait que le poète donne à la ville les noms de *castellum* (*Tristia*, V, 10, 27) et *castra* (*ex Ponto*, II, 9, 37) comporte aussi un court examen. Comme il s'agit d'un langage poétique, il est sans doute possible qu'on se trouve en présence de quelques licences, par rapport au sens propre des mots, mais il est malaisé de supposer, comme on l'a fait, que ces mots aient pu être utilisés pour un site qui aurait eu un mur de défense d'un seul côté, vers le nord-ouest. Nous rappelons dans ce sens que V. Pârvan a exprimé des doutes sur la forme de l'enceinte de Tomi à cette époque.

Le mur de défense qui entourait la ville, devait avoir, outre la porte qui permettait l'accès dans la ville, — et à laquelle se réfère Ovidius quand il emploie le singulier (parce que c'est de là que menaçait le péril des attaques de l'extérieur) — au moins encore une porte, donnant accès au port, qui se trouvait, selon toutes les apparences, du côté sud-ouest de la presqu'île, ce qui explique le pluriel rencontré parfois chez Ovide.

L'analyse des informations données par Ovidius est susceptible de compléter encore nos connaissances concernant l'histoire de Tomi, surtout si, dans la mesure des possibilités, on met ces informations en rapport avec les découvertes archéologiques. Ces découvertes, nous l'espérons, pourront confirmer, ou bien corriger, à l'avenir les hypothèses que nous avançons.

ÜBER DIE SCHUTZMAUER VON TOMIS ZUR ZEIT OVIDS

Zusammenfassung

Die archäologischen Funde von Tomis, die den Anfängen unseres Zeitalters angehören, sind wenig zahlreich und meistens dem Zufall zu verdanken. Dennoch können einige konkrete Sachfunde zur Kenntnis der Stadtlage zu jener Zeit herangezogen werden, besonders mit Bezugnahme auf die Nachrichten, die Ovid in seinen aus der Verbannung hinterlassenen Schriften übermittelt. Über das Abwehrsystem sind auch die von dem Dichter hinterlassenen Nachrichten spärlich und manchmal stereotyp und andererseits müssen sie mit der Vorsicht gedeutet werden, zu der der offensichtlich tendentiöse Charakter der Briefe und Elegien zwingt, in dem die Gegebenheiten, in Mitten derer Ovid die letzten Jahre seines Lebens verbrachte, übertrieben herabgewertet werden.

In folgendem sei versucht einige Einzelheiten über den Ort und den Bau der späthellenistischen und frühromischen Schutzmauer zu bestimmen. Aus den Schriften Ovids erhellt, daß sie Türme hatte. Mindestens einer davon war ein Aussichtsturm (*specula*).

Ganz besonders weisen darauf hin die zwei Verse aus der 10. Elegie des dritten Buches der *Tristien*, der einzige Abschnitt in dem Einzelheiten über die Art des Geländes angegeben sind, auf dem Tomis und seine Schutzmauern aufgeführt war.

Nil extra tutum est: tumulus defenditur aegre.

Moenibus exiguis ingenioque loci.

Sowohl die Bedeutung des Wortes *tumulus* als auch der Hinweis, daß diese Geländeform an und für sich Schutz gegen Angriffe von innerhalb des Gebietes bot, veranlaßt auf dem Stadtplan von Constanța heute jenen Teil der Halbinsel ausfindig zu machen, der einen höheren Teil umfaßt, dessen Form mehr oder weniger abgerundet ist und vom Festland durch eine Senke abgegrenzt wird. Sicherlich müssen in erster Linie auch die Fundstellen berücksichtigt werden, an denen, wenn auch nur zufällig späthellenistische Fundgegenstände zutage kamen, mit Ausnahme natürlich von den Gräbern. Ich glaube, daß dieser Ort, auf dem sich Tomis zur Zeit Ovids erstreckte, am Südostende der Halbinsel begrenzt war und an ihrer engsten Stelle d.h. auf dem Marktplatz auf dem heute das Standbild Ovids steht, die Innenmauer verlief, die die Stadt vor den Gefahren schützte, die von dem Territorium aus drohten. Diese Behauptung beabsichtige ich durch mehrere Beweise zu begründen.

In erster Reihe stimmt die Form des in diesem Raum umfaßten Territoriums mit dem Begriff des Wortes *tumulus* überein, denn vom Zentrum dieses Endes der Halbinsel aus, ungefähr wo heute das Gebäude der Investbank steht, fällt das Gelände rundherum gegen das Meer zu ab und zwar betonter gegen den Süden und Südosten und weniger steil gegen den Nordosten. Auf dem Ovid-Platz wurde bei Kanalbauten im Jahre 1959—1960 ebenfalls ein ziemlich starkes Gefälle des natürlichen Bodens bemerkt, denn die Schicht Füllerde ist hier viel mächtiger, was die Behauptung ermöglicht, daß zur Zeit des Poeten in diesem Teil eine Senke bestanden haben muß, die den von ihm *tumulus* genannten Ort von dem Gelände trennte, das sich jenseits dieser natürlichen Schutzmauer in leichtem Abhang erhob. Auf den ersten Anblick scheint die Fläche, auf der sich wahrscheinlich Tomis zur Zeit Ovids erstreckte zu klein gewesen zu sein für eine Stadt, die gegen Ende der hellenistischen Periode eine Blütezeit erlebt hat. Der Schein trügt aber wegen der neuzeitlichen Bauten, die keinen Überblick gestatten. Dieses Ende der Halbinsel umfaßt eigentlich 17 ha, was gar nicht wenig ist, wenn man z.B. zu Histria einen Vergleich zieht, das zu derselben Zeit sich auf einem Gelände erhob dessen Fläche weniger als 10 ha betrug.

Ebenfalls mit Bezug auf die von Ovid hinterlassenen Nachrichten über das Verteidigungssystem von Tomis sei hier die Tatsache erörtert, daß der Poet die Stadt als *castellum* bezeichnet (*Tristia*, V, 10, 27) und als *castra* (*ex Ponto*, II, 9, 37). Da es sich um eine poetische Ausdrucksweise handelt könnte es eine dichterische Freiheit sein, die sich der Poet genommen hat; es ist jedoch schwer zu vermuten, daß diese Wörter für eine Siedlung gebraucht worden wären, deren Schutzmauer sich nur auf einer Seite und zwar auf der nordwestlichen erstreckt. In diesem Sinne sei daran erinnert, daß V. Pärvan, seine Zweifel zum Ausdruck gebracht hat über die Form der Innenstadt von Tomis zu jener Zeit. Aber eine die Stadt umgebende Schutzmauer muß außer dem Tor, das den Zutritt zum Inneren der Gegend gestattete und auf das sich Ovid bezog als er die Einzahl gebrauchte — denn von dort her drohte die auswärtige Gefahr — auch noch mindestens ein Tor zum Hafen zu gehabt haben, der sich allen Anscheins nach im südwestlichen Teil der Halbinsel befand, was die manchmal von Ovid gebrauchte Mehrzahl erklärt.

Die Analyse der Nachrichten, die Ovid übermittelt, kann zu weiteren Kenntnissen über die Geschichte von Tomis führen, ganz besonders wenn diese Nachrichten je nach den bestehenden Möglichkeiten mit den archäologischen Funden in Verbindung gebracht werden, die hoffentlich in Zukunft die hier vorgeschlagenen Hypothesen bestätigen oder verbessern können.

N. LASCU

CĂLĂTORI ITALIENI PE URMELE LUI OVIDIU LA TOMIS.

Compatrioții lui Ovidiu au rămas profund impresionați de pedeapsa drastică pe care i-a aplicat-o împăratul Augustus, trimițându-l în exil la Tomis. Chiar dacă nici unul dintre contemporanii cu evenimentul nu ne-au lăsat nici o urmă scrisă, iar cei de mai târziu fac doar unele referiri vagi, ecurile lui s-au perpetuat prin tradițiile formate în cursul timpului.

Leagănul acestor tradiții a fost, evident, leagănul însuși al poetului: Sulmona¹. Cu toate că, în comparație cu numeroasele tradiții referitoare la cele mai variate manifestări și atribute ale lui Ovidiu (mag, filosof, poet sensualist și damnat, creștin, moralist, profet și sfânt), cele care vorbesc despre exilul poetului sînt cu mult mai reduse, ele sînt nu mai puțin semnificative. Aceasta cu atît mai mult, cu cît ele au dăinuit de-a lungul veacurilor, chiar dacă au fost deformate de imaginația generațiilor succesive².

Într-una din aceste tradiții se vorbește despre puterea magică a poetului, grație căreia a obținut să răspundă iubirii sale însăși fiica regelui de la Roma. Dar acesta, pentru a scăpa de el, l-a aruncat în lanțuri și l-a surghinuit într-o țară îndepărtată, unde sînt numai urși, lupi, codri și munți mereu acoperiți de zăpadă și unde nu este nici o dată cald. Acolo ar fi și murit³. În sfîrșit, într-o tradiție mai tîrzie, derivată dintr-o altă tradiție medievală, se precizează că Augustus l-ar fi pedepsit la început pe Ovidiu cu închisoarea, dar ulterior i-ar fi comutat pedeapsa în exil, trimițându-l în „orașul Siberia“, unde în scurtă vreme ar fi murit de frig⁴.

Tradițiile medievale privitoare la Ovidiu s-au menținut, ba chiar s-au întărit, în epoca Renașterii grație, în primul rînd, unor umaniști

¹ G. Pansa, *Ovidio nel Medioevo e nella tradizione popolare*. Sulmona, 1924.

² N. Lascu, *L'esilio di Ovidio nelle tradizioni popolari*, în *Siculorum Gymnasium*, N. S., XII, 1959, nr. 2, p. 153—163.

³ Pansa, *op. cit.*, p. 32.

⁴ *Ibid.*, p. 73.

sulmonezi, ca Giovanni Quatrario și Ercole Ciofano. Îndeosebi acesta din urmă, pe lângă revizia textului operelor ovidiene, pe care le-a însoțit și de comentarii savante, s-a ocupat și cu localizarea vechiului oraș Tomis, formulând una din numeroasele ipoteze care circulau în această problemă încă de pe atunci atât de controversată.

În general, umaniștii Renașterii italiene s-au preocupat de problema exilului compatriotului lor și de identificarea localității ce s-a ridicat pe ruinele vechiului Tomis. Este elocvent ceea ce spune scriitorul Giovanni Boccaccio în această privință: „Sulmona niuna altra cosa pianse lungamente, se non che l'isola di Ponto tenga in certo luogo il suo Oividio”⁵. Aceste cuvinte reprezintă un ecou al compasiunii pe care o nutreau umaniștii pentru suferințele marelui poet, suferințe ce deveniseră cunoscute și, în același timp, constituiau un stimulent pentru eforturile ce se depuneau pentru a i se descoperi mormîntul.

Nu avem, în schimb, nici o știre despre vreo călătorie prin localitățile considerate a se fi ridicat pe locul vechiului Tomis. La aceasta au contribuit, cu siguranță, în mare măsură și dificultățile legate de o asemenea acțiune. Este adevărat, pe de altă parte, că încă din sec. al XVIII-lea sînt amintiți călători de diferite naționalități care, în trecerea lor prin Dobrogea, sau, în însemnările lor de călătorie, dau și informații privitoare la locul de exil și la mormîntul lui Ovidiu⁶.

Se pare însă că asemenea dorințe mai mult sau mai puțin realizabile erau frecvente și printre italieni, mai ales printre intelectualii sulmonezi, și la începutul secolului următor. În favoarea acestei ipoteze pledează mărturia lui Panfilo Serafini, un cunoscut revoluționar și luptător pentru unitatea Italiei, care în jurul anului 1840 face o vizită la ruinele așa-zisei „vile a lui Ovidiu” de la Sulmona⁷. În impresiile culese din această vizită, după ce insistă pe larg asupra popularității de care se bucura poetul printre sulmonezi, care erau mîndri de a-l avea concetățean, Serafini se ocupă și cu destinul tragic al acestuia, exilat și înmormîntat pe meleaguri străine; apoi, profund emoționat, exclamă:

„Ovidio ha tanto sofferto che duemila anni di pace sono bastati appena a placarlo. Questa è la ragione per cui, con la mano sul cuore per frenarne il palpito, andrei a Constanza, anche se ivi il mare non fosse tranquillo ed i prati non fossero verdi...”

Din informațiile actualmente în posesia mea reiese că primul italian care a întreprins un astfel de pelerinaj a fost Arturo Graf. Este adevărat însă că el nu venea în acest scop direct din Italia, ci de la Brăila, unde se stabilise împreună cu mama sa, rămasă văduvă, în anul 1836, la un frate de al ei. Cu toate acestea, prin activitatea sa de fi-

⁵ *La vita di Dante*, 7.

⁶ Așa sînt de ex. La Motraye și abatele Boscovich; cf. studiul meu *Ovidiu în România*, în *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 364—365.

⁷ P. Serafini, *Una visita alla Villa d'Ovidio*, Napoli, 1846.

lolog și critic erudit, dar mai ales de poet înzestrat cu adincă sensibilitate, precum și prin publicațiile sale, toate în limba italiană, Arturo Graf este pe deplin îndreptățit să ocupe acest loc.

Graf a trăit în țara noastră — la Brăila — timp de aproximativ zece ani, în două etape: prima etapă durează din mai 1856 pînă în iunie 1863, iar cea de a doua este cuprinsă între anii 1871 și 1874⁸. În acest an din urmă se întoarce în Italia, stabilindu-se la Roma, unde colaborează la revistele de seamă ale vremii, desfășoară o bogată activitate literară și publicistică, apoi ajunge profesor de istoria comparată a literaturilor neolatine la Universitatea din Torino.

În anii petrecuți la Brăila, Arturo Graf a vizitat de două ori Constanța, pe atunci sub stăpînire turcească și cunoscută îndeobște sub numele de Küstenge. Iată ce spune el despre prima vizită, făcută în etapa întîia a șederii sale la Brăila: „In tutti quegli anni, che furono sette, io non uscii di Braila se non una volta sola, e fu per andare, nel cuor del verno, a Constantza / Custenge / sul Mar Nero; se non proprio il luogo ove fu relegato Ovidio, certo, poco distante da quello“⁹.

Graf se mai duce o dată la Constanța, în cea de a doua etapă a șederii sale la Brăila, și anume în anul 1871, luna aprilie. Această călătorie i-a lăsat impresii mult mai profunde, așa cum rezultă din memoriile sale; căci își închipuie și evocă soarta lui Ovidiu, cu care caută să se identifice. Iată ce spune Graf textual: „Me lo figuravo errante per la sterile landa, o lungo la riva del mare; e, pensando che, forse, io posavo i piedi dov'egli, diciotto secoli innanzi, li aveva posati e che, forse, io non avrei riveduto mai piu l'Italia, com'egli non l'aveva mai piu riveduta, non posso dire quanto fosse amara la mia passione“¹⁰.

Dar, în afară de aceste scurte mențiuni autobiografice, Arturo Graf ne-a lăsat din vizitele sale făcute la Constanța și două sonete; nu se poate preciza dacă ele au fost scrise la fața locului sau ulterior, după întoarcerea sa la Brăila. Ele poartă un singur titlu: *Ricordo di Tomi*, și au apărut mai întîi în culegerea de poezii *Le Danaidi*. De aici

⁸ Cu privire la viața și activitatea lui Arturo Graf în România a se vedea Îndeosebi: N. Iorga, *Arturo Graf și Români*, în *Revista Istorică*, XVI, 1930, p. 29—30; P. Constantinescu, *Arturo Graf*, în *Lotus I*, 1934—1935, nr. 1, p. 5 și nr. 4—5, p. 8—10; D. Bodin, *Precizări privitoare la legăturile lui Arturo Graf cu românii*, în *Revista Istorică Română*, V—VI, 1935—1936, p. 191—218; A. Ioachim, *Arturo Graf și România*, în *Studii de literatură universală*, XII, 1968, p. 171—179.

⁹ „În cursul acelor ani, care au fost șapte la număr, eu n-am ieșit din Brăila decît o singură dată, pentru a merge, în toil iernii, la Constanța (Cüstenge), la Marea Neagră; dacă nu tocmai locul unde a fost relegat Ovidiu, cu siguranță puțin depărtat de acela“.

¹⁰ „Mi-l închipuiam rătăcind prin acele meleaguri pustii, sau de-a lungul țărmlui mării; și, gîndindu-mă că, poate, eu îmi puneam picioarele unde el, optșpezece secole mai înainte, și le pusesese pe ale sale; și că, poate, eu nu voi mai revedea niciodată Italia, așa cum el nu o mai revăzuse, nu pot spune cît a fost de amară suferința mea“.

au fost reproduse în original și însoțite de traducere românească de N. Iorga în *Revista Istorică*⁴¹. Iată textele, atât în original cât și în traducere :

I.

Molle cantor delle innovate forme,
Di Vener blanda, delle Grazie ignude,
Le spiagge io vidi desolate e crude
Ove piangendo tu segnasti l'orme.

E vidi i campi ove maligna dorme
Macerata dal sol, l'atra palude,
E calmucco pastor, squalido e rude,
Caccia tra'pruni le pascenti torme.

Talor, seduto sull'estrema sponda,
Io miravo quel mar torbido e prono,
Corso a di lungo da fuggenti vele :

E udendo il vento mormorare e l'onda,
Udir nell'acre mi pareva il suono
De'tuoi sospiri e delle tue querelle.

II.

Stridea l'orrido verno ; alta la neve
Premeva i campi di gelata soma :
E tu d'Italia il cielo e le grandeve
Mura sognavi dell'eccelsa Roma.

Sognavi i cari sodalizii e il lieve
Riso di Fabia e la fragrante chioma ;
E già sentivi dileguar la breve
Vita e fiaccata ogni tua possa e doma.

Ove i tripudii allora ? ove gli amici
Che di tumide lodi e di profferte
Saziato ti aveano ai di felici ?

Solo eri : solo ! e, in cupa doglia immerso,
Alle nuvole, ai venti, alle deserte
Rupi gridavi il disperato verso.

⁴¹ *Revista Istorică*, XVI, 1930, p. 29—30. O altă traducere a publicat câțiva ani mai târziu P. Constantinescu ; cf. revista *Lotus*, citată mai sus.

I.

Blind cîntăreț de forme-noite,
Venerea blîndă, nudele grații,
Veniiu spre țărmul de lungi dezolații
Cu tristele-ți urme întipărite.

Iată și cîmpii unde pîndește
Balta-negrită-n solul avar :
Ciobanul calmuc, aspru, murdar,
Între pruni slabi turma-și păzește.

Adesea stînd pe ultimul mal,
Priveam adîncul turbure-afund
Pe care-aleargă pînze fugare

Și-acolo, în mijloc de vînt și val,
Simțeam în aer zvonul profund
Al plînsului tău către Mare.

II.

Vuia iarna cruntă, nalte zăpezi
Peste cîmpia de trist îngheț ;
Tu, italianul cer parcă-l vezi,
Al veșnicei Rome zid măreț.

Visai în pustiu amicii iubiți
Și Fabia-ți rîde, mirezme în păr,
Dar viața se pierde acuma, știi,
Se pierde pe-ncetul avînt și-adevăr,

Unde-i bucuria ? Amicii tăi nu-s,
Amicii, dulce cuvînt
În zilele bune care s-au dus,

Și, singur acum, îndurerat,
Spre nouri, spre stînci și în vînt
Tu strigi, părăsitul, un vers dureros.

După cum rezultă din conținutul sonetelor, primul a fost scris sub impresia celei de-a doua vizite la Constanța, iar al doilea i-a fost inspirat de prima vizită, făcută „în toiul iernii“, așa cum o spune însuși Graf în însemnările sale autobiografice. Ceea ce interesează însă aici este valoarea lor documentară, ele fiind primele evocări în versuri făcute de un compatriot al lui Ovidiu. De aceea am considerat oportună reproducerea lor aici, în *Pontica*.

Arturo Graf a făcut cele două vizite la Constanța plecând de la Brăila, deci, se afla la o distanță relativ mică de Dobrogea. De aceea, consider cu atât mai mare meritul lui Ognibene, ziarist de la Aquila, oraș din Abruzzo, nu departe de Sulmona însăși, care vine direct din Italia în acest scop în prima jumătate a anului 1875. Dar, spre deosebire de Graf, Ognibene nu vizitează Constanța, ci țărmul nord-estic al Mării Negre, unde, potrivit unei tradiții destul de răspândite în acel timp, ar fi fost locul de exil al lui Ovidiu, adică vechiul Tomis.

Ognibene și-a publicat relatările privitoare la această călătorie în ziarul sulmonez *Gazzetta di Sulmona*¹².

Din relatările lui Ognibene reiese că vizita lui a fost serioasă și s-a întemeiat pe informații culese din cele mai variate surse, pe care el le-a reprodus ca atare, fără a putea formula vreo ipoteză nouă cu privire la localizarea vechiului Tomis. Consider, totuși, importantă, printre aceste relatări, reproducerea unei vechi povestiri, auzită — după spusele lui Ognibene — de la niște țărani. Potrivit povestirii acestora, în vremuri de demult ar fi venit în mijlocul lor de pe malurile Tibrului un om extraordinar. El manifesta pentru toți nevinovăția unui copil și bunătatea unui tată; adeseori suspina și vorbea cu sine însuși, iar când adresa vreun cuvânt cuiva din apropiere, mierea și nectarul i se scurgeau de pe buze.

Este adevărat că, în fond, Ognibene nu face altceva decât să reproducă, într-o formă prescurtată, o tradiție mai veche, despre care însă el nu avea de unde să știe că a mai fost publicată. Într-adevăr, ea a fost menționată și redată pe larg mai întâi de Costache Stamatii și de Mihail Kogălniceanu, cu care m-am ocupat mai pe larg în studiul meu *Ovidiu în România*¹³. Nou este în relatarea lui Ognibene amănuntul potrivit căruia, după povestirea aceluiași țărani, Ovidiu ar fi scris unele poeme în grai moldovenesc, dar acestea nu s-au găsit niciodată. Este semnificativă persistența multiseculară a unei tradiții izvorâte din imperfecțiunea cunoștințelor arheologice și istorice și întărită apoi de fantezia populară.

La mai puțin de un deceniu după vizita lui Ognibene, în toamna anului 1884 are loc călătoria lui Bruto Amante la Constanța. Dar condițiile în care acesta își face călătoria sînt cu mult deosebite.

În primul rînd, prin eliberarea Dobrogei de sub jugul otoman, în urma încheierii victorioase a războiului pentru independență din anii 1877—1878, au dispărut dificultățile unei astfel de călătorii, sporind, în schimb, posibilitățile de investigație la fața locului.

În al doilea rînd, monumentele arheologice și epigrafice scoase la lumină pe teritoriul și în împrejurimile orașului Constanța, mai ales cu ocazia punerii fundațiilor noilor construcții, au dus la concluzia pe care

¹² *Gazzetta di Sulmona*, II, 1875, nr. 25. Un rezumat al relatărilor lui Ognibene la Pansa, op. cit., p. 85.

¹³ *Ovidiu în România*, p. 360—363.

arheologul și numismatul Mihai Sutzu o anunța în anul 1881 lumii întregi : „Astăzi poziția orașului Tomis poate fi stabilită definitiv la Kùstenge“¹⁴.

În sfârșit, în al treilea rând, personalitatea însăși a lui Bruto Amante, activitatea sa publicistică, precum și relațiile de prietenie pe care le avea de mai înainte cu unii oameni de seamă din România au constituit tot atâtea condiții prielnice pentru călătoria lui. De aceea, înainte de a trece la amănunțele călătoriei propriu-zise și la știrile pe care ni le-a transmis, consider necesară o succintă prezentare a acestor condiții.

Fiu al unui înalt magistrat și distins filo-român, Bruto Amante a făcut studii juridice la Universitatea din Roma, apoi a funcționat ca secretar particular, urcând și alte trepte ierarhice, în diferite ministere, dar mai ales în acela al instrucțiunii publice¹⁵.

În anul 1870 Bruto Amante a fondat la Macerata, dimpreună cu tatăl său, revista *Confederazione Latina*, cu două obiective importante : apropierea dintre țările latine din Europa, pentru a face față preponderenței tot mai accentuate a panslavismului și pangermanismului, și cunoașterea mai de aproape a României și a locului pe care-l ocupa ea atunci în politica europeană. După trei ani, în 1873, publicația și-a încetat apariția, reapărînd de-abia în 1882 la Roma, contribuind, în continuare, la o mai bună cunoaștere a României de către italieni.

Este interesant de reținut pentru problema ce ne preocupă că într-unul din primele numere ale celei de a doua serii¹⁶ au apărut și unele știri despre orașul Constanța, precum și despre existența unor tradiții legate de numele lui Ovidiu ; acestea îi erau trimise lui Bruto Amante de un medic constănțean, Dr. Ioachim C. Drăgescu, cu care avea să întrețină relații de prietenie și corespondență pînă la sfîrșitul vieții.

Doctorul Drăgescu, „un distins scriitor, fierbinte filo-italian, cultivator al clasicilor latini“ — cum îl caracterizează Bruto Amante, era originar din Transilvania ; și-a început studiile la București, le-a continuat la Budapesta, de unde, persecutat fiind pentru ideile sale din romanul istoric *Nopti Carpatine*, se transferă la Universitatea din Viena. În curînd însă, este nevoit, din aceleași motive, să părăsească Austro-Ungaria și să-și continue studiile la Universitatea din Torino ; aici își ia doctoratul în medicină în anul 1871.

S-a întors în România, funcționînd mai întîi ca medic la Craiova, a participat ca voluntar la războiul pentru independență din 1877—1878, apoi, după terminarea războiului s-a transferat la Constanța. Aici a fost unul din inițiatorii ridicării monumentului lui Ovidiu, iar cu ocazia inau-

¹⁴ M. C. Sutz, *Coup d'oeil sur les monuments de la Dobroudja*, în *Revue Archéologique*, N. S., XXII, 1881, vol. 42, p. 297.

¹⁵ De aici, probabil, afirmația eronată a lui I. Pătrașcu, anume că Bruto Amante ar fi fost profesor (*Studii de lit. univ.* XII, 1968, p. 219) sau arheolog — cum afirmă în alt loc (a se vedea mai jos, nota 19).

¹⁶ Nr. 10 din 2 iunie 1882.

gurării lui a ținut la Cazinoul din Constanța o conferință publică despre viața și opera poetului, apărută curînd după aceea ¹⁷.

Informațiile, amintite mai sus, publicate de Dr. Drăgescu în *Confederazione Latina*, precum și vestea răspîndită în ultimele luni ale anului 1884 cu privire la apropiata inaugurare a monumentului lui Ovidiu, i-au „deșteptat“ lui Bruto Amante „dorința de a merge la fața locului pentru a lua cunoștință de documentele care pot să confirmeze ipoteza că actuala Constanța înlocuiește în adevăr antica Tomi și a cerceta cu deamănuntul dacă există tradițiuni și legende locale asupra mormîntului lui Ovidiu sau cel puțin asupra trecerii acestui poet pe un teritoriu tulburat în urma atîtor invasiuni“ ¹⁸.

Călătoria a avut loc cu trenul, via Viena-Budapesta-Belgrad-București-Giurgiu, apoi cu vaporul pînă la Cernavodă, iar de aici tot cu trenul pînă la Constanța. La București el a vizitat pe arheologul Gr. Tocilescu, pe atunci secretar general al Ministerului Instrucțiunii Publice, căruia avea să-i adreseze apoi o scrisoare de mulțumire după întoarcerea sa în Italia ¹⁹. La Constanța Bruto Amante a fost oaspele doctorului Drăgescu, care l-a însoțit peste tot, nu numai în oraș, dar și în excursiile făcute în împrejurimi / Însula lui Ovidiu, etc. /

Informațiile culese, precum și constatările pe care le-a făcut în timpul acestei vizite au fost publicate de Bruto Amante curînd după întoarcerea sa în Italia, sub titlul *Una visita a Kustendie sul Mar Nero / Antica Tomi* / ²⁰. În anul următor ele au apărut și în traducere românească ²¹. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1888, apare cartea *La Romania*, în care Bruto Amante reproduce, cu unele completări, și amintirile de călătorie legate de locul de exil al lui Ovidiu ²².

¹⁷ Dr. I. C. Drăgescu, *Publiu Ovidiu Nasone*, Constanța, 1887, 27 p. În nici un caz nu poate fi vorba de „un volum despre Ovidiu“, cum eronat afirmă I. Pătrașcu (*C. I. Drăgescu*, în *Ramuri*, VI, 1969, nr. 8, p. 16). Eronată este și afirmația că Drăgescu ar fi originar din Blaj: autorul face confuzie cu comuna Blăjel de lângă Medias.

Datele despre viața lui Drăgescu le datorez amabilității Prof. Valeriu Bologa, care mi-a pus la dispoziție textul dactilografiat al articolului lui G. Brătescu, *Un medic „oltean“ luptător pentru Unirea cea mare* (1969).

¹⁸ Bruto Amante, *Ovidiu în exil. Descoperire făcută în urma unei vizite la Constanța, antica Tomi*. Traducere din limba italiană de Clelia Bruzzesi. București, Socec, 1898, p. 34—35.

¹⁹ Textul original, însoțit de traducere, a fost publicat de I. Pătrașcu mai întîi în articolul *Doi prieteni: Bruto Amante și Gr. Tocilescu (Cu o scrisoare inedită)*, în *Studii Italiene*, IX, 1942, p. 169—174. Numai traducerea românească a scrisorii a apărut în articolul *Doi prieteni arheologi: Gr. Tocilescu și Bruto Amante*, în *Revista Muzeelor*, II, 1965, nr. 1, p. 91—92. Într-o „variantă“ mai recentă — sper să fie ultima! — din *Studii de literatură universală*, XII, 1968, p. 219—223, cu titlul *Profesorul Bruto Amante pe urmele exilatului de la Tomis*, autorul reproduce pur și simplu textul publicat în *Studii Italiene*. O adevărată acrobație bibliografică, dar mai ales o reproabilă tentativă de mistificare!

²⁰ *La Nuova Antologia* XIX, 1884, serie II, vol. XLVIII, p. 425—452.

²¹ Prima ed. a cărții citate la nota 18, apărută în 1885.

²² Pag. 243—294: cap. XVI—XVIII.

Din toate cele de mai sus se desprinde lîmpede constatarea că vizita lui Bruto Amante la Constanța a avut în realitate caracterul unei cercetări temeinice la fața locului. Mai mult încă, el a analizat critic și a combătut unele din numeroasele ipoteze formulate în cursul timpului cu privire la identificarea și localizarea vechiului oraș Tomis, oprindu-se în cele din urmă asupra Constanței²³. De asemenea, el se ocupă, în capitolul final, cu diferitele tradiții și legende locale legate de locul de exil al lui Ovidiu.

Rezultatele investigațiilor lui Bruto Amante constituie o confirmare neîndoielnică a localizării vechiului Tomis ; prin aceasta, el și-a cîștigat un loc de seamă printre cei care s-au ocupat cu o problemă, considerată, de atunci încoace, definitiv rezolvată, atît pentru arheologie, cît și pentru istoria literară. Iată de ce, în anii care au urmat, îndeosebi după inaugurarea monumentului lui Ovidiu, care a avut loc, după cum se știe, în vara anului 1887, caracterul unor astfel de vizite — și au fost în mare număr — făcute chiar și de italieni, s-a schimbat radical : Constanța reprezintă, indiscutabil, locul exilului, vechiul Tomis, iar monumentul simbolizează mormîntul marelui exilat.

VOYAGEURS ITALIENS SUR LES TRACES D'OVIDE A TOMI

Résumé

La profonde impression faite par l'exil d'Ovide à Tomi a été perpétuée le long des siècles par de nombreuses traditions, dont le berceau fut Sulmone, la patrie du poète. L'humaniste sulmonais Ercole Ciofano s'est préoccupé aussi de localiser l'ancienne ville de Tomi, en formulant l'une des nombreuses hypothèses qui ont circulé sur ce problème.

Nous n'avons pas d'informations antérieures au XVIIIe s. sur un voyage quelconque dans les localités considérées comme ayant été élevées sur l'emplacement de l'ancienne Tomi. Il paraît cependant que de telles ambitions étaient fréquentes parmi les compatriotes du poète. Ainsi, Panfilo Serafini, après une visite faite, vers 1840, aux ruines de la soi-disant „villa d'Ovide“, exprime son désir d'aller en pèlerinage au tombeau du poète, s'il pouvait savoir où il se trouve.

Selon les informations que nous possédons pour le moment, le premier Italien sur les traces d'Ovide serait Arturo Graf, qui a été deux fois à Constantza, en partant de Brăila, où il avait temporairement sa résidence. Comme témoignage de ces visites, on a conservé deux sonnets, intitulés *Ricordo di Tomi*, reproduits en original, aussi bien que dans la traduction de N. Iorga.

En 1875 le journaliste Ognibene d'Aquila visita le sud de la Bessarabie où, conformément à une autre tradition, aurait été le lieu d'exil d'Ovide. Des relations sur cette visite ont été publiées dans la *Gazetta di Sulmona*.

Bruto Amante visita, en 1884, Constantza, où il y avait des indices certains que se trouvait jadis l'ancienne Tomi. La personnalité du voyageur, ses relations amicales avec des gens de marque de Roumanie, aussi bien que les investigations

²³ A se vedea îndeosebi cap. III și IV din traducerea românească.

faites sur les lieux, prêtent à cette visite une importance toute spéciale. Le problème de localiser la vieille Tomi fut, de cette manière, définitivement résolue, tant pour l'archéologie, que pour l'histoire littéraire. Après qu'on ait élevé, en 1887, le monument d'Ovide, Constantza représente le lieu d'exil — la vieille Tomi — et le monument symbolise la tombe du grand exilé.

ITALIENISCHE REISENDE AUF OVIDS SPUREN IN TOMIS

Zusammenfassung

Der tiefe Eindruck, den die Verbannung Ovids nach Tomis erweckt hatte, hat sich durch zahlreiche Überlieferungen im Laufe der Jahrhunderte erhalten. Der Ausgangspunkt der Überlieferungen war Sulmo, die Heimat des Dichters. Ercole Ciofano, ein Humanist aus Sulmo hat sich auch mit der Lokalisierung der alten Stadt Tomis befaßt, und eine der zahlreichen Hypothesen aufgestellt, die diesbezüglich im Umlauf waren.

Über eine Reise die nach den Ortschaften unternommen worden sei, die an der Stelle des alten Tomis errichtet worden wären, besitzen wir keine früher als aus dem 18. Jh. datierte Nachricht. Es scheint aber, daß derartige Wünsche auch unter den Landsleuten des Poeten sehr häufig waren. So äußert zum Beispiel Panfilo Serafini, nach dem er im Jahre 1840 die Ruinen der sogenannten „Villa des Ovid“ besichtigt hatte, den Wunsch, das Grab des Poeten aufzusuchen, wenn er wüßte wo sich dieses befindet.

Gemäß den bisherigen Nachrichten ist der erste Italiener auf den Spuren des Ovidius Arturo Graf gewesen, der von Brăila aus, wo er seinen zeitweiligen Wohnsitz hatte, zweimal in Constanța war. Von diesen zwei Reisen geben zwei Sonette Zeugnis, die unter dem Titel *Ricordo di Tomi* bekannt sind und im Original und in der Übersetzung von N. Iorga veröffentlicht wurden.

Im Jahre 1875 macht der Journalist Ognibene aus Aquila eine Reise nach dem Süden Bassarabiens, wo gemäß einer anderen Überlieferung der Ort der Verbannung Ovids gewesen sei. Die Berichte über diese Reisen sind in *Gazzetta di Sulmona* veröffentlicht worden.

Bruto Amante besucht im Jahre 1884 Constanța, wo sichere Hinweise bestehen, daß sich das alte Tomis befunden habe. Die Persönlichkeit des Reisenden, seine Freundschaftsbeziehungen zu namhaften Persönlichkeiten aus Rumänien so wie die Forschungen an Ort und Stelle, verleihen dieser Reise eine besondere Bedeutung. Die Frage der Lokalisierung des alten Tomis wurde derart entgültig sowohl für die Archäologie als auch für die Literaturgeschichte gelöst. Nachdem das Denkmal im Jahre 1887 errichtet wurde, stellt Constanța den Verbannungsort, das alte Tomis, dar und das Denkmal versinnbildlicht das Grab des großen Poeten.

IOAN MICU

UN INTERPRET AL POETULUI OVIDIUS,
NICOLAE IORGA

Intr-o conferință despre Homer ținută la Vălenii de Munte, în cadrul Universității populare¹, Iorga face o afirmație de care se cuvine să ținem seama, deoarece este plină de înțelesuri : „(...) în ce privește traduceri, să nu vă lăsați înșelați de traduceri, mai ales de traduceri din Homer“². Făcea desigur această afirmație, gândindu-se la italianescul adagiu «traduttore — traditore», dar își uimea ascultătorii citindu-l — el, sexagenarul, căci avea pe atunci 63 de ani — versuri (un fragment impresionant de peste o sută de hexametri dactilici) traduși din *Iliada* lui Homer, la vârsta de numai 19 sau 20 de ani... În aceeași conferință, marele istoric mărturisea un lucru demn de reținut, întrucât constituie și azi, pentru noi, o sacră confesiune cu privire la un gând ce ar fi vrut să-l înfăptuiască, dar nu l-a putut înfăptui, și care se contura ca „una din intențiile (sale) de mai înaintată bătrînețe“³. Iorga plănuia o „antologie a traducerilor din poezii literaturii universale în această limbă a noastră“ și afirma cu orgoliu : „Noi, șirul de generații românești care se strecoară de la renașterea noastră intelectuală pînă acum, am tradus foarte mult, și deseori foarte bine“⁴. Răsucind firul unor gânduri pentru care însă Parcele neîndurătoare nu aveau să-i dea răgazul cuvenit, le comunica ascultătorilor săi văleni intenția să reia *Istoria literaturilor romanice* în trei volume⁵, la care să adauge și literatura antică, greacă și latină, de care, se destăinuia el, „în toată tinerețea mea m-am ocupat, ca fiind baza însăși a studiilor mele, care puteam să redactez latinește și

¹ N. Iorga, *Despre Homer* — conferință — Vălenii de Munte, Așezămîntul tipografic „Datina românească“ 1935.

² *Ibidem*, p. 2.

³ *Ibidem*, p. 18.

⁴ *Ibidem*, p. 6.

⁵ Cele trei volume au apărut, în anii din urmă, în Editura pentru literatura universală : Nicolae Iorga, *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*. Ediție îngrijită, note și prefață de Alexandru Duțu. Vol. I Evul Mediu. Vol. II Epoca modernă (pînă la 1600). Vol. III Epoca modernă (de la 1600 pînă în zilele noastre). București, 1968.

grecește la 18 ani aproape cu aceeași ușurință ca într-o limbă modernă, căci așa se învăța în vremea mea“. Și concluedea în amintita conferință : „Ar fi pentru mine o mare mulțumire dacă aş putea reda în vreo zece volume *Istoria generală a tuturor literaturilor (...)*“⁶.

Slujitorul de o viață al muzei Clio a fost, — cum se vede, dintru început, și, în adîncul inimii sale, a rămas o viață întreagă — un filolog clasic. De aceea, filologia clasică și-l revendică, măcar pentru începuturi, dacă nu și pentru unele lucrări de mai tîrziu⁷, pe marele istoric, care, alături de Dimitrie Cantemir, — format și el la școala clasicității antice — a făcut ca numele românesc să strălucească, plin de faimă, ca și astăzi, departe mult dincolo de fruntariile țării.

În lucrările de tinerețe ale lui N. Iorga găsim principii de bază, care ne ajută la dezvoltarea integrală a ideilor sale de mai tîrziu, mai ales la limpezirea părerilor sale asupra moștenirii clasice, elemente care i-au fecundat gîndirea și l-au făcut, ulterior, să dezvolte păreri larg cuprinzătoare. Descoperirea unui Iorga umanist, — în sensul Renașterii, adică a unui destăinuitor al valorilor culturii clasice antice, în mod deosebit al celei elene, pentru contemporanii săi, precum și al legăturilor existente între operele culturii greco-romane și creațiile de mai tîrziu ale culturii italiene, franceze, engleze ori germane, ca și cele ale culturii noastre — înseamnă pentru noi o mîndrie și un succes : unul dintre tinerii de seamă ai țării, cu o excelentă pregătire în direcția culturii clasice antice, se afirma ca un cercetător de prestigiu al lumilor antice atît sub aspectul deslușirii evenimentelor istorice cît și al interpretării creațiilor rămase de la cei vechi. Avîntul cercetărilor sale din tinerețe pe un fâgaș pe care, la noi, se umblase doar cu călăuze străine, atestă, în tînarul Iorga, un deschizător de drumuri, pe care se vor avînta căutătorii noștri, de mai tîrziu, ai comorilor lumii antice.

Nenorocul culturii noastre, ca să mă exprim astfel, a fost însă că Iorga, care și-a închinat o bună parte din activitatea sa istoriei noastre literare, dînd acel compendiu de *Istorie a literaturii române*, retipărit în vremea din urmă în condiții optime⁸ (unul asemenea n-a mai dat decît G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă la zilele noastre*), nu a realizat, cum visa să facă, moartea năprasnică întrerupîndu-i firul vieții, o *istorie a literaturii elene și romane*, dublată de o antologie, care ar fi fost, prin apropierea ce le-ar fi făcut învățatul român între Antichitate și Modernitate, un prilej extraordinar de stabilire a unor limite și interferențe, la înălțimea posibilităților unui elenist și latinist de mare amploare, un monument inexcusable de cultură, la nivel european.

⁶ N. Iorga, *op. cit.*, sub nr. 1, p. 18.

⁷ Ne gîndim, în special, la : *Originalitatea lui Virgiliu* (1930) ; *Horățiu al Romei și al lumii* (1935).

⁸ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, vol. I și II. Ed. Did. și Ped., București, 1969.

De la Nicolae Iorga nu avem o traducere integrală a operelor din exil ale poetului Ovidius, lucru care ne întristează mult, deoarece, trecute pe sub ochii lui și prin felul său de a-i interpreta pe clasici, am fi avut în literatura noastră, cu timp înainte, o versiune pe care, în integralitate, avea să ne-o dea, peste ani, într-un volum de *Scrisori din exil*, profesorul Teodor Naum⁹.

Traducerile sale din exilatul Ovidius le-a cuprins neuitatul profesor al generației mele în opera sa de căpetenie : *Istoria românilor*¹⁰. Într-un capitol special, sub titlul *Lumea dunăreană în oglinda poezilor*¹¹, Iorga a încercat să închege o imagine a ținuturilor danubiene așa cum a găsit-o reflectată în operele unor poeți ca Vergilius, Horatius și Ovidius. În ce privește modul în care poetul mantovan oglindise, în operele sale, îndeosebi în *Georgice*, oameni și locuri dintre Dunăre și Mare, N. Iorga se ocupase deja în comunicarea *Originalitatea lui Virgiliu*¹², pe care o putem considera una din cele mai de seamă evocări, în limba noastră, a unui poet latin. „Lui Virgiliu, spunea Iorga în *Istoria românilor*, sprijinindu-se pe două citate, unul din *Georgice*, altul din *Eneida*, geții îi sînt un popor cunoscut, pe care cîntărețul descălecării lui Aeneas îi pune (...) lîngă bisalții și gelonii lui Herodot”¹³. „Și lui Horațiu îi era cunoscută această viață din părțile noastre, și el osebește bine între sciții care străbat cîmpiile și «geții înghețați» care lucrează cu anul ogoarele îndeobște”¹⁴.

Dar cele mai numeroase și variate aspecte ale lumii dunărene le află Iorga în oglinda exilatului tomitan. Marele istoric afirma cu bucuria unei bijuterii regăsite : „Dacă n-avem, cum se va spune, povestea războaielor lui Traian, atît de dorită, dar care n-ar fi avut varietatea isprăvilor galice ale lui Cesar (...), ni e păstrat însă norocul de a vedea descrise pentru vremurile lui August împrejurările din Scitia Minoră și din regiunile vecine, de cineva care, după Virgiliu, a fost desigur poetul cel mai fecund și cel mai iubit al Romei în momentul cînd imperiul se strecura pe urmele cumplitelor războaie civile...”.

Citind această parte a istoriei lui Iorga, nu poți să nu relevi ce uimitor de frumoasă este împletirea, într-o fluentă epică plină de măiestrie și în tablouri de viață dunăreană și pontică, a unor versuri care, folosind un ritm ce vrea să transcrie într-un mod mai adecvat nouă distihul ovidian, izbutesc, de cele mai multe ori, nu să țină pasul perfecțiunii versurilor exilatului latin, ci să le păstreze atmosfera patetică. Desigur, nu putem vorbi de o perfecțiune a versiunii date de N. Iorga, fiindcă deseori aceste versuri fac impresia că au fost traduse în același tempo cu

⁹ Publius Ovidius Naso, *Scrisori din exil*, în românește de Teodor Naum. Studiu introductiv și comentarii de N. Lascu. ESPLA (1957).

¹⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I, partea II, *Sigiliul Romei*, București, 1936 ; ne referim la cap. VI.

¹¹ *Ibidem*, p. 65—84.

¹² Comunicare comemorativă făcută în ședința Academiei Române de la 24 mai 1930, republicată în vol. N. Iorga, *Pagini alese*, 2, Ed. p. lit. 1965, pp. 151—164.

¹³ N. Iorga, *Istoria românilor*, p. 65.

¹⁴ *Ibidem*, p. 65.

lectura, că au fost transcrise aproape sub dicteul inspirației, deci fără reveniri, fără ajustări și fără alte armonizări de ritm. Dar tocmai această curgere de izvor natural, iar nu de perfecțiune metronomică, le dă versurilor lui Ovidius în tălmăcirea lui Iorga o forță deosebită, le despoaie de orice aparat retoric evident în original și le lasă să apară atît ca documente obiective de viață umană cît și ca mărturii sfișietoare ale unei inimi mîhnite care dezvăluie cu sinceritate suferințele unui om.

Procedeul acesta de îmbinare mozaicată a comentariului cu versuri înglobate în textul explicativ, Iorga l-a luat, dacă e să urmărim filiera procedeeului folosit, de la Odobescu, care a folosit cu măiestrie o asemenea textură, ca, spre exemplu, în prezentarea așa-numitei *Nunți aldo-brandine* (din *Istoria arheologiei*), unde scenele de măritiș ale frescei respective sînt comentate prin intermediul unor cîrmepeie, prelucrate în mod creator, din poezii Catullus și Statius. Ca și la Odobescu, această îmbinare sau împletire de comentariu și ilustrare în versuri devine la Iorga un model de re-creare într-o limbă modernă a unor texte clasice, încununînd cu laurii succesului un asemenea procedeu. Sînt, la Iorga, asemenea pagini, din care transcriu cu drag un fragment, pentru elocvența argumentării : „O țară de îngheț ; cu piciorul se trec riurile, marea însăși e prinsă de ger ; lacurile încremenite lasă abia să se strecoare puțină apă. E patria însăși a Crivățului, statornic aici, Notul de miazăzi viind rar și slab. Sus, stelele clare, carul cel mare pîrînd că reproduce pe acela al sarmatului. Și Stixul, dacă este chiar, și ce este și mai în fund decît dînsul, l-ar primi el mai curînd decît astfel de țărături. Ce-l îngrozește pe omul deprins cu dulcea Mare Tireniană (adică : pe Ovidius, n.n.) e asprimea acestor locuri cu lungă și aprigă iarnă : „Unde te uiți nu e decît mare și aer, / valuri umflate într-unul, nori ce-amenință înaltul, / la mijloc vîrtejul grozav de vînturi se zbate / și valul nu știe de cine s-asculte mai bine, / acum un crivăț geros s-aruncă din nordul cel sec, / acuma-mpotrivă-i aleargă și Notus vrăjmașu-i“.¹⁵

E lipsă de vegetație : nici arbori pe cîmp, nici vița de vie ; tot ce e legat de Italia lui iubită :

Procul a Getico litore vitis abest ;
*Procul a Geticis finibus arbor abest“*¹⁶

Iorga a adoptat un sistem de traducere, am spune, personal, în versuri albe, nemaiîncercat la noi, încercat la francezi, în acel timp, de un emerit traducător al lui Ovidius : *Émile Ripert*, autorul unei alese opere despre Ovidius¹⁷, precum și al unei traduceri a poemelor din exil¹⁸. În traducere, afirmă Ripert, „numai păstrarea ritmului importă, cînd

¹⁵ *Tristia*, I, 2, 23—28.

¹⁶ *Tristia*, III, 12, vers. 14 și 16 ; de la începutul fiecăruia dintre versurile citate, ambele pentametre, Iorga a omis conjuncția *nam*.

¹⁷ *Émile Ripert, Ovide, poète de l'amour, des dieux et de l'exil*, A. Colin. (1937).

¹⁸ *Ovide. Les Tristes — les Pontiques — Ibis — le Noyer — Halieutiques*. Libr. Garnier Frères, Paris, 1937.

e vorba de versuri latine¹⁹. Ștefan Bezdechi, erudit magistrul al Universității clujene și eminent traducător al scrisorilor ovidiene, în-tărea, cu bogata sa experiență de interpret de versuri latinești și gre-cești, cele spuse de savantul francez : „Ritmul e lucrul esențial în poezie, orice ni s-ar spune“²⁰.

La noi, tradiția tălmăcirilor din Ovidius în versuri albe, dar care păstrează un ritm înrudit cu al originalului, este legată de numele lui B. P. Hașdeu și Șt. G. Virgolici. De la ei avem traducerea citorva elegii, remarcabile prin valoarea lor literară, în care se păstra fizionomia distihului elegiac prin alternarea versurilor de 14 și 13 silabe²¹. Pe aceeași linie s-a situat și Teodor Naum, cel care a dat pentru întâia oară, în limba noastră, o traducere integrală a celor două opere din exil ale poetului, *Tristele* și *Ponticele*²². N. Iorga mergea, prin urmare, în realizarea interpretărilor sale din Ovidius, pe un drum deja deschis de doi dintre sprijinatorii săi din epoca strălucitelor studii unversitare, Hașdeu și Virgolici, amândoi, cum arătam mai sus, valoroși tălmăcitori de elegii ovidiene²³. Pentru a transpune distihul elegiac al sulmonezului în românește, Hașdeu recursese la versul iambic de 14 silabe, un vers vioi, colorat și pitoresc, care dă oarecare distincțiune²⁴, iar Virgolici se folosise, pentru a reda același distih, de perechi de versuri inegale, al doilea vers, cel corespunzător pentametrelui, terminînd cu o pauză scoasă în relief printr-un iamb energic²⁵.

Versul folosit de Iorga în traducerea cu care ilustrează documentativ textul istoric, are o anumită fluentă, o curgere al cărei ritm este, fără îndoială, rezultatul unei adaptări a hexametrelor și pentametrelor lui Ovidius la o formă originală de vers care oscilează între dactili și iambi, mai aproape uneori de o proză ritmată și cu clauzule, într-o perfectă relație cu fluenta perioadelor caracteristice narațiunii istorice, prin intermediul căreia se comunică date referitoare la oameni și locuri acoperite, ca de un zaimf, în negura timpurilor trecute.

O ilustrare a distihului elegiac adaptat de Iorga nevoii de încadrare a versului în țesătura prozei istorice pot fi următoarele stihuri în care poetul tomitan face un portret, viguros creionat și în traducerea lui Iorga, al locuitorilor din cetatea de exil :

„De cauți la oameni, abia de se poate — acest nume a-l da. / Mai cruzi decît lupii ei sînt în barbara pornire a lor ; / de lege nu știu, și dreptatea se pleacă puterii brutale. / Și dreptul, supt arme de luptă învins,

¹⁹ Citat după Ștefan Bezdechi, *Ultimii ani ai lui Ovidiu*, p. XXXVIII, în vol. *Tristia*, Cartea românească, Cluj (f.a.).

²⁰ *Ibidem*, loco citato.

²¹ Citat și mai sus, sub nr. 9.

²² N. Lascu, *Cel dintîi cîntăreț al meleagurilor noastre*, studiu publicat ca introducere la vol. deja amintit sub nr. 9.

²³ Barbu Teodorescu, *Introducere* (vezi p. XI) la vol. I și II, N. Iorga, *Pagini de tinerețe*, EPL, 1968.

²⁴, ²⁵ Șt. Bezdechi, *op. cit.*, p. XLI.

zace-ntr-una. / Abia frigul aspru-l răzbesc cu piei și largi brace, / grozavele fețe-s închise de coama rămasă netunsă. / Puțin mai păstrează un sunet din limba elenă, și-aceasta e getă acuma prin sonul cel barbar din ea. / Cu greu se găsește-n mulțimea aceasta un om / să poată rosti oricare cuvânt în limba latină. / Și eu, eu, romanul poet, iartă, Muzo, / silit sînt ades a grăi ca sarmații. / O, da, mi-e rușine s-o spun : vremea lungă / mă face cuvinte latine că-n minte nu-mi vin...“²⁶.

Imaginea locuitorului din Tomis și a mediului de viață o continuă Ovidius într-o altă elegie²⁷ din care Iorga a desprins următorul fragment :

„Nu-i carte pe-aice, nu-i nimeni să poat’asculta, / nici om să-nțeleagă cuvîntul ce-l spun ce înseamnă ; / sînt locuri barbare cu totul : sălbatece glasuri / și e pretutindeni temutul cuvînt get aice. / Îmi pare adesea că limba latină uitat-am eu însumi / și-n loc știu și getic, sarmatic să spun...“.

Unele momente din viața cetății Tomis, în care sînt neconținute incursiunile, asemuite de Iorga cu cele ale tătarilor, sînt înfățișate într-un colorit atît de sumbru, încît și azi impresionează profund, și în mod deosebit, așa cum apar ele în transcrierea făcută în românește de istoricul nostru :

„În juru-mi oștiri fără număr, vestesc a război, / aceia ce viața s-o ducă nu pot fără pradă, / nimic nu e-n preajma mea sigur : abia o movilă / se apără-n ziduri puține și-a locului porții : / Cînd gîndul nu-ți este la ei, vin ca păsări / vrăjmașii, și prada, abia ai văzut-o, și-o duc. / Adesea-ntre ziduri prin porțile-nchise / săgeți de la dînșii culegem prin străzile noastre. / Abia se găsește în jurul cetății un om să lucreze / ogorul, și-acela e veșnic cu mîna pe armă, / păstorul ce cîntă din fluier se află supt coif / și oile frică nu au despre lupi, ci de oaste ; / abia prin castelul de-aici ne-apărăm / și chiar înlăuntru, cu greci împreună, ne sperie barbari, / căci nu-i osebire-n cuprinsul de ziduri de dînșii. / Și locul ce-l țin e mai larg decît cellalt, / și, chiar dacă teamă nu-ți este de dînșii, ți-i scîrbă / de piei și de tîmple cuprinse în pletele lungi. / Acei ce se spune că sînt mlădiță grecească / în loc de veșmintul de-acasă cer persice brace / și limba o iau de la ceia cu care duc viața-mpreună, / iar eu doar prin semne mă pot înțelege cu dînșii ; / și astfel, cum nu pot cuvinte cu dînșii să schimb, / ca barbar în țară străină, ei rîd de latina-mi / și pot despre mine să rîdă de față în voie / și poate-mi aruncă în față exilul ce-l sufăr“²⁸.

Trecerea de la una la cealaltă operă din exil, de la *Tristia* la *Pontica*, este frecventă în urmărirea cîte unui aspect de viață ori peisaj scitic, motivul documentar fiind căutat de Iorga cu erudită cunoaș-

²⁶ *Tristia*, V, 7, 45—58.

²⁷ *Tristia*, V, 12, 53—58.

²⁸ *Tristia*, V, 10, 15—40.

tere a poemelor surghiunitului. Pământul tomitan, pe care Ovidius îl prezenta lipsit de roade în scrisorile sale pontice :

*Non ager hic pomum, non dulces educat uvas ;
Non salices ripa, robora monte virent*

sau mai departe :

*Quocumque adspicias, campi cultore carentes
Vastaque, quae nemo vindicet, arva iacent*²⁹

apar, în versiunea lui Iorga, într-o formă foarte apropiată de original :
„Ogor nu-i, nici roadă, nu cresc nici strugurii dulci, / nu-s sălcii pe maluri și nici nu-s pe munte păduri... / Oriunde te uiți e cîmpul lipsit de locuitori, / ogoarele-s întinse și nu-i nimeni pe ele...”

Pustietatea peisajului pontico-danubian este urmărită și în versurile din *Pontice* (III, 8), în care, la Ovidius, apare expresivul vers referitor la întinsele cîmpuri de pelin :

Tristia deformes pariunt absinthia campi

care, la Iorga, sună astfel : „Absintul cel trist umple cîmpul cel gol ce-a lui iarbă“, unde nereușită e numai folosirea repetată a articolului demonstrativ *cel*, dar unde completivul „cu-a lui iarbă“, inexistent la Ovidius, dă voiciune interpretativă și largă viziune peisajului dobrogean năpădit de tristeții pelini.

Nu-s izbutite, desigur, în totalitatea lor versurile traduse de Iorga, și totuși multe dintre ele merită să fie reținute. Astfel, scrisoarea în care Ovidius evocă iarna la Tomis și care a reținut atenția multora dintre traducătorii noștri, — cea mai reușită rămînînd, după părerea noastră, versiunea lui Hașdeu, pentru forța ei interpretativă — nu este însă de nesocotit nici varianta lui Iorga, din care ne mulțumim să redăm o frîntură elocventă : „Dar, cînd o tristă iarnă întinde-urite maluri³⁰ / și tot pământul este ca marmura de ger, / cînd crivățul sosește și iarna de la pol / și-atîta e puterea de vînt, încît aruncă / și turnuri și prin aer învirte coperișuri, / se apără cu blănuri și bratele cusute / abia, și din tot trupul doar fața lor o vezi. / Ades auzi cum sună de gheață părul lor / și scînteie de gerul din ea alba lor barbă“³¹.

De remarcat că, de multe ori, versurile nu sînt traduse în succesiune, ci pe sărite, Iorga urmărind numai ceea ce poetul roman prezenta cu valoare documentară și ocolind exagerările cu care exilatul își împănază textul. Aserțiunea, bunăoară, că în Pont : „Nici soarele, nici ploaia nu pot topi zăpada, / și crivățul o-ngheață : ea-n veci nu se mai ia ; / nu s-a topit cea veche și vine alta nouă / și-n multe părți rămîne omăt din

²⁹ *Pontica*, I, 3, 50—51 și 55—56.

³⁰ Versul în original e așa : *At cum tristis hiems squallentia protulit ora* = „Însă cînd iarna mîhnită și-arată hidoasa ei față“ (trad. Șt. Bezdechi). Se pare că Iorga l-a luat pe *ora* „fețe“ drept *oras* „maluri“.

³¹ *Tristia*, III, 10, 9—11 și 17—22.

„două ierni“³² — o imagine siberiană a Dobrogei — nu apare în traducerea lui Iorga, aceste versuri fiind lipsite de valoare documentară.

Un lucru pe care zadarnic am căuta să-l stabilim, dacă am voi să reconstituim schema metrică a versurilor traduse de Iorga, este fidelitatea păstrare a unui ritm în care traducătorul s-a angajat. Dacă uneori folosește iambii suitori, cum le spunea Eminescu, alteori Iorga se încumetă să dea o formă, ce-i aparține într-un fel, hexametrelui dactilic, dar la care schema prosodică nu este în totul respectată, ca, spre exemplu, în următoarele versuri :

„Atiția dintr-inșii de tine, frumoasa mea Romă, își rîd / și arme romane nu sînt pentru dînșii o teamă : / sînt siguri pe arcul ce poartă, pe tolbele pline, / pe calul ce poate cuprinde întinderi imense...“³³ La fel de manifestă e tratarea într-o manieră proprie a unor hexametri latini care, la Iorga, se înfățișează astfel : „Cînd eram tînăr, fugeam de-ale armelor jocuri, / și numai în șagă de ele m-atinsei atunci ; / acum, mai bătrîn, pun la coapsă un gladiu și scutul în stînga / și părul cărunț îl cuprinde azi coiful de luptă. / Cu grabă noi prindem, la strigăt, ce arme avem ; / el, dușmanul, are săgeți înmuiate-n venin dus cu dînsul / și zidu-l încearcă, suit pe un cal gîfiind. / Cum lupul cel lacom apucă o oaie rămasă afară / de țarc și și-o duce prin cîmp și pădure, / așa și barbarul, de află pe cîmp omul care / n-a stat să s-ascundă-n al porții cuprins, / și-l ia în robie cu lanțul de gît după dînsul, / ori cade ucis de veninul închis în săgeți...“³⁴

Ceea ce li se poate reproșa traducerilor lui Iorga este, de fapt, ritmul nu întotdeauna urmărit cu strictețe, ceea ce duce, e-adevărat, la o insatisfacție, dar frumusețea limbii folosite suplinește cu prisosință această carență, ritmul, încetinit un moment sau nerespectat în totul, fiind reluat, după un picior sau două metrice, cu o voiciune și o proșpețime demne de laudă.

În zugrăvirea felului de viață în exilul de la Tomis, Iorga preciza că Ovidius a continuat să fie, și aici, un roman : „Se înconjură (...) de amintirile neuitatei, dureros de doritei cetăți. În casa lui, pe care nicio dată n-o vom ști pe ce loc a fost, dar unde guvernul roman nu l-a lăsat să mucezească în sărăcie, este altarul împăratului, sînt chipurile soției și ale celor de aproape ; în zorii zilei de naștere a cezarului el serbează, aprinde tămîie înaintea chipurilor venerate sau iubite“³⁵... „Farmecul locurilor are însă tainele sale, de care nimeni nu poate scăpa. Pöetul roman ajunge astfel a cunoaște țara pe care n-a voit s-o iubească, ochii strălucitori de dor fiind veșnic întorși către Roma triumfurilor, adunărilor de intelectuali, prietenilor și stăpînului. Privirea-i merge însă departe împrejur...“³⁶ Și după ani, în sfîrșit, le va spune

³² *Ibidem*, vers. 13—16 (trad. Teodor Naum).

³³ *Pontica*, I, 2, 83—86.

³⁴ *Tristia*, IV, 1, 71—84.

³⁵ N. Iorga, *op. cit.*, sub nr. 10, p. 72—73.

³⁶ *Ibidem*, p. 73.

„acestor buni negustori și corăbieri că, urînd locurile lor, adesea criticate și de dinșii, el le iubește...”³⁷ Concilierea între poetul din Sulmona, „cea cu fîntîni de gheață”,³⁸ și viața tomitană, detestată de poet în primii ani de exil, este magistral pictată de Iorga : „Ireconciliabilul, hrănit de zadarnice speranțe în al șaselea an de exil, ajungea însă la o împăcare cu geții înșiși. A mers pînă acolo încît, învățînd aspra limbă a barbarilor, a scris o carte în limba getică (...), întrebunțînd chiar măsura poetică a unei limbi care-și avea deci structura într-o civilizație începătoare și putea să se supuie ritmurilor latine...”³⁹.

În această parte finală, țin să amintesc, ca un pios omagiu, cuvintele unui alt interpret al lui Ovidius, eruditul filolog clasic Ștefan Bezdechi, singurul dintre români care, de la Miron Costin, acesta fiind „cel dintîi, traducător și imitator român din poetul de la Sulmona”⁴⁰, s-a încumetat să-l transpună pe Ovidius în românește, din nefericire doar *Tristia*, respectînd metrul original. Neuitatul om de știință spunea așa : „Lucrul de căpetenie e să respecti și să redai, pe cît posibil, în traducere, atmosfera și coloritul relativ al stilului din original”⁴¹.

E tocmai ce a izbutit să facă N. Iorga.

UN INTERPRÊTE DU POÈTE OVIDIUS : NICOLAE IORGA

Résumé

Notre grand historien Nicolae Iorga — il y a juste cent ans depuis sa naissance (1871—1940) — a été en même temps un excellent philologue classique. Comme preuve — ses travaux de jeunesse dans ce domaine et ses préoccupations ultérieures pour une histoire de la littérature hellène et romaine, accompagnée d'une anthologie, ainsi que ses traductions — conservées, il est vrai, par fragments seulement — des oeuvres des poètes classiques, Homer, Virgile, Ovide. Pour l'exilé de Tomi, outre une pièce à sujet ovidien, nous possédons de Iorga, intégrée dans son oeuvre fondamentale, *Histoire des Roumains* (Ier vol., IIe partie, le Sceau de Rome, Bucarest, 1936, chapitre *Le Monde danubien reflété par les poètes*) la traduction de nombreux fragments de *Tristia* et de *Pontica*, dont l'auteur de la présente note s'occupe, non seulement sous le rapport de leur valeur documentaire — une série d'informations sur les gens et le territoire compris entre le Danube et la Mer Noire — mais aussi bien sur leur réalisation artistique en roumain. En parlant de leurs qualités, il manifeste son regret que la littérature roumaine n'ait pas hérité du grand historien, quelques décennies plutôt, une version intégrale des oeuvres écrites en exil par le poète Ovide.

³⁷ *Ibidem*, p. 75.

³⁸ *Tristia*, IV, 10, 3 : *gelidis uberrimus undis* „cea cu fîntîni de gheață” (trad. Teodor Naum).

³⁹ N. Iorga, *op. cit.*, sub nr. 10, p. 77.

⁴⁰ N. Lascu, *Ovidiu în România*, (cap. II *Ovidiu în opera la Miron Costin*) în vol. *Publius Ovidius Naso* editat cu prilejul bimilenariului morții poetului (1957) de Academia R.S.R.

⁴¹ Ștefan Bezdechi, *op. cit.*, p. XXXVI.

EIN INTERPRET DES POETEN OVID : NICOLAE IORGA

Zusammenfassung

Der große rumänische Historiker Nicolae Iorga, dessen Geburtstag sich bereits zum hundertsten Male jährte (1871—1940), war auch ein ausgezeichneter klassischer Philologe; seine Jugendarbeiten auf diesem Gebiet so wie seine späteren Bemühungen um eine Geschichte der griechischen und der römischen Literatur, so wie um eine Anthologie, ferner die hinterbliebenen Übersetzungen, wenn auch nur von einigen Fragmenten der Klassischen Dichter Homer, Vergil, Ovid, bestätigen diese Behauptung. Von Ovid hinterließ Iorga außer einem Schauspiel, in dem der Verbannte von Tomis die Hauptperson ist, die Übersetzung zahlreicher Fragmente aus den *Tristia* und aus den *Briefen vom Pontus*, die in sein Hauptwerk *Istoria românilor* (Die Geschichte der Rumänen) eingearbeitet sind (I. Bd., 2. Teil, *Sigiliul Romei* (Der Siegel Roms), Bukarest, 1936, Kap. Die Welt am Donaustrom im Spiegel der Poeten). Mit diesen Fragmenten befaßt sich der Verfasser vorliegender Studie sowohl vom Standpunkt des dokumentarischen Wertes aus betrachtet, — eine Reihe von Informationen enthalten sie über die Menschen und Gebiete zwischen Donau und dem Schwarzen Meer —, als auch der künstlerischen Gestaltung in der rumänischen Sprache. Der Verfasser zeigt ihren Wert auf und bedauert es für die rumänische Literatur, vor Jahrzehnten kein größeres Erbe, keine Gesamtausgabe der in der Verbannung geschriebenen Werke des großen Poeten Ovid in Iorgas Übertragung übernommen zu haben.

R. OCHEȘEANU și GH. PAPUC

MONEDE GRECEȘTI, ROMANE ȘI BIZANTINE, DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

I

Dacă raportăm descoperirile monetare din Scythia Minor la informațiile publicate, acestea din urmă sînt relativ puține, cu toate eforturile cercetătorilor din ultimile decenii. La această stare de lucruri a contribuit și raritatea publicării monedelor descoperite în Dobrogea și păstrate în colecțiile Muzeului de arheologie Constanța.

Nădăjduim să suplinim această lipsă, pînă la o viitoare publicare a colecțiilor, prin apariția periodică a unei cronici care să cuprindă monedele descoperite în Dobrogea și care se păstrează în cabinetul constățean.

Datorită numărului mare de monede antice și bizantine, ce vin să mărească patrimoniul numismatic al muzeului constățean, vom publica cu prioritate acele monede pentru care condițiile de descoperire ne sînt cunoscute. Materialul numismatic va fi organizat în trei grupe, în prima grupă vor intra monedele grecești, inclusiv cele vest-pontice, a doua grupă va cuprinde monedele romane, iar a treia grupă monedele bizantine.

După ce vom indica localitatea, materialul monetar va fi prezentat în cadrul punctelor în care s-a făcut descoperirea, urmat apoi de descrierea condițiilor de descoperire. La fiecare monedă vom da toate datele tehnice uzuale, inclusiv gradul de tocire, iar cînd condițiile de conservare permit determinarea, vom indica și numărul din catalogul de referință. Numerele de inventar ce însoțesc monedele prezentate sînt provizorii și se referă la registrul de creștere a colecțiilor.

Pentru o mai lesnicioasă utilizare a informațiilor, fiecare cronică va fi însoțită și de două indexuri, primul pentru împărați și membrii familiilor domnitoare, iar cel de al doilea va cuprinde cetățile emitente precum și monetăriile romane și bizantine. Vom adăuga, în măsura posibilităților, o hartă a Dobrogei, pe care vom cartă descoperirile, precum și planșe cu fotografiile monedelor prezentate, îndeobște mai elocvente decît orice descriere.

În speranța că această cronică va deveni un instrument de lucru curent pentru colecțiile constățene, numerele curente vor fi date de la 1 la infinit.

Pentru monedele grecești determinările au fost făcute de Gheorghe Papuc, iar pentru monedele romane și bizantine, de Radu Ocheșeanu.

Nădăjduim ca observațiile și criticile colegilor cu o îndelungată experiență numismatică să ne ajute pe viitor la o substanțială îmbunătățire a acestei cronici.

I.

MONEDE GRECEȘTI

ADAMCLISI

Cetate

Moneda a fost găsită în campania 1970 în sectorul C. I., secțiunea 3.

*¹ *Marcianopolis : Elagabal.*

AE. ↑ . 2,70 g. 18 mm. Netocită.

Pick, 914. Inv. 14.

Necropolă

În primăvara anului 1970, în timpul lucrărilor pentru repararea casei cetății, s-a săpat în curtea acesteia o groapă pentru var. Groapa a afectat un mormânt de înhumație din sec. III e.n. În cursul săpăturilor de salvare, s-a descoperit în inventarul mormântului și o monedă, depusă în gura defunctei ca obol lui Charon.

*² *Marcianopolis : Elagabal.*

AE. √ . 2,04 g. 16,7 mm. Tocită

Pick, 934. Inv. 42.

Sat

Cetățeanul Constantin Lomnaru a cules în anii 1970—71, mai multe monede grecești și romane din raza satului. Monedele au fost donate de descoperitor Muzeului de arheologie Constanța. Din cele două monede grecești pe care le prezentăm aici, prima a fost găsită lângă cișmeaua satului, iar cea de a doua într-un loc neprecizat, dar pe teritoriul comunei.

*³ *Nicopolis : Septimius Sever.*

AE. √ . 3,46 g. 16 mm. Tocită.

Pick, 1358. Inv. 64.

*⁴ *Av. AVKΛC/CEVHPOC.* Cap laur. spre dr.

Rv. NIKOΠO.../ΠPOC IC. Tyche stînd spre st., ține în mîna dr. o pateră și în st. cornul abundenței.

AE. ↗ . 2,40 g. 16 mm. Tocită.

Pick. — Inv. 65.

CONSTANȚA

Necropolă

Într-un mormînt, (M. 3) cercetat în 1969, în timpul unor lucrări edilitare la șoseaua Portului, s-a aflat în inventar și o monedă tomitană.

*⁵ *Tomis : Geta.*

AE. ↑ . 3,26 g. 18,3 mm. Netocită.

Pick — Regling, 3021. Inv. 20.

Portul nou

Pentru condițiile de descoperire vezi *infra*, II monede romane, Constanța, Portul nou.

*⁶ *Tomis* : *Caracalla*.

AE. √ . 9,48 g. 25,3 mm. Netocită.
Pick — Regling, 2908. Inv. 2483.

MANGALIA-NEPTUN

În anul 1966, în cursul săpăturilor de salvare în stațiunea Neptun, C. Iconomu a găsit această monedă.

*⁷ *Callatis* : *Septimius Sever*.

Av. ΑΥΤ Κ Λ ΣΕΠ / ΣΕΥΗΡΟΣ ΠΕΡ / Τ . Cap laur. spre dr.

Rv. ΚΑΛΛΑ / ΤΙΑΝΩΝΩ Sarpis cu calathos, așezat pe tron, spre st., ține în mîna dr. un vas și cu st. se sprijină de un sceptru ; în cîmp interior st. sus €

AE. ↓ . 10,13 g. 26,5 mm. Puțin tocită.
Pick —. Inv. 66 a.

MANGALIA

Str. Ștefan cel Mare.

În cursul săpăturilor de salvare din 1966, efectuate de C. Iconomu pe str. Ștefan cel Mare, s-au descoperit mai multe monede grecești de epocă elenistică și romană. Starea de conservare precară nu ne-au permis să identificăm deocamdată decît exemplarele pe care le descriem mai jos.

*⁸ *Tomis* : *Maximus*.

AE. ↑ . 11,28 g. 25,7 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, 3329. Inv. 66 b.

*⁹ *Callatis* : *Gordian*.

AE. ↓ . 10,07 g. 28,4 mm. Tocită.
Pick, 345. Inv. 66 c.

¹⁰ *Callatis* : *Philippus I*.

Av. ΒΑΣ / ΦΙΛΙΠΠ.... . Bust laur., drap. spre dr.

Rv. ΙΑΝΩΝ . Bonus Eventus stînd pe un altar, ține în mîna dr. un vas și în st. o ramură de măslin.

AE. √ . 7,45 g. 25,8 mm. Deteriorată, puțin lizibilă.
Pick, 358 var. Inv. 66 d.

*¹¹ *Callatis* : *Philippus II*.

AE. ↑ . 11,47 g. 25,5 mm. Puțin tocită.
Pick, 367. Inv. 66 e.

Port

În timpul efectuării unui dragaj în 1971, s-au găsit două monede, donate apoi Muzeului conștanțean de căpitanul de rangul I Ilincuț Ion.

¹² *Callatis* : *Caracalla*.

AE. ↓ . 13,31 g. 27,2 mm. Tocită.
Pick, 317. Inv. 40 b.

- * 13 *Tomis: Gordian.*
 AE. ↓ . 12,38 g. 26,3 mm. Tocită.
 Pick — Regling, 3401. Inv. 40 a.

Zidul de incintă

În luna februarie 1971 s-a dezafectat pentru lucrări de caracter edilitar, pe o lățime de 2 m, zidul de incintă din partea de sud a cetății romane. În mortarul zidului s-a descoperit și moneda pe care o prezentăm.

- * 14 *Callatis: Otacilla.*
 AE. √. 8,67 g. 23 mm. Puțin tocită.
 Pick, 364. Inv. 67.

DOBROGEA

O monedă istrieană, de epocă autonomă, a fost donată muzeului din Constanța de cetățeanul Epureanu Ion din Adamclisi. Donatorul a declarat că moneda o are de la tatăl său și că în nici un caz nu a fost găsită în raza comunei.

- * 15 *Histria, ep. autonomă.*
 AR. 5,53 g. 17,2 mm. Puțin tocită.
 V. Canarache. Pontice I, p. 123, nr. 211. Inv. 12.

Din colecția M. Liculescu (Medgidia) provine și o monedă tomitană achiziționată pentru muzeu.

- * 16 *Tomis.*
 AE. ↑ . 1,68 g. 13 mm. Tocită.
 Pick — Regling, 2531. Inv. 34 c.

II.

MONEDE ROMANE

ADAMCLISI

Cetate

Moneda a fost descoperită în sectorul C, secțiunea 6, în campania 1969.

- * 17 *Theodosius.*
 AE. ↑ . 4,70 g. 21 mm. Netocită.
 LRBC, II, 2165. Anii 383—392. Inv. 56.

$\frac{71}{CONA}$

În campania 1970 în zona extramurană, sector C I, secțiunea 4 a fost aflată o monedă de la Constantin II.

- * 18 *Constantin II.*
 AE. ↓ . 2,06 g. 17 mm. Puțin tocită.
 LRBC, I, 841. Anii 330—335. Inv. 13.

$\frac{\text{SMTSB}}{\text{SMTSB}}$

Din sectorul C provin trei monede, aflate în secțiunile săpate de conf. univ. N. Gostar în anul 1969.

- * 19 *Constantin I.*
 AE. ↓ . 3,05 g. 18 mm. Puțin tocită
 LRBC, I, 1158. Anii 324—330. Inv. 44 d.

$\frac{\text{SMKB}}{\text{SMKB}}$

- * 20 *Constantius II.*
 AE. ↓ . 1,75 g. 15 mm. Tocită.
 Tip SPES REIPUBLICAE. Anii 355—361. Inv. 44 b.

- ²¹ AE. ↓ . 2 g. 12 mm. Tocită de o îndelungată circulație.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH 3). Anii 346—361. Inv. 44 c.

Basilica coemeterialis

Moneda a fost găsită de C. Lomnaru în 1970 în interiorul basilicii.

- ²² *Constantius II.*

AE. ↑ . 2,20 g. 16,5 mm. Tocită
LRBC, II, 2496 sau 2498. Anii 351—361. Inv. 63.

SMKE

Paznicul D. Mocanu a predat muzeului în 1971 o monedă găsită în aceeași zonă.

- ²³ *Julian II.*

AE. ↓ . 1,68 g. 15 mm. Tocită
LRBC, II, 2050—51. Anii 355—361. Inv. 17.

$\frac{*M \cdot I}{CON?}$

Platoul din fața porții de est a cetății.

Monedele au fost găsite la date diferite în anul 1970.

- ²⁴ *Constantius II.*

AE. ↘ . 1,37 g. 15 mm. Tocită
Tip SPES REI-PUBLICAE. Anii 355—361. Inv. 6.

- ²⁵ *Leo I.*

AE. ↓ . 0,90 g. 10,5 mm. Rv. foarte șters din batere.
LRBC, II, 2272—2275. Anii 457—474. Inv. 58.

Sat

În 1969 a fost găsită pe valea Urлуiei la sud de cetate o monedă constantiniană.

- *²⁶ *Constantinopolis.*

AE. ↑ . 1,97 g. 18,5 mm. Netocită.
LRBC, I, 923. Anii 330—335. Inv. 27.

$\frac{\cdot}{\cdot SMHA}$

BAIA

În 1952 au fost găsite două monede de sec. IV e.n. în împrejurimile ? comunci Baia.

- ²⁷ *Constantin I.*

AE. ↓ . 2,52 g. 18 mm. Tocită.
LRBC, I, 1117. Anii 330—335. Inv. 25 a.

SMN ?

- ²⁸ *Constantius II.*

AE. ↓ . 4,62 g. b. 19 mm. Tocită.
LRBC, II, 2035. Anii 351—354. Inv. 25 b.

$\frac{BX \cdot I}{CO[NS]?}$

CONSTANȚA

Portul nou.

Moneda pontică (vezi *supra* nr. 6) și cele 16 monede romane pe care le publicăm mai jos, au fost scoase de dragă în timpul lucrărilor de întreținere a portului nou Constanța. Din informațiile pe care le-am obținut de la descoperitor draga a scos un număr mult mai mare de monede și podoabe, care însă s-au ră-

pîndit imediat după descoperire. Considerăm că nu ne aflăm în prezența unui tezaur antic, deoarece printre monedele scoase de dragă și oferite spre achiziție se aflau și multe monede moderne. Cu siguranță că monedele au fost strînse pe o arie mai întinsă.

*⁹² *Iulia Domna.*

AR. ↑ . 2,81 g. 19 mm. Tocită.
BMC, 53. Roma. Anii 198—209. Inv. 2475.

*³⁰ *Probus.*

ANT. ↘ . 3,60 g. 22 mm. Puțin tocită.
Cohen², 153. RIC, 661, Siscia. Inv. 2484.

$\frac{|V|}{XXI}$

³¹ ANT. ↓ . 3,41 g. 21 mm. Puțin tocită.
Cohen², 407. RIC, 704. Siscia. Inv. 2487.

$\frac{|T|}{XXI}$

³² ANT. ↑ . 3,38 g. 20,5 mm. Puțin tocită.
Cohen², 401. RIC, 706. Siscia. Inv. 2485.

$\frac{|VI|}{XXI}$

³³ ANT. ↓ . 2,34 g. 21 mm. Tocită.
Cohen², 401. RIC, 706. Siscia. Inv. 2481.

$\frac{|I|}{XXI}$

*³⁴ ANT. ↓ . 3,61 g. 20 mm. Netocită.
Cohen², 417. RIC 713. Siscia. Inv. 2490.

$\frac{|V|}{XXI}$

³⁵ *Constantin I.*

AE. ↑ . 3,27 g. 19 mm. Netocită.
LRBC, I, 1172. Anii 324—330. Inv. 2488.

$\frac{| \cdot |}{SMK\Gamma}$

*³⁶ AE. ↖ . 3,12 g. 19 mm. Netocită.
LRBC, I, 883. Anii 324—330. Inv. 2474.

•SMHA•

*³⁷ AE. ↘ . 3,68 g. 18 mm. Netocită.
LRBC, I, 888. Anii 324—330. Inv. 2482.

•SMHΔ

³⁸ AE. ↘ . 1,83 g. 18 mm. Puțin tocită.
LRBC, I, 1005. Anii 330—335. Inv. 2476.

CONSH

³⁹ *Licinius.*

AE. ↓ . 3,13 g. 16,5 mm. Tocită.
RIC, 24. Anii 317—320. Inv. 2486.

$\frac{\text{☩}|A|}{SMN}$

*⁴⁰ *Crispus.*

AE. ↙ . 3,56 g. 19 mm. Netocită.
RIC, 181. Anii 321—324. Inv. 2480.

CONS

*⁴¹ *Constantius II.*

AE. ↘ . 2,46 g. 20 mm. Netocită.
LRBC, I, 1004. Anii 326—330. Inv. 2477.

$\frac{|S|}{CONS}$ *

⁴² AE. ↙ . 2,24 g. 17 mm. Netocită.
LRBC, I, 1007, Anii 330—335. Inv. 2479.

CONS ?

⁴³ AE. ↑ . 2,49 g. 18,5 mm. Netocită.
LRBC, I, 1168. Anii 324—330. Inv. 2489.

SMKA

* 44 *Roma.*

AE. ↓ . 1,97 g. 18 mm. Netocită.
LRBC, I, 750. Anii 330—335. Inv. 2478.

FRSIS

Bul. I. Gh. Duca.

Împreună cu alte trei monede de sec. IV e.n., ilizibile, a fost găsită și această piesă din pământul scos pentru săparea unui șanț de canalizare.

45 *Valens.*

AE. ↓ . 2,24 g. 16,5 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 2073. Anii 364—365. Inv. 23 a.

CONSA

Grădina cinemascop.

Moneda a fost găsită în 1970 în timpul excavațiilor pentru fundațiile noului cinemascop din Constanța.

46 *Constans.*

AE. ↓ . 1,54 g. 15 mm. Tocită.
Tip VOF-XX-MULT-XXX. Anii 341—346. Inv. 46 a.

Str. Costache Burcă.

Cele două monede de sec. IV e.n. au fost predate muzeului de cetățeanul Lazăr Sancu, care le-a găsit pe strada sus menționată în timpul unor lucrări edilitare.

47 *Constantius II.*

AE. ↓ . 1,37 g. 16 mm. Tocită, fragment.
LRBC, II, 1228. Anii 355—361. Inv. 19 b.

SMK 9

48 *Valens.*

AE. ↑ 2,21 g. 18 mm. Tocită.
Tip SECURITAS REIPUBLICAE. Anii 364—378. Inv. 19 a.

Școala profesională S.N.C.

Moneda a fost găsită de elevul Ivan Marin în curtea școlii.

49 *Constans.*

AE. ↓ . 1,35 g. 15 mm. Puțin tocită.
LRBC, I, 1056. Anii 337—341. Inv. 18.

CON[S] ?

Faleza port.

Moneda a fost donată în 1970 de un elev din Constanța.

* 50 *Licinius.*

AE. ↑ . 2,85 g. 20 mm. Puțin tocită.
RIC, 52. Anii 321—324. Inv. 49.

X
IIN
SMHA

Cartier Medeea.

Donatorul a declarat că a găsit moneda pe terenul de sport din cartier.

51 *Licinius II.*

AE. ↑ 2,16 g. 18 mm. Tocită.
RIC, 18. Anii 321—324. Inv. 51.

X
IIN
SMKB

Str. 1907.

Moneda a fost găsită de lucrători în timpul demolării unei case.

52 *Constantius II.*

AE. ↓ . 3,15 g. 19 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 2035. Anii 351—354. Inv. 47.

σ * |
CONS ?

DOBROMIR

Dobromir Vale

Moneda provine din colecția școlii generale din localitate. A fost găsită de elevi pe teritoriul satului.

* 53 *Constantin II.*

AE. ↓ . 2,90 g. 19 mm. Puțin tocită, placată cu argint.
RIC, 96. Anii 327—329. Inv. 9.

$$\frac{R}{\cdot} \frac{I}{F}$$

$$\frac{\cdot}{SMHA}$$

Lespezi.

Elevul Dancu Ion a adunat monedele de pe teritoriul așezării romane, aflată în raza satului Lespezi. Monedele pe care le prezentăm mai jos, împreună cu o monedă tomitană și alte 40 de monede romane, încă nedeterminate, au fost donate de descoperitor în 1971. Monedele încă neidentificate, datorită stării de conservare precare, împreună cu un al doilea lot de monede achiziționate de muzeu de la tatăl elevului vor fi prezentate în cronica viitoare.

* 54 *Constantin I.*

AE. ↓ . 3,40 g. 19,5 mm. Tocită.
RIC, 19. Anii 314. Inv. 61 a 1.

$$\frac{R}{R} \frac{I}{X} \frac{F}{Q}$$

55 AE. ↑ . 2,92 g. 18 mm. Puțin tocită.
RIC, 140. Anii 320—321. Inv. 61 a 2.

$$ST$$
56 *Licinius.*

AE. ↑ . 3,27 g. 19 mm. Tocită.
RIC, 52. Anii 321—324. Inv. 61 a 3.

$$\frac{I}{S} \frac{X}{MH}$$

57 AE. ↓ . 2,84 g. 21,5 mm. Tocită.
RIC, 6. Anii 313—314. Inv. 61 a 4.

$$\frac{I}{SMH}$$

* 58 AE. ↑ . 3,38 g. 22 mm. Puțin tocită.
RIC, 4. Anii 313—315. Inv. 61 a 5.

$$\frac{I}{SMK}$$
* 59 *Crispus.*

AE. ↑ . 2,90 g. 18 mm. Netocită.
LRBC, I, 810 b. Anii 324. Inv. 61 a 6.

$$TS\Delta VI$$
* 60 *Constantin II.*

AE. ↓ . 2,45 g. 17 mm. Netocită.
LRBC, I, 755. Anii 335—337. Inv. 61 b 2.

$$\epsilon SIS$$

61 AE. ↘ . 2,32 g. 18 mm. Netocită.
LRBC, I, 871. Anii 324—330. Inv. 61 b 1.

$$SMH$$
62 *Constantius II.*

AE. ↑ . 1,99 g. 17 mm. Tocită, fragment.
LRBC, I, 1012 sau 1019. Anii 330—335. Inv. 61 b 7.

$$?CONSI-$$
63 *Constans.*

AE. ↑ . 1,86 g. 14 mm. Tocită.
LRBC, I, 1283. Anii 337—339. Inv. 61 b 7.

$$SMK\Delta$$
64 *Constantinopolis.*

AE. ↑ . 2,19 g. 17 mm. Tocită.
LRBC, I, 1234. Anii 330—335. Inv. 61 b 3.

$$SMK\epsilon$$

- *⁶⁵ AE. ↗ . 1,45 g. 15 mm. Tocită.
LRBC, I, 1451. Anii 337—341. Inv. 61 b 5. $\frac{S|R}{SMAL?}$
- ⁶⁶ *Constantius II.*
AE. ↑ . 2,72 g. 17 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 932. Anii 352—354. Inv. 61 c 1. $\frac{H|I}{AQ?}$
- *⁶⁷ AE. ↓ . 2,43 g. 19 mm. Tocită.
LRBC, II, 1234. Anii 355—361. Inv. 61 c 2. $\frac{M|I}{ASIS}$
- ⁶⁸ AE. ↓ . 1,63 g. 15 mm. Tocită.
LRBC, II, 1961. Anii 355—361. Inv. 61 c 3. $\frac{\quad}{SMTSA}$
- *⁶⁹ AE. ↓ . 4,98 g. 20 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 2035. Anii 351—354. Inv. 61 c 4. $\frac{B \times I}{CONSF}$
- ⁷⁰ *Iulian.*
AE. ↓ . 2,26 g. 15,5 mm. Tocită.
LRBC, II, 1237. Anii 355—361. Inv. 61 c 5. $\frac{M|I}{ASISD}$
- *⁷¹ *Vetranio.*
AE. ↓ . 5,35 g. 22 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, 1172. Anul 350. Inv. 61 c 6. $\frac{A|I}{ASIS}$
- *⁷² *Valens.*
AE. ↓ . 2,78 g. 17 mm. Tocită.
LRBC, II, 1707. Anii 364—367. Inv. 61 c 7. $\frac{\quad}{TESA}$
- *⁷³ AE. ↑ . 2,10 g. 18 mm. Netocită.
RIC, 42 b 13. Anii 367—375. Inv. 61 c 8. $\frac{B|I}{CONSB}$
- ⁷⁴ AE. ↓ . 2,29 g. 16,5 mm. Tocită.
LRBC, II, 2330, sau 2337. Anii 364—375. Inv. 61 c 9. $\frac{\quad}{SMN?}$
- ⁷⁵ *Arcadius.*
AE. ↓ . 1,12 g. 13 mm. Mult tocită.
LRBC, II, 2193. Anii 393—395. Inv. 61 c 10. $\frac{\quad}{CONS?}$

HAMCEARCA

Nifon.

Moneda a fost găsită de Ionescu Silvestru din Galați, care a donat piesa muzeului din Constanța.

- ⁷⁶ *Constantius II.*
AE. ↘ . 1,45 g. 14 mm. Tocită. $\frac{\quad}{SM?}$
Tip GLOR-IA EXERC — ITUS (un standard). Anii 337—341. Inv. 50.

HISTRIA

Moneda a fost găsită de paznicii cetății.

- ⁷⁷ *Claudiu II.*
Av. IMP C CLAUDIUS AUG. Cap radiat spre dr.
Rv. . . . EXERCI. Ilizibil.
ANT. ↑ . 2,94 g. 19,5 mm. Foarte tocită. Inv. 2.

HÎRȘOVA

Cetate.

Monedele au fost adunate de Iscu Vasile pe teritoriul așezării antice.

- * 78 *Probus*.
 ANT. \searrow . 2,85 g. 20 mm. Tocită.
 Cohen ², 900. RIC, 210. Siscia. Inv. 15 a. | V

XXI
- 79 *Constantin I*.
 AE. \uparrow . 2,34 g. 18,5 mm. Tocită.
 LRBC, I, 1207. Anii 328—330. Inv. 15 b 2. -----
SMKĒ
- 80 *Licinius*.
 AE. \searrow . 2,04 g. 16 mm. Tocită.
 RIC, 24. Anii 317—320. Inv. 15 b. -----
SMN
- 81 *Constantin II*.
 AE. \downarrow . 1,04 g. 15 mm. Tocită. Fragment.
 LRBC, I, 1263 sau 1264. Anii 335—337. Inv. 15 b 4. -----
SMKΔ
- 82 *Constantius II*.
 AE. \downarrow . 1,54 g. 16,5 mm. Tocită de o îndelungată circulație.
 Tip FEL TEMP REPARATIO (FH 3). Anii 346—361. Inv. 15 b 3.
- 83 *Honorius*.
 AE. \uparrow . 2,10 g. 17 mm. Foarte tocită.
 Tip VIRTUS-EXERCITI. Anii 395—408. Inv. 15 b 1.
- 84 *Sec, IV*.
 AE. \uparrow . 1,63 g. 13 mm. Foarte tocită.
 Tip VOT-XX-MULT-XXX. Inv. 15 b 5.

Celea.

Din Hîrșova în 1966 C. Iconomu a achiziționat pentru muzeu un lot de monede de la cetățeanul Mitrea Ștefan, care a declarat că le-a adunat în punctul Celea.

- 85 *Constantius II*.
 AE. \downarrow . 2,90 g. 15 mm. Tocită.
 Tip FEL TEMP REPARATIO. Anii 346—361. Inv. 54 a.
- 86 *Valentinian I*.
 AE. \downarrow . 1,54 g. 17 mm. Puțin tocită, fragment.
 Tip GLORIA RO-MANORUM. Anii 364—375. Inv. 54 b.

Passim.

Moneda a fost găsită în apropierea Hîrșovei, pe malul Dunării de cetățeanul Popescu D.

- 87 *Constantin I*.
 AE. \downarrow . 2,45 g. 18 mm. Tocită.
 LRBC, I, 904. Anii 330—335. Inv. 32. -----
SMHA

O mică colecție de monede romane și bizantine formată la Hîrșova a fost donată muzeului de către Pandele D. Restul monedelor romane sînt ilizibile.

- ⁸⁸ *Arcadius*.
AE. ♂ 1,10 g. 11 mm. Puțin tocită.
Tip SALUS REI-PUBLICAE (2). Anii 388—408. Inv. 21 a 1.
- ⁸⁹ *Honorius*.
AE. ↓ . 1,91 g. 15 mm. Tocită.
LRBC, II, 2205. Anii 395—408. Inv. 21 a 2.
- ⁹⁰ AE. ↑ . 2,40 g. 15 mm. Tocită.
Tip CONCORDI-A AUGG. Anii 400—408. Inv. 21 a 3.

LIPNIȚA

Dervent.

Monedele au fost aduse la muzeu dintr-o periegheză.

- ⁹¹ *Constantin I.*
AE. ↓ . 2,55 g. 19 mm. Puțin tocită.
LRBC, I, 829. Anii 324—330. Inv. 55. SMTS?
- ⁹² *Constantius II.*
AE. ↑ . 1,58 g. 15 mm. Puțin tocită.
LRBC, I, 800. Anii 341—346. Inv. 57.
? SIS

MANGALIA

Str. Oituz — cantină.

Cele două monede au fost găsite de C. Cîrjan în decembrie 1969.

- ⁹³ *Constantius II.*
AE. ↑ . 2,11 g. 19 mm. Mult tocită, fragment.
Tip FEL TEMP RE-PARATIO (FH 3). Anii 351—354. Inv. 22 b. .S.|
?
- ⁹⁴ AE. ↑ . 1,89 g. 18 mm. Foarte tocită.
LRBC, II, 2502. Anii 355—361. Inv. 22 a. .M.|
SMK?

MURFATLAR

Siminoc

Nu se cunosc condițiile de descoperire. Moneda a fost adusă dintr-o periegheză și predată depozitului arheologic.

- ⁹⁵ *Valentinian I.*
AE. √ . 1,51 g. 17 mm. Mult tocită.
Tip GLORIA RO-MANORUM. Anii 364—375. Inv. 28. |Δ
?

III.

MONEDE BIZANTINE.

ADAMCLISI

Cetate

Din sectorul C, din săpăturile efectuate de M. Munteanu provin următoarele monede bizantine.

- ⁹⁶ *Post 538 e.n.*
AE. ♂ . 2,85 g. 15 mm. Tocită.
Valoarea I = 10 nummia ; atelierul : Nicomedia ; anul X4 Inv. 5 c.

⁹⁷ *Justin II.*

AE. ↗ . 11,5 g. 28 mm. Tocită.

Valoarea M = 40 nummia; atelierul: Constantinopol, officina A. Anul XII = 576/7.

DOW, I, 42. Inv. 5 b.

DOBROMIR

Dobromir Vale.

Pentru condițiile de descoperire, vezi *supra* II, Monede Romane, lot Dobromir Vale.

⁹⁸ *Constantin IX.*

AE. ↓ 7,79 g. 29 mm. Tocită.

M. Thompson, clasa D. Anii 1042—1055. Inv. 8.

HISTRIA

Moneda a fost găsită de paznici pe teritoriul cetății.

⁹⁹ *Justin I.*

AE. → . 16,68 g. 30 mm. Tocită.

Valoarea M = 40 nummia; atelierul: Constantinopol, officina B.

Anii 518—527.

DOW, I, 8 b. Inv. 3.

HÎRȘOVA

Carsium.

Din monedele bizantine adunate de Iscu Vasile pe teritoriul cetății a putut fi determinată doar o singură monedă.

¹⁰⁰ *Roman III.*

AE. ↘ . 8,34 g. 27 mm. Tocită.

M. Thompson, Clasa B. Anii 1028—1034. Inv. 15 b.

Passim.

Din colecția D. Pandele, vezi mai sus nr. 88—90, am putut determina o singură monedă bizantină.

¹⁰¹ *Justin II.*

AE. ↓ . 6,90 g. 23 mm. Tocită.

Valoarea K = 20 nummia; atelierul: Nicomedia; Anii 911 = 572/3

DOW, I, 110. Inv. 21 b 1.

LIPNIȚA

Dervent.

Moneda a fost adusă în 1969 de C. Cîrjan.

¹⁰² *Vasile II și Constantin VIII.*

AE. ↓ . 8,75 g. 29 mm. Tocită.

M. Thompson, clasa A-2. Anii 989—1028. Inv. 59.

MANGALIA

Str. Ștefan cel Mare

Moneda a fost găsită de C. Iconomu în 1966.

¹⁰³ *Justin I.*

AE. ↓ . 18,70 g. 31 mm. Puțin tocită.

Valoarea M = 40 nummia; atelierul: Constantinopol, officina A. Anii 518—527.

DOW, I, 9 B. Inv. —

INDEX I.

Împărați și membrii familiilor domnitoare	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Iulia Domna	Constanța	29	1
Claudiu II	Histria	77	1
Probus	Constanța	30, 31, 32, 33, 34	
	Hîrșova	78,	6
Constantin I	Adamclisi	19	
	Baia	27	
	Constanța	35, 36, 37, 38	
	Dobromir	54, 55	
	Hîrșova	79, 87	
	Lipnița	91	11
Licinius	Constanța	39, 50	
	Dobromir	56, 57, 58	
	Hîrșova	80	6
Licinius II	Constanța	51	1
Crispus	Constanța	40	
	Dobromir	59	2
Constantin II	Adamclisi	18	
	Dobromir	53, 60, 61	
	Hîrșova	81	5
Urbs Roma	Constanța	44	1
Constantinopolis	Adamclisi	26	
	Dobromir	64, 65	3
Constans	Constanța	46, 49	
	Dobromir	63	3
Constantius II	Adamclisi	20, 21, 22, 24	
	Baia	28	
	Constanța	41, 42, 43, 47	
	Dobromir	62, 66, 67, 68, 69	
	Hamcearca	76	
	Hîrșova	82, 85	
	Lipnița	92	
	Mangalia	93, 94	20
Iulian II	Adamclisi	23	
	Dobromir	70	2
Vetranio	Dobromir	71	1
Valentinian I	Hîrșova	85	
	Murfatlar	95	2
Valens	Constanța	45, 48	
	Dobromir	72, 73, 74	5
Theodosius	Adamclisi	17	1
Honorius	Hîrșova	83, 89, 90	3
Arcadius II	Dobromir	75	
	Hîrșova	88	2
Leo	Adamclisi	25	1
Iustin I	Histria	99	
	Mangalia	103	2
Iustin II	Adamclisi	97	
	Hîrșova	101	2
Vasile II și			
Constantin VIII	Lipnița	102	1
Roman III	Hîrșova	100	1
Constantin IX	Dobromir	98	2

INDEX II.

Monede grecești

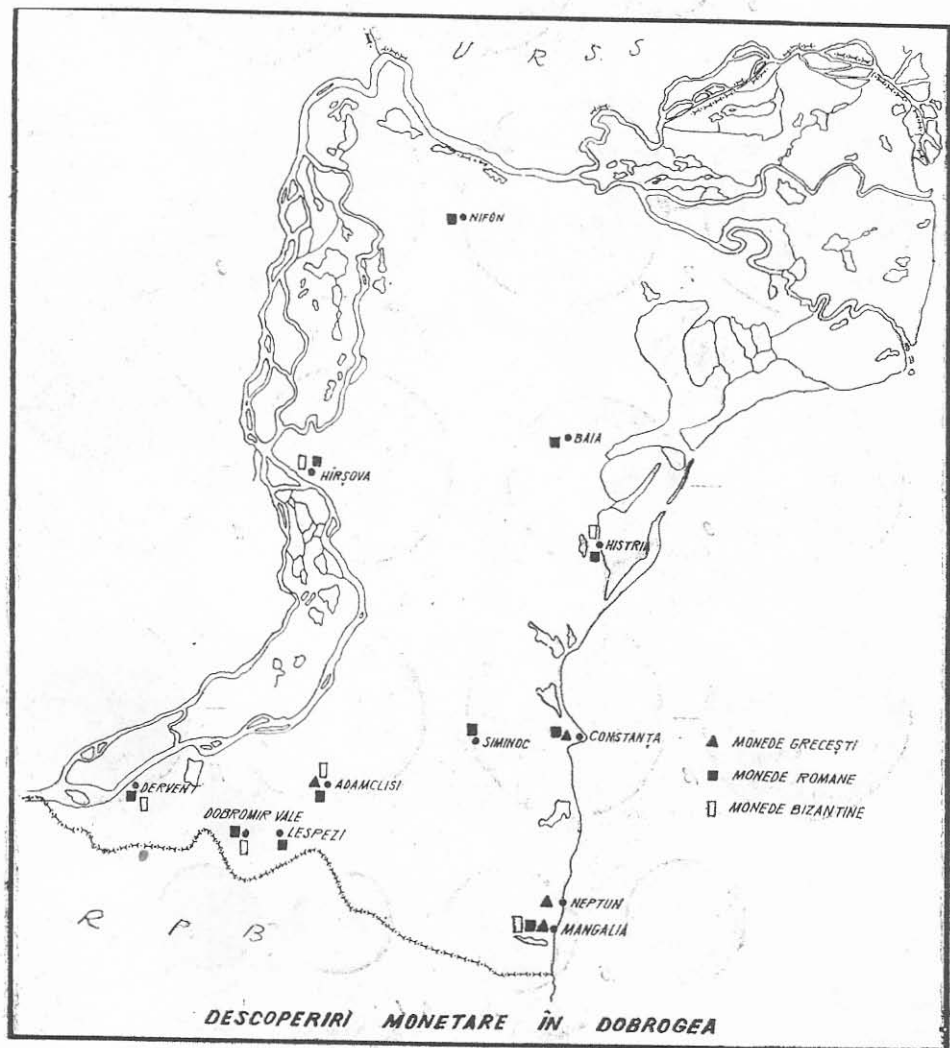
Cetăți emitente	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Marcianopolis	Adamclisi	1, 2	2
Nicopolis	Adamclisi	3, 4	2
Tomis	Constanța	5, 6	
	Mangalia	8, 13	4
Callatis	Mangalia	7, 9, 10, 11, 12, 14	6

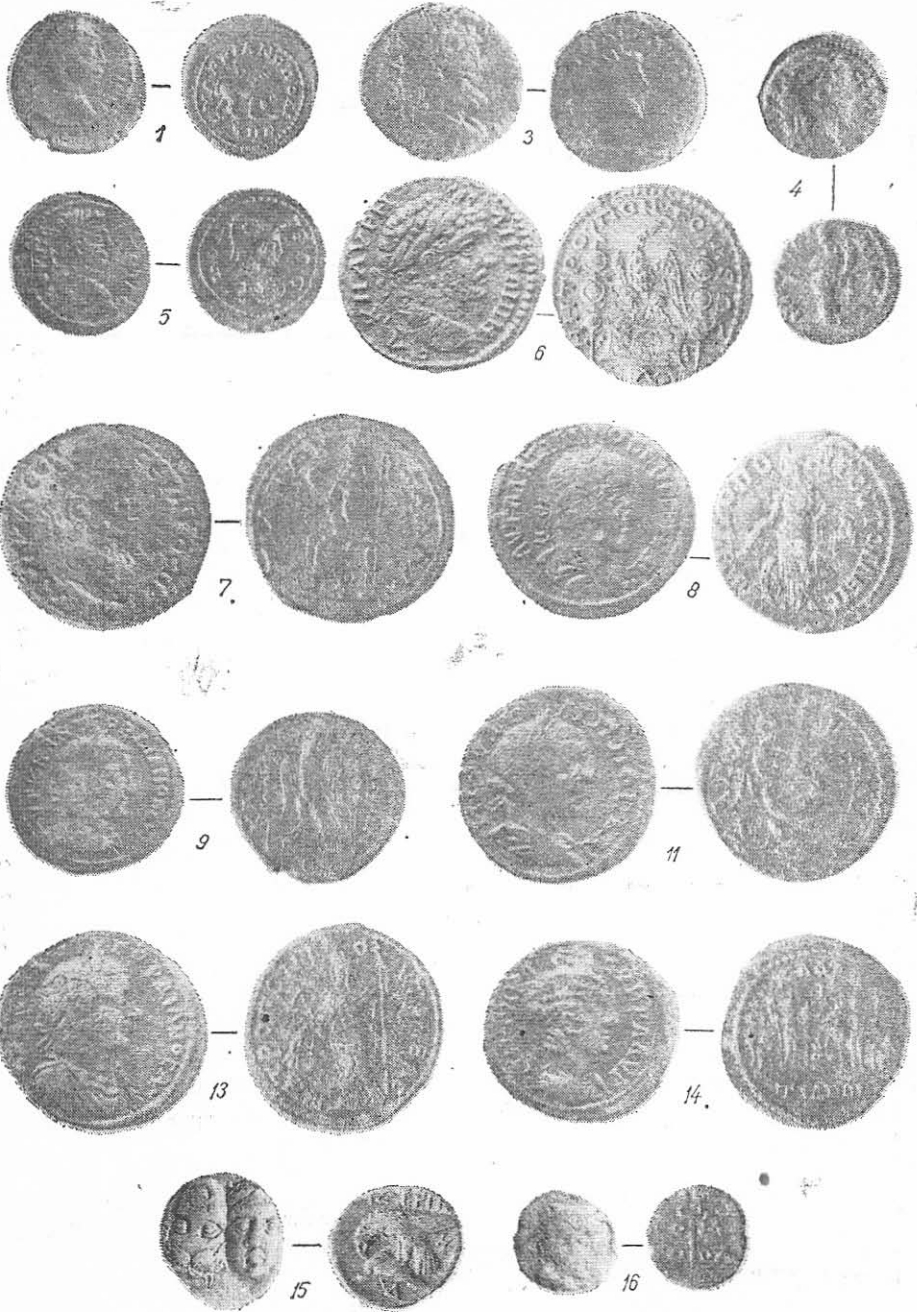
Monede romane

Monetării	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Roma	Constanța	29	
	Dobromir	54	2
Aquileia	Dobromir	66	1
Siscia	Constanța	30, 31, 32, 33, 34, 40, 44, 47	
	Dobromir	60, 67, 70, 71	
	Lipnița	92	
	Hîrșova	78	14
Thessalonica	Adamclisi	18	
	Dobromir	59, 68, 72	
	Lipnița	91	5
Heraclea	Adamclisi	26	
	Constanța	36, 37	
	Dobromir	53, 56, 57, 61	
	Hîrșova	87	8
Constantinopol	Adamclisi	17, 23, 25	
	Baia	28	
	Constanța	38, 41, 42, 45, 49, 52	
	Dobromir	62, 69, 73, 75	
	Hîrșova	89	15
Nicomedia	Baia	27	
	Dobromir	74	
	Hîrșova	80	3
Cyzicus	Adamclisi	19, 22	
	Constanța	35, 43	
	Dobromir	58, 63, 64	
	Hîrșova	79, 81	
	Mangalia	94	10
Alexandria	Dobromir	65	1

Monede bizantine

Monetării	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Constantinopol	Adamclisi	97	3
	Histria	99	
	Mangalia	103	
Nicomedia	Adamclisi	96	2
	Hirșova	101	

PLANSA J

PLAȘA II

R. OCHEȘEANU

MONEDE RARE ȘI INEDITE DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Cîteva monede, descoperite pe teritoriul Dobrogei și intrate recent în cabinetul numismatic constănțean, prezintă din punct de vedere numismatic un deosebit interes. Din acestea, exemplarele pe care le reunim aici sînt monede rare și inedite¹, ori care, prin buna lor conservare, vin să întregescă imaginea unor monede mai de mult cunoscute în literatura numismatică.

MOESIA INFERIOR

REGII SCIȚI

Kanites.

1. Av. Capul lui Hermes cu petasos spre dr.

Rv. BAΣI, vertical dr., KANI, vertical st. Caduceu și spic aplecat spre dr.,

jos

¹ Am socotit inedite monedele ce nu sînt înregistrate în cataloagele uzuale, pe care le-am folosit, de regulă cele mai noi. Dăm aici și lista prescurtărilor folosite.

V. Canarache — V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, în SCIV 1/I, 1950.

Pick — B. Pick, *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin 1898.

B. M. C. Greek Coins 19 — *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*; G. F. Hill, *Lycia, Pamphylia and Pisidia*, Londra, 1873—1927.

Cohen², — H. Cohen, *Descriptions des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales*, ed. 2, Paris, 1880—1892.

R. I. C. — *Roman Imperial Coinage*, Londra, 1922.

Mouchmov — N. A. Mouchmov, *Monnaies et ateliers monétaires de Serdica*, Sofia, 1926.

L. R. B. C. — *Late Roman Bronze Coinage. A. D. 324—498. Part. I*, P. V. Hill, J. P. C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine, A. D. 324—346, Part. II*, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A. D. 346—498*, Londra, 1965.

D. O. W. I. — A. R. Bellinger, Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and Whittemore Collection*, Washington, I, 1966.

AE. ↑. Greut. 4,42 g. Diam. 18,5 mm. Conservare bună, puțin tocită.
V, Canarache, p. 239, No. 16 a.
Pecineaga, colecția C. Mușat².

În corpusul monedelor scitice din Dobrogea, regretatul V. Canarache a publicat pentru prima oară un exemplar asemănător aflat pe atunci în colecția sa. Pe această monedă editorul a deslușit monograma $\overline{\Gamma}$, monogramă ce se deosebește de sigla care apare pe exemplarul din colecția C. Mușat. Pentru a stabili dacă piesa din colecția C. Mușat este cumva emisă de un alt magistrat monetar, așa cum pare a indica monograma, am examinat și moneda publicată de V. Canarache³. Această monedă prezintă o ruptură în spațiul monogramei, ruptură ce se poate vedea și pe desenul ce însoțea publicarea⁴. Însă pe monedă se păstrează și se poate observa foarte bine partea superioară a semnelor A și Λ⁵. Deci pe monedele de tipul Hermes cu petasos, emise de Kanites, nu există un magistrat $\overline{\Gamma}$ ⁶, cele două exemplare fiind identice⁷, și emise de același magistrat monetar, a cărui siglă apare clar pe exemplarul prezentat aici⁸.

Greutatea simțitor redusă a exemplarului din colecția C. Mușat ne îndeamnă să reflectăm înainte de a putea atribui tipul Hermes monedelor de nominal mijlociu, așa cum înclina să creadă primul editor⁹.

CALLATIS

2. Av. ΑΥΤ ΚΑ ΣΕΠ/ΣΕΥΗΡΟΣ ΠΕΡ/Τ . Capul laureat spre dr.

Rv. ΚΑΜΑΤ[]/ΑΝΘΝ Nike, chiton și hymation, cu aripile desfăcute, merge spre dr. și ține în mîna dr. o cunună, iar mîna st. o ramură; în cîmp dr. ☉
AE. ↓. Greut. 11,19 g. Diam. 25 mm. Conservare bună, tocită.
Pick —
Medgidia, tezaur 1968¹⁰.

Exemplarul nostru prezintă unele deosebiri față de moneda publicată în S.C.N. IV, de Constantin Preda¹¹. Astfel, în legenda de pe avers, pentru

² Moneda a aparținut colecționarului C. Mușat din Pecineaga, vechi membru al Societății Numismatice Române; cf. C.N.A. XVI/1942, No. 123—124, p. 79; care a donat colecția sa Muzeului constănțean și nu Petre Mușat, așa cum greșit apare la V. Canarache, *op. cit.*, pp. 235 și 240, care publica o altă monedă scitică din aceeași colecție.

³ V. Canarache, *op. cit.*, p. 239, No. 16 a; acum în Muzeul de Arheologie Constanța, inv. V. 88470.

⁴ *Idem*, vezi desenul monedei.

⁵ Vezi Pl. I, f. 1 a.

⁶ V. Canarache, *op. cit.*, p. 240 „monograma magistratului ΠΙΟ, sub caduceu apare pentru prima oară la monedele cu Hermes“.

⁷ Există diferențe doar în ceea ce privește greutatea și grosimea rondelului.

⁸ Poate același magistrat ce apare pe monedele de la No. 2; vezi V. Canarache, *op. cit.*, p. 230.

⁹ V. Canarache, *op. cit.*, p. 240 „Modulul cu peste 21 mm și greutatea de peste 7 gr, pune acest exemplar în grupa respectivă a monedelor cu Demetra singură, Apollon și Zeus“. Moneda din col. V. Canarache are greutatea de 6,38 g și diametrul de 19 mm, vezi V. Canarache, *op. cit.*, p. 239.

¹⁰ Moneda face parte dintr-un mic tezaur descoperit la Medgidia în 1968; cf. R. Ocheșeanu, A. Dumitrașcu, *Un tezaur de la Theodosius I, descoperit la Medgidia*, în mss.

¹¹ C. Preda, *Monede rare și inedite — Histria, Callatis și Tomis — din tezaurul de la Mangalia*, în *SCN IV*, București, 1963, p. 224, No. 4.

Pertinax este folosită prescurtarea ΠΕΡ/Τ, în timp ce pe reversul monedei, zeița Nike ține și o ramură în mâna stângă, iar în câmp apare semvaloric E.

Există însă posibilitatea ca moneda ce provine din tezaurul de la Medgidia să nu fie un tip deosebit sau o variantă, ci doar un exemplar mult mai bine păstrat decât piesa aflată în tezaurul de la Mangalia¹².

PAMPHYLIA

ASPENDUS

Macrinus

3. Av. A...M OΠ CEV ΜΑΚΡΕΙΝΟC CEΒ . Bustul radiat, drapat spre dr.

Rv. ACΠE/Ν/Δ/ΙΩΝ Două statui de cult, cu calathos și văi, stînd din față, una lingă cealaltă.

AE. ↑. Greut. 5,58 g. Diam. 20 mm. Conservare mediocră, tocită.

B.M.C. Greek Coins. 19.—

Șipote, mormîntul no. 1¹³.

Moneda a fost găsită într-un mormînt de sec. IV e.n., împreună cu o piesă constantiniană de tip GLORIA EXERCITUS. Dar importanța acestei monede constă, mai ales, în faptul că pentru prima oară, după știința noastră, este semnalată în Scythia Minor o piesă emisă de această cetate microasiatică¹⁴.

IMPERIUL ROMAN

Aurelian

4. Av. IMP C. AURELIANUS PIUS F AUG. Bustul radiat, cuirasat spre dr.

Rv. RESTITUT OR-BIS. Personaj feminin spre dr., prezintă o cunună lui Aurelian, laureat, în ținută militară, care ține o sulită.

AE. 7. Greut. 4,99 g. Diam. 23 mm. Conservare foarte bună, netocită.

Cohen²—, R.I.C. V, 1 —, Mouchmov —. Atelier)

Serdica, officina I', anul 275.

Constanța, tezaur 1965¹⁵.

✱
—
KA•Γ•

¹² Din fotografia publicată de C. Preda, *op. cit.*, p. 225, pl. I, 4, nu ne-am putut da seama dacă această monedă este identică cu aceea pe care o prezentăm aici, iar starea actuală a tezaurului, aflat în Cabinetul din Constanța, nu ne-a permis să găsim moneda descrisă de autorul sus menționat, pentru a ne putea edifica în acest mod. Ținem să menționăm că gradul de tocire a exemplarului de la Mangalia pare destul de avansat, după cît se poate desluși din fotografie.

¹³ C. Stavru, *Două morminte de epocă romană descoperite la Șipote*, comunicare ținută la sesiunea Muzeului de Arheologie Constanța din octombrie 1971.

¹⁴ Sperăm să putem publica într-un viitor apropiat catalogul monedelor grecești descoperite în Dobrogea și aflate în colecțiile Cabinetului din Constanța. Astfel ca și numismatic să putem mai bine surprinde legăturile provinciei cu lumea greco-romană.

¹⁵ Primele informații asupra tezaurului la M. Bucovală, *Repertoriu arheologic*, în *Revista Tomis*, 1966, 2, p. 18, iar mai apoi B. Mitrea, *Descoperiri în SCIV* 18, 1, 1967, p. 198, No. 48. Tezaurul se află încă în studiu și nădăjduim că va vedea lumina tiparului cît de curînd.

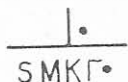
Deoarece inscripția aflată pe avers nu este menționată în nici una din lucrările pe care le-am putut consulta, socotim, cu rezervele cuvenite, că ne aflăm în prezența unei monede inedite ¹⁶.

Marca ce apare pe reversul acestei monede este folosită la Serdica în ultimul an de domnie a lui Aurelian ¹⁷. În ceea ce privește titulatura împăratului, ținem să menționăm că numai Serdica, sub Aurelian, emite monede cu legende puțin folosite, în cazul nostru, monede ce încorporează în titulatură neprescurtat pe PIUS ¹⁸. Mai târziu, sub domnia lui Florian, și mai apoi sub domnia lui Probus, găsim tot la Serdica emisiuni ce conțin în legendă pe PIUS F ¹⁹.

Această monedă, nu o putem atribui, datorită caracteristicilor ei prezentate mai sus, decât monetăriei din Serdica și ultimei emisiuni aureliene bătută în acest atelier.

Constantin I.

5. Av. CONSTAN-TINUS AUG. Capul diademat (cerculete) spre dr.
Rv. PROVIDEN-TIAE AUGG. Poartă de castru, cu două turnuri, fără uși, deasupra stea.
AE. ↑. Greut. 3,27 g. Diam. 19 mm. Conservare foarte bună netocită
L.R.B.C. I, no. 1172. Atelier Cyzic, officina Γ, anii 324—330.
Constanța. Portul nou ²⁰.

Ceea ce interesează la această monedă este marca monetăriei, marcă care ar părea să indice o emisiune neînregistrată în ultimele cataloage.

De fapt, așa cum se observa și în R.I.C. VII, asemenea mărci sînt cunoscute pentru Cyzic și au fost consemnate de Dattari ²¹. Autorul recentului catalog le pune însă în legătură cu folosirea în atelierul din Cyzic a unor ștanțe defecte și exclude posibilitatea existenței unor emisiuni uzuale cu astfel de sigle ²².

Am descris aici această monedă deoarece prezintă o eroare neînregistrată în R.I.C. VII ²³.

¹⁶ Cf. R.I.C. V, 1, pp. 263—264, Obverse Inscriptions.

¹⁷ Cf. R.I.C. V, 1, p. 259 „In the las year of the reign KA was substituted for XXI“; și Mouchmov, *op. cit.*, p. 152, unde tipul RESTITUT ORBIS este datat în perioada III.

¹⁸ Pentru IMP AURELIANUS PIUS AUG vezi R.I.C. V, 1, p. 264 și p. 299, No. 304 precum și Mouchmov, *op. cit.*, p. 154, No. 690; iar pentru IMP AURELIANUS PIUS FEL AUG. Mouchmov, *op. cit.*, p. 152, No. 678. Cele două legende fiind folosite pentru Aurelian numai la Serdica.

¹⁹ R.I.C. V, 1, p. 366, No. 113, unde apare C M AN FLORIANUS PIUS F AUG; deși sub Gallienus această prescurtare apare la Roma, iar sub Probus este folosită la Serdica, cf. Karl Pink, *Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit, VI/I, Probus*, în N Z 1949, p. 43.

²⁰ Asupra condițiilor de descoperire vezi R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *Monede grecești, romane și bizantine, descoperite în Scythia Minor*, I, lot Constanța — Portul nou, în acest volum.

²¹ R.I.C. VII, p. 640, nota 3.

²² R.I.C. VII, pp. 640—41, nota 3, „With regard to the numerical strength of our material it is very difficult to accept these three marks as denoting regular issues.

²³ Elementele efigiei ne îndreptățesc să atribuim moneda numărului 1172 din L.R.B.C. I.

Iulian II

6. Av. D N FL CU IULIANUS P F AUG. Bustul cu barbă scurtă, diademat, drapat spre dr.

Rv. SPES REI-PUBLICAE, Virtus cu cască spre dr. ține glob și lance.

Г |
SMKA

AE. 7 Greut. 1,90 g. Diam. 16 mm. Conservare mediocră, puțin tocită.

Cohen² No. 51; L.R.B.C. II — Atelier Cyzic, officina A, anii 361—362.

Șipote, mormîntul nr. 2²⁴.

Această monedă nu este înregistrată în L.R.B.C. II, dar tipul era cunoscut de Cohen²⁵, iar Georg Elmer amintește monede de tipul SPES REIPUBLICAE emise la Nicomedia și Cyzic, pentru Iulian ca August²⁶.

Deoarece moneda nu este înregistrată pentru Cyzic în recenta lucrare „Late Roman Bronze Coinage” și nu pare a fi o scăpare a autorilor, fiind probabil foarte rară²⁷, credem că nu este de prisos să acordăm acestui exemplar atenția cuvenită într-un scurt comentariu numismatic.

În ceea ce privește legenda ce apare pe exemplarul nostru, într-un articol recent, J. P. C. Kent susține că monedele lui Iulian Apostatul ca Augustus la care se află în titulatură DN, au fost emise în anul 363²⁸, deși Cohen cunoștea două monede de tipul SPES REIPUBLICAE, emise oricum înaintea reformei²⁹, unde DN este încorporat în legendă³⁰.

În tratarea efiigiilor monetare s-a surprins mai de mult o succesiune iconografică în ceea ce privește schimbarea fizionomiei împăratului, produsă de aspectul tot mai neîngrijit al bărbii³¹. Astfel că, monede cu efiigii

²⁴ Asupra condițiilor de descoperire vezi C. Stavru, *opt. cit.*

²⁵ Cohen², No. 51.

²⁶ Georg Elmer, *Die Kupfergeldreform unter Julianus Philosophus* în *Numismatische Zeitschrift*, 30, 1937, p. 20.

²⁷ Deși un exemplar de tip SPES REIPUBLICAE, Cohen² No. 48, era cunoscut de H. Cohen în Cabinet de France; iar moneda noastră are reversul tocit din batere, ceea ce ar indica un număr destul de mare de monede emise; precum și de M. Thompson, *The Athenian Agora*, II, Princeton, 1954, pentru Constantinopol, 1234 = 3monede, Nicomedia, 1239 = 2, Cyzicus 1244 = 5; din păcate publicate fără sigle. Pentru Cyzicus la Athena s-au găsit 5 monede de tipul Cohen² 51.

²⁸ J.P.C. Kent, *An Introduction to the Coinage of Julian the Apostate*, în *The Numismatic Chronicle*, 6-th series, XIX, Londra, 1959, pp. 114 și 117; și *L.R.B.C. II*, p. 42 „The bronze types SECURITAS REIPUB and VOT X MULT XX, which have exclusively this last form of legend cannot have been issued before 363”, dar în lucrarea mai sus citată J.P.C. Kent se referea numai la emisiunile de după reformă.

²⁹ G. Elmer, *op. cit.*, p. 30, care datează reforma în toamna, iarna anului 362.

³⁰ Cohen², No. 48, D N IULIANUS P F AUG, și Cohen², No. 51, D N FL CL IULIANUS P F AUG.

³¹ E. Babelon, *L'iconographie monétaire de Julien L'Apostat*, în *Revue Numismatique*, 1903, p. 142, consideră că primele monede în care Iulian apare cu barbă sînt bătute după 11 decembrie 361, astfel că moneda noastră s-ar înscrie în prima serie de efiigii imperiale ale lui Iulian după revenirea oficială la paginism, părere spre care înclinăm și noi, întrucît și celelalte elemente ale monedei aflată la Șipote confirmă această ipoteză, deși Percy H. Webb, *The Coinage of the reign of Julian the Philosopher*, în *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 4-th series, No. 39, part. III, 1910, p. 241, consideră că tipul de efiigii cu barbă scurtă se încadrează în clasa a II-a și cronologic în perioada II, pînă la 3 noiembrie 361 cînd moare Constantinus II, după care și Hugh Goodacre, *The Bronze Coinage of the Later Roman Empire*, p. 58, Londra, 1922.

ca aceea ce apare pe exemplarul nostru nu puteau fi bătute decît la începutul domniei lui Iulian.

Important însă pentru stabilirea momentului emisiunii este reversul și în special sigla monetăriei, care indică atelierul din Cyzic. Iulian nu putea emite monedă în atelierul din Constantinopol, Cyzic sau Nicomedia, decît după moartea unchiului său și intrarea sa în capitală³²; astfel de monede nu puteau fi emise decît după 11 decembrie 361³³, sau cel mai devreme, după 3 noiembrie 361³⁴. De asemenea și efigia ne indică o dată spre începutul domniei sale. Oricum, monede de acest tip nu puteau depăși data reformei monetare din toamna anului 362³⁵, iar efigiile cu barbă scurtă decît înaintea sosirii la Antiochia, unde efigiile create în acest atelier prezintă pe împărat cu barba foarte mare³⁶. În același sens se pronunță și G. Elmer, care data emisiunile de tipul SPES REIPUBLICAE de la Cyzic și Nicomedia în iarna lui 361—362³⁷, emisiuni pe care autorul sus menționat le considera însă hibride, părere pe care noi nu o împărtășim³⁸.

IMPERIUL BIZANTIN

Iustin II

7. Av. D N I-USTI-NUS P P AUI. Bustul din față, în cuirasă, cască cu panas și diademă cu pendilla. În mîna dr. glob cu Victoria care îl încununează, pe umărul stîng scut cu călăreț.

Rv. VICTORI-A AUGGG Constantinopolis așezată, cu capul spre dr., cu cască, tunică și mantie, pe umărul dr. aegis. Cu mîna dr. se sprijină de o sulită, în st. glob; în cîmp st. stea. În exergă O B

³² G. Elmer, *op. cit.*, p. 28.

³³ E. Babelon, *loc. cit.*

³⁴ Oricum nu înaintea acestei date, cum înclina a crede Percy H. Weeb, vezi nota 31, deoarece, Iulian, pînă la moartea unchiului său, nu putea avea acces la monetăriile din Cyzic și Nicomedia, aflate pînă la 3 noiembrie 361 sub controlul lui Constantinus II.

³⁵ După reformă, vezi nota 29, la Cyzic se emit numai monede de tipurile SECURITAS REIPUB și VOT X MULT XX, cf. *L.R.B.C.* II, p. 97, Nos. 2508—2512.

³⁶ E. Babelon, *op. cit.*, p. 145, Percy H. Webb, *op. cit.*, p. 241 și J.P.C. Kent, *op. cit.*, p. 113, Iulian rămîne la Constantinopol pînă la 12 mai 362 (ultima lege semnată la Constantinopol), după care își mută reședința la Antiochia, unde se afla deja la 28 iulie 362 (cînd semnează prima lege la Antiochia).

³⁷ G. Elmer, *op. cit.*, p. 28.

³⁸ G. Elmer, *op. cit.*, p. 29. Tinem să atragem atenția că sigla monetară ce apare pe acest exemplar nu a fost folosită la Cyzic între anii 355—361. Această marcă a fost folosită numai în perioada 351—354, pentru tipul FEL TEMP REPARATIO; cf. *L.R.B.C.* II, p. 96, Nos. 2486—2487. Nu cunoaștem nici o monedă de la Constantinus II de tipul SPES REIPUBLICAE cu această siglă, bătută la Cyzic, și nu trebuie uitat că, totuși, Iulian a continuat să emită monedă de acest tip în monetăriile din Occident în anul 361. Aversul a fost pregătit pentru Iulian ca Augustus, gravorul redînd întocmai fizionomia împăratului la începutul domniei sale, iar tipul de revers putea fi folosit pînă la reformă, cînd monedele de nominal AE 4 nu mai sînt emise. Astfel că nu sînt condiții pentru a socoti aceste monede hibride.

1

1a

2

PLAȘA I

3

4

5

PLAŃA II

6

7

8

PLAȘA III

AV 4. Greut. 4,120 g. Diam. 19,5 mm. Conservare bună, puțin tocită.
Valoarea 22 silique, atelier Antiochia, anii 365—378.
D.O.W. I. No. 138.
Tropaeum Traiani³⁹.

Exemplarul nostru este identic cu cel publicat de A. R. Bellinger în D.O.W.I., cu deosebire că în cîmp stînga apare o stea. Acest simbol își găsește explicația prin buna conservare a monedei găsite la Adamclisi. Din fotografia publicată de autorii catalogului⁴⁰ se observă clar că exemplarul de la Dumbarton este tocit tocmai în această zonă, unde putem acum distinge prezența aceluiași simbol.

8. Av. ...—NUS P P AU. Iustin la st. și Sofia la dr., cu nimb, stau pe tron. Iustin ține în mîna dr. glob cruciger, Sofia ține sceptrul.

Rv. M, deasupra Chi-Ro, în st. ANNO, în dr. $\text{C}||$, dedesubt E ; în exergă CON. AE. K . Greut. 14,30 g. Diam. 30 mm. Conservare bună, tocită. Valoare M = 40 nummia, atelier Constantinopol, officina E. anul $\text{C}||$ = 572/3.

D.O.W. I —; vezi p. 210, tip No. 35.
Tropaeum Traiani⁴¹.

Pentru officina E, în care a fost bătută moneda, A. R. Bellinger cunoaște exemplare din anul 572/3 doar pentru tipul D.O.W. I, No. 34⁴².

MONNAIES RARES ET INÉDITES DANS LES COLLECTIONS DU MUSÉE D'ARCHÉOLOGIE DE CONSTANTZA

Résumé

L'auteur présente 8 monnaies rares et inédites, découvertes sur le territoire de la Dobroudja.

Sur la monnaie no 1, frappée par le roi scythe Kanites (V. Canarache 16 a), on lit le sigle du magistrat monétaire et non pas comme le premier éditeur avait lu sur une monnaie moins bien conservée.

La monnaie no 2 est une monnaie inédite, frappée par la ville de Callatis, sous Septimius Severus.

La monnaie no 3, frappée par Aspendus, sous Macrinus, est inédite, par rapport à BMC Greek Coins 19, une monnaie de cette ville étant attestée pour la première fois sur le territoire de la Dobroudja.

La monnaie no 4 est une pièce inédite d'Aurélien, frappée à Serdica et inédite par rapport à RIC V, 1 et Mouchmov.

La monnaie no 5 présente une erreur de matrice, qui affecte le sigle du centre de la fabrication, erreur qui n'est pas enregistrée parmi les erreurs des sigles monétaires, présentées dans RIC VII pour Cyzic.

La monnaie no 6 est frappée par Julien le Philosophe à Cyzic et appartient au type Cohen² 51, mais elle n'est pas enregistrée dans le LRBC, quoique des exemplaires de ce type fussent mentionnés par G. Elmer et eussent été trouvés en grand nombre dans les fouilles sur l'Agora d'Athènes.

³⁹ Moneda a fost găsită de Ursoi Gherghina din Adamclisi, în zona extramurană de sud a cetății.

⁴⁰ Cf. D.O.W. I, Pl. LVI, Antiochia, AU. 138.

⁴¹ Moneda a fost descoperită de colegul C. Scorpan, căruia îi mulțumim și pe această cale, în sectorul C, secțiunea 19, caroul 9, pe nivelul I.

⁴² Vezi D.O.W. I, p. 210, No. 34 e.

La monnaie no 7, en or, frappée par Justin II à Antioche, appartient au type DOW I, no 138; étant mieux conservée que l'exemplaire de Dumbarton, elle complète l'image du revers.

La monnaie no 8 est un follis frappe par Justin II à Constantinople, pour l'année 572/3, du type DOW I, no 35, mais dans l'officina E, pour laquelle on ne connaissait aucun exemplaire jusqu'à présent.

SELTENE UND UNEDIERTE MÜNZEN IN DEN SAMMLUNGEN DES ARCHÄOLOGISCHEN MUSEUMS CONSTANȚA

Zusammenfassung

Der Verfasser stellt 8 seltene und unedierte, auf dem Gebiet der Dobrudscha entdeckte Münzen dar.

Auf Münze Nr. 1 die vom Skythenkönig Kantes ausgegeben wurde, und dem Typus V. Canarache 16 a angehört, befindet sich das Münzzeichen des Münzherrn und nicht wie es der erste Verfasser auf einer schwächer erhaltenen Münze gesehen hat.

Münze Nr. 2 ist eine unedierte von der Stadt Callatis unter Septimius Severus ausgegebene Münze.

Münze Nr. 3, die von Aspendus unter Macrinus ausgegeben wurde, ist im Vergleich zu MBC Greek Coins 19 unedierte; eine Münze dieser Stadt ist zum erstenmal auf dem Gebiet der Dobrudscha beglaubigt.

Münze Nr. 4 ist ein unedierte Exemplar von Aurelianus, herausgegeben in Serdica und im Vergleich zu RIC V, 1 und Mouchmov unedierte.

Münze Nr. 5 weist einen Prägstempelfehler auf, der das Münzzeichen der Münzstätte beeinträchtigt, und der in den Fehlern der Münzstempel, die in RIC VII für Kyzikos angeführt sind, nicht registriert ist.

Münze Nr. 6 ist von Julianus dem Philosophen in Kyzikos ausgegeben vom Typus Cohen² 51, aber im Vergleich zu LRBC unedierte, obwohl die Exemplare dieses Typs von G. Elmer erwähnt werden und in großer Anzahl bei den Grabungsarbeiten auf der Agora von Athen zum Vorschein kamen.

Münze Tr. 7 ist eine Goldmünze, ausgegeben von Justinus II., in Antiochien, vom Typus DOW I, Nr. 138, die aber besser erhalten als das Exemplar von Dumbarton, die Darstellung auf der Rückseite ergänzt.

Münze Nr. 8, ein Follis von Justinus II. in Constantinopolis herausgegeben, für das Jahr 572/3 vom Typus DOW I, Nr. 35, aber in der Werkstätte E, für die bis zur Zeit keine Exemplare bekannt waren.

R. OCHEȘEANU

DOI DENARI ROMANI REPUBLICANI DESCOPERIȚI ÎN DOBROGEA.

Într-un articol de curînd apărut, se sublinia importanța descoperirii pe teritoriul Dobrogei a denarilor republicani, pentru cunoașterea fenomenelor istorice ce au avut loc la Dunărea de Jos în secolul I î.e.n.¹. Denarii romani republicani descoperiți în ținutul dintre Dunăre și Mare ilustrează penetrația romană la gurile Dunării, mai ales sub aspectul ei economic².

În colecțiile cabinetului numismatic al Muzeului de arheologie Constanța se păstrează două monede republicane de argint, ce nu au fost incluse în catalogul colecției publicat de noi³.

Una din monede provine din colecția donată de C. Băcăoanu. Această colecție a fost alcătuită mai ales din monede găsite la Tomis⁴. Fără îndoială că și această piesă provine tot din Constanța sau din împrejurimile orașului⁵. A doua monedă a fost donată în vara anului 1971 de A. Dumitrașcu. Denarul a fost găsit cu cîțiva ani în urmă la Medgidia, cu ocazia săpăturilor pentru groapa de fundație a unui bloc construit în orașul nou⁶.

Considerăm că prezentarea, în această notă, a două din monedele de argint emise de Roma va contribui la o mai clară evidențiere a unora

¹ Bucur Mitrea, *Contribuții la studiul circulației monetare în Dobrogea, în secolul I î.e.n. Tezaurul de denari romani republicani de la Costinești, jud. Constanța*, în *Pontica*, III, 1970, p. 131—132.

² Bucur Mitrea, *op. cit.*, p. 131—132; R. Ocheșeanu, *Denari romani republicani descoperiți în Dobrogea*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 75.

³ Catalog ce conține 23 de denari republicani descoperiți în Dobrogea, cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 77—80.

⁴ Cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 77 și nota 8.

⁵ Dar asemenea descoperiri, astăzi necontrolabile, trebuie să privească rezerva, considerînd ca loc de descoperire mai degrabă împrejurimile decît localitatea ca atare.

⁶ Informațiile provin de la donator.

din aspectele ce privesc aria de circulație a denarului roman republican în Dobrogea, îmbogățind totodată cunoștințele noastre asupra penetrației monedelor Republicii Romane în această provincie în secolul I î.e.n.⁷

CONSTANȚA

1. *Marcus Antonius.*

AR. ↓. Greutate 3,30 g., diametru 15 mm, conservare rea, ruptă, foarte tocită.

Sydenham, tip general 1213, anii 32—31 î.e.n.

Col. C. Băcăoanu. Inv. R.R. 24.

MEDGIDIA

2. *L. Aemilius Buca.*

AR. ↑. Greutate 2,71 g., diametru 17,5 mm, conservare mediocră, tocită.

Sydenham. Roma, 1061, anul c. 44 î.e.n.

Donație A. Dumitrașcu. Inv. R. R. 25.

Prima monedă este un denar pentru legiuni emis de Marcus Antonius. Cu acest exemplar numărul monedelor republicane de argint găsite în Constanța se ridică la zece⁸, iar numărul denarilor pentru le-

⁷ Pentru problemă vezi și H. Nubar, *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana*, în *Dacia*, NS, VII, 1963, p. 242 și 247; Bucur Mătreă, *op. cit.*, p. 131 și urm.; precum și R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 75 și urm., R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *Denari romani republicani, într-o colecție particulară, descoperiți în Dobrogea*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 269—271.

⁸ Vezi R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *op. cit.*, p. 271, unde cei doi denari republicani prezentați în acel articol, adăugați la cele șapte monede descoperite toate fortuit, dau un total de nouă exemplare; vezi și R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 77—78.

giuni se ridică la trei⁹. La Histria s-au găsit tot atâtea monede emise de Marcus Antonius¹⁰, deși din materialul numismatic publicat nu cunoaștem decât patru denari republicani¹¹.

Începe să se contureze și pentru Dobrogea un aspect mai puțin favorizat cu descoperiri publicate, cel al circulației denarilor emiși de Marcus Antonius, la Efes, pentru plata legiunilor¹². Dacă exceptăm localitățile în care s-au găsit tezaure de epocă imperială, ce conțin și monede de la Marcus Antonius¹³, numărul așezărilor în care s-au aflat exemplare de acest tip se ridică acum la șapte stațiuni¹⁴. Nu lipsit de importanță, pentru cunoașterea circulației acestor monede, este faptul că astfel de denari pentru legiuni s-au găsit atît în cetățile vest pontice, cît și în așezările din centrul Dobrogei, sau de pe malul Dunării¹⁵.

Cea de a doua monedă, pe care o prezentăm, completează materialul numismatic ce a circulat în zonele rurale din centrul Dobrogei și care poate fi atribuit în bună măsură băștinașilor geți¹⁶. Cu această stațiune numărul localităților din centrul Dobrogei în care s-au descoperit denari republicani romani se ridică la șase¹⁷.

⁹ Cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 78, moneda no. 7, și R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *op. cit.*, p. 270, moneda no. 2.

¹⁰ Cf. H. Nubar, *op. cit.*, p. 242 și 247 și nota 7, doi denari și un al treilea publicat de Gh. Poenaru Bordea, *Numismatica și distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.*, în *SCN*, V, 1971, p. 92 și p. 109 — moneda no. 25.

¹¹ Trei denari publicați de H. Nubar, *op. cit.*, p. 242 și unul prezentat de Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 92.

¹² M. Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor lui Dicomes cu Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (o problemă de geografie istorică)*, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 661—662, nu cunoștea la acea dată decât trei localități, Costinești, Histria și Dinogetia.

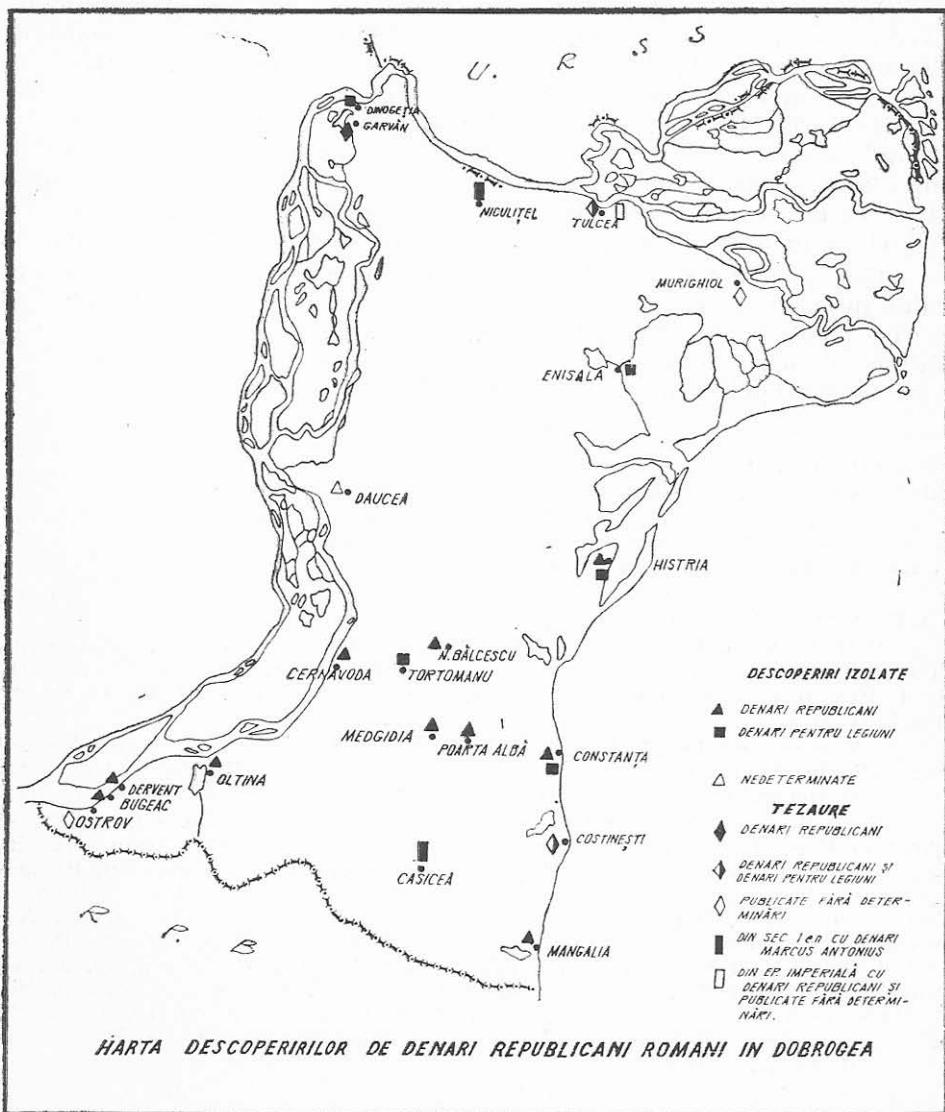
¹³ Tezaurul de la Niculițel, cf. C. Deculescu, *Un tezaur de denari romani imperiali din Dobrogea*, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 579, no. 9; Gh. Papuc, *Un tezaur de denari romani din sec. I e.n. descoperit la Casicea, jud. Constanța*, în *ms.*

¹⁴ Pe litoral la Costinești — tezaur, cf. Bucur Mitrea, *op. cit.*, p. 131 și urm.; la Constanța, trei monede descoperite fortuit, cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 78, no. 7; R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *op. cit.*, p. 270, no. 2; și *supra* p. 498 moneda no. 1; la Histria, H. Nubar, *op. cit.*, p. 247, nota 7 — doi denari și Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 109, no. 25; la Enisala o monedă, vezi Mircea Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, în *SCIV*, 22, 1, 1971, p. 21, nota 11. Pentru centrul Dobrogei, Tortomanu, o monedă, cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 79, no. 13. Pentru malul Dunării, la Dinogetia, o monedă, cf. M. Chițescu, *op. cit.*, p. 661, no. 11 și la Tulcea, — tezaur (1946), cf. C. Preda, și G. Simion, *Un tezaur de monede romane republicane din Dobrogea*, în *SCN*, III, p. 516, no. 17.

¹⁵ Vezi *supra* nota 14.

¹⁶ Pentru problema penetrației monedei de argint republicane în sînul populației getice, vezi Bucur Mitrea, *op. cit.*, p. 132—133; C. Scorpan, *Săpăturile arheologice din așezarea getică de la Bugeac, Valea lui Marinciu*, în *Pontice*, II, 1969, p. 75; Mircea Babeș, *op. cit.*, p. 21, nota 11; R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 83—84.

¹⁷ Pentru Poarta Albă, vezi Bucur Mitrea, *Descoperiri...* în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 611, no. 31; pentru Nicolae Bălcescu și Daucea, vezi Bucur Mitrea, *Contribuții...* p. 132—133; pentru Casicea și Tortomanu, vezi R. Ocheșeanu, *op. cit.* p. 83.

Alături de malul drept al Dunării, principala cale de penetrație a denarilor romani republicani¹⁸ și de litoralul cu cetățile grecești, în care moneda romană, devenită instrumental internațional de schimb, va fi pătruns în bună parte prin comerțul maritim, considerăm că putem surprinde și un al treilea drum pe care denarii republicani au pătruns spre interiorul provinciei și anume drumul transdobrogean Tomis-Axiopolis¹⁹.

Până acum cunoaștem denari din Constanța și Cernavodă, localități aflate la capetele drumului, precum și din Poarta Albă și Tortomanu, aflate în interiorul provinciei și în apropierea acestui drum²⁰. Moneda găsită la Medgidia conturează mai clar existența acestei căi de penetrație spre interiorul provinciei a monedei romane. Dar în acest stadiu al cercetărilor nu putem socoti folosirea drumului Tomis-Axiopolis ca o a treia cale de penetrație, decît ca ipoteză de lucru, dată fiind puținătatea descoperirilor de acest gen.

DEUX DENIERS ROMAINS RÉPUBLICAINS, TROUVÉS EN DOBROUDJA

Résumé

La première monnaie, un denier pour les légions, a été trouvée à Tomi. Avec cet exemplaire, le nombre des monnaies en argent, frappées par Marcus Antonius à Ephèse et trouvées à Constantza, monte à trois deniers.

Le second denier républicain a été trouvé à Medgidia. En partant du petit nombre de pièces récemment découvertes, aussi bien que de l'exemplaire trouvé à Medgidia, l'auteur suppose que, outre les deux principales voies de pénétration du denier romain républicain en Dobroudja — c'est-à-dire la rive droite du Danube et le littoral, avec ses cités maritimes grecques — il y eut aussi une troisième voie de pénétration vers l'intérieur de la province, notamment la route Tomi-Axiopolis (Constantza-Cernavodă), qui traversait la Dobroudja.

¹⁸ Pe malul Dunării au fost găsiți denarii republicani în nouă așezări, din care în patru stațiuni au fost descoperite tezaure, la Tulcea două tezaure, vezi Bucur Mitrea, *op. cit.*, p. 132—133, Ostrov, no. 1, Dervent no. 9, Tulcea (1946) no. 4, Murighiol no. 2; la Garvăn, vezi Alexandru Barnea, *Un nou tezaur de denari romani republicani descoperit în nord-vestul Dobrogei*, în *SCN*, V, 1971, p. 372—375; la Dinogetia, vezi M. Chișescu, *op. cit.*, p. 661, no. 11; pentru Tulcea (1957), vezi Bucur Mitrea, *Descoperiri...*, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 155, no. 24; pentru Cernavodă și Bugeac-Valea lui Marinciu, vezi R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 78, no. 9, 10, și 11; pentru Oltina, vezi R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *op. cit.*, p. 270.

¹⁹ Pentru drumul Tomis-Axiopolis și importanța sa deosebită în epoca elenistică și romană vezi Radu Vulpe, *Note de istorie tomitană*, în *Pontice*, II, 1969, p. 155—157.

²⁰ Cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 77—79, Constanța, no. 1—7, Cernavodă, no. 9—10; R. Ocheșeanu și M. Liculescu, *op. cit.*, p. 270, Constanța, no. 1—2; și supra no. 1; pentru interior la Poarta Albă, Bucur Mitrea, *Descoperiri...*, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 611, no. 31; pentru Tortomanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 79, no. 13; și dacă includem exemplarul descoperit la Medgidia, vezi supra no. 2; adică un total de 15 monede.

ZWEI REPUBLIKANISCHE DENARE AUS DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Die erste Münze, ein Legionendenar, wurde in Tomis gefunden. Durch diese Münze steigt die Anzahl der von Marcus Antonius in Ephesos ausgegebenen und in Tomis gefundenen Silbermünzen, auf drei Denare.

Der zweite republikanische Denar wurde in Medgidia aufgefunden. Der Verfasser nimmt anhand der einigen kürzlich gemachten Funde und des in Medgidia gefundenen Exemplars an, daß außer den zwei Hauptwegen, auf denen der Denar in die Dobrudscha gelangt ist, das rechte Donauufer und die Schwarzmeerküste mit den griechischen Küstenfestungen, es noch einen dritten Weg gibt, der in das Innere der Provinz führt und zwar quer durch die Dobrudscha von Tomis nach Axiopolis (Constanța-Cernavoda).

D. TUDOR

UNELE ASPECTE ICONOGRAFICE ALE RELIEFURILOR CAVALERILOR DANUBIENI DIN SCYTHIA MINOR

Cu prilejul redactării volumului al II-lea al monografiei privitoare la cultul Cavalerilor danubieni (lucrare ce urmează a se tipări la începutul anului viitor la Leyden în Olanda), atenția mi s-a oprit și asupra a patru reliefuri descoperite pe teritoriul Dobrogei. În ultima vreme am reușit să îmbogățesc *corpus*-ul reprezentărilor acestor enigmatice divinități, de la 199 piese catalogate în anul 1969, la 228 exemplare ¹.

Până acum am putut strânge 11 monumente privitoare la acest cult în Scitia Mică : 4 din Tomis, 1 de la Castelu, 1 de la Corbul de Jos, 2 de la Barboși și 3 de proveniență necunoscută (cf. *CMRED*, I, nrs. 93—103). Ca datare, toate aparțin secolului III e.n.

Patru plăci de marmură dobrogene ne oferă însă unele particularități iconografice și etnografice pe care dorim a le sublinia în expunerea de față, în ordinea descoperirii pieselor.

Prima din serie — azi dispărută — s-a păstrat numai într-un mularj conservat azi în depozitul Muzeului Național de Antichități din București ². Are înălțimea de 12,4 cm. Ne rămâne necunoscută localitatea descoperirii originalului. Se disting trei busturi așezate înapoia unor dungii puternic reliefate care indică trei mese de tipul *monopodium*. La mijloc este o femeie, în dreapta și stînga ei două personaje masculine cu barbă stufoasă, haine groase și căciuli mari de tip frigian, dar cunoscut și de daci, adică avînd moțul adus în față (fig. 1).

Al doilea relief ce ne interesează (păstrat acum la Muzeul din Ploiești), a fost achiziționat de prin împrejurimile Mangaliei și are înălțimea de 9,5 cm ³. Conținutul repertoriului său sculptural este identic cu cel precedent. Distingem și la acesta : căciuli mari, îmbrăcămintea groasă și barba bogată la busturile de pe margini (fig. 2).

¹ D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuvinorum*, vol. I, Leyden, 1969, în colecția : *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, publicé par M. J. Vermaseren (prescurtată în continuare *CMRED*).

² *CMRED*, I, 102 ; cf. același, *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 342, nr. 147.

³ *CMRED*, I, 103 ; cf. același, *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 341, nr. 182.

Muzeul din Constanța este achizitorul următoarelor două reliefuri, descoperite cu totul recent.

Cel de-al treilea — în ordinea catalogării noastre — provine de la *Corbul de Jos* și este dintre cele mai mari monumente închinată Cavalierilor danubieni, fiind înalt de 22 cm și lung de 28 cm⁴. Triada busturilor oferă aceleași caracteristici, cu o îmbrăcăminte, putem spune de

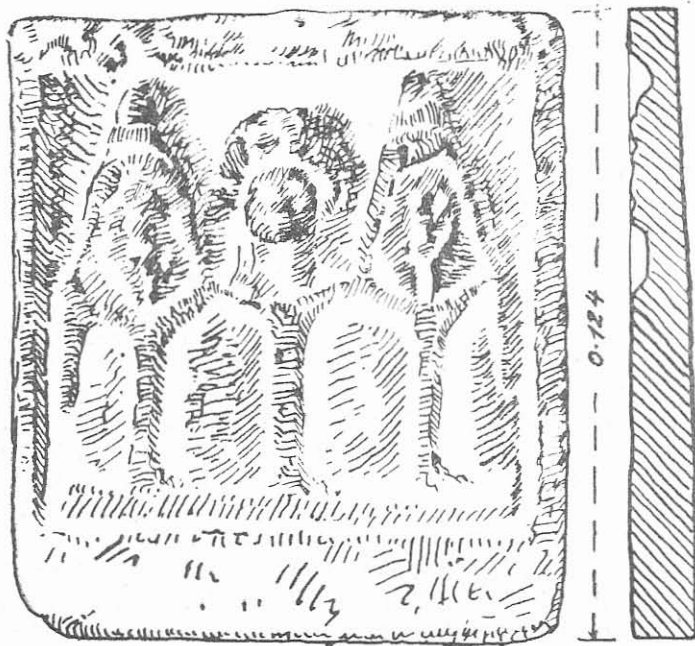

Fig. 1. Proveniență necunoscută. Mulaj. Muzeul Național de Antichități din București

iarnă, iar bărbații, pe lângă aceeași barbă stufoasă, poartă și plete lungi căzute pe umeri. În fața zeilor apar trei vase: câte o cupă cu piciorul înalt și o oală cu două torți laterale, forme ceramice pe care le întâlnim folosite și de populația autohtonă getică din Dobrogea (fig. 3).

În sfârșit, al patrulea relief și ultimul (a cărui primă semnalare o dătează lui Andrei Aricescu) este un fragment înalt de 12,5 cm descoperit chiar în ruinele vechiului Tomis⁵. Din reprezentările sale s-a păstrat aproape intact bustul bărbătesc din stînga, cu o lungă și ascuțită barbă, înfășurat în aceleași haine groase. În fața lui se află capul berbecului, după cum se știe, animal închinat celor doi Cavaleri danubieni.

⁴ CMRED, I, 98; cf. același, *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 340, nr. 146 și *Das Altertum*, VIII, 1962, 4, p. 241.

⁵ CMRED, I, 96.

La centru era bustul Zeiței din care se vede foarte puțin. În schimb, pus în fața ei, s-a păstrat foarte clar trepiedul, deasupra căruia apare peștele, simbolul de bază al acestei divinități, și aliment cu rol multiplu în ceremonialul de cult și în misterele acestei enigmatice religii.

Nu este intenția noastră a face o expunere detaliată asupra numeroaselor probleme de natură iconografică și religioasă, suscitade de către

Fig. 2. *Teritoriul orașului Callatis*. Placă din marmură. Muzeul din Ploiești.

reprezentările Cavalerilor danubieni în ultima sută de ani. Discuția aceasta constituie obiectul celui de-al doilea volum din *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum*⁶. În expunerea noastră ne vom limita la analiza elementelor specifice și noi ale celor patru tăblițe danubiene dobrogene.

În primul rînd, apariția neașteptată a acestor patru tipuri de reliefuri numai pe teritoriul Dobrogei a determinat stabilirea unei noi

Fig. 3. Corbul de Jos. Relief din piatră. Muzeul de arheologie Constanța.

clase de reprezentări — cea de-a treia — în grupul monumentelor Cavalerilor danubieni. Prima — denumită clasa A — cuprinde 31 reliefuri cu un singur Cavaler; sînt cele mai vechi monumente, în majoritate piese descoperite pe teritoriul provinciei Dacia. A doua clasă B, conține reliefurile cu doi Cavaleri așezați lângă o Zeiță; ele fiind cele mai numeroase, în total 193 exemplare, avînd o zonă de răspîndire mult mai mare: Dacia, Moesia, Pannonia, Dalmația și, cam o duzină aflate în diferite provincii vestice ale imperiului roman. Nici un relief al Cavalerilor danubieni nu s-a aflat în Orient, ele oprindu-se ca răspîndire între văile Munților Balcani.

⁶ CMRED, II (sub tipar). Volumul cuprinde o addenda nrs. 200—228 și partea de interpretare (*Iconography and ideology*).

În sfârșit, clasa C și ultima o constituie numai aceste patru piese din Scythia Minor al căror repertoriu este specific Daciei romane și neîntlnit în alte provincii romane. Tabloul lor a fost extras din reliefulurile cu multiple registre din clasa B aflate în Dacia.

Scena reprezentată pe aceste patru piese dobrogene este a banchetului sacru, întlnit în reliefulurile Cavalerilor danubieni sub două aspecte.

Pe tăblițele de piatră din Dacia superioară (din clasa B) și un exemplar din Moesia superioară, banchetul apare numai în registrul destinat lumii cerești unde este oferit de către Zeiță celor doi Cavaleri serviti de acoliți la masă cu pește, carne de berbec și băutură⁷. Reținem faptul că pe aceste figurații dacice costumația și aspectul facial al participanților la banchet, sînt aidoma cu cele semnalate pe amintitele tăblițe din Scythia Minor.

A doua formă de banchet ne întîmpină pe unele tăblițe de plumb descoperite în Pannonia și în colțul nordic al Moesiei superioare⁸, (în total 46 exemplare!). De astă dată banchetul este redat în cadrul scenelor de inițiere, lîngă *criobolion*, servindu-se la masă pește, pîine și băutură. La prînz iau parte trei persoane, desigur cei inițiați cu mistagogul, în această slujbă putînd fi și o femeie. Aspectul comensinilor este tineresc, costumele sînt de tip oriental sau roman, deci total diferite în comparație cu ceea ce întîlnim pe cele patru reliefuluri dobrogene, în discuție.

Pentru a interpreta scena banchetului oferit triadei pe cele patru reprezentări din Scythia Minor, trebuie deci să ne ducem numai la repertoriul tăblițelor danubiene din Dacia de pe care el a fost împrumutat. Nu vom stărui asupra practicii comuniunii din cadrul acestei mese sacre, cunoscută în numeroase culte orientale dotate cu mistere. Pe reliefulurile Cavalerilor danubieni această *trapeza* mistică a fost adoptată din reprezentările sculpturilor mitriace⁹. După îndeplinirea unor fapte eroice, atît Mithras cît și Cavalerii danubieni erau invitați de către Sol, în cazul nostru de o Mare Zeiță, la un banchet sacru ce li se oferea, odată cu zborul lor în sferile lumii cerești. Pietrarii dobrogeni au extras în dimensiuni mărite această scenă cunoscută doar în atelierile din Dacia și au realizat astfel exvoturi separate, depuse în cadrul unor sanctuare din Scythia Minor încă neidentificate.

Cea de-a doua particularitate a acestor patru plăci dobrogene este portul bogat al bărbii și pletelor, precum și îmbrăcămintea groasă a di-

⁷ CMRED, I : 3, a ; 19, a ; 22, a ; 37, a ; (variantă) ; 50, a (din Viminacium) și 182, a (de proveniență necunoscută).

⁸ CMRED, I : 127 (= 30, 54, 67, 116, 128, 129, 167) ; 132 (= 68, 69, 134, 141—145, 163, 168, 180, 185) ; 133 (= 51, 52, 60, 61, 117, 123, 124, 130, 131, 164—166, 182) ; 135 (= 70, 135, 136) și vol. II : 216 (= 227) ; 212 (= 132) ; 204, 206—208, 213 (= 133) și 214, 215 (= 135). Banchetul sacru mai apare redat și pe o gemă, cf. CMRED, I, 195 și 196, a.

⁹ D. Tudor, *I Cavalieri danubiani*, în *Ephemeris Daco-romana*, VII, 1937, p. 275 și urm. ; LeRoy A. Campbell, *Mithriac iconography and ideology*, Leiden 1968, p. 316 și urm.

vinităților. Asemenea elemente pe tăblițele danubiene apar iarăși numai în Dacia, la cele mai vechi reprezentări ale Cavalerilor danubieni, datate în secolul II e.n. cînd din punct de vedere iconografic, în această provincie, pentru prima dată și-a făcut apariția Cavalerul danubian nedublat¹⁰. Se constată de asemenea că atunci cînd în secolul al III-lea

Fig. 4. Tomis. Fragment
dintr-o tăbliță de marmură.
Muzeul de arheologie
Constanța.

se trece la reliefurile cu doi cavaleri afrontați pe flancurile unei Mari Zeițe, numai tăblițele lucrate în piatră în Dacia, păstrează în reprezentările lor părul stufos și îmbrăcămintea groasă pentru cei doi zei Cavaleri¹¹.

În alte provincii, în majoritatea cazurilor, cele două divinități masculine sînt imberbe și îmbrăcate cu costume ușoare¹². Apare evident faptul că modeștii artiști piatrari din Scythia Minor copiau aceste forme etnografice după cele din Dacia pentru o populație mai ales rurală, care etniceste era aceeași pe ambele maluri ale Dunării.

¹⁰ *CMRED*, I: 1,a; 15,b; 29,c; 183,b (probabil descoperit în Dacia) și 174,b (de proveniență necunoscută).

¹¹ *Ibidem*, I, 3,b; 4,b; 5,b; 6; 8; 11,a și b; 18,b; 20,a; 27,a; 47,a; 49.

¹² *Ibidem*, *passim*.

În ambele provincii, căciulele și hainele pe care le îmbracă aceste divinități cu barbă mare și plete lungi nu erau confecționate din stofă groasă, ci din piei de oaie cu lână bogată întoarsă în afară. Ele sînt specifice geților pe care-i văzuse și Ovidiu cu două secole mai înainte în timpul exilului său tomitan. Privind portretele zeilor de pe cele patru tăblițe dobrogene avem în față chipurile acelor geți *intonsi et hirsuti* menționați de poet¹³, cărora, pe timp de iarnă — spunea el — le atirna și zuruia sloii de gheață în coamă și barbă¹⁴. Atunci barbarii — scrie Ovidius — ca să lupte cu frigul își pun cojoace pe ei¹⁵. Te îngrozești văzîndu-i cu chică lungă și îmbrăcați în piei¹⁶; pe fețele lor netunse se resfiră coamele, iar de asprimea iernii se apără cu ițari și cojoace¹⁷.

Învățații care s-au ocupat în ultima vreme cu problemele religiei Cavalierilor danubieni sînt de acord cu soluția pe care am dat-o acum 35 de ani, în ceea ce privește originea dacică a acestor zei și a legăturilor puternice ale acestui cult cu populația geto-dacică¹⁸. Nu este deci de mirare că aceasta se reflectă și în iconografia celor patru tăblițe dobrogene.

QUELQUES ASPECTS ICONOGRAPHIQUES DES RELIEFS REPRESENTANT LES CAVALIERS DANUBIENS DE SCYTHIA MINOR

Résumé

L'auteur s'occupe de quatre bas-reliefs en pierre des Cavaliers danubiens, découverts en Dobroudja (Cf. Tudor, *CMRED*, I, ns. 96, 98, 102, 103). Ces pièces constituent une nouvelle classe (C) des représentations de ces divinités, une catégorie qui n'était connue jusqu'à présent que sur le sol de la Petite-Scythie, et pouvant être datée du IIIe s. de n. è. Le tableau sculpté sur ces plaques de pierre représente le banquet sacré de la triade danubienne, qui se déroulait dans la zone céleste (fig. 1—4). Tout comme pour le mythe mithriaque, le banquet avait lieu après que les deux divinités Cavaliers avaient fini leurs actions héroïques du monde terrestre et s'étaient élevés, avec la Déesse, dans les sphères célestes.

¹³ Ovidius, *Pont.* I, 5, 74; III, 5, 6 și IV, 2, 2.

¹⁴ Ovidius, *Tristia*, III, 10, 21—22 și V, 7, 180.

¹⁵ *Ibidem*, III, 10, 19.

¹⁶ *Ibidem*, V, 10, 32.

¹⁷ *Ibidem*, V, 7, 49. V. Pârvan, *Getica*, București 1926, p. 125 și 169, le denumește „șube”.

¹⁸ D. Tudor, *Eph. Dacorom.*, VII, p. 288 și urm.; F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris 1935, p. 286 și urm.; același; *Rev. Étud Anciennes*, XLI, 1939, p. 65—68; Bengt Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950, p. 241, n. 6; E. Will, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 328—330. Natural, adept al nimicirii totale a dacilor de către Traian, A. Alföldi, în toate lucrările sale, nu acceptă nici o legătură a acestei religii cu panteonul daco-getic; cf. *Bibl. Pannonica*, IV, 1938, p. 33; *Daci e romani in Transilvania*, Budapest 1940, p. 33 și urm.; *Folia Arch.*, III—IV, 1941, p. 176 și urm. și *Zu den Schicksalen Sibenburgens in Altertum*, Budapest 1944, p. 59 etc.

On consommait à ce banquet du poisson, de la viande de bœuf et des boissons. La scène ne se rencontre dans le monde céleste que sur les petites plaques danubiennes trouvées en Dacie (Tudor, *CMRED*, I, ns 13,a; 19,a; 32,a; 37,a, etc.). La scène a été copiée de là par les sculpteurs de Dobroudja, qui en ont formé des représentations à part, comme on peut le remarquer sur les quatre petites plaques (fig. 1—4).

Une autre particularité des quatre tablettes est représentée par l'aspect de la tête et des vêtements des deux Cavaliers, qui ont de longues barbes et portent des bonnets de fourrure de type phrygien ou bien dacique, et des vêtements chauds, qui ne peuvent être que des touloupes avec la fourrure à l'extérieur. En fait, c'est là l'aspect ethnographique de la population géto-dace de la Dobroudja, tel qu'il est peint par Ovidius (*Pont* I, 5, 74; III. 5, 6; IV, 2, 2 et *Trist.* III, 10, 19—22; V, 7, 49, 180 et 10, 32). Il est intéressant à remarquer que des types à barbe et portant un bonnet de fourrure avec le grand retroussé par devant et des vêtements en peau de mouton n'apparaissent non plus que sur certains reliefs de la Dacie, représentant les deux Cavaliers danubiens. Dans les deux régions, la Petite-Scythie et la Dacie romaine, les sculpteurs ont donné aux Cavaliers danubiens l'aspect ethnographique de la population géto-dace. Aujourd'hui on sait bien que le culte des Cavaliers danubiens a une origine dace et qu'il a été fort estimé par cette population sous la domination romaine.

Table des figures

- Fig. 1. Provenance inconnue. Moulage. Musée National d'Antiquités de Bucarest.
Fig. 2. Le territoire de la ville de Callatis. Plaque en marbre. Musée de Ploiești.
Fig. 3. Corbu de Jos. Relief en pierre. Musée de Constantza.
Fig. 4. Tomi. Fragment d'une petite plaque en marbre. Musée de Constantza.

EINIGE IKONOGRAPHISCHE ASPEKTE DER RELIEFBESCHREIBUNG REITERGÖTTER AUS KLEINSKYTHIEN

Zusammenfassung

Der Verfasser bespricht vier Basoreliefs aus Stein mit Danubischen Reitergöttern, die in der Dobrudscha gefunden wurden (vgl. Tudor, *CMRED*, I, 96, 98, 102, 103). Diese Exemplare bilden eine neue Klasse (C) der Darstellungen dieser Gottheiten, eine Kategorie die bisher nur auf dem Boden von Kleinskythien bekannt war und in das 3. Jh.u.Z. datierbar ist. Das auf diese Steinplatten gemeißelte Bild, stellt das Heilige Mahl der Danubischen Göttertrias dar, das in der Astralzone stattfindet (Abb. 1—4). Ebenso wie im Mithrasmythus fand dieses Mahl statt nach dem die zwei Reitergottheiten ihre Heldenaten auf der Erde vollbracht haben und sich zusammen mit der Göttin in die himmlischen Gefilde erhoben hatten. Bei diesem Mahl wurde Fisch und Hammelfleisch gegessen und Getränke getrunken. Die Szene dieses Mahls in der Astralwelt ist nur auf den Danubischen Steintäfelchen aus Dazien anzutreffen (Tudor, *CMRED*, I.: 13,a; 19,a; 22,a; 37,a usw.). Von dort haben die Steinarbeiter der Dobrudscha diesen Stein gebrochen, der besondere Darstellungen enthält, was auf den vier Täfelchen zu sehen ist. (Abb. 1—4).

Eine andere Eigenheit dieser vier Täfelchen bildet die Gestaltung des Kopfes und der Kleidung der beiden Reiter. Sie tragen große Bärte, phrygische oder dakische Mützen und tragen dicke Kleidung die nichts anderes sein kann als nach außen gewendete Fellmäntel. Dies ist eigentlich das ethnographische

Bild der getisch-dakischen Bevölkerung in der Dobrudscha, so wie sie von Ovidius beschrieben wird. (*Pont.*, I, 5, 74; III, 5, 6; IV, 2, 2 u. *Trist.*, III, 10, 19—22; V, 7, 49, 180, u. 10, 32). Es ist dabei interessant zu bemerken, daß die Barttracht, Mütze mit dem nach vorne gezogenen Knoten und die Fellkleidung auch nur auf einigen Reliefs in Dazien zu erkennen ist, auf denen die zwei Danubischen Reitergötter vorkommen. In beiden Gebieten, in Kleinskythien und im römischen Dazien, haben diese Steinmetzen den Danubischen Reitergöttern die ethnographische Gestalt der getisch-dakischen Bevölkerung verliehen.

Es ist heute eine bekannte Tatsache, daß die Religion der Danubischen Reitergötter dakischen Ursprungs ist und stark mit dieser unter römischer Herrschaft stehenden Bevölkerung verbunden war.

Erklärung der Abbildungen

- Abb. 1. — Unbekannte Herkunft. Abguß Nationalmuseum für Altertümer, Bukarest
Abb. 2. — Das Territorium der Stadt Kallatis Marmorplatte, Museum Ploieşti.
Abb. 3. — Corbu de Jos. Steinrelief. Museum, Constanţa.
Abb. 4. — Tomis. Bruchstück aus einem Marmortäfelchen. Museum, Constanţa.

Z. COVACEF

RELIEFURI INEDITE DIN MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA.

Dintre materialele arheologice, de o mare bogăție și varietate, care reflectă arta antică în Dobrogea, sculptura este domeniul cel mai reprezentativ. Plăcile votive cu reliefuri și statuetele de epocă elenistică și romană sînt executate de meșteri inegal dotați. Se întîlnesc piese ce ating o mare finețe artistică, dar, în același timp și foarte multe lucrări realizate cu stîngăcie ¹.

În această notă vom încerca să prezentăm cîteva fragmente inedite de statui și basoreliefuri, de epocă elenistică și romană care se păstrează în colecțiile Muzeului de arheologie Constanța. Sculpturile au fost, în majoritate, descoperite la Tomis ². În această cetate vest-pontică și în epoca romană se manifestă cu multă vigoare formele de cult grecești și greco-orientale, continuînd tradițiile epocii elenistice ³. Multe dintre zei-tăți sînt încă adorate în formele de cult grecești ⁴. În același timp însă, sincretismul religios apare pe multe din reprezentările de cult cunoscute în Dobrogea. Și ne referim aici în special la Cavalerul Trac, divinitate tracică, care în epoca romană, este înfățișată sub chipul lui *Hero* sau *Hero Domnus* și al cărei cult a fost adoptat atît de grecii din Pontul Stîng cît și de romanii veniți în provinciile tracice ⁵.

Dintre divinitățile pantheonului greco-roman de ale căror reprezentări de cult ne ocupăm aici se află Apollo, Cybela, Dioscurii și Nemesis.

¹ Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 222.

² Exceptînd reliefurile de la nr. 2 și 7, care provin de la Mangalia și respectiv din colecția Slobozianu.

³ G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi*, în *Studii Clasice*, VI, 1964, p. 177.

⁴ Em. Popescu, *Un document epigrafic inedit de la Histria și cultul Cybelei*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 459.

⁵ Cf. G. Karazow, *Die Denkmäler der thrakischen Reiter-gottes in Bulgarien*, în *Diss. Pann.*, II, 14, 1938, Budapesta; E. Will, *Le relief culturel greco-romain*, 1955, Paris; Ivan Venedikov, *Le sincretisme religieux en Thrace à l'époque romaine*, în *Acta Antiqua Philippopolitana*, Sofia, 1963.

1. Apollo⁶ (fig. 1). Constanța⁷. Inv. 1921. În. 0,230 m, lăț. 0,160 m. Din statuie se păstrează astăzi numai capul, și acesta parțial deteriorat⁸. Statuia este lucrată din marmoră albă de bună calitate.

Părul ondulat, pieptănat cu cărare la mijlocul capului, este strâns la spate într-un coc. Pe cap zeul poartă o cunună de frunze de laur, mediocru realizată. Sprâncenele, conturate prin șlefuire, sub o frunte lată, încearcă să redea măreția olimpiană a divinității. Ochii, mult adânciți în orbite, fără pupile, sînt larg deschiși. Gura mică cu buze stîngaci realizate, nasul distrus, ca și întreaga parte inferioară a figurii, care este deteriorată, strică armonia feții.

Caracterul clasic al reprezentării ca și tehnica folosită ne îndeamnă să considerăm că ne aflăm în fața unui artizan, care încearcă să copieze lucrări de o mai bună factură. Probabil statuia este o lucrare de serie din atelierele microasiatice⁹.

Felul în care au fost realizați ochii, adânciți în orbite, fără pupile, ne îndreaptă către modelele din sec. I—II e.n. Dar realizarea neglijentă a părului și mai ales a coroanei din frunze de laur, dacă nu este o stîngăcie a sculptorului, ne îndeamnă să urcăm datarea spre sfîrșitul acestei perioade¹⁰.

2. Cybela¹¹ (fig. 2). Mangalia¹². Inv. 6814. În. 0,185 m, lăț. 0,180 m. gros. 0,090 m. Din statueta se mai păstrează astăzi doar partea inferioară, de la talie în jos. Marmora în care s-a cioplit statuia este de culoare ușor gălbuie. Zeița este reprezentată așezată pe tron. Poartă un chiton lung, ușor drapat, ce lasă să i se vadă picioarele de la glezne. Un voal, ce cobora probabil de pe umărul drept al divinității, trece peste genunchi și ușor drapat, alunecă pe lângă piciorul stîng.

Sculpturi asemănătoare au fost descoperite la Histria¹³ și Tomis¹⁴. Strînsele analogii cu acestea ne îndeamnă să atribuim epocii elenistice statueta prezentată aici.

3. Cybela (fig. 3). Constanța¹⁵. Inv. 1977. În. 0,175 m, lăț. 0,185 m, gros. 0,085 m. Statueta, lucrată din marmoră alb-gălbuie, este mult deteriorată. Lipsesc : capul și partea superioară a trunchiului pînă la piept, mîna dreaptă precum și partea inferioară a statuetei.

⁶ Pentru cultul lui Apolo la Tomis, vezi I. Stoian, *Tomitana*, Ed. Acad., București, 1963, p. 153 și pp. 158—159.

⁷ Descoperire întimplătoare, din 1957, pe str. Filimon Sirbu. Cf. V. Canarache și colaboratorii, *Muzeul de arheologie Constanța*, 1961, p. 73 și p. 78; V. Canarache, *Tomis*, Ed. Meridiane, București, 1961, p. 29, fig. 17.

⁸ Cf. V. Canarache, *Muzeul de arheologie din Constanța*, Constanța 1967, p. 44.

⁹ Cf. G. Bordenache, *op. cit.*, pp. 177—178.

¹⁰ Pentru coafura de epocă și modul în care au fost realizați ochii, vezi G. Bordenache, *Sculpture grece e romane*, I, București, 1969, pl. XVII, 32 și pl. LV, 125 G.

¹¹ Pentru cultul Cybelei, vezi I. Stoian, *op. cit.*, pp. 107—108; Em. Popescu, *op. cit.*, pp. 459—460.

¹² Nu se cunosc condițiile de descoperire.

¹³ G. Bordenache, *Sculpture...*, pp. 32—33, nr. 42, pl. XXI, 42.

¹⁴ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 34, nr. 47 și pl. XXII, 47.

¹⁵ Descoperită în 1959, în Piața Ovidiu cu ocazia săpăturilor de fundație pentru blocul B.

Fig.1. Apollo. Constanța. Sec. I—II c.n.

Fig. 2. Cybela. Mangalia. Epoca elenistică.

Cybela este așezată pe tron. Poartă chiton și himation care sînt mult drapate. Un voal coboară de pe umărul drept, trece peste genunchi și alunecă pe lingă piciorul stîng al zeiței.

În stînga, jos, apare un leu stînd pe labele din spate în poziție de așteptare. Gura leului, ca și ochii, sînt realizate prin cîte o scobitură. Coama, mult răvășită, este redată prin reliefări ale pietrei.

Deși sculptorul a încercat să redea toate cutele veșmintelor, observăm o realizare stîngace, ce încarcă de fapt statueta. De asemeni, redarea leului nu este prea bine realizată.

Putem așeza statueta noastră alături de una asemănătoare, descoperită la Histria și datată în sec. II—III e.n., deși analogia nu este perfectă ¹⁶.

¹⁶ G. Bordenache, *op. cit.*, pp. 35—36, nr. 54 și pl. XXV, 54.

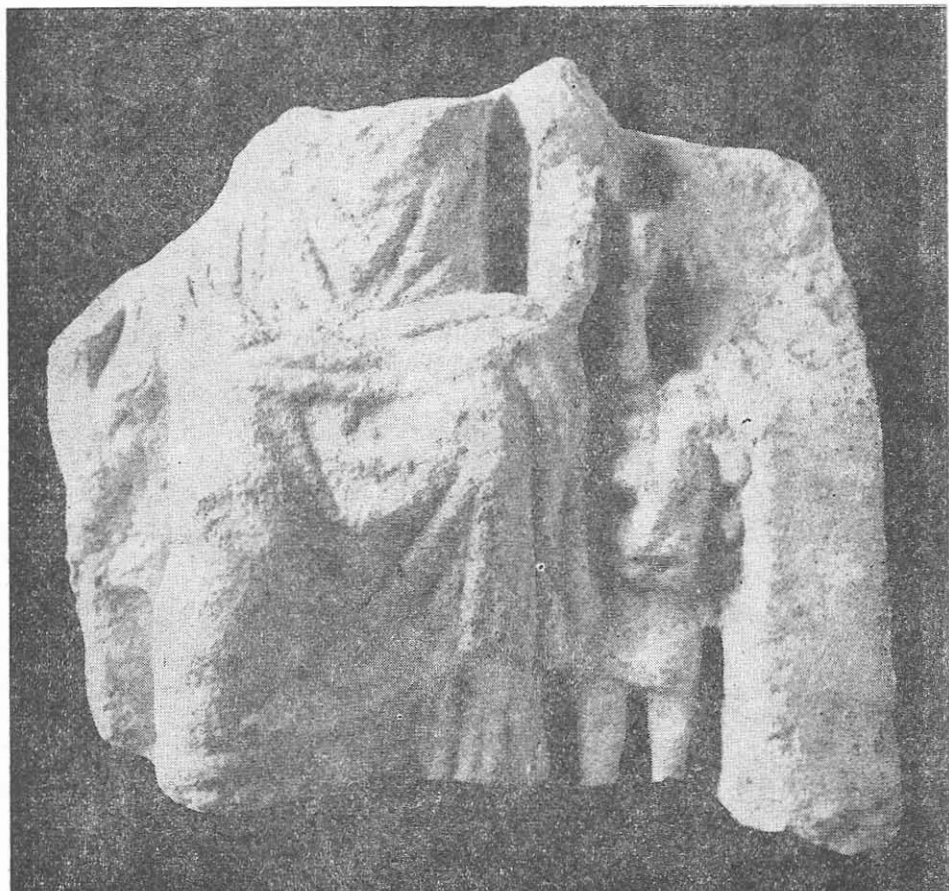

Fig. 3. Cybela. Constanța. Sec. II—III e.n.

Deși lipsește o mare parte din statueta, realizarea stângace a faldurilor, ne face să ne gândim la arta secolului III e.n.

4. Dioscurii¹⁷, (fig. 4). Constanța¹⁸. Inv. 16.041. În. 0,315 m. lăț. 0,218 m, gros. 0,135 m. Din basorelief se păstrează doar un fragment. A fost lucrat din marmoră alb-vineție zaharoasă.

Din basorelief au rămas două registre, fragmentare. Din registrul superior se mai pot vedea picioarele unei divinități feminine, de la glezne, acoperite de un chiton foarte lung. Gîndindu-ne la cutele făcute

¹⁷ Pentru cultul Dioscurilor la Tomis: D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, București, 1915, p. 144; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 228; Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, 1889, p. 256; DID, I, Ed. Acad., București, 1965, p. 258.

¹⁸ Nu se cunosc condițiile de descoperire.

Fig. 4. Dioscuri. Constanța. Sec. II—III e.n.

de acest veșmînt, presupunem că divinitatea era reprezentată așezată pe un tron.

Registrul inferior păstrează imaginea unuia din cei doi Dioscuri, în repaus¹⁹. Acesta este înfățișat din față, nud, cu mantia prinsă în jurul gîtului. Din cauza eroziunii nu se pot distinge trăsăturile chipului. Cu mîna stîngă, ridicată în sus, ține o lance lungă. În spatele său și

¹⁹ Daremberg-Saglio, *Dictionnaire...*, cap. Dioscuri și fig. 2445; R. Cagnat și V. Chapot, *Manuel d'archéologie grecques et romaines*, Paris, 1917, p. 405.

lateral se află calul. Partea din față a calului este acoperită de mantia și corpul Dioscurului.

Lucrarea este de un slab nivel artistic și fără o păstrare a proporțiilor dintre zeu și animal, Dioscurul depășind animalul.

Relieful a fost lucrat de un meșter puțin priceput. Realizarea stîngace a reprezentărilor din registrul inferior, ne îndeamnă să-l datăm în epoca romană, cu multă probabilitate în sec. II—III e.n., spre sfîrșitul acestei perioade ²⁰.

5. Nemesis (fig. 5). Constanța ²¹. Inv. 6298. În. 0,265 m, lăț. 0,180 m, gros. 0,030 m. Placa votivă lucrată din marmoră alb-vineție, se păstrează în condiții bune. Coltul din stînga jos, spart, a putut fi recuperat, astfel că imaginea este completă.

Basorelieful este încadrat de un chenar simplu, fără decor, mai lat în partea de jos și cu frontonul arcuit. În centru este reprezentată Nemesis în picioare, sprijinindu-se pe piciorul stîng, atitudine ce îi arcuiește ușor șoldul. Piciorul drept este puțin îndoit din genunchi.

Zeița este înveșmîntată cu chiton și himation lung și poartă pe cap un văl ce cade peste umeri, traversînd apoi pieptul de la stînga spre dreapta. În mîna dreaptă ține balanța, care are unul din talere sculptat pe chenar. În mîna stîngă ține un *volumen* sau instrumentul de măsurat. În stînga, jos, la picioarele divinității este sculptat un grifon, din profil, în mișcare spre stînga, cu labele din față săpate în chenar. Labele din spate le sprijină pe o jumătate de disc, probabil reprezentînd globul, sau roata destinului.

Basorelieful nu excelează prin calități artistice. Toate detaliile sînt abia schițate, unele elemente ale reprezentării sînt sculptate pe chenar, ceea ce denotă slabele posibilități artistice ale meșteșugarului care a realizat acest basorelief.

Asemenea imagini votive ale zeiței, aparțin gustului provincial din epoca romană tîrzie, așa cum se observă pe multe din basoreliefurile cu reprezentarea lui Nemesis ²².

Tipul de chenar folosit la acest basorelief se întîlnește mai des la exemplare datate la începutul secolului III e.n. ²³.

Considerăm că placa votivă prezentată de noi, lucrată în stilul provincial roman, poate fi datată în sec III e.n., probabil începutul acestui secol.

²⁰ Din literatura consultată, nu cunoaștem vreun basorelief înfățișînd Dioscurii, în care să apară o reprezentare apropiată de cea a reliefului nostru.

²¹ Placa votivă a fost descoperită la Fabrica de Celuloză Palas, Constanța.

²² G. Bordenache, *op. cit.*, p. 53.

²³ Pentru chenare de acest tip, vezi G. Bordenache, *op. cit.*, p. 56, nr. 95 și pl. XLIV, 95, p. 57, nr. 99 și pl. XLV, 99, p. 58, nr. 101 și pl. XLVI, 101, p. 62, nr. 112 și pl. L, 112.

Fig. 5. Nemesis. Constanța. Sec. III e.n.

6. Cavalerul Trac (fig. 6). Constanța²⁴. Inv. 17559. În. 0,240 m, lăț. 0,210 m, gros. 0,090 m. Basorelieful este lucrat din marmoră albă. Relieful este încadrat de un chenar mai lat la bază și subțiat pe celelalte laturi.

²⁴ Descoperit în 1967, pe locul vechii gări, la —5 m.

Fig. 6. Cavalerul Trac. Constanța. Sec. II—III e.n.

Scena prezintă pe Cavalerul Trac mergînd cu calul spre dreapta. Divinitatea este prezentată cu figura și torsul din față, iar piciorul drept din profil. Corpul este înveșmîntat într-o tunică scurtă, iar hlamida, prinsă în față cu o agrafă și trecută peste umeri, flutură în vînt. În mîna dreaptă, ridicată deasupra capului, Eroul ține o suliță scurtă. Cu mîna stîngă ridicată la înălțimea umărului, Cavalerul trage friul, întorcînd capul calului puțin spre dreapta.

Fig. 7. Cavalerul Trac. Col. Slobozianu. Sec. II—III e.n.

Calul ține piciorul drept din față pe un altar rotund cu baza și partea superioară puțin profilate. Coama, deasă și scurtă, este redată prin linii incizate succesive. În același mod este realizată și coada lungă, puțin ridicată. Picioarele calului au fost lucrate bine, aproape perfect.

În fața Eroului, dar înapoia altarului, se află copacul sacru, ale cărui crengi, mult stilizate, se pleacă în fața Cavalerului Trac. Pe trunchiul copacului, abia vizibil, un șarpe, întinde capul spre gîtul calului.

Relieful este o lucrare de bună factură tehnică, cu siguranță un produs al atelierelor din Moesia. Face parte din seria ce-l reprezintă pe Cavalerul Trac în chip de vînător²⁵.

Datorită facturii bune²⁶, putem data basorelieful în sec. II—III e.n.

7. Cavalerul Trac (fig. 7). Col. Slobozianu. Inv. 15817. În. 0,160 m, lăț. 0,123 m, gros. 0,032 m. Basorelieful, fragmentar, este lucrat dintr-o marmoră alburie, opacă, șlefuită cu multă atenție.

Un chenar simplu, arcuit în partea superioară încadra scena. Din relief se mai păstrează partea din față a calului, lucrată cu multă acuratețe: sînt redată nările umflate, parcă ar necheza, ochii, urechea dreaptă, lăsată spre spate și coama. Hamul este redat prin cîteva linii incizate și cu toate că zăbala este adînc înfiptă în gură pentru a opri calul, frîul, reliefat, este lăsat liber. Piciorul drept, care se vede doar pînă la genunchi, pare că se sprijină pe un altar.

Din Cavaler nu se mai vede decît genunchiul piciorului drept.

Sub botul calului apare zeița Cybela²⁷, așezată pe tron, purtînd un văl pe cap.

Din micul fragment care a ajuns pînă la noi, ne dăm seama că sculptorul a acordat multă atenție pentru redarea cît mai amănunțită a calului, dar, datorită erodării, nu ne putem da seama dacă și zeița a fost tot atît de îngrijit sculptată.

Chenarul, arcuit în partea superioară, ne îndreptățește să datăm acest basorelief în sec. II e.n. și prima parte a sec. III e.n., deși alte elemente care ne-ar putea asigura datarea lipsesc, datorită stării fragmentare²⁸.

RELIEFS INÉDITS DU MUSÉE D'ARCHÉOLOGIE DE CONSTANTZA

Résumé

On présente quelques fragments inédits de statues et de bas-reliefs, de l'époque hellénistique et romaine, trouvés à Constantza ou à Mangalia et conservés dans les collections du Musée d'Archéologie de Constantza.

1. On a retrouvé une statue d'Apollon, en marbre blanc, de bonne qualité, dont on ne conserve que la tête. La pièce est datée du Ier—IIe s. de n.è.

2. Une statuette qui représente Cybèle. Elle a été trouvée à Mangalia. Le marbre est d'une teinte un peu jaune. On ne conserve que la partie inférieure, à partir de la taille. La sculpture est attribuée à l'époque hellénistique.

3. Une autre statuette de Cybèle, en marbre blanc-jaunâtre, découverte à Constantza. La pièce, très détériorée, est datée du IIe—IIIe s. de n.è.

²⁵ C. Scorpan, *Cavalerul Trac*, Constanța, 1966, p. 7, tip I a.

²⁶ Găsim o analogie pentru această piesă la G. Bordenache, *op. cit.*, pp. 108—109, nr. 234 și pl. XCVIII, 234.

²⁷ Cybela apare deseori în compania Cavalerului Trac. Cf. și G. Bordenache, *op. cit.*, p. 106, nr. 222; C. Scorpan, *op. cit.*, pp. 68—69, fig. 34 și pp. 72—79, fig. 38—39; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 222 și fig. 57.

²⁸ Vezi *supra* nota 20.

4. Un bas-relief fragmentaire, à deux registres, représente, au registre inférieur, les Dioscures. Par suite de son mauvais état, on ne possède plus qu'un seul Dioscure. Au registre supérieur on voit les jambes d'un personnage féminin. IIe—IIIe s. de n.è.

5. Plaque votive en marbre blanc-bleuâtre, avec la représentation de la déesse Némésis. Faible niveau artistique. Découverte également à Constantza et datée du début du IIIe s. de n.è.

6. Un beau bas-relief, exécuté en marbre blanc, représentant le Chevalier Thrace. Découvert à Constantza. Vu sa bonne exécution technique, il a été daté pour le IIe—IIIe s. de n.è.

7. Un petit fragment d'un bas-relief représentant le Chevalier Thrace. Il a été daté pour le IIe s. de n.è.

Table des figures

Fig. 1. Apollon. Constantza. Ier—IIe s. de n. è.

Fig. 2. Cybèle. Mangalia. Epoque hellénistique.

Fig. 3. Cybèle. Constantza. IIe—IIIe s. de n. è.

Fig. 4. Dioscures. Constantza. IIe—IIIe s. de n. è.

Fig. 5. Némésis. Constantza, IIIe s. de n. è.

Fig. 6. Le Chevalier Thrace. Constantza. IIe—IIIe s. de n. è.

Fig. 7. Le Chevalier Thrace. Col. Slobozeanu. IIe—IIIe s. de n. è.

UNEDIERTE RELIEFS IM ARCHÄOLOGISCHEN MUSEUM CONSTANȚA

Zusammenfassung

Verf. stellt einige unedierte Bruchstücke von Statuen und Flachreliefs aus der hellenistischen und der römischen Zeit dar, die in Tomis oder Kallatis gefunden und in die Sammlungen des Archäologischen Museums Constanța aufgenommen wurden.

1. Von einer Apollostatue aus weißem gutem Marmor ist nur der Kopf gefunden worden und erhalten geblieben. 1.-2. Jh.u.Z.

2. Von einer Kybele-Statuette aus leicht gelblichem Marmor, die in Mangalia gefunden wurde, ist nur der Teil von der Taille abwärts erhalten geblieben. Hellenistische Zeit.

3. Eine andere Kybele-Statuette aus weiß-gelblichem Marmor wurde in Constanța gefunden. Die stark beschädigte Statuette datiert aus dem 2.—3. Jh. u.Z.

4. Bruchstück eines Flachreliefs in zwei Registern. Auf dem unteren Register die Dioskuren, davon durch den Bruch nur noch einer sichtbar ist. Auf dem oberen Register sind die Füße einer weiblichen Figur sichtbar. 2.-3. Jh.u.Z.

5. Votivtafel aus weißbläulichem Marmor mit künstlerisch schwacher Darstellung der Nemesis. Fundort ebenfalls Constanța. Anfang des 3. Jh. u.Z.

6. Schönes Flachrelief aus weißem Marmor mit Darstellung des Thrakischen Reitergottes. Fundort Constanța. Wegen der guten technischen Ausführung ins 2.-3. Jh.u.Z. datiert.

7. Kleines Bruchstück aus einem Flachrelief des Thrakischen Reitergottes. 2.-3. Jh.u.Z.

Erklärung der Abbildungen

Abb. 1. — Apollo, Constanța. 1.—2.Jh. u.Z.

Abb. 2. — Kybele, Mangalia. Hellenistische Zeit.

Abb. 3. — Kybele, Constanța. 2.—3.Jh. u.Z.

Abb. 4. — Dioskuren, Constanța. 2.—3.Jh. u.Z.

Abb. 5. — Nemesis, Constanța. 3.Jh. u.Z.

Abb. 6. — Thrakischer Reitergott, Constanța. 2.—3. Jh. u.Z.

Abb. 7. — Thrakischer Reitergott, Sammlung Slobozianu. 2.—3.Jh. u.Z.

OCTAVIAN ILIESCU

SOLIDUS EMIS DE THEODOSIUS I, GĂSIT
ÎN NORDUL DOBROGEI

— Contribuții la numismatica theodosiană —

Printre monedele adunate cu mulți ani în urmă din nordul Dobrogei, a intrat într-o colecție particulară¹ și un *solidus* emis de împăratul Theodosius I (19 ian. 379 — 17 ian. 395). În 1961, această piesă a fost achiziționată de Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România², împreună cu altele, toate avînd aceeași proveniență³. La timpul convenit, am publicat despre acest *solidus* theodosian o notiță succintă, în cadrul informațiilor editate periodic de Biblioteca Academiei cu privire la achizițiile curente ale Cabinetului numismatic⁴. Cu acel prilej, am observat că exemplarul nostru nu este înregistrat pînă în prezent în nici unul din marile repertorii de uz curent⁵, ca o emisiune a lui Theodosius I. Proveniența dobrogeană a acestor monede ne-a îndemnat în ultima vreme să-i acordăm o mai mare atenție. E tocmai ceea ce vom face, în rîndurile care urmează.

Iată mai întîi descrierea, cu toate datele de rigoare⁶:

¹ Potrivit informațiilor obținute de la vechiul deținător, aceste monede ar fi fost recoltate din împrejurimile orașului Tulcea, prin anii 1925—1927.

² Înregistrat la nr. 1676 din 17 mai 1961.

³ Din aceeași achiziție și cu aceeași proveniență (regiunea orașului Tulcea): un *solidus* emis la Sirmium de Iulianus II (360—363) și altul, bătut la Constantinopol de către Valens (364—378). Despre aceste monede, v. Octavian Iliescu, *Monede romane*, în *Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei R.P.R.*, 8, iulie—decembrie 1963, p. 330—331, sub nr. 311 respectiv 319.

⁴ *Ibidem*, p. 332, nr. 321.

⁵ Nu este descris de Henry Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées médailles impériales*, IIe éd., VIII, Paris, 1892, și nici de J. W. E. Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, ed. by Harold Mattingly, C.H.V. Sutherland and R. A. G. Carson, IX, Londra, 1951 (citată mai departe *RIC*, în descrierea monedelor).

⁶ Abrevieri: Av.: avers; Rv.: revers; c.p.e.: cerc perlat exterior; AV.: aur; (f.) b.c.: (foarte) bine conservat; ↑ indică poziția axei reversului față de axa aversului Inv.: inventar A: achiziții curente ale Cabinetului numismatic B: colecția Băncii Naționale a R. S. României, transferată Academiei R. S. România în 1953; O: colecția ing. Const. Orghidan, dăruită Academiei în 1944; *RIC*: *The Roman Imperial Coinage*, vol. IX (citată în nota precedentă).

Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG (*Dominus Noster Theodosius Pius Felix Augustus*). C.p.e. Bustul împăratului, drapat și cuirasat, spre dr., cu diademă de perle.

Rv. CONCORDI — AAVGGG (*Concordia [trium] Augustorum*), în exergă COMOB (*Comitis obryziacus*) c.p.e. *Constantinopol*, cu coif, din față, privind spre dr., șezînd pe tron, ținînd în dr. sceptrul, în st. un scut oval cu inscripția pe patru rînduri VOT/XV/MOLT/XX (*Votis quindecennialibus moltis* (sic, pentru *multis*) *vicennialibus*); pune piciorul dr. pe o proră de corabie.

AV. Solidus 21 × 22 mm 4,45 g ↑ f.b.c. Inv. nr. A-1676/1896. Publicat sumar, cu unele erori de transcriere a legendei scutului de pe revers (VOT/XV/MVLT/XXXX în loc de VOT/XV/MOLT/XX); Octavian Iliescu, *Monede romane*, în *Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei R.P.R.*, 8, iulie-decembrie 1963, p. 332, nr. 321; idem, în volumul *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 180, nr. 376 (aceleași observații).

Tipul de efigie reprezentat pe aversul acestui solidus — bustul împăratului, drapat și cuirasat, cu diademă de perle — a fost creat în timpul lui Constantin cel Mare⁷, marcînd o influență orientală, și este foarte comun la sfîrșitul sec. al IV-lea. O variantă a efigiei are diadema cu rozete, în loc de perle, tip care își face apariția de asemenea sub domnia lui Constantin cel Mare⁸; și acest tip este frecvent în perioada de care ne ocupăm. În ce privește portretul împăratului emitent, s-a remarcat nu o dată caracterul său convențional, ceea ce are ca rezultat asemănarea accentuată a efigiilor monetare din această vreme⁹.

Reversul, făcînd aluzie, prin legenda CONCORDIA AVGGG ([trium] Augustorum), la buna înțelegere dintre trei împărați care domneau simultan, reprezintă un tip iconografic nou în numismatica romană: personificarea orașului Constantinopol, sub trăsăturile unei femei, cu coif, șezînd pe tron, ținînd în dr. sceptrul, în st. scutul cu inscripția mai sus menționată, și punînd piciorul dr. pe proră a unei corăbii. Inițial, Constantinopol purta coroană murală și ținea în dr. sceptrul, în st. un glob; acest tip a fost emis pentru prima oară în monetăria orașului cu același nume, pentru Gratianus și Theodosius I¹⁰, după pro-

⁷ Cf. Jean Babelon, *Le portrait dans l'antiquité d'après les monnaies*, Paris, 1942, p. 160; Patrick M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, ed. by C. H. Sutherland and R. A. G. Carson, VII, Londra, 1966, p. 212, Treveri, follis din anii 327—328, nr. 511; p. 653, Cyzicus, follis din 329—330, nr. 62.

⁸ Patrick M. Bruun, *op. cit.*, p. 212, Treveri, follis din anii 327—328, nr. 510; p. 269, Arelate, follis din anul 329, nr. 332; p. 574, Constantinopol, solidus din anii 328—329, nr. 36 etc.

⁹ Cf. Jean Babelon, *op. cit.*, p. 159—160.

¹⁰ În exergă CONOB, deci indicarea monetăriei din Constantinopol; RIC, nr. 43 (a), Gratianus; 43 (b), Theodosius I. Pentru Valentinianus II, al treilea împărat (proclamat augustus încă de la 22 noiembrie 375), nu se cunosc pînă astăzi solidi din această emisiune.

În partea a II-a a acestei note, se redă descrierea unor solidi de tipul Concordia Augustorum, emiși de Theodosius I și păstrați în colecția Cabinetului numismatic al Academiei.

clamarea acestuia din urmă ca împărat, la Sirmium, în ziua de 19 ian. 379. Pe reversul emisiunii următoare, Constantinopol poartă coif în locul coroanei murale, dar își păstrează aceleași atribute : scepstrul și globul¹¹.

La 19 ian. 383, Theodosius I, în dorința de a-și asigura continuitatea dinastică, proclamă augustus pe fiul său, Arcadius ; evenimentul va fi consemnat printr-o nouă emisiune de solidi avînd acest tip, în numele noului împărat, dar cu legenda în continuare CONCORDIA AVGGG¹², precum și de emisiuni cu legenda CONCORDIA AVGGGG, purtînd numele fiecăruia din cei patru împărați³¹ ; și într-un caz, și în celălalt, la sfîrșitul inscripției de pe revers apare indicativul atelierului monetar emitent : A, officina I : B, officina a II-a și așa mai departe, pînă la I, officina a X-a, ale monetăriei de la Constantinopol.

Exact în acest răstimp — și anume, între 19 ian. și 25 aug. 383 — tipul de revers, cu legenda CONCORDIA AVGGGG, capătă o modificare substanțială : în locul globului, Constantinopol ține în mîna st. un scut oval, purtînd inscripția VOT/V/MVL/X (Votis quinquennialibus multis decennialibus). E vorba de solidi bătuți în numele lui Theodosius I și al lui Arcadius¹⁴ ; acest nou tip poate fi deci considerat ca o creație a domniei lui Theodosius I, în serviciul propagandei sale dinastice.

După moartea lui Gratianus — ucis în Gallia, la Lugdunum (Lyon), în ziua de 25 aug. 383 — rămîn din nou trei împărați : Valentinianus II, Theodosius I și Arcadius, fapt care atrage revenirea, pe reversul solidilor de tipul care ne preocupă, la legenda CONCORDIA AVGGG (în loc de AVGGGG). De la această dată și pînă la 28 aug. 388¹⁵, se emit în continuare solidi de acest tip, în numele lui Theodosius I, purtînd, pe scutul

¹¹ RIC, nr. 44 (a), 45 (a), Gratianus ; 44 (b), 45 (b), Valentinianus II ; 44 (c), 45 (c), (d), Theodosius I.

¹² RIC, nr. 45(e).

¹³ *Concordia [quattuor] Augustorum*, RIC, nr. 46(a)(b), Gratianus ; 46(c)(d), Valentinianus II ; 46(e), Theodosius I ; 46(f)(g), Arcadius. Cf. O. Ulrich-Bansa, *Note di numismatica teodosiana. Il solidus aureus dal 392 al 395*, în *Rivista italiana di numismatica*, vol. XIV, serie quinta — LXVIII, 1966, p. 110—111, care consideră aceste monede ca fiind emise după 25 aug. 383, cei patru împărați fiind Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius și Magnus Maximus ; în acest caz, emisiunea lor ar înceta în 387, cînd izbucnește conflictul dintre Maximus și Theodosius (*ibid.*, p. 111). Autorul își bazează părerea pe existența unor solidi de acest tip, cu legenda CONCORDIA — AAVGGGGI, în exergă CONOB, bătuți în numele lui Maximus în monetăria de la Constantinopol, officina a X-a, fapt ce implică o recunoaștere a acestuia din urmă de către Theodosius I. J.W.E. Pearce, *Concordia solidi struck by Theodosius I at Constantinople*, în *The Numismatic Chronicle*, 1939, p. 205 și urm., ca și în *The Roman Imperial Coinage*, IX, p. 224, era de părere că Maximus nu ar fi fost recunoscut în această vreme de către Theodosius I. Oricum ar fi, emisiunile de solidi cu legenda CONCORDIA AVGGGG (*quattuor Augustorum*), incluzînd, cum am văzut, și piese cu numele lui Gratianus, sînt reprezentate prin exemplare foarte puțin numeroase, ceea ce dovedește că nu au avut o durată prea lungă, în raport cu cele la care finalul legendei indică trei împărați (AVGGG).

¹⁴ RIC, nr. 47(a) (b), Theodosius I ; 47(c) (d), Arcadius.

¹⁵ Perioadă stabilită de J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. 229.

ținut de Constantinopol, inscripția VOT/V/MVL/X¹⁶ și VOT/X/MVLT/XV¹⁷. Emisiuni theodosiane, cu VOT/XV/MVLT/XX, nu sînt însă cunoscute pentru monetăria din Constantinopol; în schimb, aici se bat în continuare solidi de tipul Constantinopol cu glob, în numele lui Valentinianus II și al lui Arcadius¹⁸.

Am văzut că exemplarul nostru, spre deosebire de cele descrise mai sus, poartă în exergă, pe revers, legenda COMOB¹⁹ și nu CONOB, text care indica monetăria din noua capitală a imperiului²⁰. Prin urmare, acest solidus nu a fost emis la Constantinopol; la vremea aceea, COMOB e specific pentru Thessalonica²¹. Aici însă, emisiunile de solidi de tipul CONCORDIA AVGGG nu sînt nici pe departe atît de numeroase și de regulate ca la Constantinopol. Astfel, din examinarea materialului numismatic care a stat la baza redactării repertoriului englez frecvent amintit²² în cursul acestei note, se constată că la Thessalonica, s-au emis numai două variante de solidi cu reversul care ne interesează, ambele numai cu legenda CONCORDIA AVGGG :

1. Constantinopol, cu coif și glob, șezînd pe un tron ornamentat cu capete de lei; emisiuni în numele lui Valentinianus II²³ și al lui Arcadius²⁴, datînd din perioada toamna (?) 384—28 aug. 388; reluate în perioada 28 aug. 388 — primăvara 393, în numele împăraților Valentinianus II²⁵, Theodosius I²⁶, Arcadius²⁷ și Honorius²⁸;

2 Constantinopol, cu coif și scut, șezînd pe un tron fără ornamente; pe scut, inscripția :

VOT V MVLT/X — Arcadius²⁹;

VOT/X/MVLT/XV — Theodosius I³⁰; Arcadius³¹;

VOT/XV/MVLT/XX — Valentinianus II³².

¹⁶ RIC, nr. 68(a) (b), și 70(a) (b).

¹⁷ RIC, nr. 71(a) (b).

¹⁸ RIC, nr. 67(a) (b), 69(a) (b), Valentinianus II; 67(c) (d), Arcadius.

¹⁹ COMOB, întregit *Comitis obryziacus*, indicație că moneda era bătută din aurul curat, păstrat în tezaurul imperial sub administrarea unui *comes auri*; cf. H. Willers, *Nochmal die Silberbarren mit COMOB*, în *Numismatische Zeitschrift*, 31 (1899), p. 45; [O.] Seeck, în *Paulys Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, 2. Bearb. herausgegeben von Georg Wissowa, IV. Band VII. Halbband, Stuttgart, 1900, sub voce *comes auri*, p. 640; [K.] Regling, în *Paulys Real-Encyclopädie...*, 2. Reihe, III. Band V. Halbband, Stuttgart, 1927, sub voce *solidus*, p. 921—922.

²⁰ CONOB = *Constantinopoli [cusus] obryziacus*, [solidus] de aur curat. [bătut] la Constantinopol; [K.] Regling, în Friedrich Frhr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin — Leipzig, 1930, sub voce CONOB, p. 110.

²¹ J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. 310.

²² *Ibid.*, p. 184—185.

²³ RIC, nr. 50(a).

²⁴ RIC, nr. 50(b) (c).

²⁵ RIC, nr. 64(a).

²⁶ RIC, nr. 64(b) (c).

²⁷ RIC, nr. 64(d).

²⁸ RIC, nr. 64(e) (f) (g).

²⁹ RIC, nr. 51.

³⁰ RIC, nr. 53.

³¹ RIC, nr. 52.

³² RIC, nr. 54.

Aceste emisiuni, cu un număr variabil de *vota*, sînt clasate toate în perioada toamna (?) 384—28 aug. 388³³; așa dar, ele sînt contemporane cu emisiunile similare de la Constantinopol purtînd numele lui Theodosius I³⁴ și al lui Arcadius³⁵. Ar urma ca și emisiunea de solidi theodosiani a monetăriei de la Thessalonica, avînd pe scut inscripția VOT/XV/MVLT/XX — emisiune căreia îi aparține moneda examinată în această notă — să fie clasată tot în perioada toamna (?) 384—28 aug. 388, deși numărul de *vota* indicat pe revers nu se potrivește cu acest răstimp din domnia lui Theodosius I. Dar oare numărul de *vota* poate fi considerat în cazul nostru ca un criteriu de datare a monedelor care poartă o asemenea indicație ?

Se știe că începînd cu Augustus, *vota publica* erau rugăciunile pentru o guvernare fericită și promisiunile pe care le făceau cu acest prilej împărații romani, de a aduce sacrificii zeilor, a organiza festivități și de a distribui daruri supușilor, pentru împlinirea unui număr de 10 ani de domnie. Se distingeau două categorii : *vota suscepta*, promisiunile făcute sau angajamentele luate de împărat la începutul domniei sau al fiecărui deceniu, și *vota soluta*, împlinirea acestor promisiuni și angajamente, după scurgerea fiecărui interval de 10 ani³⁶. În acest sens, monedele cu legenda *vota suscepta* sau *soluta decennalia* (prezentînd diverse variante), bătute de exemplu de Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus, Septimius Severus sau Caracalla, sînt datate cu mare precizie, în raport cu aniversarea urcării pe tron a împăratului emittent³⁷.

Mai tîrziu, a devenit obicei ca aceste promisiuni să fie făcute din cinci în cinci ani (*vota quinquennialia*); explicația este foarte simplă : domniile se succedau cu repeziciune și puțini împărați ajungeau să-și serbeze a 10-a aniversare a urcării pe tron. Mai mult chiar, *vota* își pierd semnificația originară. Se citează astfel cazul unor monede bătute de Tacitus (25 sept. 275 — aprilie 276), cu legenda VOTIS X ET XX³⁸; Probus (aprilie 276 — oct. 282), cu VOTA SOLVTA X³⁹ și Valens (28 martie 364 — 9 aug. 378), cu legenda VOT XX MVLT XXX⁴⁰, deși este evident că nici unul din împărații amintiți nu a împlinit numărul de ani de domnie care să justifice asemenea *vota*, mult anticipat față de realitate. Și exemplele s-ar putea înmulți.

³³ J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. 184.

³⁴ RIC, nr. 70(a) (b) ; 71(a) (b).

³⁵ RIC, nr. 70(c) ; 71(c) (d).

³⁶ K. Regling, *loc. cit.*, sub voce *vota*, p. 727—728 ; cf. J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. XXXVII—XXXVIII.

³⁷ K. Regling, *loc. cit.*, p. 728.

³⁸ Percy H. Webb, *The Roman Imperial Coinage*, ed. by Harold Mattingly and Edward A. Sydenham, V. Part I, Londra, 1927, p. 337, nr. 109, as emis la Ticinum.

³⁹ Idem, *The Roman Imperial Coinage...*, V. Part II, Londra, 1933, p. 48, nr. 305, semmissis bătut la Roma.

⁴⁰ J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. 222, nr. 42 (bis), siliqua emisă la Constantinopol în perioada 17 noiembr. 375—9 aug. 378 ; cf. Henry Cohen, *op. cit.*, VI, Paris, 1886, p. 458—459, nota 1 ; VIII, Paris, 1892, p. 135, nota 1.

Începînd din sec. al IV-lea mai ales, *vota quinquennialia* devin regulă generală, iar în perioada care ne preocupă — ultimul sfert al acestui veac —, anticiparea e foarte frecventă. Așa se explică de ce Arcadius, proclamat augustus la 19 ian. 383, emite la Thessalonica, într-un interval de numai patru ani, solidi cu VOT V MVLTV X și VOT X MVLTV XV⁴¹, iar Valentinianus II, augustus de la 22 noiembr. 375, bate, tot acolo și în același răstimp, solidi cu VOT XV MVLTV XX⁴², deși împlinirea a 15 ani de domnie urma să fie celebrată abia la 22 noiembr. 390.

În ce privește solidii lui Theodosius I cu același tip și provenind din aceeași monetărie, remarcăm că emisiunea care poartă pe scut inscripția VOT X MVLTV XX poate intra în această perioadă, cu o ușoară anticipație, cei zece ani de domnie împlinindu-se la 19 ian. 389. Nu același este însă cazul cu exemplarul descris mai sus, care are indicația VOT XV MVLTV XX; într-adevăr, cei cincisprezece ani de domnie aveau să se împlinească abia la 19 ian. 394, cu numai un an înaintea morții lui Theodosius I.

În măsura în care clasificarea cronologică a solidilor cu reversul CONCORDIA AVGGG și VOT V — VOT XV, propusă de J.W.E. Pearce, rămîne mai departe bine stabilită, emisiunea lui Theodosius I cu VOT XV MVLTV XX poate reprezenta fie o piesă hibridă, fie un omagiu adus emitentului, așezat astfel în același rang cu colegul său mult mai tînăr, Valentinianus II, Greșeala ortografică din legendă: MOLT în loc de MVLTV, nesemnlată la solidii bătuți de acesta din urmă, ne îndeamnă să optăm pentru a doua explicație. Ca și în cazul monedelor mărunte de bronz, bătute în numele lui Theodosius I de diverse monetării, atît din vestul, cît și din estul imperiului, și purtînd legenda VOT XV MVLTV XX⁴³, am avea de a face și aici cu o emisiune de propagandă, în serviciul lui Theodosius I și al familiei sale, într-o vreme în care intențiile împăratului de a întemeia o dinastie încep să devină evidente.

Prezența în regiunea orașului Tulcea a unui solidus emis de Theodosius I nu este surprizătoare, chiar dacă piesa în cauză poate fi considerată, cel puțin deocamdată, ca un unicat în numismatica romană. Am arătat la începutul acestei note că din aceeași regiune, provin și alți solidi, bătuți de Iulianus II la Sirmium și de Valens la Constantinopol⁴⁴. Tot din Dobrogea este și un tezaur de *siliquae* de argint, datînd din aceeași perioadă — ultimul pătrar al sec. al IV-lea — și despre care am dori să cunoaștem mai multe amănunte⁴⁵. Mai numeroase sînt însă descoperirile de monede de bronz⁴⁶; acestea, începînd cu Licinius și Constantin cel Mare și mergînd pînă la Leon I, reprezintă un

⁴¹ RIC, nr. 51 și 52.

⁴² RIC, nr. 54.

⁴³ Aes III și IV, emisiuni ale monetăriilor din Aquileia, Roma, Siscia, Constantinopol, Cyzicus; J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. 102, 128, 152, 228, 244.

⁴⁴ V. *supra*, nota 3.

⁴⁵ Semnalat de Leo Ruzicka, *Siliquenfund in der Dobrogea*, în *Berliner Münzblätter*, 1923.

element de continuitate romană tîrzie, pe plan economic, pînă la apariția la Dunărea de Jos a monedei bizantine, bătute de împăratul Anastasius I. În cadrul colecției de izvoare ale istoriei țării noastre, inventarul descoperirilor monetare datînd din secolele III-XIV, preconizat a se realiza în curînd, va aduce fără îndoială date mult mai bogate, contribuind la întregirea cunoștințelor noastre despre viața economică a spațiului carpato-dunărean, într-o perioadă de mai bine de un mileniu.

* * *

În partea a II-a a acestor însemnări, vom reda descrierea tuturor solidilor emiși de Theodosius I, de tipul Concordia Augustorum, păstrați astăzi în colecția Cabinetului numismatic al Academiei; această descriere a fost astfel sistematizată, încît să se poată urmări cu ușurință evoluția tipului monetar căruia îi aparține și exemplarul-unicat, obiect al prezentului studiu ⁴⁷.

Emisiuni ale monetăriei din Constantinopol.

Tipul I. *Constantinopol* ținînd un glob.

A. *Constantinopol* cu coroană murală

1. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de perle.

Rv. CONCOR — DIAAVGGG, în exergă CONOB c.p.e. *Constantinopol*, cu coroană murală, din față, privind spre dr., șezînd pe un tron cu spătar înalt, ținînd în dr. sceptrul, în st. un glob și punînd piciorul dr. pe o proră de corabie.

AV. Solidus 21 mm 4,43 g ↑ f.b.c Inv. nr. O1284 (Pl. II, 1). Cf. RIC, nr. 43 (b). Emisiune din perioada 19 ian. 379—25 aug. 383; mai exact, după noiembrie 380 ⁴⁸.

2. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Ca mai sus, dar efigia împăratului mai mică.

Rv. CONCOR — DIAAVGGG, în exergă CONOB c.p.e. Ca mai sus.

⁴⁶ O parte din aceste descoperiri au fost înregistrate recent de autorul acestor rînduri în volumul *Cultura bizantină în România* (v. mai sus, la p. 526), p. 177—180.

⁴⁷ V. mai sus, în nota 6, explicarea abrevierilor folosite în descrierea monedelor.

⁴⁸ După proclamarea sa ca împărat, la Sirmium, în ziua de 19 ian. 379, Theodosius I și-a stabilit mai întîi cartierul general la Thessalonica; abia în noiembrie 380, părăsește acest oraș, pentru reședința imperială de la Constantinopol; Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire* édit. française par Jean-Remy Palanque, I. Texte, Bruges, 1959, p. 191, 193; J. W. E. Pearce, *op. cit.*, p. XLII. E foarte probabil ca emisiunea solidilor de acest tip să fi început după stabilirea lui Theodosius I în capitala răsăriteană a imperiului.

AV. Solidus 21 mm 4,46 g ↗ f.b.c. Inv. nr. O-285 (Pl. II, 2). RIC, nr. 43 (b), dar acolo variantă a tronului de pe rv. (exemplar din colecția Muzeului Britanic, Londra, reprodus în repertoriul citat la pl. XI, 7). Aceeași datare.

B. *Constantinopol* cu coif.

3. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de rozete.

Rv. CONCOR — DIAAVGGG, în exergă CONOB c.p.e. *Constantinopol*, cu coif, din față, privind spre dr., șezînd pe un tron cu spătarul scund și ornamentat cu capete de lei, ținînd în dr. sceptrul, în st. un glob și punînd piciorul dr. pe o proră de corabie.

AV. Solidus 20 mm 4,33 g ↖ f.b.c. Inv. nr. O-278 (Pl. II, 4). RIC, nr. 44 (c) (exemplar din colecția Muzeului Britanic, reprodus la pl. XI, 8). Aceeași datare.

4. Aceeași emisiune, cu diferențe de detalii stilistice.

AV. Solidus 20 mm 4,33 g ↘ f.b.c. Inv. nr. O-278 (Pl. II, 4). Aceeași trimitere și aceeași datare.

5. Av. DNTHEODO — SIVPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de rozete.

Rv. CONCOR — DIAAVGGGA, în exergă CONOB c.p.e. *Constantinopol* ca mai sus.

Solidus 20×21 mm 4,50 g ↑ f.b.c. Inv. nr. B-198 (Pl. II, 5), RIC, nr. 45 (d) (exemplar din colecția Muzeului Britanic). Aceeași datare.

Tipul II. *Constantinopol* ținînd un scut avînd înscris un număr variabil de VOTA.

A. Tronul ornamentat cu capete de lei.

6. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de rozete.

Rv. CONCORDI — AAVGGGG Γ, în exergă CONOB c.p.e. *Constantinopol*, cu coif, din față, privind spre dr., șezînd pe un tron cu spătarul scund și ornamentat cu capete de lei, ținînd în dr. sceptrul, în st. un scut oval pe care stă scris VOT/V/MVL/X; pune piciorul dr. pe o proră de corabie.

AV. Solidus 20 mm 4,46 g ↖ perforat. Inv. nr. O-282 (Pl. II, 6). RIC, nr. 47 (b) (exemplar din colecția Walla). Emisiune din perioada 19 ian. — 25 aug. 383.

7. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Ca mai sus.

Rv. CONCORDI — AAVGGGB, în exergă CONOB c.p.e. Ca mai sus. AV. Solidus 20 mm 4,42 g ↗ uzat, cu verigă de atîrnat. Inv. nr. A-I/133 2262 (Pl. II, 7). RIC, nr. 68 (b) (exemplar din colecția Walla). Aceeași datare.

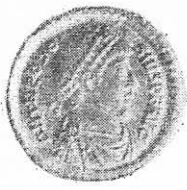
plar din colecția Muzeului de istoria artei, Viena). Emisiune din perioada 25 aug. 383 — 19 ian. 384.

B. Tronul fără ornamente.

8. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de perle.
Rv. CONCORDI — AAVGGG Γ, în exergă CONOB c.p.e. *Constantinopol*, cu coif, din față, privind spre dr., șezînd pe un tron scund, fără ornamente, ținînd în dr. sceptrul, în st. un scut oval pe care e scris VOT/V/MVL/X ; pune piciorul dr. pe o proră de corabie.
AV. Solidus 21 mm 4,49 ✓ f.b.c. Inv. nr. O-283 (Pl. II, 3). RIC, nr. 70 (a) exemplar din colecția Muzeului Britanic). Emisiune din perioada 25 aug. 383 — 19 ian. 384.
9. Av. DNTHEODO — STVSPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de rozete.
Rv. CONCORDI — AAVGGGB, în exergă CONOB c.p.e. Ca mai sus. AV. Solidus 21 mm 4,50 g ∨ f.b.c. Inv. nr. B-199 (Pl. II, 9). RIC, nr. 70 (b) (exemplar din colecția Muzeului Britanic). Aceeași datare.
10. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Ca mai sus.
Rv. CONCORDI — AAVGGG Δ, în exergă CONOB c.p.e. Ca mai sus. AV. Solidus 21 mm 4,34 g ↗ b.c. Inv. nr. O-281 (Pl. II, 10). RIC, nr. 70 (b) (exemplar din Colecția de Stat, München). Aceeași datare.
11. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Bustul său drapat și cuirasat spre dr., cu diademă de perle.
Rv. CONCORDI — AAVGGGA, în exergă CONOB c.p.e. *Constantinopol* ca mai sus, dar pe scut inscripția VOT/X/MVLT/XV. AV. Solidus 21 mm 4,50 g ↓ f.b.c. Inv. nr. O-279 (Pl. II, 11). RIC, nr. 71 (a) (exemplar din colecția Ermitajului de Stat, Leningrad, reprodus la pl. XI, 12). Emisiune din perioada 19 ian. 384—28 aug. 388.

Plansa I

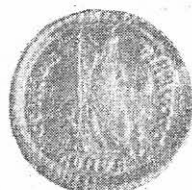
1

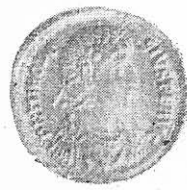
2

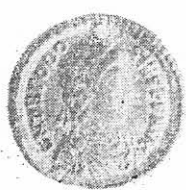
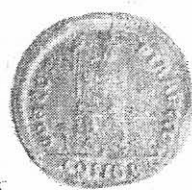
3

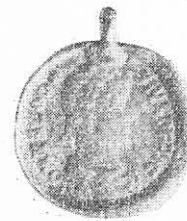
4

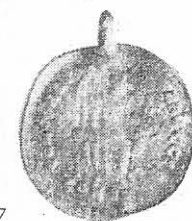
5

6

7

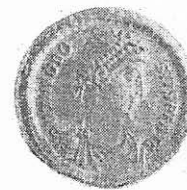
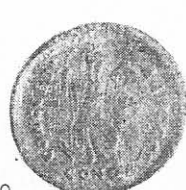
8

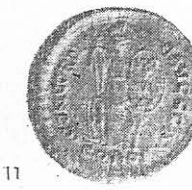
9

10

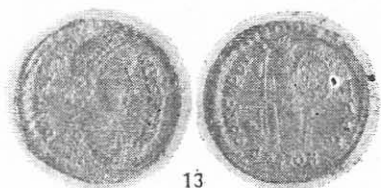
11

12

12. Av. DNTHEODO — SIVSPFAVG c.p.e. Ca mai sus.
Rv. CONCORDI — AAVGGGΘ, in exergă CONOB c.p.e. Ca
mai sus. AV. Solidus 21 mm 4,32 g ✓ f.b.c. Inv. nr. O-280

13

Plansa III

(Pl. II, 12). RIC, nr. 71 (a) (exemplar din colecția Bibliotecii Naționale, Paris). Aceeași datare.

Emisiuni ale monetăriei din Thessalonica.

13. Monedă descrisă în partea I-a a acestei note (Pl. I, mărime 2×1; pl. III, 13, mărime 1×1).

SOLIDUS ÉMIS PAR THÉODOSE Ier, TROUVÉ DANS LE NORD DE LA DOBROUDJA

— Contributions à la numismatique théodosienne —

Résumé

En 1961, le Cabinet numismatique de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie a acquis, parmi d'autres pièces provenant d'une collection privée, un sou d'or frappé par Théodose Ier qui aurait été trouvé, selon les informations fournies par l'ancien détenteur, vers 1925—1927, dans la région environnante de la ville de Tulcea. Compte tenu de ces circonstances et du fait que la pièce en question n'a pas été enregistrée par les grands répertoires des monnaies romaines impériales, l'auteur a estimé utile lui consacrer un commentaire plus ample, qui fait l'objet de cette note.

Le solidus dont il s'agit ici montre au droit le buste de l'empereur Théodose Ier, diadémé (le diadème aux perles), drapé et cuirassé, tourné à droite. Au revers, on peut voir Constantinople casquée, assise sur un trône, de face, regardant à droite, posant le pied droit sur une proue de vaisseau et tenant le sceptre et un bouclier sur lequel on lit: VOT/XV/MOLT/ (sic) XX; à l'entour, la légende CONCORDI — AAVGGG; à l'exergue, COMOB. Or; 21 × 22 mm 4,45 g ↑, très bien conservé (Pl. I et III, n° 13).

D'après l'inscription qui figure à l'exergue, cette pièce a été frappée à Thessalonique. Le revers, au type CONCORDIA AVGGG, avec VOT/XV/MVLT/XX, n'est pas connu dans la numismatique théodosienne. Après avoir examiné l'évolution de ce type monétaire à Constantinople et à Thessalonique, l'auteur conclut que le solidus présenté dans ces lignes a été frappé à Thessalonique pendant la période: automne (?) 384—28 août 388; il représente une émission flatteuse au service de la propagande de Théodose Ier, en le mettant sur le même pied que son collègue beaucoup plus jeune, Valentinien II, dont on connaît un sou

d'or pareil, frappé également à Thessalonique, à la même légende du revers (RIC, n° 54).

A la fin de cette note, l'auteur donne la description de tous les sous d'or émis par Théodose Ier, au type Concordia Augustorum, qui sont conservés dans la collection du Cabinet numismatique susmentionné.

Explication des planches

- Pl. I. — Sou d'or frappé par Théodose Ier à Thessalonique (grandeur 2 × 1).
Pl. II. — Sous d'or frappés par Théodose Ier à Constantinople.
Pl. III. — Sou d'or frappé par Théodose Ier à Thessalonique.

EIN SOLIDUS VON THEODOSIUS I. IM NORDEN DER DOBRUDSCHA BEITRÄGE ZUR THEODOSIANISCHEN MÜNZPRÄGUNG

Zusammenfassung

Im Jahre 1961 hat das Münzkabinett der Rumänischen Akademie zusammen mit anderen Münzen einen Goldsolidus von Theodosius I. aus einer Privatsammlung käuflich erworben. Den Informationen des früheren Besitzers gemäß ist er etwa 1925—1927 in der Umgebung der Stadt Tulcea gefunden worden. Angesichts dieser Daten und in Anbetracht der Tatsache, daß das betreffende Exemplar in den großen Katalogen der römischen Münzen der Kaiserzeit nicht geführt ist, erachtet es der Verfasser als zweckmäßig ihm einen eingehenderen Kommentar zu widmen, der den Gegenstand vorliegenden Aufsatzes bildet.

Es handelt sich um einen Solidus. Vs.: Büste mit Perlendiadem, Faltenwurf und Panzerhemd des Theodosius I. mit Seitenwendung nach r. Rs.: Konstantinopoli mit Helm, auf dem Thron, Vorderansicht, Seitenwendung nach r., Zepter, Schild mit Inschrift VOT/XV/MOLT/ (sic) XX; Umschrift CONCORDIA — AAVGGG, als Münzbuchstaben COMOB. Gold 21 × 22 mm 4,45 g † sehr gut erhalten (Taf. I u. III Nr. 13).

Nach der Inschrift zu urteilen wurde diese Münze in Thessalonica geprägt. Die Rs. vom Typus CONCORDIA AVGGG, mit VOT/XV/MVLT/XX ist in der Prägung des Theodosius I. unbekannt. Nach dem der Verfasser die Entwicklung dieses Münztyps in Konstantinopel und Thessalonica untersucht, folgert er, daß die in vorliegendem Beitrag dargestellte Münze in Thessalonica geprägt wurde, in der Zeit vom Herbst (?) 384 bis zum 28 August 388; sie stellt eine zur Propaganda im Dienste des Kaisers herausgegebene Münzausgabe dar, die ihn auf die selbe Stufe wie seinen viel jüngeren Mitregenten Valentinianus II. stellt, von dem ein Solidus bekannt ist, der in Thessalonica geprägt wurde und dieselbe Inschrift hat (RIC, Nr. 54).

Abschließend führt der Verfasser alle von Theodosius I. geprägten Goldsolidi vom Typus Concordia Augustorum aus dem obenerwähnten Münzkabinett mit ihrer Beschreibung an.

Erklärung der Abbildungen

- Tafel I — Goldsolidus von Theodosius I, in Thessalonica geprägt (2 × 1).
Tafel II — Goldsolidi von Theodosius I. in Konstantinopel geprägt.
Tafel III — Goldsolidus von Theodosius I, in Thessalonica geprägt.

R. OCHEȘEANU și A. DUMITRAȘCU

UN TEZAUR DE LA THEODOSIUS I, DESCOPERIT LA MEDGIDIA

Deși în Scythia Minor au fost aflate un număr apreciabil de tezaure aparținând secolelor IV—V e.n.¹, totuși prea puține descoperiri de acest gen au făcut obiectul unor studii mai ample, iar rezultatele cercetării publicate². Astfel că informațiile ce ne sînt oferite de aceste documente istorice de prim ordin, nu au putut fi integral utilizate în studiile de istorie dobrogeană³.

În cadrul preocupărilor ce se circumscriu problemelor privind situația provinciei de la Dunărea de Jos în secolele IV—V e.n. considerăm că nu este de prisos să facem cunoscut cit mai grabnic acest tezaur.

În ziua de 28 noiembrie 1968, prof. A. Dumitrașcu, împreună cu elevii — membrii cercului de istorie de la școala generală nr. 2 Med-

¹ Din tezaurele de sec. IV—V e.n., descoperite în Dobrogea amintim aici tezaurul de la Măcin, cf. Em. Condurachi, *Tezaurul de monede argintate de la Măcin*, în *Hrisovul*, I, 1941, pp. 77—99; tezaurul de la Tatlageac, cf. Gh. Buzdugan, *Tezaurul de la Tatlageac*, în *CNA*, XVII, 127—128, 1943, pp. 168—170; depozitul descoperit la Constanța și publicat de Gh. Poenaru-Bordea, *Note numismatice dobrogene*, în *SCN*, IV, 1968, p. 399, nr. 6; precum și tezaurele de la Adamclisi și Fintina Mare, asupra cărora B. Mitrea dă o primă informație în *Descoperiri*, în *SCIV*, IX, 1958, I, p. 155, nr. 25 și 26; tezaurul de la 6 Martie (jud. Tulcea), apud Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 323, nota 22; tezaurul de la Saraiu, acum la Muzeul de istorie al R.S.R.; tezaurul de sec. V e.n. aflat în perimetrul Edificiului cu mozaic, păstrat acum la Muzeul de arheologie Constanța; tezaurul de la Mircea Vodă (Cilibichioi), cf. C. Moisil, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în ținuturile românești învecinate (vechiul teritoriu geto-dac)*, în *BSNR*, X, 1913, nr. 19, p. 21, nr. 7.

² Tezaurele de la Măcin și Tatlageac, vezi Em. Condurachi, *op. cit.*, pp. 77—99; Gh. Buzdugan, *op. cit.*, pp. 168—170.

³ Ne gîndim la importanța ce ar avea publicarea tezaurului de la Adamclisi pentru cunoașterea secolului IV e.n., și al cărui moment de îngropare ar putea fi coroborat cu nivelul de distrugere surprins recent în cetate; sau la tezaurul găsit pe pavajul cu mozaic și care ne sugerează, cel puțin, o dezafectare a terasei cu paviment. În sec. V e.n., cu mult înainte de dispariția edificiului tomitan, dacă acesta își încetează existența în sec. VI e.n.

gidia, au vizitat cariera de argilă a Fabricii de cărămidă din localitate, pentru a culege material arheologic. Cariera, care se află situată în marginea de nord-vest a orașului, a afectat o așezare rurală romană⁴.

În malul nordic al carierei se profilau trei gropi conținând material arheologic. Din una din gropi, în timpul săpăturilor la carieră, a apărut o amforetă, a cărei gît și torti au fost sparte de lucrători. Observînd vasul, grupul de elevi a degajat pămîntul din jurul amforetei. Astfel s-a putut recupera restul vasului în care s-a găsit un bloc compact de monede. În aceeași groapă au apărut și numeroase fragmente ceramice și oase de animale.

Datorită informațiilor neconcludente pe care le posedăm, nu putem ști dacă cele trei gropi reprezintă urmele a tot atîtea bordeie, sau sînt doar gropi menajere.

Amforeta cu caneluri este lucrată dintr-o pastă roșie bine arsă. Suprafața vasului este acoperită cu un slip de culoare bej-verzui⁵. Înălțimea păstrată 34 cm., diametru 11 cm.

În vas au fost găsite un număr de 31 monede de bronz și de argint, romane imperiale și coloniale emise de cetățile din Moesia Inferior și Thracia.

Amforeta și monedele au fost donate de descoperitori în vara anului 1971 Muzeului de arheologie Constanța⁶.

CATALOGUL MONEDELOR DIN TEZAUR

Roma

1. *Vespasian.*

AE. ↓. 10,87 g. 26 mm. Foarte tocită.
BMC, II, 756. Anul 76 e.n.

2. *Antonius Pius.*

AR. ↓. 2,64 g. 18 mm. Foarte tocită.
BMC, IV, 173. Anii 140—144.

3. AE. ⚭. 11,76 g. 24,5 mm. Tocită.

BMC, IV, p. 336, +. Anii 155—156.

4. *Philippus I.*

AR. ↓. 5,28 g. 22 mm. Tocită.
Cohen², 32. RIC, 29. Anii 244—247.

5. *Otacilla.*

AR. ↗. 3,22 g. 22,3 mm. Puțin tocită.
Cohen², 4. RIC, 125 (c). Anii 246—248.

⁴ Poate o altă așezare rurală decît acel Vicus Urb..., pentru localizarea acestui vicus la Medgidia vezi *CIL*, III, 14441; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 1900, p. 205, nr. 28; Emilia Doruțiu, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, în *SCIV*, XV, 1, 1964, p. 132, nr. 4.

⁵ Vezi f. 1.

⁶ Tezaurul a fost înregistrat în registrul de creșterea colecțiilor la nr. 71.

Arelate.

6. *Constantin II.*
 AE. ↓. 2,81 g. 18,5 mm. Tocită.
 RIC, 255. Anii 322—323.
 Siscia.
 $\overline{\text{QXAR}}$
7. *Constantinopol.*
 AE. ↓. 2,24 g. 16,2 mm. Tocită.
 RIC, 241. Anii 334—335.
 Thessalonica
 $\overline{\cdot\text{BSIS}\cdot}$
8. *Valens.*
 AE. ↑. 2,13 g. 16,4 mm. Tocită.
 LRBC, II, 1781. Anii 367—375.
 Heraclea.
 $\overline{\text{M} \begin{array}{|c} \times \\ \Delta \\ \text{TES} \end{array}}$
9. *Galerius.*
 AE. ↓. 5,82 g. 26,3 mm. Tocită.
 RIC, 37 a. Anii 308—309.
 $\overline{\cdot\text{HTF}\cdot}$
10. *Constantius II*
 AE. ↑. 1,87 g. 16,4 mm. Puțin tocită.
 RIC, 123. Anii 330—333.
 $\overline{\cdot\text{SMHF}\cdot}$
11. *Roma.*
 AE. ↓. 2,10 g. 17,2 mm. Tocită.
 RIC, 129. Anii 330—333.
 Constantinopol
 $\overline{\text{SMHE}}$
12. *Constantius II.*
 AE. ↑. 2,78 g. 17,1 mm. Tocită.
 LRBC, II, 2043. Anii 351—354.
 $\overline{\cdot\text{CONSA}}$
13. AE. √. 2,37 g. 17,5 mm. Tocită.
 LRBC, II, 2043. Anii 351—354.
 $\overline{\cdot\text{C[ONS]}\cdot}$
14. *Iulian II.*
 AE. ↓. 2,49 g. 19,6 mm. Tocită.
 LRBC, II, 2060. Anii 361—363.
 $\overline{\cdot\text{CONSP}\cdot}$
15. *Theodosius I.*
 AE. ↓. 4,97 g. 21,2 mm. Foarte tocită.
 LRBC, II, 2172. Anii 383—392.
 Nicomedia
 $\overline{\text{[CONS]}\cdot}$
16. *Constantin I.*
 AE. √. 1,37 g. 17 mm. Mult tocită.
 RIC, 188. Anii 330—335.
 $\overline{\text{SMNS}}$
17. AE. ↑. 1,36 g. 14,2 mm. Puțin tocită.
 LRBC, I, 1132. Anii 337—341.
 Cyzicus
 $\overline{\text{SMNB}}$
18. *Diocletian.*
 AE. ↓. 3,05 g. 20 mm. Tocită.
 RIC, 15 a. Anii 295—299.
 $\overline{\text{KF}}$

19. *Galerius*.
AE. 7. 2,27 g. 21 mm. Tocită.
RIC, 19 b. Anii 295—299. KA
20. *Constantin I*.
AE. ↓. 2,81 g. 19,3 mm. Tocită.
RIC, 3. Anii 313—315. $\frac{1\Delta}{SMK}$
21. *Licinius*.
AE. ↓. 2,70 g. 22,4 mm. Tocită.
RIC, 4. Anii 313—315. $\frac{1s}{SMK}$
22. *Crispus*.
AE. ↓. 3,13 g. 19 mm. Puțin tocită.
RIC, 10. Anii 317—320. Antiochia $\frac{**r}{SMK}$
23. *Constantin II*.
AE. ↑. 2,15 g. 19 mm. Tocită.
RIC, 87. Anii 330—333, 335. SMANØ
24. *Constans*.
AE. ↑. 1,11 g. 14,6 mm. Foarte tocită.
LRBC, I, 1384. Anii 337—341. Monede coloniale grecești.]S] MAN?
25. *Mesambria : Philippus II*.
AE. √. 10,95 g. 26,2 mm. Tocită.
BMC, Thrace, Mesambria 23.
26. *Nicopolis : ?*
AE. ↓. 2,51 g. 15,5 mm. Foarte tocită.
Pick, ?
27. *Marcionopolis : Elagabal și Iulia Maesa*.
Av. AVT K M AVP ANTONINOC IOVIA MAICA AVF Bustul împăratului,
laur. drap. spre dr., bustul împărătesei diad., drap.
spre st.
Rv. VII IBA ANT CE...MARIANOPOΛITAI . Tyche spre st.
ține pateră și cornul abundenței ; în
cîmp st. E. AE. ↓ 10,15 g. 26,3 mm. Tocită.
Pick, 964 var.
28. *Marcianopolis : Philippus II*.
AE. 7. 10,45 g. 26,4 mm. Tocită.
Pick, 1209.
29. *Callatis : Septimius Severus*.
Av AVI C A P P E P / C E Y H P O C Π E P / T Capul laur, spre dr.
Rv KAAAATΘ/ANΩN. Nike, în chiton și hymation,
cu aripile desfăcute, merge spre dr. și ține în
mîna dr. o cunună, iar în mîna st. o ramură ;
în cîmp dr. ©
AE. ↓ 11,19 g. 25 mm. Tocită.
Pick, —
30. *Tomis : Lucilla*.
AE. ↓. 4,84 g. 21,3 mm. Tocită.
Pick-Regling, 2679.
31. *Tomis : Iulia Domna*.
AE. 7 3,31 g. 17,9 mm. Tocită.
Pick-Regling, 2815.

În acest depozit se află două monede ce constituie noutăți numismatice. Moneda bătută de Marcianopolis pentru Elagabal și Iulia Maesa este o variantă pentru legenda aversului la tipul înregistrat de B. Pick în corpusul său la nr. 964⁷. Cea de-a doua monedă, emisă la Callatis de Septimius Sever, nu este consemnată în lucrările de specialitate⁸. Totuși nu este exclusă posibilitatea ca piesa noastră să fie un exemplar mai bine păstrat decât moneda ce provine din tezaurul de la Mangalia 1960 și a fost publicată de C. Preda⁹.

În ceea ce privește atelierele din care provin monedele imperiale și ordinea de frecvență a monetărilor pentru sec. IV e.n. situația se prezintă astfel :

F 1

⁷ Pentru descrierea monedei, vezi mai sus inventarul tezaurului nr. 27.

⁸ Pentru descrierea monedei vezi mai sus inventarul tezaurului nr. 29.

⁹ C. Preda, *Monede rare și inedite — Histria, Callatis și Tomis — din tezaurul de la Mangalia*, în *SCN*, IV, 1968, p. 224, nr. 4 ; mai pe larg asupra monedei vezi și R. Ocheșeanu, *Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța*, moneda nr. 2, în acest volum.

Atelierul din Roma este prezent cu cinci monede, din care trei de argint, dar toate monedele sînt emise în secolele I—III e.n. Astfel că monetăria din Roma nu intră în cadrul discuției noastre.

Din Arles¹⁰, singura monetărie extrem-occidentală prezentă în acest tezaur, se află doar o monedă de sec. IV e.n., sau un procent de 5,260%¹¹. De asemenea, Siscia și Thessalonica sînt prezente cu cîte un exemplar. Restul monedelor provin din atelierele răsăritene ale imperiului. În ordinea frecvenței, atelierele sînt următoarele: Cyzic cu cinci exemplare și un procent de 26,300%; Constantinopol este prezent cu patru piese și cu un procentaj de 21,040%; Heraclea cu trei monede și un procent de 15,780%; precum și Nicomedia și Antiochia cu cîte două exemplare, adică fiecare cu un procent reprezentînd 10,520%.

Așa cum reiese din structura acestui tezaur, numerarul aflat în circulație în sec. IV e.n. în Dobrogea provenea mai ales din monetăriile orientale¹². Pînă la înființarea atelierului din Constantinopol, majoritatea pieselor provin din Cyzic și Heraclea¹³, după anul 326, monetăria din Constantinopol ocupă primul loc¹⁴.

Cele șapte monede coloniale sînt emise de Tomis, Callatis, Marcianopolis, Nicopolis și Mesambria, deci, de cetăți al căror numerar circula curent pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Mare în secolele I—III e.n.¹⁵.

Monedele emise pînă în anul 294 sînt în număr de 12 și reprezintă un procent de 38,700% din totalul exemplarelor.

Datorită numărului mare de monede anterioare secolului IV e.n., aflate în acest tezaur, ne aflăm în situația de a nu ști dacă, structura tezaurului de la Medgidia reflectă cu adevărat caracterelor generale ale circulației monetare la Dunărea de Jos după catastrofa de la 378¹⁶, și,

¹⁰ O monedă emisă la Arles a fost descoperită la Isaccea, cf. Gh. Poenaru-Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 323, nota 22.

¹¹ Procentele se referă numai la cele 19 monede, emise după reforma monetară din anul 294.

¹² Vezi Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 324; precum și tabelul monetăriilor la Gh. Buzdugan, *op. cit.*, p. 170.

¹³ Vezi Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 324, dar pe primul loc Heraclea și apoi Cyzic; pentru comparație vezi și indexul II, monetării, la R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *Monede grecești, romane și bizantine, descoperite în Scythia Minor*, I, în acest volum.

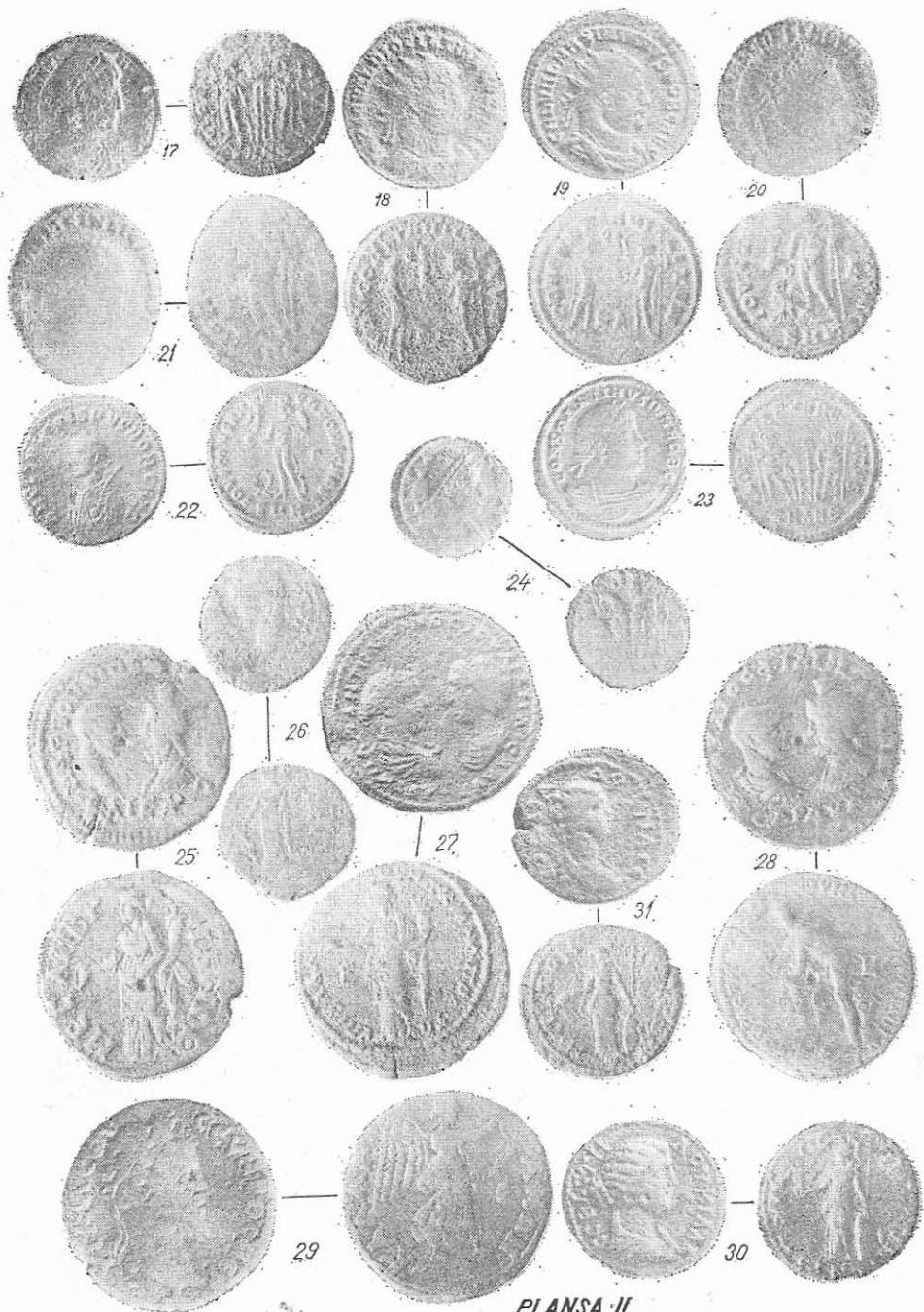
¹⁴ Vezi Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 324; R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *op. cit.*, index II în acest volum; Gh. Buzdugan, *op. cit.*, p. 170, unde pentru monede post 326, frecvența atelierelor este următoarea: Constantinopol = 29 monede, Nicomedia = 26, Cyzicus = 16, Heraclea = 7, Sirmium = 1. C. Stavru, *Două morminte romane la Șipote*, în mss, unde însă Cyzicus = 4; Heraclea = 4, Constantinopol = 3, Nicomedia = 2, Thessalonica = 2, Sirmium = 1.

¹⁵ E.g. C. Preda, *Date și concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia în anul 1960*, în *SCIV*, XII, 1961, pp. 241—251, vezi și R. Ocheșeanu și Gh. Papuc, *op. cit.*, monede grecești, Adamclisi, nr. 1—4.

¹⁶ Tezaurul de la Tatlageac precum și depozitul din mormîntul II de la Șipote, conțin numai monede de sec. IV e.n., ceea ce confirmă o circulație normală în Dobrogea înaintea catastrofei de la Adrianopol; vezi și Gh. Poenaru-Bordea, *Note numismatice dobrogene*, în *SCN*, IV, 1968, p. 399, nr. 6.

PLAȘA I

PLAȘA II

dacă, se poate surprinde în componența sa mulțimea nominalelor ilustrate prin emisiuni de mult ieșite din uz, tocmai datorită acelei penurii de informații atât de mult resimțită în studierea fenomenelor monetare de sec. IV—V e.n.¹⁷. Pentru Medgidia referirile și comparațiile necesare se reduc doar la un singur tezaur, care este ascuns, după toate probabilitățile, la aceeași epocă¹⁸. În tezaurul de la Strunga, din totalul pieselor identificate, un nunnăr de 15 monede, sau un procent de 25,85%, sînt emise înaintea domniei lui Diocletian¹⁹. Astfel că este foarte probabil ca cele două tezaure să ilustreze mai degrabă reintegrarea în circulație a emisiunilor anterioare secolului IV e.n., datorită lipsei de numerar adecvat²⁰, decît să reprezinte cazuri particulare, generate de evenimente locale și lipsite de o semnificație mai largă.

Oricum, în structura celor două tezaure, considerăm că am surprins fenomenele de criză monetară reflectate prin lipsa acută de numerar adecvat, lipsă ce este resimțită pe piața Scythiei Minor în deceniul 9 al sec. IV e.n.²¹. Numai astfel ne putem explica și tezaurizarea unor emisiuni fără putere de circulație, bătute în secolele I—III e.n.²², și care nu puteau fi tezaurizate decît într-o epocă de criză, ca aceea din deceniul 9 al sec. IV.

Momentul alcătuirii și mai apoi al ascunderii tezaurului, care se încheie cu o monedă emisă de Theodosius în jurul anului 383, nu poate fi pusă decît în legătură cu evenimentele tulburi din ultimele decenii ale sec. IV e.n., cînd, după dezastrul de la Adrianopol, provincia Scythia Minor era infestată de populațiile gotice²³.

¹⁷ Gh. Poenaru Bordea deplîngea această situație, cf. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 397.

¹⁸ Tezaurul de la Strunga, care conține trei monede de la Theodosius I, cf. Octavian Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare*, în *SCN*, II, 1958, p. 453, nr. 10.

¹⁹ Din păcate, acest tezaur este publicat numai ca listă de împărați.

²⁰ Astfel în tezaurul de la Medgidia sînt doar două monede emise după stîngerea dinastiei constantiniene (363 e.n.), adică 6,45% din totalul monedelor, iar la Strunga sînt doar trei monede, toate emise de Theodosius, reprezentînd un procent de 5,16% din monedele identificate.

²¹ Pentru reintegrarea în circulație a monedelor ieșite din uz, vezi Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 321.

²² O monedă de la Domitian, precum și o monedă de sec. I, dar pe care nu am putut-o determina, am găsit și într-un mic depozit monetar de caracter funerar, descoperit de curînd la Mangalia și care se încheie cu o monedă de la Commodus.

²³ Ar putea fi ascuns în prima parte a domniei lui Theodosius, moneda fiind, după siglă, emisă pe la începutul perioadei 383—392, pînă la sosirea împăratului la Dunărea de Jos în 386. Dar, gradul de tocire al monedei, ar putea face ca acest depozit să fie îngropat și după această dată, dacă nu cumva moneda este slab imprimată din batere. Oricum, la această dată nu avem elemente suficiente pentru a localiza evenimentul ce a dus la imposibilitatea ca acest tezaur să fie recuperat de către proprietar. Pentru perioada 383—392 la Dunărea de Jos, vezi I. Barnea, *Dobrogea de la Teodosiu I la Iustinian (379—527)*, *Federații goți în Dobrogea*, în *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, pp. 402—405.

Numai publicarea viitoarelor descoperiri monetare, dar mai ales reanalizarea tezaurelor deja cunoscute, vor confirma sau nu încheierile noastre, pe care, datorită circumstanțelor, nu le putem socoti decât provizorii.

UN TRÉSOR DE THÉODOSE I, TROUVÉ À MEDGIDIA

Résumé

Les auteurs présentent un trésor de monnaies romaines, impériales et des colonies, découvert fortuitement à Medgidia, en 1968, sur la carrière d'argile de la fabrique de briques de cette localité.

Le trésor renferme 31 monnaies, dont 5 exemplaires romains des Ier—IIIe s. de n. è. (3 étant en argent), et 7 monnaies des colonies grecques de Messembria, Marcianopolis, Nicopolis, Callatis et Tomi, le reste représentant des monnaies en bronze du IVe s. de n. è.

Les auteurs sont d'avis que le trésor a été constitué et caché pendant les premières années du règne de l'empereur Théodose I, notamment après 378, année de la catastrophe d'Adrianople (la dernière monnaie étant datée, d'après LRBC, des années 383—392 de n. è.). On explique la remise en circulation des monnaies du Ier—IIIe s. et leur thésaurisation par le manque de numéraire adéquat, dans les conditions troubles de la 9ème décennie du IVe s. de n. è. en Scythie mineure, par suite de la présence des Gothes.

EIN MÜNZSCHATZ VON THEODOSIUS I. IN MEDGIDIA

Zusammenfassung

Die Verfasser beschreiben einen im Jahre 1968 zufällig in Medgidia in der Tongrube der Ziegelfabrik der Ortschaft gefundenen Schatz von römischen Münzen der Kaiserzeit und der Kolonien.

Der Schatz besteht aus 31 Münzen, davon 5 Exemplare aus der römischen Kaiserzeit von 1. bis 3.Jh.u.Z. davon 3 aus Silber sind; 7 griechische Münzen der Kolonien Mesembria, Marcianopolis, Nicopolis, Callatis und Tomis; die übrigen sind Bronzemünzen aus dem 4.Jh.u.Z.

Die Verfasser geben der Meinung Ausdruck, daß der Schatz nach dem Jahre 378 (Niederlage bei Adrianopel), in den ersten Jahren der Herrschaft Kaisers Theodosius I. zusammengetragen und versteckt wurde (die letzte Münze datiert nach LRBC in die Jahre 383—392 u.Z.). Die Verfasser erklären den erneuten Umlauf und die Hortung der Münzen aus dem 1.—3. Jh. durch den Geldmangel, der in den wirren Verhältnissen des 9. Jahrzehnts des 4. Jh. durch die Anwesenheit der Goten in Kleinskythien herrschte.

VICTOR-HENRICH BAUMANN

CONSIDERAȚII PRELIMINARE ASUPRA BAZILICII CREȘTINE DIN SATUL NICULIȚEL (JUD. TULCEA)

Situată într-o zonă deluroasă și împădurită, localitatea Niculițel, ca de altfel și împrejurimile sale, se remarcă prin mulțimea vestigiilor arheologice rămase încă inedite. Cîteva descoperiri fortuite și-au găsit ecoul în literatura de specialitate, introducînd Niculițelul în circuitul arheologic. Ne referim, în special, la altarul închinat de trei preoți lui Jupiter Dolichenus în sănătatea împăratului Caracalla și a mamei sale, de la începutul secolului al III-lea e.n.¹, la stîlpul miliar din timpul lui Iulian Apostolul², la fragmentele de cărămizi purtînd ștampila LEG (ionis) I IOVIAE SCY (thicae)³, sau la fragmentele de conducte ceramice care duceau apa potabilă de la poalele dealurilor Niculițelului, bogate în izvoare, pînă la marea cetate a Noviodunumului⁴.

Ruinele unei fortificații în punctul „La cetățuie“, de unde provin materiale romane, bizantine și slave⁵, situat pe o înălțime care domină localitatea dinspre sud-vest, abundența monedelor romane și bizantine, valul de pămînt care înconjoară Niculițelul dinspre sud-sud-vest, biserițuța „Sf. Atanasie“ care pare să rezide dintr-o capelă bizantină, ca și cele treisprezece monede medievale, aparținînd foarte probabil unui tezaur din vremea lui Vlaicu-vodă⁶, evidențiază o intensă și îndelungată locuire a acestor locuri, nu în cadrul unui simplu sat necunoscut, ci într-o așezare civilă, cu caracter cvasi-urban.

Aflată la numai cîteva kilometri de Noviodunum, stațiune a floței dunărene, devenită în perioada constantiniană pivotul apărării sectorului nord-scythic, unde se găsea staționată „praefectura ripae legionis primae Joviae, cohortis quintae pedaturae superioris“ și unitatea

¹ CIL, III, 7520.

² CIL, III, 7611; C. Patsch, *Beitrage zur Völkerkunde von Südosteuropa: III Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit Diokletian bis Heraklius*, Wien, 1928, p. 39—40. Vezi și I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, Buc. 1968, *De la Diocletian la Valens*, pag. 393.

³ SCIV, V, 1—2, 1954, pag., 186, fig. 23.

⁴ Cf. I. Barnea, *op. cit.*, pag. 476.

⁵ Vezi *Șantierul Garvăn (Dinogetia)*, în SCIV, V, 1954, III *Sondajul de la Niculițel*, pag. 182 și urm.

⁶ Material inedit aflat în colecția starețului mînăstirii Cocos.

de auxiliari — „milites primi Constantiani“⁷, aşezarea de la Niculiţel pare să fi cunoscut o dezvoltare continuă. Dacă ţinem seama de frumoasele sale dealuri, cîndva complet împădurite, cu perspectiva Dunării, şi de microclimatul sănătos al acestor locuri, putem intui şi un aspect al rolului jucat pînă în sec. al V-lea de această aşezare, acela de punct recreativ pentru autorităţile militare şi civile ale Noviodunumului ca şi pentru diferiţi negustori bogaţi, veniţi în special din Orient, în vederea schimburilor de mărfuri ce se efectuau periodic la Noviodunum cu lumea nord-dunăreană, interesaţi în ciştigurile mari pe care le puteau realiza aici⁸. Totodată, la adăpostul pădurilor şi înălţimilor, localitatea prezenta un strălucit loc de refugiu în cazul unor primejdii care nu vor întîrzia să apară, începînd de la finele sec. IV, odată cu pătrunderea vizigoţilor şi în tot cursul primei jumătăţi a sec. V e.n., datorate atacurilor şi pustiirilor hunice.

Vom socoti aceste consideraţii generale ca punct de plecare în analiza recentei descoperiri din marginea nord-estică a Niculiţelului.

Aici, în locul numit „La Plăcintă“, cu numai cîteva decenii în urmă se afla o ridicătură de teren, protejată spre sud-sud-est de o viroagă pe unde apele ploilor, adunate pe dealul „Piatra Roşie“, îşi făcuseră făgaş. Din spusele bătrînilor, locul prezenta aglomerări de piatră şi cărămidă şi chiar ziduri năruite de vreme. Extinderea satului în această zonă a schimbat configuraţia terenului. Sătenii au acoperit rîpa, forţînd apele ploilor să-şi schimbe făgaşul. Zidăria de piatră, aflată la suprafaţă, a fost refolosită la construirea noilor case, iar viiturile mari din ultimii ani au spălat terenul, scoţînd la iveală o porţiune din cupola unei cripte (fig. 1). Sătenii au spart pîntenul trapezoidal din virful cupolei şi o mică porţiune din zidăria acesteia, deranjînd, prin alunecarea molozului, o parte a mormîntului din interior. Din iniţiativa autorităţilor locale, care ne-au solicitat de altfel intervenţia, spărtura a fost acoperită cu piatră şi ciment. În vederea salvării monumentului, în luna septembrie a anului curent, am întreprins săpături arheologice la faţa locului.

Lucrarea s-a efectuat pe mijlocul unei uliţe, situată pe o pantă puternic înclinată, între casa lui Botea Mitu şi a lui Mititelu Stelea, prin săparea a trei secţiuni, dintre care prima, notată cu S_0 , trebuia să îndeplinească funcţia de canal de scurgere a apei, în vederea protejării lucrărilor din celelalte două secţiuni (S_1 şi S_2).

În acest fel au fost scoase la lumină pe o suprafaţă de aproximativ 170 m.p., resturile unei bazilici creştine cu cripta „în situ“, îngropată în zona altarului. Lucrările s-au efectuat în special în zona altarului şi a navei principale a naosului, deoarece în rest, zidurile bazilicii erau aproape complet distruse.

⁷ *Notitia Dignitatum Or.*, ed. Böcking, 1839, XXXVI.

⁸ Themistius „*Oraison*“, X; A. Piganiol *L'Empire chretien* (325—395) *Histoire generale*, fondée par G. Glotz, t. IV, II-ème partie, p. 299 (cf. Cod. Just. 4, 41, 1, 2).

Terenul prezintă o situație stratigrafică destul de simplă. Sub un strat vegetal superficial, de cele mai multe ori inexistent, pământul capătă o culoare galben-închis cu nuanțe brune. Acest strat reprezintă pământul viu antic, avînd o grosime de 1,50 m, în amonte și de 1 m, în aval. În unele porțiuni, el este perforat de gropi de dimensiuni

Fig. 1. — Vedere asupra locului descoperirii criptei înainte de începerea săpăturilor arheologice

mari, adînci, umplute cu gunoaie aruncate de sătenii care și-au ridicat casele cu pământul și piatra scoase din locurile respective. Sub acest strat masiv urmează loessul.

Situația stratigrafică ne-a permis de cele mai multe ori să reconstituim o mare parte din planul bazilicii. Ca toate bisericile creștine din antichitate⁹, cea de la Niculișel nu are absida perfect orientată

⁹ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes*, Paris, 1918, p. 185 și mai recent Dinu Theodorescu, *L'édifice romano-byzantin de Callatis în Dacia N. S. VII*, 1963, pp. 284—285, fig., 16.

spre răsărit, ci la 60° NNE. Absida este de formă semicirculară, cu o deschidere interioară de 6 m. Două temelii mai subțiri, prinse organic de partea interioară a zidurilor laterale ale absidei, delimitau nava centrală a naosului, pe o lungime de 7,50 m, de presbyterium și de navele laterale cu o lățime de 2,40 m. Ținând seama de aglomerarea

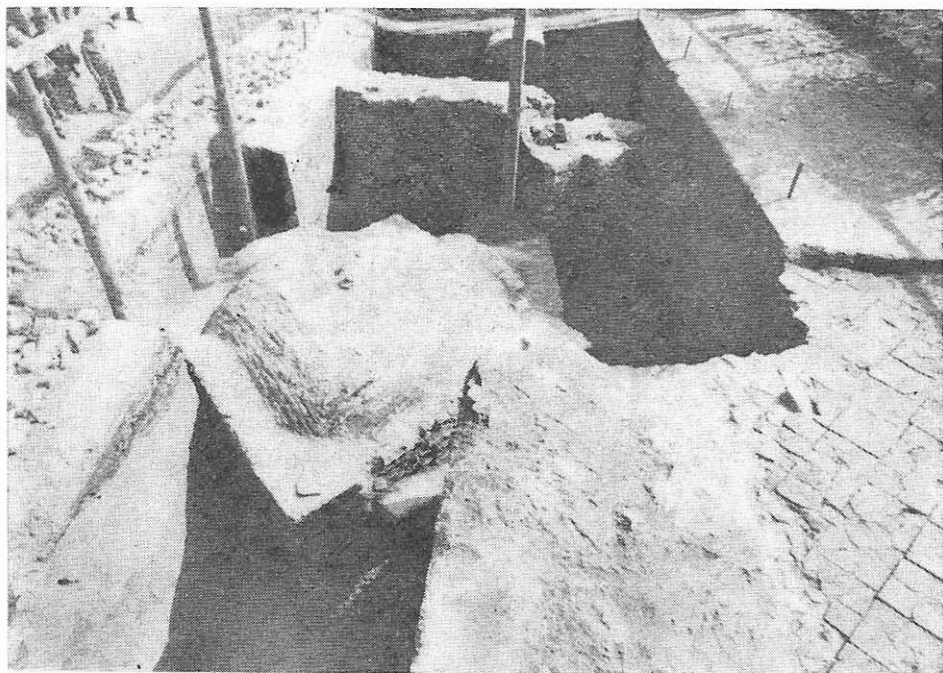

Fig. 2. — Secțiunile S₁ și S₂ cu cripta „in situ”; în dreapta, o porțiune din pardoseala de cărămidă a naosului.

de pietre dinspre fațadă, presupunem naosului o lungime de aproximativ 10 m. Naosul era pardosit cu dale de cărămidă romană, de cele mai multe ori pătrată, așezată mozaical ca pe o tablă de șah (fig. 2). Spre intrare se află un șir de plăci mari, rotunde, din cărămidă. Acest tip de bazilică cu trei nave este întâlnit pe teritoriul Dobrogei, găsindu-și analogii la Histria¹⁰, Tomis¹¹, Noviodunum¹², Tropaeum¹³, Chiose-Aidin¹⁴, Troesmis¹⁵, iar în nordul Bulgariei în săpăturile de la

¹⁰ V. Histria, I, pag. 105 și urm. și I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, în *Dacia*, XI, XII, 1945—1947 pag. 228.

¹¹ A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966.

¹² I. Barnea, B. Mitrea și N. Angheliescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în *Materiale*, IV, 1957, pp. 162—165 și *Materiale*, V, 1959, pp. 464—468.

¹³ V. Pârvan, *Tropaeum*, p. 180 și urm.; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 1938, p. 342; I. Barnea, *Nouvelles considérations*, p. 226.

¹⁴ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 343.

¹⁵ J. Zeiller, *op. cit.*, p. 197.

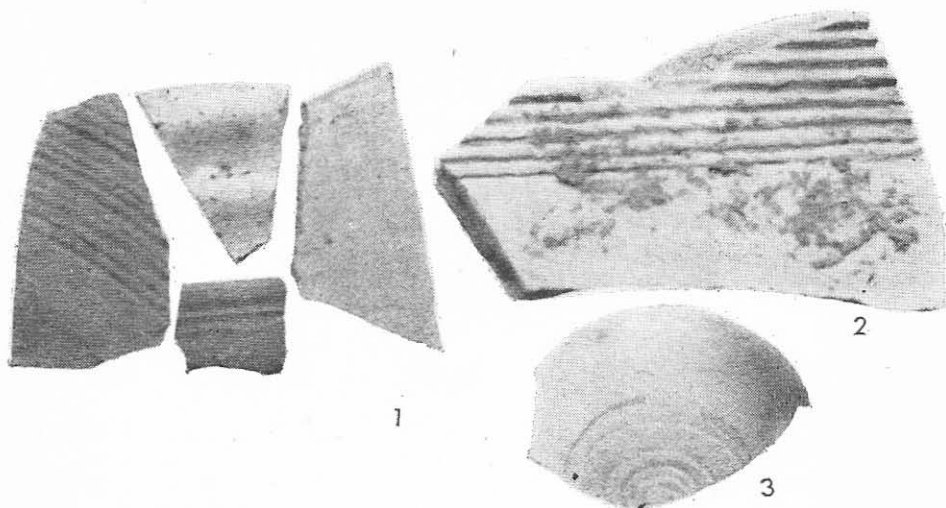

Fig. 3. — Fragmente ceramice de proveniență romană din secțiunile S_1 și S_2 :
 1 — în dărămătura de deasupra pardoselii de cărămidă; 2 — sub pardoseală, în
 pământul de umplură din dreptul intrării în criptă; 3 — fragment dintr-o lucernă
 găsit în mortar, pe platforma din fața intrării în criptă.

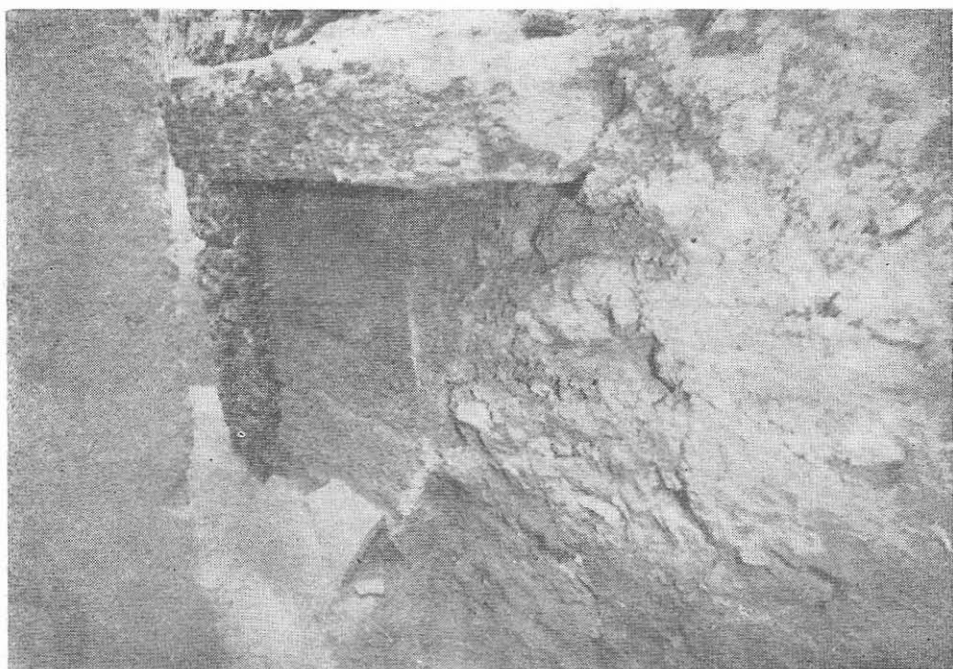

Fig. 4.a — Intrarea în criptă : înainte de înlăturarea zidăriei de cărămidă.

Iatrus¹⁶, fiind specific secolelor IV—VI e.n. De altfel și ceramica romană găsită în săpătură corespunde acestei perioade (fig. 3).

Altarul se află situat deasupra unei cripte cu plan trapezoidal, cu baza mare spre interior. Pe toate laturile, zidurile criptei se prelungesc prin timpane în formă de arc de cerc ale căror dimensiuni variază. Deasupra intrării în criptă timpanul a fost ușor avariat din antichitate. Cripta a fost acoperită cu o cupolă construită din cărămidă și mortar, prevăzută cu un vîrf tronconic care trebuia să indice probabil locul altarului propriu-zis (prestolul). Pereții criptei, ca de altfel toate temeliele zidurilor bazilicii, au fost lucrați din piatră neregulată,

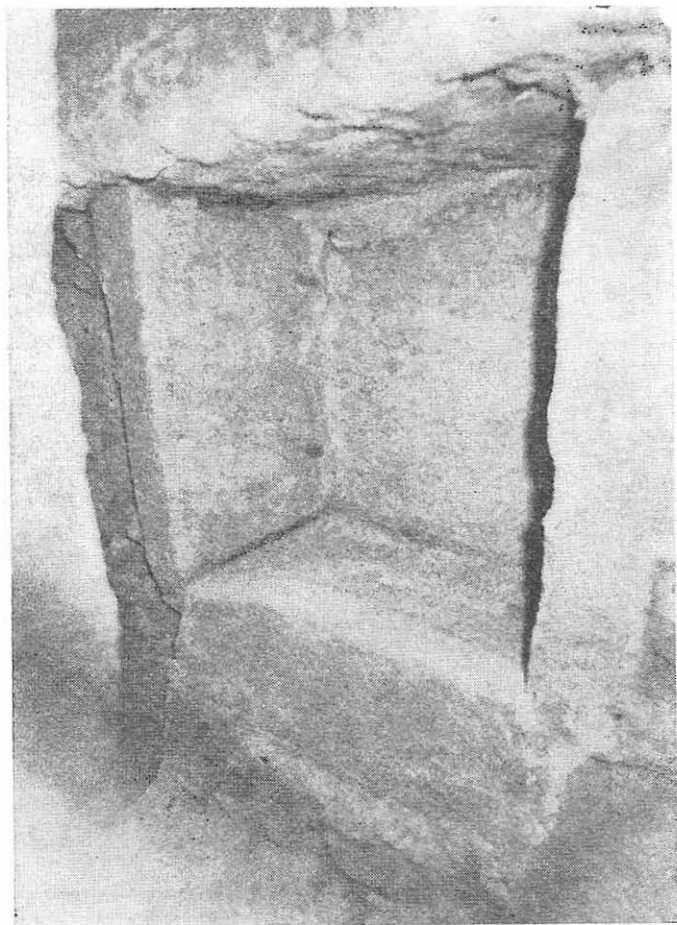

Fig. 4b. Intrarea în criptă după înlăturarea zidăriei.

¹⁶ Teofil Ivanov, *Zwei altchristliche Basiliken des 4—6 Jahrhunderts in Sektor III*, Klio, *Beiträge zur alten Geschichte*, Akademie Verlag-Berlin, 1964, *Das Limeskastell Iatrus*; pp. 155—157, Pl. I și fig. 21—22, 25—26.

scoasă din cariera Niculițelului (calcar negru de Gutenschtein) prinsă cu mortar.

Zidăria de piatră a criptei a fost realizată direct în loess. Intrarea în criptă, situată spre sud-vest, este de formă dreptunghiulară, marcată de blocuri masive din calcar cretacic, adus din carierele de piatră ale Babadagului, lucrate cu șpițul (fig. 4). A fost blocată cu o lespede din aceeași rocă, prinsă în pene (pietricele și cărămidă) și mortar, iar în blocurile laterale s-au introdus patru sigilii de fier prinse cu plumb.

Partea inferioară a lespezii se află sub greutatea unui prag din calcar, construit în trei trepte, prins cu pietre și mortar. În acest strat de mortar s-a găsit o monedă, singura de altfel, într-o mică porțiune de arsură (fig. 5). Între prag și blocul de deasupra intrării a fost ridi-

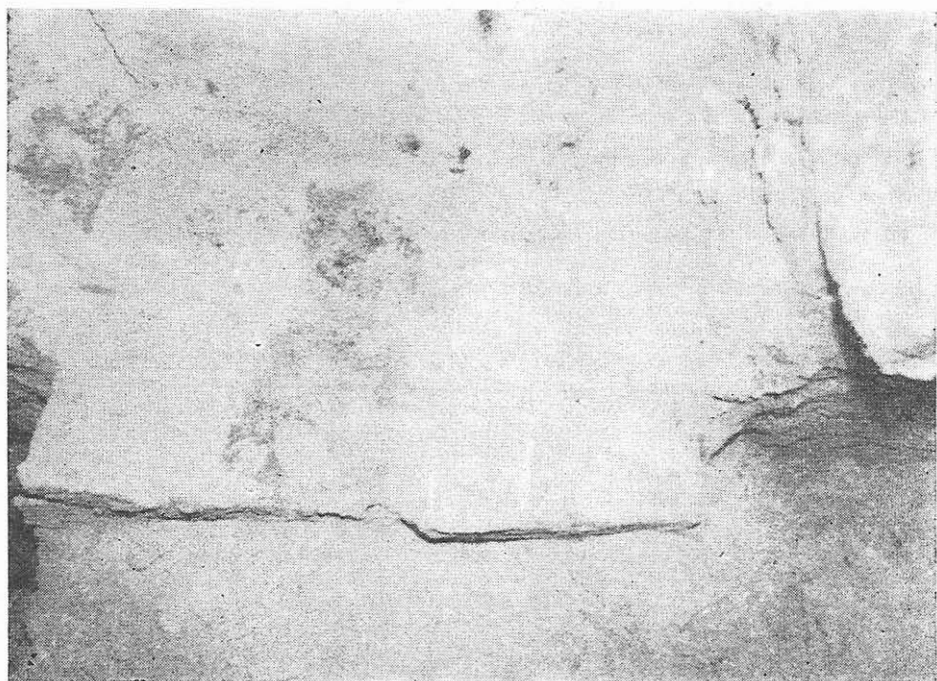

Fig. 5. — Porțiunea de arsură, de sub pragul intrării în criptă, în care s-a găsit moneda.

că o zidărie de cărămidă, identică celei de la pardoseala naosului, care a fost apoi tencuită superficial. În felul acesta intrarea era complet mascată.

Interiorul criptei, de formă ușor dreptunghiulară, este pardosit cu trei lespezi din calcar de Babadag, pe care a fost construită lada mortuară, de formă trapezoidală din scânduri subțiri de brad prinse între ele prin cozi de rîndunică, cu colțurile întărite cu colțari din tablă de aramă bătută în ținte, cu capac din scânduri în două pante

prevăzută cu două frontoane (fig. 6). Laturile exterioare ale lăzii și frontoanele sînt decorate cu linii dispuse în rețea romboidală.

În ladă sînt așezate ordonat patru schelete cu picioarele înainte în direcția orientării bazilicii conform ritualului creștin (fig. 7). Destul de prost conservate, în special în zona toracelui și a capului și avariate de

Fig. 6. — Vedere din dreptul intrării asupra interiorului criptei; lada mortuară deranjată de molozul căzut din spărtura făcută de săteni în cupolă.

molozul curs prin spărtura făcută de localnici în cupolă, permit totuși câteva observații: în primul rînd așezarea lor în ordinea anatomică, lipsa oaselor craniene sau, în cazul scheletelor din dreapta, păstrarea lor fragmentară, și lipsa elementelor vestimentare.

Pereții interiori ai criptei au un aspect semicircular, fiind tencuiți cu var și nisip, după ridicarea bolții din cărămidă frumos rostuită, ale căror arce porneau din cele patru colțuri ale camerei mortuare (fig. 8).

În partea superioară a pereților, din dreapta și din stînga intrării au fost incizate în tencuială două inscripții cu litere grecești. Arcadele pereților au fost vopsite cu două benzi, una roșie, cu ocră, de 5 cm, și alta albă, cu var, de 6 cm. grosime.

Literele celor două inscripții au fost, de asemenea, vopsite cu roșu. Au înălțimea de 7—8 cm și 4,5—6 cm lățime. Pe peretele din stînga stă

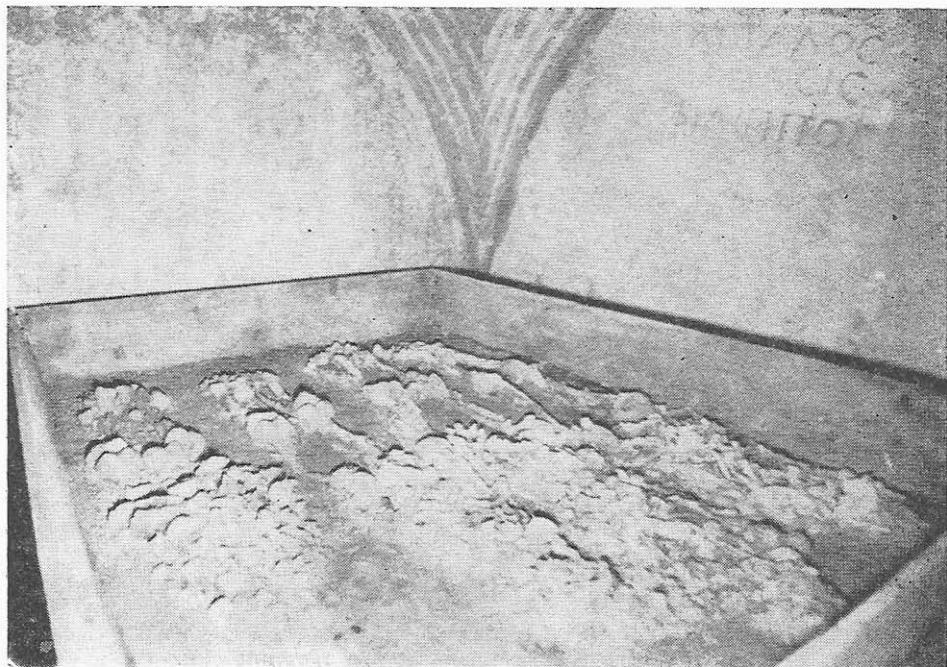

Fig. 7. — Lada mortuară văzută din colțul din stînga intrării, după înlăturarea scîndurilor capacului și curățirea mormîntului.

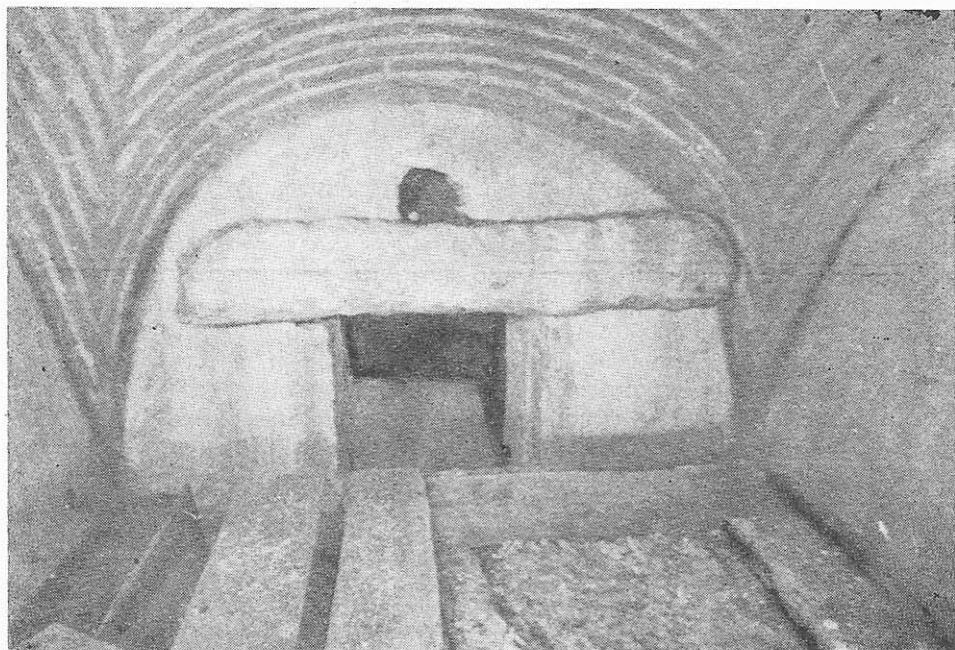

Fig. 8. — Aspectul interior al intrării; deasupra peretelui semicircular, bolta de cărămidă a cărei construcție pornea din colțurile camerei mortuare.

Fig. 9. Vedere asupra stării actuale a osemintelor.

scris : μαρτύρες χριστοῦ (fig. 10,1), avînd deasupra monograma lui Hristos, o cruce simplă cu P prins de partea superioară a brațului vertical, iar pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar de dimensiuni mai mari, au fost scrise numele celor patru martiri : μαρτύρες Ζώτικος , "Ἀτταλος, Καμάσις, Φίλιππος (fig. 10,2).

Se remarcă poziția înclinată spre dreapta atît a crucilor cît și a celor două inscripții, folosirea formelor lunare ale literelor „e psilon“ și „sigma“ și caracterele cvasi-cursive ale literelor „my“, „lambda“, „alpha“ și „o mega“.

Crucea monogramată în formă existentă pe pereții criptei din bazilica niculițeană este întilnită pe o serie de monumente creștine din perioada romano-bizantină. O întilnim în Egipt, pe un epitaf de la sfîrșitul sec. al IV-lea¹⁷, pe un inel de proveniență necunoscută din sec. V, aflat în muzeul de Nantes¹⁸ și pe o inscripție din Ulmetum din vremea lui Justinian¹⁹. Deși cu multe rezerve, am putea folosi acest element în plasarea cronologică a construcției. Scrierea însă este specifică secolelor IV—V e.n., găsindu-și analogii în Cronică Alexandrină, concepută la sfîrșitul secolului IV²⁰, iar pe teritoriul Dobrogei în inscripția funerară a

¹⁷ Cf. Le R-me dom Fernand Cabrol et le R. P. dom Henri Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. III, Paris, 1914, col. 1511.

¹⁸ *Ibidem*, 1528.

¹⁹ Cf. I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, II, p. 423 și 514, fig. 20.

²⁰ Cf. Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire*, 1547—1553, unde se dau și reproduceri din papyrus după *Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften*, T, LI, pl. VI Recto și Verso.

Fig 10.1. — Inscricția creștină de pe peretele nord-vestic al camerei mortuare.

Fig. 10.2. — Inscricția cu numele celor patru martiri incizată în peretele sud-estic.

juristului (νομικός) de origine siriană, Simplicius (Σουπλίκιος), înmormântat la Callatis împreună cu soția sa Meltis²¹ și în inscripția din Tomis dedicată „Fericitului Timotheus de către Dinius, de curînd luminat (= boțezat) Enmanuil“²², datată în secolul al V-lea e.n.²³

Moneda ar fi putut constitui cel mai precis element de datare a criptei; deoarece ea a fost surprinsă stratigrafic în mortarul din fața intrării unde a fost pusă, cu prilejul ofierii unei slujbe religioase, în momentul blocării intrării în criptă. Din păcate, starea proastă de conservare a acestei monede, nu permite decît o determinare aproximativă. Pare a se încadra printre emisiunile de tip CONCORDIA AUG sau AV GGG cu cruce pe revers, din perioada anilor 395—408 e.n.²⁴. Dacă acceptăm, chiar cu oarecare rezervă această determinare, trebuie să admitem construirea criptei în prima jumătate a secolului al V-lea e.n. Această perioadă corespunde pe plan politic atacurilor repetate și incursiunilor de pradă ale hunilor din timpul slabei domnii a împăratului Teodosiu al II-lea.

Căci, ce altă primejdie decît cea barbară i-ar fi determinat pe creștinii din teritoriul Noviodunumului să transporte moaștele sfinte ale martirilor lor într-un loc ferit și bine cunoscut de ei? Cînd orașele Scythiei erau prădate și populația era luată în captivitate, de teama profanatorilor, creștinii au ascuns, pur și simplu, moaștele sfinților lor într-o criptă perfect închisă și îngropată sub pavimentul unei basilici ridicată cu această ocazie deasupra criptei²⁵.

Cine sînt martirii de la Niculițel? Trei dintre ei și anume Zotikos, Attalos și Philippos poartă antroponimice destul de cunoscute în onomastica greacă²⁶.

²¹ Inscripția a fost datată — sec. IV—V e.n. Publicată mai întîi de Gr. Tolescu în *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen* (AEM), Wien, XI, 1887, pp. 32—33, reluată apoi de I. Barnea în *Dacia* I, 1957 (*Inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*), p. 284, fig. 7. Vezi același, în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 462 și p. 521, fig. 29.

²² Cf. Iorgu Stoian, *Tomitana*, București, 1963, p. 217, pl. LXXII, fig. I.

²³ Dacă acceptăm că Timotheus din inscripție e una și aceeași persoană cu episcopul din Tomis care participă în 431 e.n. la Consiliul din Ephes, v. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 322—323.

²⁴ Lui Gh. Poenaru-Bordea de la secția de numismatică a Institutului de arheologie din București care s-a străduit să determine această monedă îi mulțumim și pe această cale.

²⁵ Stratigrafic, există o unitate perfectă între bazilică și criptă. Baza zidurilor basilicii corespunde înălțimii maxime a pereților criptei; pretutindeni se observă același sistem de construcție și același material folosit.

²⁶ Zotikos din Bizanț este pomenit în inscripția din Tomis a lui Aurelius Sozomenos, datînd din epoca Severilor, conform R. Vulpe, *op. cit.*, p. 186 și I. Stoian, *op. cit.*, p. 208, pl. LXIII. Un arhitect (τεχνίτης) Zotichos apare într-o inscripție deasupra porții de intrare a unei biserici creștine din Dâna* (nordul Siriei) — an. 483 e.n. Cf. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie* (IGL SYR) II, 1939, pp. 272—273, nr. 490.

Un gladiator din Tomis, pe nume Attalos, este pomenit într-o inscripție de la Palazu (Constanța), cf. I. Stoian, *op. cit.*, p. 200, Pl. LIII, fig. 1, cu toată bibliografia la subsol.

Attalos din Callatis „a deținut în mod strălucit, prima magistratură“, cf. I. Stoian, *op. cit.*, p. 106, pl. XXIII, a doua jumătate a sec. II e.n. (Cf. Gr. To-

Este plauzibil să presupunem că făceau parte, fie din militarii de origine greacă din garnizoanele cetății Noviodunum, fie din comunitatea greacă din zona respectivă, despre a cărei existență stă mărturie inscripția funerară a Alexandrei a lui Alexandros de pe sarcofagul de marmură descoperit în necropola tumulară a cetății²⁷.

Kamasis pare a fi un nume feminin, întâlnit în forme* asemănătoare în onomastica microasiatică²⁸, cea mai apropiată fiind Amasis²⁹.

Dacă scheletele sînt așezate în lada mortuară, de la dreapta spre stînga, în ordinea scrierii lor, înseamnă că al treilea schelet ar aparține unei femei, lucru pe care numai expertiza antropologică îl poate confirma.

Referitor la momentul martirizării lor, am putea lua ca punct de plecare anul 319 e.n. cînd Licinius a început persecuția creștinilor dobrogeni, sau ultimele persecuții inițiate de Iulian Apostatul, ceea ce e mai puțin de crezut, dat fiind caracterul absolut izolat al acestora³⁰.

Din păcate, documentele cele mai plauzibile referitoare la persecutarea creștinilor din Scythia și anume martirologiul ieronimian ca și sinaxarul din Constantinopol, nu amintesc printre martirii Noviodunumului decît pe unul din cei aflați în cripta bazei din Niculițel, anume pe Philippos, martirizat la 4 iunie 319 e.n.³¹. Uneori cu formula „et aliorum numero...“, au fost incluși mulți martiri ale căror nume ne-au rămas necunoscute, printre care se găsește probabil și ceilalți trei. Sinaxarul din Constantinopol pomenește de decapitarea la 13 septembrie 319 e.n., la Tomis, a unui Zotikos, împreună cu alți 6 martiri³². Să fi fost oare

cilescu, în *AEM*, XII, 1887, p. 43, nr. 56 și V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. II, t. 39, pp. 51—90.

Ata... (Atalus) apare și pe o inscripție creștină din Dalmatia — v. *CIL III, Supplementum*, p. 1540, nr. 8901; în această formă s-ar putea să fie turanic ca cel publicat de V. Pârvan în *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Buc. 1911, p. 63 (Atala fiul lui Tzeiuc).

Un preot Attalos participă în 325 la Consiliul din Niceea, iar în 381, același, sau altul cu același nume este prezent la Consiliul arian de la Aquileea (cf. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 130 și 136).

Philippos apare în Siria pe soclul de marmoră al unei statui dedicată lui și tatălui său în sec. II e.n., cf. *IGL SYR*, t. IV, nr. 1302, p. 54, Paris, 1955, iar în Dobrogea pe un sarcofag de calcar de la Mangalia, publicat de C. Iconomu, în *Pontice II*, 1969, *Noi monumente paleocreștine la Mangalia*, p. 84, fig. 3 — sec. IV e.n.

²⁷ Sarcofagul se găsește în prezent în parcul arheologic al Muzeului Deltei Dunării din Tulcea.

²⁸ L. Zgusta, *Kleinasiatische personennamen*, Prag, 1964, pp. 211—212, § 514—1 (*Καματα* f.) 514—2 (*Καματη* f.) și § 515 (*Καμουα* f.) — Galatia; Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie de klassischen Altertums*; — *Wissenschaft*, vol. X, 1919, col. 1841, Kamisa = castel în Cappadocia; Dinu Teodorescu, *op. cit.*, p. 283 — pentru biserica Koimesis din Niceea, ridicată în sec. VI e.n.

²⁹ Cf. Louis Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, I-e partie, Paris 1963, p. 536 = Amasis din Panticopeea și Amaseia = localitate.

³⁰ Cf. Carol Auner, *Martirii Dobrogei*, în *Revista Catolică*, Buc. 1912.

³¹ Carol Auner, *Op. cit.*, p. 289; J. Zeiller, *Op. cit.*, p. 119; H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, în *Analecta Bollandiana*, t. 31, 1912, p. 273; R. Netzhammer, *Die christlichen Märtyrer am Ister*, Buc. 1938, p. 13.

³² C. Auner, *Op. cit.*, p. 284; Delehaye, *Op. cit.*, p. 258—259; Zeiller, p. 118.

NICULIȚEL 1971

BASILICA – SAT

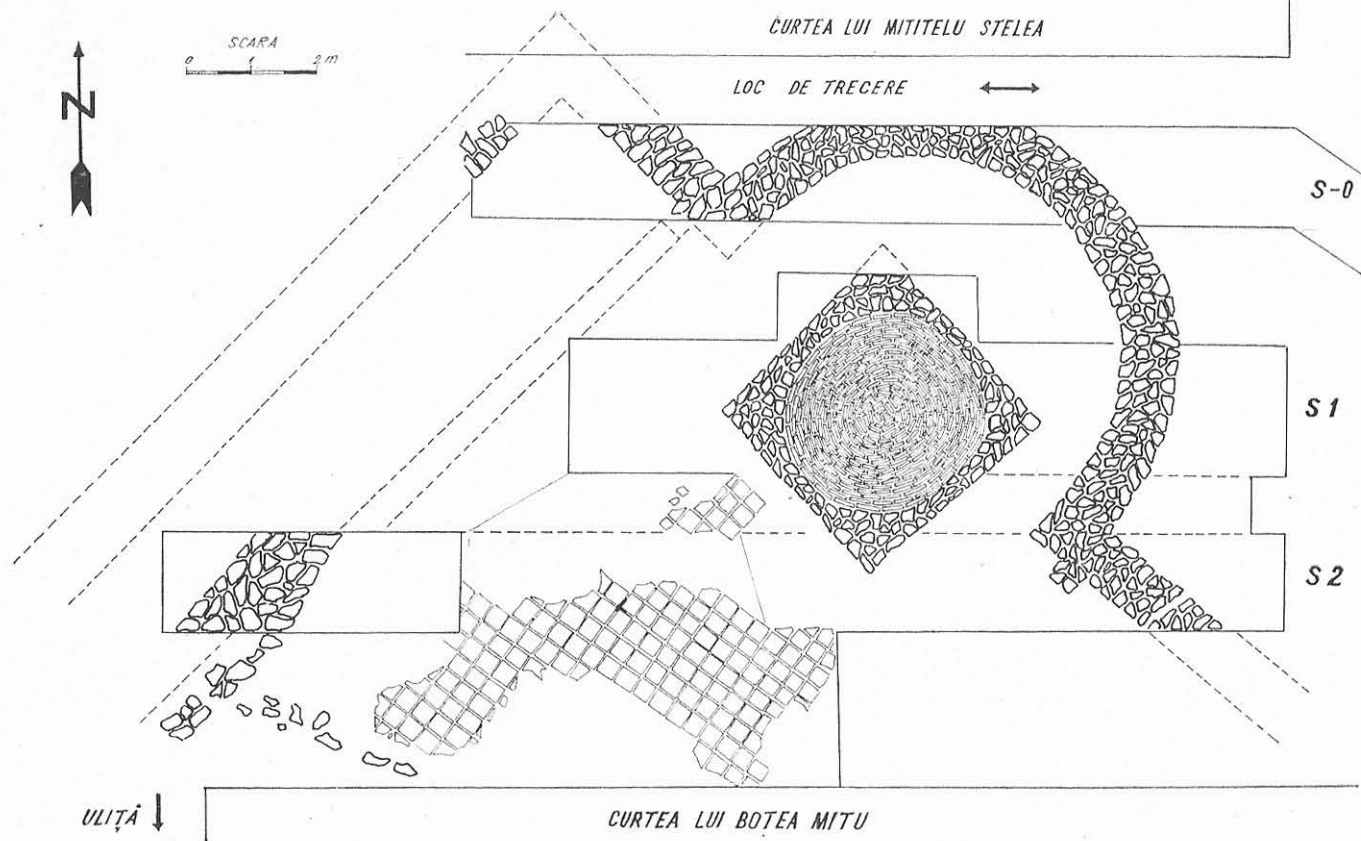

Fig. 11. Planul bazei (săpături 1971).

NICULIȚEL 1971
 BASILICA - SAT

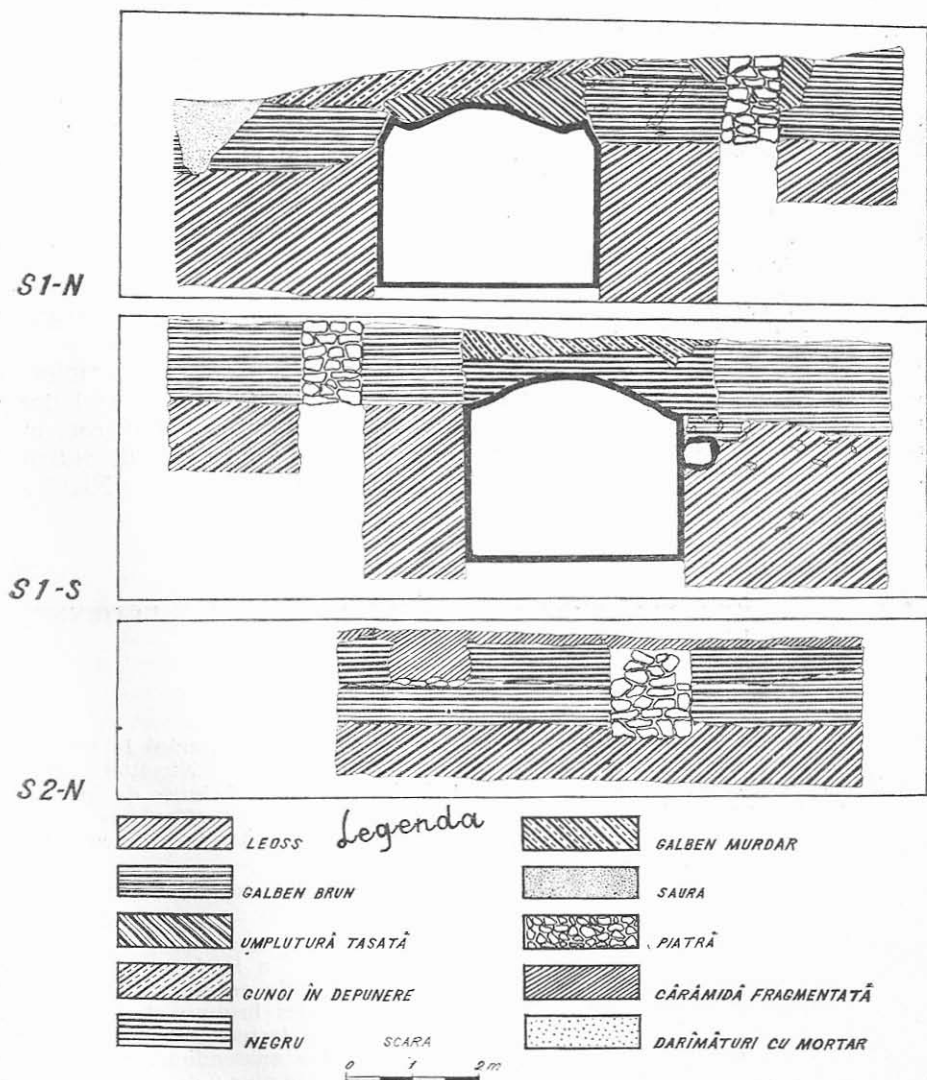

Fig. 12. — Profile secțiunii S1, S2.

Zotikos de loc, din cetatea Noviodunumului care, în condițiile creștinismului victorios, să-i fi cerut rămășițele pămîntești, pentru ca în cele din urmă, datorită invaziilor barbare, acestea să fi fost transportate și îngropate la Niculițel ? E greu de afirmat, dar nu imposibil !

Este sigur însă, că la data introducerii scheletelor în cripta bazilicii de la Niculițel, ele erau destul de bine conservate, permițînd așezarea lor în ordinea anatomică. Acest lucru presupune o înhumare directă, sau în cel mai rău caz, o reînhumare, la numai cîțiva ani de la data cînd a survenit decesul, prin aducerea scheletelor de undeva din apropierea Niculițelului, din teritoriul cetății Noviodunum.

În acest caz martirizarea ar fi trebuit să aibă loc la începutul sec. V e.n., cînd a fost construită cripta și ridicată bazilica. Or, din cîte cunoaștem, lipsesc mărturiile care să ateste pe teritoriul Scythiei persecuții religioase la această dată. Este posibil totuși ca cei patru, poate monahi, să fi fost uciși în timpul unei invazii barbare de la începutul sec. V e.n.

Cum teritoriul cetății Noviodunum nu a fost în suficientă măsură investigat, cele enunțate mai sus rămîn în stadiul prezumtiv, urmînd a fi verificate ulterior.

Bazilica de la Niculițel constituie pînă în prezent, una din puținele mărturii arheologice din teritoriul Noviodunumului înscrise în contextul evenimentelor de la începutul sec. al V-lea e.n., care ridică noi probleme, a căror elucidare va contribui la o mai bună cunoaștere a istoriei creștinismului nord-scythic. Totodată, această bazilică reprezintă cea mai recentă descoperire arheologică din teritoriul Noviodunumului, ridicînd problema unor săpături de mare amploare în zona localității Niculițel.

CONSIDÉRATIONS PRÉLIMINAIRES SUR LA BASILIQUE CHRÉTIENNE DU VILLAGE NICULIȚEL (district de Tulcea)

Résumé

Au cours du printemps de l'année 1971, les pluies ont effondré le terrain à pente très accentuée, d'une rue située au nord-est du vilage Niculițel, district de Tulcea, ce qui a mis au jour le sommet de la coupole en briques de la crypte d'une basilique romano-byzantine. Les fouilles archéologiques effectuées sur les lieux ont dégagé une grande partie des murs de la basilique, en déterrânt toute la crypte.

La basilique chrétienne, de forme rectangulaire, à trois nefs, a l'abside orientée NNE — 60°. Les trois nefs sont pavées de plaques de briques, posées en mosaïque.

La crypte, enfouie sous le carrelage du presbytère, a la forme à peu près cubique. L'entrée à la crypte a été bloquée par une dalle en calcaire, fixée par des cachets de fer ou de plomb et puis murée avec des briques et du mortier. A l'intérieur, sur un plancher de dalles en calcaire, se trouvait la caisse mortuaire, qui contenait quatre squelettes, arrangés en ordre anatomique. Sur le mur à gauche de l'entrée c'était écrit : *μαρτύρες χριστού* et sur le mur à droite, le nom des quatre martyrs : *μαρτύρες Ζώτικος, Ἀττάλος, Καμάσις, Φίλιππος* Au-dessus des deux inscriptions, il y avait la croix monogrammatique.

Une monnaie, trouvée sur le seuil de l'entrée, a été datée, selon toutes les probabilités, en tenant compte de sa mauvaise conservation, pour les années 395—408 de n. è. A partir de cette monnaie, et en analysant les inscriptions de la crypte et le matériel en céramique, l'auteur a établi une parfaite unité entre la basilique et la crypte et a placé, chronologiquement, la construction de l'édifice chrétien de Niculițel, à crypte enterrée, dans la première moitié du Ve s. de n. è. Cette période correspond aux attaques répétées et aux incursions de pillage des Huns, sous le précaire règne de l'empereur Théodose II.

L'auteur considère que le martyre des quatre chrétiens eut peut-être lieu bien longtemps avant leur ré-inhumation dans la crypte de Niculițel, mais leur position dans la caisse mortuaire par ordre anatomique suppose soit une inhumation directe, soit une ré-inhumation, quelques années après leur décès, dans une crypte bien fermée, à l'abri des collines boisées de Niculițel, par crainte des profanateurs barbares.

La basilique à crypte enterrée de Niculițel représente jusqu'à présent pour Scythia Minor une pièce unique dans son genre et permet de mieux connaître l'histoire du christianisme au nord de la Scythie.

Table des figures

- Fig. 1. Vue sur l'endroit où l'on a découvert la crypte (avant que les fouilles archéologiques ne fussent commencées).
- Fig. 2. Section S_1 et S_2 avec la crypte „in situ“ ; à droite, une partie du plancher en briques, de la nef.
- Fig. 3. Fragments on céramique de provenance romaine, des sections S_1 et S_2 ;
 1 — dans les décombres au-dessus du plancher, en briques.
 2 — sous le plancher, dans la terre de remplissage, au niveau de l'entrée à la crypte.
 3 — fragment d'une lampe trouvée dans le mortier, sur la plateforme, vis-à-vis de l'entrée à la crypte.
- Fig. 4. L'entrée à la crypte ; avant que la maçonnerie en briques (1) ne fût écartée, aussi bien qu'après (2).
- Fig. 5. Fragment de brûlure, sous le seuil de l'entrée dans la crypte, où fut trouvée la monnaie.
- Fig. 6. Vue sur l'intérieur de la crypte, au niveau de l'entrée ; la caisse mortuaire, dérangée par le plâtras tombé de l'ouverture faite par les paysans dans la coupole.
- Fig. 7. La caisse mortuaire vue du coin gauche de l'entrée, après qu'on eût éloigné les planches du couvercle et qu'on eût nettoyé la tombe.
- Fig. 8. L'aspect intérieur de l'entrée : au-dessus du mur semi-circulaire, la voûte en briques, dont la construction portait des coins de la chambre mortuaire.
- Fig. 9. La situation actuelle des squelettes.
- Fig. 10. L'inscription chrétienne sur le mur nord-ouest de la chambre mortuaire. (1).
- Fig. 10b. Inscription incisée dans le mur sud-est, et portant le nom des quatre martyrs. (2).
- Fig. 11. Plan horizontal de la basilique chrétienne du village Niculițel.
- Fig. 12. 1. S_1 profil nord ; 2. S_1 profil sud ; 3. S_2 profil nord.

VORLÄUFIGE BETRACHTUNGEN ÜBER DIE CHRISTLICHE BASILIKA AUS DEM DORFE NICULIȚEL

Zusammenfassung

Im Frühjahr des Jahres 1971 wusch der Regen die stark geneigte Gasse im Nordosten des Dorfes NiculiȚel, Kreis Tulcea so stark aus, daß die Spitze der Ziegelkuppel einer Gruft aus einer römisch-byzantinischen Basilika zutage kam. Die an Ort und Stelle vorgenommenen archäologischen Ausgrabungen haben einen großen Teil der Mauern der Basilika freigelegt, wobei die Gruft völlig zum Vorschein kam.

Die christliche Basilika ist rechteckig, hat drei Schiffe, die Apsis ist NNO ausgerichtet (60°). Die drei Schiffe sind mit mosaikartig angeordneten Ziegeln ausgelegt.

Die Gruft unter dem Fußboden des Presbyteriums ist von etwa kubischer Form. Der Eingang zur Gruft war durch eine Kalksteinplatte versperrt, mit Eisen- und Bleisiegeln abgeschlossen und außerdem mit Ziegel und Mörtel verbaut. Im Innenraum befindet sich auf einem Fußboden aus Kalksteinfliesen die Totenlade mit vier anatomisch angeordneten Skeletten. Oberhalb der linken Wand befindet sich die Inschrift: μαρτύρες χριστού und auf der rechten Wand die Namen der vier Märtyrer: μαρτύρες Ζώτικος, Ἀτταλος, Καμάσις, Φίλιππος Beide Inschriften waren unter ein Christusmonogramm eingetragen.

Anhand einer an der Schwelle des Eingangs gefundenen Münze, die in Anbetracht ihres schlechten Erhaltungszustandes mit Wahrscheinlichkeit 395—408 u.Z. datiert werden kann, infolge der Untersuchung der Inschriften in der Gruft und der Tonware, die eine tadellose stratigraphische Einheit zwischen Basilika und Gruft erkennen läßt, setzt der Verfasser der Ausgrabungen die den christlichen Bau mit eingelassener Gruft in NiculiȚel in die erste Hälfte des 5.Jh.u.Z. an. Diese Zeit entspricht den wiederholten Plünderungszügen der Hunnen während der Herrschaft der schwachen Kaisers Theodosius II.

Verfasser meint, daß die Marterung der vier Christen lange Zeit vor ihrer Bestattung in der Gruft von NiculiȚel stattgefunden haben kann; ihre Anordnung in der Totenlade in anatomischer Reihenfolge setzt jedoch entweder eine direkte Bestattung oder eine Wiederbestattung voraus, die bloß einige Jahre nach dem Tode in einer völlig verschlossenen Gruft, aus Angst vor den barbarischen Eindringlingen, im Schutze der bewaldeten Anhöhen von NiculiȚel, vorgenommen wurde.

Die christliche Basilika von NiculiȚel ist in ihrer Art und Weise ein Unikat für Kleinskythien und trägt deshalb zur besseren Kenntnis der Geschichte des Christentums im Norden Skythiens bei.

RADU HARHOIU

CITEVA OBSERVAȚII ASUPRA NECROPOLEI BIRITUALĂ DE LA CANLIA, JUDEȚUL CONSTANȚA

În toamna anului 1969 s-a întreprins o săpătură de salvare în satul Canlia, în punctul numit „La lutărie“. Cu acest prilej s-au dezvelit 10 morminte aparținând unei necropole birituale¹.

Necropola, cunoscută din informațiile localnicilor, se află pe un bot de deal la intrarea în sat venind dinspre Dunăre, într-o regiune bogată în vestigii arheologice².

Deși ne aflăm la începutul cercetării acestui monument arheologic, descoperirile din campania anului 1969 oferă posibilitatea unor observații interesante.

Toate cele 10 morminte sînt morminte plane, 7 fiind de incinerare în urnă, celelalte 3 de înhumare (fig. 1).

Analizînd categoria mormintelor de incinerare cu urnă s-au putut stabili o serie de caracteristici generale și speciale.

Dintre caracteristicile generale se cuvin a fi menționate : depunerea oaselor calcinate în urnă, așezarea urnei în groapă simplă, lipsa pietrelor indicatoare și a casetelor din piatră sau cărămidă romană reutilizată și, în sfîrșit, lipsa capacului pentru urnă din lespede de piatră sau cărămidă romană reutilizată.

Pe lângă aceste trăsături comune tuturor mormintelor de incinerare de la Canlia, o serie de elemente sînt specifice unui singur mormînt sau unei grupe de morminte.

¹ În vara anului 1969 cercetătorul Emil Moscalu, de la Institutul de Arheologie București, a recuperat în acest punct, 5 morminte de incinerare. Datorită condițiilor neclare în care au fost găsite, cele 5 morminte vor fi înglobate în studiul ce va fi redactat la epuizarea cercetării necropolei.

² Satul se află la 6 km de cetatea bizantină Păciuilui lui Soare, 15 km de necropola de la Gîrlița, 12 km de necropola de la Satul Nou, necropole ce aparțin aceleiași faze cronologico-culturale; la numai 3 km de punctul „La lutărie“ în locul numit „Fîntîna lui Adam“ „situat cam în dreptul punctului de ramificație al șoselei ce duce spre Canlia“ se află o altă necropolă de același tip. Vezi Petre Diaconu și Niță Anghelescu, *Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, în *Revista Muzeelor*, V, 4, 1968, p. 351. Tot aici ni se dă o cuprinzătoare imagine a vestigiilor arheologice ale acestei zone.

Legenda

- Morminte necromane
- ⊗ fragmente ceramice și oase
- ⊕ Piatră

Fig. 1. — Planul secțiunii cuprinzând mormintele 1—10.

Nr Crt.	1	2	3	4	5	6
NECROPOLE	CANLIA	SATU NOU I II	GÎRLIȚA	CASTELU	HISTRIA CAPU VIILOR	NALBANT
DASE ÎN URNĂ	●	●	●	●	●	●
URNĂ CU VAS-CAPAC	●	●	●	●	●	●
URNĂ CU LESPEDA		●	●	●	●	
URNĂ ÎN CASETĂ		●	●	●	●	
URNĂ STRĂJUI- TĂ DE PIETRE			●	●	●	
DASE ÎN GROAPĂ		●		●	●	
DASE ÎNCASETA + CERAMICĂ				●	●	
DASE + PIETRE + CERAMICĂ				●		
MORMÎNT MULTIPLU	●	●	●	●		
AMNAR	●				●	
CUTIT	●	●	●	●	●	
VERIGĂ	●		●	●		
MĂRGELE		●	●	●	●	
FALERĂ (F) CLOPOTEL (C)			● F		● C	
TABLĂ BUCĂȚI FIER (Fe)		●	● Fe			
CERCEI		●	●			
INEL TÎMPLĂ		●	●	● ?		
INEL FIER		●	●			
ARȘICE GĂURITE	●	●	●			
MÎNER OS				●		
VÎRF SĂGEATĂ		●		●		
FUSAIOLE		●				
OASE ANIMAL		●			●	
CATARAMĂ	●	●	●	●	●	
INHUMATIE	●				●	●
Nr MORMINTELOR	10	112	91	23	274	141

Fig. 2. — Tabel comparativ al necropolelor dobrogene.

Astfel mormintele 1—2 și 4—7 sînt caracterizate prin depunerea oaselor într-o urnă neacoperită, în timp ce la mormîntul 3 urna a fost acoperită cu un vas capac. Particularitatea mormîntului 4 constă în împrejurarea, că în aceeași groapă au fost depuse 3 urne. Analiza materialului osteologic va trebui să dovedească dacă avem sau nu a face cu înmormîntarea a trei indivizi.

Adîncimea la care au apărut cele 7 morminte de incinerație variază între — 0,45 m (pentru mormintele 1—2) și — 0,75 m (pentru mormintele 3—7).

Mormintele 1—5 s-au găsit pe direcția NV 60⁰⁰ iar mormintele 6—7 pe direcția NE 13⁰⁰ (fig. 1).

Inventarul funerar al urnelor este modest. În afară de oase calcinate, cenușă, bucăți mici de cărbune ce apar în toate urnele reținem : un amnar (fig. 3/2) în mormîntul 4 (urna 3) ; o cataramă retangulară (fig. 3/3) în mormîntul 4 (urna 2) ; două cuțitașe (fig. 3/1,5) unul în mormîntul 1, celălalt în mormîntul 4 (urna 3) ; o verigă de fier (fig. 3/4) în mormîntul 3.

În afară de acest inventar sărac, în mormintele 2,4 (urna 1), 5 și 7 au apărut bucăți mici de fier a căror destinație practică n-o putem preciza.

Totalitatea materialului ceramic recoltat din cele 7 morminte este lucrat cu roata înceată ; lipsește pînă acum ceramica lucrată cu mîna.

După compoziția pastei, linia profilului și motivele ornamentale deosebit două categorii ceramice.

Prima categorie cuprinde ceramica modelată dintr-o pastă fină de culoare cenușie, cu ornamentul executat prin lustruire. Motivele ornamentale sînt reprezentate de liniile paralele. În necropola de la Canlia această ceramică este, în stadiul actual al cercetării, foarte rară ; din cele 10 vase recuperate numai urna mormîntului 1 aparține acestei categorii.

A doua categorie, mult mai numeroasă, este reprezentată de ceramica modelată dintr-o pastă de culoare brun-roșcată, cu nisip și pietricele ca degresant, arsă oxidant, și ornamentată prin incizie. Avem de-a face în toate cazurile cu vase-borcan înalte, cu diametrul fundului mai mic decît al gurii (fig. 4/1—4 ; fig. 5/1—5 ; fig. 6/14 ; fig. 7/1—4).

Registrul ornamental se compune din următoarele motive : linii în val (fig. 4/4 ; 5/5) ; linie sau linii în val asociate cu striuri (fig. 4/1,3 ; 5/3—4 ; 6/1,3 ; 7/3,4), sau numai caneluri (fig. 4/2 ; 5/1,2,5 ; 6/4 ; 7/1,2). Uneori este ornamentată și buza vasului (fig. 5/2). Alteori pe fundul vasului apare marca olarului (fig. 7/1).

A doua grupă de morminte este reprezentată de cele trei morminte de înhumație. Adîncimea la care au fost surprinse variază între : 0,90 m la mormîntul 8, și — 1,05 m la mormîntul 2 și 3 (fig. 1).

Groapa mormintelor, greu sesizabilă, are forma ovală (mormintele 8 și 9) sau neregulată (mormîntul 10). În toate cele 3 cazuri adîncimea gropii merge pînă la — 1,30 m.

Una din trăsăturile comune celor trei morminte este lipsa inventarului funerar, excepție făcînd, într-un fel, mormîntul 8 în a cărui groapă

s-au găsit câteva mici fragmente de ceramică incizată, identică cu ceramica din categoria doua.

Orientarea și poziția scheletelor mormintelor 8 și 9 este asemănătoare, în sensul că amândouă s-au găsit în poziție întinsă, orientate aproximativ V-E (mormîntul 8 NV 50⁰⁰—SE 24⁰⁰; mormîntul 9: NV 52⁰⁰—SE 22⁰⁰).

Deosebirea constă în faptul că la mormîntul 8 mina dreaptă era așezată pe piept, iar la mormîntul 9 pe bazin. În ambele cazuri mina stîngă s-a găsit întinsă de-a lungul corpului.

Spre deosebire de mormintele 8 și 9 scheletul din mormîntul 10 era orientat aproximativ E-V. Din schelet s-a găsit craniul, humerusul de la brațul drept și câteva coaste. Craniul era culcat pe partea stîngă și se afla la capătul de E al gropii (SE 20⁰⁰).

Dimensiunea redusă a celor 3 schelete indică înmormîntări de copii.

Deși numărul mormintelor este redus observațiile privind ritul și ritualul pe de o parte, inventarul celor 7 morminte de incinerare pe de altă parte, oferă suficiente indicii pentru a încerca încadrarea cronologică și culturală a acestei necropole, care-și găsește bune analogii în alte necropole dobrogene (fig. 2).

Astfel cele două categorii ceramice prezente în necropola de la Canlia se întîlnesc într-o serie de necropole dobrogene ca de exemplu Histria Capul Viilor, Satul Nou, Castelu, Gîrlîța, Puțul lui Adam, Nalbant sau în necropolele de la Razdelna și Blăskovo din R. P. Bulgaria³.

Atît categoria ceramicii incizate cît și cea a ceramicii cenușii cu ornamente lustruite sînt caracteristice complexului cultural denumit de unii cercetători balcano-danubian⁴, iar de alții Dridu⁵ sau recent balcano-carpatic⁶.

³ *Urna cenușie din mormîntul nr. 1, analogii*: A. Rădulescu, N. Harțuchi, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967, pl. III (M2), p. 98; idem, ibidem, pl. IX (M 90), p. 104; Dimităr Il. Dimitrov, *Ранносредновековен некропол при Бельско во варненски окръг*, Известия на народния музей Варна, III, XVIII, 1967, fig. 11, p. 141; Cornel Cîrjan, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Gîrlîța-Ostrov*, în *Pontice*, I, Constanța, fig. 11, p. 415; Bucur Mitrea, *Șantierul arheologic Satul Nou*, M.C.A., VII, 1961, fig. 5/3, p. 556; Petre Diaconu și Niță Anghelescu, *op. cit.*, fig. 6, p. 350; *urna mormîntului 2*, analogii: Bucur Mitrea, *op. cit.*, fig. 5/2, p. 556; *urna mormîntului 3*, analogii: C. Cîrjan, *op. cit.*, fig. 7, p. 475 (mai ales decorul); *urna mormîntului 5*, analogii: Vlad Zirra, *Двуобразовъный могильник раннесредальной эпохи в Кануля — Вишлор — Истрия*, Dacia, N. S., VII, 1963, fig. 18/3, p. 381; etc. Aceste două categorii ceramice au fost identificate și în necropola de la Razdelna (R. P. Bulgaria), vezi Dimităr Il. Dimitrov, *Ранносредновековен некропол при гора Разделна*, *Археология*, I, 2—4, София, 1959, p. 55—60.

⁴ Maria Comșa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX—X*, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 107—122.

⁵ Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967, p. 137 și urm., unde se discută principalele probleme pe care le ridică acest complex cultural. Tot aici și bibliografia respectivă.

⁶ Andrei Oțetea, I. Popescu-Puțuri, I. Nestor, M. Berza, V. Maciu, *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 108 (capitol redactat de Ion Nestor). În ceea ce privește originea ceramicii cenușii păreri sînt împărțite. Unii cercetători

Dintre celelalte obiecte de inventar, amnarul (fig. 2/2) din mormîntul 4 (urna 3) este singurul obiect care poate fi folosit pentru analogii. Este un tip de amnar foarte rar întîlnit în Dobrogea, cele mai apropiate analogii fiind în necropola de la Histria-Capul Viilor (mormîntul 239) și în complexul aparținînd sec. IX—X de la Basarabi⁷. Datorită caracterului lor atipic, cele două cuțite, catarama dreptunghiulară sau veriga de fier nu pot fi folosite pentru stabilirea unor analogii. Depunerea lor în urna funerară este un fenomen frecvent întîlnit în necropolele similare⁸, constituind, probabil, o dovadă a nivelului modest de viață a celor îngropați în necropola de la Canlia.

Pe de lată parte, atît ritul cît și ritualul surprins în necropola de la Canlia se întîlnesc în toate necropolele menționate mai sus (fig. 2).

Depunerea oaselor în urna funerară sau acoperirea urnei cu un vas capac este un obicei general sesizat în toate cele 6 necropole⁹. Lipsa mormintelor multiple la Histria-Capul Viilor și Gîrlița, este compensată însă de prezența acestui tip de morminte la Satul Nou și Castelu¹⁰.

O situație mai deosebită o reprezintă biritualismul sesizat în necropola de la Canlia. Pînă acum acest obicei este documentat, în etapa cronologică și culturală în care se încadrează aceste monumente, numai la Histria-Capul Viilor și la Nalbant¹¹. Ținînd cont de acest fenomen observat acum și la Canlia, considerăm necesar executarea unor sondaje de verificare în acele din necropolele amintite, în care acest obicei nu a fost surprins¹².

opinează pentru o proveniență răsăriteană, din cultura Saltovo, de unde a fost vehiculată înspre vest de către protobulgari. Maria Comșa, *Contribuții la cunoașterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov*, în *SCIV*, X, 1, 1959, p. 97. Alți cercetători susțin originea locală considerînd-o specifică populației străromâne. Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 156. Interesantă ni se pare, și ipoteza unei participări a culturii Sintaba de Mureș-Cerneahov la geneza acestei ceramici. Petre Diaconu, *Réalités archéologiques et considération historique (Nouveau travail sur les cultures matérielles du Bas-Danube, aux VIIe—Xe siècles*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 3, 1966, p. 491—492.

⁷ Vlad Zirra, *op. cit.*, fig. 28/14; amnarul de la Basarabi (Murfatlar) nu este publicat (informație Ion Barnea și Petre Diaconu).

⁸ Ne mulțumim să dăm numai cîteva analogii a depunerii acestor obiecte în urna funerară: *catarama*: C. Cîrjan, *op. cit.*, p. 416; A. Rădulescu, N. Harțuchi, *op. cit.*, p. 82; Bucur Mitrea, *Săpăturile de la Satul Nou*, M.C.A., VI, fig. 10, p. 588; etc. *Cuțitul*: Bucur Mitrea, *op. cit.*, p. 582; C. Cîrjan, *Necropola de epocă feudal timpurie de la Gîrlița-Ostrov. Săpăturile efectuate în anul 1969*, în *Pontice*, II, 1969, Constanța, p. 113; Vlad Zirra, *op. cit.*, fig. 28/11—13, p. 392; etc.

⁹ Bucur Mitrea, *op. cit.*, p. 552; C. Cîrjan, *op. cit.*, p. 124; idem, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Gîrlița-Ostrov*, în *Pontice*, I, Constanța, p. 411; A. Rădulescu, N. Harțuchi, *op. cit.*, p. 79.

¹⁰ Bucur Mitrea, *Șantierul arheologic Satul Nou*, în M.C.A., VII, 1960, p. 551, și fig. 1/2, p. 552; A. Rădulescu, N. Harțuchi, *Necropola de incinerare de la Castelu*, în M.C.A., VIII, fig. 1/7, p. 650 și p. 651.

¹¹ Vlad Zirra, *op. cit.*, fig. 1; A. Rădulescu, N. Harțuchi, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967, p. 95.

¹² Din discuția avută cu N. Harțuchi a reieșit că în necropola de la Castelu sondajele nu au continuat și sub nivelul mormintelor de incinerare. Cel puțin în acest caz ni se pare necesară executarea unui sondaj de verificare la o mai mare adîncime.

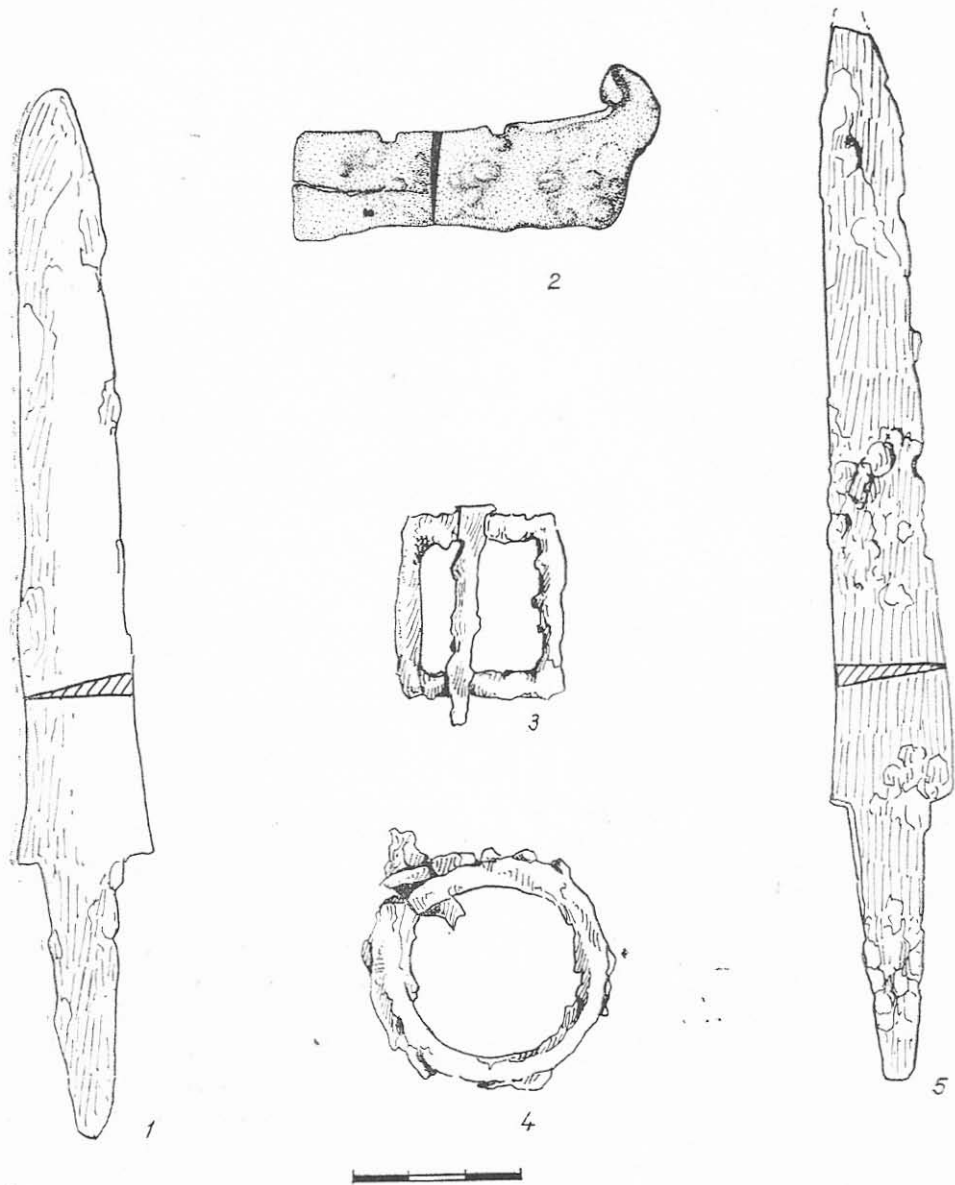

Fig. 3. — Canlia, obiecte de inventar din mormintele de incinerare:
 1 — mormîntul 1; 2, 5 — mormîntul 4 (urna 3); 3 — mormîntul 4;
 4 — mormîntul 3.

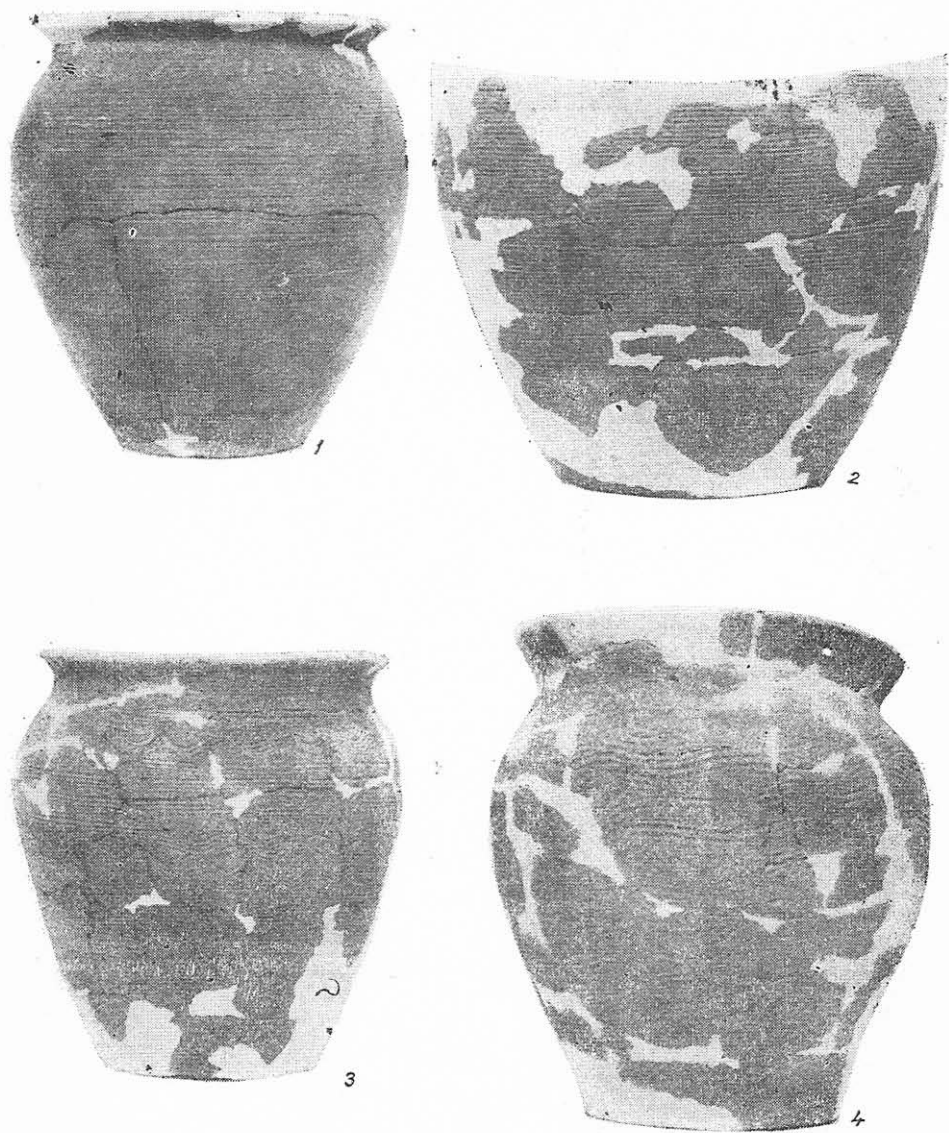

Fig. 4. — Canlia, urnele funerare :
1 — mormîntul 2 ; 2, 4 — mormîntul 3 ; 3 — mormîntul 7

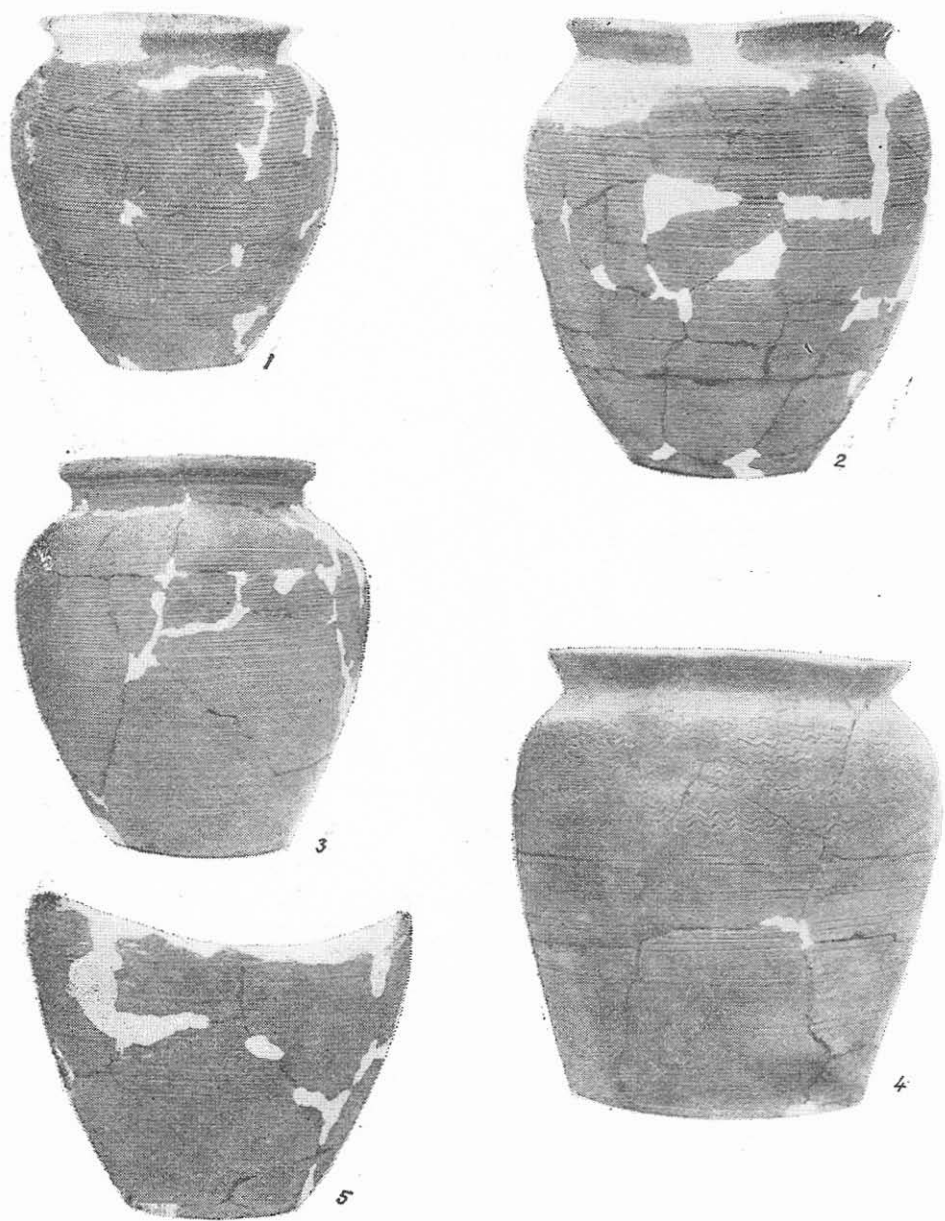

Fig. 5. — Canlia, urnele funerare :

1 — mormîntul 4 (urna 1); 2 — mormîntul 4 (urna 2); 3 — mormîntul 4 (urna 3);
4 — mormîntul 5; 5 — mormîntul 6.

După opinia noastră situația de la Canlia nu este întâmplătoare, dimpotrivă, și o spunem deocamdată numai cu titlu de ipoteză, avem de-a face cu un obicei caracteristic acestor necropole.

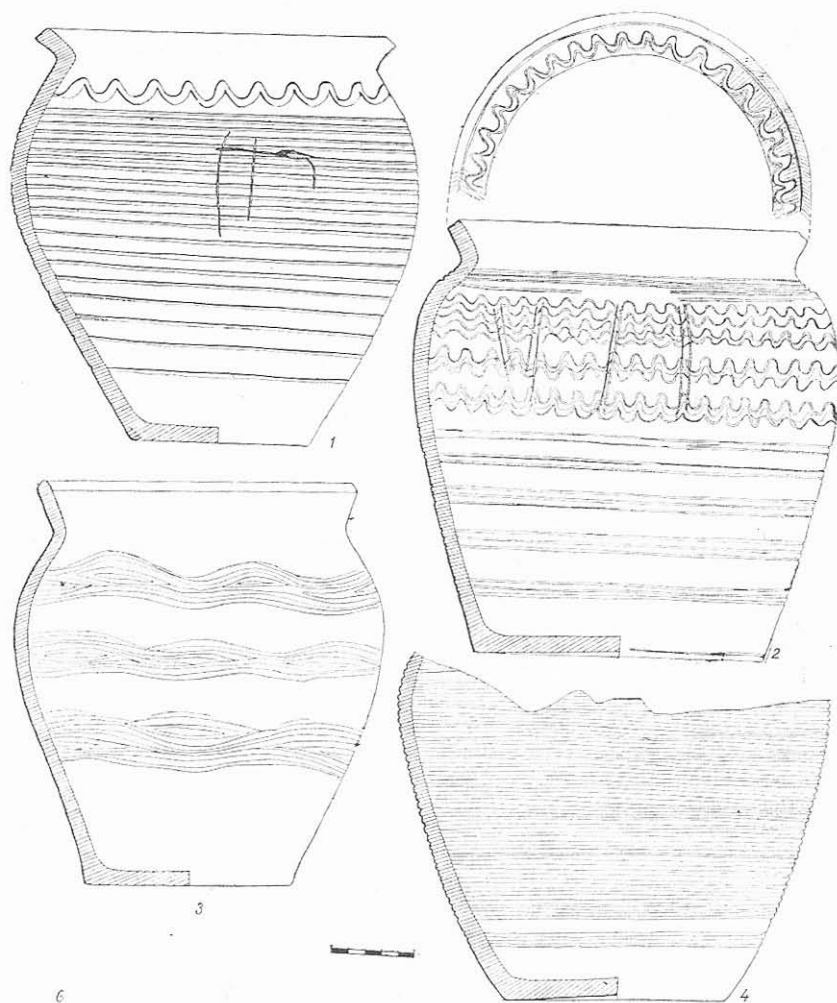

Fig. 6. — Canlia, urnele funerare :

1 — mormîntul 2 ; 2 — mormîntul 5 ; 3-4 — mormîntul 3.

În lumina celor spuse mai sus, rezultă că necropola de la Canlia are cele mai strînse analogii, din punct de vedere a materialului ceramic, cu necropolele de la Satul Nou și Gîrlița. De asemenea se pot stabili

o serie de analogii cu Histria-Capul Viilor, Nalbant, Castelu din Dobrogea¹³, Blăskovo și Razdelna din R. P. Bulgaria.

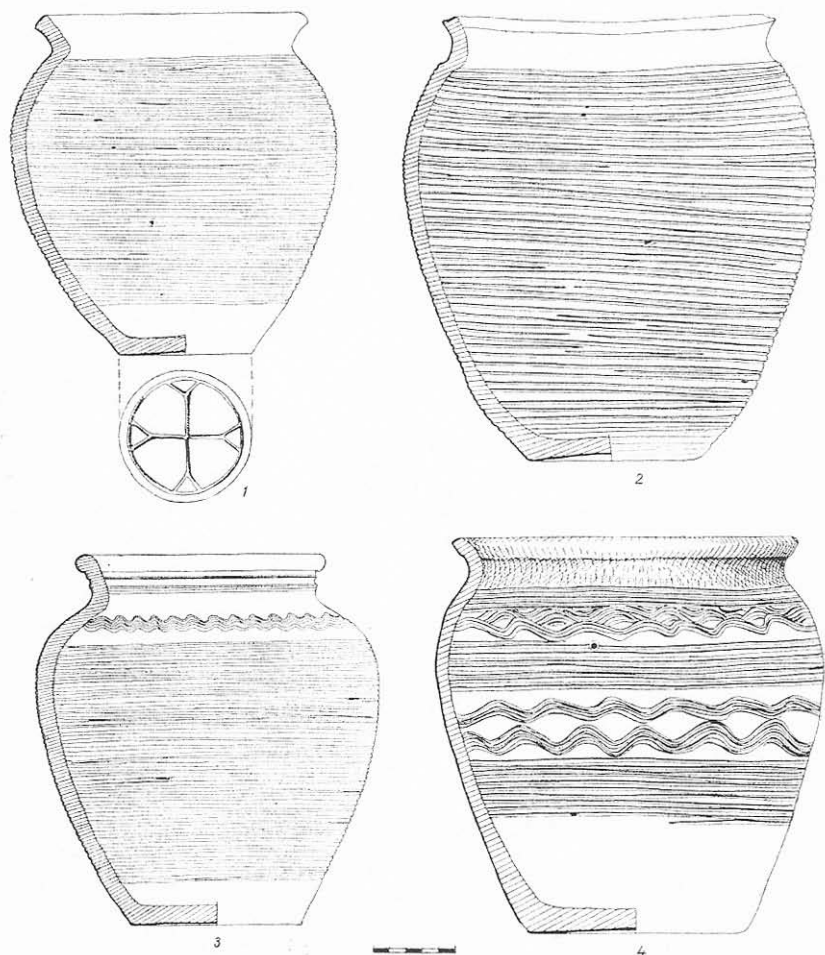

Fig. 7. — Canlia, urnele funerare

1-3 — mormîntul 4 (1 — urna 1; 2 — urna 2; 3 — urna 3); 4 — mormîntul 7.

¹³ Puținele date pe care le avem asupra necropolei de la Puțul lui Adam (vezi Petre Diaconu, Niță Anghelescu, *op. cit.*, p. 351) ne dau totuși convingerea că și această necropolă se încadrează în aceeași grupă culturală-cronologică. Viitoare cercetări asupra acestui monument arheologic vor contura mai precis eventualele legături.

Toate aceste monumente sînt caracteristice marelui complex cultural „balcano-carpatic“ încadrat din punct de vedere cronologic în secolele VIII—XI¹⁴.

În ceea ce privește necropola de la Canlia, analogiile ce se pot face cu necropola de la Gîrlița datată, pe baza unor piese de metal (în special, cercei bizantini de argint) „în sec. VIII — începutul sec. IX“¹⁵, vin în sprijinul încadrării ei în acest interval de timp.

În ultimele cercetări este preferat acest interval cronologic și pentru necropolele de la Satul Nou și Histria-Capul Viilor¹⁶.

În concluzie putem spune că necropola de la Canlia aparține intervalului cronologic cuprins de sec. VIII și începutul sec. IX. Alături de necropolele de la Satul Nou, Gîrlița, Histria-Capul Viilor, Castelu, Puțul lui Adam etc. necropola de la Canlia se încadrează în varianta locală, dobrogeană a marelui complex cultural balcano-carpatic¹⁷.

NOTES SUR LA NÉCROPOLE BIRTUELLE DE CANLIA, DISTRICT DE CONSTANTZA

Résumé

Au cours de l'automne 1969 on a commencé des investigations sur une nécropole féodale primitive, emplacedée sur une carrière d'argile, à l'extrémité occidentale du village Canlia. Sept tombes d'incinération en urne y furent découvertes, avec leur inventaire, et trois tombes d'inhumation, sans inventaire.

Parmi les objets d'inventaire des tombes d'incinération, on remarque : deux couteaux, une boucle de ceinture rectangulaire, un briquet et un anneau en fer.

Les analogies avec les nécropoles d'Histria, Capul Viilor, Gîrlița, Satul Nou, Nalbant etc. nous permettent d'intégrer chronologiquement ces nécropoles aux VIIIe et première moitié du IXe s. Elles représentent une variante locale de la culture balkano-carpatique, caractéristique pour la Dobroudja.

¹⁴ A. Oțetea, I. Popescu-Puțuri, I. Nestor, M. Berza, V. Maciu, *op. cit. loc. cit.*

¹⁵ C. Cîrjan, *Necropola de epocă feudal-timpurie de la Gîrlița-Ostrov, în Pontice*, II, Constanța, 1970, p. 128.

¹⁶ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 112, 113; Pentru o datare mai tîrzie, în secolele IX—X, pledează o parte din inventarul necropolei de la Castelu. A. Rădulescu, N. Harțuchi, *op. cit.*, p. 96; vezi și Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 114, care plasează cimitirul în secolul X. În tot cazul analogiile care se pot face cu cimitirele de la Satul Nou, Gîrlița, Canlia etc. dovedesc că necropola de la Castelu este în parte contemporană cu aceste necropole. Pe de altă parte amnarele, virfurile de săgeți, anumite categorii ceramice justifică și o dată mai tîrzie.

¹⁷ Această grupare de necropole de aceeași factură cronologică-culturală mai ales în sudul și sud-vestul Dobrogei nu este lipsită de importanță. Rămîne o sarcină a cercetării viitoare de a contura semnificația lor istorică.

Légende des figures

- Fig. 1. Plan de la section, comprenant les tombes 1—10.
Fig. 2. Tableau comparatif des nécropoles de Dobroudja.
Fig. 3. Canlia, objets d'inventaire des tombes d'incinération :
1 — tombeau 1 ; 2, 5 — tombeau 4 (urne 2) ; 4 — tombeau 3.
Fig. 4. Canlia, les urnes funéraires :
1 — tombeau 2 ; 2, 4 — tombeau 3 ; 3 — tombeau 7.
Fig. 5. Canlia, les urnes funéraires :
1 — tombeau 4 (urne 1) ; 2 — tombeau 4 (urne 2) ; 3 — tombeau 4 (urne 3) ; 4 — tombeau 5 ; 5 — tombeau 6.
Fig. 6. Canlia, les urnes funéraires :
1 — tombeau 2 ; 2 — tombeau 5 ; 3-4 — tombeau 3.
Fig. 7. Canlia, les urnes funéraires :
1-3, tombeau 4 (1 — urne 1 ; 2 — urne 2 ; 3 — urne 3) ; 4 — tombeau 7.

EINIGE BETRACHTUNGEN ÜBER DAS BIRITUELLE GRÄBERFELD VON CANLIA KREIS CONSTANȚA

Zusammenfassung

Am westlichen Rande des Dorfes Canlia, auf dem Platz einer Lehmgrube, wurde im Herbst 1969 die Ausgrabung eines frühfeudalen Gräberfeldes angefangen. Mit dieser Gelegenheit wurden sieben Urnenbrandgräber mit Beigaben und drei Skelettgräber ohne Beigaben ans Licht gefördert.

Unter den Beigaben der Brandgräber sind zwei Messer, eine rechteckige Schnalle, ein Feuerzeug und ein Eisenring hervorzuheben.

Die Gegenstücke zu den Gräberfeldern von Histria-Capul Viilor, Gîrlîța, Nalbant, Satul nou u.s.w., sichern die zeitliche Eingliederung in das 8.—9. Jahrhundert. Die obengenannten Gräberfelder bilden eine lokale, der Dobrudscha charakteristische Variante, der sogenannten Balban-Karpaten Kultur.

Verzeichnis der Abbildungen

- Abb. 1. — Der Grundriß der Sektion die Gräber 1—10 zusammenfassend.
Abb. 2. — Vergleichstabelle der Gräberfelder aus der Dobrudscha.
Abb. 3. — Canlia, Beigaben der Urnenbrandgräber : 1 — Grab 1 ; 2, 5 — Grab 4 (Urne 2) ; 4 — Grab 3.
Abb. 4. — Canlia, die Graburnen : 1 — Grab 2 ; 2, 4 — Grab 3 ; 3 — Grab 7.
Abb. 5. — Canlia, die Graburnen : 1 — Grab 4 (Graburne 1) ; 2 — Grab 4 (Graburne 2) ; 3 — Grab 4 (Graburne 3) ; 4 — Grab 5 ; 5 — Grab 6.
Abb. 6. — Canlia, die Graburnen : 1 — Grab 2 ; 2 — Grab 5 ; 3-4 — Grab 3.
Abb. 7. — Canlia, die Graburnen : 1-3 — Grab 4 (1 — Graburne 1 ; 2 — Graburne 2 ; 3 — Graburne 3) ; 4 — Grab 7.

LIVIU ȘTEFĂNESCU

PERSPECTIVE ALE MUZEOGRAFIEI DOBROGENE PRIVIND ISTORIA MEDIE.

Interesul pentru realizarea secției de istorie feudală a Muzeului din Constanța, manifestat cu câțiva ani în urmă, dezvoltarea puternică a arheologiei feudale în țara noastră și pasiunea pentru lucrările grele cu rezolvări puțin spectaculoase dar temeinice și necesare, pot fi criteriile care ispitesc abordarea temei prezentei comunicări. Considerând muzeografia nu ca o disciplină de interferență, ci ca un domeniu de sine stătător, situat — este drept — în rîndul științelor de informare și documentare în primul rînd, atunci aprecierea necesității realizării unei părți a acestui așezămînt care se denumește muzeu nu poate începe fără precizarea unor coordonate.

Pentru muzeul de istorie, sau în cazul de față, secția unui muzeu, lucru cu care trebuie început este colecția, patrimoniul. Muzeografia românească din ultima vreme — fără să se considere ca acțiune de pionierat lipsită de înaintași — a trebuit să-și depășească unele din definițiile sale linii clasice și — cu mai mult ori mai puțin succes — a reușit să pornească mai întii de la necesitate și apoi la constituirea patrimoniului muzeal. Se pare că și întreprinderea unei asemenea activități, ca aceea a istoriei feudalismului pe acest colț sud-estic al pămîntului patriei noastre, nu poate începe de la o colecție muzeală încheată la expoziție, ci într-o strînsă interdependență, invers, de la efect la cauză.

În astfel de situații cel dintii lucru este stabilirea unor etape, un fel de incursiune în cronologie, marcată de evenimente istorice, care să ducă la ceea ce în termeni mult prea proprii muzeografiei de astăzi se numește alcătuirea unei tematici. Această manieră impune o ordine și un criteriu în cercetarea care urmează pentru selectare sau prospec-tare a exponatelor necesare și înlocuirea lor acolo unde ideea temei impune, cu material complimentar. Se cunosc situații în muzeografia noastră unde chiar adunînd multe colecții, anumite evenimente istorice trebuie totuși ilustrate cu materiale complimentare.

Este oare o muncă mai puțin calificată, decît a înaintașilor care după timp îndelungat, cu strădanii remarcabile și eforturi financiare costisitoare reușeau să realizeze un muzeu — adică o colecție expusă — acțiunea de conștientizare a maselor cu care etapa istorică actuală de

dezvoltare a societății românești a fertilizat muzeografia noastră cerându-i mai întâi o muncă de apreciere a necesității creării unei instituții muzeale și apoi a formării patrimoniului ei ? Dacă reluăm tezele de bază ale muzeografiei ca știință în cadrul actualei revoluții tehnico-științifice mondiale vom observa că procesul cunoașterii implică astăzi o atitudine activă în determinarea etapei superioare a condiției omului în societate. Nu întâmplător marea manifestare a muzeografiei mondiale de la Paris și Grenoble din august 1971 a abordat această temă.

Determinând astfel cea dintâi coordonată pentru perspectiva muzeografiei dobrogene privind istoria medie, va trebui să ne ocupăm de elaborarea tematicii și în funcție de aceasta să orienteze eforturile în vederea stringerii patrimoniului.

Unde începe istoria feudalismului în Dobrogea ? Cercetările mai noi atestă apariția relațiilor de colonat în secolele V—VI presupunând apariția și dezvoltarea unei clase de țărani liberi „organizată în comunități care stăpînea pămîntul în devălmășie și a căror viață va fi reglementată în secolele VII—VIII de „Legea agrară (νόμος γεωργικός)“¹.

În orice caz prima parte a tematicii propuse va trebui să cuprindă toate dovezile istoriei dobrogene între sec. VI—X adică perioada de formare a relațiilor feudale, a formării limbii și poporului român. Mai ales că argumente puternice și citez unul dintre acestea : „...inscripția vasului de la Capidava, oferă în ordinea vechimii, cea de-a doua dovadă de limbă romanică sau străromână în zona Balcano-dunăreană“², pledează pentru această primă mare secțiune destul de bogată în exponate; în referiri documentare și mai ales în aprecieri necesare vizitatorului.

O a doua parte a tematicii propuse ar trebui să cuprindă intervalul dintre sec. XI și pînă la 1385. Importanța Dobrogei în acel timp, un real mozaic etnic dar cu element românesc precumpănitor, a determinat constituirea în sec. XI—XII a aceluși ținut bizantin de graniță care : „...începea din sus de Silistra și mergea către gurile Dunării, pentru a fi statornic amintit ca unitate administrativă a orașelor și ținuturilor de la Dunăre“³ denumit Paradunavon sau Paristrion. Anna Comnena pomenea în 1086—1091 formațiunile politice feudale conduse de căpeteniile Tatu, Sacea și Seslav despre care Nicolae Iorga spune că sînt : „...cele dintîi cristalizări de stat ale românilor“⁴, pentru ca Nicolae Bănescu pornind de la cu totul alte considerațiuni să ajungă însă la aceeași apreciere.

Mențiunile despre românii pontici, vlahii pontici, sînt repetate la imperiala scriitoare⁵, apoi mai evidente la Kinnamos care povestind

¹ R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 455.

² A. Rădulescu, *Un atestat străromânesc la Capidava, Pontica*, 1970, III, Constanța, p. 271.

³ N. Bănescu, *Paristrion, un ducat de graniță bizantin în Dobrogea*, în *Analele Dobrogei*, an. II, Constanța, 1921, pp. 313—317.

⁴ N. Iorga, *Cele dintîi cristalizări de stat ale românilor*, în *Revista Istorică*, an. V, București, 1919, pp. 103—113.

⁵ Anna Comnenae, *Alexiades*, liber X, cap. 2 ed. Bonn, 1878, pag. 10 și în cap. 9 pag. 11.

luptele duse de Manuel Comnenul cu ungurii la 1164 afirma că Leon Vatatzes : „...adunându-și din altă parte armată numeroasă și chiar o mare mulțime de Vlahi, care se zice că sînt coloniștii Italilor de odinioară, avea ordinul să năvălească în Ungaria din ținuturile de către Pontul Euxin, de unde nimeni niciodată nu năvălise asupra-le“⁶. Mărturii bogate apar pentru această vreme la cronicarii bizantini, francezi, germani și la călătorii-misionari despre românii din Dobrogea, vlahii pontici : Nicetas Choniates, Geoffroy de Ville-hardoien, Henri de Valenciennes, Philippe Mouskes episcop de Tournay, Ansbertus cronicul expediției lui Friedric Barbă-roșie, călugărul minorit Wilhelm de Rubriquis, cronicarul bizantin G. Pachymeres. Lăsînd la o parte polemicile cu oamenii de știință care supraestimează rolul lumii slave în acel timp și pe aceste meleaguri, adăogînd ceea ce arheologia a descoperit în ultimele decenii, muzeografia dobrogeană va înfățișa această a doua etapă a feudalismului cu o abundență de materiale documentare, complimentare, pentru a o încheia la 1385 cînd moare Dobrotici de la care a rămas numele acestei părți a pămîntului patriei noastre.

Cea de a treia etapă a tematicii pe care încercăm să ne-o propunem începe cu domnia lui Mircea cel Bătrîn asupra Dobrogei, moment care reamintește de extensiunea și măreția de odinioară a statului dac subliniînd faptul că domnul Țării Românești se intitula și „Terrarum Dobrodicii Despotus et Tristri Dominus“⁷. Realizarea muzeografică a acestui eveniment poate avea în vedere realizări similare, mai mult sau mai puțin reușite, dar în orice caz pline de semnificație istorică adîncă. Etapa aceasta va sublinia puternica afirmare a românilor în Dobrogea pînă la 1444. La această dată se consemnează o puternică acțiune de risipire a populației din centrul Dobrogei înspre laturile provinciei. Cronicarul polon Jan Dlugosz consemna acest eveniment în următorii termeni : „Ungurilor, Românilor și celorlalți din arma regelui, frica le puse aripi la picioare așa încît voievodul Ioan Corvin, căpitanul armatei, care avea călăuze pricepute, ajunse numai în două zile și două nopți la malul Dunării, la vadul La Floci, pe unde trecu în Țara Românească ; alții însă nu ajunseră decît în trei și chiar în patru, sau cinci zile și nopți, la același mal al Dunării și fără să mănînce ceva...“. Cronicarul subliniază faptul că în afară de români nimeni nu știa încotro s-o apuce precum și faptul că cei care : „...n-avură călăuze români, ajunseră sau în locurile tîrcurilor pe care le socoteau că sînt creștine, sau pieiră fie rătăcindu-se, fie de foame, fie de frig“⁸. Nu mai puțin important este faptul că cei care trecuseră pe fugari cu luntrea pe celălalt mal erau tot români ceea ce indică puternica prezență continuă a populației pescărești de români de-a lungul bătrînelui fluviu.

⁶ Kinnamos, VI, ed Mignem, parag. 260, col. 626 ; cf. C. Brătescu, *Populația Dobrogei*, în volumul omagial editat în 1928.

⁷ D. Onciul, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1918, pp. 9—10 ; *Idem*, *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*, în *Convorbiri literare*, XXXV—XXXVII, 1901—1903.

⁸ J. Dlugosz, *Liber VII*, p. 809—810, exemplar aflat la Muzeul de istorie al R. S. România, expus în sala 27.

Cea de a patra etapă constituie o constatare care se impune. După 1444 Dobrogea capătă de la turci aceeași importanță pe care i-o acordaseră romanii. Mohamed a înțeles rolul strategic al provinciei și de aceea întărește cetățile Ienisala și Isacea. Acum începe mai temeinic îndelungata conviețuire a populației turce în Dobrogea ca o acțiune de colonizare în special în regiunea păduroasă a Deliormanului. În restul provinciei numeroase informații și mai ales hărțile medievale vor forma categoria de bază a exponatelor pe care muzeograful chemat să dea viață vremurilor trecute le va folosi cu mult interes. Nu trebuie uitate nici informațiile cronicarilor turci sau ale călătorilor dintre care aceea a lui Evliia Celebi reține atenția. Până la finele secolului al XVI-lea vor trebui consemnate numeroasele războaie româno-turce pentru independență ca acela al lui Mihai Viteazul când domnii români trec Dunărea în Dobrogea, și incendiază garnizoanele otomane.

Odată cu primele decenii ale secolului al XVI-lea și pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a început puternicul val al revenirii românilor din principate peste Dunăre caracterizat astfel : „Dicieni, munteni, moldoveni, transilvăneni, turcuieni, turcani, cojani, mocani, opt nume reflectînd locul de origine, supușenia sau îndeletnicirea, dar o singură realitate etnică : *români*. Toți se înțeleg unii cu alții în aceeași limbă strămoșească ; deosebiri dialectale sînt atît de neînsemnate încît de abia dacă se bagă în seamă“⁹.

La 1603 românii din Dăienii dobrogeni sînt amintiți astfel : „...si sono ricolti molti migliaia di Valachi, con le loro famiglie, fugendo la tirnide delli principi pasati di Moldavia et Walachia...“¹⁰. La 1612 negustorul Thomaso Alberti din Bologna amintește de românii din Straja¹¹. La 1659 episcopul catolic Filip Stanislavici din Nicopole arată ca locuitorii ai orașului Babadag pe români alături de turci, bulgari și greci. La sfîrșitul secolului XVII Dimitrie Cantemir atestă prezența țăranilor români în majoritatea vacufurilor dobrogene datorită condițiilor ademenitoare pe care le ofereau feudații turci¹².

La începutul secolului al XVIII-lea acest proces se accentuează datorită condițiilor și mai grele pe care domnii fanarioți le impun principatelor. Astfel populația românească majoritară în mediul rural începe să fie tot mai des semnalată acum și în orașe. La Motraye constata acest lucru pentru primele decenii ale secolului al XVIII-lea la Mangalia¹³. În sfîrșit la mijlocul secolului al XVIII-lea învățatul abate raguzan Boscovich străbătînd Dobrogea menționa că la Jenibazar : „...alloggiai in una piccola casetta in cui abitava una famiglia valaca venuta là da un anno. Ci fu detto, che quella povera gente sta assai mento sotto i Pasciaà

⁹ Constantin C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Constanța, 1966, p. 17.

¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 117.

¹¹ * * * *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, II, p. 235 : „Villa grandissima abitata la piu parte da Valacchi“.

¹² D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, exemplar la Muzeul de istorie al R. S. România expus în sala 32.

¹³ La Motraye, *Voyage en Europe, Assie et en Afrique*, vol. II, Haye, 1727.

Turchi che sotto i Principi Cristiani di Valachia, e Moldavia da'quali si fanno estorsioni incredibili che forzano i villani ad abbandonare i loro paesi" ¹⁴. În Dobrogea el constată că mulți sint cei : „...che parlavano la lingua Valaca assai diversa dalla Bulgara. Essa é un miscuglio di varie lingue, massime della Italiana e latina" ¹⁵.

Ultima etapă, cea de a cincea în încercarea de a determina o tematică a istoriei feudale în Dobrogea este perioada dintre a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și 1878. Este perioada frământătoarelor războaie dintre cele trei imperii mărginașe pământului patriei noastre : Imperiul otoman, Imperiul rus și Imperiul habsburgic. Dobrogea care în perioada anterioară fusese o bază militară pentru expedițiile armatei otomane împotriva Munteniei, Moldovei și Poloniei, a devenit, ca și restul pământului românesc, teatrul direct al operațiunilor armatelor străine. Este vremea în care s-a format în Dobrogea prin dislocări masive din sud o nouă naționalitate conlocuitoare, trecută și în nordul Dunării și anume cea bulgară. Războaiele contribuie la clătinarea dominației otomane. Mai întâi puternicile orașe fortificate din nord : Măcin, Isaccea, Tulcea și Babadag și-au pierdut pe rînd întăriturile, armamentul greu a fost demontat. Ultimul război, la care a participat și armata română alături de cea rusă s-a încheiat cu obținerea independenței de stat a României, cu lichidarea feudalismului și a stăpînirii otomane și cu unirea Dobrogei cu România ¹⁶.

Rezumînd această delimitare tematică a istoriei medii în Dobrogea pentru o inițiativă muzeografică ea s-ar putea împărți astfel :

1. — din sec. V—VI pînă în sec. X inclusiv.
2. — din sec. XI pînă la 1385.
3. — de la Mircea cel Bătrîn pînă la 1444.
4. — de la 1444 pînă la mijlocul sec. XVIII.
5. — de la mijlocul sec. XVIII la 1878.

Această delimitare tematică ar putea fi influențată în momentul realizării expoziției de cele două condiții implacabile : spațiul și calitatea exponatelor, dar oricum primordialitatea în munca muzeografilor o are scopul, ideia realizării. O asemenea idee pentru Dobrogea, ținut de înaltă înflorire în etapa de acum a construirii societății socialiste multilateral dezvoltate și de maxim interes turistic, vizitată în fiecare an de un număr sporit de zeci de mii de străini și localnici, își justifică de deplin greutatea întreprinderii.

Scepticii n-au crezut niciodată în împliniri care le-au depășit puțința de a vedea în viitor iar neîndeminatecii de bună credință au admirat întotdeauna munca temeinică făcută de alții.

Cea de a doua coordonată pentru punerea în aplicare a ideii constituirii secției de istorie feudală este cercetarea în vederea alcătuirii

¹⁴ Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia*, Bassano, 1784 p. 66—67.

¹⁵ *Ibidem*, p. 86.

¹⁶ Constantin Șerban, *Rolul economic și politico-militar al orașelor din Dobrogea de nord în secolele XVI—XVIII*, în *Peuce*, vol. II, 1971, Tulcea, p. 290.

patrimoniului. Investigația urmează calea informării sistematice în primul rînd în direcția realizării bibliografiei privitoare la Dobrogea. Un loc de frunte îl ocupă „Analele Dobrogei“ (1920—1938) publicație editată de C. Brătescu. Un instrument folositor este „Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I (Țara Românească, Oltenia, Dobrogea)“ în două volume cu indici prețioși alcătuită de Nicolae Stoicescu și editată la Craiova în 1970. Dintre remarcabilele contribuții la tema de față trebuie amintite studiile publicate în ultimii ani cînd simpatia pentru Dobrogea a fertilizat cele mai bune condeie ale specialiștilor¹⁷.

Metoda cea mai eficientă este aceea a întocmirii fișei de obiect în care sensul experienței bune a Muzeului de Istorie al R. S. România să poată fi luată ca un temeinic prag de plecare.

Definind prin rîndurile de față cele două coordonate ale realizării unui muzeu astăzi: tematica și investigația științifică pentru creierea celui mai propriu patrimoniu, nu trebuie uitat că maniera clasică nu poate fi abandonată și constituirea temeinică, judicioasă, răbdătoare a colecției scutește generațiile viitoare de inițiative pripite și eforturi premature irosite.

Muzeografia dobrogeană are realizări remarcabile care o situează în plutonul fruntaș al muzeografiei românești, de aceea tema realizării secției de istorie medie este cu atît mai ispititoare cu cît ea va fi abordată de optimiști, specialiști pricepuți, lucrători perseverenți cărora le dorim noi succese.

LES PERSPECTIVES DE LA MUSÉOGRAPHIE DE DOBROUDJA CONCERNANT SON HISTOIRE MOYENNE

Résumé

L'auteur considère que la muséographie de Doubroudja, qui a enregistré des remarquables succès, pourrait aborder le problème d'une section d'histoire médiévale et il expose les coordonnées d'une telle activité; l'élaboration de l'ensemble des thèmes, la recherche scientifique, le rassemblement du patrimoine.

¹⁷ Covacef Zaharia, *Bibliografia arheologică a Dobrogei* (1948—1968) — feudalism; Boca Mircea, *Dobrogea veche în stampe și gravuri (1826—1882)* în *Pontice I*; C. Iconomu, *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*; Corneliu Cîrjan, *Necropola de epocă feudal-timpurie de la Gîrlița-Ostrov, săpăturile efectuate în 1969*; A. Rădulescu, *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*; V. Culică, *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pirjoaia-Dobrogea*; Petre Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfîrșitul secolului X*; Radu Ciobanu, *Geneze și rolul lor în Dobrogea în sec. XIV*; T. Mateescu, *Un oraș dobrogean dispărut-Ester*, în *Pontice*, II, 1969; A. Rădulescu, *Un atestat străromânesc la Capidava*; P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*; R. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfîrșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea*; C. Scorpan, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană secolele II-VI e.n.*; Emil Condurachi, *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis*; Corneliu Cîrjan, *Ceramica băștinașe din sec. VI—VII e.n. descoperită la Tomis*; Andrei Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hirșova*; Octavian Iliescu, *A stăpînit Dobrotici la gurile Dunării?*; Panait I. Panait, *Vechimea așezărilor satești de pe brațul Borcea*, în *Pontica*, III și IV ș.a.

Les thèmes à aborder — explique l'auteur — seraient les suivants, en partant du critérium chronologique :

- du Ve ou VIe s. jusqu'au Xe s., y compris.
- du XIe s. jusqu'en 1385.
- depuis Mircea le Grand jusqu'en 1444.
- depuis 1444 jusqu'au milieu du VIIIe s.
- depuis le milieu du XVIIIe s. jusqu'en 1878.

La première étape est considéré comme représentant la période de la formation du peuple roumain et de la langue roumaine et de la cristallisation des relations féodales. La seconde, qui commence par l'histoire de la Dobroudja, englobée dans l'empire byzantin et nommé PARADUNAVON ou PARISTRION, va jusqu'en 1385, c'est-à-dire jusqu'à la mort de Dobrotici, le despote qui a donné son nom à la province. La troisième étape, celle de la domination et la souveraineté effective de Mircea le Grand, est délimitée par les efforts antiottomans de Iancu de Hunedoara. La quatrième étape représente la période où la population turque est venue s'installer dans la région boisée de Deliorman. La cinquième est la période de dissolution du féodalisme ottoman, sous les coups des fortes contradictions internes et des guerres des XVIIIe et XIXe s.

Pour conclure, on se rapporte à l'expérience du Musée d'Histoire de la République Socialiste România, pour l'élaboration des thèmes, l'organisation des objets exposés, etc.

AUSSICHTEN DER MUSEOGRAPHIE DES MITTELALTERS IN DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Verfasser erachtet, daß die Museographie in der Dobrudscha, die ausnehmende Erfolge registriert hat, nun soweit ist, an die Einrichtung der Abteilung für mittelalterliche Geschichte heranzugehen. Zu diesem Zweck werden die Voraussetzungen einer derartigen Tätigkeit untersucht, die Ausarbeitung der Thematik, die wissenschaftliche Forschung, die Sammlung des Bestandes.

Die Ausarbeitung der Thematik kann — so der Verfasser — wenn sie vom Kriterium der Zeitstellung ausgeht, folgende Stufen umfassen :

- vom 5.-6. Jh. bis zum 10. Jh. einschl.
- vom 11. Jh. bis 1385.
- von Mircea dem Alten bis 1444.
- von 1444 bis zur Mitte des 18. Jh.
- von der Mitte des 18. Jh. bis 1878.

Die erste Zeitstufe wird als Periode der Entstehung des rumänischen Volkes und der rumänischen Sprache, der Herauskristallisierung der feudalen Verhältnisse betrachtet. Die zweite Stufe beginnt mit der Geschichte der Dobrudscha als Gebiet des byzantinischen Reiches, das Paradunavon oder Paristrion benannt wird bis 1382, das Todesjahr des Despoten Dobrotitsch, dessen Namen die Provinz trägt. Die dritte Stufe ist die der tatsächlichen Herrschaft Mirceas des Alten und reicht bis zu den antiosmanischen Anstrengungen des Iancu von Hunedoara. In der vierten Stufe wird die Zeit der Ansiedlung der türkischen Bevölkerung in der bewaldeten Gegend von Deliorman beschrieben. Die fünfte Stufe umfaßt die Zeit des Unterganges des osmanischen Feudalismus unter den Hieben der inneren Widersprüche und der Kriege des 18. und 19. Jh.

Abschließend wird die Erfahrung des Historischen Museums der Sozialistischen Republik Rumänien erwähnt, die der Verfasser, als Mitglied der Gründungskommission über die Aufstellung der Thematik, die Ordnung des Bestandes und der Ausstellung kennt.

Profesorul N. BĂNESCU

În ziua de 10 septembrie 1971 a plecat dintre cei vii N. Bănescu — unul dintre marii bizantinologi pe care i-a avut țara noastră. În îndelungata sa viață N. Bănescu a fost un model de comportare civică și probitate profesională. Cercetător pasionat al trecutului, N. Bănescu a lăsat științei românești ca moștenire o vastă operă remarcabilă atât prin gama largă a subiectelor tratate cit și prin concluziile pe care le cuprinde.

N. Bănescu s-a născut la Călărași, în ziua de 16 dec. 1878 — ca fiu al avocatului Petre Bănescu. Copilăria și-a petrecut-o la Găiești; liceul l-a făcut la Colegiul Sf. Sava din București. Ca student al facultății de litere și filosofie, din cadrul Universității din București el a audiat, între altele, cursurile celebrilor dascăli ai vremii: B. P. Hașdeu, D. Onciul, Ov. Densușianu, N. Iorga, Gr. Tocilescu. Pregătirea științifică și-a desăvârșit-o la Munchen, unde l-a avut ca profesor pe cunoscutul bizantinist August Heisenberg, el însuși elevul nu mai puțin cunoscutului K. Krumbacher. În anul 1914, N. Bănescu obține titlul de doctor cu mențiunea magna cum laude.

Imediat după terminarea primului război mondial, la care a participat în calitate de ofițer, N. Bănescu este numit titularul catedrei de Bizantinologie din cadrul Facultății de litere și filosofie a Universității clujene. Aici, la Cluj, recunoscându-i-se meritele pedagogice și profesionale, i se încredințează, pe rind, funcțiile de vice-decan, decan, prorector și rector.

În anul 1919 este ales membru corespondent al Academiei Române, iar în anul 1920 Universitatea din Atena îi conferă titlul de doctor honoris causa. În 1938 este ales membru activ al Academiei și tot în acel an e chemat la București pentru a ocupa catedra de bizantinologie din cadrul Facultății de litere și filosofie. În 1947 a ieșit la pensie.

În 1961, al XII-lea Congres Internațional de Studii bizantine îl alege vicepreședinte de onoare, calitate reînviată și de cel de-al XIII-lea Congres Internațional de Studii bizantine, ale cărui lucrări s-au desfășurat în anul 1966, la Oxford. În anul 1964, cu prilejul constituirii Societății române de studii bizantine, N. Bănescu este designat ca președinte de onoare al acesteia și tot în acel an, cu ocazia manifestărilor privind centenarul Universității din București, i se decernează titlul de profesor emerit.

N. Bănescu a fost între anii 1913 și 1964 corespondentul pentru România al prestigioasei reviste Byzantinische Zeitschrift. În același timp a făcut parte din comitetul de direcție al revistei internaționale Byzantion. La noi, în țară, a condus citva timp „Revista Istorică” și a făcut parte din direcția lui „Revue historique du sud-est européen”.

Ca profesor, N. Bănescu a căutat să însușească studenților nu numai pasiunea pentru bizantinologie, ci și dragoste și devotament pentru valorile morale și spirituale ale poporului nostru.

Inflexibil în disprețul pe care-l avea față de tot ceea ce dezonora tradițiile noastre naționale, n-a prețuit nici un moment pentru a vesteji politicianismul veros și demagogia. Alături de marele său profesor N. Iorga — el s-a ridicat împotriva opresiunii singeroase din anul 1907. În amintirea noastră va rămâne mereu vie atitudinea sa curajoasă împotriva celor care l-au asasinat pe N. Iorga.

Opera lui științifică cuprinde subiecte dintre cele mai variate. N. Bănescu a abordat teme de literatură universală, oprindu-se cu precădere asupra marilor tragedieni greci (Eschyl, Sofocle, Euripide) : a tratat teme privind literatura românească din secolul trecut ; a cercetat unele probleme de gramatică și literatură bizantină ; dar cea mai mare parte a activității sale științifice a rezervat-o istoriei poporului nostru. El este savantul care a scos la lumină date noi, necunoscute pînă atunci — referitoare la relațiile dintre regiunile dunărene și cele ale Bizanțului. Oprindu-se îndeaproape asupra epocii bizantine, N. Bănescu — în chip necesar — s-a ocupat de istoria Dobrogei dintre secolele VI—XIV. Într-o suită întreagă de lucrări publicate în limba română și franceză N. Bănescu a cercetat toate documentele literare privind situația socială, economică, politică militară și culturală a ținuturilor de la Dunărea de jos. Excelent cunoscător al limbii grecești bizantine el s-a ocupat și cu descifrarea unor monumente sigilografice descoperite în Dobrogea.

N. Bănescu este acela care a stabilit lista katepanilor (conducătorilor) provinciei bizantine Paristrion în ale cărei granițe era cuprinsă, în veacurile X—XI, și Dobrogea. Tot el este acela care — analizînd rolul pecenegilor la Dunărea de jos — a ajuns la concluzia că năvălirea acestora nu a dus la distrugerea vieții economice și politice din Dobrogea — așa cum se credea pînă atunci. N. Bănescu a demonstrat, odată pentru totdeauna, că în veacul al XI-lea, Dobrogea — departe de a fi o provincie răvășită de năvălirea pecenegilor — a cunoscut o mare prosperitate economică. Astăzi concluziile lui, consemnate în celebra sa lucrare „*Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*“, sînt certificate de investigațiile arheologice.

Din enumerarea lucrărilor lui N. Bănescu rezultă că cele mai importante dintre ele sînt rezervate trecutului Dobrogei. Din acest punct de vedere el poate fi socotit — pe drept cuvînt — un istoric al Dobrogei.

Iată de ce dispariția profesorului N. Bănescu ne provoacă nouă celor care ne ocupăm de istoria Dobrogei — o profundă durere. Drept primos memoriei sale aducem recunoștința noastră și hotărîrea de a merge în cercetarea științifică pe drumurile desluite de el.

PETRE DIACONU

LISTĂ CUPRINZÎND O PARTE DIN LUCRĂRILE LUI N. BĂNESCU

1. *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains au Bas-Danube*, BNJ, III, (1922), p. 287—310.
2. La „Roma Nuova“ *alle foci del Danubio*, Roma, 1923, 10 p. (Publicazioni dell' Instituto per l' Europa Orientale. Roma Seconda seria „L' Europa Orientale“, III (1923), p. 580—585. Studi sulla Romania, Napoli, 1923, p. 95—1000).
3. *Changements politiques dans les Balkans après la conquete de l' Empire bulgare de Samuel* (1018). *Nouveaux duchés byzantins : Bulgarie et Paristrion*, BSH, X (1923), p. 49—72.
4. *Un duc byzantin du XI-e siècle : Katakalon Kekauménos*, BSH, XI (1924), p. 25—36.
5. *A propos des duchés byzantins de Paristrion et de Bulgarie*, RhSEe, III (1926) p. 321—325.
6. *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, BSH (*Contributions à l' histoire de Byzance et des pays postbyzantins*), XIII (1927), p. 10—22.
7. *Sceau byzantin inédit trouvé à Silistrie*, BSH, XIII (1927), p. 23—24.

8. *La romanité de la Dobroudja à travers les siècles*. Travail préparé à l'occasion du 5-e Congrès international de thalassothérapie de Bucarest-Constanța (mai 1928) București, 1928, 20 p. + carte.
9. *Unbekannte Statthalter der Themen Paristrion und Bulgarien: Roman Diogenes und Nikephoros Botaneiates*, in *Festschrift A. Heisenberg zum 60. Geburtstag gewidmet*, BZ, XXX (1929/30) p. 439—444.
10. *La question du Paristrion ou conclusion d'un long débat*. Communication lue à l'Académie Roumaine. Séance du 2 avril 1932, Byz, VIII (1933), p. 277—308.
11. *Marele vornic Iordache Golescu*, București, 1935, 30 p. (Cunoștințe folositoare Seria C. Din lumea largă, N. 56).
12. *Plombs byzantins découverts à Silistrie*, Byz, X, (1935), p. 601—606 (en collaboration avec Pericle Papahagi).
13. *Sceau inédit de Katakalon, katépano de Paradounavon*. Communication lue au V-e Congrès international des études byzantines (Section d'archéologie) tenu à Rome (20—27 sept.), EO, 35 (1936), p. 405—408.
14. *Părerii nouă asupra lui Kekaumenos*, MSI, III, t. XII, 1937, p. 273—282.
15. *Paradunavon — Paradunavis*, Balcania, I, (1938), p. 55—58.
16. *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos* (Discurs rostit la 25 mai 1938 în ședință solemnă... Cu răspunsul Domnului N. Iorga), București 1938, 38 p. (Academia română. Discursuri de recepție, LXXII).
17. *Fantaisies et réalités historiques*. (Réponse aux „Toponymical and Historical Miscellanies“ de M. Bromberg, Byz, XIII, (1938), p. 73—90.
18. *Sceau de Démétrius Katakalon, katépano de Paradounavon*, EO, XXXIX (1940), p. 157—160.
19. *Dobrogea bizantină*, Analele Dobrogei, XIX, (1938), 2, p. 25—59.
20. *Le thème de Paristrion — Paradounavon* (Paradounavis). Les origines. Le nom, BSH, XXV (1944), 2, p. 139—151.
21. *Dampolis ou Diakéné? Un épisode de la guerre byzantino-petchenègue*, BSH, XVI (1945), 2, p. 185—191.
22. *Le général byzantin de Sucidava? BSH, XXV (1945), 2, p. 223—224 + 1 planche.*
23. *Pomenirea lui Mircea cel Bătrîn*, RI, XXXII (1946), p. 1—7.
24. *Le déclin de Famagouste. Fin du royaume de Chypre. Notes et documents*, Bucarest, 1946, 116 p. + 1 carte (Institut roumain d'études byzantines. Nouvelle série: IV). (Version française du n° 157, enrichie d'un copieux appendice de documents inédits).
25. *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, 193 p. + 3 planches et 1 carte (Institut roumain d'études byzantines. Nouvelle série: III).
26. *Notes de sigillographie et de prosopographie*, BSH, XXVII, (1946), p. 42—55.
27. *L'ancien Etat bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, 97 p. (Institut roumain d'études byzantines. Nouvelle série V).
28. *Les frontières de l'ancien Etat bulgare*, in *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest, 1948, p. 4—14 (Archives de l'Orient chrétien, I).
29. „ — *OGLU: le premier habitat de la Horde d'Asparuch dans la région du Danube*, Byz, XXVIII, in *Mélanges Rodolphe Guiland*, 1958 (1959), p. 433—440.
30. *Împăratul Justinian*, MO, XIV (1962), 1—2, p. 13—22.
31. *A propos de Basile Apokapès, duc de Paradounavis (= Paristrion)*. La notice du moine Théodule (1059), RESEE, I, (1963) p. 155—158.
32. *Deux études byzantines I. Autour de Kekaoménos; II. La première attaque russe de Constantinople (860)*, REB, VI, (1948), 2, p. 191—198.
33. *Biserica în primele veacuri ale Bizanțului. Politica religioasă a lui Anastasius I*, MO, XIII (1961), 4, p. 25—37.
34. *Din istoria imperiului bizantin; Perioada protobizantină*, MO, XXI (1969), 5—6, p. 355—386.

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE MAI DES

- AA** — Archäologischer Anzeiger, Berlin.
- AARMSI** — Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București.
- Act. Arch. Bp.** — Acta Archaeologica, Budapest.
- Acta M. N.** — Acta Musei Napocensis, Cluj.
- AEM** — Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.
- An. Dobr.** — Analele Dobrogei.
- Apulum** — Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, Alba Iulia.
- Arch. Austr.** — Archaeologia Austriaca, Beiträge zur Paläontologie Ur- und Frühgeschichte Österreichs, Wien.
- Arch. Ért.** — Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Arch. Hung.** — Archaeologia Hungarica; Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungaris, Budapest.
- Arch. Jug.** — Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- Athenaeum** — Athenaeum. Studii periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità, Pavia.
- Atti** — Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze preistoriche e protoistoriche, Roma, 1962.
- BASPR** — Buletin, American School of Prehistoric Research Old Lyme, S.U.A.
- BCM** — H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, Londra.
- BCMI** — Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
- BMI** — Buletinul Monumentelor Istorice, București.
- Bericht Hamburg** — Bericht über den V Internationalen Kongress für For- und Frühgeschichte, Hamburg, Berlin, 1961.
- Bul. ASE** — Bulletin d'Archéologie sud-est européenne, București.
- BSNR** — Buletinul Societății numismatice române, București.
- CIL** — Corpus Inscriptionum Latinarum.
- CNA** — Cronica numismatică și arheologică, București.
- Cohen²** — M. Cohen, Description des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles imperiales, Ed. II, 8 vol., Paris, 1880—1892.
- CVA** — Corpus Vasorum Antiquorum. Union Académique Internationale.
- Dacia** — Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, 1924—1947 ;
NS — Nouvelle Série, București 1957 și urm.
- DID** — D. M. Pippidi, D. Berciu, Din istoria Dobrogei, I, București, 1965 ; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, II, București, 1968.
- DOW** — A. R. Berllinger, Ph. Grierson Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection ; vol. A. R. Berllinger, Anastasius I to Maurice 491—602, Washington, 1966.
- ED** — Ephemeris Daco-romana, București — Roma, 1923—1945.
- ESA** — Eurasia Septentrionalis Antiqua.

- Germania** — GERMANIA, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt.
- HAD** — Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja (Académie Roumaine, Conaissance de la Terre et de la Pensée roumaines IV), Bucureşti, 1938.
- Historica** — Historica, Craiova.
- Hermes** — Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie.
- IGB** — Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, ed. G. Mihailov, Serdica, 1956.
- ILS** — Dessau, Inscriptiones Latinae selectae.
- Izvestiia Institut** — Izvestija — Bulletin de l'institut Archéologique Bulgare.
- JDAI** — Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.
- JNG** — Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte Herausgegeben von der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, München.
- JÖAI** — Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts, Wien.
- JRS** — Journal of Roman Studies, Londra.
- KS** — *Краткие сообщения*, Moscova
- LRBC** — P. V. Hill, J. P. C. Kent, R. A. Carson, Late Roman Bronze Coinage; Part. I, P. V. Hill, J. P. C. Kent, The Bronze Coinage of the House of Constantine, A. D. 324—346; Part. II, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, The Bronze Roman Imperial Coinage of the Empire, A. D. 346—498, Londra, 1965.
- Materiale** — Materiale și cercetări arheologice, Bucureşti.
- MIA** — *Материалы и исследования по археологии СССР*
- ND** — Notitia Dignitatum.
- NCB** — Neolit Centralnog Balcana, Beograd, 1968.
- Om. D.** — Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, Ed. Acad. R.P.R., 1960.
- Pick** — B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, 1, Berlin, 1898.
- PIR** — Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III, edd. H. Dessau, E. Krebs, P. von Rohden, Berolini.
- Rad. Vojv. Muz.** — Rad Vojvodanskih Muzeia, Novi Sad.
- RE** — Pauly-Wissova, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft.
- REG** — Revue des Études grecques, Paris.
- Rev. Muz.** — Revista Muzeelor, Bucureşti.
- RIC** — Roman Imperial Coinage, Londra.
- RRSI** — Revista Română de Studii Internaționale, Bucureşti.
- SA** — *Советская археология*.
- SCIV** — Studii și cercetări de istorie veche, Bucureşti.
- SCN** — Studii și cercetări de numismatică, Bucureşti.
- Starinar** — Stanira, Organ srpekog archeologskog druztva, Belgrad.
- Sydenham** — Ed. A. Sydenham, The Coinage of the Roman Republic, Londra, 1952.
- VDI** — *Вестник древней истории*
- VII. CISPP** — VII-ème Congres International des sciences prehistoire et protohistoire, Praga, 1966.
- WPZ** — Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.
- Wroth** — W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, Londra, 1908.

C. 56 — I. P. „TIPARUL“

ipt